COLECȚIA
PĂRINȚI ȘI SCRIITORI BISERICEȘTI
INIȚIATĂ ÎN ANUL 1977 DE PATRIARHUL
IUSTIN († 1986)
ȘI RELUATĂ, ÎN SERIE NOUĂ, ÎN ANUL 2007
CU BINECUVÂNTAREA PREAFERICITULUI PĂRINTE
DANIEL
PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

COMISIA PATRISTICĂ

PĂRINȚI ȘI SCRIITORI BISERICEȘTI

SERIE NOUĂ

20

EUSEBIU DE CEZAREEA

Istoria bisericească

CARTE PUBLICATĂ CU BINECUVÂNTAREA
PREAFERICITULUI PĂRINTE
DANIEL
PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Traducere din limba greacă veche, studiu introductiv și note
de Pr. prof. Teodor BODOGAE

Ediție revizuită de Prof. Tudor TEOTEOI

BASILICA

BUCUREȘTI - 2020

Ediţie îngrijită de către *Departamentul „Carte patristică"* al Editurilor Patriarhiei Române

Redactori: Mircea - Adrian BĂICULESCU, Alin - Bogdan MIHĂILESCU
Petru MOLODEŢ, Mihai GRIGORAŞ
Tehnoredactare: Laura - Raluca CRISTEA
Viziune grafică: Maria COMAN

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
EUSEBIUS PAMPHILUS, episcop al Cezareei Palestinei
Istoria bisericească / Eusebiu de Cezareea ; trad. din lb. greacă veche, st. introd. şi note de pr. prof. Teodor Bodogae ; ed. rev. de prof. Tudor Teoteoi. - Bucureşti : Basilica, 2020
Conţine bibliografie.
Index

ISBN 978-606-29-0402-9

I. Bodogae, Teodor (trad. ; pref. ; note)
II. Teoteoi, Tudor (ed.)

2

ISBN 978-606-29-0402-9

CUVÂNT ÎNAINTE

Veritabil monument al vechii literaturi creştine, un *opus aere perennius*, cum a şi caracterizat-o un reputat patrolog, *Istoria bisericească* a lui Eusebiu rămâne, alături de întreaga sa operă, o lucrare fundamentală pentru cunoaşterea creştinismului primelor secole. Cititorul de astăzi este uimit în continuare de siguranţa, insuflată de noua cultură, filozofie şi istorie creştină, cu care Eusebiu descrie faptele, cu totul ieşite din comun, ale primelor trei veacuri creştine, chiar dacă noua religie, cu menire şi semnificaţie universale, intrând adeseori în conflict deschis cu doctrina şi cultul imperial roman, dusese o dură existenţă, uneori în catacombe, de-a lungul acestei îndelungate perioade, cu un număr impresionant de martiri. Ea lumina pentru veşnicie viaţa oamenilor, asemenea „sfeşnicului ţinut sub obroc", sintagmă din Vechiul şi Noul Testament deopotrivă, pe care cultura bizantină avea s-o difuzeze mai departe, până la cronistica slavo-română din secolele XV - XVI, ca şi dincoace de aceasta.

Deschizător de drumuri pentru noua literatură creştină, Eusebiu este creatorul principalelor genuri ale literaturii istorice a lumii medievale, cum ar fi cronistica, dar mai ales cronografele, prin ale sale *Chronikoi kanones*, din păcate pierdute în versiunea lor greacă iniţială, biografiile de împăraţi sau suverani prin *Vita Constantini*, vieţile de sfinţi sau categoria literaturii hagiografice prin *Martirii din Palestina*, precum şi *Istoria bisericească*, gen literar deschis chiar de lucrarea pe care paginile cărţii de faţă o pun din nou la dispoziţia cititorilor români, într-o formă substanţia[l] revizuită şi considerabil îmbunătăţită.

Deşi va fi continuat prin autori ca Socrate din Constantinopo[l] sau Sozomen din Gaza, acest gen istoriografic nu va avea parte d[e] o dezvoltare specială în Bizanţ, unde supremaţia puterii imperial[e] urma să ducă la înglobarea istoriei bisericeşti în cadrul mai larg a[l] istoriei politice a statului bizantin.

Acest gen istoriografic al literaturii creştine va avea în schimb un destin aparte în Europa Apuseană şi Centrală, datorită unei evoluţii practic independente faţă de imperiu ori de alte autorităţi laice ale epocii, de care a avut parte Biserica „latină" condusă de papalitate. Sub acest raport, este interesant de observat faptul că în mediul românesc premodern de mai târziu a avut loc o reluare a acestui gen al literaturii istorice prin intermediul Şcolii Ardelene, ai cărei reprezentanţi au abordat istoria Bisericii românilor în lucrări diferite de cele care tratau istoria noastră politică, începând de la cucerirea romană a Daciei până la diferite momente din perioada ei medievală sau chiar până către anul 1800.

Prin noua traducere, mult revizuită, care i se oferă, ca şi prin adnotările îmbogăţite, cititorul român va avea parte de un acces mult mai uşor la această scriere de căpătâi, studiată cu acribie în modernitate de unii dintre cei mai mari eruditi ai istoriei creştine, precum Th. Mommsen, Ed. Schwartz ori A. von Harnack, L. Duchesne, H. Delehaye, P. Batiffol, P. de Labriolle sau J. Daniélou.

Asemenea altor surse greceşti ale perioadei, scrierea lui Eusebiu este importantă şi pentru latinismele pe care le conţine, precum *konrēktōr*, de la latinul *corrector*, sau *salaria*. Comentarii mai bogate merită însă *benefikiarios*, care nu a avut viitor în Bizanţ, unde a şi dispărut mai apoi, bucurându-se în schimb de un destin cu totul special în structurile prefeudale şi chiar feudale ale Europei Apusene.

Valoarea intrinsecă a acestei lucrări rezidă însă mai ales în caracterul de excepţie al informaţiilor, foarte numeroase sub aspect cantitativ, destul de multe provenind din surse astăzi pierdute, deci de o valoare unică sub raport calitativ, referitoare la marea efervescenţă spirituală ce a marcat nu numai apariţia, ci şi dezvoltarea doctrinei creştine în cursul primelor ei trei veacuri de existenţă, confruntată cu numeroase curente gnostice sau neoplatonice, pe care Eusebiu le-a cunoscut foarte bine. Ereziile care se nasc în sânul Bisericii primare din cauza asimilării fără discernământ a curentelor filosofice şi în general a culturii antice sunt descrise în mod consecvent de Eusebiu, care ne oferă în acelaşi timp numeroase informaţii preţioase despre iniţiatorii şi cei mai de seamă reprezentanţi ai grupărilor eretice timpurii.

În sfârşit, iar lucrul acesta ni se pare a fi cel mai important, Eusebiu foloseşte noţiunea de „erezie” prin opoziţie cu „dreapta credinţă” (*orthodoxia*) a Bisericii generale sau „universale” (*katholikē*), bazată pe organizarea episcopală, asupra căreia el stăruie îndeosebi. Ambii termeni subliniaţi aici se păstrează până în zilele noastre. Toate acestea constituie o dovadă în plus nu numai pentru valoarea, ci şi pentru actualitatea scrierii de faţă.

Tudor TEOTEOI

STUDIU INTRODUCTIV

„Te sperii cât de puțin am ști din primele trei veacuri creștine fără Eusebiu”, așa spunea acum un veac cunoscutul teolog francez P. Batiffol[1]. Iar recent, cu tot progresul făcut de cercetările din ultimele decenii, s-ar putea spune fără exagerare că, „dacă episcopul din Cezareea n-ar fi scormonit prin bibliotecile palestiniene, unde învățatul Origen și episcopul Alexandru strânseseră la vremea lor toată literatura creștină a Antichității, cunoștințele noastre despre primele trei veacuri ale Bisericii s-ar reduce la foarte puține lucruri”[2]. De aceea, creștinătatea și toți oamenii de bine din toate veacurile datorează adâncă recunoștință harnicului episcop din Cezareea pentru serviciul imens pe care l-a făcut atât conștiinței creștine, cât și culturii omenești în general, prin salvarea de la pieire a documentelor și mărturiilor celor mai importante din istoria primelor veacuri creștine. Căci iată cum prezintă cineva la începutul secolului al XX-lea și cum ar trebui să vedem și azi semnificația operei săvârșite de marele cronicar și arhivist al creștinismului primar, care a fost Eusebiu de Cezareea:

„În timpul persecuției lui Dioclețian, într-o vreme când bisericile erau dărâmate, iar cărțile sfinte erau arse și creștinii erau proscriși ori siliți să apostazieze, unul dintre ei muncea în tăcere undeva într-un adăpost ascuns, înfiripând prima istorie a creștinismului. Nu era un om cine știe cât de genial, nu era decât un om ales. În schimb, răbdător, harnic, conștiincios. Începuse de multă vreme să adune mărturii pentru lucrarea pe care o plănuise. A reușit să le salveze de la pieire și începuse chiar să pună ordine în ele. În chipul acesta a ajuns Eusebiu să fie numit «părintele istoriei bisericești»”[3].

---

[1] Pierre BATIFFOL, *Anciennes litteratures chretiennes et la litterature grecque*, V. Lecoffre, Paris, 1897, p. 206.

[2] Gustave BARDY, „Introduction”, în: EUSEBE DE CESAREE, *Histoire ecclesiastique*, tome IV, texte grec, traduction et annotation par Gustave Bardy, Les Éditions du Cerf, Paris, 1960, p. 9.

[3] Louis DUCHESNE, *Histoire ancienne de l'Église*, I, Albert Fontemoing, Paris, 1906, p. VII.

În memorabila colecție inițiată de Preafericitul Patriarh Iustin[4] nu putea lipsi, firește, nici acest monument nemuritor al întregii creștinătăți, κτῆμα ἐς ἀεὶ („tezaur veșnic") cum îl numește marele patrolog O. Bardenhewer[5]. El rămâne un izvor fundamental pentru instruirea și educarea oricărui creștin, ca de altfel ale oricărui om dornic să cunoască începuturile și împrejurările grele prin care s-au născut o nouă lume și concepție de viață, fenomenele care au marcat un mare și incontestabil progres în procesul de trecere a omenirii de la Antichitatea dominată de sclavagism la noua societate europeană medievală, pătrunsă și dirijată de umanismul Bisericii creștine.

Dar Eusebiu n-a fost numai istoric. Așa cum l-a caracterizat învățatul patriarh Fotie[6], episcopul Cezareei a fost cel mai erudit, cel mai productiv și multilateral dintre scriitorii veacului său, iar un patrolog din vremurile noastre ține să precizeze că „el îi întrece pe toți părinții Bisericii grecești, cu excepția lui Origen, prin amploarea cercetărilor și a erudiției, căci aduce o pregătire de-a dreptul uimitoare atât în cunoștințele biblice, cât și în cele de istorie creștină și păgână, în literatura veche, în filosofie, în geografie, în cronologia tehnică, în exegeză, în filologie și în paleografie"[7].

E drept că stilul scrierilor sale „n-are nimic plăcut, nimic sclipitor, ca al unui om de mare erudiție. Dacă celebritatea lui o aduc mai ales scrierile istorice, iar erudiția cele apologetice – noi mai adăugăm și pe cele care privesc dezvoltarea canonului biblic –, în schimb el lasă de dorit în privința exactității dogmatice"[8], unde cu toate că a semnat – la insistențele împăratului Constantin cel Mare – formula simbolului de la Niceea, totuși, în decursul pătimașelor frământări dintre ortodocși și arieni, atitudinea lui a fost ezitantă, fiind socotit de unii că este arian, iar de alții că nu-i de-al lor.

Fericitul Ieronim spunea că nu există nimeni care nu știe că Eusebiu e arian[9], în vreme ce istoricul Socrate afirma că „se înșală

---

[4] <Colecție continuată în seria nouă sub patronajul Preafericitului Părinte Patriarh Daniel.>

[5] Otto BARDENHEWER, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, III, 2. Auflage, Herder, Freiburg im Breisgau, 1923, p. 243.

[6] SFÂNTUL FOTIE CEL MARE, *Biblioteca*, cod. 13 (Migne, *PG* 103, 53-56).

[7] Johannes QUASTEN, *Initiation aux Pères de l'Église*, III, Les Éditions du Cerf, Paris, 1963, p. 441.

[8] SFÂNTUL FOTIE CEL MARE, *Biblioteca*, cod. 13 (*PG* 103, 53-56).

[9] FERICITUL IERONIM, *Adversus Rufinum*, I, 8, 11; II, 16.

arienii când cred că Eusebiu e de-al lor"[10]. Poate că mai curând are dreptate același Fotie, când afirmă că „Eusebiu n-avea noțiuni clare despre arianism, dar în sinea lui el nici nu s-a simțit arian; în toiul discuțiilor el păstra mai curând o atitudine tăcută, ascunsă"[11]. Așa se exprimă și unii dintre patrologii vremii noastre. Totuși e o scădere faptul că n-a știut să pună mai multă vigoare în a-și preciza în chip hotărât crezul în această problemă crucială a vremii respective.

Este adevărat că ideile subordinaționiste mai persistau încă în mințile multora dintre teologii timpului. Mulți au fost de-a dreptul „uluiți" sau „zăpăciți" de îndrăzneala cu adevărat „revoluționară" cu care Sfinții Atanasie, Ilarie, Meletie și Eustatie ai Antiohiei, Marcel de Ancira și alții susțineau formula „homoousiană", care era ceva cu totul nou, pentru că termenul *homoousios* nu se află în Sfânta Scriptură.

I s-a mai adus învinuirea că, „amețit de triumful Bisericii" și de venirea la cârma statului roman a unui împărat creștin, el a fost „prea atent față de avantajele materiale arătate de noul împărat episcopilor și credincioșilor"[12]. Poate că un om ca el, care a văzut el însuși ororile și schingiuirile persecuției[13], vedea în noul împărat numai binefacere și dar trimis cu adevărat de Dumnezeu. În orice caz, stilul uneori prea curtenitor față de împărat pe care îl arată în cuvântările sale, Eusebiu îl tălmăcește – cum bine observă K. Aland[14] – ca pe o *captatio benevolentiae* cu care el vede figura totuși „trecătoare" a suveranului, ca simbol al strălucirii netrecătoare a Logosului dumnezeiesc dătător de lumină și de pace între oameni.

VIAȚA

Încă din secolul al XVII-lea însuflețitul teolog galican Sébastien le Nain de Tillemont se plângea de puținătatea știrilor

[10] SOCRATE SCOLASTICUL, *Istoria bisericească*, II, 21 (*PG* 67, 240).

[11] SFÂNTUL FOTIE CEL MARE, *Biblioteca*, cod. 127 (*PG* 103, 409).

[12] Hans VON CAMPENHAUSEN, *Griechische Kirchenväter*, 5. Auflage, Kohlhammer, Stuttgart, 1977, p. 68 (în traducerea românească: Hans VON CAMPENHAUSEN, *Părinții greci ai Bisericii*, Ed. Humanitas, București, 2005, p. 101).

[13] *Cf.* Aimé PUECH, *Histoire de la littérature grecque chretienne*, III, Les Belles Lettres, Paris, 1930, p. 218.

[14] Kurt ALAND, „Eusebius v. Caesarea", în: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, II, 3. Auflage, hrsg. von Kurt Galling, Mohr Siebeck, Tubingen, 1958, p. 740.

privitoare la viața lui Eusebiu, pe care ar fi vrut s-o descrie ca pe a unui sfânt, dar „în rândul cărora nu ne-a dat voie să-l trecem"[15]. E interesant de constatat cât de puține știri autobiografice ne-a lăsat un astfel de istoric, prin contribuția căruia ni s-a dat posibilitatea de a cunoaște atâția scriitori și atâtea opere din trecutul Bisericii vechi.

Despre data nașterii, unii[16] s-au gândit la anii 275-280, pe când alții[17] au mers mai departe, între anii 260-264. Mai probabil pare anul 265, la care s-au oprit cei mai mulți dintre cercetători.

Chiar dacă nu era o biografie, ci numai un elogiu, cuvântul pe care i l-a dedicat Acacius[18], fostul său ucenic și urmaș pe scaunul din Cezareea, totuși am fi putut afla date mai precise despre viața lui Eusebiu, însă acesta s-a pierdut. Știrile pe care le putem desprinde din scrierile proprii sunt destul de puțin concludente, dar totuși importante, arătându-ne mai ales legăturile lui cu unii dintre episcopii și scriitorii contemporani, cărora le dedică parte dintre scrierile sale ori pe care un Rufin sau Fericitul Ieronim le traduc, le compilează sau le completează. Din toate acestea reiese că, de vreme ce și-a dăruit întreaga viață adunând și salvând de la pieire mărturii vechi pentru ca, „de dragul adevărului"[19], lucrurile „să nu se uite"[20], și atunci când împăratul Constantin i-a oferit scaunul arhiepiscopal din Antiohia, el a renunțat, rămânând mai departe în Cezareea, cerând în schimb să-i dea îngăduința de a cerceta arhivele, spre a prezenta posterității mărturii care să hrănească sufletul, cum reiese din *Viața lui Constantin*[21].

Locul nașterii sau „cel puțin cel în care s-a format", după cum zice Bardenhewer[22], este Cezareea, în care mai târziu istorisește că l-a întâlnit pentru prima oară, în anul 296, pe când era încă

---

[15] Sébastien LE NAIN DE TILLEMONT, *Mémoires*, VII, Bruxelles, 1715, p. 39, apud G. BARDY, „Introduction"..., p. 17.

[16] Erwin PREUSCHEN, „Eusebius von Casarea", în: *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, hrsg. Von Albert Hauck, Band V, 3. Auflage, J.C. Hinrichs, Leipzig, 1898, pag. 608.

[17] Eduard SCHWARTZ, „Eusebios", în: PAULY-WISSOWA, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, VI, 1. Metzler, Stuttgart, 1907, p. 1370.

[18] „Εἰς τὸν βίον τοῦ", SOCRATE SCOLASTICUL, *Istoria bisericească*, II, 4 (*PG* 67, 292).

[19] *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea IV, VII, 15.

[20] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VII, XXX, 1.

[21] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viața lui Constantin*, III, 59 și urm.

[22] O. BARDENHEWER, *Geschichte*..., p. 240.

tânăr, pe împăratul Diocleţian, însoţit de şi mai tânărul pe atunci Constantin cel Mare[23].

Hotărâtoare a fost pentru el apropierea de învăţatul preot şi viitor martir Pamfil, mare admirator al lui Origen. Acesta provenea dintr-o familie nobilă din Beirut, unde şi-a terminat studiile de drept, iar după ce a trecut prin instituţiile culturale din Alexandria, a părăsit activitatea administrativă pe care a exercitat-o un timp în patria sa şi s-a mutat la Cezareea, şi-a împărţit averile la săraci şi a îmbrăţişat viaţa de înaltă „filosofie", distingându-se „mai mult decât toţi contemporanii noştri prin râvna sa generoasă pentru Sfânta Scriptură", refăcând şi îmbogăţind biblioteca întemeiată de Origen printr-o muncă asiduă de copiere şi corectare a textelor[24]. Şi Pamfil nu muncea singur. Appian, trecut şi el prin şcolile din Beirut, viitor martir şi el, precum şi Porfir, fost elev al său, dar pe care-l trata ca pe un „adevărat fiu", acesta din urmă un caligraf destoinic, sunt numai doi dintre cei pe care-i ştim cu numele[25]. Acestora li s-au alăturat şi alţii, căci era vorba de un adevărat institut, chiar dacă nu atât de luxos cum va fi cazul descris de Eusebiu însuşi – de astă dată după terminarea persecuţiilor –, când împăratul Constantin va cere să i se copieze pe pergament, pentru uzul bisericilor din împărăţie, mai multe exemplare din Sfânta Scriptură[26].

Lângă astfel de oameni îndrăgostiţi de studiile biblice şi de viaţa liniştită şi ascetică s-a ataşat şi Eusebiu. Nu se ştie exact când s-au apropiat cei doi cărturari: Pamfil şi Eusebiu. Dar ei au devenit un trup şi un suflet. Se cunosc două manuscrise ale *Hexaplei*, unul cuprinzând textul profeţiilor lui Iezechiel, celălalt la *1 Regi*, pe marginea cărora glosele dovedesc colaborarea amândurora în munca de corector[27]. Cu siguranţă că această colaborare a început înainte de anul 303, când a izbucnit persecuţia lui Diocleţian, şi „rămâi uimit, când citeşti scrierile lui Eusebiu, să constaţi câte nume de opere şi autori profani"[28] întâlneşti în ele, aproape toate fiind din biblioteca fostă a lui Origen şi refăcută acum de cei doi.

---

[23] Eusebiu de Cezareea, *Viaţa lui Constantin*, I, 19.

[24] S-au păstrat în diferite biblioteci ale lumii codici conţinând însemnări marginale privind acea muncă excepţională. Pentru mai multe informaţii, vezi G. Bardy, „Introduction"..., pp. 21-22.

[25] Despre ei, vezi Eusebiu de Cezareea, *Martirii din Palestina*, XI, 1-15.

[26] Eusebiu de Cezareea, *Viaţa lui Constantin*, IV, 36.

[27] Indicaţii la G. Bardy, „Introduction"..., p. 23, nota 1.

[28] G. Bardy, „Introduction"..., p. 23.

O primă mărturie a laborioasei lor colaborări va fi *Apologia lui Origen*, pe care au redactat-o împreună. Lucrarea era concepută în 5 cărți, cărora Eusebiu le va adăuga mai târziu pe cea de a șasea. Lucrarea era dedicată mărturisitorilor condamnați să muncească în mine și conținea o apărare a memoriei lui Origen, pe care unii începuseră să-l condamne. Lucrarea s-a pierdut, în afară de cartea primă, care ni s-a păstrat într-o traducere foarte liberă făcută de Rufin[29].

Din respectul și admirația pe care le-a purtat dascălului și binefăcătorului său, Eusebiu își va lua supranumele de „Eusebiu al lui Pamfil", ceea ce vrea să spună că a fost fiu duhovnicesc al lui Pamfil. Așa-l pomenesc atât continuatorii *Istoriei* sale, Socrate[30], Sozomen[31], cât și Fericitul Ieronim[32] și alții de mai târziu și așa figurează până în prezent în marile colecții ale operelor patristice. Fără să precizeze de unde a luat informația, istoricul bizantin Nichifor Kalist († 1363) crede că Eusebiu ar fi fost fiul unei surori a lui Pamfil[33]. Pentru motivul că într-un pasaj din *Martirii din Palestina*[34] Eusebiu îl numește pe Pamfil δεσπότης, așa cum începuseră să fie denumiți încă din veacul al IV-lea episcopii[35], unii[36] au crezut pe nedrept că Eusebiu ar fi fost înainte sclav.

Nu se poate preciza în care răstimp a ascultat Eusebiu și alți dascăli ai timpului, despre care vorbește cu entuziasm în *Istoria bisericească*[37], între ei presbiterul Dorotei din Antiohia, unul dintre întemeietorii școlii catehetice din acel oraș, om cu „cunoștințele cele mai liberale", precum și episcopul Meletie din Pont, supranumit „albină a Atticii", refugiat vreme de șapte ani în Palestina în timpul persecuției lui Dioclețian[38].

---

[29] Textul ei, în *PG* 17, 541-616.

[30] SOCRATE SCOLASTICUL, *Istoria bisericească*, I, 1.

[31] SOZOMEN, *Istoria bisericească*, I, 40.

[32] EUSEBII HIERONYMI, *De viris illustribus liber*, LXXXI, traducere de I.N. Dianu, București, 1915, p. 110: *Ob amicitiam Pamphili martyris ab eo cognomentum sortitus est*.

[33] NICHIFOR KALIST, *Istoria bisericească*, VI, 37 (*PG* 145, 1204-1205).

[34] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Martirii din Palestina*, XI, 1.

[35] Așa se adresa episcopul Alexandru al Alexandriei († 329) într-o epistolă. *Cf.* G.W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1961, *sub voce* δεσπότης.

[36] Între alții, Theodor ZAHN, „Eusebius von Cäsarea ein geborener Sklave", în: *Neue Kirchliche Zeitschrift*, 1918, p. 29. Dintre români, Gheorghe G. STĂNESCU, *Eusebiu al Cesareei*, Tipografia Eparhiei Române, Cluj, 1940, p. 3.

[37] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VII, XXXII, 2-4.

[38] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VII, XXXII, 26-28.

Între timp însă Eusebiu este hirotonit preot de episcopul Agapie, ceea ce Harnack și alții nu știau[39]. Cei doi păstrau însă mai departe contactul. Nu știm câți ani s-au putut strecura printre întemnițări și execuții cei doi mari îndrăgostiți ai studiului și ai cărții, câtă vreme între anii 303-310 o serie întreagă de martiri primesc cununa mucenicească tocmai în Cezareea, cum ne informează tratatul despre *Martirii din Palestina*[40]. Eusebiu mărturisește că „nici noi, care locuiam împreună cu el, nu știm cum a ieșit din casă"; tânărul Appian, care locuia împreună cu el, printr-un curaj uimitor, dar și printr-o deosebită imprudență, îl oprește pe guvernator să mai aducă jertfe idolilor[41]. După sfârșitul lui noiembrie 307, vreme de doi ani și mai bine, cei doi preoți, Pamfil și Eusebiu, au trecut prin primejdii, au stat chiar întemnițați timp destul de îndelungat, până ce la 16 februarie 310 Pamfil a fost dus pentru ultima oară în fața judecătorului Urbanus și, întrucât a refuzat să aducă jertfă zeilor păgâni, a fost executat[42].

Nu se știe cum a scăpat Eusebiu și ce a făcut între 310-313. Dacă până ce Pamfil fusese întemnițat Eusebiu era liber să-l cerceteze și să lucreze împreună, după ce prietenul său a fost executat, Eusebiu s-a refugiat (ne spune redactarea mai lungă a cărții *Martirii din Palestina*) mai întâi la Tyr, unde a asistat la martirizarea mai multor creștini aruncați la fiare și apoi aruncați în mare[43], după care a trecut în Tebaida Egiptului, de unde la fel ne prezintă o serie de astfel de amănunte[44]. Unii cred că a avut și el parte de detenție în acest timp[45], alții îi aduc acuzații că ar fi adus jertfe idolilor[46] ca să scape, ceea ce nu pare deloc probabil, pentru că reacția n-ar fi întârziat să se resimtă atunci când, ceva înainte de anul 313, va fi ales episcop de Cezareea în locul lui Agapie, care a fost martirizat[47].

Din activitatea ca episcop a lui Eusebiu, amintim aici doar câteva fapte semnificative. Una dintre primele manifestări publice

---

[39] Adolf VON HARNACK, *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius*, II, 2, J.C. Hinrichs Verlag, Leipzig, 1904, p. 107.

[40] Vezi EUSEBIU DE CEZAREEA, *Martirii din Palestina*, I-VII.

[41] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Matirii din Palestina*, IV, 4-15.

[42] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Martirii din Palestina*, XI, 2-3.

[43] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VIII, VII-VIII.

[44] EUSEBIU DE CEZAREEA *Istoria bisericească*, Cartea VIII, IX.

[45] A. PUECH, *Histoire...*, p. 170.

[46] Vezi SFÂNTUL EPIFANIE DE SALAMINA, *Panarion*, 68.

[47] *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Martirii din Palestina*, VI, 3-7.

a fost participarea la târnosirea bisericii din Tyr, care pare a fi avut loc între anii 316/7 și 319 și la care Eusebiu a rostit cuvântarea festivă[48].

În legătură cu sinodul de la Niceea, e bine să nu uităm de epistola pe care Eusebiu a trimis-o enoriașilor săi din Cezareea, prin care ne dă să înțelegem că pentru a salva pacea Bisericii, la cererea împăratului, a semnat și el formula sinodală care consfințea consubstanțialitatea Tatălui și Fiului[49].

Dacă rolul împăciuitor și dubios pe care l-a avut la sinoadele din 330, 335, 336, care a creat destule disensiuni în Biserică, va fi adus și nemulțumiri împăratului, care moare în anul 337, ceva similar trebuie să fi simțit și Eusebiu, care n-a întârziat nici el mult timp după aceea, ci a închis ochii spre sfârșitul anului 339 sau începutul anului 340, căci, la sinodul antiohian numit „al sfințirii" din vara anului 341, figura ca episcop de Cezareea Acacius. Martirologiul sirian îl pomenește pe Eusebiu la data de 31 mai, iar martirologiul ieronimian, la data de 29 iunie.

SCRIERI

Dacă din punct de vedere al stilului scrisul lui Eusebiu este destul de greoi și lipsit de farmec, dacă din pricina inconsecvenței sale doctrinare el a fost numit „om cu două feluri de grai"[50], iar în amintirea lumii medievale, nici așa-numitele „Decretalii gelasiene" din Apus[51] și nici dezbaterile Sinodului VII Ecumenic[52] nu-i puteau fi prea favorabile, în schimb, din epoca modernă, de când avocatul francez Henri de Valois a publicat o excepțională ediție a scrierilor lui istorice (și a urmașilor săi), faima sa a început să crească. De

---

[48] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea X, IV, 1-2. Clădirea bisericii nu putea fi începută înainte de sfârșitul anului 313, când are loc înfrângerea împăratului Maximin, dar nici după finele anului 319, când încep persecuțiile lui Licinius împotriva creștinilor.

[49] Textul ei în *PG* 20, 1535-1545 și, mai nou, în SFÂNTUL ATANASIE CEL MARE, *De decretis Nicaenae Synodi*, 19 (Athanasius Werke, Band II, Erster Teil, *Die Apologien: De Decretis Nicaenae Synodi*, hrg. von H.-G. Opitz, De Gruyter, Berlin/Leipzig, 1935, pp. 42-47).

[50] SOCRATE SCOLASTICUL, *Istoria bisericească*, I, 23: διγλώσσου δόξαν ἐκτήσατο. *Cf.* *Iacov* 1. 8.

[51] *Cf.* Andreas THIEL, *Epistolae Romanorum Pontificum*, 1, In Aedibus Eduardi Peter, Brunsbergae, 1868, p. 461, *apud* O. BARDENHEWER, *Geschichte...* p. 242.

[52] *Cf.* Joannes Dominicus MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplisssima collectio*, tomus 13, Florentiae, 1767, p. 313 și urm.

altfel, traducerile în latinește a *Cronicii* de către Fericitul Ieronim și a *Istoriei* de către Rufin au contribuit mult la răspândirea renumelui lui în tot Evul Mediu. Și aceasta pentru că pe temeiul lor s-a clădit întreaga istoriografie din timpul acela. Și se poate spune că aceste scrieri l-au făcut nemuritor. Cercetările din ultimele decenii și îndeosebi ediția critică editată de Academia din Berlin sporesc și valoarea celorlalte opere, mai ales de când au fost valorificate și traducerile în limbi orientale. În decursul veacurilor, scrierile lui au fost catalogate de Fericitul Ieronim[53], de patriarhul Fotie[54] și de Ebed-Iesu[55]. Desigur, niciunul dintre ei nu le cuprinde pe toate. Fericitul Ieronim spune despre Eusebiu că a scris nenumărate volume. Cele mai multe din aceste scrieri s-au păstrat și în limba originală greacă, dar și în traduceri latine, armene, siriace. E greu să poată fi datate toate cu precizie.

Pentru a facilita înțelegerea mai adecvată a operei sale, considerăm că aceasta poate fi împărțită în 6 categorii: 1. istorice, 2. panegirice, 3. apologetice, 4. exegetice, 5. dogmatice și 6. corespondență. Dintre acestea, cum e și firesc, vom acorda o atenție mai mare scrierilor istorice, oprindu-ne aici îndeosebi la *Istoria bisericească.*

Am mai amintit că printre primele opere va fi fost *Apologia lui Origen*, care a fost scrisă de Eusebiu în colaborare cu Pamfil.

Dintre marile scrieri istorice, cea care s-a păstrat și a avut mare influență în întreg Evul Mediu este *Cronica*, amintită de autor în *Istoria* sa, mai întâi cu titlul de *Canoane cronologice*[56], pe care un patrolog o califică drept „o lucrare imensă, executată cu conștiință scrupuloasă, după o metodă severă și cu o erudiție extraordinară"[57]. Propriu-zis, *Cronica* aceasta pare a înlocui însăși biblioteca din Cezareea. Lucrarea constă din două părți: prima cuprinde un rezumat al istoriei vechilor popoare (caldeeni, asirieni, evrei, egipteni, greci și romani), pentru fiecare dintre ele indicându-se lucrările istorice care au constituit sursa de inspirație, iar partea a doua cuprinde tabele sincronice pe coloane cu note indicând principalele fapte istorice și biblice. Scopul scrierii este de a

[53] FERICITUL IERONIM, *De viris illustribus*, 81.
[54] SFÂNTUL FOTIE CEL MARE, *Biblioteca*, cod. 9, 27, 39, 118, 127.
[55] Joseph Simonus ASSEMANUS ed., *Bibliotheca Orientalis*, III, 1, Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, Romae, 1725, p. 18.
[56] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea I, I, 6: χρονικοὶ κανόνες.
[57] A. PUECH, *Histoire...*, p. 175.

stabili cronologia fiecărui eveniment în funcție de datele biblice și de a dovedi că religia iudaică, pe care o continuă cea creștină, a fost mai veche decât toate. Eusebiu a împărțit răstimpul pe care-l are de cercetat în 5 epoci: 1) de la chemarea lui Avraam până la cucerirea Troiei; 2) de la cucerirea Troiei până la prima olimpiadă; 3) de la prima olimpiadă la primul an de domnie a lui Darius; 4) de la Darius la moartea lui Hristos și 5) de la moartea lui Hristos până la anul 303.

Metoda nu era nouă, apologeții și mai ales Iuliu Africanul o folosiseră curent, dar Eusebiu este sub toate raporturile superior. Tendința apologetică a lucrării este evidentă. Textul grecesc al lucrării s-a pierdut, afară de câteva fragmente[58], în schimb s-a păstrat într-o traducere armeană care datează din veacul al VI-lea. Partea a doua a lucrării (tabelele sincronice) a fost tradusă de Fericitul Ieronim, care a cuprins în plus evenimente până la anul 378, la moartea împăratului Valens. Sub forma aceasta a devenit foarte populară în Apus. Pentru prima dată sub formă de incunabul ea se tipărește la 1475 la Milano, iar în ediția critică de la Berlin (R. Helm) în 1913, 1926 și 1956.

Istoria bisericească a fost redactată, cum bine se spune în introducere[59], în urma *Cronicii*. Ea cuprinde 10 cărți și vrea să înfățișeze, în mare, dezvoltarea Bisericii creștine începând de la venirea Mântuitorului Hristos în lume și până la începutul veacului al IV-lea, respectiv până la anul 324. Ea nu este un manual propriu-zis de istorie, ci e în primul rând un mozaic de mărturii istorice și patristice adunate cu grijă și descrise după un plan bine precizat. Autorul nu dispunea de un stil literar deosebit și de un dar al compoziției care să expună în mod stringent cauzele și urmările principalelor evenimente din decursul celor 300 de ani de viață creștină. Și totuși, așa cum a fost concepută, *Istoria bisericească* a lui Eusebiu de Cezareea reușește să ne dea o bună imagine a progresului făcut de Biserica creștină printre greutățile de tot felul până la biruința sa, respectiv până la dobândirea libertății sale.

Întrucât e conștient că în ființa ei Biserica creștină cuprinde atât elementul divin, cât și uman, Eusebiu începe, cum era și firesc, prin a constata că iconomia dumnezeiască sau planul general de

[58] Fragmentele acestea s-au păstrat în lucrările cronicarilor bizantini Georgios Syncellos, Georgios Monahul, Georgios Kedrenos și în *Cronica Pascală*.

[59] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea I, I, 6.

mântuire a omului şi a lumii este factorul determinant şi firul conducător al întregii dezvoltări interne şi externe a vieţii creştine. Iată cum concepe el planul *Istoriei bisericești* prin cuvintele cu care şi începe lucrarea: „1. M-am hotărât să scriu despre succesiunile sfinţilor apostoli, precum şi despre răstimpul care s-a scurs de la Mântuitorul şi până în vremurile noastre, să arăt câte și cât de însemnate se spune că au fost evenimentele care au avut loc în decursul istoriei bisericeşti; apoi câţi au fost cei care s-au comportat sau au participat în chip strălucit la conducerea treburilor din diecezele cele mai importante; care au fost cei care, în cadrul fiecărei generaţii, au propovăduit cu graiul sau cu scrisul cuvântul cel dumnezeiesc; apoi care au fost, câţi și în ce vreme au trăit cei care, după ce au străbătut până la capăt drumul rătăcirii din dorința de inovaţie, s-au proclamat pe ei înșiși drept inițiatorii «gnozei cu nume mincinos»[60], stricând fără cruțare, ca niște «lupi răpitori»[61], turma lui Hristos; 2. în afară de acestea, toate încercările care au lovit întregul neam al iudeilor, survenite îndată după complotul împotriva Mântuitorului nostru, de câte ori, în ce chip și în ce timpuri s-a dus din partea păgânilor lupta împotriva învățăturii celei dumnezeiești, de dragul căreia unii au luptat, după împrejurări, chiar cu sânge şi cu chinuri; în sfârșit, mărturiile aduse în zilele noastre prin mila şi bunăvoința la care Mântuitorul nostru ne-a făcut pe toți părtași: iată ce am găsit de bun să las în scris aici. De aceea nu voi începe în alt chip decât pornind de la însăși iconomia Mântuitorului și Domnului nostru Iisus, Hristosul lui Dumnezeu"[62].

---

[60] *1 Timotei* 6, 20.

[61] *Faptele* 20, 29.

[62] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea I, I, 1-2. <În legătură cu această problemă fundamentală, aşa cum s-a exprimat un teolog luteran convertit la ortodoxie, Eusebiu se referea aici „la succesiunea liniară a episcopilor Bisericii prin predecesorii lor până la cei doisprezece apostoli, despre care el însuși oferă una din cele mai importante documentări istorice, mai ales în ceea ce privește dioceza Romei şi dioceza Alexandriei. [...] Pentru că, aşa cum episcopii care se află în succesiune apostolică legitimă sunt, potrivit lui Eusebiu, încărcaţi de responsabilitatea păstrării şi apărării adevăratei credinţe a Bisericii, la fel şi rânduiala apostolică a Bisericii serveşte ca semn al integrităţii credinţei şi doctrinei acesteia. *Istoria bisericească* a lui Eusebiu expune într-o formă narativă acea înţelegere a relaţiei dintre credinţă şi rânduială care a fost acceptată în mod covârşitor de-a lungul primelor secole ale Bisericii". Vezi JAROSLAV PELIKAN, *Credo. Ghid istoric şi teologic al crezurilor şi mărturisirilor de credinţă în tradiţia creştină*, traducere de Mihai-Silviu Chirilă, Ed. Polirom, Iaşi, 2010, p. 42.>

Cu alte cuvinte, Eusebiu avea în vedere în mare următoarele obiective, care şi formaseră tot atâtea capitole ale cărţii: 1) succesiunile episcopale ale principalelor centre bisericeşti ca expresie a continuităţii şi permanenţei aceleiaşi învăţături şi tradiţii în Biserică; 2) scriitori bisericeşti care au explicat şi apărat această învăţătură; 3) ereticii şi schismaticii care au primejduit-o; 4) pedeapsa dumnezeiască suferită de evrei din pricina omorârii Mântuitorului şi a abaterii lor de la mesajul prorocilor; 5) persecuţiile din partea împăraţilor păgâni; 6) suferinţele martirilor şi, drept încheiere, victoria finală a creştinismului.

Ideea de succesiune o implică şi pe cea de tradiţie. În această privinţă, viziunea lui Eusebiu a fost excepţională. Şi predica apostolilor era conştientă de acest adevăr. Apologeţii au adâncit-o, Tertulian[63] o lua ca pe ceva de la sine înţeles, iar Dionisie de Corint[64], Hegesip[65] şi Sfântul Irineu o formulaseră lapidar, dar Eusebiu o întregeşte şi o adânceşte cu un mare număr de mărturii[66]. Contactele strânse dintre episcopii şi scriitori creştini din principalele centre bisericeşti sunt şi vor rămâne pilduitoare pentru toate veacurile. Controversele pascale ori cele ale valabilităţii botezului ereticilor, pe care titularii scaunelor episcopale şi scriitorii vremilor acelora le-au putut rezolva în chip frăţesc, vor rămâne printre cele mai impresionante mărturii în acest sens. Cititorul e rugat să urmărească şi să adâncească mereu astfel de probleme, iar creştinătatea întreagă îi rămâne îndatoritoare lui Eusebiu pentru faptul de a ni le fi păstrat şi prezentat.

Amănuntele – multe dintre ele necunoscute din altă parte – privitoare la istoria ereziilor ori a sectelor, atâtea câte le prezintă Eusebiu, sunt şi ele monumente rămase grăitoare pentru totdeauna. Multe dintre ştirile despre Simon Magul, Cerint, Menandru, Marcion[67], Theodot, Apelles, Montanus şi mulţi alţii

---

[63] TERTULIAN, *De praescriptione haereticorum*, 36: „Dacă vrei să mergi spre o cunoaştere cât mai adâncă, mergi la Bisericile apostolice, unde până astăzi scaunele apostolilor stau la locurile cele mai de cinste".

[64] *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea IV, XXIII, 2-3.

[65] *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea III, XXXII, 2-8; Cartea IV, XI, 7; XXII, 1-9 etc.

[66] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea IV, XIV, 4: „(Policarp) învăţa mereu aceleaşi lucruri pe care şi le însuşise de la apostoli, pe care şi Biserica le transmite, care şi sunt singurele adevărate". Vezi şi Cartea IV, X.

[67] Despre rolul Sfântului Iustin Martirul în combaterea acestor eretici, vezi EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea II, XIII, 2-5; Cartea III, XXVI, 3.

nu le-am cunoaște poate din alt loc, dacă nu le-ar fi adunat harnicul istoric din Cezareea. Răsună parcă și acum glasul sugrumat de emoție al Apostolului Ioan atunci când îl recâștigă pe tânărul ajuns conducător de tâlhari[68] ori al Sfântului Irineu atunci când îl ceartă pe Florin pentru că n-a păstrat curată tradiția învățăturii creștine, așa cum o ascultaseră în tinerețe amândoi, de la Sfântul Policarp al Smirnei[69]. Cu toate că rămâne una dintre scăderile *Istoriei* lui Eusebiu faptul că nu cunoștea prea bine latina și nu a folosit din plin și izvoarele occidentale[70], totuși este impresionantă nota de caldă ecumenicitate în care le-a atras atenția episcopilor Romei – chiar dacă quartodecimanii serbau greșit data Paștilor[71] ori chiar dacă Sfântul Ciprian al Cartaginei cerea rebotezarea ereticilor[72] – să nu se grăbească în excomunicarea fraților, „de dragul unității în Hristos", și tot așa rămâne cu adevărat palpitantă, dar plină de semnificații, istoria multelor intervenții în scris ale episcopului Dionisie cel Mare al Alexandriei, care căuta mai presus de orice tradiție unitatea doctrinară, dar mai ales de frăție și iubire.

Ce să zicem de capitolele ample în care sunt prezentate persecuțiile, mai ales cele atât de sângeroase împotriva creștinilor? Există, desigur, unele neclarități, confuzii, ca să nu mai vorbim de greșeli de cronologie în prezentarea faptelor. Dar și în această privință meritul lui Eusebiu este de-a dreptul unic. El a întocmit cea mai veche colecție de acte martirice[73]. Ca unul care a văzut cu ochii proprii destule cazuri de schingiuri, de aruncare la fiare ori de chinuiri la munci forțate în mine, Eusebiu amintește în repetate rânduri că a scris o „colecție a martirilor"[74]. Din păcate, lucrarea s-a pierdut. Totuși câteva piese de o excepțională valoare au fost inserate și în *Istorie*. La loc de frunte e scrisoarea comunităților din Lyon și Vienne[75], una dintre cele mai frumoase scrieri de felul

[68] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea III, XXIII, 5-19.

[69] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea V, XX, 7-8.

[70] Despre Tertulian: EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea II, II, 4-6; XXV, 4; Cartea III, XX, 7; XXXIII, 3 etc.

[71] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea IV, XIV, 1; Cartea V, XXIII-XXIV; Cartea VII, XX etc.

[72] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VII, III.

[73] Albert EHRHARD, *Überlieferung der hagiographischen Litteratur der griechischen Kirche*, 1, J.C. Hinrichs, Leipzig, 1937, p. 1 și urm.

[74] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea V, prefața.

[75] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea V, I.

ei din toată Antichitatea creştină. Se adaugă scrisoarea Bisericii din Smirna despre Sfântul Policarp[76], pătimirea Sfântului Iustin şi a ucenicilor lui[77], ca şi actele martirilor Apollonius din Roma[78] şi Pionius din Smirna[79]. Tot dintre „cei vechi" fac parte şi Origen, despre ale cărui pătimiri Eusebiu ne vorbeşte în aproape o carte întreagă[80], precum şi creştinii din Alexandria şi Egipt, ale căror pătimiri ni le descriu epistolele Sfântului Dionisie[81], martor ocular potrivit lucrării *Martirii din Palestina*, şi desigur martirii din Palestina[82], despre care Eusebiu aduce detalii ca martor.

Eusebiu îşi ţine măcar în parte promisiunea făcută. Lucrarea s-a păstrat în două versiuni: cea greacă, mai scurtă, care apare în patru dintre manuscrisele *Istoriei bisericești*, ca anexă la Cartea a VIII-a atunci când autorul va fi redactat prima oară *Istoria* sa, iar textul mai complet al *Istoriei* şi *Martirilor din Palestina* apare în versiunea siriacă şi armeană.

Lucrarea cuprinde o înșiruire cronologică a 83 de martiri care au pătimit între anii 303-311, mai ales în Cezareea; bineînţeles că numărul lor a fost mult mai mare, Eusebiu afirmând că „nu era posibil să-i enumeri pe toţi"[83]. Dintre martirii prezentaţi aici, un loc de frunte îl ocupă, fireşte, Sfântul Pamfil, despre care am pomenit mai înainte. În descrierea acestor pătimiri, Eusebiu nu se sfieşte să relateze că au fost şi destui creştini care au fost slabi şi au apostaziat. Se resimte – acum când nu era departe nici apariţia edictelor de toleranţă – şi ceva forţat în gesturile unor martiri care provocau ei arestarea sau în înfăţişarea exagerată a chinuirii unei femei al cărei cadavru a fost aruncat la fiare[84]. În general impresionează puternic sinceritatea expunerii şi comportarea exemplară a unora dintre martiri, de pildă Sfântul Roman[85] sau mărturisitorii din minele de aramă din Phaenon sau din Cilicia[86].

---

[76] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea IV, XV.
[77] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea IV, XVI-XVII.
[78] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea V, XXI.
[79] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea IV, XV, 47.
[80] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VI, II; VIII; XXXIX, 5; XLVI, 2 etc.
[81] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VII.
[82] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VIII, VII; XIII, 5; *Martirii din Palestina*, I-XIII.
[83] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Martirii din Palestina*, VIII, XIII, 7.
[84] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Martirii din Palestina*, IX, 10.
[85] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Martirii din Palestina*, II.
[86] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VIII, XIII, 5; *Martirii din Palestina*, VII, 2.

De o valoare deosebită sunt afirmațiile scriitorului atunci când declară: „Am văzut cu ochii noștri case de rugăciuni dărâmate”[87], „am fost eu însumi de față la pătimirea lor (în Tyr)”[88], „i-am văzut eu însumi” (în Tebaida)[89], dar rămâne ca un laitmotiv siguranța cu care omul credincios afirmă că totuși biruința nu este departe: „În locul nostru – ziceau martirii din Lyon – a luptat harul”[90], „în martirul Sanctus pătimea Hristos”[91] sau: „Tocmai când se afișa edictul de alungare a creștinilor din orașe (sub Maximian), tocmai atunci am simțit puterea lui Dumnezeu, Care luptă pentru Biserica Sa”[92].

Privitor la stabilirea canonului biblic – în afară de lucrări de geografie și filologie sacră de care vom vorbi mai departe –, subliniem că Eusebiu a adus un serviciu de prim rang cercetărilor științifice. După ce vorbește pe larg de contribuția în acest domeniu a lui Iosif Flaviu[93], el nu uită să enumere cărțile canonice așa cum le cunoșteau Meliton de Sardes, Clement Alexandrinul, Origen, Papias, Dionisie al Alexandriei și alții. La un moment dat, Eusebiu afirmă: „În continuarea acestei *Istorii*, odată cu succesiunile, eu voi arăta în chip foarte potrivit cine sunt istoricii bisericești care de-a lungul timpului s-au folosit de scrierile contestate, precum și ce a fost spus de către ei fie despre Scripturile testamentare și recunoscute, fie despre cele care nu fac parte dintre acestea”[94]. În ceea ce privește controverse precum cea despre „prezbiterul Ioan” (și altele prezentate de Papias) sau ca aceea despre hiliasm ori despre autenticitatea *Apocalipsei*, a epistolelor *către Evrei*, *2-3 Ioan*, *2 Petru* și altele, se cere cititorului atenție sporită și circumspecție. Trebuie învățat o dată în plus că pentru Sfinții Părinți și scriitori bisericești – să nu mai vorbim de martiri – cuvântul Scripturii era cu mult mai mult decât cel scris undeva vizibil, așa cum ne-a învățat Sfântul Pavel[95]. Eusebiu și scriitorii pe care-i citează ne aduc în această privință o prețioasă mărturie.

---

[87] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VIII, II, 1 etc.
[88] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VIII, VII, 2.
[89] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VIII, IX, 4.
[90] *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea V, I, 6.
[91] *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea V, I, 23.
[92] *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, IX, VII, 16.
[93] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea III, IX, 1-5 etc.
[94] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea III, III, 3.
[95] *2 Corinteni* 3, 6.

Din cele expuse până aici, credem că reies cu prisosință și planul și cuprinsul *Istoriei*; de aceea nu găsim necesar să insistăm mai mult. Totuși, după cum a stabilit Ed. Schwartz, editorul textului critic berlinez, cele 10 cărți ale *Istoriei* au trecut prin mai multe ediții sau remanieri. Cărțile I-VIII, spunea același învățat, au fost redactate în anul 312, Cartea a IX-a în anul 315, iar Cartea a X-a în 317. *Grosso modo*, concluziile lui sunt juste, dar, analizându-le, se impun unele precizări. Ultimul paragraf din Cartea a VII-a, anume: „După ce am schițat în aceste cărți felul cum s-au succedat lucrurile vreme de trei sute cinci ani începând de la nașterea Mântuitorului[96] și până la distrugerea lăcașurilor de rugăciune, să cunoaștem în continuare care și cât de numeroși au fost cei care în luptele de azi s-au distins cu bărbăție în apărarea credinței"[97], descrie pătimirea Sfântului Petru, episcopul Alexandriei, despre care se știe că a avut loc în anul 312. Primul paragraf al Cărții a VIII-a ne spune că autorul s-a gândit să mai adauge câteva „evenimente contemporane" indispensabile, între altele și „palinodia" sau edictul de toleranță al lui Galerius, despre care știm că a fost afișat la Nicomidia în 30 aprilie 311. S-ar putea crede la un moment dat că a venit pacea, destinderea[98], dar nu-i așa. Apendicele atașat la *Cartea* a VIII-a descrie, e drept, moartea prigonitorilor. Așa spun trei din cei mai vechi codici ai *Istoriei*. În restul codicilor au dispărut notițele respective, privindu-i pe împărații prigonitori: numele lor (Diocleţian, Maximin, Galerius) e șters în textul celorlalți patru codici (BDMI, cum i-a numit Schwartz). Întrebarea care se pune este aceasta: când și-a redactat Eusebiu *Istoria* sa și cu ce scop? În această privință, pasajul din *Istorie* privind fabricarea apocrifului tendențios *Acta Pilati*, despre care se știe că nu putea apărea decât sub domnia lui Maximin[99], urmașul lui Galerius, deci după anul 311, ne dă un punct de plecare spre a înțelege că cei „trei sute cinci ani" nu trebuie înțeleși matematic, de aceea notițele respective din Cartea VII, XXXII ne arată că opera nu putea fi redactată decât după anul 311.

Pe de altă parte, faptul că în Cartea VIII, XVII, 3-4 e vorba de alt rescript semnat de Galerius și Constantin – căci între timp Licinius

[96] Ultimele edicte de persecuţie datează din anul 303, deci afirmaţia lui Eusebiu trebuie luată cu aproximaţie.

[97] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VII, XXXII, 32.

[98] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VIII, I; XVII, 3-11.

[99] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea IX, V, 1.

devenise și el persecutor – ne face să prelungim și mai mult termenul când au fost adăugate aceste apendice. Cât despre târnosirea bisericii din Tyr, despre care ni se vorbește în Cartea a X-a, precum și faptul că Licinius moare abia în 325, acestea ne ajută să înțelegem de ce în ultimele două cărți (IX-X) ale *Istoriei* nepotrivirile datelor și persoanelor respective ne silesc să admitem că Eusebiu și-a remaniat cel puțin de două sau trei ori lucrarea sa. La pasajele respective am încercat să aducem unele lămuriri în această problemă.

În mare, referindu-ne la cuprinsul *Istoriei*, nu trebuie să uităm că în Cartea I se vorbește de preambulul vetero-testamentar al istoriei sfinte, în Cartea a II-a despre epoca apostolilor, în Cărțile III-IV se aduc lămuriri diverse despre unitatea Bisericii dovedită prin ideea de succesiune a tradiției apostolice. Cartea a V-a e dominată la început de istorisirea pătimirii martirilor din Lyon și Vienne și de a altor martiri, precum și de diferite știri privind controversa pascală. Cartea a VI-a e dominată mai ales de viața și opera lui Origen și de istorisirile lui Dionisie al Alexandriei; în Cartea a VII-a același „Dionisie va lua parte la toate împreună cu noi", zice Eusebiu, încât aproape toată cartea e plină de epistole și istorisiri de-ale sale; Cărțile VIII-X cuprind relatări despre ultimele persecuții, dar și despre etapele prin care s-a ajuns la pacificarea și eliberarea Bisericii.

Despre *lucrările panegirice* ale lui Eusebiu vom vorbi de această dată mai pe scurt. Trebuie spus totuși că niciuna dintre scrierile lui Eusebiu n-a trezit atâtea critici și controverse ca *Viața lui Constantin*. Întrucât el vedea în Constantin pe „cel dintâi dintre cei care dețineau puterea romană și care a vrut să fie și prietenul lui Dumnezeu"[100], nu trebuie să pretindem că vedem în această scriere, pe care mai bine ar trebui s-o înțelegem ca pe niște „reflecții asupra vieții lui Constantin", o biografie propriu-zisă, ci numai o prezentare omagială a ceea ce acest prim împărat creștin a realizat în folosul Bisericii și al creștinismului. Eusebiu a fost foarte aspru judecat ca fiind un scriitor de curte, lingușitor, neobiectiv, iar *Viața lui Constantin* a fost socotită neautentică ori falsificată și interpolată. Însă iată că nu de mult s-a descoperit un papirus londonez redactat înainte de anul 320, care conține pasaje identice cu textul din *Viața lui Constantin*, II, 27-28, ceea ce confirmă neîndoielnic autenticitatea operei[101].

---

[100] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viața lui Constantin*, I, 3.
[101] Indicații la J. QUASTEN, *Initiation...*, p. 450.

O altă lucrare, *Ad coetum sanctorum* (*Cuvântare la adunarea sfinților*) figurează – în cele mai bune manuscrise – drept a cincea carte a *Vieții lui Constantin* (care are patru cărți). În ea se preamărește credința creștină, combătându-se idolatria și credința în destin. În partea a doua, se vorbește despre Hristos cel prezis de proroci și de înțelepți, printre care se numără și *Sibila* și *Ecloga a IV-a* a lui Vergilius.

De la Eusebiu ne-a mai rămas un panegiric ținut la palatul împăratului la data de 25 iulie 335, cu ocazia celei de-a treizecea aniversări (*tricennalia*), în care oratorul reamintește sărbătoritului că i se cer o seamă întreagă de virtuți, întrucât, datorită harului ce i s-a dat, el e chemat să lumineze „ca soarele", să fie interpretul voinței lui Dumnezeu; de asemenea, avem un tratat în care se aduc mărturii – obiceiul lui Eusebiu de a prezenta „dovezi" care întăresc adevărul – despre bunăvoința și binefacerile săvârșite de Constantin în folosul Bisericii, așa cum era în cazul de față târnosirea Bisericii Sfântului Mormânt, în anul 335.

Vorbind de *operele apologetice*, e bine să nu uităm că aproape tot scrisul lui Eusebiu are în el un duh și o tendință apologetică. Fiind un om atât de erudit, el a căutat să dezvolte și să adâncească tot ceea ce înaintașii săi începuseră în acest domeniu. De aceea și în acest caz a dovedit un nivel ridicat de cunoștințe și o metodă științifică deosebită pentru vremea aceea. Nu se pierde în amănunte, oricât de multe evocă, ci planul lui e bine închegat.

Ca o introducere generală elementară trebuie socotite așa-numitele *Ecloge profetice*, scrise înainte de episcopat, în zece cărți, din care nu se mai păstrează decât cărțile VI-IX. Cartea cuprinde profeții mesianice, care arată, spre a-i combate în același timp atât pe iudei, cât și pe ereticii care respingeau cărțile Vechiului Testament, că Hristos este „împlinirea veacurilor" și că fără El omenirea și-ar fi pierdut unitatea și sensul.

Două opere voluminoase, *Praeparatio evangelica* și *Demonstratio evangelica*, compuse și ele înainte de anul 320, dedicate amândouă episcopului Theodot de Laodiceea[102], sunt alături de *Istoria* și *Cronica*, cele mai importante opere ale lui Eusebiu.

Praeparatio evangelica, în 15 cărți, s-a păstrat întreagă în grecește. Scopul scrierii ei a fost acela de a-i apăra pe creștini de

102 Ed. SCHWARTZ, „Eusebios", pp. 1390-1391.

acuza adusă de păgâni atunci când îi învinuiesc că au părăsit religia strămoșilor trecând la iudaism sau, mai rău, neprimind nici din iudaism decât ceea ce le convine. De bună seamă, aceste acuze aduse creștinilor ne remintesc de criticile formulate de Celsus, pe care le cunoaștem din lucrarea lui Origen *Contra Celsum*, operă din care Eusebiu s-a inspirat cu siguranță în combaterea acuzelor păgâne. Adunând numeroase informații despre cosmogoniile și mitologiile feniciene, egiptene, grecești și apoi analizând oracolele păgâne, precum și credința în destin, Eusebiu arată că zeii, demonii, oracolele, superstițiile sunt pline de contradicții, de fantezii, de minciuni, de aceea oamenii au părăsit chiar și filosofia grecilor trecând la iudaism; însuși Platon se dovedește tributar lui Moise: „Îl cinstesc și-l admir și eu [pe Platon], mai mult decât pe oricare alt grec, căci, deși nu avem peste tot aceleași păreri, cele pe care le mărturisește sunt înrudite cu ale mele", zice el la un moment dat[103].

Demonstratio evangelica răspunde de această dată acuzațiilor venite din partea evreilor, potrivit cărora creștinii au abandonat iudaismul. Din cele 20 de cărți s-au păstrat numai primele 10 și un fragment din cartea a XV-a. Eusebiu afirmă că Legea lui Moise a avut valabilitate numai pentru un timp. Credința patriarhilor și scrierile prorocilor dovedesc că, dacă le privăm de semnificația lor mesianică, multe dintre faptele Vechiului Testament își pierd înțelesul. Abia Întruparea Domnului și Pătimirea Lui dau singura explicație valabilă tainelor cuprinse în Legea Veche.

În fond, ținta ambelor lucrări (*Praeparatio evangelica* și *Demonstratio evangelica*) nu era doar în general păgânii, respectiv iudeii: *Preparatio evanghelica*, de exemplu, viza implicit și tratatul lui Porfir, *Contra creștinilor*, care căuta să-i discrediteze pe creștini pentru că nu ar fi știut „nici să citească și nici să tălmăcească cuvintele Scripturii". În cuprinsul notelor de subsol dedicate *Istoriei bisericești*, am avut de mai multe ori ocazia să menționăm obiectivele acestui polemist, precum și cele ale lui Hieracles. Operele lui Porfir și Hieracles s-au pierdut. Metoda temeinică de combatere folosită de Eusebiu în pasajele respective din *Praeparatio*[104] și nu numai este una temeinică: deși rămâne în cadrul strict biblic, argumentele folosite sunt valabile.

---

[103] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Praeparatio evangelica*, XIII, 18, 17.
[104] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Praeparatio evangelica*, I, 2, 1-4.

Theophania sau (*Arătarea*) e ultima dintre lucrările apologetice ale lui Eusebiu. Lucrarea are 5 cărţi şi în centru stă Persoana Logosului dumnezeiesc, fără de Care n-am înţelege creaţia şi guvernarea lumii, dar mai ales mântuirea omului. Toate proorocile au drept ţintă ultimă rolul mântuitor al Logosului. Opera va fi fost redactată în jurul anului 323, întrucât vorbeşte adeseori de o „Biserică înfloritoare". Din păcate, în greceşte nu s-au păstrat decât câteva fragmente; cu toate acestea, ni s-a păstrat în întregime, la British Museum, o traducere siriacă făcută încă din anul 411.

Eusebiu a cultivat şi *studiile biblice şi exegetice*, fiind cunoscută în acest sens activitatea desfăşurată împreună cu Pamfil dedicată copierii şi corectării textului unora dintre operele biblice. El a reprodus *Septanta* (a cincea coloană din *Hexapla* lui Origen), făcând din ea operă separată, indicându-i pe margini scolii interesante în comparaţie cu alte versiuni. Am amintit şi de rolul lui pe lângă împăratul Constantin în legătură cu procurarea „unui număr cât mai mare de Biblii pe pergament şi cu caligrafie îngrijită". Dar el are şi în acest sector lucrări speciale[105].

Canoanele evanghelice – o concordanţă cu specificarea locurilor paralele pentru indicarea pasajelor fiecăreia din Evanghelii, care au locuri paralele în celelalte. Lucrarea e cuprinsă într-o epistolă către Carpian. Sugestia a luat-o de la Ammonius de Alexandria, care scrisese despre *Conformitatea dintre învăţătura lui Moise şi cea a lui Iisus*[106] şi care punea Evangheliile pe patru coloane. Eusebiu perfecţionează metoda, împărţind textul în paragrafe mici (pericope), pe care le numerotează pe rând pentru a da o listă a pasajelor, care se pot întâlni pe cele opt coloane întocmite de el. În felul acesta afli repede locurile paralele pentru fiecare pericopă. Metoda „canoanelor eusebiene" a fost repede imitată de Fericitul Ieronim la traducerea *Vulgatei*.

Onomasticonul[107], un dicţionar de locuri biblice, cuprinde o înşiruire alfabetică a localităţilor biblice, însoţită de notiţe istorico-geografice pentru fiecare localitate cunoscută în secolul al IV-lea, lucrare foarte apreciată atât în Răsărit, cât şi în Apus, unde Fericitul Ieronim a tradus-o şi a îmbogăţit-o. *Onomasticonul*

---

[105] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viaţa lui Constantin*, IV, 36 (*PG* 20, 1185 A).

[106] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VI, XIX, 10.

[107] Editat critic de Erich KLOSTERMAN ed., *Onomasticon der biblischen Ortnamen*, De Gruyter, Berlin, 1904.

cuprindea mai întâi o interpretare a numelor localităților, apoi o descriere topografică a Iudeei cu teritoriul celor douăsprezece seminții, iar la urmă, un plan al Ierusalimului și al Templului. Lucrarea a fost cerută de prietenul său Paulin, episcop de Tyr, mort la 331, deci opera e anterioară acestei date. Inițial, lucrarea era de trei ori mai mare decât ceea ce s-a păstrat.

Întrebări și răspunsuri evanghelice[108], în două părți, una cu privire la copilăria Domnului, a doua privind Învierea. S-au păstrat numai fragmente.

Comentariul la Psalmi[109] e cea mai importantă lucrare exegetică a lui Eusebiu. Ea a fost de două ori tradusă în latinește: de Sfântul Ilarie și de Eusebiu de Vercelli. Traducerile nu s-au păstrat, în schimb textul grec a fost editat de Montfaucon pentru Psalmii 51-95 și fragmentar pentru Psalmii 1-50, 95-118 (așa cum avem textul reprodus în colecția Migne), apoi, de A. Mai, fragmente după catene la Psalmii 119-150, precum și de G. Mercati pentru Psalmii 96-100. Toate acestea dovedesc proporțiile uriașe ale lucrării lui Eusebiu.

Comentariul la Isaia[110] – editat mai recent de J. Ziegler[111]. Studiile au dovedit că Eusebiu e dependent de Origen, dând întâietate interpretării alegorice.

Poligamia și marile familii ale patriarhilor – un studiu care explică nedumeririle privitoare la această temă. Și Sfântul Vasile cel Mare cunoștea lucrarea. Din păcate s-a pierdut.

Despre Paști, un alt tratat cerut de împăratul Constantin[112], după cum ne informează scrierea sa *Viața lui Constantin*, pe care împăratul a cerut s-o multiplice. Sigur că lucrarea era în legătură cu data serbării Paștilor, lucru care s-a discutat la Sinodul I Ecumenic. Din păcate ni s-a păstrat numai un fragment din ea. Se știe, din informațiile lucrării citate, că a fost necesară intervenția împăratului pentru a-i aduce la unitate pe episcopii orientali (Siria, Mesopotamia, Cilicia) în a admite practica alexandrină[113].

---

[108] Vezi în *PG* 22, 879-957.
[109] În *PG* 23-24.
[110] În *PG* 24, 89-526.
[111] *Eusebius Werke, Neunter Band, Der Jesajakommentar*, hrsg. von Joseph Ziegler, col. *Griechische Christliche Schriftsteller*, 60, Akademie Verlag, Berlin, 1975.
[112] Eusebiu De Cezareea, *Viața lui Constantin*, IV, 34-35.
[113] Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, III, 18-19.

Dintre *lucrările dogmatice*, amintim mai întâi tratatul în două cărți *Contra lui Marcellus*[114], despre care se știe că a fost condamnat în sinodul din 336, pierzându-și scaunul episcopal din Ancira, deși fusese un aprig susținător al crezului niceean. Din păcate, Marcellus a căzut în extrema cealaltă, sabelianistă, susținând că după judecata universală Fiul va reveni la Tatăl și așa se va sfârși și împărăția lui Hristos. Deși reabilitat la un sinod din Roma în anul 340 și reîntors acasă, după multe tulburări Marcellus a fost din nou exilat în 347, iar la Sinodul II Ecumenic va fi condamnat ca eretic.

De ecclesiae theologia – o lucrare păstrată[115], care susține crezul subordinaționist.

Dintre *epistole*, care trebuie să fi fost foarte multe datorită rolului important pe care l-au avut în primele patru decenii ale veacului al IV-lea, amintim (în afară de cea către Carpian în legătură cu „canoanele evanghelice" și de cea către Flacilius despre *Ecclesiae theologia*) pe cea *Către poporul din Cezareea* în legătură cu modul cum a decurs participarea lui la Sinodul I Ecumenic și cum la intervenția împăratului Constantin a fost nevoit și Eusebiu să semneze crezul homoousian. Învățații au crezut multă vreme că el a propus sinodului crezul obișnuit în Cezareea, dar în prezent se știe că adevăratul motiv a fost reabilitarea propriei sale ortodoxii pusă în discuție la sinodul ținut în Antiohia în același an. În lipsa altui act oficial al sinodului, această epistolă este una dintre mărturiile cele mai importante despre dezbaterile sinodului și despre atitudinea incertă a lui Eusebiu.

În fine, într-o *Epistolă către Constanția*, sora împăratului, care îl întrebase pe Eusebiu dacă i s-ar putea trimite o icoană a lui Hristos, răspunsul lui Eusebiu e negativ, „ca să nu se pară că-L îmbrăcăm pe Dumnezeu în trup, cum fac păgânii"[116].

CONCLUZII

Am insistat mai pe larg asupra *Istoriei bisericești*, întrucât este lucrarea lui Eusebiu care intră în volumul de față.

---

[114] În *PG* 24, 707-822.
[115] În *PG* 20, 1536-1544.
[116] Vezi *PG* 20, 1545-1549.

Îndeosebi despre această scriere se poate repeta ceea ce spunea pe vremuri cunoscutul patrolog grec D.S. Balanos, și anume: „Nicio altă scriere din literatura post-apostolică n-a adus mai mari servicii celor care studiază problemele bisericești, cum a făcut-o *Istoria* lui Eusebiu", același teolog aducând aminte totodată și de spusa unui coleg englez, P. Lightfoot, care zicea că „față de niciun alt scriitor vechi nu trebuie să avem mai mare recunoștință decât față de Eusebiu"[117].

Mai amintim totodată că textul original al lucrării s-a bucurat din cele mai vechi timpuri de o prețuire deosebită, fiind copiat și multiplicat în multe exemplare. În Biblioteca Națională din Paris se păstrează și azi trei din copiile făcute între secolele IX-XI (Cod. paris. 1430, 1431 și 1432), în Biblioteca Laurentiană din Florența, alte două (Cod. laurent. 70, 7 și 70, 20), unul în Biblioteca Marciană din Veneția (Cod. marc. 338) și unul în Biblioteca Centrală din Moscova (Cod. mosq. 50). Ele au stat la baza multelor ediții tipărite, începând din sec. al XVI-lea și până în zilele noastre. Dar nu trebuie să uităm că nu trecuse nici măcar un veac de la moartea lui Eusebiu și lucrările sale au și fost traduse în limba siriacă (anul 411), iar din siriacă în cea armeană. Totodată, încă în anul 403, presbiterul Rufin din Aquilea († 410) a tradus *Istoria* în limba latină, continuând expunerea evenimentelor cu încă 70 de ani (până la anul 395), contribuind astfel la răspândirea operei lui Eusebiu și în Apusul Europei.

Dintre edițiile tipărite amintim:

Eusebii Pamphili, Socratis, Sozomeni, Theodoreti et Evagri historia ecclesiastica, graece, ex officina Roberti Stephani, Lutetiae Parisiorum, 1544;

Eusebii Pamphili Ecclesiastiacae historiae libri decem. Eiusdem de vita Imp. Constantini, libri IV. Quibus subjicitur oratio Constantini ad sanctos, et Panegyricus Eusebii, Henricus Valesius graecum textum collatis IV. mss. codicibus emendavit, latine vertit et adnotationibus illustravit, Antonius Vitre, Parisiis, 1659;

Eusebii Pamphili, Socratis Scholastici, Hermiae Sozomeni, Theodoritii et Evagrii, item Philostorgii et Theodori Lectoris, quae

---

[117] Demetrios Simou BALANOS, *Patrologia*, Typois I. A. Alesropoulou & Sias, Atena, 1930, p. 265.

extant Historiae Ecclesiasticae, graece et latine, in tres tomos distributae, Henricus Valesius graecum textum ex mss. codicibus emedavit, latine vertit et annotationibus illustravit, Gulielmus Reading novas elucidationes, praesertim chronologicas, in hac editione adiecit, Cantabrigiae, 1720;

Eusebii Pamphili Historiae Ecclesiasticae libri X, edidit suas animadversiones et excursus indices emendatos ac longe locupletiores adiecit Fridericus Adolphus Heinichen, I-III, Lipsiae apud Kayser et Schumann, 1827-1828;

Eusebii Pamphili Historiae Ecclesiasticae libri decem, ad codices manuscritos recensuit Edvardus Burton, Tomus I, Oxonii, 1838;

Historia Ecclesiastica, în: *Eusebii Pamphili, Caesareae Palestinae Episcopi, opera omnia quae supersunt*, Patrologiae Cursus Completus, series graeca, 20, tomus secundus, apud J.P. Migne editorem, Parisiis, 1857;

Eusebii Pamphili Historiae ecclesiasticae libri decem, graecum textum recensuit et emendavit Hugo Laemmer, I-III, Scaphusiae, 1857-1862;

EUSEBIUS VON CAESAREA, *Kirchengeschichte*, hrsg. von Eduard Schwartz, *Die lateinische* Übersetzung *des Rufinus*, bearbeitet von Theodor Mommsen, Die Griechischen Christlichen Schriftsteller (GCS), Bd. 9, 1–3, J. C. Hinrichs, Leipzig, 1903–1909 (reeditată până în prezent de numeroase ori).

EUSEBIUS, *The Ecclesiastical History*, 2 vol., with an English translation by Kirsopp Lake, The Loeb Classical Library, London – New York, 1926-1932 (redă textul berlinez cu traducere engleză);

EUSÈBE, *Histoire ecclésiastique. Sur les martyrs de Palestine*, texte grec et traduction francaise avec un index général de deux ouvrages par Émile Grapin, 3 volumes, August Picard, Paris, 1905-1913;

EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique I-IV*, tome I, texte grec, traduction et annotation par Gustave Bardy, SC 31, Cerf, Paris, 1952;

EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique V-VII*, tome II, text grec, traduction et notes par G. Bardy, SC 41, Cerf, Paris, 1955;

EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique VIII-X et Les Martyres en Palestine*, tome III, texte grec, traduction et notes par G. Bardy, SC 55, Cerf, Paris, 1958;

Eusebe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome IV, introduction par G. Bardy, index par Pierre Périchon, SC 73, Cerf, Paris, 1960.

Dintre traduceri, amintim câteva:

• germane

Ausgewählte Schriften des Eusebius Pamphili, Bischofs von Cäsarea in Palästina, mit einem kurzen Vorbericht über das Leben und die Schriften des Eusebius von dr. Marzell Stigloher, Erster Band, Verlag der Jos. Roselschen Buchhandlung, Kempten, 1870;

Die Kirchengeschichte des Eusebius, aus dem syrischen übersetzt von E. Nestle, J.C. Hinrichs, Berlin, 1901 (traducere din versiunea siriacă);

Eusebius' Kirchengeschichte Buch VI und VII, aus dem Armenischen übersetzt von E. Preuschen, J.C. Hinrichs, Berlin, 1902 (traducere din versiunea armeană);

Eusebius, *Ausgewählte Schriften Band II: Kirchengeschichte*, aus dem Griechischen übersetzt von Philipp Häuser, Bibliothek der Kirchenväter, 2. Reihe, Band 1, München, 1932;

Eusebius von Caesarea, *Kirchengeschichte*, hrsg. und eingeleitet von Heinrich Kraft, übersetzt von Philipp Haeuser, Kösel, München, 1967 (2. Auflage, 1981).

• englezești

The Church History of Eusebius, translated with prolegomena and notes by the Rev. Arthur Cushman McGiffert, Buffalo – New York, 1890;

The Ecclesiastical History of Eusebius in Syriac, edited from the manuscripts by William Wright and Norman McLean, with a collation of the ancient Armenian version by Adalbert Merx, CUP, 1898;

Eusebius, *The Ecclesiastical History*, 2 vol., with an English translation by Kirsopp Lake, The Loeb Classical Library, London - New York, 1926-1932;

Eusebius Bishop of Caesarea, *The Ecclesiastical History and the Martyrs of Palestine*, translated with introduction and notes

by Hugh Jackson Lawlor and John Ernest Leonard Oulton, 2 vol., London - New York - Toronto, 1927-1928;

EUSEBIUS PAMPHILI, *Ecclesiastical History*, translated by Roy J. Deferrari, 2 vol., The Fathers of the Church, CUA Press, New York, 1953-1955;

EUSEBIUS, *History of the Church from Christ to Constantine*, translated with an introduction by G.A. Williamson, Penguin Classics, Harmandswort, 1965.

• franceze

EUSÈBE, *Histoire ecclésiastique. Sur les martyrs de Palestine*, texte grec et traduction francaise avec un index général de deux ouvrages par Émile Grapin, 3 volumes, August Picard, Paris, 1905-1913;

EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique I-IV*, tome I, texte grec, traduction et annotation par Gustave Bardy, SC 31, Cerf, Paris, 1952;

EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique V-VII*, tome II, text grec, traduction et notes par G. Bardy, SC 41, Cerf, Paris, 1955;

EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique VIII-X et Les Martyres en Palestine*, tome III, texte grec, traduction et notes par G. Bardy, SC 55, Cerf, Paris, 1958;

EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome IV, introduction par G. Bardy, index par Pierre Périchon, SC 73, Cerf, Paris, 1960.

• italiene

EUSEBIO DI CESAREA, *Storia ecclesiastica*, traduzione dal greco Giuseppe del Ton, 2 vol., Enzio Catangalli, Siena, 1931;

EUSEBIO DI CESAREA, *Storia ecclesiastica dalle origini al 324*, a cura di Giuseppe Del Ton, 2 vol., Firenze, 1943.

• olandeză

Kerkgeschiedenis van Eusebius Pamphyli, bewerkt door H.U. Meyboom, I-III, A.W. Sijthoff, Leiden, 1909.

• suedeză

EUSEBIUS, *Kyrkohistoria*, översättning från grekiskan med inledning och förklaringar av Ivar Heikel, Stockholm, 1937.

• română

Istoria bisericească și Viața lui Constantin cel Mare de Eusebiu Episcop de Cesareea, traduse în românesce de Iosif, fost mitropolit primat, Tipografia Cărţilor Bisericeşti, Bucureşti, 1896 (textul grec folosit atunci nu era cel critic, iar limbajul traducerii din 1896 era greoi și adesea neclar; în plus, lipseau cu totul comentariile și notele).

NOTA REVIZORULUI

Mulțumim Preafericitului Patriarh Daniel pentru bucuria de a putea pune încă o dată în mâna slujitorilor altarelor și a credincioșilor Bisericii noastre aceste pilduitoare mărturii ale vredniciei creștine din primele veacuri, spre a fi de folos tuturor, într-o traducere considerabil revizuită.

Țin să mulțumesc, de asemenea, colectivului de redacție al Comisiei Patristice a Patriarhiei Române pentru ajutorul neprecupețit pe care ni l-a acordat, pentru atenția și răbdarea cu care a parcurs întregul text împreună cu notele aferente, considerabil îmbogățite comparativ cu prima ediție, precum și pentru generoasele sugestii de îmbunătățire a formei finale sub care se prezintă rezultatele strădaniilor noastre.

Nutrim speranța că prezenta ediție va fi de un real folos nu doar istoricilor, teologilor, filologilor sau altor profesioniști dedicați studiilor umaniste, ci și altor persoane consacrate, slujitorilor de la altare, precum și, nu în ultimul rând, publicului larg de cititori care în această țară poartă mai departe făclia adevăratei culturi.

În acest mod, evlavia, căldura și modestia cu care scria Eusebiu acele mărețe pagini din istoria creștinismului primelor veacuri constituie nu numai un prilej nimerit pentru înnoire și întărire sufletească, ci și un argument de nezdruncinat pentru păstrarea atașamentului față de adevăratele valori europene, probate de o istorie aproape bimilenară și imposibil de conceput în afara fundamentului lor creștin.

Tudor Teoteoi

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Traducerea a fost realizată după textul grec stabilit de Gustave Bardy: EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique I-IV*, tome I, texte grec, traduction et annotation par Gustave Bardy, SC 31, Cerf, Paris, 1952; EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique V-VII*, tome II, texte grec, traduction et notes par G. Bardy, SC 41, Cerf, Paris, 1955; EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique VIII-X et Les Martyres en Palestine*, tome III, texte grec, traduction et notes par G. Bardy, SC 55, Cerf, Paris, 1958. În realizarea notelor, traducătorul, Pr. prof. Teodor Bodogae, a urmat îndeaproape și aparatul critic al traducătorului francez. În această ediție, notele revizorului sau adăugirile la notele precedente au fost marcate cu ajutorul parantezelor ascuțite (<...>), în vreme ce notele redacției au fost marcate prin mențiunea în paranteză (*n.red.*). Această ediție păstrează, de asemenea, introducerea aceluiași traducător, Pr. prof. Teodor Bodogae, cu mici ajustări și aduceri la zi realizate de revizor.

În corpul traducerii, în paranteze drepte ([...]) au fost marcate adăugirile traducătorului/revizorului.

CARTEA ÎNTÂI

I

Ce se așteaptă de la lucrarea de față

1. M-am hotărât să scriu despre succesiunile sfinților apostoli, precum și despre răstimpul care s-a scurs de la Mântuitorul și până în vremurile noastre, să arăt câte și cât de însemnate se spune că au fost evenimentele care au avut loc în decursul istoriei bisericești; apoi, câți au fost cei care s-au comportat sau au participat în chip strălucit la conducerea treburilor din diecezele cele mai importante; care au fost cei care, în cadrul fiecărei generații, au propovăduit cu graiul sau cu scrisul cuvântul cel dumnezeiesc; apoi, care au fost, câți și în ce vreme au trăit cei care, după ce au străbătut până la capăt drumul rătăcirii din dorința de inovație, s-au proclamat pe ei înșiși drept inițiatorii „gnozei cu nume mincinos”[1], stricând fără crușare, ca niște „lupi răpitori”[2], turma lui Hristos; 2. în afară de acestea, toate încercările care au lovit întregul neam al iudeilor, survenite îndată după complotul împotriva Mântuitorului nostru, de câte ori, în ce chip și în ce timpuri s-a dus din partea păgânilor lupta împotriva învățăturii celei dumnezeiești, de dragul căreia unii au luptat, după împrejurări, chiar cu sânge și cu chinuri; în sfârșit, mărturiile aduse în zilele noastre prin mila și bunăvoința la care Mântuitorul nostru ne-a făcut pe toți părtași: iată ce am găsit de bun să las în scris aici. De aceea, nu voi începe în alt chip decât pornind de la însăși iconomia[3]

---

[1] *1 Timotei* 6, 20.

[2] *Faptele* 20, 29.

[3] <Potrivit lui Gustave Bardy (EUSÈBE DE CESARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, livres 1-4, texte grec, traduction et annotation par Gustave Bardy, Les Editions du Cerf, Paris, 1986, pp. 3-4, n. 4), termenul *oikonomia*, foarte uzitat în limbajul creștin ulterior, desemnează activitatea exterioară a Cuvântului întrupat. Apare prima oară în *Efeseni* 1, 10, întâlnindu-se și în această scriere a lui Eusebiu, ca și la alți Părinți timpurii ai Bisericii, precum Ignatie din Antiohia, Tațian ori Tertulian. În latină, era tradus prin *dispositio*,

Mântuitorului și Domnului nostru Iisus, Hristosul lui Dumnezeu.

3. Tocmai de aceea, expunerea cere multă înțelegere din partea celor binevoitori, mărturisind eu însumi că realizarea deplină și fără lipsuri a unei atât de mari făgăduieli întrece puterile mele, întrucât sunt cel dintâi care pornesc o astfel de lucrare, pășind oarecum pe un drum pustiu și nebătătorit, așa încât, pe de o parte, mă rog lui Dumnezeu să-mi fie îndrumător și ca puterea Domnului să-mi stea într-ajutor, iar pe de altă parte, întrucât de la unii oameni care au călcat înainte de mine pe același drum n-a fost cu putință să găsesc decât niște urme goale, căci abia dacă s-au păstrat câteva slabe temeiuri de la cei care, fiecare în felul lor, ne-au lăsat istorisiri parțiale despre timpul în care au trecut, pe acestea înălțându-le înaintea noastră ca pe niște torțe, le folosim ca pe niște strigăte prin care paznicii îi cheamă pe oameni din înaltul locului de pândă, arătându-ne ce cale trebuie să apucăm pentru a îndrepta fără greșeală și fără primejdie mersul expunerii[4].

4. Așadar, din câte am socotit că sunt folositoare scopului propus, vom alege ici și colo câteva din cele care cad bine aici ca și într-o livadă duhovnicească, vom strânge pasajele potrivite din scriitorii de altădată și vom încerca să le închegăm laolaltă într-o singură expunere istorică, salvând de la uitare succesiunile, dacă nu ale tuturor apostolilor lui Iisus, măcar ale celor mai vestiți dintre ei și a căror amintire a rămas vie până în zilele de azi.

5. În ceea ce mă privește, eu sunt de părere că realizarea prezentei lucrări este de cea mai mare trebuință, deoarece până acum, după câte știm, nimeni dintre scriitorii bisericești nu a nutrit nădejdea să scrie cândva o lucrare de acest fel. Nădăjduiesc, așadar, că ea

---

dispensatio, administratio. Vezi și Wilhelm GASS, „Das patristische Wort οἰκονομία", în: *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*, XVII, 1874, pp. 465-504; Adhémar D'ALÈS, „Le mot οἰκονομία dans la langue théologique de saint Irénée", în: *Revue des Études Grecques*, XXXII, 1919, pp. 1-9.>

[4] În sens de „explorare" sau de cercetare a genezei faptelor istorice (*cf.* PLATON, *Fedon* 96A, traducere de Cezar Papacostea, revizuită de Constantin Noica, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968, p. 379). Eusebiu era conștient că e cel dintâi care încearcă să prezinte o „istorie bisericească", în care să intre, în legătură cu planul de mântuire al iconomiei divine ca fir conducător, ideea tradiției și a succesiunii apostolice care asigură dezvoltarea internă și externă a Bisericii. În această privință Irineu, Hegesip și Tertulian (*De praescriptione haereticorum*, XXXVI) pot fi socotiți premergători ai lui Eusebiu. <Vezi și Heinrich BRUDERS, „La part de la chronique juive dans les erreurs de l'histoire universelle", în: *Nouvelle Revue Théologique*, 1934, pp. 928-951.>

se va dovedi de foarte mare folos celor care privesc cu râvnă spre învățământul temeinic al istoriei în general.

6. De altfel, în scrierea *Canoanele cronologice*, pe care eu am compus-o, am dat deja un rezumat al evenimentelor[5], pentru care m-am îmboldit acum să dau o relatare foarte amănunțită.

7. După cum am spus, expunerea mea va începe cu iconomia și teologia lui Hristos[6], care depășesc mărirea și puterea rațiunii omenești.

8. De aceea, cel care este pe punctul de a redacta istoria domeniului ecleziastic trebuie să se ducă înapoi până la începuturile iconomiei lui Hristos, întrucât de la El am fost noi învredniciți cu cinstea de a-I purta numele, iar această iconomie e mult mai dumnezeiască decât li s-ar părea multora.

II

Recapitulare sumară a învățăturii despre preexistența și dumnezeirea Mântuitorului și Domnului nostru, Hristosul lui Dumnezeu

1. Natura lui Hristos fiind dublă, prin una se aseamănă cu capul trupului[7] și prin aceasta e recunoscut ca Dumnezeu[8], iar prin cealaltă se aseamănă cu picioarele: prin ea s-a îmbrăcat cu

---

[5] *Cronica*, a doua sinteză istorică a lui Eusebiu, pare a fi fost publicată în jurul anului 303, ca o lucrare pregătitoare pentru *Istoria bisericească* de față.

[6] <Dacă iconomia se ocupă de partea umană și de legătura cu umanitatea lui Hristos, teologia i se opune, ocupându-se de latura divină (*cf.* SFÂNTUL GRIGORIE TEOLOGUL, *Orationes*, XXXVIII, 8, în *PG* 36, 320B; SEVERIAN DE GABALA, *De sigillis*, 5 și 6, în *PG* 63, 509-541; vezi și Ferdinand KATTENBUSCH, „Die Entstehung einer christlichen Theologie. Zur Geschichte der Ausdrücke θεολογία, θεολογεῖν, θεολόγος", în: *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, XI, 1900, pp. 161-205; André-Jean FESTUGIÈRE, *La Révélation d'Hermès Trismégiste*, II, *Le Dieu cosmique*, J. Gabalda, Paris, 1949, pp. 598-605. În limbajul creștin, termenul a fost introdus de SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Dialogul cu iudeul Tryphon*, LVI, 11 și CXXIII, 1. *Apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 5, n. 7.>

[7] Prin Întrupare, Hristos a dat sens veșnic chemării omului. Citând din *Isaia* 49, 8, încă Sfântul Iustin exprima ideea că Hristos e „așezământul neamurilor": „Care este, așadar, moștenirea lui Hristos? Oare nu sunt neamurile? Și care este așezământul lui Dumnezeu? Oare nu este Hristos?" (*Dialogul cu iudeul Tryphon*, CXXII, în: *Apologeți de limbă greacă*, *PSB* 2, serie veche, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1980, p. 236).

[8] *Cf. 1 Corinteni* 11, 3; *Efeseni* 4, 15.

fire omenească, făcându-Se asemenea pătimitor cu noi, de dragul mântuirii noastre. Așadar, ceea ce vom istorisi de acum înainte va fi desăvârșit dacă vom începe cu expunerea lucrurilor celor mai de căpetenie și mai importante, urmând ca pe calea aceasta să fie puse în lumină atât vechimea, cât și dumnezeirea creștinismului, celor care-l concep drept ceva nou și străin, apărut abia de ieri, și nu de mai demult.

2. Așadar, niciun cuvânt nu ar putea fi suficient pentru a descrie neamul, demnitatea și înseși substanța și natura lui Hristos, așa cum spune Duhul cel dumnezeiesc în profeții: „Neamul Lui cine-l va spune?"[9], pentru că „nimeni nu-L cunoaște pe Tatăl decât numai Fiul, nici pe Fiul nu-L cunoaște nimeni după vrednicia Lui decât Tatăl"[10], Cel care L-a născut pe El.

3. Lumină dinainte de lume[11] și Înțelepciune spirituală și substanțială de dinainte de veci[12], Dumnezeu-Cuvântul cel viu și Care de la început este la Tatăl, ei bine, pur și simplu, în cazul acesta cine L-ar putea cunoaște în afară de Tatăl? El este mai înainte decât toată făptura[13] și decât orice lucrare văzută și nevăzută, primul și singurul născut al lui Dumnezeu, căpetenia oștirii cerești celei cugetătoare și fără de moarte[14], Îngerul marelui sfat[15], Slujitorul cugetării celei inefabile a Tatălui, Demiurgul a toate, împreună cu Tatăl, Cel care S-a dovedit al doilea după Tatăl ca izvor a toate[16], autentic Fiu al lui Dumnezeu și Unul-Născut, Stăpân, Dumnezeu și Împărat al tuturor făpturilor, dăruit de Dumnezeu cu putere și cu tărie, precum și cu dumnezeire, cu mărire și cu cinste, căci, potrivit tainicelor învățături despre Dumnezeu ale Scripturilor, „la

---

[9] *Isaia* 53, 8.
[10] *Matei* 11, 27; *Luca* 10, 22.
[11] *Cf. Ioan* 1, 9-10.
[12] *Cf. Pildele* 8, 23.
[13] *Cf. Coloseni* 1, 15-16.
[14] *Cf. Iosua* 5, 14.
[15] *Cf. Isaia* 9, 6.
[16] Expresia „al doilea după Tatăl" cu nuanță de subordinațianism e întâlnită și în alte locuri. Ea era curentă la apologeții secolului al II-lea. <În acest sens, SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, XIII, 3; EUSEBIU DE CEZAREEA, *Demonstratio evangelica*, IV, VII, 2. Vezi și Aime PUECH, *Histoire de la littérature grecque chretienne, des origines jusqu'à la fin du IVe siecle*, I-III, Les Belles Lettres, Paris, 1928-1930, aici vol. I; A. PUECH, *Les Apologistes grecs du IIe siècle de notre ère*, Hachette, Paris, 1912; Jules LEBRETON, *Histoire du dogme de la Trinité, des origines au Concile de Nicée*, G. Beauchesne, Paris, 1928, tome II, p. 395 și urm. *Apud* EUSEBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 6, n. 11.>

început era Cuvântul și Cuvântul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvântul. Toate prin El s-au făcut și fără de El nimic nu s-a făcut din ce s-a făcut"[17].

4. Același lucru îl învață și marele Moise, cel mai vechi dintre toți prorocii, atunci când descrie prin Duhul cel dumnezeiesc aducerea la viață și împodobirea lumii, prin care Creatorul și Demiurgul acesteia a încredințat numai lui Hristos și nimănui altcuiva decât Cuvântului Său dumnezeiesc și Întâiului născut al Său crearea ființelor inferioare, după cum se arată în dialogul avut cu El în legătură cu facerea omului, unde se spune: „Să facem om după chipul și asemănarea Noastră"[18].

5. Un alt proroc întărește același adevăr, teologhisind astfel în imnurile sale: „El a zis și s-au făcut, El a poruncit și s-au zidit"[19], introducându-L, astfel, pe de o parte, pe Tatăl, în calitate de Creator și Cârmuitor suprem, Care rânduiește toate printr-un semn împărătesc, și, pe de altă parte, introducându-L pe Cuvântul cel dumnezeiesc drept al doilea după El, fără a fi diferit de Cel care ne-a fost propovăduit și Care ascultă de poruncile părintești[20].

6. Pe Acesta, toți cei care încă de la prima creație a omului se spune că s-au distins prin dreptate și prin virtutea credinței, cei din jurul marelui slujitor al lui Dumnezeu, Moise, iar, înaintea lui, cel dintâi, Avraam, precum și fiii lui, iar mai târziu toți cei care s-au arătat a fi între cei drepți și între proroci, văzându-L cu ochii curați ai înțelegerii, L-au recunoscut și I-au acordat cinstirea care se cuvenea Fiului lui Dumnezeu.

7. Dar și El Însuși, neuitând deloc de pietatea pe care se cădea să o aibă față de Tatăl, S-a făcut pentru toți dascăl al cunoașterii Tatălui. Domnul Dumnezeu a fost văzut – ne spune Scriptura – ca un om de rând de către Avraam, șezând la stejarul Mamvri[21], unde I s-a și închinat îndată până la pământ, cu toate că ochii lui vedeau doar un om. Dar I s-a închinat totodată ca unui Dumnezeu și s-a rugat înaintea Lui ca înaintea unui Domn, mărturisind că-și dă seama pe

---

[17] *Ioan* 1, 1, 3.

[18] *Facerea* 1, 26.

[19] *Psalmul* 32, 9.

[20] Ideea că Fiul e ascultător al poruncilor Tatălui e întâlnită adeseori la SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Dialogul cu iudeul Tryphon*, LVIII, LX, LXI etc. <Vezi și J. LEBRETON, *Histoire du dogme de la Trinité...*, pp. 467-468, *apud* EUSEBE DE CESARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 7, n. 16>.

[21] *Cf. Facerea* 18, 1-3.

cine are în față, de vreme ce spune cu vorbele lui: „Doamne, Tu, Cel care judeci întreg pământul, oare nu vei face judecată?”[22]

8. Căci, dacă nu putem admite că esența necreată și imuabilă a lui Dumnezeu Atotțiitorul se schimbă luând formă umană și nici că înșală ochii privitorilor, luându-și înfățișare de creatură, ba chiar mai mult, că însăși Scriptura ar născoci în chip mincinos astfel de istorisiri, Dumnezeu și Domnul Care judecă toată lumea și Care face judecată, dar Care totuși e văzut cu înfățișare de om, dacă nu-i voie să afirmăm că El e prima cauză a lumii, atunci cine altul ar putea fi numit ca atare dacă nu singur Cuvântul Lui preexistent? Despre Acest Cuvânt se și spune în psalmi: „Trimis-a Cuvântul Său și i-a vindecat pe ei și i-a izbăvit pe ei din stricăciunile lor”[23].

9. Pe Acest Cuvânt Moise Îl numește în mod cât se poate de limpede al doilea Domn după Tatăl, atunci când zice: „Și Domnul a plouat peste Sodoma și peste Gomora pucioasă și foc de la Domnul din cer”[24]. Pe Același Cuvânt Care S-a arătat iarăși lui Iacov sub înfățișare de om, Scriptura cea dumnezeiască Îl proclamă „Dumnezeu” atunci când îi zice lui Iacov: „Nu se va mai chema numele tău Iacov, ci Israel va fi numele tău, pentru că ai fost tare ca Dumnezeu”[25]. Și a chemat Iacov numele locului aceluia „vederea lui Dumnezeu”, spunând: „Am văzut pe Dumnezeu față către față și s-a mântuit sufletul meu”[26].

10. Și nu ni se cade să credem că aceste arătări astfel descrise ar sta în legătură doar cu niște îngeri mai mici și cu niște slujitori oarecare ai lui Dumnezeu, pentru că în astfel de cazuri Scriptura nu dă nimănui nume de Dumnezeu și nici de Domn, ci vorbește doar de îngeri, lucruri despre care ne putem ușor convinge prin nenumărate mărturii.

11. Pe Același Cuvânt dumnezeiesc, și Iosua, urmașul lui Moise, Îl numește „căpetenia”, „voievodul armatei Domnului”, în calitate de întâistătător peste Îngerii și Arhanghelii cerești și peste Puterile cele mai presus de lume, fiind socotit ca Putere și Înțelepciune a

---

[22] *Facerea* 18, 25. <Întregul capitol mai fusese comentat de Iosif Flaviu și Filon din Alexandria, iar dintre autorii creștini de Iustin, Irineu de Lyon, Tertulian și Origen (vezi trimiterile la J. LEBRETON, *Histoire du dogme de la Trinité...*, p. 672, *apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 7, n. 17).>

[23] *Psalmul* 106, 20.

[24] *Facerea* 19, 24.

[25] *Facerea* 32, 28.

[26] *Facerea* 32, 30.

lui Dumnezeu și ca Cel căruia I-a fost încredințat al doilea loc în împărăția și conducerea lumii, desigur după ce a fost văzut sub formă și înfățișare de om.

12. Iată ce stă scris acolo: „Și, pe când se afla în Ierihon, s-a întâmplat ca, ridicând privirea, Iosua să vadă un om care stătea înaintea lui, cu sabia scoasă în mâna lui, și, venind către el, Iosua a spus: «Ești dintre ai noștri, sau dintre dușmanii noștri?» Iar acela i-a răspuns: «Eu sunt conducătorul oștirii Domnului. Acum am venit». Și a căzut Iosua cu fața la pământ și s-a închinat Lui și a zis: «Stăpâne, ce poruncești slugii tale?» Și a zis conducătorul [oștirii] Domnului către Iosua: «Dezleagă încălțămintea de la picioarele tale, că locul pe care tu stai este loc sfânt»”[27].

13. Așadar, chiar și din cuvintele folosite se vede că nu-i vorba de altcineva decât de cel care i-a vorbit lui Moise, căci Scriptura zice despre acesta din urmă în aceiași termeni: „Iar dacă a văzut Domnul că se apropie să privească, l-a chemat pe dânsul Domnul din rug, zicând: «Moise! Moise!» Și el a răspuns: «Iată-mă, Doamne!» Și Domnul a zis: «Nu te apropia de acest loc! Ci dezleagă încălțămintea de la picioarele tale, că locul pe care stai tu pământ sfânt este». Apoi i-a zis iarăși: «Eu sunt Dumnezeul tatălui tău, Dumnezeul lui Avraam și Dumnezeul lui Isaac și Dumnezeul lui Iacov»”[28].

14. Iar că exista încă înainte de a fi lumea o ființă vie și de sine stătătoare, care L-a însoțit pe Tatăl și Dumnezeul tuturor în crearea tuturor lucrurilor câte există și care se numea Cuvântul și Înțelepciunea lui Dumnezeu, se poate deduce, pe lângă mărturiile amintite mai înainte, din însăși gura Înțelepciunii, care prin mijlocirea lui Solomon descoperă cu toată limpezimea tainele legate de acest adevăr atunci când zice: „Eu, Înțelepciunea, sunt cea care am întemeiat sfatul și cunoașterea. Prin mine împărățesc împărații și principii scriu dreptatea. Prin mine cei mari se măresc și regii prin mine stăpânesc pământul”[29].

15. La care se adaugă apoi și acestea: „Domnul m-a zidit pe mine început căilor Sale spre lucrurile Sale. Mai înainte de veci m-a întemeiat pe mine, întru început, mai înainte de a face pământul. Mai înainte de ce s-au înfipt munții, mai înainte decât toate dealurile m-a născut pe mine. Pe când gătea cerul, cu Dânsul eram și,

---

[27] *Iosua* 5, 13-15.
[28] *Ieșirea* 3, 4-6.
[29] *Pildele* 8, 12, 15-16.

când a întărit norii cei de sus, eram la Dânsul, tocmind. Eu eram de care Se bucura și în toate zilele mă veseleam înaintea feței Lui și Se veselea între fiii oamenilor"[30].

16. Așadar, Cuvântul cel dumnezeiesc exista înainte de orice și unora li Se și arăta, chiar dacă nu tuturor, ceea ce s-a și dovedit aici pe scurt.

17. La întrebarea: „De ce oare n-a fost propovăduit și odinioară tuturor oamenilor și tuturor neamurilor, așa cum se face astăzi?", iată ce lămurire s-ar putea aduce: viața pe care o duceau oamenii de altădată nu le îngăduia să cuprindă cu mintea învățătura atât de înțeleaptă și de desăvârșită[31] adusă de Hristos.

18. Căci îndată, încă de la început, după un scurt răstimp de viață fericită[32], primul om a început să asculte tot mai puțin de poruncile dumnezeiești, căzând în viață muritoare și pieritoare, primind de acum, în locul desfătării de altădată cu Dumnezeu, acest pământ încărcat de blestem. Urmarea a fost că cei care au venit după aceea s-au împrăștiat în tot pământul și s-au făcut și mai răi, cu excepția unuia sau a altuia, îndrăgind o viață ca fiarele, aproape de nesuferit.

19. Dar ei nici măcar nu concepeau cetăți, nici forme de guvernământ, nici arte, nici științe; nu aveau habar nici măcar cu numele de legi, de justiție, de virtute și de filosofie. Duceau viață de nomazi prin pustietăți, ca vietățile sălbatice și pline de ferocitate. Puterea de judecată pe care o dețineau din fire, aceste semințe ale înțelegerii și ale blândeții sufletului omenesc, au corupt-o prin excesul unei răutăți liber consimțite. Astfel, s-au dedat la tot felul de nelegiuiri, uneori pângărindu-se în patimi urâte unii pe alții, alteori ucigându-se întreolaltă, ajungând să se devoreze unii pe alții, cutezând chiar să urzească lupte și împotriva lui Dumnezeu, sub forma

---

[30] *Pildele* 8, 22-23, 25, 27-28, 30-31. Se știe că acest citat a fost adesea folosit de apologeți (SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Dialogul cu iudeul Tryphon*, LXI, 3-5; LXXIX, 3; TEOFIL AL ANTIOHIEI, *Către Autolic*, II, X), dar el a fost dezbătut mult și pe vremea arianismului.

[31] La întrebarea: „De ce Întruparea Domnului a venit așa târziu?" a răspuns Eusebiu mai pe larg în *Praeparatio evangelica* și în *Demonstratio evangelica*.

[32] <Dincolo de tradiția scripturistică, Eusebiu s-a inspirat aici și din alte tradiții literare ori filosofice antice privitoare la mitul vârstelor și la vârsta de aur de la începuturile umanității (vezi HESIOD, *Munci și zile*; HOMER, *Odiseea*, IX, 105 și urm.; LUCRETIUS, *De rerum natura*, cartea a V-a); *apud* EUSEBE DE CESARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 10, n. 29.>

așa-numitelor lor lupte de uriași, din păcate atât de cunoscute de toți, intenționând să întărească pământul ca pe o fortificație împotriva cerului: nebunia unui duh rău i-a făcut să se ridice chiar și împotriva Celui care este peste toate.

20. Împotriva celor care duceau o astfel de viață, Dumnezeu, Cel care veghează peste tot, a trimis potop de ape și ploaie de foc, de parcă ar fi fost vorba de o pădure sălbatică ce s-a întins în toată lumea, zdrobindu-i prin înfometări continue, prin ciumă, prin războaie, prin tunete și fulgere de sus, căutând să contenească prin pedepse și mai aspre o boală sufletească teribilă și foarte primejdioasă.

21. Atunci, dar, când puțin a lipsit ca primejdia răutății să se fi revărsat peste aproape toți oamenii, asemenea unei bețiі copleșitoare care ar fi întunecat și ucis sufletele aproape ale tuturor oamenilor, atunci S-a arătat Înțelepciunea cea întâi născută și cea întâi zidită a lui Dumnezeu[33], Însuși Cuvântul cel preexistent, rod al unei iubiri nemărginite față de oameni, înfățișându-Se fapturilor Sale odată sub formă de înger, altădată chiar sub forma Lui însăși, descoperindu-Se unuia sau altuia din bărbații venerabili ai Antichității[34], așa cum o putea face numai o putere mântuitoare a lui Dumnezeu, totuși nu în alt chip decât sub înfățișarea omenească, pentru că altfel nici nu era cu putință.

22. Iar când semințele credinței au fost aruncate de ei în toată mulțimea oamenilor și când întregul popor care a luat naștere din vechii evrei s-a întors iarăși la credință, Dumnezeu i-a dat acestui popor, prin mijlocirea prorocului Moise, precum și altor mulțimi angajate și ele în vechile moravuri, drept chipuri și simboluri ale unei sâmbete binecuvântate, inițierile în tăierea împrejur și în alte contemplații inteligibile, dar nu și înțelegerea însăși a acestor taine ascunse.

23. Și, când legiuirea vestită printre iudei a fost propovăduită și răspândită printre toți oamenii ca o mireasmă cu bun miros, atunci, mulțumită iudeilor, cele mai multe popoare și-au mai îmblânzit gândurile prin legiuitori și prin filosofi[35], schimbându-și

---

[33] *Cf. Pildele* 8, 22; *Coloseni* 1, 15.

[34] *Cf. 1 Corinteni* 1, 24. Vezi și J. Lebreton, *Histoire du dogme de la Trinité...*, II, p. 663 și urm.

[35] Întâietatea cronologică și superioritatea învățăturii biblice față de cultura filosofilor antici erau o temă predilectă a apologeților creștini.

obiceiurile și îndulcindu-și-le, din sălbatice și crude cum fuseseră, în așa fel încât să dea naștere la o pace adâncă izvorâtă din prietenie și din bune legături între oameni, astfel că acum toți ceilalți oameni și toate neamurile pământului au fost pregătite și îndrumate spre cunoașterea Tatălui ceresc[36]. De această dată, Același Învățător al virtuților și Slujitor al Tatălui în lucrările Lui bune, Cuvântul dumnezeiesc și ceresc al lui Dumnezeu, S-a arătat El Însuși cu trup de om, nedeosebindu-Se de noi cu nimic în ce privește ființa acestui trup, săvârșind multe fapte bune și pătimind pe vremea începuturilor Imperiului Roman, așa cum fuseseră ele prevestite de proroci. Într-adevăr, aceștia vestiseră că va veni pe lume o ființă care va fi în același timp și Dumnezeu și om, care va săvârși fapte mai presus de fire și va învăța toate neamurile credința în Dumnezeul cel adevărat; ba, ceea ce-i mai mult, ei au prevestit și chipul tainic în care Se va naște Iisus, apoi învățătura cu totul nouă pe care o va aduce El, faptele cu totul ieșite din comun, minunile pe care le va săvârși, precum și modul în care va muri și în care va învia din morți și, pe deasupra, și chipul în care El Își va reașeza pe veci o împărăție dumnezeiască în ceruri.

24. Această împărăție finală a vestit-o încă prorocul Daniel atunci când, sub inspirația Duhului celui dumnezeiesc, a descris mai mult decât omenește chipul în care i S-a arătat Dumnezeu: „Căci am privit", zice el, „până când au fost așezate tronuri și Cel vechi de zile S-a așezat. Și haina Lui era albă ca zăpada și părul capului Său era curat ca lâna; tronul Său era o flacără de foc, roțile Lui, foc arzător. Un râu de foc se vărsa și ieșea din El. Mii de mii Îl slujeau și miriade de miriade stăteau înaintea Lui. Judecătorul S-a

[36] Are dreptate G. Bardy (EUSEBE DE CESARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome I, pp. 11-12) când afirmă că în acest stil retoric e cam mult optimism, deși nu se poate tăgădui rolul unor tradiții profetice mai vechi, precum *Oracolele sibiline* (cartea a III-a), sau al iudaismului și mai ales al diasporei iudaice în progresul culturii greco-romane. <*Cf.* Marie-Joseph LAGRANGE, *Le Judaïsme avant Jésus-Christ*, J. Gabalda et fils, Paris, 1931, p. 494 și urm.; Jean JUSTER, *Les Juifs dans l'empire romain: leur condition juridique, économique et sociale*, vol. I, Librairie Paul Geuthner, Paris, 1914, pp. 140-209; Marcel SIMON, *Verus Israel. Étude sur les relations entre chrétiens et juifs dans l'empire romain, 135-425*, É. de Boccard, Paris, 1948, ediția a doua a apărut în 1964, p. 52 și urm. Vezi și Marcel SIMON, *Recherches d`histoire judéo-chretienne*, Publications de l'École pratique des Hautes Études, Sorbonne, Sixième Section, Sciences économiques et sociales. Études juives, VI, Paris, 1962. Alte titluri mai recente, în Stylianos PAPADOPOULOS, *Patrologie*, vol. I, Ed. Bizantină, București, 2006, pp. 108-109.>

așezat și cărțile au fost deschise"[37]. 25. Și apoi, mai departe: „Am privit", zice, „în vedenia de noapte și iată pe norii cerului venea cineva ca Fiul Omului și El a înaintat până la Cel vechi de zile și a fost dus în fața Lui. Și Lui I s-a dat stăpânirea, slava și împărăția și toate popoarele, neamurile și limbile Îi slujeau Lui. Stăpânirea Lui este veșnică, stăpânire care nu va trece, iar împărăția Lui nu va fi nimicită niciodată"[38]. 26. De bună seamă că aceste cuvinte nu se referă la altcineva decât la Mântuitorul nostru, Cel care „era la început la Dumnezeu"[39] și care prin Întruparea ce va avea loc mai târziu va lua numele de „Fiul Omului". Căci eu însumi am strâns în câteva explicări deosebite prorociile speciale privitoare la Hristos, Mântuitorul nostru, și am arătat mai pe îndelete în niște comentarii speciale[40] ceea ce s-a vestit despre acest lucru, așa încât aici mă voi mulțumi doar cu atât cât am spus.

III

Atât numele „Iisus", cât și cel de „Hristos" au fost cunoscute și cinstite de dumnezeieștii proroci

1. Într-adevăr, e vremea să arătăm că numirile „Iisus" și „Hristos" erau cinstite pe vremuri de prorocii cei iubitori de Dumnezeu.

2. Căci, cunoscând cel dintâi numele deosebit de venerabil și de preamărit al lui „Hristos", Moise a folosit chipuri, simboluri și imagini tainice în legătură cu realitățile cerești, conform cu oracolul care-i spusese: „Ia seama să faci toate după chipul ce ți-a fost arătat în munte"[41], iar pentru a-l preamări pe marele preot al lui Dumnezeu, atât cât era cu putință unui om, l-a numit „Hristos"[42], adăugând la această vrednicie a preoției celei mai înalte, care după părerea lui întrece orice altă vrednicie omenească, numele de

---

[37] *Daniel* 7, 9-10.
[38] *Daniel* 7, 13-14.
[39] *Ioan* 1, 1.
[40] Editorul Valesius (Migne, *PG* 20, 67-68) credea că prin aceste ἐν οἰκείοις ὑπομνήμασιν ale lui Eusebiu ar trebui înțeleasă *Demonstratio evangelica*. Alții cred că este vorba de lucrarea pierdută *Introducerea universală elementară* (*cf.* O. BARDENHEWER, *Geschichte*..., pp. 245-246).
[41] *Ieșirea* 25, 40; *Evrei* 8, 5.
[42] *Cf. Leviticul* 4, 5, 16; 6, 22. În greaca veche ὁ χριστός are sensul de „Unsul".

„Hristos" ca un adaos de cinste și de mărire, întrucât el credea cu adevărat că acest nume conține ceva dumnezeiesc.

3. Același Moise a văzut înainte și numele „Iisus", desigur prin puterea Duhului lui Dumnezeu, judecându-l a fi un lucru vrednic de ales. Căci, într-o vreme când el încă nu fusese rostit de oameni și când nu era cunoscut încă nici de Moise, totuși acesta l-a folosit cel dintâi, atribuindu-l celui despre care știa după chip și după simbol că trebuia să-i urmeze după moartea sa[43] la conducerea supremă.

4. Nu mai departe e vorba și de urmașul său, desemnat prin numele lui Iisus, dar și prin celălalt nume de „Auses"[44], pe care i-l dăduseră părinții lui. Moise însuși l-a numit „Iisus" atunci când prin acest nume i-a oferit cadou o podoabă mult mai de preț decât o coroană de împărat, căci Isus, fiul lui Navi, purta chipul Mântuitorului nostru, singurul care, după Moise și după încetarea slujirii ce i s-a dat în chip simbolic, a ajuns să moștenească puterea pe care o dă cinstirea credinței celei curate și adevărate.

5. Și astfel Moise a impus mai presus de orice cinstire numele Mântuitorului nostru Iisus Hristos celor doi oameni care în ochii întregului popor se distingeau prin virtute și reputație, adică marelui preot, precum și celui care urma după acesta la conducere.

6. Și prorocii de după aceste evenimente L-au prevestit mai apoi cu toată limpezimea pe Hristos spunându-I pe nume, precum și uneltirea ce avea să fie urzită împotriva Lui de poporul iudeilor, aducând totodată mărturie anticipată pentru chemarea neamurilor în această privință. Așa grăia Ieremia prorocul: „Suflarea feței noastre, Hristos Domnul, a fost prins prin nelegiuirile lor, Acela despre care noi ziceam: «La umbra Lui vom viețui printre neamuri»"[45]. La

---

[43] Apologeții secolului al II-lea sunt unanimi în a interpreta numele lui Iosua ca tip al lui Iisus. A se vedea și ORIGEN, *Omilii la Iosua*, 1, 12.

[44] Acest nume e dat de *Septuaginta* și de comentatorii ei. Fericitul Ieronim nu-l acceptă, propunând forma „Osea". *Cf.* LACTANTIUS, *Institutiones divinae*, IV, 17.

[45] *Plângerile* 4, 20. <În versiunea comentată pe care a întocmit-o pentru întregul text biblic (*Biblia sau Sfânta Scriptură*. Ediția jubiliară a Sfântului Sinod, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001, p. 1043, n.b.), regretatul Bartolomeu Valeriu Anania a dedicat o notă consistentă acestui verset, în care interpretarea e raportată la datele istoriei antice a poporului evreu, susținând în mod corect că „regele era considerat nu numai un «uns al Domnului», dar și suflul prin care poporul respiră. Se știe că Iezechia fusese prins și deportat în Babilon. Date fiind sentimentele profetului față de acest rege, e posibil ca cele două mențiuni să aibă o conotație ironică". Se poate adăuga aici viziunea meta-istorică largă și întru totul

rândul lui, tulburat de aceste cuvinte, David se întreabă: „Pentru ce s-au întărâtat neamurile și popoarele au cugetat deșertăciuni? Ridicatu-s-au împărații pământului și căpeteniile s-au adunat împreună împotriva Domnului și a Unsului Său”[46]. Și, mai departe, vorbind în numele lui Hristos Însuși, adaugă: „Domnul a zis către Mine: «Fiul Meu ești Tu, Eu astăzi Te-am născut. Cere de la Mine și-Ți voi da neamurile moștenirea Ta și stăpânirea Ta, marginile pământului»”[47].

7. Dar nu numai pe cei cinstiți cu demnitatea marii preoții și unși în mod simbolic cu ulei consacrat, pe care îi împodobea la evrei numele de „Hristos”, ci și pe regi, ungându-i prin inspirație dumnezeiască, prorocii îi transformau în imagini ale lui Hristos, întrucât și aceștia purtau în ei chipul puterii împărătești și cârmuitoare a singurului și adevăratului Hristos, Cuvântul dumnezeiesc Care domnește peste toate.

8. Căci am înțeles că prin ungere chiar și unii proroci deveniseră hristoși în mod tipic[48], așa încât toți aceștia au o oarecare asemănare cu Hristos cel adevărat, cu dumnezeiescul și cerescul Cuvânt, singurul Arhiereu a toată lumea, singurul Împărat a toată creația, singurul mare Proroc între prorocii Tatălui.

9. Dovada acestui fapt rezidă în aceea că nimeni dintre cei care în chip simbolic au fost unși odinioară, fie ei preoți, fie regi, fie proroci, n-a dobândit o asemenea putere a virtuții dumnezeiești așa cum o avea Mântuitorul și Domnul nostru, singurul adevărat „Hristos”.

10. Într-adevăr, niciunul dintre ei, chiar dacă a strălucit între compatrioții lui prin rangul și cinstirea primite datorită unui lung șir de iluștri strămoși, nu le-au acordat vreodată slujitorilor lor numele de „hristoși” ca urmare a adresării simbolice de „hristos” care le era atribuită lor. Niciunuia dintre ei nu i s-a adus din partea supușilor închinare ca unui Dumnezeu; după ce fiecare dintre ei a

---

adecvată a lui Eusebiu în această privință. Faptul subliniază importanța pe care o are cunoașterea literaturii patristice nu numai pentru istoria, ci și pentru doctrina creștină în ansamblul ei.>

[46] *Psalmul* 2, 1-2.

[47] *Psalmul* 2, 7-8. <*Cf.* Jacques DUPONT, „«Filius meus es tu». L'interprétation du Ps. II, 7, dans le Nouveau Testament”, în: *Recherches de Science Religieuse*, XXXV, 1948, pp. 522-543.>

[48] *Cf. 3 Regi* 19, 16. Elisei a fost singurul proroc despre care știm că a fost uns. Vezi EUSÈBE DE CESAREE, *Histoire ecclesiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 5, n. 8.

murit, nimeni nu le-a putut arăta o iubire atât de mare încât să fie în stare să înfrunte pentru ei moarte de mucenici și nimeni dintre ei n-a provocat o asemenea mișcare[49] între toate popoarele pământului, căci puterea chipului pe care-l reprezenta fiecare nu era în stare să provoace o astfel de mărturie fermă pentru adevăr ca aceea manifestată prin Mântuitorul nostru.

11. Iisus n-a primit de la nimeni niciun simbol sau vreun semn de preoție, întrucât trupește nici măcar nu Se trăgea din neam de preoți[50] și nici n-a fost ridicat la tron prin arme omenești, după cum nici n-a fost făcut proroc asemenea celor din vechime, nici n-a primit de la iudei vreo dregătorie sau vreo întâietate. In schimb, a fost împodobit de Tatăl Său cu toate onorurile, nu numai cu simboluri ale lor, ci în deplin adevăr.

12. Fără să aibă nimic asemănător cu variantele pomenite, Hristosul nostru poate fi numit mai mult decât oricare altul drept „Unsul", iar întrucât numai El e adevăratul „Hristos" sau „Unsul" lui Dumnezeu, El a umplut lumea întreagă cu creștini, adică cu cei care-I poartă numele venerabil și sfânt, [închinându-I-se]: la El nu mai e vorba de simboluri sau de imagini, ci de întruchiparea virtuților celor mai curate și a vieții într-adevăr cerești, încredințate de El ucenicilor Săi prin înseși dogmele adevărului.

13. Cât despre ungerea Lui, aceasta nu trebuie s-o înțelegem ca un fel de pregătire trupească, ci drept ceva dumnezeiesc, săvârșit prin Duhul lui Dumnezeu, prin împărtășirea din dumnezeirea cea fără de început a Tatălui. Despre acest lucru ne învață iarăși Isaia atunci când grăiește parcă prin însăși vocea lui Hristos: „Duhul Domnului peste Mine, că Domnul M-a uns să binevestesc săracilor; M-a trimis să vindec pe cei cu inima zdrobită, să propovăduiesc robilor dezrobirea și orbilor vederea"[51].

14. Și acest lucru ne învață nu numai Isaia, ci și David atunci când se adresează lui Hristos grăind: „Scaunul Tău, Dumnezeule, în veacul veacului toiag de dreptate, toiagul împărăției Tale. Iubit-ai dreptatea și ai urât fărădelegea; pentru aceasta Te-a uns pe Tine Dumnezeul Tău cu untdelemnul bucuriei mai mult decât pe

---

[49] Nichifor Calist traduce termenul κίνησις („mișcare") prin σεισμός („cutremurare"), observa Valesius (*PG* 20, 72).

[50] Preoția lui Hristos nu își avea originea în cea levitică, pământească (*cf. Evrei* 7, 11-14), ci în cea veșnică, a lui Melchisedec.

[51] *Luca* 4, 18; *Isaia* 61, 1.

părtașii Tăi”[52]. Aici, în primul stih, chiar Cuvântul lui Dumnezeu Îl numește Dumnezeu, iar în cel de-al doilea, El e cinstit cu sceptru împărătesc.

15. Și, mai departe, după ce a vorbit de puterea Lui cea dumnezeiască și împărătească, el Îl arată în al treilea rând devenit Hristos, uns nu cu untdelemn material, ci cu untdelemnul dumnezeiesc al bucuriei, arătând astfel că alegerea Lui e cu totul superioară și deosebită de cea a înaintașilor, care primiseră o ungere trupească și figurativă.

16. Iar în alt loc, același David ne mai spune despre Hristos următoarele: „Zis-a Domnul Domnului meu: «Șezi de-a dreapta Mea, până ce voi pune pe vrăjmașii Tăi așternut picioarelor Tale»”[53]. Și: „Din pântece mai înainte de luceafăr Te-am născut. Juratu-s-a Domnul și nu se va căi: «Tu ești preot în veac, după rânduiala lui Melchisedec»”[54].

17. Iar acest Melchisedec e întâlnit în Sfintele Scripturi ca un preot al Dumnezeului celui Preaînalt, fără să fi fost sfințit cu vreun untdelemn produs de mâini omenești și nici nu și-a primit vreo preoție de felul celei evreiești prin moștenire, așa încât Însuși Mântuitorul n-a primit o preoție după rânduiala altora, ci e numit și „Hristos” și „preot” după rânduiala lui Melchisedec, adevăr întărit chiar cu jurământ.

18. De altfel, nici istoria însăși nu ne spune că El ar fi fost uns trupește în cadrul poporului evreu, întrucât nici nu făcea parte din seminția preoțească, ci Și-a luat ființa din Dumnezeu Însuși, „înainte de luceafăr”, adică înainte de a fi fost creată lumea, de aceea preoția Lui este nemuritoare și netrecătoare pentru veci de veci[55].

19. O mărturie puternică și limpede în legătură cu ungerea Sa netrupească și dumnezeiască constă în aceea că, dintre toți câți au trăit până acum, singur El e numit, recunoscut și mărturisit „Hristos” de către toți oamenii din lumea întreagă, numai El e cunoscut cu acest nume de către greci și de către barbari, încât și azi e cinstit de către toți adepții Lui din întreaga lume ca adevăratul și singurul Împărat, fiind preamărit mai mult decât un proroc și ca singurul și adevăratul mare preot al lui Dumnezeu, ca unul

[52] *Psalmul* 44, 8-9; *Evrei* 1, 8-9.
[53] *Psalmul* 109, 1; *Evrei* 1, 13.
[54] *Psalmul* 109, 3-4; *cf. Evrei* 6, 20; 7, 1, 11.
[55] *Cf. Evrei* 7, 11-27.

care exista înainte de toate veacurile, pentru că a primit de la Însuși Dumnezeu cinstirea de a fi Cuvântul lui Dumnezeu și de a I se aduce închinare ca lui Dumnezeu[56].

20. Iar ceea ce-i și mai surprinzător decât toate e faptul că toți cei care suntem sfințiți prin El nu-L cinstim numai prin expresii și prin sunetul cuvintelor, ci din toată puterea sufletului nostru, în așa fel încât să punem mărturia față de El mai presus decât însăși viața noastră.

A fost necesar, așadar, înainte de a începe istorisirea noastră, să facem aici aceste câteva constatări, pentru ca nimeni să nu creadă că Mântuitorul și Domnul nostru Iisus Hristos ar fi o apariție mai recentă și că Și-ar fi luat ființa numai din clipa în care S-a întrupat.

IV

Religia vestită de Iisus tuturor neamurilor nu-i nici nouă și nici străină

1. Iar ca să nu se creadă că învățătura adusă de El ar fi ceva nou și străin, alcătuită de un om nou, întru nimic deosebit de ceilalți oameni, cum ar putea presupune cineva, să precizăm pe scurt câteva lucruri și cu privire la acest subiect.

2. Într-adevăr, când S-a arătat, nu de mult, Mântuitorul nostru Iisus Hristos și i-a străluminat pe oameni, atunci în chip mărturisit a luat ființă un popor nou, care nu este nici mic, nici slab și nici pierdut undeva într-un ungher uitat de lume, ci cel mai numeros și mai religios dintre toate popoarele, așadar un popor nepieritor și de nebiruit, care se bucură pentru toți vecii de ajutorul lui Dumnezeu, apărut dintr-odată la plinirea tainică a vremii, după cum a și fost prorocit, popor care se cinstește pretutindeni cu numele lui Hristos, aceștia fiind creștinii.

3. Privind cu ochii Duhului dumnezeiesc spre viitorul acestui popor, unul dintre proroci a fost atât de copleșit de mirare, încât a exclamat: „Cine a auzit sau cine a văzut unele ca acestea? Oare o țară se naște într-o singură zi sau un popor dintr-odată?”[57] Și

---

[56] <*Cf.* Adolf VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, vol. al II-lea, Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1924, pp. 540 și 550.>

[57] *Isaia* 66, 8.

arată care va fi în viitor numele acestui popor atunci când spune: „Slujitorii Mei vor primi un nume nou, care va fi binecuvântat pe pământ”[58].

4. Dar, chiar dacă de fapt noi nu suntem de mult timp și dacă acest nume într-adevăr recent al creștinilor a ajuns să fie cunoscut de toate popoarele doar în vremile mai noi, felul nostru de viață și chipul petrecerii noastre, precum și învățătura credinței noastre n-au fost plăsmuite de noi acum, dintr-odată, ci ele au fost rânduite, ca să zic așa, de la prima creație a omenirii de simțul firesc al oamenilor iubitori de dumnezeire de atunci, după cum vom dovedi-o.

5. Mai întâi, chiar poporul evreu nu este unul nou, ci e cinstit de toți oamenii din pricina vechimii lui, lucru pe care toți îl recunosc[59]. Tradițiile și scrierile lui amintesc despre o serie de bărbați din vremea veche, chiar dacă aceștia au fost rari și puțin numeroși, dar totuși distinși prin evlavie, prin dreptate și prin toate celelalte virtuți, și dintre care unii au trăit încă înainte de potop, alții după aceea, așa cum au fost fiii și urmașii lui Noe, ba încă și ai lui Avraam, de care fiii evreilor sunt mândri că l-au avut drept conducător și strămoș.

6. Pe toți aceia, recunoscuți prin dreptatea lor, care pornind de la însuși Avraam urcă înapoi până la primul om, nu ar fi deloc departe de adevăr cel care i-ar socoti drept creștini prin fapta, dacă nu și prin numele lor[60].

7. Acest nume ne dă să înțelegem într-adevăr că bărbatul creștin, prin cunoașterea lui Hristos, prin înțelepciunea învățăturii și tăria dreptății, se distinge prin bărbăția vieții și a virtuții, ca și prin mărturisirea unui singur și unic Dumnezeu, Cel mai presus de toate, lucruri pentru care și acei oameni se străduiau nu mai puțin decât noi, cei de azi.

---

[58] *Isaia* 65, 15-16. Parcă auzim, răspunzând, cuvintele Sfântului Iustin: „Noi nu suntem un popor vrednic de disprețuit și nici un trib barbar, ci pe noi ne-a ales Dumnezeu ca popor sfânt” (*Dialogul cu iudeul Tryphon*, CXIX, în: *PSB* 2, serie veche, p. 232). <Alte referiri patristice la creștini ca nou popor ales, în A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung*..., I, pp. 259-281.>

[59] „Doctrina noastră nu-i nici nouă, nici mitică, ci mai veche și mai adevărată decât învățăturile tuturor poeților și filosofilor”, zicea Teofil al Antiohiei (*Către Autolic*, III, XVI). <Alte referiri la M. SIMON, *Verus Israel*..., p. 107 și urm.>

[60] *Cf.* SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, în: *Apologeți de limbă greacă*, *PSB* 2, serie veche, p. 46.

8. Ca și noi, ei nu se preocupau deloc cu tăierea împrejur, cu ținerea sâmbetelor, cu oprirea de la cutare și cutare mâncare, nici cu alte prescripții, pe care mai târziu Moise cel dintâi a început să le socotească doar niște simboluri. Astăzi, astfel de lucruri nu le mai spun nimic creștinilor. În schimb, ei recunosc pe Acest Hristos al lui Dumnezeu, Care, așa cum am mai arătat, a fost văzut de Avraam[61], i-a prorocit lui Isaac[62], i-a vorbit lui Israel[63], după cum știm că a stat de vorbă cu Moise și cu prorocii de mai târziu.

9. Iată de ce s-ar putea spune că acești „prieteni ai lui Dumnezeu" au fost cinstiți cu numele lui Hristos după cuvântul spus despre ei: „Nu vă atingeți de unșii Mei și nu vicleniți împotriva prorocilor Mei"[64].

10. Drept aceea, se cade să credem că această credință, cea dintâi și cea mai veche dintre toate, așa cum o practicau acei „prieteni ai lui Dumnezeu" care trăiau pe vremea lui Avraam, este la fel cu cea propovăduită tuturor popoarelor de învățătura lui Hristos.

11. Iar dacă se va zice că Avraam a primit mult mai târziu preceptul despre tăierea împrejur, trebuie răspuns că deja cu multă vreme înainte el s-a învrednicit, pe temeiul puternicei lui credințe, de o recunoaștere a dreptății sale, întrucât cuvântul lui Dumnezeu ne spune că „Avraam a crezut pe Dumnezeu și aceasta i s-a socotit lui spre dreptate"[65].

12. De aici rezultă că și înainte de tăierea împrejur Dumnezeu Însuși, respectiv Hristos, Cuvântul lui Dumnezeu, S-a arătat unui om drept, făcându-i prezicerea în legătură cu cei care urmau să se îndrepteze mai târziu ca și el, spunându-i: „Întru tine se vor binecuvânta toate neamurile pământului"[66]; și iarăși: „Din Avraam se va ridica un popor mare și tare și printr-însul se vor binecuvânta toate neamurile pământului"[67].

13. De aceea, trebuie precizat că toate acestea s-au împlinit pentru noi. Într-adevăr, Avraam a fost îndreptat de credința în Cuvântul lui Dumnezeu, în Hristos, Cel care i S-a arătat, a părăsit

---

[61] *Cf. Facerea* 18, 1.
[62] *Cf. Facerea* 26, 2.
[63] *Cf. Facerea* 35, 1.
[64] *Psalmul* 104, 15; *1 Paralipomena* 16, 22.
[65] *Facerea* 15, 6; *Romani* 4, 3.
[66] *Facerea* 22, 18.
[67] *Facerea* 18, 18.

închinarea la idolii strămoșilor săi[68] și la rătăcirile vieții lui de până atunci, mărturisind că există un singur Dumnezeu peste toate, aducându-I slujire prin fapte bune, iar nu prin ținerea Legii lui Moise, care a venit mai târziu; unui astfel de om i s-a spus că întru el se vor binecuvânta toate neamurile și toate semințiile pământului.

14. Iar astăzi, la creștinii răspândiți în lumea întreagă, credința lui Avraam se vede tocmai în fapte, căci ele sunt cu mult mai vizibile decât vorbele.

15. Și atunci ce ne-ar putea împiedica să recunoaștem unul și același fel de viață și de pietate atât la cei care trăim după Hristos, cât și la vechii „prieteni ai lui Dumnezeu"? De aceea, am și ținut să dovedim că această credință nu-i nici nouă și nici străină, ci, la drept vorbind, e cea dintâi, singura și adevărata regulă a credinței, fiind transmisă nouă prin învățătura lui Hristos.

Atât despre acest lucru.

V

Despre anii arătării Sale printre oameni

1. Și acum, după cuvenita pregătire pentru înțelegerea istoriei bisericești pe care ne-o propunem, să pornim pe drumul acestei istorisiri ca într-o călătorie, vorbind mai întâi despre Întruparea Mântuitorului nostru, invocându-L pentru ajutor și conlucrare în expunerea adevărului pe Dumnezeu, Tatăl Cuvântului, și pe Iisus Hristos Însuși, despre care vorbim[69], Mântuitorul și Domnul nostru, Cuvântul ceresc al lui Dumnezeu.

2. Era anul al patruzeci și doilea de domnie a împăratului Octavian Augustus și al douăzeci și optulea de la cucerirea Egiptului și de la moartea lui Antonius și a Cleopatrei, prin care a luat sfârșit stăpânirea Ptolemeilor în Egipt, când, potrivit prorocilor[70], Se năștea în Betleemul Iudeei Mântuitorul și Domnul nostru Iisus Hristos[71],

---

[68] *Cf. Facerea* 12, 1.

[69] Deoarece Eusebiu nu amintește aici și despre ajutorul Duhului Sfânt, un copist din secolul al XI-lea a notat pe margine cuvintele: „Și pe Preasfântul Duh". <Vezi EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 21, n. 2.>

[70] *Cf. Miheia* 5, 1-2.

[71] După Iosif Flaviu (*Antichități iudaice*, XVIII, 2, 2) împăratul Octavian Augustus a domnit 57 de ani, 6 luni și 2 zile, dintre care 14 ani împreună cu Antonius, până în anul 30 î.Hr.,

în vremea primului recensământ, pe când Siria era condusă de guvernatorul Quirinius.

3. Recensământul sau numărătoarea săvârșită sub Quirinius[72] e amintită și de cel mai vestit dintre istoricii iudei, Iosif Flaviu, atunci când istorisește un alt eveniment, și anume răscoala galileenilor, care a avut loc în același timp, răscoală despre care pomenește și Luca în *Faptele Apostolilor*, când scrie: „După aceea s-a ridicat Iuda Galileeanul, în vremea numărătorii, și a atras popor mult după el; și acela a pierit și toți câți au ascultat de el au fost împrăștiați"[73].

4. Tocmai despre același subiect vorbește și istoricul amintit în a optsprezecea carte a *Antichităților* sale, în următoarele cuvinte: „Quirinius, membru al Senatului, după ce a îndeplinit alte dregătorii și după ce a trecut prin toate ca să ajungă consul, fiind om de mare vrednicie, a venit în Siria împreună cu câțiva oameni, trimis de Cezar ca să judece poporul de acolo și să facă numărătoarea bunurilor"[74].

5. Iar ceva mai departe adaugă: „Iuda Gaulonitul, originar din orașul cu numele Gamala, atrăgându-l de partea lui pe fariseul Sadoc, a împins poporul la răscoală, spunând ei că numărătoarea aceasta nu ajută la nimic altceva decât să aducă mai multă robie asupra lor și îndemnându-și neamul să-și apere libertatea"[75].

6. Iar în a doua carte a *Războiului iudaic*, Iosif Flaviu scrie despre același om următoarele: „Atunci un galileean cu numele Iuda i-a îndemnat pe compatrioții săi să se răscoale, învinuindu-i că

---

când a cucerit și Egiptul. Moartea lui Octavian are loc pe 19 august anul 14 d.Hr. Potrivit calculului lui Iosif Flaviu, Nașterea Domnului a avut loc cu 2-3 ani mai devreme decât începutul erei noastre. Vezi Marzell STIGLOHER, *Ausgewahlte Schriften Des Eusebius Pamphili*, vol. I: *Bischos Von Casarea in Palastina, Nach Dem Urterte Ubersetzt*, Jos. Kosel'schen Buchhandlung, 1870, p. 38.

[72] *Cf. Luca* 2, 2. <Despre recensământul acesta, vezi Ferdinand PRAT, *Jésus-Christ, sa vie, sa doctrine, son oeuvre*, tome I, Beauchesne et fils, Paris, 1933, pp. 513-516; Emil SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes*, ediția a IV-a, vol. I, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1901, pp. 508-543; Louis RICHARD, „L'Évangile de l'Enfance et le Décret impérial du recensement", în: *Mémorial J. Chaîne*, Lyon, 1950, pp. 297-308. Pentru trimiteri, vezi EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 21, n. 4.>

[73] *Faptele* 5, 37.

[74] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVIII, 1. Potrivit calculului făcut de Iosif Flaviu, recensământul ar fi avut loc în anul 7 d.Hr. Se vede că Eusebiu confundă (ca și Origen, *Commentarius in Mathaeum*, 22, 15) cele două recensăminte: din anul 1 și din anul 6 (sau 7) d.Hr.

[75] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVIII, 4.

plătesc impozit romanilor și că, în loc de Dumnezeu, ei ascultă de niște stăpâni muritori”[76]. Acestea erau spusele lui Iosif.

VI
În timpul venirii Mântuitorului, potrivit prorociilor, lipseau cârmuitorii poporului iudeu care mai înainte conduseseră în succesiunea strămoșilor. Irod e primul străin care domnește peste ei

1. Pe atunci, Irod, primul conducător străin de neam, a fost făcut rege peste poporul iudeu, împlinindu-se astfel prorocia făcută de Moise, potrivit căreia se vestea că „nu va lipsi conducător din Iuda, nici cârmuitor din coapsele lui până când nu va veni cel căruia îi este pus deoparte acest lucru”, pe care Moise îl arată că va fi „așteptarea neamurilor”[77].

2. Soroacele prezicerii nu se împliniseră în vremea când se îngăduise iudeilor să trăiască sub conducători din neamul lor, începând în trecut cu Moise și coborând până la domnia lui Augustus, în timpul căruia cel dintâi străin, Irod, a ajuns conducător al iudeilor sub ascultarea romanilor. După cum ne-o spune Iosif[78], Irod provenea din Idumeea după tată, iar după mamă din Arabia. Dar, după cum istorisește Iulius Africanus[79], care a fost și el istoric și încă nu un om oarecare, cei care au scris despre el cu precizie spun că Antipater, adică tatăl lui Irod, se născuse el însuși dintr-un oarecare Irod din Ascalon, unul din slujitorii de la templul lui Apollo.

3. Acest Antipater, dus în robie de mic copil de către niște tâlhari din Idumeea[80], a rămas la ei, pentru că tatăl lui, fiind sărac, nu

[76] IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, II, 8, 1. <*Cf.* E. SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes*, vol. I, pp. 420-486.>

[77] *Facerea* 49, 10.

[78] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XIV, VIII, 121; *Despre războiul iudaic*, I, 123, 181.

[79] A se vedea mai jos: Cartea I, VII, 11-12. <Despre Iulius Africanus, vezi HEINRICH GELZER, *Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie*, I (*Die Chronographie des Julius Africanus*) și II (*Die Nachfolger des Julius Africanus*), Teubner, Leipzig, 1880-1885, aici II, pp. 23-107.>

[80] Idumeii sau edomiții erau urmașii lui Isav cel „roșu” (numit așa din pricina culorii pielii lui și a „fierturii roșii”, pentru care și-a vândut dreptul de întâi născut). Edomiții locuiau la început în jurul Mării Moarte, iar mai târziu (când iudeii au fost duși în robia babilonică) ei s-au extins și în sudul Palestinei, fiind mereu în dușmănie cu iudeii, până când

l-a putut răscumpăra. Și, fiind crescut după obiceiurile lor, el a fost îndrăgit mai târziu de Hircan, marele preot al iudeilor. Din el s-a născut apoi Irod[81], cel din timpul Mântuitorului.

4. Acum, regalitatea iudeilor trecând în mâinile unui asemenea om, „așteptarea neamurilor" de care vorbiseră prorocii bătea deja la ușă, pentru faptul că de acum lipseau conducătorii și prinții care, începând cu Moise, îi conduseseră pe iudei.

5. Înainte de robia și de surghiunul lor în Babilon, iudeii avuseseră regi începând cu Saul și apoi cu David, iar înainte de regi, cei care-i conduseseră s-au numit „judecători": aceștia veniseră după Moise și după urmașul acestuia, Iosua.

6. După întoarcerea din Babilon, ei nu încetaseră a se folosi de o constituție aristocratică și oligarhică – pentru că treburile publice erau conduse de preoți – până când generalul roman Pompei a asediat și a cucerit Ierusalimul cu forța, a pângărit locurile sfinte, intrând până în colțurile cele mai sacre ale templului[82], a trimis în robie la Roma, odată cu copiii săi, pe cel care prin succesiune ancestrală fusese până atunci rege și mare preot și care se numea Aristobul și, în sfârșit, a dat preoția supremă fratelui său Hircan, silind tot neamul iudeilor să plătească tribut romanilor.

7. Dar Hircan, cu care se încheie succesiunea marilor preoți, a fost făcut prizonier de parți[83], așa încât cel dintâi, cum am spus, străinul Irod a preluat de acum în mâinile lui, sub puterea Senatului roman și a împăratului Augustus, conducerea peste neamul iudeilor.

8. E sigur că în timpul lui a venit pe lume și Hristos și tot atunci s-a apropiat, după cum spuseseră prorocii, și împărăția așteptată a neamurilor, ca și chemarea lor. Căci, începând de atunci, nemaiexistând conducători și prinți ieșiți din Iuda, adică din poporul iudeu, tot așa și marea preoție, care înainte trecuse în chip regulat din neam în neam, de la strămoși la urmașii lor imediați, fusese tulburată în succesiunea ei.

Ioan Hircan, fiul lui Simon Macabeul, i-a supus (106 î.Hr.), cu condiția să primească și ei tăierea împrejur (*cf.* IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XIII, 9, 1).

[81] Iosif Flaviu (*Antichități iudaice*, XIV, 1, 3) dă altă versiune.

[82] Iosif Flaviu (*Antichități iudaice*, XIV, 4) afirmă că Antonius n-a profanat templul, în schimb a robit pe iudei de 10.000 de talanți.

[83] Chemat în ajutor de Antigon, fiul lui Aristobul. Ioan Hircan a fost mare preot între anii 63-40 î.Hr., iar Antigon între 40-37. Antigon este ultimul descendent al dinastiei Hasmoneilor. <*Cf.* M.-J. LAGRANGE, *Le Judaïsme avant*..., pp. 137-148.>

9. Despre toate acestea îl avem drept chezaş pe Iosif[84]; el ne arată că, după ce a primit dregătoria de rege de la romani, Irod n-a mai rânduit arhierei din vechea seminţie, ci a încredinţat această cinste unor oameni neînsemnaţi. Şi, când e vorba de aşezarea arhiereului, tot aşa a făcut şi fiul lui Irod, Arhelau, iar mai târziu tot aşa au făcut şi romanii, în stăpânirea cărora au ajuns iudeii.

10. Acelaşi Iosif istoriseşte[85] că Irod a fost cel dintâi care a pus sub cheie, cu sigiliul său propriu, odăjdiile sfinte ale arhiereului şi n-a mai îngăduit altor mari preoţi să le poată folosi. După el, Arhelau şi apoi romanii au procedat la fel.

11. Dacă vorbim şi despre astfel de fapte, o facem ca să dovedim dreptatea unei alte prorocii legate de arătarea în lume a Mântuitorului nostru Iisus Hristos şi care s-a întâmplat atunci. În *Cartea lui Daniel*, Scriptura, după ce a numărat foarte clar un număr exact de săptămâni[86] până la venirea conducătorului Hristos, aşa cum am arătat-o şi în alt loc[87], vesteşte că, după împlinirea acestor săptămâni, va dispărea şi ungerea la iudei, lucru care se vede clar că s-a împlinit în vremea naşterii Mântuitorului nostru Iisus Hristos.

Era necesar să fie marcate aceste lucruri de la început, pentru a se stabili adevărul anilor.

VII

Despre păruta contradicţie dintre Evanghelii cu privire la genealogia lui Hristos

1. De vreme ce genealogia lui Hristos ne-a fost transmisă în mod diferit de evangheliştii Matei şi Luca[88], multora li se pare că aceştia se contrazic, iar fiecare dintre cei credincioşi s-a străduit să inventeze fel şi fel de explicaţii pentru locurile [din *Matei* şi *Luca*] din cauza necunoaşterii adevărului. Să reproducem şi noi una lângă cealaltă ambele genealogii, aşa cum ne-au fost ele păstrate într-o epistolă adresată lui Aristide, lângă care anexăm concordanţa dintre cele

[84] IOSIF FLAVIU, *Antichităţi iudaice*, XX, 247, 279.
[85] IOSIF FLAVIU, *Antichităţi iudaice*, XVIII, 92-93. *Cf.* M.-J. LAGRANGE, *Le Judaïsme avant...*, p. 168 şi urm.
[86] *Daniel* 9, 24-27.
[87] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Eclogae propheticae*, 143, 12-165 (citat după EUSEBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 24).
[88] *Matei* 1, 1 şi urm.; *Luca* 3, 23 şi urm.

două Evanghelii, așa cum ne-a transmis-o Iulius Africanus, despre care am mai amintit ceva mai sus[89].

Combătând în primul rând părerile celorlalți ca fiind forțate sau rătăcite, acesta reproduce în termenii următori povestirea pe care el însuși a receptat-o în această privință:

2. „În Israel, numărarea numelor neamurilor se socotea fie după fire, fie după lege; după fire, prin filiații trupești; după lege, atunci când cineva avea copii sub numele fratelui mort care rămăsese fără moștenitori[90]. Întrucât nădejdea în înviere nu fusese încă precizată cu claritate, s-a căutat un înlocuitor pentru învierea așteptată și făgăduită, și anume printr-o «înviere muritoare», adică după numărul zămislirilor, pentru ca și numele răposatului să se perpetueze fără întrerupere.

3. Întrucât, așadar, dintre cei despre care este vorba în această genealogie, unii au urmat trupește părinților lor, pe când alții, fiind născuți din cutare sau cutare străin, au primit numele cutare sau cutare, au fost menționați atât cei care au fost realmente născuți, cât și ceilalți, care s-au născut prin convenție.

4. În chipul acesta, niciuna dintre Evanghelii nu greșește, nici când numără după fire și nici când numără după Lege. Căci neamurile au fost amestecate între ele, cel care provine din Solomon și cel care provine din Natan, ca urmare a «învierii» realizate prin căsnicii secunde a celor care nu aveau copii și a «învierii» celor care aveau urmași naturali, astfel încât aceiași oameni să fie considerați în mod drept a fi descendenții când ai unora, când ai altora, adică uneori ai părinților vitregi, iar alteori ai părinților naturali. În chipul acesta, ambele liste fiind cu totul juste, se ajunge la Iosif într-un mod complicat, dar corect.

5. Ca să se înțeleagă cele spuse, voi lămuri cum decurge înlănțuirea urmașilor rezultați de aici. Numărând neamurile ce pornesc de la David prin Solomon, observăm că al treilea de la sfârșit[91] e Matthan, care l-a născut pe Iacov, tatăl lui Iosif. După

---

[89] Nu se cunosc date despre Aristide, adresantul lui Iulius Africanus. Acesta a fost contemporan cu Origen și ne-a lăsat câteva scrieri, din păcate păstrate doar fragmentar. Eusebiu reproduce și în alt loc pasajul de mai jos (*PG* 22, 900-901). <Parțial, textul se află și într-o omilie privitoare la nașterea Maicii Domnului, pusă pe seama mai multor autori, mai ales pe seama lui Andrei Criteanul, editată în *PG* 97, 847 și urm. (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 25, n. 2).>

[90] Adică prin căsătoria de levirat.

[91] *Cf. Matei* 1, 15-16.

Luca însă, începând cu Natan, fiul lui David, al treilea de la sfârşit este Melchi, căci Iosif este fiul lui Eli, care la rândul lui e fiul lui Melchi[92].

6. Or, dacă numitorul comun al acestor genealogii rămâne pentru noi Iosif, atunci trebuie să arătăm motivul pentru care atât Iacov, care coboară după neam din Solomon, cât şi Eli, care vine după neam din Natan, sunt menţionaţi drept părinţi ai lui Iosif; trebuie să arătăm că cei doi bărbaţi (Iacov şi Eli) erau fraţi şi că, înaintea lor, părinţii lor: Matthan şi Melchi, cu toate că proveneau din descendenţi diferiţi, amândoi devin bunicii lui Iosif.

7. Aşadar, Matthan şi Melchi, căsătorindu-se succesiv cu aceeaşi femeie, au avut copii care erau fraţi după mamă, întrucât legea nu oprea ca o femeie care ar fi fost respinsă de soţul ei ori căreia i-ar fi murit soţul să se căsătorească cu un alt bărbat.

8. Din această femeie (Esta, căci aşa ne spune tradiţia că se chema ea), Matthan, primul care cobora din Solomon, îl năştea pe Iacov, dar, întrucât Matthan a murit, văduva lui s-a căsătorit cu Melchi, care se trăgea din Natan, şi împreună au avut un fiu numit Eli, care era din aceeaşi seminţie, dar din altă familie, după cum am spus mai înainte.

9. În chipul acesta vom vedea că Iacov şi Eli, care veneau din părinţi diferiţi, erau fraţi după mamă. Dintre aceştia, unul, şi anume Eli, a murit fără copii, pe când celălalt, Iacov, fratele său, a luat în căsătorie pe soţia aceluia şi, ca al treilea membru al familiei, l-a născut din ea pe Iosif[93], care din punct de vedere natural ţinea de fapt de el, de aceea s-a şi spus: «Iacov a născut pe Iosif»[94], dar care, potrivit legii, se socotea a fi fiul lui Eli, căci lui i-a făcut un urmaş fratele său.

10. Aşadar, genealogia privitoare la Iosif nu se poate spune că-i greşită, căci, pe de o parte, *Evanghelia după Matei* ne spune: «Iacov a născut pe Iosif», iar pe de altă parte, Luca scrie: [Iisus] era, «după cum se socotea, fiu al lui Iosif, care era fiul lui Eli, care, după cum s-a spus, era fiul lui Melchi»[95]. Luca n-ar fi putut reda mai clar descendenţa legală, căci, la urma urmei, ca să urce cu enumerarea neamurilor până la Adam, «fiul lui Dumnezeu», el n-a folosit

---

[92] *Luca* 3, 23-24.
[93] Prima pereche era Matthan şi Melchi, a doua, Iacov şi Eli.
[94] *Matei* 1, 16.
[95] *Luca* 3, 23-24.

expresia «a născut», 11. ceea ce în fond nu-i nici fără temei și nici plăsmuit în vânt. Căci rudele după trup ale Mântuitorului ne-au transmis, fie sub formă de laudă, fie sub formă de simplă expunere, dar grăind adevărul în toate, și următoarele lucruri: anume că, năvălind asupra orașului Ascalon din Palestina, niște bande de idumei au prădat și templul lui Apollo, care era așezat tocmai lângă zidurile orașului, luându-l prizonier împreună cu mulți alții și pe Antipater, fiul unui slujitor al templului cu numele Irod, pe care l-au ținut mult timp în robie, iar, întrucât preotul nu și-a putut răscumpăra fiul, Antipater a ajuns să fie crescut după obiceiurile idumeilor și mai târziu a fost îndrăgit de Hircan, mai marele preoților din Iudeea.

12. Mai târziu, el a fost trimis în fruntea unei solii în numele lui Hircan la Pompei, de la care a obținut libertatea regatului care fusese răpit de Aristobul, fratele său, ba a avut chiar norocul de a fi recunoscut el ca guvernator al Palestinei[96]. Dar, în scurt timp, Antipater a fost ucis prin înșelăciune din pricina invidiei provocate de norocul lui neașteptat, așa încât după el a urmat la tron fiul său Irod, care mai pe urmă a fost întărit printr-un decret al Senatului de către Antonius și Augustus ca să domnească peste iudei. Fiii săi au fost Irod și ceilalți tetrarhi[97]. Aceste informații sunt locuri comune și în istoriile grecilor.

13. Existau până atunci în arhive înscrisuri cu privire la neamurile evreiești autentice, care se refereau și la cei proveniți de la alte credințe, precum cele cu privire la Ahior Amonitul[98], la Rut moabiteanca[99] și la neamurile care au ieșit împreună cu evreii din Egipt și care s-au amestecat cu ei[100]. Irod, pe care nu-l interesa deloc neamul israeliților, dar pe care-l stânjenea originea sa modestă, a

---

[96] *Cf.* IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XIV, 127-139. <Atribuțiile acestora par a fi fost mai mult de ordin financiar, E. Schürer (*Geschichte des jüdischen Volkes*, I, p. 343, n. 14) identificându-le cu acelea ale unui *procurator*, titlu care puțin mai târziu a fost conferit de Cezar lui Antipater.>

[97] Cei patru tetrarhi (prinți stăpânitori „peste a patra parte") erau Arhelau peste Iudeea, Irod Antipa peste Galileea, Filip peste Itureea și Lysanias peste Abilene. Are dreptate G. BARDY (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, p. 28) când spune că informațiile lui Iulius Africanus sunt cam „romanțate" față de cele ale lui Iosif Flaviu.

[98] *Cf. Iudita* 14, 6.

[99] *Cf. Rut* 4, 19-20.

[100] *Cf. Ieșirea* 12, 38; *Deuteronomul* 23, 8.

poruncit să se ardă registrele acestor genealogii, închipuindu-și că și-ar spori faima neamului prin aceea că nimeni nu și-ar mai putea urca de acum prin registre publice faima neamului până la patriarhi sau la neamurile prozeliților ori ale străinilor cu care s-au încuscrit.

14. Totuși câteva familii au purtat de grijă listelor privitoare la genealogiile neamurilor lor, fie păstrând vie amintirea lor, fie făcând copii după ele și lăudându-se că au salvat pomenirea nobleței lor[101]. Între aceste familii, se aflau cele din neamurile apropiate după trup ale Mântuitorului, așa-numite «desposini»[102], de loc din satele iudaice din Nazaret și din Kohaba. Aceste neamuri se răspândiseră în restul țării și și-au notat așa-zisele genealogii după *Cartea zilelor*[103], pe cât le-a stat în putință.

15. Așadar, fie că ar fi așa sau că ar fi altfel, nimeni altcineva nu ar putea afla o mai limpede explicație, după cum eu însumi socotesc și orice om rezonabil. Aceasta să fie explicația care să rămână în grija minții noastre, chiar dacă este nedovedită, față de care nu se poate expune una mai bună și mai adevărată: căci, cu siguranță, Evanghelia grăiește adevărul în toate privințele".

16. Iar la urma aceleiași epistole, Iulius Africanus adaugă: „Matthan, fiul lui Solomon, l-a născut pe Iacov. Matthan fiind mort, un urmaș al lui Natan cu numele Melchi l-a născut cu aceeași femeie pe Eli. Eli și Iacov erau, așadar, frați. Iar după ce Eli a murit fără copii, Iacov i-a adus un urmaș, născându-l pe Iosif, fiul său natural și fiu după lege al lui Eli. În chipul acesta, Iosif era fiu atât al unuia, cât și al celuilalt"[104].

Atât de la Africanus.

17. Pornind de la această genealogie a lui Iosif, urmează că și Maria apare din aceeași seminție ca și el, căci, după Legea lui Moise, nu era îngăduit ca ea să fie căsătorită cu cineva dintr-un

---

[101] Totuși „registre publice" (δημόσιοι δέλτοι) existau și pe la anul 100, când își scria Iosif Flaviu *Autobiografia*. *Cf.* EUSEBIUS VON CAESAREA, *Kirchengeschichte*, Hrsg. und eingeleitet von Heinrich Kraft, übersetzt von Philipp Haeuser, Kosel, München 1967, p. 102.

[102] Adică domnie, „os de domn" <Importanta temă a genealogiei și „neamului" lui Iisus Hristos a contribuit substanțial la integrarea istoriei biblice în cea universală, implicit la prefigurarea genului istoriografic al cronografiilor sau cronografelor creștine medievale, prin Sextus Iulius Africanus în sec. al III-lea și Eusebiu din Cezareea însuși>.

[103] Nu se știe ce va fi însemnând *Cartea zilelor*. Poate *Cronici* sau *Paralipomene*.

[104] Eusebiu reproduce acest pasaj și în altă scriere a sa: *Quaestiones ad Stephanum*, 4 (*PG* 22, 901).

neam străin[105], ci era rânduit să se mărite cu cineva din aceeași cetate și din aceeași seminție, pentru ca moștenirea familiei să nu treacă la altă seminție.

Dar, cu aceasta, destul despre acest lucru.

VIII

Despre planul lui Irod de a ucide prunci și cu ce moarte a fost pedepsit și el

1. După ce Hristos S-a născut așa cum fusese anunțat, în Betleemul Iudeei, la vremea despre care am pomenit, iată Irod a fost cercetat de magii veniți din Răsărit, care i-au cerut să le spună unde se află regele iudeilor care s-a născut de curând, întrucât ei au văzut steaua Lui și acesta a fost pentru ei motivul unei asemenea călătorii, anume de a se închina degrabă, ca unui Dumnezeu, Celui abia născut. Nu puțină i-a fost mirarea lui Irod când a auzit de așa ceva, gândindu-se că de acum însăși viața lui ar fi pusă în primejdie. Și, făcând cercetare de la învățații Legii evreiești în legătură cu locul unde era să Se nască Hristos, îndată ce a înțeles că, potrivit proorociei lui Miheia, locul acela era Betleem[106], Irod a poruncit printr-un edict să fie uciși toți pruncii sugari din Betleem și din împrejurimi, de doi ani și mai mici, după timpul pe care-l înțelesese de la magi[107], crezând desigur că în felul acesta Iisus va avea și El aceeași soartă nenorocită ca și cei de o vârstă cu El.

2. Dar pruncul a răsturnat uneltirile lui, fiind dus în Egipt, căci, prin arătarea unui înger, părinții înțeleseseră mai dinainte care va fi viitorul. Așa ne învață istorisirea sfântă a Evangheliei[108].

3. În legătură cu aceste întâmplări se cade să vedem și în ce chip a fost pedepsit Irod pentru îndrăzneala cu care s-a pornit el împotriva lui Hristos și a celor de o vârstă cu El, căci îndată, fără nici cea mai mică întârziere, dreptatea dumnezeiască l-a urmărit

---

[105] *Cf. Numerii* 36, 8-9.

[106] *Miheia* 5, 2.

[107] La început magii erau preoți (la medo-perși), cu timpul devenind cititori în stele, astronomi (mai ales la babilonieni). Numărul magilor veniți la Ierusalim nu era cunoscut. Începând de la papa Leon I († 461) se știe că ar fi fost trei magi. *Cf.* M. STIGLOHER, *Ausgewählte Schriften...*, vol. I, p. 46.

[108] *Matei* 2, 1-7.

încă în viață fiind, punându-i înainte începuturile a ceea ce avea să primească după plecarea lui din viață.

4. Tocmai când i se părea că totul merge bine în regatul său, faima casei sale s-a întunecat prin nenorociri venite una după alta: mai întâi uciderea soției, apoi a celor doi fii și, în urmă, a celor mai apropiate rude și prieteni. De fapt, acum nici nu putem descrie amănunțit aceste întâmplări care le-ar lăsa în umbră până și pe cele din tragediile antice. Istoricul Iosif le-a descris totuși destul de circumstanțiat în *Istoriile* sale.

5. Curând după nelegiuirea săvârșită împotriva Mântuitorului și a celorlalți prunci, un bici pornit de la Dumnezeu a pus stăpânire pe el, împingându-l la moarte; de aceea, nu-i fără rost să înțelegem cele spuse de istoricul care a descris aceste nelegiuiri și care scrie despre moartea lui în a șaptesprezecea carte a *Antichităților iudaice*: „Pentru Irod boala era cu atât mai amară cu cât Dumnezeu îl pedepsea și pentru fărădelegile săvârșite de el înainte.

6. Într-adevăr, niște friguri ușoare care-i măcinau fără încetare măruntaiele nu dădeau celor din jurul său impresia să priceapă toată văpaia care-l mistuia înăuntru. Simțea o sălbatică dorință de a mânca, dar cu nimic nu-și putea potoli foamea. Intestinele lui erau numai răni, îndeosebi stomacul îi provoca dureri cumplite, un lichid albicios îi curgea fără încetare din picioare.

7. O boală asemănătoare se manifesta și în abdomen, iar organul său viril intrase în putrefacție, producându-i viermi. Ca să poată respira, trebuia să se ridice mereu în picioare și răspândea un miros rău cu totul de nesuferit din pricina oboselii și a respirației sale apăsătoare. Mădularele îi erau zguduite de spasme înspăimântătoare.

8. Slujitorii celor sfinte și cei cărora li s-a încredințat prezicerea viitorului spuneau că Dumnezeu Se răzbuna astfel din pricina multelor nelegiuiri săvârșite de acest rege”[109].

Iată ce relatează istoricul arătat în scrierea menționată.

9. În a doua carte a *Istoriei* sale, el transmite lucruri asemănătoare despre același personaj, scriind așa: „Mai târziu, boala i-a cuprins întreg organismul, manifestându-se în diferite chipuri. Accesele de friguri nu erau prea mari, dar el avea o mâncărime

---

[109] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVII, 168-170; <scrierea a fost publicată și în traducere completă în limba română: FLAVIUS JOSEPHUS, *Antichități iudaice*, traducere, note și indice de nume de Ion Acsan, vol. I-II, Ed. Hasefer, București, 1999-2001, aici vol. II, cartea XVII, capitolul VI, 5, pp. 404-405, unde găsim o variantă a aceluiași text>.

insuportabilă pe tot corpul, dureri neîncetate de intestine, umflături la picioare ca un hidropic, umflături mari la abdomen, la membrul viril o cangrenă ajunsese să producă viermi; în afară de aceasta, o respirație astmatică și penibilă, spasme din toate mădularele, în așa măsură încât toți ghicitorii vedeau în acestea o pedeapsă pentru relele comise.

10. Dar, în ciuda tuturor acestor suferințe, regele se lega de viață, nădăjduind vindecare și căutând leacuri. A trecut și dincolo de Iordan și a făcut uz și de apele termale de la Callirhoe[110], care curg spre lacul Asphaltitis și dulceața lor le face chiar bune de băut.

11. Doctorii s-au gândit chiar să încălzească cu ulei cald trupul său slăbit, introducându-l într-o baie de ulei. Dar el a leșinat, dând ochii peste cap ca un slăbănog. Slugile au izbucnit în strigăte, ceea ce l-a făcut să-și revină, dar mai apoi, pierzând speranța vindecării, el a poruncit să se împartă câte cincizeci de drahme fiecărui ostaș și mari sume comandanților militari și prietenilor săi.

12. După aceea s-a întors la Ierihon, abătut și hotărât să înfrunte chiar moartea, după ce-și va pune în aplicare încă o ultimă și nelegiuită ispravă. Porunci, așadar, să fie convocați fruntașii tuturor cetăților din întreagă Iudeea și-i închise în ceea ce se numește Hipodrom.

13. Apoi a chemat-o pe sora lui, Salomeea, și pe soțul ei, Alexas: «Știu», zise el, «că iudeii vor sărbători bucuroși moartea mea, dar tot așa s-ar putea să fiu și regretat de către alții și să am parte de o înmormântare pompoasă dacă vreți să ascultați de poruncile mele. Pe acești oameni întemnițați aici să-i omorâți îndată ce voi muri eu, înconjurându-i cu armată; în chipul acesta întreagă Iudeea și fiecare casă va plânge după mine, chiar dacă nu va vrea»”[111].

14. Iar mai departe, același Iosif adaugă: „În același timp, Irod se îmbăta de dorința de a se îndopa de cât mai multă mâncare, cu toate că suferea de o tuse spasmodică. Stăpânit de aceste două patimi, el și-a pus gândul să o termine cu viața. A luat un măr și a cerut apoi un cuțit, căci avea obicei să taie în bucăți ceea ce mânca.

---

[110] Localitate pe coasta răsăriteană a Mării Roșii. *Cf.* Félix-Marie ABEL, *Géographie de la Palestine*, tome I, Gabalda, Paris, 1933, p. 461.

[111] IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, I, 657-662; <altă variantă de traducere, datorată lui Gheneli Wolf și Ion Acsan, în: FLAVIUS JOSEPHUS, *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, Ed. Hasefer, București, 1997, capitolul XXXIII, 5, p. 132>.

Apoi, după ce a văzut că nimeni nu-l împiedică, și-a ridicat mâna cu cuțitul ca și cum ar fi vrut să se lovească”[112].

15. Același istoric mai relatează că, puțin înainte de a muri, Irod a dat porunca să fie ucis și cel de-al treilea și ultimul său fiu, în afară de ceilalți doi pe care tot el îi ucisese, și că astfel, în niște chinuri groaznice, și-a încheiat viața[113].

16. Acesta a fost sfârșitul zilelor lui Irod, care a suferit astfel o dreaptă pedeapsă pentru uciderea pruncilor masacrați în jurul Betleemului, crezând că astfel poate primejdui și viața Mântuitorului nostru. După sfârșitul lui Irod, un înger s-a arătat lui Iosif pe când era în Egipt, cerându-i să-i ducă din nou în Iudeea pe Pruncul și pe mama Lui, arătând prin aceasta că muriseră cei care căutaseră sfârșitul Pruncului. La acestea evanghelistul adaugă: „Auzind că Arhelau domnește în Iudeea în locul lui Irod, tatăl său, s-a temut să meargă acolo și, luând înștiințarea în vis, s-a dus în părțile Galileei”[114].

IX

Despre cele întâmplate în vremea lui Pilat

1. Istoricul pomenit mai înainte mai relatează totodată că, după moartea lui Irod, s-a urcat pe tron Arhelau. Potrivit testamentului lui Irod, tatăl său, și hotărârii lui Cezar Augustus, el primise să moștenească stăpânirea asupra iudeilor, dar, după 10 ani, căzând și el de la putere, au venit în locul lui cei doi frați: Filip și Irod cel tânăr, care și-au primit tetrarhiile lor deodată cu Lysanias[115].

2. Același Iosif arată în cea de-a optsprezecea carte a *Antichităților*[116] că, în al doisprezecelea an de domnie a lui Tiberius – care urmase la conducerea supremă lui Augustus, care își păstrase puterea vreme de 57 de ani –, Ponțiu Pilat a primit postul de

[112] IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, I, pp. 664-665 (vezi și FLAVIUS JOSEPHUS, *Istoria războiului iudeilor*..., XXXIII, 7, pp. 133-134).

[113] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVII, 187; *Despre războiul iudaic*, I, 665. Irod a murit la cinci zile de la executarea fiului său Antipater, la sfârșitul lui martie sau începutul lui aprilie, anul 750 de la fondarea Romei sau anul 4 d.Hr., la vârsta de șaptezeci de ani. <*Cf.* M.-J. LAGRANGE, *Le Judaïsme avant*..., pp. 199-200.>

[114] *Matei* 2, 22.

[115] *Cf. Luca* 3, 1. IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVII, 188-189; 342-344. Datele oferite de Eusebiu nu sunt cu totul exacte. Pentru amănunte, vezi E. SCHURER, *Geschichte des jüdischen Volkes*, I, pp. 448-449; 716-720. Arhelau a fost exilat în Galia în anul 6 d.Hr.

[116] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVIII, 32-33.

guvernator peste Iudeea și a rămas în această slujbă 10 ani încheiați, aproape până la moartea lui Tiberius.

3. S-a dovedit deci limpede minciuna *Memoriilor* sau *Actelor lui Pilat*[117], plăsmuite de curând împotriva Mântuitorului nostru, pentru că mai întâi de toate chiar titlul acestei scrieri dovedește prin el însuși minciuna acestei plăsmuiri.

4. Autorii acestor *Memorii* pun pe vremea celui de-al patrulea consulat al lui Tiberius (adică în al șaptelea an de domnie a lui) pornirea uneltirilor care aveau să ducă la Pătimirile Mântuitorului; or, pe vremea aceea Pilat încă nu-și primise încredințarea de guvernator peste Iudeea (dacă peste tot trebuie să folosim mărturia lui Iosif), ceea ce dovedește cu claritate, în sensul celor spuse mai înainte, că Pilat a fost așezat de Tiberius ca guvernator peste Iudeea în al doisprezecelea an de domnie a lui.

X

Despre arhiereii iudeilor sub care Și-a propovăduit Hristos învățătura

1. În vremea aceea, potrivit evanghelistului, în al cincisprezecelea an al domniei lui Tiberius și în al patrulea de guvernare a lui Pilat peste Iudeea, precum și într-o vreme când slujeau ca tetrarhi peste restul Iudeei Irod (cel tânăr), Lysanias și Filip, Mântuitorul și Domnul nostru Iisus, Unsul lui Dumnezeu, „avea ca la 30 de ani când a început să propovăduiască"[118], venind întâi la botez și vestind Evanghelia Sa.

2. Sfânta Scriptură spune că toată durata propovăduirii Domnului a avut loc pe vremea arhiereilor Anna și Caiafa, ceea ce vrea să spună că toată durata învățăturii Sale s-a desfășurat între anii

---

[117] Eusebiu nu pare a avea cunoștință de versiunea apocrifă creștină a *Actelor lui Pilat*, deși se referă la ele, așa cum o făcuseră și Sfântul Iustin (*Apologia întâi*, 25; 28) și Tertulian (*Apologeticul*, 5, 21). În schimb, el descrie pe larg (în *Istoria bisericească*, IX, V, 1) pamfletul anticreștin pus în circulație pe vremea „tiranului" Maximin Daia în anii 311-312. Se știe că, potrivit *Actelor* apocrife, Pilat ar fi raportat împăratului Tiberius despre minunile, Răstignirea și Învierea Domnului Hristos, precum și despre pedeapsa dată de el (de către Pilat). Împăratul Tiberius ar fi propus Senatului roman să-i treacă în rândul zeilor pe Hristos și pe Maica Lui. <Aceste *Acte* apocrife reprezintă prima parte (cap. 1-16) a ceea ce se numește *Evanghelia lui Nicodim* (vezi și *Evanghelii apocrife*, traducere, studiu introductiv, note și prezentări de Cristian Bădiliță, Ed. Humanitas, București, 1996).>

[118] *Luca* 3, 23.

când au servit acești arhierei. Or, dacă Iisus Și-a început propovăduirea sub arhieria lui Anna și a durat până în vremea lui Caiafa[119], înseamnă că întreaga Lui propovăduire n-a durat chiar patru ani împliniți.

3. Întrucât încă de atunci nu mai erau în vigoare prevederile Legii, urmează că nu mai era actual nici obiceiul ca serviciile liturgice să fie încredințate pe viață și prin succesiune ancestrală, ci guvernatorii romani încredințau arhieria când unuia, când altuia pe termen de un an[120] cel mult.

4. Iosif mărturisește numele a patru arhierei care s-au perindat începând de la Anna până la Caiafa, spunând în aceeași carte a *Antichităților* sale următoarele: „Valerius Gratus, după ce l-a depus din arhierie pe Anna, l-a proclamat ca mare preot pe Ismael, fiul lui Phabi, iar la puțin timp după aceea, înlăturându-l și pe acesta, l-a așezat ca arhiereu pe Eleazar, fiul marelui preot Anna.

5. După ce a mai trecut un an, l-a înlăturat și pe acesta și a încredințat arhieria lui Simon, fiul lui Kamithos, care nici el n-a dus-o mai mult de un an, așa că după el a venit Iosif, numit și Caiafa"[121].

6. Așadar, reiese că durata întreagă a propovăduirii Mântuitorului nostru n-a fost mai lungă de patru ani împliniți, întrucât patru mari preoți au ocupat acest post pe câte un an, începând de la Anna și până la instalarea lui Caiafa. Că acest Caiafa era într-adevăr arhiereu în anul când a avut loc Răstignirea Mântuitorului, ne-o spune cuvântul inspirat al Evangheliei[122], așa încât, cu ajutorul lui și al celor spuse înainte, e dovedit timpul când a avut loc propovăduirea lui Hristos.

7. Să mai adăugăm că, la puțină vreme după începerea acestei propovăduiri, El a chemat pe cei doisprezece apostoli, singurii pe care i-a și numit printr-un dar deosebit „apostoli"[123], pe care „i-a trimis câte doi înaintea feței Sale în fiecare cetate și loc, unde Însuși avea să vină"[124].

---

[119] Anna și Caiafa exercitau împreună, nu succesiv, funcția de „mare preot" (Marie-Joseph LAGRANGE, *L'Evangile selon saint Luc*, Gabalda, Paris, 1921, pp. 102-103).

[120] Autorul face aici o confuzie: numirea era la cheremul guvernanților, dar ea nu se făcea decât pe durata unui singur an. Marii preoți puteau însă rămâne în funcție și mai mult de un an.

[121] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVIII, 34, 35.

[122] *Matei* 26, 3, 57; *Ioan* 11, 49; 18, 13, 24, 28. <Vezi și E. SCHÜRER, *Geschichte des judischen Volkes*, vol. II, 1907, p. 270 și urm.>

[123] *Matei* 10, 1; *Marcu* 3, 14; *Luca* 6, 13; 9, 1 etc.

[124] *Luca* 10, 1.

XI
Mărturii despre Ioan Botezătorul și despre Hristos

1. Despre tăierea capului lui Ioan Botezătorul de către Irod cel tânăr ne informează atât sfintele cărți ale Evangheliilor, cât și Iosif[125] atunci când amintește despre Irodiada, despre care ne spune că Irod a luat-o în căsătorie cu toate că era soția fratelui său – după ce a alungat-o pe cea care-i fusese soție legiuită, deși fusese și ea fiica lui Aretas, regele Petrei –, pe care o corupsese pe când încă îi trăia soțul. Din cauza aceleiași Irodiada, după ce l-a ucis pe Ioan Botezătorul, Irod a pornit cu război împotriva lui Aretas, pe a cărui fiică a necinstit-o.

2. Dar în acest război, așa ne spune Iosif, a pierit întreaga armată a lui Irod, drept pedeapsă pentru nelegiuirea săvârșită față de Ioan.

3. Același Iosif mărturisește[126] că Ioan era unul din cei mai drepți oameni și că boteza, așa cum de altfel ne relatează și cele scrise în Sfintele Scripturi. Tot el ne mai informează că, din pricina aceleiași Irodiada, și-a pierdut Irod tronul, fiind surghiunit împreună cu ea și pedepsit să trăiască în orașul Vienne din Galia[127].

4. Toate acestea sunt descrise în a optsprezecea carte a *Antichităților*, unde se scriu și despre Ioan următoarele: „Unii dintre iudei credeau că armata lui Irod a fost nimicită de Dumnezeu Însuși, Care a răzbunat astfel pe bună dreptate moartea lui Ioan, numit Botezătorul.

5. Căci, într-adevăr, Irod a fost cel care l-a trimis la moarte, cu toate că Ioan era un om bun, care-i îndemna pe iudei să săvârșească între ei numai fapte virtuoase, iar față de Dumnezeu să fie cu credință și să vină cu toții la botez, zice el, căci numai atunci e plăcut botezul înaintea Domnului, dacă te curățești nu atât ca să ți se ierte anumite greșeli, cât mai ales să te purifici sufletește printr-o viață dusă cu dreptate.

---

[125] *Matei* 14, 1-12; *Marcu* 6, 14-19; *Luca* 3, 19-20. IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVIII, 109-114.

[126] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*. XVIII, 117.

[127] Eusebiu confundă exilarea lui Irod Agripa în Galia cu cea a lui Arhelau (*cf.* IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVIII, 7), despre care am vorbit mai sus. <Despre acele exiluri, vezi E. SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes*, I, p. 448 ș.a.>

6. Or, întrucât mulțimile se strângeau în jurul lui (fiind foarte exaltate la auzul cuvântărilor lui), Irod se temea de puterea de convingere pe care Ioan o avea asupra oamenilor, pe care i se părea că-i îndeamnă la un fel de răscoală, căci avea impresia că tot poporul înclina să meargă după sfaturile lui; de aceea, socotind că-i mai bine s-o ia el înainte de a fi lăsat ca lucrurile să ajungă atât de departe, Irod a preferat să pună la cale uciderea lui, decât să-i pară rău (în caz c-ar fi izbucnit o revoltă) că a căzut în situații neprevăzute. Din pricina acestei bănuieli, Ioan a fost aruncat în temnița din Maheront[128], de care am mai pomenit, și acolo a fost ucis"[129].

7. După ce am expus părerile lui Iosif despre Ioan, iată cu ce cuvinte amintește el și despre Mântuitorul nostru în aceeași scriere a sa: „În vremea aceea a trăit și Iisus, un om înțelept, dacă în general poate fi El socotit om. Căci a săvârșit minuni și i-a învățat pe oameni să cunoască adevărul, câștigând în acest scop pe mulți dintre iudei și pe mulți dintre păgâni.

8. Acesta a fost Hristos, Care, deși în urma denunțului unora dintre conducătorii noștri a fost osândit de Pilat să moară pe cruce, totuși cei care L-au iubit încă de la început n-au încetat s-o facă și după aceea, închinându-I-se. Căci li S-a și arătat după trei zile ca fiind din nou în viață, după cum deja mulți proroci preziseseră aceste minuni și multe altele despre El. De fapt, nici până azi n-a dispărut neamul creștinilor, care-și trag numele tocmai de la El"[130].

---

[128] Actualmente El-Mekawar, la trei ore spre est de Marea Roșie.

[129] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVIII, 117-119 <sau FLAVIUS JOSEPHUS, *Antichități iudaice*, vol. II, cartea XVIII, capitolul V, 2, p. 454>.

[130] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVIII, 63-64. Autenticitatea acestui *Testimonium Flavianum*, cum a fost numit de critica istorică (Eusebiu îl reproduce și în *Demonstratio evangelica*, III, III, 105-106, și în *Theophania*, V, 44), a fost mult discutată. Îndeosebi se crede că ar fi fost interpolate expresiile: 1) „dacă în general poate fi socotit om"; 2) „Acesta a fost Hristos" și 3) „S-a arătat după trei zile ca fiind din nou în viață, după cum deja mulți proroci preziseseră aceste minuni și multe altele despre El". Charles Martin crede că autorul acestor glose ar fi Origen. Mulți cercetători contestă întreg pasajul. Dar și mai mulți îl acceptă. Adolf von Harnack îl admite, socotindu-l pe Iosif Flaviu un sincretist. G. Bardy înclină să creadă că mai acceptabilă pare a fi interpolarea celor trei afirmații. Oricum, toate manuscrisele *Antichităților iudaice* cuprind textul integral, iar Ambrozie și Ieronim nu se îndoiau de integritatea textului. Interpolarea se va fi făcut în sec. al III-lea. Dar, la urma urmei, nimeni n-a pus la îndoială referatul lui Iosif Flaviu despre Ioan Botezătorul. De ce n-ar fi făcut-o și pentru Iisus Hristos, chiar dacă în forma expunerii s-ar fi adăugat vreo expresie sau două? <Vezi Charles MARTIN, „Le *Testimonium Flavianum*. Vers une solution définitive", în: *Revue belge de philologie et d'histoire*, XX, 1941, pp. 409-465.>

9. Din clipa în care un istoric provenit tocmai din neamul iudeilor ne transmite în scrierea sa astfel de lucruri despre Ioan Botezătorul și despre Mântuitorul nostru, cum să poată scăpa de învinuirea de plăsmuitori nerușinați cei care au născocit *Memoriile*[131] relative la aceste două personaje?

Dar să ne oprim aici cu aceste considerații!

XII

Despre ucenicii Mântuitorului

1. Numele apostolilor Mântuitorului nostru sunt bine cunoscute de toți, în schimb lista celor șaptezeci de ucenici n-o găsim nicăieri. Se spune că unul dintre ei a fost Barnaba, de care amintește în diferite locuri cartea *Faptelor Apostolilor*[132], și nu mai puțin Pavel în *Epistola* sa *către galateni*. Dintre ei mai făcea parte, după cum stă scris, Sostene[133], cel care scria împreună cu Pavel *Epistola către corinteni*.

2. Iar informația pe care o găsim la Clement, în cea de-a cincea carte a *Schițelor* (*Hypotyposeis*) sale, ne spune că și Chefa, despre care Pavel afirmă: „Când Chefa a venit în Antiohia, pe față i-am stat împotrivă"[134], era unul dintre cei șaptezeci de ucenici, care se întâmpla să aibă același nume cu cel al Apostolului Petru.

3. Și Matia, cel „care va fi numărat împreună cu ceilalți apostoli"[135] în locul lui Iuda, precum și cel pentru care „s-au tras sorți", trebuie să se fi învrednicit de a fi fost chemat în rândul celor șaptezeci. După cum se istorisește, dintre ei va fi făcut parte și

---

[131] E vorba de *Acta Pilati*.

[132] Pe vremea lui Eusebiu nu erau cunoscute numele tuturor celor 70 (72) de ucenici; deja înainte de anii 500, lista lor circula pretutindeni. Vezi Edgar HENNECKE și Wilhelm SCHNEEMELCHER, *Neutestamentliche Apokryphen*, Ediția a II-a, Tübingen, 1924, p. 125 și urm.; <Richard Adelbert LIPSIUS, *Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden*, Braunschweig, 1883-1884; Theodor SCHERMANN, *Propheten und Apostellegenden* (Texte und Untersuchungen, XXXI, 3), Leipzig, 1907. Menționat și în *Galateni* 2, 1, 9 și 13, Barnaba este socotit printre cei 72 ucenici și de Clement din Alexandria (*Stromate*, II, XX, 116, ca și în *Schițe* - Ὑποτυπώσεις, lucrare pierdută, din care unele fragmente s-au păstrat chiar la Eusebiu: vezi mai jos, Cartea II, I, 4).>

[133] *Cf. 1 Corinteni* 1, 1.

[134] *Galateni* 2, 11. Se vede că între cei 70 de ucenici era unul cu numele Chefa. În cazul acesta, aici (*Galateni* 2, 11) n-ar fi vorba de Apostolul Petru.

[135] *Cf. Faptele* 1, 23-26.

Tadeu, despre care voi relata îndată o istorioară care a ajuns până la noi[136].

4. Dacă am cerceta mai atent, îndeosebi dacă am analiza mărturiile lăsate de Pavel, am vedea că numărul ucenicilor Mântuitorului a fost mai mare de şaptezeci. Căci, după Învierea sa din morţi, Mântuitorul S-a arătat mai întâi lui Chefa, apoi celor doisprezece şi după aceea deodată la peste cinci sute de fraţi, dintre care unii au murit, spune Pavel, dar dintre care cei mai mulţi trăiesc până astăzi[137], adică până la momentul în care el îşi redacta scrisoarea.

5. După aceea S-a arătat lui Iacov, care era unul din aşa-numiţii „fraţi ai Domnului". Apoi, întrucât afară de aceştia existau, după pilda celor doisprezece, încă un mare număr de apostoli, printre care trebuie amintit şi Pavel însuşi, acelaşi Pavel adaugă spunând: „După aceea S-a arătat tuturor apostolilor"[138].

Atât despre apostoli.

XIII

Istorisire despre regele celor din Edessa

1. În legătură cu această istorisire despre Tadeu, iată cum s-au petrecut lucrurile. Întrucât dumnezeirea Domnului şi Mântuitorului nostru devenise lăudată de oameni în urma săvârşirii puternicelor şi tainicelor Sale minuni, au fost câştigaţi multe mii de oameni, chiar şi dintre cei care locuiau în ţinuturi străine, din cele mai îndepărtate de Iudeea, mai ales pentru că nădăjduiau că vor putea fi vindecaţi de boli şi de suferinţe de tot felul.

2. Aşa se face că regele Abgar, care domnea cu mare cinste peste popoarele de dincolo de Eufrat şi care suferea cumplit de o boală trupească, după socotinţele omeneşti cu neputinţă de vindecat, auzind de vestitul nume al lui Iisus şi de minunile Lui recunoscute de toţi, I-a trimis printr-un sol o smerită scrisoare, rugându-L să vină şi să-l vindece de boală.

---

[136] *Matei* 10, 3 şi *Marcu* 3, 18 îl aşază pe Tadeu între cei doisprezece apostoli, dar în listele lui Luca el lipseşte. Aşadar, Tadeu va fi fost numai ucenic, nu apostol. Eusebiu afirmă şi el acest lucru mai jos: Cartea I, XIII. <Mai târziu s-a făcut o distincţie între două persoane cu numele Tadeu, una fiind apostolul, iar cealaltă ucenicul.>

[137] *Cf. 1 Corinteni* 15, 5-7.

[138] <Despre ceilalţi apostoli în afara celor doisprezece, vezi A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, I, pp. 340-344; *apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 40, n. 11.>

3. Neputând să dea altfel ascultare acestei cereri, Iisus l-a învrednicit totuși de o scrisoare specială[139], prin care-i făgăduia că-i va trimite pe unul dintre ucenicii Săi ca să-i vindece și să-i mântuiască pe el și pe toți supușii lui.

4. După scurtă vreme, făgăduința făcută regelui s-a și împlinit, căci, după ce Iisus a înviat din morți și S-a înălțat la cer, Toma, unul dintre cei doisprezece apostoli, l-a trimis la Edessa, printr-o lucrare dumnezeiască, pe Tadeu, care și el era numărat în rândul celor șaptezeci de ucenici ai lui Hristos, ca vestitor și propovăduitor al învățăturii despre Hristos, așa încât prin el au fost duse aici la îndeplinire toate făgăduințele Mântuitorului.

5. Există în această privință și o mărturie scrisă scoasă din arhivele din Edessa, care era pe atunci oraș împărătesc. Într-adevăr, între documentele publice privitoare la treburile vechi și între cele rămase din timpul lui Abgar, se afla și povestirea următoare, păstrată de atunci până azi. Cel mai bun lucru este

---

[139] Abgar al V-lea Uchama (sau Avgar ori Augar), regele din Osroene, cu capitala Edessa, a fost persoană istorică, domnind la Edessa în două rânduri: o dată, între anii 4 î.Hr. și 7 d.Hr., a doua oară între anii 13-50 d.Hr. Provincie romană încă de pe vremea lui Traian, statul Osroene este primul stat creștin de la finele secolului al II-lea, când domnea regele Abgar al IX-lea „cel Mare", fapt pentru care a fost confundat Abgar al V-lea cu acest suveran. *Cf.* Joseph TIXERONT, *Les origines de l'Église d'Édesse et la légende d'Abgar*, Maisonneuve, Paris, 1888; Rubens DUVAL, *Histoire politique et littéraire d'Édesse*, Imprimerie Nationale, Paris, 1892; Jérôme LABOURT, *Le christianisme dans l'Empire perse, sous la dynastie sassanide*, Librairie Victor Lecoffre, Paris, 1904; A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung*..., II, p. 673 și urm.; *apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 40, n. 1. Spre a da vechime și faimă mare, de origine apostolică, acestui stat de la marginea imperiului creștin, s-a compus o corespondență legendară între Abgar și Iisus. Fiind bolnav, Abgar Îi cere lui Iisus să vină să-l vindece. Iisus i-ar fi răspuns că nu poate merge personal, dar îi va trimite un ucenic în persoana lui Tadeu, care, venind, l-a vindecat și i-a creștinat pe toți. Critica recunoaște autentică scrisoarea lui Abgar, dar celelalte amănunte sunt romanțate. Eusebiu a copiat legenda din arhivele Edessei. Corespondența a circulat și pe pământul românesc de mult timp (*cf.* Nicolae CARTOJAN, *Cărțile populare în literatura română*, Ediția a II-a, Editura Enciclopedică Română, București, 1974, vol. II, pp. 167-174). <Este de subliniat că, după o primă campanie victorioasă contra parților, marcată prin cucerirea Mesopotamiei, împăratul Traian, altminteri persecutor al creștinilor, revenea către sfârșitul anului 115 în teritoriul Imperiului Roman ce-i servea drept bază pentru aceste operațiuni militare, teritoriu cuprins între Antiohia în sud și Melitene în nord. Trecând atunci și prin Edessa, el a fost primit de regele Abgar al VII-lea, căruia i-ar fi recunoscut o oarecare autonomie în cadrul Imperiului Roman (*cf.* Julien GUEY, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114-117)*, București, 1937, pp. 66-68).>

să ascultăm glasul ei, așa cum am luat-o din arhivă și cum a fost tradusă textual din limba siriacă[140]:

Copie a epistolei scrise de către guvernatorul[141] *Abgar către Iisus și trimisă Lui prin solul Anania din Ierusalim.*

6. „Abgar, guvernatorul, fiul lui Uchama[142], lui Iisus, bunului Mântuitor, Care S-a arătat în Ierusalim, salutare.

Auzit-am de Tine, că fără leacuri și fără plante tămăduiești. Mi s-a spus că pe orbi îi faci să vadă, pe ologi să umble, pe leproși îi curățești[143], că alungi și duhurile necurate și pe demoni, că tot felul de boli vindeci, ba chiar că și pe morți îi învii[144].

7. Și, auzind eu toate acestea despre Tine, am socotit în gândul meu din două lucruri unul: ori că ești Dumnezeu, Care ai coborât din cer și faci astfel de minuni, ori că ești Fiul lui Dumnezeu, de vreme ce faci aceste lucruri.

8. Drept aceea, Îți scriu acum și Te rog să ostenești a veni până la mine, ca să mă izbăvești de boala pe care o am. Căci am mai înțeles că iudeii murmură împotriva Ta și vor să-Ți facă rău. Eu am cetatea foarte mică, dar destul de onorabilă, încât să ne ajungă la amândoi."

9. (Aceasta e epistola scrisă de Abgar, luminată oarecum de lumina dumnezeiască. Și acum să ascultăm și epistola pe care a scris-o Iisus și care i-a fost adusă de același sol, scurtă, dar fără îndoială plină de înțeles. Iată textul ei.)[145]

---

[140] Tradiția consemnată de Eusebiu (*Istoria bisericească*, Cartea III, I, 1) spune că în părțile Osroenei, la parți, a predicat Apostolul Toma, cunoscut la sirieni și sub numele de Tadeu. Moaștele Sfântului Toma erau păstrate pe la anul 394 în Edessa într-o biserică cu hramul sfântului, unde ele au fost transferate la 22 august în acel an, cum ne arată *Pelerinajul Egeriei* (ediția *Sources Chretiennes*, vol. 21, Paris, 1948, pp. 168-174). Critica istorică recunoaște că aceste ținuturi au fost creștinate ușor și devreme (*cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, pp. 678-680). <Numele adevărat al apostolului Edessei este însă Addai (sau Adai), personaj istoric desfășurându-și activitatea în Osroene în a doua jumătate a veacului al II-lea. Numele de Tadeu, care l-a înlocuit pe acela al lui Adai, era destinat să confere legendei un caracter apostolic (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 41, n. 2-4).>

[141] În original: τοπάρχης.

[142] Cel Negru.

[143] *Cf. Matei* 11, 5.

[144] *Cf. Matei* 11, 5; *Luca* 7, 21-22.

[145] Textul între paranteze lipsește în manuscrisele siriace și latine, <precum și în partea grecească a ediției lui G. Bardy (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome I, p. 42), care-i dă totuși traducerea în franceză, fragmentul fiind probabil o interpolare>.

Răspunsul lui Iisus prin solul Anania către guvernatorul Abgar

10. „Fericit ești tu, [Abgar], de vreme ce ai crezut în Mine fără să Mă fi văzut[146], căci scris este despre Mine că cei care Mă vor vedea nu vor crede, pentru ca și cei care nu M-au văzut să creadă și să fie vii. Iar cât despre ceea ce-Mi scrii ca să vin la tine, trebuie să împlinesc mai întâi toate cele pentru care sunt trimis[147], iar după ce le voi plini, să Mă înalț la Părintele Care m-a trimis. Iar după ce Mă voi fi înălțat la El[148], îți voi trimite pe unul dintre ucenicii Mei, care și de boală te va tămădui și viața cea veșnică îți va dărui, ție și celor care sunt cu tine."

11. La aceste epistole fusese adăugată, în limba siriacă, și următoarea relatare:

„După înălțarea lui Iisus la cer, Iuda, numit și Toma, a trimis lui Abgar pe apostolul Tadeu, care era unul dintre cei șaptezeci de ucenici. La sosirea lui, acesta a poposit la unul Tobie, fiul lui Tobie. După ce s-a auzit vorbindu-se despre el, a fost înștiințat Abgar că un apostol al lui Iisus se află în cutare loc, așa după cum i se făgăduise.

12. Între timp, cu puterea lui Dumnezeu, Tadeu începuse să vindece tot felul de boli, de suferințe, încât pe toți îi cuprinsese uimirea. Auzind Abgar de aceste minuni și fapte mari, precum și de vindecările pe care le săvârșea, și-a dat seama că acesta trebuie să fie cel despre care îi scrisese Iisus: «După ce Mă voi fi înălțat la cer, îți voi trimite pe unul dintre ucenicii Mei, care te va vindeca de toate neputințele tale».

13. De aceea l-a chemat la sine pe Tobie, la care era găzduit apostolul, și i-a zis: «Am auzit că un om făcător de minuni găzduiește în casa ta. Trimite-l la mine». Atunci Tobie s-a dus la Tadeu și i-a spus: «Guvernatorul Abgar a trimis după mine și mi-a poruncit să te conduc la el, ca să-l însănătoșezi și pe el». Tadeu a răspuns: «Voi merge pentru că și împuternicire mi s-a dat ca să vin la el».

14. A doua zi dis-de-dimineață, Tobie l-a luat pe Tadeu și s-au dus la Abgar. Când au sosit acolo, toți mai marii ținutului erau de față, stând în picioare în jurul guvernatorului. Îndată ce a intrat, lui Abgar i s-a arătat o mare vedenie[149] în persoana apostolului Tadeu

---

[146] *Cf. Ioan* 20, 29.

[147] *Cf. Matei* 3, 15.

[148] *Cf. Ioan* 12, 32.

[149] În original: ὅραμα („viziune, vedenie, arătare"), ca în *Faptele* 7, 31; 10, 3 etc. <Episodul va reprezenta un loc comun în literatura hagiografică ulterioară (*cf.* Hippolyte DELEHAYE,

și îndată s-a închinat înaintea lui Tadeu, ceea ce i-a uimit pe toți cei prezenți, căci ei nu au remarcat vedenia care i s-a arătat numai lui Abgar[150].

15. Acesta l-a întrebat pe Tadeu: «Ești tu, într-adevăr, acel ucenic al lui Iisus despre care m-a înștiințat zicându-mi: 'Îți voi trimite pe unul dintre ucenicii mei, care te va vindeca și-ți va da viață'?» Tadeu i-a răspuns: «Întrucât ai crezut cu tărie în Cel care m-a trimis, iată de aceea m-a trimis la tine. Și acum, dacă crezi în El, dorințele inimii tale îți vor fi împlinite așa după cum ai crezut. 16. Mântuitorul nostru a împlinit mai întâi voia Tatălui Său și abia după ce a împlinit-o S-a întors din nou lângă Tatăl Său».

17. Abgar i-a răspuns: «Cu atâta tărie am crezut în El, încât aș fi fost în stare să plec cu armata să-i nimicesc pe iudeii care L-au răstignit, dacă n-aș fi fost împiedicat de la aceasta de Imperiul Roman». La care Tadeu a răspuns: «De aceea în numele Lui pun mâna mea peste tine». Și, îndată ce a făcut acest lucru, regele s-a vindecat de boala lui și de suferințele care-l încercau.

18. Abgar s-a minunat că, după cum auzise vorbindu-se despre Iisus, același lucru îl simțise și prin mijlocirea ucenicului Său, Tadeu: că și el vindeca fără leacuri și fără plante, ba încă nu numai pe el, ci și pe Abdos, fiul lui Abdos, care suferise de podagră. Căci și acesta a venit la el îngenunchind înaintea lui și tot așa a fost vindecat prin rugăciune și prin punerea mâinilor. Dar încă și pe alți mulți concetățeni ai lor i-a mai vindecat, săvârșind mari minuni și propovăduind cuvântul Domnului.

19. La toate acestea zise Abgar: «Tu, Tadeu, săvârșești toate acestea prin puterea lui Dumnezeu, despre care nici noi nu ne putem mira îndestul! Dar, pe lângă acestea, te rog să ne înveți despre venirea Domnului, cum s-a produs ea, care e puterea Lui și cu ajutorul cui a făcut El[151] ceea ce eu am auzit spunându-se».

20. Iar Tadeu a răspuns: «Acum voi tăcea un timp. Însă, întrucât am fost trimis să-ți vestesc cuvântul, adună-i mâine dimineață pe toți locuitorii cetății. Voi propovădui înaintea lor și voi semăna

Les passions des martyrs et les genres littéraires, Bureaux de la Société des Bollandistes, Bruxelles, 1921, pp. 297-298). *Apud* Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 44, n. 16.>

[150] *Cf. Faptele* 9, 7.

[151] *Cf. Matei* 21, 23.

în ei cuvântul vieții[152], întrucât voi vorbi despre modul în care s-a petrecut venirea lui Iisus; despre scopul venirii Lui: motivul pentru care a fost trimis de Tatăl; despre puterea, despre faptele săvârșite de El, despre tainele despre care El a vorbit în lume și cu ce fel de putere a făcut El aceste lucruri; despre noutatea propovăduirii Lui; despre micimea și umilirea Lui: cum S-a umilit pe Sine, cum S-a dezbrăcat de dumnezeirea Lui și a micșorat-o, cum a fost răstignit și a coborât la iad, cum a rupt zăvoarele care nu mai fuseseră rupte din veac, trezindu-i la viață pe cei morți și ducându-i iarăși în mare număr la Tatăl Său[153]».

21. Abgar a poruncit, așadar, să se strângă dis-de-dimineață locuitorii cetății sale spre a asculta predica lui Tadeu, după care a poruncit să i se dăruiască aur și alte metale prețioase, dar acesta n-a vrut să primească, spunându-le: «Dacă ne-am lipsit până și de bunurile noastre, cum am putea primi pe ale altora?» Aceasta s-a întâmplat în anul 340[154]".

22. Iată ce am socotit că nu-i fără folos de a fi citit aici, text care a fost tradus cuvânt cu cuvânt din limba sirienilor.

[152] *Cf. Matei* 13, 19; *Luca* 8, 12.

[153] *Cf. 1 Petru* 3, 18. <H. QUILLIET, „Descente de Jésus aux enfers", în: *Dictionnaire de Théologie Catholique*, IV, 1924, p. 565 și urm.; Bo Ivar REICKE, *The disobedient Spirit and christian baptism*, AMS Press, Copenhaga, 1946; Alois GRILLMEIER, „Der Gottessohn im Totenreich", în: *Zeitschrift für katholische Theologie*, Vol. 71, No. 1, 1949, pp. 1-53 și 184-203; Werner BIEDER, „Die Vorstellung von der Höllenfahrt Jesus Christi", în: *Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments*, Vol. 19, Zurich, 1949; *apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 45, n. 22.>

[154] E vorba de anul erei seleucide (de la Seleucus I Nicator), eră care începe cu anul 312 î.Hr. (potrivit calendarului macedonean) sau cu 311 î.Hr. (potrivit calendarului babilonian). Prin urmare, anul menționat aici ar trebui să fie anul 28 sau anul 29 d.Hr. (n.red.)

CARTEA A DOUA

Toate câte se impuneau tratate, ca într-un fel de introducere a istoriei ecleziastice, despre dumnezeirea Cuvântului Mântuitor, despre vechimea învățăturii noastre de credință, despre felul de viețuire evanghelică a creștinilor, dar mai ales despre venirea nu prea demult în lume a Mântuitorului, despre pătimirile Lui, precum și despre alegerea apostolilor Săi, le-am expus în cartea anterioară, rezumând pe scurt demonstrațiile. În această [a doua carte] vom examina evenimentele care au avut loc după Înălțarea Lui la cer, în care scop ne folosim, pe de o parte, de cele consemnate în Sfintele Scripturi, iar pe de alta, vom istorisi după izvoare profane, pe care le vom aminti când va fi cazul.

I

Despre comportamentul Apostolilor după Înălțarea la cer a Mântuitorului

1. Așadar, în locul trădătorului Iuda, cel dintâi care a fost chemat prin tragere la sorți la apostolat a fost Matia, care, după cum am amintit și mai înainte, era unul dintre ucenicii Domnului[1]. Prin rugăciune și prin punerea mâinilor apostolilor, au fost apoi rânduiți ca diaconi pentru slujba de obște șapte bărbați încercați, în frunte cu Ștefan[2], care și el, cel dintâi după Domnul, a fost dat morții curând după ce fusese ales, fiind omorât cu pietre de ucigașii Domnului și dobândind astfel cel

---

[1] A se vedea mai sus, Cartea I, XII, 3.

[2] *Cf. Faptele* 6, 1-6. <Vezi C.H. TURNER, „Χειροτονία, Χειροθεσία, ἐπίθεσις χειρῶν”, în: *Journal of. Theological Studies*, XXIV, 1922-1923, pp. 496-534; Joseph COPPENS, *L'Imposition des mains et les rites connexes dans la Nouveau Testament et dans l'Église ancienne*, Gabalda, Paris, 1945, pp. 120-123. *Apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 49, n. 3.>

dintâi cununa numelui pe care-l purta[3] ca martor biruitor al lui Hristos.

2. Tot așa și Iacov, cel supranumit „fratele Domnului"[4], întrucât era numit și fiu al lui Iosif, iar acest Iosif era „tată" lui Hristos, căci, după cum ne spune Scriptura Sfântă a Evangheliei[5], s-a aflat că fecioara cu care el era „logodit avea în pântece din Duhul Sfânt încă înainte de a fi ei împreună"[6] – acest Iacov, căruia cei vechi îi dădeau porecla de „cel drept", datorită deosebitei sale evlavii, a ajuns, după cum se spune, să fie așezat cel dintâi pe scaunul episcopal al Bisericii din Ierusalim.

3. Iată ce spune și Clement în a șasea carte a *Schițelor* sale[7]: „După Înălțarea Mântuitorului la cer, Petru, Iacov și Ioan, ca unii care fuseseră cinstiți în chip deosebit de Însuși Mântuitorul, nu au ajuns să se certe unii cu alții pentru întâietate, ci l-au ales pe Iacov cel drept ca episcop în Ierusalim".

4. Iar în a șaptea carte a aceleiași scrieri, el ne mai spune și alte lucruri: „[...] lui Iacov cel drept, lui Ioan și lui Petru, Mântuitorul, după Învierea Sa, le-a încredințat darul cunoașterii, pe care aceștia l-au împărtășit apoi și celorlalți șaptezeci, dintre care făcea parte și Barnaba".

5. Așa încât existau doi cu numele Iacov: pe de o parte, Iacov „cel drept", care a fost aruncat de iudei de pe acoperișul templului și

---

[3] Joc de cuvinte în original: στέφανος, care poate fi atât nume propriu, cât și substantiv comun cu sensul de „cunună, coroană"

[4] *Galateni* 1, 19.

[5] „Iacov al lui Alfeu", așa este numit el la *Matei* 10, 3; *Marcu* 3, 18; *Luca* 6, 15; *Ioan* 19, 25; *Faptele* 1, 13. Încă *Protoevanghelia lui Iacov* (17, 1), iar după ea și Clement și Origen, mai apoi și Epifanie susțin că Iacov este fiul lui Iosif dintr-o altă căsătorie. În sensul acesta Iacov, fratele Domnului, trebuie deosebit de apostolii propriu-ziși. Numai Fericitul Ieronim și, după el, majoritatea teologilor romano-catolici l-au identificat pe Iacov al lui Alfeu, numit de unii Cleopa, cu Iacov, fratele Domnului. În baza informațiilor pe care le deține, se poate spune că Eusebiu este un bun martor al tradiției ortodoxe, care respinge părerea Fericitului Ieronim. A se vedea *Studiul Noului Testament*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1954, pp. 177-178. <Tot ca persoane diferite figurează și în relativ recentul *Dicționar enciclopedic de personaje biblice*, redactat de Martin Bocian, în colaborare cu Ursula Braut și Iris Lenz, traducere în limba română de Gabriela Danțiș și Herta Spuhn, Ed. Enciclopedică, București, 1996, p. 132 și urm., unde Iacov 3 e Iacov al lui Alfeu, iar Iacov 4 e „fratele Domnului". În aceste discuții, s-au evocat și informațiile oferite de unele evanghelii apocrife, ca *Evanghelia lui Petru* și *Protoevanghelia lui Iacov*.>

[6] *Matei* 1, 18.

[7] CLEMENT ALEXANDRINUL, *Schițe*, fragmentul 10, în: Otto STÄHLIN ed., *Clemens Alexandrinus*, Band III, Akademie-Verlag, Berlin, 1970, p. 198, citat după EUSEBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 49.

apoi bătut cu un drug de lemn de un pioar până a încetat din viață, iar pe de altă parte, cel căruia i s-a tăiat capul[8]. Așadar, pe bună dreptate, spunea Pavel: „Pe altul dintre apostoli n-am văzut decât numai pe Iacov, fratele Domnului”[9].

6. Tot în aceeași vreme, făgăduințele pe care Mântuitorul nostru le făcuse regelui din Osroene și-au primit și ele împlinirea: într-adevăr, în urma unei lucrări dumnezeiești, Toma l-a trimis pe Tadeu în Edessa ca vestitor și evanghelist al învățăturii despre Hristos, după cum am arătat ceva mai înainte[10] și după cum ne informează o scriere aflată chiar în acea localitate.

7. Și, zăbovind în acele locuri, Tadeu îl vindecă pe Abgar prin cuvântul lui Hristos și îi uimește pe toți locuitorii acelor meleaguri prin felul neașteptat al minunilor lui. Iar după ce prin faptele lui a lucrat în ei o dispoziție adecvată și i-a călăuzit la venerarea puterii lui Hristos, el a rânduit ucenici ai învățăturii mântuitoare. De atunci și până azi întreg orașul Edessa și-a închinat viața numelui lui Hristos, constituind o puternică mărturie a binefacerii arătate de Mântuitorul față de locuitorii lui[11].

8. Aceste lucruri fie spuse potrivit relatărilor vechilor autori! Să ne întoarcem din nou la dumnezeiasca Scriptură! Cu ocazia muceniciei lui Ștefan, o primă și mare prigoană s-a dezlănțuit de către iudei împotriva Bisericii din Ierusalim, așa încât, cu excepția celor doisprezece, toți ceilalți s-au împrăștiat prin Iudeea și Samaria[12]; unii dintre ei, ajungând, după cum ne spune Sfânta

---

[8] *Cf. Faptele* 12, 2.

[9] *Galateni* 1, 19.

[10] Aici, mai sus, Cartea I, XIII.

[11] Tradiția armeană a *Didascaliei Addai* ne spune că în afară de arhivele creștine ale cetății Edessa, însuși chipul Mântuitorului și cel al regelui Abgar erau pictate pe poarta cetății. Nu trebuie să uităm apoi că, în anul 944, basileii bizantini aduceau tot din această cetate celebrul *Mandylion*, depunându-l în Constantinopol (vezi Hans-Georg BECK, *Kirche und theologische Literatur*, München, 1959, pp. 551-552). <Osroene a fost prima țară al cărei rege s-a convertit la creștinism, antrenându-și supușii să-l urmeze. La începutul veacului al IV-lea, Edessa era un oraș creștin. *Cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung*..., II, pp. 678-683; vezi și Louis BREHIER, *Civilizația bizantină* (vol. al III-lea al sintezei *Le monde byzantin*, a aceluiași autor), traducere de N. Spincescu, controlul traducerii și note de subsol de Al. Madgearu, Editura Științifică, București, 1994, p. 214; *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Herausgegeben von Klaus Wessel, unter Mitwirkung von Marcell Restle, Lieferung 7, Anton Hiersemann, Stuttgart, 1965, „Christusbild”, coll. 966-1047, aici coll. 1029-1031, *s.v.* „Mandylion”>

[12] *Cf. Faptele* 8, 1.

Scriptură, până în Fenicia, în Cipru și Antiohia și neîndrăznind să vestească printre neamuri cuvântul credinței, se mărgineau să-l propovăduiască doar iudeilor[13].

9. În zilele acelea și Pavel încă pustiia Biserica[14], intrând prin casele creștinilor, târând pe bărbați și pe femei și predându-i în temniță.

10. Dar și Filip, unul dintre cei aleși deodată cu Ștefan pentru slujba diaconiei[15], aflându-se printre „cei împrăștiați", a venit în Samaria și, fiind plin de putere dumnezeiască, a predicat cel dintâi cuvântul între oamenii ținutului aceluia; atât de bogat a fost harul dumnezeiesc care-l însoțea, încât până și Simon Magul a fost răpit de cuvintele sale împreună cu o foarte mare mulțime.

11. De fapt, acest Simon ajunsese pe vremea aceea să-i farmece în așa măsură pe cei care se lăsau înșelați de magia lui, încât unii îl socoteau a fi „puterea cea mare a lui Dumnezeu"[16]. Atunci, dar, fiind izbit de admirație pentru minunile cu totul aparte săvârșite de Filip prin puterea dumnezeiască, Simon s-a prefăcut că vrea și el să îmbrățișeze credința în Hristos, cerând chiar să fie botezat.

12. De altfel, ceea ce este vrednic de uimire până în ziua de astăzi la cei care și acum mai fac încă parte din blestemata erezie care-i poartă numele[17] este faptul că, după obiceiul strămoșului lor, ei se furișează pe toate căile în Biserică întocmai ca o ciumă și ca o râie, provocând cele mai mari pagube celor cărora sunt în stare să le strecoare otrava ascunsă în ei, cea atât de greu de vindecat și atât de puternică. Cei mai mulți dintre ei au fost totuși excluși îndată ce a fost dată pe față răutatea lor, așa cum a fost cazul chiar

---

[13] *Cf. Faptele* 11, 19.

[14] *Cf. Faptele* 8, 1-3.

[15] *Cf. Faptele* 6, 5.

[16] *Faptele* 8, 10. <Despre Simon Magul, vezi J.M.A. SALLES-DABADIE, *Recherches sur Simon le Mage*, I: *L'Apophasis Megale*, Gabalda, Paris, 1969; Karlmann BEYSCHLAG, *Simon Magus und die christliche Gnosis*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1975. Josef ENGEMANN, „Magische Übelabwehr in der Spätantike", în: *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 18, 1975, pp. 22-48.>

[17] Credem că Eusebiu greșește când spune că și în vremea lui mai existau aderenți ai acestei erezii, câtă vreme pe la 248 Origen spune (*Contra lui Celsus*, I, 41, 57) că „în toată lumea abia dacă mai sunt 30". Și Epifanie (*Panarion*, 21) spunea că erezia lui Simon s-a stins demult. Confuzia făcută de Sfântul Iustin (*Apologia întâi*, XXVI, LVI; *Apologia a doua*, XV, și *Dialogul cu iudeul Tryphon*, CXX) privind pretinsul cult al lui Simon la Roma (*Simoni Sancto Deo*) era în legătură cu zeul sabin Semo Sancus.

cu Simon însuși, care a fost rușinat de Petru din cauza înșelăciunii, pentru care și-a primit pedeapsa cuvenită[18].

13. Dar, întrucât propovăduirea mântuirii făcea progrese de la o zi la alta, o întâmplare dumnezeiască a făcut să vină din țara etiopienilor un slujbaș al reginei din țara aceea, în care, potrivit unei tradiții vechi, la cârmă se află și azi tot o femeie[19]. El a fost cel dintâi dintre păgâni care, cu ajutorul unei arătări dumnezeiești, a fost adus de Filip să guste din părtășia la tainele Cuvântului dumnezeiesc, încât s-a făcut pârgă a credincioșilor din întreaga lume, iar tradiția ne istorisește că, odată ajuns acasă, a fost primul care a propovăduit acolo cunoașterea lui Dumnezeu cel peste toate și petrecerea răscumpărătoare a Mântuitorului printre oameni. Prin el s-a împlinit prorocia: „Etiopia va întinde mai înainte la Dumnezeu mâna ei”[20].

14. În vremea aceea Pavel, „vasul alegerii”[21], ca „apostol nu de la oameni, nici prin om, ci prin descoperirea lui Iisus Hristos Însuși și a lui Dumnezeu-Tatăl, Care L-a înviat pe El din morți”[22], a fost socotit și el vrednic de a fi chemat printr-o arătare și printr-un glas ceresc[23] care a însoțit descoperirea.

II

Cum Tiberius a fost viu mișcat aflând de la Pilat cele referitoare la Hristos

1. După ce uimitoarea Înviere din morți și Înălțarea la cer a Mântuitorului nostru au ajuns să fie cunoscute de cei mai mulți, întrucât un vechi obicei cerea guvernatorilor provinciali să întocmească celor care dețineau puterea imperială un raport

---

[18] *Cf. Faptele* 8, 15-24.

[19] *Cf. Faptele* 8, 26-39. Plinius cel Bătrân relatează (*Naturalis historia*, VI, 35) că în insula Meroe pe Nilul superior, în Nubia, domnea de multă vreme o regină cu numele Candachia. Cât răsunet va fi avut convertirea reginei nu se știe. Proporții mai mari va avea în secolul al IV-lea activitatea misionară a lui Frumentios (SOCRATE, *Istoria bisericească*, I, 19, *PG* 67, 128). <*Cf.* Louis DUCHESNE, *Autonomies ecclésiastiques: Eglises séparées*, Paris, 1905, pp. 287-336; A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung*..., II, p. 729.>

[20] *Psalmul* 67, 32.

[21] *Faptele* 9, 15.

[22] *Galateni* 1, 1.

[23] *Cf. Faptele* 9, 3-6.

despre tot ce s-a mai întâmplat nou, în așa fel încât să nu le scape nimic neamintit, a ajuns și Pilat să aducă la cunoștința împăratului Tiberius zvonurile care circulau deja prin întreaga Palestină despre Învierea din morți a Mântuitorului nostru Iisus, precum și despre alte fapte cu totul ieșite din comun în care poporul crede, spunând că, din moment ce a înviat din morți, El este cu adevărat Dumnezeu.

2. Se spune că Tiberius va fi adus acest lucru la cunoștința Senatului[24], dar că acesta ar fi respins propunerea[25], poate pentru că despre așa ceva nu se făcuseră cercetări mai devreme, căci, potrivit unei legi mai vechi, la romani nimeni nu putea fi recunoscut ca zeu decât printr-un vot și printr-o hotărâre a Senatului. În realitate însă acest lucru nu s-a făcut pentru că învățătura mântuitoare a propovăduirii dumnezeiești n-avea nevoie de aprobarea și recomandarea oamenilor.

3. Cu toate că Senatul a respins propunerea făcută în legătură cu Mântuitorul nostru, totuși Tiberius a rămas la părerea pe care și-a făcut-o de la început, fără a lua nicio măsură nelalocul ei împotriva învățăturii lui Hristos.

4. Iată ce comunică în această privință Tertulian, foarte bun cunoscător al legilor romane, vestit de altfel și ajuns a fi printre cei mai cunoscuți la Roma în urma *Apologiei pentru creștini*, scrisă de el în limba latină și tradusă în grecește[26], în care declară următoarele:

5. „Ca să putem discuta despre obârșia legilor de acest fel, va trebui să știm că la romani exista o veche hotărâre ca niciun zeu să

[24] Nu este exclus ca guvernatorii să fi făcut astfel de rapoarte împăratului. Dovadă, cazul lui Plinius către împăratul Traian (PLINIUS CEL TÂNĂR, *Opere complete*, traducere, note și prefață Liana Manolache, Ed. Univers, București, 1977, pp. 343-344). Credem că o astfel de informare va fi fost făcută și pe vremea lui Tiberius de către Pilat, dar e greu de crezut că împăratul va fi adus cazul și la cunoștința Senatului, care în această epocă a imperiului avea un rol destul de redus față de epocile anterioare.

[25] Totuși faptul că atât Sfântul Iustin Martirul și Filosoful (*Apologia întâi*, XXXV, 9; XLVIII, 3), cât și Tertulian (*Apologeticul*, V, 2; XXI, 24) vorbesc hotărât despre o informare a împăratului constituie un detaliu care nu poate fi pus prea ușor la îndoială, indiferent de amănuntele complexe ale *Actelor lui Pilat*, care sunt confirmate și de multe variante ale unor scrieri apocrife.

[26] <Despre această traducere, A. VON HARNACK, *Die griechische Ueberlieferung des Apologeticus Tertullians* (Texte und Untersuchungen, VIII, 4), Leipzig, 1892; G. BARDY, *La question des langues dans l'Église ancienne*, tome I, Beauchesne, Paris, 1948, pp. 129-130; Carl BECKER, *Tertullians Apologeticum. Werden und Leistung*, Kosel, München, 1954; Carl BECKER, *Tertullian: Apologeticum*, Kosel, München, 1961; Paulus FRASSINETTI, *Apologeticum*, Paravia, Torino, 1965. În general, scrierile redactate de Tertulian în grecește nu s-au păstrat.>

nu fie consacrat de împărat fără aprobarea Senatului. Așa a procedat Marcus Aemilius când a fost vorba de un zeu oarecare cu numele Alburnus. Faptul acesta vine și el în sprijinul cauzei noastre, fiindcă la voi divinitatea trebuie să fie recunoscută de oameni. Dacă un zeu nu place omului, nu va fi zeu; măcar în această privință omul se cade să fie binevoitor zeului.

6. Astfel Tiberius, în timpul căruia numele de «creștin» a apărut în lume, a supus Senatului faptele privitoare la această învățătură, așa cum ele îi fuseseră aduse la cunoștință din Palestina, de unde a pornit ea, arătând senatorilor că lui nu-i displace deloc. Dar Senatul a respins-o pentru motivul că ea nu fusese în prealabil aprobată de o lege. Tiberius a rămas la părerea sa și a amenințat cu moartea pe cei care-i acuzau pe creștini"[27]. În iconomia sa, Providența dumnezeiască însăși i-a insuflat această atitudine favorabilă, astfel ca încă de la început Cuvântul Evangheliei să se răspândească în mod nestânjenit în toate părțile lumii.

III

Cum de s-a răspândit în scurt timp învățătura creștină în toată lumea

1. Fără îndoială că numai datorită unei puteri cerești și unui ajutor de sus a putut străluci, asemenea razelor soarelui, în toată lumea Cuvântul mântuirii. În scurtă vreme, glasul de Dumnezeu inspiraților evangheliști și apostoli a răsunat, cum zice Sfânta Scriptură, în toată lumea și „până la marginile lumii au ajuns cuvintele lor"[28].

2. Și, într-adevăr, în scurtă vreme au răsărit în toate orașele și satele, ca niște „arii"[29] pline, o mulțime de biserici puternice și pline de credincioși. Cât despre cei ale căror suflete erau apăsate fie de moștenirea obiceiurilor strămoșești, fie de rătăcirea vechii boli

---

[27] TERTULIAN, *Apologeticul*, V, 1-2, în: *Apologeți de limbă latină*, *PSB* 3 (serie veche), Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981, p. 46. Nu credem că întreagă această problemă ar fi doar o „născocire cu scopuri apologetice inițiată de unii creștini", cum afirmă H. Kraft (EUSEBIUS VON CAESAREA, *Kirchengeschichte*, p. 121).

[28] *Psalmul* 18, 4.

[29] *Cf. Matei* 3, 12; *Luca* 3, 17.

a închinării superstițioase la idoli, datorită puterii lui Hristos și în urma învățăturii, precum și a minunilor săvârșite de apostolii Săi au fost și ei eliberați cumva de acele îngrozitoare robii și scoși din grelele cătușe [ale păcatului]. În acest scop s-au lepădat și ei de orice formă de închinare demonică la mai mulți dumnezei, mărturisind că există numai un singur Dumnezeu, Care a făcut toate, Căruia I se închină după adevărata credință printr-o dumnezeiască și înțeleaptă slujire răspândită de Mântuitorul nostru în toată lumea.

3. Și, într-adevăr, harul lui Dumnezeu începuse să se răspândească și peste celelalte popoare, mai întâi în Cezareea Palestinei, unde Cornelius, cel dintâi, a primit credința în Hristos, el și casa lui, printr-o descoperire dumnezeiască și în urma strădaniilor apostolului Petru[30]. După aceea, au venit la credință un mare număr de greci din Antiohia, cărora le-au propovăduit cei împrăștiați de prigoana pornită împotriva lui Ștefan, așa încât Biserica din Antiohia a ajuns să fie curând înfloritoare și populată, dovadă că deja de atunci se aflau în ea mulțime de proroci refugiați din Ierusalim, între ei Barnaba și Pavel, precum și o mulțime de alți frați, căci tot acolo a și apărut atunci, ca dintr-un izvor bogat și puternic, numele de „creștin"[31].

4. Iar când Agav, unul dintre prorocii de acolo, a vestit că va veni în curând o secetă, atunci tot de acolo au fost trimiși la Ierusalim Pavel și Barnaba în scopul întrajutorării frățești[32].

IV

După moartea lui Tiberius, Gaius l-a pus pe Agripa rege peste iudei, surghiunind pe Irod pentru totdeauna

1. La capătul unei domnii de aproximativ douăzeci și doi de ani[33], Tiberius moare și, după ce a preluat conducerea Gaius, acesta a încredințat coroana de rege al iudeilor lui Agripa, punându-l în același timp ca rege și peste tetrarhiile lui Filip și Lysanias, la care a mai adăugat după scurtă vreme încă o tetrarhie, de astă dată a

---

[30] *Cf. Faptele* 10, 1-48.

[31] *Cf. Faptele* 11, 19-26.

[32] *Cf. Faptele* 11, 27-30.

[33] Împăratul Tiberius a domnit între anii 14-37 d.Hr., în total 22 ani, 6 luni și 26 zile.

lui Irod[34], pe care l-a surghiunit pentru totdeauna, dimpreună cu Irodiada, căci el fusese cel care domnise pe vremea răstignirii Mântuitorului[35] și care-și mai agonisise și alte foarte multe crime, după cum mărturisește și Iosif[36].

2. Sub Gaius a ajuns vestit pentru un mare număr de oameni Filon[37], un bărbat foarte distins, nu numai printre ai noștri, ci și printre cei formați în cultura profană; așadar, prin descendență el era de neam evreu, dar care nu era cu nimic în urma celor mai vestiți dintre toți dregătorii aflați în Alexandria.

3. Cât de mare și cât de importantă era vrednicia muncii pe care a depus-o în științele dumnezeiești ale țării sale, e un fapt cunoscut de toți. Cât despre filosofia și despre artele liberale ale educației grecești, nu-i nevoie s-o mai spunem noi, după ce știm că el studiase și învățătura lui Platon și pe a lui Pitagora, așa încât îi întrecea în râvna lui pe toți cei din vremea sa.

V

Filon trimis sol în numele iudeilor, pe lângă Gaius

1. În cinci din cărțile sale istorisește Filon ce li s-a întâmplat iudeilor pe vremea împăratului Gaius[38]. În același timp, el ne dă știri despre nebunia lui Gaius de a se declara zeu și de a săvârși alte

---

[34] Gaius Caligula a domnit doar 4 ani (37-41 d.Hr.). Agripa i-a fost cel mai bun prieten, de aceea l-a eliberat din temniță și i-a dat sub stăpânire toate cele patru tetrarhii. Amănunte dă Valesius în *PG* 20, 146. <*Cf.* E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes*, I, pp. 448 și 552.>

[35] *Cf. Luca* 23, 6-12.

[36] Iosif Flaviu, *Antichități iudaice*, XVIII, 224.

[37] Eusebiu vorbește admirativ despre Filon din Alexandria (25 î.Hr. - 50 d.Hr.), probabil datorită rolului predominant pe care-l acordă acest filosof Logosului dumnezeiesc, deși pentru el Logosul nu e o Persoană în sânul Sfintei Treimi, iar prin abuzul său de alegorizare a realităților biblice și istorice, el se îndepărtează de adevărurile creștine; *cf.* Jean Daniélou, *Origène*, La Table Ronde, Paris, 1948, p. 179 și urm. <Cu privire la rolul fundamental deținut de acest fecund autor evreu contemporan cu Hristos și apostolii în elenizarea iudaismului, vezi S. Papadopoulos, *Patrologie*, I, pp. 321-322 (cu bibliografia mai recentă).>

[38] Din cele cinci scrieri ale lui Filon amintite de Eusebiu aici, nu ni s-au păstrat decât cărțile III (*Contra Flaccum*) și IV (*Legatio ad Gaium*). Cea mai nouă ediție a operelor lui Filon (35 volume) ne-a dat-o Institutul „Sources Chrétiennes", Paris, 1961-1982. <Vezi și Émile Bréhier, *Les idees philosophiques et religieuses de Philon d'Alexandrie*, Ediția a doua, Vrin, Paris, 1925; Leonhard Goppelt, *Les origines de l'Église. Christianisme et judaïsme aux deux premiers siècles*, Payot, Paris, 1961.>

mii de fapte nebunești în timpul domniei lui, despre suferințele îndurate de iudei sub domnia lui, precum și despre solia pe care a împlinit-o când a fost trimis la Roma în folosul confraților săi din Alexandria și, în sfârșit, despre încercarea de apărare a tradițiilor iudaice în fața lui Gaius, din care n-au rezultat decât batjocuri și derâderi și care erau să-l coste chiar și viața.

2. La aceste evenimente se referă și Iosif în cea de-a optsprezecea carte a *Antichităților* sale, unde scrie textual:

„Cu ocazia răscoalei care s-a iscat în Alexandria între iudeii de acolo și între păgâni[39], au fost aleși câte trei delegați din ambele partide răsculate, care s-au prezentat în fața lui Gaius. 3. Unul dintre delegații păgânilor alexandrini era și Apion[40], care de multe ori îi blasfemiase pe iudei, aducându-le între altele și învinuirea că, în vreme ce toți ceilalți supuși ai puterii romane au ridicat în cinstea lui Gaius altare și temple, socotindu-l de altfel a fi în toate privințele deopotrivă cu zeii, singuri iudeii erau de părere că pentru ei e lucru rușinos să cinstești pe împărat prin statui și să faci jurăminte în numele lui. 4. Față de aceste multe și grele învinuiri, prin care nădăjduise că-l va instiga pe Gaius [împotriva noastră], ceea ce avea șanse mari de izbândă, singur Filon, căpetenia delegației iudaice, om vestit în toate, frate cu Alexandru Alabarhul[41], el însuși un filosof abil, a fost în stare să respingă cu tărie aceste acuzații. 5. Dar împăratul Gaius nu i-a mai îngăduit să vorbească și i-a poruncit să plece, dovadă că era mânios și pornit să ia atitudine dură împotriva delegaților iudei. După ce a fost insultat, Filon iese și le spune iudeilor care erau împrejurul lui că trebuie să aibă încredere, întrucât Gaius s-a mâniat pe ei, dar în realitate el și L-a făcut deja dușman pe Dumnezeu"[42].

Aceasta e mărturia lui Iosif.

6. Dar însuși Filon, în lucrarea pe care a compus-o, *Legatio ad Gaium*, descrie amănunțit și precis cele întâmplate atunci[43]. Cea

---

[39] Răscoala a avut loc în toamna anului 38.

[40] Istoric provenit dintr-o veche familie aristocratică din Egipt, aflată în fruntea partidei anti-iudaice.

[41] Personaj istoric. Prin cuvântul „alabark" era desemnat perceptorul de dări pe coasta arabă a Nilului. *Cf.* E. SCHÜRER, *Geschichte des judischen Volkes*, Vol. III, 1909, pp. 132-134.

[42] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVIII, 257-260; <variantă în FLAVIUS JOSEPHUS, *Antichități iudaice*, vol. II, Cartea XVIII, cap. VIII, 1, pp. 473-474>.

[43] FILON DIN ALEXANDRIA, *Legatio ad Gaium*, 24, 38 (ediția stabilită de André Pelletier, Éditions du Cerf, Paris, 1972).

mai mare parte din această relatare o voi lăsa la o parte, amintind mai încolo numai faptele care vor dovedi și mai clar cititorilor că ceea ce li s-a întâmplat iudeilor atunci provine din cele cutezate de ei împotriva lui Hristos.

VI

Nenorocirile care s-au abătut asupra iudeilor provin din cutezanța lor împotriva lui Hristos

1. Filon relatează mai întâi că, pe vremea lui Tiberius, cea mai mare influență asupra tuturor persoanelor din jurul împăratului o avea Seianus[44], care se silea din toate puterile să-i stârpească pe evrei cu totul, iar apoi că, în Iudeea, Pilat – pe vremea căruia s-au săvârșit toate cele îndrăznite împotriva Mântuitorului – i-a tulburat nespus de tare pe iudei prin aceea că a luat măsuri (socotite de iudei ilegale) împotriva templului din Ierusalim[45], care pe atunci încă stătea în picioare.

După ce a murit Tiberius, puterea a revenit lui Gaius, care pe mulți i-a nedreptățit, dar cel mai mult se pare că a avut de suferit poporul evreiesc de pretutindeni. Ne putem face o idee despre acest lucru chiar și numai citând câteva fapte din scrierea lui Filon, care spune textual:

2. „Atât de nefiresc era felul de a se purta al lui Gaius cu toată lumea și îndeosebi cu neamul evreiesc, pe care l-a persecutat cu toată ura, încât le-a sechestrat casele de rugăciune[46] din toate orașele, începând cu cele din Alexandria, punând în locul lor chipurile și statuile cu efigia lui proprie (căci, prin aceea că le-a îngăduit altora să le așeze, a făcut acest lucru chiar cu puterea lui). Cât despre templul din orașul sfânt, care în rest era neatins și își păstrase în întregime dreptul de azil, el l-a desființat și l-a transformat într-un sanctuar pentru el, care să fie numit «sanctuarul noului Zeus Epiphanius Gaius»"[47].

3. Dar mai sunt încă nenumărate alte nenorociri, care nici nu se pot descrie și care au căzut pe capul iudeilor din Alexandria

---

[44] Prefectul pretoriului pe vremea lui Tiberius.

[45] A se vedea aici mai jos.

[46] *Cf. Faptele* 16, 13.

[47] FILON DIN ALEXANDRIA, *Legatio ad Gaium*, 43. <*Cf.* E. SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes*, I, p. 489.>

pe vremea domniei aceluiași Gaius, după cum le-a istorisit același scriitor într-o altă scriere intitulată *Despre virtuți*[48], fapt pe care-l întărește și Iosif, arătând că probabil începând de pe vremea lui Pilat și a cutezanțelor săvârșite împotriva Mântuitorului au început și nenorocirile care s-au abătut asupra întregului neam al iudeilor.

4. Ascultați, dar, ce relatează acest ultim scriitor în a doua carte a *Războiului iudaic*, unde grăiește așa: „Trimis în Iudeea de către Tiberius ca guvernator, Pilat a dat ordin să fie aduse în Ierusalim pe furiș noaptea chipurile mascate ale Cezarului care se numeau «insigne». A doua zi dis-de-dimineață faptul acesta a provocat o foarte mare tulburare printre iudei, care într-adevăr, apropiindu-se, au rămas consternați în fața acestei priveliști. Legile evreiești fuseseră călcate în picioare, întrucât ele interziseseră să se aducă în oraș vreun chip [al unui zeu]"[49].

5. Comparând această istorisire cu cea din Scriptura Evangheliei, vom vedea că nu după multă vreme s-a întors împotriva lor strigătul pe care-l scoseseră în fața aceluiași Pilat, prin care ei spuneau că „n-au alt împărat decât pe Cezarul"[50].

6. Mai departe, același scriitor istorisește textual despre o altă nenorocire care a venit peste ei: „Apoi Pilat a pus la cale și alte tulburări, în timpul cărora s-a făcut stăpân pe vistieria sfântă numită «Corban»[51], cu gândul să construiască un apeduct, aducând apa de la o distanță de 300 de stadii[52], ceea ce a provocat nemulțumirea mulțimii.

7. Cum se afla la Ierusalim, Pilat a fost înconjurat de o mulțime care vocifera împotriva lui. El însă, presimțind că se vor produce tulburări, a amestecat prin mulțime soldați îmbrăcați civil,

---

[48] Titlul acesta pare a fi o introducere generală privind activitatea ambasadei iudaice la Roma, la care participă și Filon. <Din cele cinci cărți ale lui Filon menționate de Eusebiu, primele două s-au pierdut, a III-a fiind *Contra Flaccum*, a IV-a *Legatio ad Gaium* (vezi mai sus), iar a V-a *De virtutibus*, existând însă și opinii că ultimul titlu ar fi dat pentru cărțile IV și V la un loc, fie pentru toate cele cinci cărți, fie numai pentru cartea a V-a; *cf.* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 56, n. 1 și p. 59, n. 3.>

[49] IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, II, 169-170. *Cf.* ORIGEN, *Commentarius in Matthaeum*, 24, 15; <IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVIII, 3, 1.>

[50] *Ioan* 19, 15.

[51] Cuvânt aramaic ce înseamnă „donație, dar".

[52] După unele aprecieri ar fi vorba de 200 de stadii, după altele 400. La greci stadiul avea 178 m, iar la romani 185 m. <Vezi și E. SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes*, I, p. 490; Léopold DRESSAIRE, *Jerusalem à travers les siècles*, Bonne Presse, Paris, 1931, pp. 247-248.>

interzicându-le să-şi folosească săbiile şi poruncindu-le să lovească numai cu bastonul pe cei care ar striga. De pe scaunul său, a dat semnalul de atac: dintre iudeii care au fost loviţi, mulţi au murit din lovituri, mulţi s-au omorât unii pe alţii, călcându-se în picioare ca să scape cu fuga. Speriată de soarta celor morţi, mulţimea a amuţit"[53].

8. Tot el mai istoriseşte că în Ierusalim au mai izbucnit multe alte răscoale, adăugând că, din acel moment, răscoale, războaie şi nenorociri peste nenorociri n-au părăsit oraşul şi Iudeea întreagă, până ce a venit sfârşitul prin asediul de sub Vespasian. Şi iată că acesta a fost chipul în care urmările pedepsei dumnezeieşti n-au întârziat să se arate pentru cutezanţele săvârşite de iudei împotriva lui Hristos.

VII
Cum s-a sinucis Pilat

Nu se cade să trecem cu vederea că, după câte se spune, chiar şi Pilat, care trăise pe vremea Mântuitorului, a ajuns în aşa de mari necazuri sub domnia lui Gaius, despre a cărui epocă tocmai acum vorbim, încât de nevoie a ajuns propriul său ucigaş şi propriul său călău, căci se vede că până la sfârşit dreptatea dumnezeiască nu l-a iertat nici pe el. Aşa relatează aceia dintre greci care, odată cu olimpiadele, au înregistrat şi evenimentele timpului[54].

VIII
Despre foametea din vremea împăratului Claudius

1. Dar Gaius n-a putut păstra domnia nici patru ani împliniţi[55], aşa încât după el a urmat ca singur stăpânitor Claudius. Întrucât pe vremea lui s-a întâmplat o mare foamete[56], care s-a resimţit în

---

[53] *Despre războiul iudaic*, II, 175-177.

[54] Nici Iosif şi nici Eusebiu nu dau amănunte despre felul şi locul unde a sfârşit Pilat. Apocrifele ne spun însă că el a fost exilat în Galia, la Vienne, unde s-a sinucis. *Cf.* E. SCHÜRER, *Geschichte des judischen Volkes*, I, p. 492.

[55] Caligula a murit asasinat în 20 februarie 41. *Cf.* Pierre GRIMAL, *Civilizaţia romană*, vol. I, traducere de Eugen Cizek, Ed. Minerva, Bucureşti, 1973, p. 572.

[56] Foametea a avut loc sub procuratorul Tiberius Alexander. Dar tot sub Claudius (aproximativ 41-54) se cunosc şi alţi ani de secetă (între altele, cea relatată şi de TACITUS, *Anale*, XII, 43, la anul 50).

toată lumea (lucru pe care-l susțin și scriitorii străini de învățătura noastră), înseamnă că s-a împlinit prorocia lui Agav care a fost amintită și de *Faptele Apostolilor*, foamete despre care s-a spus că va cuprinde întreaga lume.

2. Luca relatează și el în *Faptele Apostolilor* despre foametea întâmplată sub Claudius, precizând că, prin mijlocirea lui Pavel și a lui Barnaba, frații din Antiohia au trimis celor din Iudeea ceea ce au putut fiecare din proviziile lor[57], după care adaugă:

IX

Despre mucenicia Apostolului Iacov

1. „În vremea aceea" – adică sub Claudius – „regele Irod Agripa a pus mâna pe unii din Biserică și l-a ucis cu sabia pe Iacov, fratele lui Ioan"[58]. Despre acest Iacov ne-a păstrat și Clement în a șaptea carte a *Schițelor* o pilduitoare istorioară, pe care va fi luat-o din tradiția înaintașilor.

2. El spune că acela care l-a pârât să fie judecat a rămas mișcat văzându-i curajul, încât a declarat că și el este creștin.

3. „Amândoi", ni se spune, „au fost duși la locul de osândă, însă, înainte de a ajunge acolo, pârâșul l-a rugat pe Iacov să-l ierte. Iacov s-a gândit puțin, apoi i-a zis: «Pace ție!» și l-a sărutat. După aceea, amândurora li s-a tăiat capul în același timp"[59].

4. Și apoi – după cum zice Scriptura – „văzând Irod că moartea lui Iacov e pe placul iudeilor, a luat și pe Petru și l-a băgat în temniță"[60], unde puțin a lipsit să nu moară, dacă un înger nu s-ar fi arătat acelui apostol noaptea și dacă nu l-ar fi slobozit din lanțuri, fiind astfel liber mai departe pentru slujba propovăduirii[61].

Și iată așa s-a descoperit purtarea de grijă [dumnezeiască] față de Petru.

---

[57] *Faptele* 11, 27-30.

[58] *Faptele* 12, 1-2. <Este vorba de Herodes Iulius Agrippas I sau Irod Agripa (născut în anul 10 î.Hr., mort în anul 44), rege al Iudeei între anii 41-44 și persecutor al primelor comunități creștine. Crescut la Roma, prin favorurile împăratului Caligula a fost numit dinast în nordul Palestinei (37), reușind să unifice fostul regat al lui Irod cel Mare. Era nepot al lui Irod Antipa (4 î.Hr. - 39 d.Hr.), care era fiu al lui Irod cel Mare (37 - 4 î.Hr.)>.

[59] CLEMENT ALEXANDRINUL, *Schițe*, VII, fragmentul 14.

[60] *Faptele* 12, 4.

[61] *Cf. Faptele* 12, 3-17.

X

Cum a resimțit Irod Agripa pedeapsa dumnezeiască pentru că i-a prigonit pe apostoli

1. Ceea ce era de așteptat să i se întâmple regelui pentru că i-a prigonit pe apostoli nu s-a lăsat multă vreme amânat. După cum citim în *Fapte*, curând după ce a pornit prigoana împotriva apostolilor, Irod a plecat la Cezareea și acolo, într-o zi de sărbătoare, împodobit cu un veșmânt regal, a ținut poporului o cuvântare de la înălțimea tribunei: tot poporul i-a răsplătit cuvintele cu aplauze ca și cum nu un om ar fi vorbit, ci un zeu, când deodată – ne spune Scriptura – „îngerul Domnului l-a lovit (pentru că nu a dat slavă lui Dumnezeu) și a murit mâncat de viermi”[62].

2. Va trebui să admirăm cât de mult se împacă cele spuse de Sfânta Scriptură despre această minune cu cele istorisite de Iosif în a nouăsprezecea carte a *Antichităților* sale, unde ne înfățișează minunea în cuvintele următoare:

3. „La trei ani de când stăpânea peste întreagă Iudeea, Irod Agripa a venit la Cezareea, care mai înainte se numise «Turnul lui Straton». El prăznuia aici jocurile în cinstea lui Cezar, știind că această serbare era închinată izbânzii lui, iar în mulțime se strânseseră mulți slujbași ai ținutului și dregători din cei mai vestiți.

4. În cea de-a doua zi a serbărilor[63], îmbrăcând o haină lucrată în întregime din argint, astfel încât țesătura să provoace uimire, Irod și-a făcut apariția în teatru la începutul zilei: argintul luminat de primele raze ale soarelui lucea atât de uimitor, încât privirea lui parcă te îngrozea și-ți lua vederea.

5. Și, îndată, lingușitorii, ițindu-se unul de ici, altul de acolo, își ridicară glasurile, în niciun caz spre binele aceluia, adresându-i-se ca unui dumnezeu, ca și cum ar fi fost un binefăcător, spunând: «Dacă până acum ne-am temut de tine doar ca de un

---

[62] *Faptele* 12, 23.

[63] <Serbările numite „decenalii” erau aniversările de zece ani de domnie a împăraților romani, după cum existau și altele la cinci (*quinquennalia*), douăzeci sau treizeci de ani>. Ele au fost introduse de Irod cel Mare (37-4 î.Hr.), care a întemeiat orașul Cezareea cu ocazia împlinirii a zece ani de domnie a împăratului Octavian Augustus, hotărând ca aceste serbări să se repete tot la cinci ani în cinstea aceluiași împărat. Programul serbărilor cuprindea reprezentări muzicale, gimnastice, lupte de gladiatori și de fiare sălbatice (*cf.* IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVI, 5).

om, de acum înainte vom mărturisi că tu ești mai presus de firea muritoare».

6. Pentru astfel de vorbe regele nu i-a certat deloc, dar nici n-a respins lăudăroșeniile lor nelegiuite. Dar, la scurtă vreme după aceea, ridicându-și ochii, el a văzut un înger[64] stând deasupra capului său. Îndată a înțeles că acest înger era un sol rău, așa cum fusese altădată un sol al fericirii, și pe loc a simțit o grea suferință.

7. Dureri cumplite l-au apucat în abdomen și ele se dovedeau a fi tot mai greu de suferit. Privind spre prietenii săi, le-a zis: «Eu, zeul vostru, va trebui totuși să plec din viață. Soarta arată deja de acum că vorbele pe care mi le-ați adresat sunt minciuni. M-ați declarat nemuritor și iată că acum mă duc spre moarte. Dar trebuie să-ți primești soarta așa cum a vrut-o Dumnezeu. Căci n-am trăit nicicând în lipsuri, ci într-o nesfârșită fericire». Pe când zicea acestea, acul suferinței îl chinuia și mai tare.

8. Apoi l-au dus repede în palat. Îndată s-a răspândit vestea peste tot că nu va mai trăi mult. Mulțimea, împreună cu femei și cu copii, s-a așezat pe saci, după obiceiul strămoșesc, făcând rugăciuni pentru rege; peste tot n-auzeai decât plânsete și bocete. Întins pe un pat dintr-o cameră de sus, regele privea jos, uitându-se cum stăteau prosternați, întinși pe saci, așa încât nici el nu și-a putut stăpâni plânsul.

9. După cinci zile, durerile de stomac l-au copleșit atât de tare încât a plecat din viață la vârsta de 54 de ani, după șapte ani de domnie. Într-adevăr, patru ani a domnit sub Gaius: trei ani ca guvernator al tetrarhiei lui Filip, iar începând din al patrulea a primit pe deasupra și pe cea a lui Irod. Sub domnia Cezarului Claudius a mai domnit trei ani"[65].

10. Nu mă pot mira nici eu destul cât de mult se potrivesc cele spuse de Iosif cu cele din Sfânta Scriptură: dacă unii cred că-i o nepotrivire în modul cum e pomenit regele, în schimb timpul și

---

[64] La Iosif Flaviu, în loc de înger se vorbește de o bufniță, care i s-a lăsat odată pe cap pe când se afla la Roma, într-un moment când căzuse în dizgrație în fața împăratului Tiberius, ocazie cu care un german i-a prezis că acesta va fi un „semn", în sensul că, atunci când va mai apărea această pasăre, el va muri în scurt timp (IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XVIII, 6).

[65] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XIX, 343-351, <variantă foarte apropiată în traducerea românească din FLAVIUS JOSEPHUS, *Antichități iudaice*, vol. II, Cartea XIX, cap. VIII, 2, pp. 536-537>. Irod Agripa a murit în anul 44 d.Hr.

faptele dovedesc că-i vorba de una și aceeași persoană. Ori va fi fost la mijloc o greșeală în scrisul numelui, ori că una și aceeași persoană purta două nume, cum se întâmplă adeseori[66].

XI
Theudas înșelătorul

1. Întrucât același Luca amintește în *Faptele Apostolilor* că, în discuția cu privire la apostoli, dascălul Gamaliel a pomenit de cazul lui Theudas, care s-a răsculat în vremea despre care am vorbit, zicând [oamenilor] că el este cineva[67], fapt pentru care a fost omorât împreună cu toți cei care se încrezuseră în el, vom aminti și noi cele scrise de istoricul Iosif despre el[68]. Iată prin ce cuvinte se exprimă el în scrierea pe care am pomenit-o adineaori:

2. „Pe când guverna Fadus[69] Iudeea, un înșelător cu numele Theudas a convins un mare număr de oameni să-și ia cu ei tot ce au și să treacă dincolo de Iordan. El spunea că este proroc și a declarat că, poruncind să se despartă apele Iordanului, el le va crea o cale ușoară de trecere. Cu astfel de făgăduințe el a reușit să-i înșele pe mulți. 3. Dar Fadus nu le-a îngăduit să se bucure de această nesocotință, ci a trimis un escadron de călăreți, care i-a surprins pe neașteptate, omorând pe mulți dintre ei, iar pe alții i-a prins de vii, între care și pe Theudas însuși și, după ce i-a tăiat capul, i l-a trimis la Ierusalim"[70].

---

[66] <Personajul purta ambele nume, adică Irod Agripa (41-44), dar Iosif Flaviu îl numește numai Agripa, lucru confirmat și de inscripțiile de pe monede. După moartea sa, Iudeea a fost supusă din nou procuratorilor romani, dar fiul său, Agripa al II-lea, atunci în vârstă de 17 ani, n-a exercitat nicio putere, chiar dacă împăratul Claudius ar fi încercat să-i acorde moștenirea tatălui său. I-a acordat însă regatul Chalkis, în locul căruia avea să obțină de la Nero tetrarhiile lui Filip și Lysanias, împreună cu câteva orașe (*cf.* G. RICCIOTTI, *Histoire d'Israel*, Éditions Auguste Picard, Paris, 1939, vol. II, p. 489); *apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), pp. 64-65, n. 5.>

[67] *Cf. Faptele* 5, 36.

[68] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XX, 97-98.

[69] Cuspius Fadus e primul procurator trimis de împăratul Claudius. Trebuie precizat că, potrivit relatării evanghelistului Luca (*Faptele* 5, 36), răscoala de care vorbea Gamaliel (care se știe că a avut loc în anul 6 d.Hr.) nu poate fi identificată cu aceasta de care ne vorbesc Iosif și Eusebiu, care are loc în anul 45.

[70] Vezi și E. SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes*, vol. I, pp. 565-566; G. RICCIOTTI, *Histoire d'Israel*, II, pp. 494-495.

Pe de altă parte, iată și modul în care vorbește Iosif despre foametea de sub Claudius Cezarul:

XII
Elena, regina din Adiabene

1. „În vremea aceea a bântuit în Iudeea foametea cea mare, în timpul căreia regina Elena[71] a cumpărat pe mulți bani o cantitate de grâu din Egipt, împărțindu-l celor care se aflau în lipsuri".

2. S-ar putea afla că aceste relatări sunt în acord cu cele din scrierea *Faptele Apostolilor*, unde se arată că ucenicii din Antiohia au hotărât ca fiecare dintre ei să trimită din ajutoarele de care se puteau lipsi celor din Iudeea, pe care le-au și încredințat bătrânilor prin mâinile lui Barnaba și ale lui Pavel[72].

3. De la această Elena de care amintește istoricul, ne-au rămas până astăzi câțiva stâlpi puternici în afara zidurilor orașului numit astăzi Aelia[73]. S-a spus că ea ar fi domnit peste poporul Adiabenilor.

XIII
Simon Magul

1. Dar, în vremea în care credința în Mântuitorul și Domnul se răspândea în toată lumea, vrăjmașul mântuirii oamenilor a uneltit să pună mâna pe capitala imperiului. În acest scop l-a ales pe Simon, despre care am vorbit mai înainte[74], și prin curse înșelătoare i-a dus în rătăcire pe mulți dintre locuitorii Romei.

---

[71] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XX, 101 <sau FLAVIUS JOSEPHUS, *Antichități iudaice*, vol. II, Cartea XX, cap. II, 5, p. 552>. Această regină din Adiabene sau Osroene, care trecuse la iudaism, își avea palatul în Ierusalim, unde va fi și înmormântată, atât ea, cât și fiul ei, regele Izatis (IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XX, 2-4). <Vezi și PAUSANIAS, *Graeciae descriptio*, VIII, 16.>

[72] *Faptele* 11, 29-30.

[73] Despre Aelia, noul nume al Ierusalimului dat de către împăratul Hadrian, în urma distrugerii vechiului centru iudaic (aproximativ 135-138), a se vedea mai jos Cartea IV, VI, 4. <Orașul avea să devină loc sfânt și de pelerinaj al lumii creștine în vremea lui Constantin cel Mare, când i-a fost redat și vechiul nume de Ierusalim (în loc de Aelia Capitolina), ca loc al Răstignirii lui Iisus Hristos.>

[74] Cartea II, I, 11.

2. Acest lucru ni-l arată Iustin, care la o distanță deloc mare de timp după apostoli ajunsese vestit în învățătura noastră. Despre el voi spune cele cuvenite la locul potrivit[75]. În prima sa *Apologie*, scrisă către Antoninus spre apărarea credinței noastre, Iustin spune următoarele:

3. „Și, după Înălțarea Domnului la cer, demonii i-au scos la iveală pe anumiți oameni, care au spus despre ei că sunt zei și care nu numai că nu au fost prigoniți de voi, ci, dimpotrivă, chiar au fost învredniciți de onoruri. Astfel, un oarecare Simon Samariteanul, din satul care se numea Gitthon, care în vremea Cezarului Claudius, cu ajutorul demonilor, a săvârșit minuni de magie în cetatea voastră împărătească, Roma, a fost socotit drept zeu și a fost cinstit de către voi cu o statuie, care i s-a ridicat pe râul Tibru, între două poduri, având pe ea săpată, în limba romană, inscripția: *Simoni deo sancto*, ceea ce înseamnă: «Lui Simon, zeu sfânt». 4. Și aproape toți samaritenii, ba chiar și unii de alte neamuri, îl adoră, recunoscându-l drept cea dintâi divinitate a lor; iar despre o oarecare Elena, care-l însoțea pretutindeni în vremea aceea și care mai înainte fusese într-un lupanar din Tyr, în Fenicia, ei spun că este prima lui Gândire”[76].

5. Acestea sunt cuvintele lui Iustin. Cu el este în acord și Irineu[77]; în prima carte din a lui scriere *Împotriva ereziilor*, el descrie cele afirmate despre acest om și despre învățătura lui nelegiuită și stricată. Acum ar fi de prisos s-o mai expunem, întrucât cine vrea poate cunoaște amănunțit chiar și apariția și viața marilor ereziarhi care au urmat după Simon, precum și învățăturile lor rătăcite, care sunt expuse cu grijă în cartea lui Irineu.

6. De aici am aflat că Simon a fost primul scornitor al tuturor ereziilor: începând de la el și până azi, cei care au urmat erezia

---

[75] Cartea IV, VIII, XVI-XVIII.

[76] S-a dovedit că în loc de Simon Magul era vorba de un zeu etrusc, Semo Sancus. Confuzia făcută de Iustin în legătură cu statuia lui Simon Magul a trecut și la alți scriitori creștini. Între ei, Tertulian (*Apologeticul*, 13), Chiril al Ierusalimului (*Cateheze*, 6, 14) și alții. <Vezi și Lucien Cerfaux, „La gnose simonienne”, în: *Recherches de Science religieuse*, XV, Paris, 1925, pp. 489-502; XVI, 1926, pp. 5-20, 265-285 și 481-503. Louis Hugues Vincent, „Le culte d'Hélène à Samarie”, în: *Revue Biblique*, XLV, Paris, 1936, pp. 221-232.>

[77] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*. <*Combatere și răsturnare a gnozei cu nume mincinos*, Cartea I, traducere din limbile greacă veche și latină, introducere și note de Petru Molodeț, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2016, paragrafele 23.1-23.4.>

lui pretind că nu prezintă altceva decât filosofia creştinilor, cea purificată şi vestită pentru moralitatea ei, pe când în realitate ei nu se sfiesc să se întoarcă iarăşi la superstiţia idolilor, de care lăsau să se înţeleagă că s-ar fi lepădat. Ei se pleacă până la pământ înaintea tablourilor şi icoanelor care conţin atât chipul lui Simon, cât şi pe cel al tovarăşei sale Elena, îndrăznind să-i cinstească chiar şi cu tămâie, cu sacrificii şi cu libaţiuni.

7. Cât priveşte practicile lor mai ascunse, de care – pe cât se spune – sunt impresionaţi sau, mai bine zis, de-a dreptul încremeniţi mai ales cei care aud vorbindu-se despre ele pentru prima dată, ele îl năucesc pe om cu adevărat, tulburându-i mintea şi aproape înnebunindu-l, încât nu numai că nu pot fi istorisite în scris, ci nici măcar nu pot fi redate cu graiul de oameni care au cât de puţină bunăcuviinţă, atâta sunt ele de neruşinate şi de negrăit. Tot ce a putut scorni omul vreodată a fi mai fără ruşine şi mai spurcat a fost întrecut cu mult de erezia monstruoasă a acestor oameni, căci îşi fac de lucru numai cu femei din cele mai ticăloase şi dedate la toate fărădelegile[78].

XIV

Predica Apostolului Petru la Roma

1. Părintele şi autorul atâtor neruşinări a fost acest Simon, pe care l-a ridicat atunci acea putere rea şi cu totul potrivnică binelui, ca pe un mare vrăjmaş al marilor şi dumnezeieştilor apostoli ai Mântuitorului nostru.

2. Cu toate acestea, harul dumnezeiesc cel mai presus de ceruri a venit în ajutorul slujitorilor săi, stingând cât mai repede, încă de la începutul lucrării şi a prezenţei lor, flacăra aprinsă de cel rău, îngenunchind şi înfrângând cu ajutorul lor orice trufie a cugetului pornită împotriva cunoaşterii lui Dumnezeu[79].

3. Tocmai de aceea niciun şiretlic, nici al lui Simon, nici al vreunui alt [eretic] dintre cei care şi-au iţit capul chiar în acele timpuri apostolice, nu a rezistat. Căci strălucirea adevărului şi cuvântul dumnezeiesc, care s-au arătat nu demult oamenilor de

[78] *Cf. 2 Timotei* 3, 6.
[79] *Cf. 2 Corinteni* 10, 5.

pe pământ, înfloreau și biruiau peste tot, lucrând cu putere prin apostoli și întărindu-se pretutindeni.

4. După ce înșelătorul Simon, de care am vorbit, a fost rușinat mai întâi în Iudeea de către Apostolul Petru, el a luat-o repede la fugă și s-a dus, parcă orbit în cugetul său ca de o lumină dumnezeiască, cu gândul să părăsească Răsăritul de dragul Apusului, gândindu-se că numai acolo își va putea duce viața cum vrea.

5. După ce a sosit la Roma, a fost ajutat cu puternic sprijin de un duh rău care se încuibase acolo[80] și în scurt timp strădaniile lui au avut un succes atât de mare, încât a fost cinstit ca zeu de către cei de acolo, care i-au înălțat și o statuie[81].

6. Dar împrejurările nu i-au priit mult timp, căci, în timpul aceleiași domnii a lui Claudius, Providența universală, cea atotbună și preaiubitoare de oameni, îi călăuzește pașii la Roma, ca împotriva unui atât de mare corupător al vieții, celui viteaz și mare între apostoli, celui care, datorită virtuții sale, era reprezentantul tuturor celorlalți apostoli, pe Petru. Ca un viteaz comandant al lui Dumnezeu, întărit cu arme dumnezeiești[82], el a adus din Răsărit pentru oamenii din Apus comoara prețioasă a luminii inteligibile, binevestind, ca o adevărată lumină și ca un cuvânt mântuitor de suflete, mesajul Împărăției cerurilor.

XV
Evanghelia după Marcu

1. Și, întrucât de acum cuvântul dumnezeiesc se răspândise printre romani, puterea lui Simon s-a stins odată cu el[83].

---

[80] Deci e vorba de o lucrare diavolească (*cf. Apocalipsa* 17, 1-8). <Afirmația corectează imaginea idilică redată de autor mai sus asupra primelor timpuri creștine ale apostolilor, care au fost mult mai dificile, așa cum reiese și din scrisorile Sfântului Pavel.>

[81] Se repetă ca bună afirmația greșită a lui Iustin.

[82] *Cf. Efeseni* 1, 6, 13-17. <Despre episcopatul lui Petru la Roma, cu izvoare și bibliografie, vezi August FRANZEN și Remigius BÄUMER, *Istoria papilor. Misiunea lui Petru și realizarea ei istorică în Biserică*, traducere de Pr. Romulus Pop, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București, 1996, pp. 19-24 și 464-465. Bibliografie mai veche la EUSÈBE DE CÉSAREE, *Histoire ecclésiastique*, tome I (ed. G. Bardy), pp. 70-71, n. 6.>

[83] Cu toate că Eusebiu și-a revizuit de mai multe ori *Istoria*, totuși i-au mai scăpat destule nepotriviri. Așa e cazul și cu Simon Magul. Aici spune că puterea lui „s-a stins deodată cu el", iar mai înainte (Cartea II, I, 12) spunea că și în vremea lui această „blestemată erezie" era încă activă.

În schimb, cu atât mai mult strălucea lumina credinței în cugetele oamenilor care ascultau predicile lui Petru, că nu le ajungea faptul de a-l fi ascultat o dată, nici acela că primiseră prin viu grai învățătura cuvântului dumnezeiesc, încât s-au adresat prin tot felul de rugăminți lui Marcu (a cărui Evanghelie și-a redactat-o însoțindu-l îndeaproape pe Petru), cerându-i să le lase în scris însemnările după învățătura care le fusese transmisă oral. Și nu i-au dat drumul până când nu l-au biruit pe om prin rugămințile lor, astfel încât se poate spune că așa-numita *Evanghelie după Marcu* e rodul insistențelor lor.

2. Se spune că Apostolul [Petru] cunoștea acest fapt în urma unei descoperiri a Duhului, de aceea s-a bucurat mult auzind despre dorința acestor oameni, așa încât le-a îngăduit să aibă această carte spre citire în adunările lor. Faptul e confirmat și de Clement în Cartea a VI-a a *Schițelor*[84] sale, precum și de episcopul de Hierapolis, pe nume Papias[85]. Dar despre Marcu amintește și Petru însuși în prima sa epistolă, despre care se spune că a fost scrisă chiar în Roma, adevăr ce reiese din mărturia stilului său metaforic, numind acest oraș drept Babilon și zicând: „Vă îmbrățișează Biserica cea aleasă din Babilon și Marcu, fiul meu”[86].

XVI

Marcu e cel care predică primul creștinismul în Egipt

1. Despre acest Marcu se spune că a fost cel dintâi trimis să predice în Egipt Evanghelia pe care a și compus-o și tot el a întemeiat acolo, chiar în Alexandria, primele biserici[87].

2. Atât de mult s-a întărit încă de la început mulțimea credincioșilor bărbați și femei în această țară, iar felul lor de trai

[84] CLEMENT ALEXANDRINUL, *Schițe*, VI, fragmentul 9, în: O. STÄHLIN ed., *Clemens Alexandrinus*, III, pp. 197-198, citat după EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome I (ed. G. Bardy), p. 70.

[85] Despre Papias, a se vedea mai jos: Cartea III, XXXIX.

[86] *1 Petru* 5, 13.

[87] În *Cronica* sa (anul 45 d.Hr.) Eusebiu afirmă că Marcu a evanghelizat și Egiptul și Alexandria. Poate că știrea va fi luat-o de la Dionisie, episcopul Alexandriei, ucenicul lui Origen, la care Eusebiu se referă adeseori în *Istoria* sa <sau de la Iulius Africanus (*cf.* Marie-Joseph LAGRANGE, *L'Évangile selon Saint Marc*, Ediția a IV-a, Gabalda, Paris, 1929, p. XXV). Legătura cu Sfântul Evanghelist Marcu a asigurat scaunului de Alexandria locul imediat următor după cel de Antiohia în rândul patriarhatelor orientale.>

a fost din cele mai înţelepte şi mai serioase, încât Filon a socotit demne de a fi notate în scris strădaniile lor, întrunirile lor, mesele lor comune, precum şi toate celelalte obiceiuri ale vieţii lor[88].

XVII

Ce povesteşte Filon despre asceţii din Egipt

1. Se pare că, pe vremea domniei lui Claudius, Filon ar fi intrat în legături la Roma cu Petru, care propovăduia celor de acolo [învăţătura creştină], lucru care nu-i deloc improbabil, căci scrierea la care ne referim şi pe care Filon va fi compus-o mult mai târziu conţine tocmai astfel de norme bisericeşti, care la noi şi acum sunt respectate.

2. Dar, chiar şi când descrie în chipul cel mai amănunţit posibil viaţa asceţilor noştri, ne lasă cu adevărat impresia nu numai că îi cunoaşte pe oamenii cu viaţa apostolică din timpul său, ci parcă-i şi admiră şi îi venerează: după cât se pare, aceştia erau evrei de origine şi, prin urmare, ţineau întocmai ca şi evreii cea mai mare parte a obiceiurilor vechi.

3. Mai întâi, în cartea cu titlul *Despre viaţa contemplativă* sau *Despre rugători*, Filon ne asigură că n-a adăugat de la el nimic în expunerea reală a faptelor[89]. El spune că aceştia se numesc „terapeuţi”[90], iar femeile care trăiesc împreună cu ei se numesc „terapeute”. Denumirea aceasta o bazează pe faptul că, întocmai ca nişte doctori, ei îngrijesc şi vindecă de răutatea patimilor sufletele celor care vin la ei, însănătoşindu-i şi îndrumându-i să-L cinstească pe Dumnezeu prin slujire curată şi evlavioasă.

4. N-are rost să ne mai întrebăm dacă el a fost cel care le-a dat [terapeuţilor] acest nume, atribuindu-le o poreclă ce seamănă întru

---

[88] <Potrivit lui G. Bardy (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome I, pp. 71-72, notele 1 şi 2), autenticitatea acestei scrieri a lui Filon despre care Eusebiu vorbeşte mai jos a fost mult timp controversată. Oricum, afirmaţia lui că terapeuţii ar fi fost creştini e greşită. E discutabil şi dacă Filon îi putea cunoaşte pe creştini şi scrierile lor. Nici informaţia despre întâlnirea lui Filon cu Sfântul Petru la Roma nu se ştie de unde o va fi luat. O susţin însă şi Fericitul Ieronim (*De viris illustribus*, XI) şi patriarhul Fotie (*Bibliotheca*, codex 105).>

[89] Folosim ediţia PHILON D'ALEXANDRIE, *De vita contemplativa*, introduction, traduction et notes par F. Daumas et P. Miguel, Éditions du Cerf, Paris, 1963.

[90] În original: θεραπευτάς <(„adorator al unui zeu, îngrijitor, medic”)>.

totul cu felul lor de vieţuire, sau dacă, chiar de la început, când numele de „creştin" nu se răspândise încă peste tot, [terapeuţii] vor fi avut acest nume.

5. Înainte de toate, Filon mărturiseşte despre ei că au renunţat la avere. El istoriseşte că, îndată ce au început a se dedica noii lor filosofii, şi-au încredinţat averile rudelor lor[91]. După ce s-au eliberat de toate grijile vieţii, au părăsit şi zidurile cetăţii[92] şi şi-au înjghebat un adăpost în locuri singuratice şi prin grădini, întrucât şi-au dat seama că nicio legătură cu cei care au alte preocupări nu le este de folos, ci le este chiar vătămătoare. Cei care duceau un astfel de trai se nevoiau cu mult avânt şi cu credinţă fierbinte să ducă viaţa pe care o trăiseră altădată prorocii.

6. Căci, într-adevăr, chiar şi în scrierea canonică a *Faptelor Apostolilor* ni se istoriseşte că toţi ucenicii apostolilor îşi vindeau avuţiile, iar banii îi împărţeau între ei după cum avea trebuinţă fiecare, încât nimeni nu ducea lipsă[93], pentru că toţi cei care aveau case sau moşii le vindeau, iar costul lor îl aduceau şi-l puneau la picioarele apostolilor şi fiecăruia i se dădea ceea ce îi lipsea[94].

7. Filon mai istoriseşte despre ei şi alte fapte asemănătoare:

„Acest fel de oameni[95] îl poţi afla pretutindeni în lume, căci din binele desăvârşit trebuia să se împărtăşească atât Elada, cât şi lumea barbară. Dar cel mai tare s-au înmulţit în Egipt, şi anume în fiecare dintre diviziunile [administrative] numite «nome», şi mai cu seamă în jurul Alexandriei. 8. Din toate părţile vin să se aşeze în colonii printre terapeuţi oameni din cei mai de frunte, şi anume într-un ţinut din cele mai plăcute, cum este cel de dincolo de lacul Mareotis, pe o colină destul de joasă, aşezată foarte potrivit în ce priveşte stabilitatea şi blândeţea climatului"[96].

9. După ce descrie adăposturile lor, Filon spune următoarele lucruri despre bisericile lor din acele ţinuturi: „În fiecare casă există un colţ sfânt, numit loc de rugăciune sau mănăstire, în

---

[91] FILON DIN ALEXANDRIA, *De vita contemplativa*, 13.

[92] FILON DIN ALEXANDRIA, *De vita contemplativa*, 14 (Frederick C. CONYBEARE, *Philo about the vita contemplativa*, Clarendon Press, Oxford, 1895, pp. 49-55).

[93] *Faptele* 2, 45.

[94] *Faptele* 4, 34-35.

[95] <Terapeuţii, adică.>

[96] FILON DIN ALEXANDRIA, *De vita contemplativa*, ediţia F.C. CONYBEARE, *Philo...*, pp. 56-59.

care terapeuții se duc spre a-și împlini fiecare tainele vieții lui religioase; dar nu aduc acolo nimic, nici băutură, nici hrană sau altceva din cele necesare trupului, ci doar legile, cuvintele inspirate ale prorocilor, cântece și celelalte [cărți] care sporesc și desăvârșesc știința și evlavia".

10. Iar mai apoi adaugă: „Pentru ei, de când răsare soarele și până se întunecă e vreme numai pentru asceză. Filosofează citind după obiceiul strămoșilor lor Sfintele Scripturi, explicându-le cu ajutorul pildelor sau al alegoriilor, întrucât după ei cuvintele sunt doar semne ale unei realități ascunse, care se descoperă numai în subînțelesuri alegorice.

11. Au și scrieri redactate de oameni bătrâni, care au fost cei dintâi conducători ai sectei lor și care le-au lăsat multe texte pe care le tălmăcesc în felul lor prin alegorii, folosindu-le drept model pentru a viețui conform lor"[97].

12. Toate aceste lucruri par spuse de un om care a auzit cu urechile lui modul lor de a tâlcui Sfintele Scripturi. S-ar putea ca în ceea ce numește el „cărțile bătrânilor" să fie vorba de Evanghelii și de scrierile apostolilor, precum, poate, și de unele tâlcuiri ale prorocilor, așa cum e cazul cu *Epistola către evrei*[98], după cum și de multe alte epistole ale lui Pavel.

13. Iată și ce spune despre noii psalmi compuși de ei: „Ei nu rămân numai la contemplare, ci compun la adresa lui Dumnezeu cântări și imnuri proprii, pe metri și melodii diferite, deși rămân mai mult la tonuri grave"[99].

14. În aceeași scriere, Filon istorisește despre ei multe alte lucruri, dar am socotit că-i bine să le aleg numai pe cele care caracterizează viața lor bisericească.

15. Dar, dacă ar vrea cineva să creadă că observațiile pomenite nu au în vedere viața evanghelică, ci s-ar potrivi mai mult la alte domenii decât cel amintit, acela s-ar putea convinge și din alte cuvinte ale lui Filon, pe care le vom aminti îndată, așa încât cel care

[97] FILON DIN ALEXANDRIA, *De vita contemplativa*, ediția F.C. CONYBEARE, *Philo...*, pp. 60-61, 64-65.

[98] Într-adevăr, *Epistola către evrei* este, în mare parte, un comentariu alegoric al unor pasaje din Vechiul Testament.

[99] <FILON DIN ALEXANDRIA, *De vita contemplativa*, ediția F.C. CONYBEARE, *Philo...*, pp. 65-66. S-a vorbit chiar de o influență a imnografiei terapeuților asupra literaturii pauline: *Efeseni* 5, 14; *1 Timotei* 3, 16; *Coloseni* 3, 16.>

judecă drept, acela va găsi în ele o mărturie nezdruncinată despre această problemă:

16. „Drept temelie ei își sădesc în suflet stăpânirea de sine sau înfrânarea, peste care pot apoi zidi și celelalte virtuți. Niciunul dintre ei n-ar mânca și n-ar bea ceva înainte de apusul soarelui, întrucât sunt de părere că filosofarea nu se poate face decât câtă vreme e lumină, pe când neputințele trupești se potrivesc mai curând cu întunericul, așa încât aceleia îi place lumina, pe când acestora, o parte din noapte. 17. Există printre ei și unii care, dorind cât mai mult înțelepciunea, nu-și aduc aminte de hrană decât numai după trei zile. Alții, la rândul lor, au atâta prisos de bucurie și de bunătate de pe urma înțelepciunii pe care le-o dă din belșug și fără zgârcenie învățătura, încât s-au obișnuit să postească încă o dată pe atâta și abia în a șasea zi gustă ceva hrană".

Suntem de părere că aceste afirmații ale lui Filon se potrivesc întru totul și în mod incontestabil cu viețuirea unora dintre creștini. 18. Iar dacă totuși s-ar încăpățâna cineva să nu creadă așa ceva, acela s-ar putea convinge și cu mărturii mai limpezi, așa cum nu le putem afla în alt loc decât în religia creștină cea trăită după Evanghelie.

19. El ne mai spune că, „pe lângă bărbații despre care vorbim, se întâlnesc la ei și femei, dintre care cele mai multe sunt fecioare înaintate în vârstă, care și-au păstrat fecioria nu de silă, ca unele dintre preotesele păgâne, ci prin liberă alegere, din dorința și din râvna după înțelepciune, cu care se nevoiesc să trăiască, lipsindu-se de bunăvoie de plăcerile trupului. Ele nu doresc să aibă urmași trupești, ci netrupești, pe care-i poate naște numai un suflet iubitor de Dumnezeu"[100].

20. Ceva mai departe, Filon descrie lucrurile cu și mai multă claritate: „Tâlcuirea Sfintelor Scripturi se face la ei prin aluzii subînțelese din alegorii. Într-adevăr, acești oameni aveau impresia că Legea însăși e o ființă vie, al cărei trup îl formează graiul, iar sufletul e înțelesul tainic, ascuns în acest grai. Școala lor căuta să contemple tocmai acest înțeles, ca și cum ar fi văzut în oglinda cuvintelor frumusețea minunată a ideilor"[101].

[100] FILON DIN ALEXANDRIA, *De vita contemplativa*, ediția F.C. CONYBEARE, *Philo...*, pp. 105-107.

[101] FILON DIN ALEXANDRIA, *De vita contemplativa*, ediția F.C. CONYBEARE, *Philo...*, pp. 118-120.

21. Să mai amintesc oare, pe lângă întrunirile lor în același loc, ocupațiile specifice ale bărbaților și ale femeilor (căci bărbații și femeile trăiesc despărțiți unii de alții), asceza lor religioasă care se continuă într-un fel până la noi și care îndeosebi cu ocazia prăznuirii Pătimirilor Domnului se distinge prin post deosebit, prin privegheri de noapte și prin meditații asupra cuvintelor celor dumnezeiești?

22. Pe toate acestea scriitorul amintit le-a transmis în scrierea sa exact așa cum numai la noi se mai păstrează astăzi în uz: privegherile cu ocazia marii sărbători, exercițiile spirituale din cadrul lor, care au loc tot așa cum ne-am obișnuit să cântăm și noi imnurile respective, și anume unul psalmodiind textul ritmic, iar ceilalți ascultând în liniște și necântând cu el decât ultimele cuvinte ale imnurilor; Filon a consemnat în scris cu propriile cuvinte că în zilele acelea toată lumea se culcă jos pe paie, nu se bea vin deloc, nu se mănâncă nici carne, ci numai pâine și apă, sare și isop, care sunt singura lor hrană.

23. Pe lângă acestea, Filon mai descrie felul și ordinea în care sunt rânduiți cei aleși să slujească în viața bisericească, începând de la diacon și până la episcopul care-i conduce pe toți, așa încât oricine dorește să cerceteze cu grijă aceste lucruri se poate lămuri din cele relatate de acest scriitor.

24. Dar oricine va înțelege ușor că, scriind toate acestea, Filon s-a condus după învățătura adusă mai întâi de vestitorii Evangheliei și de rânduielile lăsate de la început de apostoli[102].

XVIII

Care dintre scrierile lui Filon au ajuns până la noi?

1. Bogat în cuvânt și cuprinzător în gândire, înalt și avântat în tâlcuirea Scripturilor dumnezeiești, Filon a compus variate și numeroase tălmăciri ale scrierilor sfinte. Mai întâi, el a parcurs pe rând și în ordine tratarea evenimentelor cuprinse în *Cartea Facerii*

---

[102] La toate identificările făcute de Eusebiu, un comentator ca M.J. Lagrange (*Le Judaïsme avant...*, p. 385) observă că „textul lui Filon nu cuprinde nimic ce n-ar proveni de la iudei", întrebându-se cum își puteau acești terapeuți asigura cele necesare traiului zilnic. Credem că în admirația lui Eusebiu pentru Filon se resimte mult și influența lui Origen, în exegeza căruia Filon a exercitat o puternică influență.

într-o lucrare intitulată *Alegoriile Legilor Sfinte*[103]; propunând apoi, prin tratarea separată a anumitor capitole, întrebări și răspunsuri la dificultățile prezente în Scripturi, el a pus acestei scrieri noi titlul *Probleme și soluții asupra Facerii și Exodului*.

2. Mai avem de la el o serie de tratate speciale compuse cu multă râvnă, cum sunt cele *Despre agricultură*[104] și *Despre beție*, fiecare dintre ele în câte două cărți, precum și altele, cu titluri diverse, adaptate subiectelor, precum: *Ce dorește și ce detestă un om cuminte*[105], *Despre amestecarea limbilor*[106], *Despre fugă și regăsire*[107], *Despre venirea la învățătură*[108], *Cine ajunge să moștenească bunurile dumnezeiești sau despre împărțirea în părți egale și inegale*[109], *Despre cele trei virtuți*[110], pe care Moise le-a descris în comparații cu altele.

3. Afară de acestea, o lucrare intitulată *Despre schimbarea numelor și despre cauzele lor*[111], în care amintește că a mai compus și scrierea *Despre Testamente*, în două cărți.

4. Mai avem de la el scrierile *Despre strămutare*[112], *Despre viața înțeleptului în conformitate cu dreptatea* și *Despre legile nescrise*, apoi *Despre uriași*[113] sau *Despre imutabilitatea divină*, apoi cinci

---

[103] *Alegoriile Legilor Sfinte* pare a fi cartea program, într-un fel opera principală a lui Filon; vezi PHILON D'ALEXANDRIE, *Legum allegoriae*, texte, traduction et notes par Claude Mondésert, Editions du Cerf, Paris, 1962.

[104] PHILON D'ALEXANDRIE, *De agricultura*, texte, traduction et notes par Jean Pouilloux, Éditions du Cerf, Paris, 1961. În această scriere tema centrală e dată de *Facerea* 9, 20. Tot în același volum și *Despre beție*.

[105] Cu titlul mai scurt, PHILON D'ALEXANDRIE, *De sobrietate*, traduit par Jean Gorez, Éditions du Cerf, Paris, 1962. Tema centrală: *Facerea* 9, 21-23.

[106] PHILON D'ALEXANDRIE, *De confusione linguarum*, traduit par Jean-Georges Kahn, Éditions du Cerf, Paris, 1963. Tema centrală: *Facerea* 11, 1-9.

[107] PHILON D'ALEXANDRIE, *De fuga et inventione*, traduit par Esther Starobinsk-Safran, Éditions du Cerf, Paris, 1970. Tema centrală: *Facerea* 16, 6-14.

[108] PHILON D'ALEXANDRIE, *De congressu*, traduit par M. Alexandre, Éditions du Cerf, Paris, 1967. Tema centrală: *Facerea* 16, 1-6.

[109] PHILON D'ALEXANDRIE, *Quis rerum divinarum heres*, traduit par Marguerite Harl, Éditions du Cerf, Paris, 1966. Tema: *Facerea* 15, 2-18. Fericitul Ieronim înțelege două scrieri sub acest titlu dublu.

[110] PHILON D'ALEXANDRIE, *De virtutibus*, traduit par Roger Arnaldez, Éditions du Cerf, Paris, 1962.

[111] PHILON D'ALEXANDRIE, *De mutatione nominum*, traduit par Roger Arnaldez, Éditions du Cerf, Paris, 1964. Tema: *Facerea* 6, 13 - 9, 19.

[112] PHILON D'ALEXANDRIE, *De migratione Abrahami*, introduction, traduction et notes par Jacques Cazeau, Éditions du Cerf, Paris, 1965. Tema: *Facerea* 12, 1-6.

[113] PHILON D'ALEXANDRIE, *De gigantibus. Quod Deus sit immutabilis*, introduction, traduction et notes par A. Moses, Éditions du Cerf, Paris, 1963. Tema: *Facerea* 6, 4-12.

cărți *Despre visuri*[114], care, după cum zice Moise, ne sunt trimise de Dumnezeu. Toate aceste scrieri care s-au păstrat până azi stau în legătură cu *Cartea Facerii*[115].

5. În legătură cu *Cartea Ieșirii*, cunoaștem de la el cinci cărți cu titlul *Probleme și rezolvări*, apoi *Despre Cortul mărturiei, Despre decalog, Despre legile particulare care se potrivesc cu punctele principale din decalog*, în patru cărți, *Despre animalele de jertfă și ce fel de jertfe se cunosc, Despre prescripțiile Legii în legătură cu răsplata celor buni, cu pedepsele și cu blestemele aruncate asupra celor răi*[116].

6. Pe lângă toate acestea, mai notăm următoarele monografii într-o singură carte: *Despre Providență*[117], un discurs *Despre iudei, Politicul*, apoi *Alexandru sau că și animalele mute au un fel de rațiune*, precum și tratatul *Că orice om păcătos e un rob*[118] și continuarea lui, *Că orice om virtuos este liber*[119].

7. Au mai fost compuse de el și scrierile următoare: *Despre viața contemplativă* sau *Despre rugători*, după care am descris și noi felul de viețuire al bărbaților apostolici, precum și *Tălmăcirile numelor evreiești aflate în Lege și la proroci*, care pare a fi tot o scriere a lui Filon.

8. Când a venit la Roma pe vremea lui Gaius, Filon a descris nelegiuirile acestuia într-o operă intitulată cu finețe și ironie *Despre virtuți*. Se spune că pe vremea lui Claudius el și-a citit această lucrare chiar în Senatul roman și că ea a fost atât de admirată, încât s-a socotit potrivit ca scrierile lui să fie plasate în bibliotecile publice[120].

---

[114] Păstrată parțial. PHILON D'ALEXANDRIE, *De somniis*, introduction, traduction et notes par Pierre Savinel, Éditions du Cerf, Paris, 1962. Tema: *Facerea* 20, 3; 28, 12; 31, 11; 37, 40-41.

[115] Multe dintre ele pierdute sau păstrate fragmentar (cele nesemnalate și needitate).

[116] Pierdute aproape integral.

[117] PHILON D'ALEXANDRIE, *De Providentia*, introduction, traduction et notes par Mireille Hadas-Lebel, Éditions du Cerf, Paris, 1973. Restul cărților s-au pierdut.

[118] Pierdută.

[119] PHILON D'ALEXANDRIE, *Quod omnis probus liber sit*, introduction, texte, traduction et notes par Madeleine Petit, Éditions du Cerf, Paris, 1974.

[120] Fericitul Ieronim (*Liber de nominibus hebraicis*, *PL* 23, 774) spune că e atâta nepotrivire între titlurile și scrierile lui Filon, încât e mai bine să taci decât să te pronunți. Alături de multe lucrări pierdute, sunt și unele necunoscute atât lui Eusebiu, cât și lui Ieronim, care le-a tradus. Spre exemplu, FILON DIN ALEXANDRIA, *De opificio mundi*, traduit par Roger Arnaldez, Éditions du Cerf, Paris, 1961. S-ar putea ca lista dată aici de Eusebiu să fie lista celor prezente atunci în biblioteca din Cezareea (*cf.* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 80).

XIX

Ce nenorociri au dat peste iudei în ziua de Paști

1. În acele vremuri, pe când Pavel își încheia drumul ocolit de la Ierusalim până în Illyricum[121], Claudius îi alunga din Roma pe iudei, motiv pentru care Acvila și Priscilla[122], fiind alungați împreună cu alți iudei din Roma, debarcară în Asia, unde au trăit împreună cu Apostolul Pavel, care întărea temeliile învățăturii puse de el în Bisericile din acele ținuturi, după cum ne arată *Cartea Faptelor*[123].

Claudius conducea încă treburile imperiului când, cu ocazia unei sărbători de Paști, s-au produs în Ierusalim o răscoală și o tulburare atât de mari, încât, numai dintre iudeii care se înghesuiau cu tărie spre ușile templului, treizeci de mii au pierit fiind călcați unii de alții[124], iar sărbătoarea a devenit un doliu pentru tot poporul, prilej de bocire pentru toate familiile, după cum ne istorisește textual Iosif.

2. Claudius a pus rege peste iudei pe Agripa[125], fiul lui Agripa, trimițând pe Felix[126] ca guvernator peste toată Samaria și Galileea, precum și peste țara numită Pereea. După ce a deținut puterea vreme de treisprezece ani și opt luni, Claudius a murit, lăsându-l ca urmaș pe Nero.

XX

Ce evenimente au mai avut loc la Ierusalim pe vremea lui Nero

1. Pe vremea lui Nero[127] și în timp ce Felix guverna Iudeea, preoții din această țară au ajuns să se certe între ei, lucru despre

---

[121] *Cf. Romani* 15, 19.

[122] *Cf. Faptele* 18, 2. Vezi și SUETONIUS, *Viețile celor doisprezece cezari*, traducere de David Popescu și C.V. Georoc, Editura Științifică, București, 1958, p. 217.

[123] *Faptele* 18, 18-19, 23.

[124] *Cf.* IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, II, 227. Faptul s-a petrecut pe vremea procuratorului Venditius Cumanus (48-52). Desigur că numărul victimelor pare exagerat: potrivit lui Iosif, au fost 20.000.

[125] Agripa al II-lea nu a fost rege, deși purta acest titlu (*Faptele* 25, 12, 24; 26, 2). Foarte devotat romanilor, el a supraviețuit și tragediei din anul 70. Moare pe la anul 100 <(*cf.* E. SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes*, I, p. 585)>.

[126] Antonius Felix, procurator roman între anii 52-60.

[127] Nero domnește între anii 54-68.

care Iosif ne relatează textual următoarele în cartea a douăzecea a *Antichităților* sale:

2. „Arhiereii au provocat o adevărată răscoală împotriva preoților și a mai marilor poporului din Ierusalim, încât fiecare dintre ei, strângând în jurul său o ceată formată din cei mai îndrăzneți și mai complotiști, avea pretenții de conducător, așa încât de câte ori se întâlneau se luau la ceartă și se împroșcau cu pietre unii pe alții. Nimeni nu putea să pună capăt acestor dihonii, ci toți își făceau de cap ca într-o țară fără stăpân. 3. Atât de departe mergeau arhiereii cu semeția și cu lipsa de rușine, încât erau în stare să-și trimită slujitorii pe arie ca să-și ia zeciuielile, care, altfel, se cuveneau preoților. S-a întâmplat chiar că unii dintre preoți, care erau mai nevoiași, au ajuns să moară de foame, într-atât de mult violența răsculaților se înstăpânise asupra întregii dreptăți"[128].

4. Același scriitor mai istorisește că în aceeași vreme și-au făcut apariția pe străzile Ierusalimului un fel de tâlhari, care, după spusa aceluiași autor, îi ucideau pe trecători în plină zi și chiar în mijlocul orașului.

5. Îndeosebi cu prilejul sărbătorilor, amestecându-se în mulțime și ascunzând sub veșminte niște pumnale[129] mici, îi loveau pe nesimțite pe cei care nu țineau de partida lor, iar după ce mișeliile erau săvârșite, cei loviți prăbușindu-se, tot ei se indignau de cele întâmplate, așa încât înfățișarea lor „cinstită" îi făcea cu totul nedescoperiți.

6. Mai întâi, însuși arhiereul Ionatan a fost ucis în felul acesta, iar după aceea în fiecare zi au urmat alții și alții. Frica a devenit mai groaznică decât omorul, căci – ca într-un război – fiecare se putea aștepta să-i vină lui rândul[130].

---

[128] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XX, 180-181 <(FLAVIUS JOSEPHUS, *Antichități iudaice*, vol. II, Cartea XX, VIII, 8, pp. 568-569)>.

[129] Cunoscuta răscoală a „sicarilor" (de la *sica*, *-ae* – „pumnal") era o grupare fanatică a evreilor care au pregătit marile tulburări ce vor duce la asediul și dărâmarea Ierusalimului <(*cf.* FLAVIUS JOSEPHUS, *Antichități iudaice*, vol. II, Cartea XX, VIII, 10, pp. 569-570). În legătură cu *sicarius* – „ucigaș", vezi *Lex Cornelia de sicariis*, datată în vremea lui Sulla>.

[130] *Cf.* IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, II, 254-256. Hans LIETZMANN, *Geschichte der Alten Kirche*, vol. I, De Gruyter, Berlin, 1937, pp. 135, 188.

XXI

„Egipteanul" de care vorbește și cartea Faptele Apostolilor

1. După aceea Iosif adaugă:

„Într-un mod și mai sângeros decât acesta i-a lovit pe iudei falsul proroc egiptean! Căci, într-adevăr, el s-a furișat în țară ca un vrăjitor care a știut să-și dea aere de proroc. A strâns în jurul lui 30.000 de aderenți, pe care i-a adus din pustie până lângă muntele zis al Măslinilor. De aici stătea gata să cuprindă Ierusalimul cu asalt, iar după dezarmarea garnizoanei romane și a poporului s-a făcut stăpân ca un tiran, cu ajutorul oamenilor răsculați pe care-i comanda.

2. Dar Felix i-a presimțit planurile, ieșindu-i în întâmpinare cu armata romană și cu întreagă mulțimea poporului care-l sprijinea, așa încât, în încleștarea care a avut loc, egipteanul a luat-o la fugă cu câțiva din aderenții săi, pe când cei mai mulți au fost uciși ori luați prizonieri"[131].

3. Acestea le istorisește Iosif în a doua carte a *Istoriei* sale. Se poate face ușor legătura între cele zise aici și între cele pomenite de *Faptele Apostolilor*, în pasajul în care tribunul aflat la Ierusalim pe vremea lui Felix s-a adresat lui Pavel atunci când mulțimea s-a ridicat împotriva lui: „Nu ești tu oare egipteanul care înainte de zilele acestea te-ai răsculat și ai scos în pustie cei patru mii de bărbați sicari (ucigași)?"[132]

Iată, toate acestea au avut loc pe vremea procuratorului Felix.

XXII

Pavel în lanțuri la Roma, apărarea și eliberarea lui

1. Ca urmaș al lui Felix, a fost trimis de către Nero ca guvernator Festus[133], pe vremea căruia Pavel și-a ținut cuvântarea sa de apărare[134], pe temeiul căreia a fost trimis captiv la

[131] IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, II, 261-263 <(vezi și FLAVIUS JOSEPHUS, *Istoria războiului iudeilor...*, Cartea II, cap. XIII, pp. 179-180). Nu se știe cine a fost „falsul proroc egiptean">.

[132] *Faptele* 21, 38. Aici se dă numărul de 4.000, nu de 30.000 ca la Eusebiu.

[133] Porcius Festus, procurator între anii 60-62. Data sigură a numirii lui nu-i ușor de stabilit.

[134] *Cf. Faptele* 25, 8-12.

Roma[135]. Era însoţit de Aristarh, pe care pe bună dreptate îl mai aminteşte încă o dată într-una din epistolele sale ca „tovarăş de închisoare"[136]. Iar Luca, cel care a transmis Scripturii *Faptele Apostolilor*, şi-a dus la bun sfârşit relatarea în aceste locuri, menţionând că Pavel a petrecut liber la Roma o perioadă de doi ani întregi şi că a predicat nestingherit cuvântul lui Dumnezeu[137].

2. După ce şi-a susţinut cauza înaintea tribunalului, apostolul va fi plecat din nou în călătorii misionare, revenind pentru a doua oară în acelaşi oraş, unde şi-a sfârşit viaţa ca mucenic. În acest din urmă răstimp va fi scris, pe când se afla încă „în lanţuri", *Epistola a doua către Timotei*, în care face de altfel amintire şi de „prima lui apărare", ca şi de sfârşitul care-l aşteaptă. 3. Iată cum grăieşte el despre aceste întâmplări: „La întâia mea apărare, nimeni nu mi-a stat într-ajutor, ci toţi m-au părăsit. Să nu li se ţină socoteală! Dar Domnul mi-a stat într-ajutor şi m-a întărit, pentru ca, prin mine, Evanghelia să fie pe deplin vestită şi s-o audă toate neamurile, iar eu am fost izbăvit din gura leului"[138].

4. Prin aceasta, Pavel preciza clar că prima oară, pentru a-şi putea isprăvi deplin propovăduirea, a fost „izbăvit din gura leului", prin care se va fi referit, pe cât se pare, la Nero, din pricina cruzimii acestuia. În continuarea epistolei însă el nu a adăugat nicidecum ceva asemănător cu „mă va izbăvi din gura leului", căci vedea cu duhul său că sfârşitul lui nu va întârzia.

5. De aceea, după cuvintele: „Am fost izbăvit din gura leului", el adaugă: „Domnul mă va izbăvi de orice lucru rău şi mă va mântui în Împărăţia Sa cerească"[139], lăsându-ne să înţelegem mucenicia sa apropiată, pe care de altfel o afirmă şi mai deschis în aceeaşi epistolă, atunci când spune: „Eu de acum mă jertfesc şi vremea despărţirii mele s-a apropiat"[140]. 6. La data când scria cea de *a doua epistolă către Timotei*, Pavel spune că numai Luca mai era cu el, pe când la cea dintâi apărare nici acesta nu se afla

[135] *Cf. Faptele* 27, 1.
[136] *Faptele* 27, 2; *Coloseni* 4, 10.
[137] *Faptele* 28, 30-31.
[138] *2 Timotei* 4, 16-17.
[139] *2 Timotei* 4, 18.
[140] *2 Timotei* 4, 6.

acolo[141]. Așadar, pe atunci se pare că Luca își încheiase redactarea *Faptelor Apostolilor*, în care a cuprins numai fapte din timpul când Pavel încă era cu el.

7. Încheindu-ne capitolul acesta, am vrut să subliniem că mucenicia lui Pavel n-a avut loc în vremea primei lui petreceri la Roma, despre care amintește Luca.

8. De altfel, poate că la începutul domniei sale Nero va fi fost mai blând și va fi primit mai ușor apărarea adusă de Pavel învățăturii creștine, dar, după ce va fi coborât pe povârnișul marilor lui nelegiuiri, împăratul va fi pus la cale, între altele, și împotriva apostolilor măsuri de prigonire.

XXIII

Mucenicia lui Iacov, supranumit „fratele Domnului"

1. Întrucât Pavel făcuse apel la Cezar și Festus l-a trimis la Roma[142], iudeii și-au pierdut nădejdea de a mai putea pune mâna pe el[143], motiv pentru care s-au întors împotriva lui Iacov, fratele Domnului, căruia îi fusese încredințat de către apostoli scaunul episcopal al Ierusalimului[144]. Iată cât de departe au ajuns cu îndrăzneala și împotriva lui!

2. Aducându-l în mijlocul lor, i-au cerut ca în fața întregului popor să se lepede de credința în Hristos. Însă, întrucât, împotriva tuturor așteptărilor mulțimii, Iacov a vorbit curajos și a mărturisit deschis că Mântuitorul și Domnul nostru este Fiul lui Dumnezeu, ei n-au mai putut răbda mărturia acestui om, mai ales că toată lumea îl cinstea ca fiind foarte drept datorită superiorității desăvârșite a înțelepciunii cu care își petrecea viața și a evlaviei cu care credea în Dumnezeu. De aceea, l-au ucis folosindu-se de vacanța guvernării existente în acel moment, căci Festus murise de curând în Iudeea[145], așa că acum administrarea țării se găsea într-o stare dezorganizată și lipsită de supraveghere.

---

[141] 2 *Timotei* 4, 11, 16. <*Cf.* Eugène JACQUIER, *Les Actes des Apôtres*, Gabalda, Paris, 1926; Ceslas SPICQ, *Saint Paul: Les Epîtres pastorales*, Gabalda, Paris, 1949.>

[142] *Cf. Faptele* 25, 11-12.

[143] *Cf. Faptele* 23, 13-15; 25, 3.

[144] Vezi *supra*, Cartea II, I, 2.

[145] Sicarii au profitat de moartea subită a procuratorului (anul 62), care-și aștepta un succesor, așa încât au început tulburările (*cf.* IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XX, IX, 1).

3. Împrejurările morții lui Iacov au fost deja clarificate mai înainte[146] prin cuvintele spuse de Clement, care a precizat că Iacov a fost aruncat de pe acoperişul templului şi apoi bătut până la moarte, cu un ciomag de lemn. Despre acelaşi Iacov ne mai istoriseşte în chipul cel mai amănunțit Hegesip[147], care, făcând parte din generația imediat următoare apostolilor, ne spune textual în cartea a cincea a *Memoriilor* sale:

4. „Iacov, fratele Domnului, fusese aşezat la conducerea Bisericii împreună cu apostolii înşişi. Încă de pe vremea lor şi până astăzi el a fost numit «cel drept», pentru că mulți alții purtau numele de Iacov; 5. acesta era sfânt încă din pântecele mamei lui[148]: n-a băut nici vin şi nici altă băutură amețitoare, după cum nici n-a gustat carne în toată viața lui. Briciul nu a trecut peste capul lui[149], nu s-a uns vreodată cu ulei şi nici nu s-a îmbăiat vreodată.

6. Numai acestuia îi era îngăduit să intre în Sfânta Sfintelor. De altfel, nici nu purta haină de lână, ci de in[150]. El intra singur în templu şi acolo îl găseai mereu stând în genunchi şi cerând iertare pentru popor, în aşa măsură încât genunchii lui se îngroşaseră ca la o cămilă în urma îndelungatei îngenuncheri înaintea Domnului şi a continuelor lui rugăciuni pentru iertarea poporului.

7. Din pricina neîntrecutei lui dreptăți, el a fost poreclit «cel drept» şi «Oblias», ceea ce în greacă înseamnă «pază a poporului şi dreptate»[151], după cum mărturisesc în acest sens cuvintele prorocilor.

8. Unele dintre cele şapte secte[152] aflate în poporul iudeu şi despre care noi am mai vorbit în *Memorii* îl întrebau pe Iacov: «Care este uşa lui Iisus?» Răspunsul lui era: «Iisus e Mântuitorul»[153].

---

[146] Vezi *supra*, Cartea II, I, 4.

[147] Evreu convertit, călător dornic să cunoască uniformitatea învățăturii şi organizării Bisericii, Hegesip ne-a lăsat o scriere în cinci cărți, din nefericire pierdute, în afară de fragmentele păstrate de Eusebiu şi de alții. Cunoscând generația imediat următoare apostolilor, informațiile lui Hegesip sunt de cea mai mare importanță. <Despre el, a se vedea Adolf LUMPE, „Zum Hegesippe-Problem", în: *Byzantinische Forschungen*, 3, Amsterdam, 1968, pp. 165-167. Alte titluri şi informații în S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 272-274.>

[148] *Cf. Leviticul* 10, 9; *Numerii* 6, 3; *Judecătorii* 14, 4; *1 Regi* 1, 11; *Luca* 1, 15.

[149] *Cf. Numerii* 6, 5.

[150] Cum se cerea preoților; vezi *Ieşirea* 28, 38-39.

[151] <*Miheia* 4, 8. Detalii la H.J. SCHÖPF, *Aus frühchristlicher Zeit. Religionsgeschichtliche Untersuchungen*, Tübingen, 1950, pp. 120-125.>

[152] A se vedea mai departe, Cartea IV, XXII, 7.

[153] *Cf. Ioan* 10, 7.

9. De unde unii dintre ei au ajuns la credința că Iisus e Hristosul, dar în general sectele amintite nu credeau nici în învierea Lui și nici că va veni ca să judece pe fiecare după faptele sale. Dintre toți cei care au primit credința, unii îi datorează acest lucru lui Iacov.

10. Întrucât și dintre conducători mulți s-au creștinat, s-a produs o tulburare printre iudei, mai ales printre cărturari și farisei, care spuneau că există primejdia ca întreg poporul să-L aștepte în Iisus pe Hristos Însuși[154], motiv pentru care veneau la Iacov și-i cereau: «Te rugăm să oprești poporul, căci el se înșală în privința lui Iisus, atunci când crede că El ar fi cu adevărat Hristosul. Te rugăm să-i convingi pe toți cei care s-au strâns la sărbătoarea Paștilor pentru Iisus, căci noi toți avem încredere în tine. Noi și întreg poporul mărturisim că tu ești drept și că nu cauți la fața nimănui[155].

11. De aceea, convinge tu mulțimea să nu se rătăcească în privința lui Iisus, căci toată lumea și noi înșine avem încredere în tine! Urcă-te pe acoperișul templului, pentru ca acolo sus toți să te vadă și cuvintele tale să fie înțelese de tot poporul! Căci din pricina serbării Paștilor s-au strâns toate semințiile, ba chiar și dintre neamuri».

12. Și iată așa l-au pus cărturarii și fariseii amintiți pe Iacov pe aripa templului[156] și au strigat către el: «Dreptule, ca unul în care toți trebuie să ne încredem, întrucât poporul se înșală mergând după Iisus cel răstignit, vestește-ne nouă care e ușa lui Iisus!»

13. Și el a răspuns cu glas tare: «De ce mă întrebați despre Fiul Omului[157]? El 'șade în ceruri de-a dreapta marii puteri și va veni pe norii cerului'[158]».

14. Mulți s-au lăsat cu totul convinși și preamăreau mărturisirea lui Iacov, zicând: «Osana, fiul lui David»[159]. Dimpotrivă însă, aceiași cărturari și farisei ziceau unii către alții: «Rău am făcut să-I aducem lui Iisus o asemenea mărturie! Așa că, urcând la el, să-l aruncăm jos de acolo, astfel încât mulțimea înfricoșată să nu mai creadă în el».

---

[154] *Cf. Ioan* 12, 19.

[155] *Cf. Luca* 20, 21.

[156] <Despre acest detaliu arhitectural și loc al martiriului lui Iacov, vezi Louis Hugues VINCENT și Félix-Marie ABEL, *Jérusalem*, tome II, Gabalda, Paris, 1926, pp. 841-845 (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 87, n. 20).>

[157] Ca și Sfântul Arhidiacon Ștefan (*cf. Faptele* 7, 56), așa-l numește și Apostolul Iacov pe Iisus.

[158] *Matei* 26, 64; *Marcu* 14, 62.

[159] *Matei* 21, 9.

15. Și au început să strige unii către alții: «Vai, vai! Până și cel drept s-a rătăcit». De aceea au împlinit Scriptura despre care vorbește Isaia: «Să-l dăm la o parte pe cel drept, pentru că ne este greu să-l mai suportăm! Și astfel vor mânca din roada faptelor lor[160]». Așadar, urcând pe acoperiș, l-au azvârlit de acolo pe cel drept.

16. După care au adăugat: «Să ucidem cu pietre pe Iacov cel drept» și au început să arunce cu pietre în el, căci, deși fusese aruncat jos, el încă nu murise. Dar, întorcându-se Iacov, s-a așezat în genunchi, spunând: «Te rog, Doamne Dumnezeule și Părinte, iartă-le lor, căci nu știu ce fac!»[161]

17. Iar în timp ce aruncau astfel cu pietre în el, unul dintre preoții fiilor lui Rechab, fiul lui Rechabim, despre care prorocul Ieremia a mărturisit[162], a strigat spunând: «Opriți-vă! Ce faceți? Căci cel drept tocmai pentru voi se roagă».

18. Și atunci unul dintre ei, un piuar, luând un pilug cu care se presează stofele, l-a lovit în cap pe cel drept și astfel acesta a avut moarte de martir. Și l-au îngropat tocmai acolo lângă templu, unde și azi se mai vede piatra lui de mormânt[163]. Iacov a fost atât pentru iudei, cât și pentru păgâni un martor adevărat al faptului că Iisus este Hristosul. Curând după aceea a început asediul lui Vespasian".

19. Așadar, acestea sunt istorisirile amănunțite oferite de Hegesip[164] și care sunt în acord cu cele ale lui Clement [cu referire la Iacov]. Acesta era un om atât de minunat și atât de vestit la toți pentru dreptatea lui, încât chiar iudeii care judecau cât de cât sănătos au văzut în mucenicia lui cauza asediului Ierusalimului care a urmat îndată și care, după părerea lor, n-a avut altă pricină decât tocmai nelegiuirea comisă împotriva lui.

20. Cel puțin Iosif mărturisește clar acest lucru scriind următoarele: „Această nenorocire le-a venit evreilor drept pedeapsă pentru ceea ce i-au făcut lui Iacov cel drept, fratele lui Iisus,

160 *Isaia* 3, 10.

161 *Cf. Luca* 23, 34.

162 *Ieremia* 35, 2 și urm.

163 Vezi Felix-Marie ABEL, „La sépulture de saint Jacques", în: *Revue Biblique*, 28, 1919, p. 490 (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 88).

164 Este adevărat că, privitor la moartea lui Iacov, în referatul lui Hegesip se resimte o notă de „hagiografie populară" (*cf.* Joseph CHAINE, *L'épître de saint Jacques*, J. Gabalda et Fils, Paris, 1927, p. XXXIX) sau „legendară" (Gerhard RAUSCHEN și Berthold ALTANER, *Patrologie*, Herder, Freiburg, 1931, p. 105), dar în rest expunerea e verosimilă.

supranumit Hristos, pe care iudeii l-au ucis cu toate că el fusese un om foarte drept"[165].

21. Același scriitor mai relatează despre moartea lui în a douăzecea carte a *Antichităților* sale astfel: „Auzind de moartea lui Festus, împăratul l-a trimis ca guvernator în Iudeea pe Albinus[166]. În vremea aceea, Ananos cel tânăr[167], despre care am spus că fusese numit nu demult ca arhiereu, era un om cu un temperament cutezător și peste măsură de aventuros, ca unul care ținea de secta saducheilor, care, în felul lor, sunt cei mai cruzi dintre toți iudeii, după cum am amintit și mai înainte.

22. Gândind să scoată folos din faptul că guvernatorul Festus murise, iar cel nou[168] se afla încă pe drum, Ananos i-a strâns la sfat pe judecători și a poruncit să-i fie adus fratele lui Iisus supranumit Hristos (pe numele lui adevărat Iacov), împreună cu alți bărbați, pe care i-a învinuit că ar fi călcat Legea și i-a osândit să fie uciși cu pietre.

23. Toți cei din oraș care treceau drept cei mai potriviți și mai cu respect față de Lege nu s-au putut împăca ușor cu această osândire și i-au trimis pe ascuns regelui soli, care să ceară lui Ananos să nu ducă la îndeplinire judecata făcută, informându-l că anterior nu a acționat în mod drept. Unii dintre ei au mers chiar până acolo că au căutat să-l întâlnească pe Albinus, care urma să sosească atunci din Alexandria, înștiințându-l că Ananos n-avusese drept să convoace tribunalul fără aprobarea lui.

24. Convins de ceea ce i se spusese, Albinus s-a mâniat și i-a scris lui Ananos amenințându-l cu răzbunarea, iar regele Agripa l-a îndepărtat din această pricină din scaunul de arhiereu, pe care stătea de trei ani, punând în locul lui pe Iisus, fiul lui Dammaeus"[169].

Iată, acestea sunt faptele în legătură cu Iacov, de la care se spune că ar proveni prima dintre epistolele numite sobornicești[170].

---

[165] Eusebiu nu indică sursa acestui citat, care nu există în scrierile lui Iosif Flaviu. Este posibil să fie tot o influență datorată lui Origen, care pune în relații imediate moartea lui Iacov și asediul Ierusalimului (*Commentarius in Mathaeum*, X, 17, *PG* 13, 877; *Contra Celsum*, I, 49).

[166] Procurator în Iudeea între anii 62-64 <(G. RICCIOTTI, *Histoire d'Israel*, II, pp. 502-503). Apoi a fost procurator în Mauritania, aflându-și sfârșitul într-o încăierare contra lui Vitellius, în anul 69 d.Hr.>.

[167] Fiul celui de pe vremea lui Iisus (*cf.* IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XX, 197).

[168] <Este vorba de Albinus.>

[169] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, XX, 199, 203.

[170] Origen a fost cel dintâi care a vorbit de autenticitatea epistolei Sfântului Iacov (*Omilii la Iosua*, VII, 1, în: *PSB* 6, serie veche, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii

25. Dar trebuie să știm că această epistolă nu este autentică, pentru că abia câțiva dintre înaintași o pomenesc, cum e cazul și cu epistola zisă a lui Iuda, care face parte și ea dintre cele șapte epistole sobornicești. Totuși noi știm că ambele aceste epistole sunt citite împreună cu celelalte în cele mai multe dintre biserici.

XXIV
Annianus, primul episcop alexandrin după Marcu

Pe când se împlinea al optulea an de domnie a lui Nero, cel dintâi care a ajuns episcop în Alexandria după evanghelistul Marcu a fost Annianus[171].

XXV
Prigoana lui Nero,
în timpul căreia mor ca martiri Petru și Pavel

1. După ce își întărise deja puterea, Nero a ajuns la planuri nelegiuite, pornind la luptă și împotriva celor care se închinau Dumnezeului celui peste toate. Nu avem însă de gând să descriem aici de câte nelegiuiri a fost în stare acest om.

2. Însă, întrucât mulți scriitori au dat faptelor lui cele mai amănunțite istorisiri, oricine va vrea va putea să judece chiar și după ele josnicia și nebunia acestui om, care a îngrămădit nenumărate ucideri, ajungând, în setea lui după sânge, să nu cruțe nici pe cei mai apropiați și nici chiar pe prieteni, ci a poruncit să fie omorâți în felurite chipuri până și mama lui, frații și soția lui, precum și mulți alții care îi erau rudenii de sânge, ca și cum și aceștia ar fi fost dușmanii ori vrăjmașii lui[172].

Ortodoxe Române, București, 1981, p. 247). La fel susține și Eusebiu aici, deși, afirmă el, „se zice că nu-i autentică, deși e citită public". <Conform spuselor lui Cassiodorus, Clement din Alexandria ar fi comentat această epistolă. Opinii în această privință la J. Chaine, *L'épître de saint Jacques*, pp. XVII-XVIII, precum și la Édouard Massaux, *Influence de l'Evangile de saint Matthieu sur la littérature chretienne avant saint Irenée*, Gembloux: J. Duculot, Louvain, 1950, pp. 41-42.>

[171] În *Cronică*, la anul 62, Eusebiu face aceeași afirmație. Altceva nu se știe despre Annianus.

[172] Într-un fel similar se exprimă Eusebiu și în *Cronică*, la anii 58-60. Vezi și Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*, „Nero", XXVIII și urm.

3. Pe lângă aceasta, în legătură cu Nero trebuie să amintim și faptul că el a fost cel dintâi care s-a purtat cu ură față de închinarea ce se aducea lui Dumnezeu.

4. În această privință, Tertulian romanul spune despre el următoarele: „Cercetați documentele și veți afla că a fost cel dintâi care a prigonit credința creștină mai ales atunci când, după ce a supus întregul Orient, a început să se arate în Roma crud față de toți. Suntem mândri că am fost pedepsiți de un astfel de conducător, căci, oricine îl cunoaște, acela poate concepe faptul că numai lucrurile deosebit de bune au putut fi osândite de un astfel de om"[173].

5. Așadar, acest om, care a fost declarat cel dintâi dintre cei mai mari vrăjmași ai lui Dumnezeu, s-a semețit până la a-i ucide pe apostoli[174].

6. Se istorisește că pe vremea domniei lui, însuși Pavel a fost decapitat chiar la Roma și că probabil și Petru tot aici a fost răstignit, relatare confirmată și de numele lui Petru și al lui Pavel, care până azi sunt date cimitirelor romane. Faptul e confirmat și de un om al Bisericii cu numele Gaius, care a trăit pe vremea episcopului Zefirin al Romei[175]: acest Gaius, discutând în scris împotriva lui Proclus, conducătorul sectei catafrigienilor[176], spune următoarele cuvinte în legătură cu locurile unde au fost înmormântate sfintele oseminte ale apostolilor:

7. „În ce mă privește, eu vă pot arăta unde se găsesc aceste trofee ale apostolilor[177]. Dacă ai vrea să urci pe Vatican ori pe Via Ostia, atunci vei găsi trofeele celor care au întemeiat Biserica aceasta".

8. Că amândoi au suferit în același timp martiriul ne-o spune și Dionisie, episcopul Corintului[178], în *Epistola* sa *către romani*, unde afirmă: „De aceea, în baza unei astfel de povățuiri, și voi ați îngemănat răsadul romanilor și al corintenilor născut de Petru și de Pavel, căci amândoi au învățat la fel atunci când ne-au răsădit

---

[173] TERTULIAN, *Apologeticul*, V, 3 (*PSB* 3, serie veche, p. 46).

[174] *Cf.* TERTULIAN, *Despre prescripția contra ereticilor*, XXXI, în: *PSB* 3, serie veche, p. 164.

[175] Zefirin, episcop al Romei între anii 199-217.

[176] A se vedea mai jos Cărțile III, XXXI, 4; VI, XX, 3.

[177] „Trofee" puteau fi și monumente comemorative, nu numai morminte. <Vezi și Paul MONCEAUX, „L'apostolat de Pierre à Rome", în: *Revue d'histoire et de littérature religieuse*, I, 1910, pp. 216-240; Augustin FLICHE și Victor MARTIN, *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, tome I, Bloud et Gay, Paris, 1935, pp. 227-236.>

[178] Despre Dionisie a se vedea și IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, II, 284.

pe noi în Corintul nostru și, după ce au învățat la fel în același loc din Italia, au fost martirizați în același timp". Cred că prin această mărturie afirmația noastră va fi și mai mult crezută.

XXVI

De ce au venit peste iudei atâtea nenorociri și de ce au declarat ei ultimul război romanilor

1. După ce a prezentat pe cât a fost posibil amănunte despre nenorocirile cu care a fost încercat tot poporul iudeu, între numeroase alte detalii, Iosif relatează tot atât de precis și faptul că mulți dintre iudeii de frunte, după ce au ajuns să fie pedepsiți cu biciuirea, până la urmă au fost răstigniți chiar la Ierusalim de către Florus[179]. Acesta era guvernator peste Iudeea pe vremea când era pe cale să izbucnească un nou război, și anume în al doisprezecelea an de domnie a lui Nero. 2. Iosif istorisește apoi că în timpul răscoalei iudeilor s-a produs o cumplită tulburare în toată Siria: în toate orașele iudeii erau urmăriți și uciși fără milă de către ceilalți orășeni, încât pretutindeni vedeai orașele pline de cadavre neîngropate, bătrâni aruncați la un loc cu copiii, ba vedeai chiar și femei aruncate fără îmbrăcăminte pe străzi. Toată țara gemea de astfel de nenorociri care nu se pot descrie, ba, cu cât trecea vremea, cruzimile deveneau tot mai mari[180].

Iată, așadar, ce relatează textual Iosif. Deci așa s-au întâmplat aceste lucruri împotriva iudeilor.

---

[179] Gessius Florus, ultimul procurator (anii 64-66).

[180] IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, II, 462, 465.

CARTEA A TREIA

I

În ce părţi ale lumii au propovăduit apostolii?

1. Dacă aceasta a fost situaţia iudeilor, în schimb sfinţii apostoli şi ucenici ai Mântuitorului s-au împrăştiat în toată lumea locuită pe atunci[1]. După Tradiţie, Toma a tras la sorţi să meargă în Parţia, Andrei în Sciţia, Ioan în Asia, unde a şi petrecut restul vieţii, murind în oraşul Efes.

2. Petru pare să fi predicat la început între iudeii împrăştiaţi prin Pont, Galatia, Bithynia, Cappadocia şi Asia, iar la urmă a venit şi la Roma, unde a fost răstignit cu capul în jos[2], aşa cum el însuşi a cerut să pătimească.

3. Ce să mai zicem de Pavel, care, începând „din Ierusalim şi până în ţinuturile Illyricului"[3], a împlinit Evanghelia lui Hristos şi a murit apoi ca martir pe vremea lui Nero la Roma? Aşa ne spune textual Origen în cea de a treia carte a comentariului său la *Cartea Facerii*[4].

II

Cine a fost primul întâistătător al Bisericii din Roma?

După ce Petru şi Pavel au murit ca mucenici în Roma, cel dintâi care a urmat pe scaunul episcopal de acolo a fost Linus, despre

---

[1] Ca să exemplifice această „explozie misionară", Rufin († 410) spunea că, după Toma, Bartolomeu a ajuns să predice în India, iar Matei, în Etiopia.

[2] Primele ştiri despre răstignirea cu capul în jos a lui Petru vor fi provenit din apocriful *Acta Petri*, de unde le va fi luat Origen, iar de la acesta Eusebiu şi Fericitul Ieronim (*De viris illustribus*, 1). Vezi şi *1 Petru* 1, 1.

[3] *Romani* 15, 19.

[4] Pierdută. *Cf.* A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung...*, I, pp. 109-110.

care pomenește Pavel în formula de salut de la sfârșitul epistolei sale către Timotei[5].

III
Despre epistolele Apostolilor

1. De la Petru se recunoaște că ar proveni o singură epistolă, așa-numită „întâia", de care s-au folosit și vechii presbiteri în scrierile lor ca de ceva indiscutabil[6]. Cât despre așa-zisa *a doua epistolă a lui Petru*, am înțeles că ea n-ar face parte din Testamentul Nou, dar, cu toate acestea, întrucât mulți au socotit-o folositoare, ea a fost luată în seamă alături de celelalte scrieri[7].

2. În ce privește cartea numită *Faptele lui Petru*, apoi *Evanghelia după Petru*, ca și *Kerigma* și *Apocalipsa*, numite „ale lui Petru", știm că despre aceste cărți nu ni s-a transmis în niciun fel că ar fi fost socotite printre scrierile universale recunoscute și că niciun scriitor bisericesc, nici dintre cei vechi și nici dintre cei mai noi, nu s-a servit de mărturiile lor[8].

3. În continuarea acestei *Istorii*, odată cu succesiunile, eu voi arăta în chip foarte potrivit cine sunt istoricii bisericești care de-a lungul timpului s-au folosit de scrierile contestate, precum și ce a fost spus de către ei fie despre Scripturile testamentare și recunoscute, fie despre cele care nu fac parte dintre acestea[9].

4. Dar, dintre scrierile numite ale lui Petru nu cunosc decât una singură, anume o singură epistolă autentică și recunoscută de toți vechii învățați ai Bisericii. Iată, atâtea sunt cele pe care le știm!

5. Cât despre Pavel, cele paisprezece epistole sunt sigure și provin de bună seamă de la el. Nu este însă drept să ignorăm faptul că unii resping *Epistola către evrei*, spunând că nu-i recunoscută de Biserica romanilor ca fiind paulină. Și, tot în legătură cu această problemă, eu voi arăta la timpul potrivit ceea ce au spus înaintașii

---

[5] 2 *Timotei* 4, 21.

[6] Afirmație repetată în Cărțile IV, XIV, 9; VI, XXV, 8.

[7] Afirmație repetată și în Cartea III, XXV, 3. <*Cf.* și Joseph CHAINE, *Les Épîtres Catholiques*, J. Gabalda, Paris, 1939, pp. 1-12; Marie-Joseph LAGRANGE, *Histoire ancienne du canon du Nouveau Testament*, J. Gabalda, Paris, 1933, pp. 108-110.>

[8] A se vedea mai jos, Cartea VI, XII, 3-6.

[9] Mai jos: Cartea VI, XX, 3.

noștri[10]. În schimb, nici așa-numitele *Acte ale lui Pavel* nu le voi socoti între cele netăgăduite.

6. Întrucât același apostol amintește, în formulările de salut de la sfârșitul *Epistolei către romani*, între alții și de Herma, despre care se zice că el ar fi autorul cărții intitulate *Păstorul*, trebuie spus că această carte e tăgăduită de unii care n-o socotesc a fi printre scrierile recunoscute, dar alții au apreciat-o ca fiind foarte necesară pentru cei care duc lipsă de o introducere elementară. De aceea, după câte știm, ea e citită public în unele biserici și m-am convins că unii dintre scriitorii cei mai vechi au folosit-o[11].

7. Cu aceasta să fie destul cele ce avem de spus în legătură cu întrebarea: care sunt scrierile dumnezeiești netăgăduite și care sunt cele nerecunoscute de toți.

IV
Urmașii imediați ai apostolilor

1. Că Pavel a propovăduit printre neamuri întemeind Biserici „de la Ierusalim și de jur-împrejur până în Illyricum"[12] se vede atât din propriile lui cuvinte, cât și din ceea ce ne-a descris Luca în *Faptele Apostolilor*.

2. Dar și despre Petru înțelegem din cuvintele lui însuși în câte ținuturi L-a propovăduit el pe Hristos, transmițând învățătura

[10] Cartea III, XXXVIII, 1.

[11] Identificarea lui Herma din *Epistola către romani* 16, 14 cu autorul *Păstorului* a fost susținută de Origen (ORIGEN, *Scrieri alese*, partea a II-a, *PSB* 7, serie veche, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982, pp. 15, 313; partea a III-a, *PSB* 8, serie veche, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982, p. 275), dar nu-i probabilă. <Cea mai accesibilă ediție a acestui text, datând din prima jumătate a secolului al II-lea, a fost alcătuită de R. Joly (HERMAS, *Le Pasteur*, coll. *Sources Chrétiennes*, 53 bis, introduction, texte critique, traduction et notes par Robert Joly, Éditions du Cerf, Paris, 1968). În limba română: HERMA, *Păstorul*, traducere, note și indici de Dumitru Fecioru, *PSB* 1 (serie veche), Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979. Cea mai recentă ediție românească a acestui izvor este a Monicăi Medeleanu: *Păstorul lui Herma*, Ed. Herald, București, 2007, care menționează „frumoasa redare" a aceluiași text în limba română aparținând părintelui Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995, reeditare după ediția din 1979. Pentru alte ediții, alături de o bogată bibliografie (între care I. Șurubaru, în: *Studii teologice*, nr. 19, 1968, pp. 432-445), a se vedea S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 183-186.>

[12] *Romani* 15, 19.

Legii noi mai ales celor tăiați împrejur[13], după cum reiese din epistola unanim recunoscută pe care ne-a lăsat-o și în care spune că a scris-o iudeilor „care trăiesc împrăștiați printre străini în Pont, în Galatia, în Cappadocia, în Asia și în Bithynia"[14].

3. Câți dintre aceștia și care anume s-au făcut adevărați râvnitori spre a fi socotiți vrednici urmași ai lui Pavel și ai lui Petru, ca să poată paște Bisericile întemeiate de ei, nu-i lucru ușor de spus, în afară de cei despre care ne informează chiar scrierile Apostolului Pavel.

4. Acesta din urmă a avut nenumărați colaboratori sau „camarazi de arme"[15], cum îi numește el însuși. Mulți dintre ei au fost socotiți de el vrednici de o neștearsă amintire. De aceea, în epistolele sale el dă continuă mărturie despre ei. De altfel, în *Faptele Apostolilor* pomenește și Luca despre ucenicii lui Pavel, dându-le și numele.

5. Astfel, ca prim episcop peste Biserica din Efes e amintit Timotei[16], iar peste Bisericile din Creta a fost rânduit mai întâi Tit.

6. La rândul lui, Luca, a cărui patrie era Antiohia[17] și a cărui pregătire fusese cea de medic, a trăit mai cu seamă în preajma lui Pavel, dar în același timp a venit în legătură și cu ceilalți apostoli, dobândindu-și de la toți aceștia bună mărturie despre învățătura cea mântuitoare de suflete, pe care ne-a lăsat-o în două cărți insuflate de Dumnezeu: mai întâi Evanghelia pe care el însuși declară că a compus-o după tradițiile celor care fuseseră ei înșiși martori oculari și slujitori ai Cuvântului, pe care Luca spune că i-a urmat pe toți îndeaproape încă de la bun început[18], iar în al doilea rând *Faptele Apostolilor*, scriere pe care a redactat-o nu numai după cele pe care le-a auzit, ci și după câte le-a trăit el însuși.

7. Iar atunci când se spune despre Pavel că avea obiceiul să citeze *Evanghelia după Luca*, de fiecare dată el folosea expresia: „După Evanghelia mea"[19].

---

[13] *Cf. Galateni* 2, 7-10.

[14] *1 Petru* 1, 1.

[15] *Cf. Filipeni* 2, 25.

[16] *1 Timotei* 1, 3.

[17] Nu se știe de unde a luat Eusebiu informația cu privire la originea antiohiană a lui Luca. Este primul care o spune. O posibilitate ar fi aceea că o preia tot de la Origen. <Vezi și M.-J. LAGRANGE, *L'Évangile selon saint Luc*.>

[18] *Luca* 1, 2-3.

[19] *Romani* 2, 16; *2 Timotei* 2, 8.

8. Când vorbește despre ceilalți ucenici ai săi, Pavel spune, de pildă, despre Crescent că l-a trimis în Galia[20], iar despre Linus, despre care suntem informați în cea de-a doua *Epistolă către Timotei* că se afla la Roma, în preajma lui Pavel[21], se știe că a primit scaunul de episcop al Romei îndată după moartea lui Petru, așa cum am spus și mai înainte[22].

9. Chiar și Clement, cel de-al treilea episcop al Romei, e amintit de Pavel ca „tovarăș" al său „de muncă și de luptă"[23].

10. În afară de aceștia, acel Areopagit numit Dionisie, despre care scrie și Luca în *Faptele Apostolilor*[24] că a fost cel dintâi care a crezut în urma cuvântării ținute de Pavel în Areopag în fața atenienilor, a fost cel dintâi episcop al Atenei, după cum mărturisește un alt vechi slujitor, Dionisie[25], păstorul Bisericii din Corint.

11. Pe măsură ce vom înainta în expunerea noastră, vom aminti la timpul cuvenit și despre alți urmași ai apostolilor. Acum să trecem la șirul firesc al istorisirii noastre.

V

Despre ultimul asediu suportat de iudei după ce a fost răstignit Hristos

1. După ce Nero a domnit vreme de treisprezece ani, pe când urmașii săi, Galba și Otho, n-au fost în stare să se mențină decât

[20] <2 *Timotei* 4, 10, unde se afirmă că Dimas „s-a dus la Tesalonic, Crescent în Galatia, Tit în Dalmația", adică în acest caz ar fi vorba mai degrabă de provincia din nord-vestul Asiei Mici, nu de Galia din vestul Europei, pe care autori greci de până la sfârșitul secolului al II-lea (ca Polybios, Diodor, Strabon, Plutarh, Appian, Pausanias și Dio Cassius) o consideră „Galatia (celtică)" iar pe locuitorii ei „galatai". Vezi și C. SPICQ, *Saint Paul: Les Epîtres...*, p. 391. E adevărat că un Crescent apare în lista episcopilor de Vienne (în Dauphiné), dar ideea de a-l identifica cu discipolul Sfântului Pavel a apărut abia după veacul al IX-lea (*cf.* Élie GRIFFE, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, tome I, Éditions Picard, Paris-Toulouse, 1947, pp. 3-5). Pentru trimiteri, vezi EUSEBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 101, n. 11.>

[21] *2 Timotei* 4, 21.

[22] Vezi mai sus Cartea III, II.

[23] *Filipeni* 4, 3. Origen afirmă în mai multe locuri că autorul epistolelor lui Clement e ucenic al apostolilor. <Nu e nicio dovadă în sprijinul acestei identificări.>

[24] *Faptele* 17, 34.

[25] Vezi mai jos Cartea IV, XXIII, 3.

un an și șase luni[26], Vespasian, distingându-se în luptele contra iudeilor, a fost desemnat împărat chiar în Iudeea, fiind proclamat singur stăpânitor de către armatele care-și aveau tabăra acolo. Pornindu-se îndată la drum spre Roma[27], noul împărat a încredințat conducerea războiului împotriva iudeilor fiului său, Titus.

2. Or, după Înălțarea la cer a Mântuitorului nostru, iudeii, pe lângă cutezanța împotriva Lui, nu s-au mulțumit cu atât, ci au pus la cale tot felul de uneltiri și împotriva apostolilor Lui: ucigându-l mai întâi cu pietre pe Ștefan[28], iar după aceea prinzând pe Iacov, fiul lui Zevedeu și frate cu Ioan, căruia i-au tăiat capul[29], dar mai cu deosebire punând mâna și pe celălalt Iacov, care, după Înălțarea la cer a Mântuitorului nostru, a ajuns să fie cel dintâi episcop pe scaunul din Ierusalim [și pe care] l-au nimicit în modul pe care l-am amintit[30]. La rândul lor, și ceilalți apostoli au căzut pradă unor nenumărate primejdii de moarte, fiind izgoniți mai întâi din Ierusalim și trimiși pe drumuri la toate neamurile, pentru învățătura mesajului evanghelic, prin puterea lui Hristos, Care le spusese: „Mergând, învățați toate neamurile în numele Meu"[31].

3. În sfârșit, chiar poporului Bisericii din Ierusalim i s-a transmis, printr-o prorocie comunicată prin revelație mai marilor locului, porunca de a părăsi cetatea înainte de a începe războiul și de a se muta în orașul Pella din Pereea[32]. În acest oraș s-au mutat cei care credeau în Hristos, astfel încât oamenii sfinți părăseau cu totul metropola regală a iudeilor și întregul teritoriu al Iudeei. După aceea, a început să cadă pedeapsa lui Dumnezeu peste iudei din pricina multelor nelegiuiri săvârșite de ei împotriva lui Hristos și a apostolilor Lui, stârpind cu totul dintre oameni acest neam de nelegiuiți.

---

[26] *Cf.* P. GRIMAL, *Civilizația romană*, vol. I, pp. 611, 706.

[27] Proclamarea lui s-a făcut la 1 iulie 69, dar sosirea la Roma a avut loc abia în toamna anului 70. Avusese destule probleme de rezolvat în Orient, inclusiv în legătură cu războiul contra iudeilor.

[28] *Cf. Faptele* 7, 58-60.

[29] *Cf. Faptele* 12, 2.

[30] Vezi mai sus, Cartea II, XXIII.

[31] *Matei* 28, 19 (citat eliptic).

[32] Eusebiu este singurul care afirmă această prorocie și această mutare. *Cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, pp. 632-638. <M. SIMON, *Verus Israel...*, pp. 304-305. Hans Joachim SCHOEPS, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*, Mohr, Tübingen, 1949, p. 262 și urm. După toate probabilitățile, creștinii nu au rămas mult la Pella.>

4. Câte rele s-au abătut atunci peste întreg poporul iudeu, dar mai ales câți dintre locuitorii Iudeei au căzut în cele mai grele nenorociri, câte mii de oameni din bărbații în floarea vârstei au pierit atunci, dimpreună cu femei și cu copii, prin sabie, prin foame și prin nesfârșite alte chinuri; câte orașe evreiești și care anume dintre ele au îndurat peripețiile îngrozitoare ale asediului; apoi, câte nenorociri și mai grozave au dat peste cei care se refugiaseră în cetatea Ierusalimului, despre care credeau că nu va putea fi nimicită; în sfârșit, în ce chip a decurs războiul și care au fost clipele cele mai grele ale lui, precum și care a fost grozăvia înfiorătoare vestită de mult de către proroci în legătură cu pustiirea cetății și a templului lui Dumnezeu[33], cele atât de vestite altădată, dar care-și așteptau acum nimicirea prin foc, – toate acestea le va putea găsi oricine ar vrea, fiind descrise în amănunțime în istoria scrisă de Iosif.

5. Totuși ceea ce relatează acest istoric despre oamenii adunați din toată Iudeea cu prilejul sărbătorilor de Paști și care în număr de vreo trei milioane erau înghesuiți în Ierusalim ca într-o închisoare[34] se impune a fi consemnat cu propriile sale cuvinte.

6. Era deci de așteptat ca tocmai în zilele în care se puseseră la cale atâtea suferințe împotriva Mântuitorului, a Binefăcătorului tuturor și a Hristosului lui Dumnezeu iudeii să fie încuiați ca într-o temniță, pentru ca astfel însăși moartea să cadă asupra lor ca o pedeapsă venită din partea dreptății dumnezeiești.

7. Dar, lăsând la o parte tot ce au ajuns să sufere prin sabie ori în alt chip, cred că va trebui să descriem măcar suferințele provocate de foamete, pentru ca toți cei care vor citi această istorie să poată înțelege chiar și numai din acest capitol pedeapsa lui Dumnezeu, care nu a întârziat să-i lovească pe cei care au săvârșit nelegiuire împotriva Hristosului lui Dumnezeu.

VI

Despre foametea care s-a abătut asupra iudeilor

1. Să punem mâna, așadar, pe cea de a cincea carte a *Istoriilor* lui Iosif și să urmărim nenorocirea care a avut loc atunci:

---

[33] *Daniel* 9, 27; 13, 11; *Matei* 24, 15; *Marcu* 13, 14.

[34] Iosif Flaviu, *Despre războiul iudaic*, VI, 425-428.

„Chiar și pentru cei avuți rămânerea în oraș însemna o adevărată osândire la moarte. Sub bănuiala că ar fi vrut să dezerteze, ei erau omorâți, întrucât averea îi făcea suspecți de trădare. Odată cu foametea, creștea și furia răsculaților. Cu fiecare zi, amândouă aceste rele se făceau tot mai mari.

2. Grâul lipsea pretutindeni, de aceea mulți intrau prin casele oamenilor ca să controleze peste tot. Când găseau la unii câte ceva, îi chinuiau în toate felurile pentru a fi negat că au; în schimb, dacă la unul nu găseau nimic, îl acuzau că și-ar fi ascuns prea bine proviziile. Puteai deduce dacă cineva are sau nu mai are grâu din felul cum se prezenta trupește: când te uitai la cei care se mai țineau pe picioare, înțelegeai că ei totuși mai au provizii de mâncare și de băutură; în schimb, când îi priveai pe cei extenuați, pe aceștia i-ai fi lăsat în pace, căci ar fi fost o nebunie să omori niște oameni care și așa nu mai aveau mult de trăit.

3. Mulți își schimbau pe furiș bunurile pentru o măsură de grâu, dacă erau bogați, iar cei săraci pentru una de orz. Apoi se baricadau în cel mai ascuns ungher al locuinței lor, iar drept culme a mizeriei unii au ajuns să roadă boabele de grâu fără să le mai macine, pe când alții, de frică ori de nevoie, le prăjeau cum se pricepeau.

4. Nicăieri nu se mai așternea masa, ci fiecare smulgea de pe foc hrana încă negătită și se retrăgea cu ea. Această hrană era mizerabilă și era o priveliște de plâns să vezi cum cei puternici acaparau mai mult decât alții, pe câtă vreme cei neputincioși nu puteau decât să geamă.

5. Foamea e mai grea decât orice suferință, dar nicăieri nu se văd mai deplorabil urmările ei ca în lipsa de pudoare, căci tot ceea ce în alte împrejurări merită respect e călcat acum în picioare. Femeile au ajuns să smulgă îmbucătura de la gura bărbatului, copilul de la gura părinților și, ceea ce-i și mai de plâns dintre toate, chiar și unele mame trăgeau îmbucătura din gura pruncilor și nu se rușinau nici măcar să retragă până și laptele pentru hrana sugarului sleit de foame.

6. Dar și cei care mâncau în acest mod nu puteau rămâne nedescoperiți, căci pretutindeni auzeai de oameni răsculați care jefuiau pentru o bucată de pâine. Și oriunde vedeai o casă încuiată era semn că cei dinăuntru se pregăteau să mănânce, de aceea îndată se spărgeau ușile și se pătrundea înăuntru, ca să scoată uneori cu forța chiar și din gât bucățile de mâncare, pentru a se pune mâna pe ele.

7. Bătrânii care nu voiau să dea bucuros hrana din gură erau loviți, se smulgea părul femeilor dacă acestea ascundeau vreo bucată în palmă, nu se arăta nicio considerație nici pletelor cărunte și nici pruncilor, ci erau smulși cu forța și trântiți la pământ până și copiii care nu voiau să sloboadă din gură îmbucătura din care au mușcat. Iar cei care preîntâmpinau asaltul acelora și devorau ceea ce urma să le fie jefuit erau bătuți cu și mai mare cruzime, fiind considerați vinovați de nedreptate.

8. Ca să găsească provizii de hrană au fost scornite cele mai grozave chinuri: astupau cu mazăre canalul urinar al acestor nenorociți, iar cu bastoane ascuțite le scotoceau rectul. Te îngrozești chiar numai când auzi ce fel de chinuri aveau să îndure oamenii până să ajungă să declare o singură pâine și să denunțe un pumn de orz dosit.

9. Călăii nu sufereau de foame (cruzimea lor ar fi fost cu mult mai mică dacă ar fi izvorât din necesitate), căci își exersau fățiș nebunia și își puneau deoparte provizii pentru zilele care urmau să vină.

10. Și, tăindu-le calea celor care se furișau în timpul nopții până spre garnizoana romană ca să adune legume sălbatice și iarbă, când aceștia credeau că au scăpat de vrăjmași, ei le înhățau tot ce strânseseră. Și, oricât se rugau de ei și invocau numele preaînfricoșător al lui Dumnezeu ca să le lase măcar ceva din ceea ce adunaseră cu prețul atâtor primejdii, ei nu le-au lăsat nici cea mai mică parte, ci trebuiau să se mulțumească cu faptul de a nu li se lua, odată cu cele adunate, și viața"[35].

11. Altă dată Iosif mai relatează și alte amănunte: „Iar iudeilor, împreună cu posibilitățile de a ieși din oraș li s-a tăiat și orice speranță de salvare, iar foamea, devenind tot mai adâncă, devora casă după casă și familie după familie. Acoperișurile caselor erau pline cu cadavre de femei și de sugari[36], iar străzile înguste, de leșurile bătrânilor.

12. Cete de copii și de tineri cu obraze scofâlcite se îmbulzeau ca niște stafii în piețe, picând de pe picioare acolo unde suferința i-a copleșit. Cei bolnavi nu aveau nici atâta putere ca să-și îngroape rudele, iar cei care ar fi putut-o face au refuzat s-o facă din pricina

---

[35] Iosif Flaviu, *Despre războiul iudaic*, V, 424-438.
[36] Casele din Orient aveau acoperișuri plate.

mulțimii morților și a nesiguranței care-i aștepta și pe ei, căci într-adevăr mulți dintre ei încetau din viață în timp ce-și îngropau morții, ba unii veneau să se așeze la propriul mormânt chiar înainte de a le fi venit lor ceasul firesc.

13. Nici plânset, nici geamăt nu erau de auzit în atâtea nenorociri, pentru că foamea le sugrumase orice simțire. Cei care se luptau cu moartea îi priveau cu ochi seci pe cei care apucaseră să moară înaintea lor. O liniște adâncă și un întuneric presimțitor de moarte cuprinseseră întreg orașul. Dar și mai răi decât toate aceste nenorociri erau tâlharii.

14. Într-adevăr, aceștia, scotocind casele devenite morminte, profanau morții smulgându-le acoperământul trupurilor, apoi o luau la fugă în hohote de râs, după ce-și probaseră pe cadavrele dezgolite ascuțișul săbiilor lor. Uneori își încercau și altfel sabia, străpungându-i de vii pe cei aflați încă în viață întinși pe paturile lor. Dacă unii dintre aceștia îi rugau ca mâna lor ucigătoare să nu-i cruțe, pe unii ca aceștia îi lăsau cu dispreț să cadă pradă morții prin foame; în astfel de cazuri, cei aflați în agonie își îndreptau privirile spre templu, fără a se mai preocupa de răsculații în viață.

15. La început, răsculații au hotărât să-i înmormânteze pe cei morți pe cheltuiala statului, pentru că ajunseseră să nu mai poată suferi mirosul rău al cadavrelor; mai târziu însă, când n-au mai putut-o face, au hotărât să-i arunce de pe înălțimea zidurilor tocmai în niște văgăuni adânci. Când Titus a făcut odată controlul acestor văgăuni și a văzut că sunt pline de cadavre intrate în putrefacție și că putreziciunea curgea puternic din trupurile acelea, a gemut îndată și, ridicându-și mâinile spre cer, L-a luat pe Dumnezeu de martor, spunând că nu se simte vinovat de o astfel de grozăvie"[37].

16. Iar după ce a mai istorisit și alte fapte, Iosif continuă: „N-aș putea sta la îndoială să nu arăt cât de mare este suferința. Dacă romanii ar fi întârziat și de astă dată să curme îndrăzneala răsculaților, eu sunt de părere că orașul ar fi fost înghițit de un cutremur de pământ ori ar fi căzut pradă unui potop sau ar fi fost nimicit de trăsnet, cum a fost nimicită Sodoma, pentru că în el trăia un neam de oameni cu mult mai lipsit de Dumnezeu decât cel care suferise toate acele nenorociri. În felul acesta, din pricina nebuniilor unora a trebuit să moară un întreg popor"[38].

---

[37] IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, V, 512-519.

[38] IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, V, 566.

17. Iată ce mai scrie Iosif și în cartea a șasea: „Nesfârșită a fost mulțimea celor care au murit atunci în oraș, căzând pradă foametei, și de nedescris au fost suferințele lor. Într-adevăr, în fiecare casă în care se putea măcar bănui că ar exista o umbră de mâncare, începea războiul și cei care ținuseră cel mai mult unii la alții stăteau gata să se încaiere, neștiind în mâna cui va ajunge ultima bucățică de hrană. Nici măcar în sărăcia celor muribunzi nu mai exista crezare.

18. Tâlharii îi scotoceau chiar și pe cei care încă mai respirau, crezând că aceștia s-ar preface a fi pe moarte, pe când în realitate ar ascunde hrană chiar și în sân. Mânați de foame, mulți dintre tâlhari umblau clătinându-se pe drum, cu gura deschisă ca niște câini turbați, poticnindu-se descumpăniți și ciocnindu-se pe la porți ca niște bețivani, intrând de două sau de trei ori pe ceas în aceeași locuință.

19. Lipsa îi silea să bage în gură orice: ca să aibă ce să mănânce, ei strângeau și ceea ce n-ar fi gustat nici cele mai spurcate dintre viețuitoarele necuvântătoare. Nu se fereau să adune până și cingători din piele și sandale, căci până la urmă tăiau în formă de curele pielea de pe scuturi și o ronțăiau. Pentru unii și resturile de fân vechi erau o hrană. Mulți strângeau fibre de plante, o porție de câteva bucăți, vânzându-le cu preț de patru atici.

20. Dar de ce trebuie să pomenesc și de nerușinarea față de ființele lipsite de viață la care a dus atunci foametea? Căci voi descrie o urmare a foamei cum nu se povestește nici la greci, nici la barbari, atât e de îngrozitoare de spus și de necrezută la auzire. În ceea ce mă privește (să nu se creadă cumva că scornesc povești pentru cei care vor veni după noi), bucuros aș fi lăsat deoparte această nenorocire dacă n-aș fi găsit printre contemporani o mulțime de martori, după cum, de altfel, aș aduce și patriei mele o slabă consolare dacă aș trece sub tăcere nenorocirile pe care ea le-a îndurat efectiv în acele împrejurări.

21. Trăia pe atunci printre locuitorii de dincolo de Iordan o femeie cu numele Maria, fiica lui Eleazar din cetatea Bathezor (nume care înseamnă «casa cu isop»), o femeie de neam vestit și cu bună stare; era refugiată și ea în Ierusalim alături de mulți alții, fiind și ea asediată acolo.

22. Tiranii îi luaseră toate bunurile pe care le strânsese în Pereea și pe care le adusese aici. Iar oameni înarmați îi forțau zilnic casa, luând tot ce mai găseau, fie bunuri, fie alimente, din care

reuşise să-şi mai procure între timp. O teribilă indignare o cuprinse pe această femeie, care de fiecare dată îi certa şi blestema pe tâlhari, aţâţându-i împotriva ei.

23. Întrucât nu s-a găsit nimeni s-o ucidă – nici de mânie, nici de milă – şi întrucât ea nu se mai simţea în stare să caute undeva hrană pentru alţii, într-o vreme când foamea îi chinuia şi ei măruntaiele şi măduva, dar flacăra inimii sale era totuşi mai aprinsă decât foamea, luându-şi sfetnic mânia şi destinul implacabil, a luat o hotărâre silită şi cu totul împotriva firii: şi-a înşfăcat copilul, care sugea încă lapte, adresându-i-se cu următoarele cuvinte:

24. «Copil nenorocit ce eşti, în acest război, în foamete şi în răscoala pe care o trăim, pentru cine să te păstrez? Chiar dacă am scăpa cu viaţă, tot ne va ameninţa robia romană. Dar iată că moartea prin foame vine mai repede decât robia, iar şi mai răi decât foamea şi robia sunt răsculaţii. Hai mai bine să-mi ajungi hrană mie, răsculaţilor motiv de răzbunare, iar pentru omenirea întreagă subiect de povestire, singurul care lipseşte din nenorocirile iudeilor».

25. Chiar în timp ce rostea aceste cuvinte, ea şi-a ucis pruncul, apoi l-a prăjit şi a consumat jumătate din el, ascunzând restul, cu gândul de a-l păstra pentru zilele următoare. Dar iată că tocmai atunci îşi fac apariţia răsculaţii, care, simţind mirosul acestei jertfe nelegiuite, au ameninţat-o pe femeie cu moartea imediată dacă nu le va arăta restul de mâncare. Spunându-le că a mai păstrat şi pentru ei o porţie, ea le-a arătat şi restul din trupul copilului.

26. Cuprinşi de frică şi de groază, răsculaţii au încremenit când au văzut această privelişte. Femeia le-a spus: «E al meu copilul şi a mea este şi fapta pe care am săvârşit-o. Mâncaţi, căci şi eu am mâncat din el! Nu fiţi mai slabi de înger decât o femeie, nici mai simţitori decât o mamă! Iar dacă voi, din evlavie, nu primiţi jertfa adusă de mine, atunci să ştiţi că pentru voi eu am mâncat jumătate din ea, iar partea care a mai rămas să fie a mea».

27. La aceste vorbe oamenii s-au retras cu groază înapoi, arătându-se îngroziţi măcar în această unică împrejurare, lăsându-i cu mare greutate mamei această hrană. Dar îndată s-a umplut întreg oraşul de vestea acestei întâmplări oribile, faţă de care se cutremurau numai când şi-o puneau înaintea ochilor, ca şi cum ei înşişi ar fi săvârşit o astfel de nelegiuire. Cei flămânzi îşi doreau

parcă și mai mult acum moartea, socotindu-i fericiți pe cei care pieriseră înainte de a fi auzit și de a fi văzut astfel de nenorociri"[39].

Iată, dar, care a fost răsplata pentru nelegiuirea și lipsa de credință manifestate de iudei față de Hristosul lui Dumnezeu!

VII
Despre prevestirile făcute de Hristos

1. Și acum se cuvine ca la aceste știri să adăugăm și prevestirea fără greș a Mântuitorului, prin care sunt arătate toate nenorocirile acestea, profețindu-le prin cuvintele următoare: „Vai de cele însărcinate și de cele care vor alăpta în zilele acelea! Rugați-vă ca să nu fie fuga voastră iarna, nici sâmbăta. Căci va fi atunci strâmtorare mare cum n-a mai fost de la începutul lumii până acum și nici nu va mai fi"[40].

2. Făcând socoteala întreagă a tuturor morților, istoricul Iosif afirmă că prin foame și prin sabie au murit cu totul un milion și o sută de mii[41], pe când ceilalți, răsculați și hoți care s-au denunțat unul pe altul după ce s-a încheiat ocuparea Ierusalimului, se pare că au fost uciși cu toții. În același timp, cei mai aleși și mai chipeși dintre tineri au fost păstrați pentru a fi purtați de învingători în triumf, iar dintre ceilalți, și anume toți care împliniseră șaptesprezece ani, au fost puși în lanțuri și trimiși la munci în Egipt, pe când cei mai mulți vor fi fost împărțiți prin provincii, unde urmau să fie dați morții în teatre prin sabie ori aruncați la fiare. Cei care erau sub șaptesprezece ani au fost luați prizonieri și dați să fie vânduți în bâlciuri. Numai numărul acestora din urmă pare a se fi ridicat la un total de nouăzeci de mii de bărbați.

3. Toate acestea s-au întâmplat aidoma în al doilea an de domnie a lui Vespasian, și anume așa cum au fost ele prorocite de vestirile profetice ale Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos, Care prin puterea Lui cea dumnezeiască le-a privit ca și cum s-ar desfășura realmente sub ochii Lui, le-a plâns și le-a jelit.

---

[39] IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, VI, 193-213. <Pentru asediul Ierusalimului de către Titus, vezi G. RICCIOTTI, *Histoire d'Israel*, II, pp. 535-554.>

[40] *Matei* 24, 19-21.

[41] IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, VI, 417-420. Numărul dat de Iosif e exagerat. TACITUS, *Historiae*, V, 13, apreciază cam la șase sute de mii numărul asediaților.

Căci așa descriu evenimentele scrierile sfinților evangheliști, care reproduc înseși cuvintele Lui așa cum S-ar fi adresat cândva chiar Ierusalimului:

4. „Măcar dacă ai fi cunoscut și tu, în ziua aceasta, cele ce sunt spre pacea ta! Dar acum ascunse sunt de ochii tăi. Căci vor veni zile peste tine când dușmanii tăi vor săpa șanț în jurul tău și te vor împresura și te vor strâmtora din toate părțile. Și te vor face una cu pământul și pe fiii tăi care sunt în tine"[42].

5. Apoi, în legătură cu poporul: „Căci vor fi în țară mare strâmtorare și mânie împotriva acestui popor. Și vor cădea de ascuțișul sabiei și vor fi duși la toate neamurile și Ierusalimul va fi călcat în picioare de neamuri, până ce se vor împlini vremurile neamurilor"[43]. Și după aceea: „Când veți vedea Ierusalimul înconjurat de oști, atunci să știți că s-a apropiat pustiirea lui"[44].

6. Iar dacă cineva ar compara cuvintele Mântuitorului nostru cu povestirile acestui istoric legate de întregul război, atunci cum să nu se mire și să nu se recunoască drept dumnezeiești, adevărate și cu totul mai presus de fire preștiința și prezicerea Mântuitorului nostru?

7. În legătură cu cele ce s-au întâmplat în viața întregului popor iudeu în urma osândirii la moarte a Mântuitorului, potrivit cuvintelor prin care mulțimea iudeilor scăpau de la moarte un tâlhar și un ucigaș prin rugămințile lor, în schimb Îl îndepărtau din mijlocul lor pe Stăpânul vieții[45], nu găsim că ar trebui să mai adăugăm ceva în plus.

8. Totuși ar fi drept să amintim, ca o mărturie a Providenței celei atotbune față de oameni, faptul că ea a îngăduit să mai treacă încă patruzeci de ani împliniți de la acea mare nelegiuire săvârșită împotriva lui Hristos până să fie nimicit poporul iudeu. În tot acest timp, cea mai mare parte dintre apostoli și dintre ucenici, precum și Iacov însuși, primul episcop de acolo, supranumit „fratele Domnului", erau încă în viață, petrecând chiar în cetatea Ierusalimului, care rămăsese oarecum cea mai sigură întărire de pe atunci[46].

---

[42] *Luca* 19, 42-44.
[43] *Luca* 21, 23-24.
[44] *Luca* 21, 20.
[45] *Cf. Luca* 23, 18-19; *Ioan* 18, 40.
[46] A se vedea mai sus, Cartea II, I, 2.

9. Purtarea de grijă a lui Dumnezeu și-a arătat și în acest mod îndelunga sa răbdare, ca să vadă dacă nu cumva până la urmă acest popor totuși s-ar căi de cele pe care le făcuse și ar primi astfel iertare și mântuire. Pe lângă această îndelungă răbdare, Providența le-a mai trimis și semne deosebite în legătură cu ceea ce urma să li se întâmple în caz că nu se pocăiesc. De aceea am socotit că, dacă istoricul amintit crede că merită pomenite și astfel de fapte, atunci nimic n-ar fi mai potrivit pentru cei care se vor apropia de această scriere decât să le descriem și noi.

VIII
Semne de dinaintea războiului

1. Luând deci în mâini această scriere, să citiți cele spuse de Iosif Flaviu în cartea a șasea a *Istoriei* sale: „Niște înșelători, abuzând de numele lui Dumnezeu, l-au câștigat de partea lor pe acest popor nenorocit în așa măsură încât oamenii nu mai dădeau nicio atenție și nu mai credeau nici în semnele evidente ale pustiirii care bătea la ușă, ci, ca loviți de trăsnet, lipsiți de vedere și de orice simț de judecată, luau cu dispreț în derâdere vestirile lui Dumnezeu.

2. Mai întâi, o stea în formă de sabie se arătase deasupra cetății, precum și o cometă care a rămas alungită vreme de un an de zile. Tot așa, încă înainte de începerea răscoalei și de frământările pregătirilor de război, într-o vreme pe când poporul se strânsese la sărbătoarea Azimelor în ziua a opta a lunii lui Xantic[47], pe la ceasul al nouălea din noapte, s-a arătat o lumină atât de puternică deasupra altarului și a templului de ai fi crezut că-i plină zi și această lumină a durat o jumătate de ceas; oamenii simpli au înțeles că acesta e un semn bun, dar scribii care consemnează lucrurile divine și-au dat seama că prin el se prevestea tocmai răul ce avea să urmeze.

3. Altă dată, tot cu prilejul aceleiași sărbători, o vacă adusă ca jertfă de marele preot a fătat un miel chiar în mijlocul templului. 4. Pe la șase ceasuri din noapte, ușa dinăuntrul templului care dă spre răsărit – deși era din aramă și foarte grea, încât seara abia

---

[47] Luna aprilie la macedoneni.

o închiseseră douăzeci de bărbaţi, şi deşi fusese închisă cu fiare groase şi cu drugi de fier, iar zăvorul ei era puternic – a fost văzută deschizându-se dintr-odată singură.

5. La câteva zile după sărbătoare, în ziua de 21 a lunii lui Artemisios[48], s-a văzut o arătare diavolească mai mare decât s-ar fi putut crede, iar ceea ce ar mai trebui spus ar fi şi mai de necrezut, dacă n-ar fi fost povestit de cei care au văzut-o şi dacă suferinţele care au urmat n-ar fi fost pe măsura acestor semne: într-adevăr, înainte de apusul soarelui au fost văzute în văzduh în tot ţinutul din apropiere o mulţime de care aeriene şi falange de oameni înarmaţi lansându-se din nori şi înconjurând parcă cetăţile.

6. Altă dată, în urma sărbătorii numită a Cincizecimii, noaptea, venind la templu pentru slujbă, după cum le era obiceiul, preoţii au spus că au auzit mai întâi mişcări şi zgomote tulburătoare, apoi voci insistente: «Să plecăm de aici!»

7. Dar iată ceva şi mai îngrozitor. Un om cu numele Iisus, un individ rudimentar, fiul lui Anania, un om de rând, cu patru ani înainte de a fi început războiul, într-o vreme când treburile oraşului se desfăşurau în deplină pace şi în bună stare, venind la sărbătoarea Corturilor, pe care toţi trebuiau să le întindă în cinstea lui Dumnezeu, a început să strige dintr-odată prin templu: «Glas de la răsărit, glas de la apus, glas din patru vânturi, glas pentru Ierusalim şi pentru templu, glas pentru mireasă şi pentru mire, glas pentru tot poporul!» Cu astfel de strigăte a cutreierat el zi şi noapte străzile oraşului.

8. Unii dintre oamenii de vază ai cetăţii, indignaţi din pricina acestor strigăte de rău augur, punând mâna pe om, l-au bătut, rănindu-l greu. Cu toate acestea, el nu spunea nimic altceva decât striga aceleaşi cuvinte înaintea celor de faţă.

9. Până la urmă, căpeteniile şi-au închipuit că omul este mânat de o putere cu totul aparte, fapt care s-a şi dovedit real, de aceea l-au dus înaintea prefectului roman. Acesta a poruncit să fie bătut cu vergi până la sânge, dar el n-a scos niciun geamăt şi nici n-a plâns, ci repeta doar la fiecare lovitură, după cum îl ţineau puterile: «Vai, vai de Ierusalim!»"[49]

[48] Prima lună de primăvară la spartani (aprilie-mai).

[49] IOSIF FLAVIU, *Despre războiul iudaic*, VI, 288-304 (*cf.* G. RICCIOTTI, *Histoire d'Israel*, II, pp. 504-505).

10. Iosif ne istoriseşte[50] şi alt fapt, parcă şi mai straniu. Ne spune anume că în Sfintele Scripturi s-ar afla o prorocie potrivit căreia în vremea aceea cineva născut din ţara aceasta va ajunge să stăpânească lumea întreagă. Iosif e de părere că această prezicere s-a împlinit prin venirea lui Vespasian la cârma Imperiului Roman.

11. Numai că acest împărat n-a ajuns să conducă întreaga lume, ci numai ţinuturile stăpânite de romani, aşa încât ar fi mai potrivit să credem că acea prorocie se referea de fapt la Hristos, Căruia Însuşi Tatăl I-a spus: „Cere de la Mine şi-Ţi voi da neamurile drept moştenire a Ta şi stăpânirea Ta, marginile pământului"[51]. Or tocmai în vremea aceea s-a putut spune despre propovăduirea Sfinţilor Apostoli: „În tot pământul a ieşit vestirea lor şi la marginile lumii cuvintele lor"[52].

IX

Iosif şi scrierile rămase de la el

1. După toate acestea e bine să nu uităm nici de persoana lui Iosif însuşi, care a contribuit în aşa măsură la scrierea de faţă ca să cunoaştem şi să aflăm din ce ţară şi din ce neam se trage. Iată cum se exprimă el însuşi: „Iosif, fiul lui Matia, preot în Ierusalim, care la început a luptat împotriva romanilor, a fost nevoit la urmă să se apropie de ei"[53].

2. Între iudeii de atunci, el a fost de departe cel mai vestit dintre compatrioţi şi s-a bucurat de cea mai mare trecere, nu numai printre cei de un neam cu el, ci şi între romani, dovadă că a fost cinstit şi în cetatea romanilor prin înălţarea unei statui[54], iar scrierile compuse de el s-au învrednicit a fi colecţionate şi în biblioteci.

3. *Antichităţile iudaice* le-a descris în toate cele douăzeci de cărţi ale operei cu acelaşi titlu, iar *Istoria războiului* purtat în timpul său cu romanii a fost descrisă în şapte cărţi, mărturisind el însuşi că, pe bună dreptate, acestea din urmă le-a compus nu numai în

[50] Iosif Flaviu, *Despre războiul iudaic*, VI, 312-315. <Vezi şi Suetonius, *Vieţile celor doisprezece cezari*, „Vespasian", p. 317.>

[51] *Psalmul* 2, 8.

[52] *Psalmul* 18, 4; *Romani* 10, 18.

[53] Iosif Flaviu, *Despre războiul iudaic*, I, 3.

[54] Nimeni în afară de Eusebiu nu a spus acest lucru.

grecește, ci și în limba sa maternă[55], fiind întru totul demn de crezare pentru toate celelalte.

4. Mai avem de la el încă două cărți despre *Antichitățile iudeilor*, în care răspunde observațiilor aduse de gramaticul Apion[56], care scrisese pe atunci o lucrare îndreptată împotriva iudeilor, precum și altora, care se siliseră să batjocorească și ei tradițiile poporului iudeu.

5. În cea dintâi dintre aceste cărți el a statornicit numărul scrierilor numite „Vechiul Testament", arătându-ne că, potrivit unei vechi tradiții, aceste scrieri erau recunoscute de toți iudeii, căci iată cum se exprimă despre ele:

X

Cum comentează Iosif Scripturile dumnezeiești

1. „La noi nu există nenumărate cărți, în dezacord sau chiar în contradicție unele cu altele, ci numai douăzeci și două de cărți, care conțin descrierea întregului timp trecut și sunt socotite pe bună dreptate ca dumnezeiești.

2. Dintre acestea, primele cinci sunt cărțile lui Moise, care cuprind legile și tradiția veche începând de la facerea omului până la moartea lui Moise, un răstimp cam de aproape trei mii de ani.

3. De la moartea lui Moise și până la moartea lui Artaxerxes, care a fost regele perșilor care a urmat după Xerxes, au compus istoria vremii lor, în treisprezece cărți, prorocii care au venit după Moise. Celelalte patru cărți cuprind imnuri închinate lui Dumnezeu și reguli de viață pentru oameni.

4. În realitate, începând cu vremea lui Artaxerxes și până în vremurile noastre, toate au fost descrise, însă aceste însemnări n-au fost socotite ca având aceeași vrednicie de crezare ca cele de dinaintea lor, pentru că succesiunea prorocilor nu este chiar atât de sigură[57].

[55] Versiunea aramaică a *Războiului iudaic* s-a pierdut.

[56] Cunoscută mai ales sub titlul *Contra lui Apion*. Ea nu-i aparține lui Iosif Flaviu. <Apion a fost un gramatic și lexicograf grec din Alexandria, ostil comunității iudaice de acolo și elev al lui Didim cel Orb. A călătorit în Grecia și Italia în vremea împăraților Tiberius și Claudius I.>

[57] <Iosif Flaviu știa mai puține lucruri despre istoria evreilor în perioada de după Neemia, guvernator al Iudeei în vremea regelui persan Artaxerxes I (465-425 î.Hr.), până la

5. Cât de vrednice socotim noi cărțile sfinte, o dovedim prin faptul că, oricât de mult timp s-a scurs de la compunerea lor, nimeni n-a îndrăznit vreodată să adauge, să scoată ori să schimbe ceva din acele cărți, ci toți găsesc lucru firesc, începând din prima lor copilărie, să vadă aceste cărți ca tot atâtea învățături ale lui Dumnezeu, să țină la ele și, dacă este nevoie, chiar să moară pentru ele".

6. E de folos să amintim aceste cuvinte ale istoricului. O altă scriere care nu este mai puțin vrednică de el și care a fost compusă de acest scriitor este cea intitulată *Despre rațiunea dominantă*, pe care unii o intitulează *Makkabaicon*[58] pentru că ea cuprinde luptele iudeilor despre care se vorbește în cărțile numite „ale Macabeilor", care se știe că s-au comportat bărbătește pentru evlavia față de Dumnezeu.

7. Către sfârșitul cărții a douăzecea din *Antichități*, același scriitor subliniază că și-ar fi propus să scrie în patru cărți, potrivit învățăturii cuprinse în tradiția iudaică, despre Dumnezeu, despre ființa Lui, despre legi și despre motivele pentru care e îngăduit să săvârșești anumite fapte și, în schimb, de ce e interzis să săvârșești altele. Tot el mai amintește în propriile sale scrieri că s-a mai ocupat și de alte lucrări[59].

8. În afară de acestea, e bine să amintim cuvintele puse la sfârșitul *Antichităților*, spre a întări și mai mult mărturiile preluate de noi de la el[60]. Acolo Iosif îl respinge, de pildă, pe Iustus din Tiberiada[61] (care a încercat să descrie ca și el întâmplări din acea

Antiochos al IV-lea Epiphanes (175-163 î.Hr.), suveranul seleucid care, interzicând cultul lui Iahve la Ierusalim, unde a înălțat un altar în cinstea lui Zeus, a dus la declanșarea răscoalei macabeilor din Iudeea, în anul 166 î.Hr. În tradiția iudaică, Neemia trece drept cel menționat de Ezdra sub numele Zorobabel. Sfântul Ioan Gură de Aur a redactat și trei omilii „la Sfinții Macabei și la maica lor" (Sfântul Ioan Gură de Aur, *Predici la sărbători împărătești și cuvântări de laudă la sfinți*, ediția a II-a, *PSB* 14, serie nouă, traducere de Pr. Prof. Dumitru Fecioru, Ed. Basilica, București, 2015, pp. 443-456.)>

[58] Nu aparține lui Iosif Flaviu, <ci foarte probabil unui autor contemporan cu el ori chiar ulterior lui (*cf. Le quatrième livre des Maccabées*, introduction, traduction et notes par André Dupont-Sommer, Paris, 1939, pp. 67-85); *apud* Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclesiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 116, n. 5>.

[59] Iosif Flaviu, *Antichități iudaice*, XX, 268. În versuri sau în proză. *Istoria risipirii Ierusalimului* a circulat mult printre români; pe la începutul secolului al XIX-lea ea a fost chiar tipărită.

[60] E vorba de autobiografia sa, pe care Iosif Flaviu a lăsat-o să fie ca un fel de introducere la operele sale.

[61] Acest autor a scris și el o istorie a poporului iudeu și o cronică a regilor iudei, ambele pierdute. <Vezi și E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes*, I, p. 58.>

vreme), acuzându-l că nu spune adevărul, aducând apoi multe alte corecturi la adresa lui, după care continuă textual:

9. „Cât despre mine, nu m-am temut dacă cineva nu are aceeași părere ca și mine despre scrierile mele, ba chiar mi-am trimis cărțile împăraților, într-o vreme când evenimentele erau încă actuale. Mi-am dat seama astfel că am păstrat tradiția adevărului, așteptându-mă să fiu confirmat de mărturii, și iată că nu m-am înșelat.

10. Tot în felul acesta am prezentat scrierea mea și multor altora (dintre care unii au luat parte chiar la război), cum a fost cazul cu regele Agripa și cu unele dintre rudele lui.

11. Chiar și împăratul Titus a dorit ca istoria acestor evenimente să fie transmisă oamenilor numai după aceste scrieri, încât a scris cu mâna proprie ordinul ca ele să fie publicate. Tot așa și regele Agripa a întărit în șaizeci și două de epistole adevărul expunerii mele"[62]. Două dintre aceste epistole sunt chiar anexate de Iosif la scrierile lui.

Dar destul despre aceste lucruri! Să trecem acum iarăși la istorisirea noastră.

XI

După Iacov, Biserica din Ierusalim a fost condusă de Simeon

După moartea martirică a lui Iacov și după nimicirea Ierusalimului, care a urmat curând după aceea, apostolii și ucenicii Domnului care mai rămăseseră încă în viață s-au strâns laolaltă de pretutindeni, după cum se spune, în jurul rudelor după trup ale Domnului, au ținut sfat cu toții și s-au întrebat: cine anume ar fi vrednic să fie urmaș al lui Iacov? La care toți într-un singur gând au găsit că Simeon, fiul lui Cleopa, despre care se face amintire în cartea Evangheliei[63], e vrednic să urce pe scaunul episcopal al

[62] IOSIF FLAVIU, *De vita sua*, 361-364 (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 117).

[63] *Luca* 24, 18; *Ioan* 19, 25. <Încă de la începutul secolului al XX-lea, un istoric german găsea deosebit de interesant faptul că „un unchi al lui Iisus poartă nume grecesc (Kleopas = Kleopatros)"; vezi Johannes WEISS, *Das Urchristentum. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben und am Schlusse ergänzt von Rudolf Knopf*, Ed. Vandenhoeck und Ruprecht, Gottingen, 1917, p. 562, n. 1.>

acestei Biserici, ca unul care era, cum se spune, văr al Mântuitorului. Într-adevăr, Hegesip istoriseşte despre Cleopa că era frate cu Iosif[64].

XII

Vespasian a poruncit să se cerceteze dacă mai trăiau urmaşi ai scaunului lui David

Ni se mai istoriseşte totodată că, după ocuparea Ierusalimului, Vespasian a poruncit să se întreprindă cercetări printre toţi cei care se trag din neamul lui David, ca nu cumva să mai rămână printre iudei vreunul din această seminţie regală. Drept urmare a acestei porunci, s-a iscat o nouă şi foarte mare prigoană împotriva iudeilor[65].

XIII

Anaclet devine al doilea episcop al Bisericii din Roma

După cei zece ani de domnie a împăratului Vespasian, a urmat la cârmă ca împărat fiul său, Titus[66]. Începând din cel de-al doilea an de domnie a acestuia, după ce păstorise ca episcop al romanilor vreme de doisprezece ani, Linus a încredinţat conducerea acestei Biserici lui Anaclet. La cârma imperiului, după Titus, care a domnit vreme de doi ani şi tot atâtea luni, urmează fratele său, Domiţian.

XIV

Al doilea episcop al Bisericii din Alexandria a fost Abilius[67]

În al patrulea an de domnie a lui Domiţian a murit Annianus, primul episcop al Bisericii din Alexandria, pe care o păstorise mai bine de douăzeci şi doi de ani. După el a urmat ca al doilea episcop Abilius.

---

[64] A se vedea mai jos, Cartea III, XXXII; Cartea IV, XXII, 4.

[65] Nu ştim ca vreun alt autor să fi spus ceva asemănător despre această hotărâre a lui Vespasian.

[66] Titus moare la 13 septembrie 81.

[67] În decursul veacurilor, titlurile capitolelor XIII şi XIV s-au contras într-unul singur.

XV

Cum a ajuns Clement al treilea episcop al Romei

În al doisprezecelea an de domnie a aceluiași împărat[68], Anaclet, care condusese Biserica romanilor vreme de doisprezece ani, a fost înlocuit cu Clement, pe care în *Epistola* sa *către filipeni* Apostolul [Pavel] îl numește colaborator al său, atunci când zice: „Clement și cu toți ceilalți însoțitori ai mei de lucru, ale căror nume sunt scrise în cartea vieții"[69].

XVI

Epistola lui Clement

De la Clement ni s-a păstrat o singură epistolă recunoscută ca autentică, destul de lungă și minunată, pe care el a scris-o ca din partea Bisericii din Roma către cea a corintenilor, din pricina unei răzvrătiri care s-a iscat atunci în Corint. Am înțeles că în foarte multe Biserici această epistolă era folosită în adunările obștești de altădată și tot așa s-a continuat până azi[70]. Iar că pe vremea aceluiași împărat treburile [bisericești] din Corint au fost tulburate de o răscoală, ne stă drept mărturie demnă de încredere Hegesip[71].

XVII

Persecuția creștinilor sub Domițian

Întrucât și-a arătat cruzimea față de mulți, prin aceea că a ucis fără motiv întemeiat[72] un mare număr de nobili și de oameni de vază din Roma, iar pe foarte mulți alți oameni de frunte tot atât de fără temei i-a trimis în surghiun dincolo de

---

[68] Este vorba de Domițian.

[69] *Filipeni* 4, 3.

[70] În Codex Alexandrinus al Bibliei (secolul al V-lea) era cuprinsă și *Epistola lui Clement*, <care a fost episcop al Romei în perioada anilor 90/91 - 100/101. Cea mai accesibilă ediție a acestei epistole este a lui Annie JAUBERT, în: CLÉMENT DE ROME, *Épître aux Corinthiens*, Editions du Cerf, Paris, 1971 (col. *Sources Chrétiennes*, 167)>.

[71] A se vedea mai jos: Cartea IV, XXIII.

[72] *Cf.* J. Zeiller, în: A. FLICHE, V. MARTIN, *Histoire de l'Église...*, I, pp. 300-304.

granită, confiscându-le averile, împăratul Domițian s-a dovedit adevărat urmaş al lui Nero prin ura și prin lupta pe care a dus-o împotriva lui Dumnezeu, căci a fost cel de-al doilea dintre cei care au pus la cale prigoana împotriva noastră[73], pe când lui Vespasian, tatălui său, nicicând nu-i trecuse prin gând ceva rău împotriva noastră.

XVIII

Apostolul Ioan și „Apocalipsa"

1. Se spune că pe atunci Apostolul și evanghelistul Ioan era încă în viață și că, din pricina mărturiei aduse în folosul Cuvântului dumnezeiesc, a fost osândit să trăiască în insula Patmos[74].

2. Într-adevăr, în cea de a cincea carte a lucrării sale *Împotriva ereziilor*, atunci când vorbește despre numărul numelui lui Antihrist din *Apocalipsa* zisă a lui Ioan[75], Irineu spune următoarele lucruri despre Ioan:

3. „Dacă în vremile de azi ar trebui să fie făcut cunoscut numele lui Antihrist, el ar trebui spus de cel care a văzut și «Apocalipsa», căci el a văzut-o nu prea demult, ci foarte aproape de vremile noastre, și anume pe la sfârșitul domniei lui Domițian"[76].

4. Pe atunci propovăduirea credinței noastre se făcea cu atâta strălucire, încât până și scriitorii străini de învățătura noastră nu stăteau la îndoială să relateze și ei în istoriile lor prigoana și suferințele martirice, precizându-ne și data foarte exactă și istorisind că, în al cincisprezecelea an de domnie a lui Domițian, Flavia Domitilla, fiică de soră a lui Flavius Clemens, unul din consulii Romei de pe atunci, a fost surghiunită împreună cu mulți alții în insula Pontia drept pedeapsă pentru că a declarat că e creștină[77].

---

[73] Această părere o aveau și alți scriitori bisericești (Tertulian, *Apologeticul*, V, 4).

[74] Eusebiu nu amintește de aruncarea Sfântului Ioan într-un butoi cu untdelemn clocotitor, de care ne vorbește Tertulian, *Despre prescripția contra ereticilor*, XXXVI (în: *PSB* 3, serie veche, pp. 164-165).

[75] *Apocalipsa* 13, 18, unde prin numărul 666 pare a se face aluzie la Nero.

[76] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, V.30.3. *Cf. infra*, Cartea V, VIII, 6.

[77] *Cf.* J. Zeiller, în: A. Fliche, V. Martin, *Histoire de l'Église...*, I, p. 302. Se pare că exilările ordonate de el veneau și din lăcomie. Vezi și Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*, „Domițian", XII, p. 343.

XIX

Domițian poruncește ca toți cei care se trag din neamul lui David să fie omorâți

Același Domițian a poruncit să fie uciși toți cei care provin din neamul lui David. Or o veche tradiție spune că unii eretici[78] i-au pârât pe urmașii lui Iuda, fratele Mântuitorului după trup, afirmând că ei se trag din neamul lui David și deci că sunt înrudiți chiar și cu Hristos Însuși. Iată în ce termeni vorbește undeva despre această problemă Hegesip:

XX

Rudele Mântuitorului

1. „Mai trăiau încă din seminția Mântuitorului niște nepoți ai lui Iuda, care era numit «fratele Domnului după trup»[79]. Fiind pârâți că s-ar trage din neamul lui David, un soldat de serviciu având calitatea de *evocatus*[80] i-a adus înaintea cezarului Domițian, căci, întocmai ca și Irod, și acesta era îngrozit de venirea lui Hristos pe lume.

2. Împăratul i-a întrebat dacă sunt într-adevăr din neamul lui David, întrebare la care ei au răspuns afirmativ. Atunci i-a întrebat câte proprietăți aveau și de ce sume de bani dispuneau? Ei au răspuns că amândoi laolaltă n-aveau mai mult de nouă mii de dinari, fiecare din ei stăpânind doar jumătate din suma respectivă. Au ținut apoi să mai adauge că nici averea pe care o aveau nu consta în aur, ci în valoarea unui teren de treizeci și nouă de

---

[78] Nu se știe la ce eretici se referă aici Eusebiu. Ar putea fi vorba mai curând de caracterul bănuitor și fricos al lui Domițian, dacă luăm în considerare cele spuse despre Domițian de SUETONIUS, *Viețile celor doisprezece cezari*, „Domițian", pp. 342-353.

[79] *Matei* 13, 55; *Marcu* 6, 3.

[80] Avem de-a face cu un latinism evident, care în manuscrise apare sub mai multe forme: ὁ ἠουόκατος, ἠβοκάτος, termen care, asemenea lui δηλατορεύω („a fi delator, a pârî", o adaptare de la latinescul *delator*) de mai sus, prefigurează fenomenul de pătrundere a unor noțiuni latine în greaca bizantină, mai ales în domeniul juridic ori militar (ca în cazul de față, unde *evocatus* poate desemna un „aprod, portărel, crainic" sau „herald").

pogoane, pe care îl cultivau cu mâna lor, ca de acolo să-și poată plăti dările și să-și acopere nevoile traiului.

3. Apoi i-au arătat palmele, duritatea trupului ca mărturie a faptului că trăiau din munca brațelor, scop în care și-au arătat și bătăturile palmelor formate de truda lor continuă.

4. Fiind întrebați despre Hristos și împărăția Lui, când anume, în ce fel și unde se va arăta ea, ei au răspuns că acea împărăție nu-i lumească și nici pământească, ci e îngerească și cerească și că ea va veni la sfârșitul veacurilor, atunci când Hristos va veni întru mărirea Sa, să judece viii și morții și să-l răsplătească pe fiecare după faptele lui.

5. La cele spuse de ei, Domițian nu i-a mai învinuit cu nimic, ci doar i-a disprețuit ca pe niște oameni simpli, i-a pus în libertate și a dat poruncă să înceteze prigoana împotriva Bisericii.

6. După ce s-au văzut liberi, ca unii care erau oricum mărturisitori și rude ale Domnului, oamenii respectivi au ajuns în posturi de conducere ale Bisericilor[81] și, pacea fiind restabilită, ei au trăit mai departe până în vremea lui Traian". Așa ne spune Hegesip.

7. Dar nu numai el, ci și Tertulian l-a menționat pe Domițian cam în același fel: „Încercase odinioară și Domițian să facă și el rău Bisericii, ca unul care avea și el o parte de cruzime ca și Nero. Dar cred că, având oarecare inteligență, s-a oprit foarte repede, rechemându-i pe creștini din surghiun"[82].

8. După Domițian, care domnise vreme de cincisprezece ani, a luat puterea Nerva, sub care Senatul roman a anulat onorurile atribuite lui Domițian și a votat o lege care îngăduia revenirea din exil a celor surghiuniți pe nedrept și restituirea averilor lor. Așa ne informează istoricii vremii[83].

9. Potrivit unei vechi tradiții a înaintașilor noștri, s-a întors pe atunci și Apostolul Ioan din exilul său pe insula [Patmos], reluându-și mai departe viața în Efes[84].

---

[81] Se vede că ideea de δεσποσύναι, a osului de domn, avea pe atunci o oarecare prestanță, <dar fără a-i înlocui pe episcopi (*cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, p. 633, n. 2)>.

[82] TERTULIAN, *Apologeticul*, V.

[83] DIO CASSIUS, *Istorii*, LXVIII, 1 <și SUETONIUS, *Viețile celor doisprezece cezari*, „Domițian", XXIII>.

[84] <Exilul Sfântului Ioan evanghelistul în Patmos nu a durat mai mult de un an.>

XXI
Kerdos, al treilea episcop al Bisericii din Alexandria

După ce Nerva a domnit ceva mai mult de un an, a urmat la tron Traian, sub care, în primul său an de domnie, a urmat la cârma Bisericii din Alexandria Kerdos, înaintea căruia fusese conducător acolo Abilius vreme de treisprezece ani. Deci Kerdos e al treilea episcop al Alexandriei, primul fiind Annianus. Tot pe atunci conducea Biserica Romei Clement, acesta fiind al treilea care deține rangul de episcop după Pavel și Petru, primul fiind Linus, iar după el Anaclet.

XXII
Ignatie, al doilea episcop al Bisericii din Antiohia

În timpurile despre care vorbim, după Evodius, care fusese primul în fruntea Bisericii din Antiohia, strălucea luminatul Ignatie. Și tot așa a ajuns și Simeon să fie al doilea după fratele Mântuitorului[85] care să conducă destinele Bisericii din Ierusalim.

XXIII
Informații despre Apostolul Ioan

1. În vremurile acelea trăia încă în Asia cel „pe care-l iubea Iisus"[86], Ioan, care era în același timp atât apostol, cât și evanghelist, conducând Bisericile de pe acolo, după ce se reîntorsese, la moartea lui Domițian, din surghiunul său în insulă.

2. Pentru a arăta că Ioan trăia în acel timp, e destul dacă aducem dovada a doi martori demni de încredere, întrucât, dacă mai e nevoie s-o spunem, amândoi figurează în primele locuri ale ortodoxiei bisericești, și anume Irineu și Clement Alexandrinul.

3. Cel dintâi dintre aceștia scrie textual în a doua carte din *Împotriva ereziilor*: „Și toți prezbiterii care s-au întâlnit cu Ioan în Asia dau mărturie că el a transmis această tradiție. Căci el a mai trăit cu ei până în vremea lui Traian"[87].

---

[85] Adică după Iacov, fratele Domnului.

[86] *Ioan* 13, 23; 19, 26; 20, 3.

[87] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, II.22.5.

4. Şi în cartea a treia din aceeaşi lucrare Irineu confirmă acelaşi lucru, când zice: „Dar şi Biserica întemeiată de Pavel în Efes şi în care a petrecut şi Ioan până în vremurile lui Traian constituie o mărturie vrednică de crezare despre tradiţia apostolilor"[88].

5. La rândul lui, şi Clement, în tratatul său *Care bogat se va mântui?*, descrie acele timpuri şi adaugă o istorisire foarte pilduitoare pentru cei care doresc să audă lucruri frumoase şi folositoare. Luaţi şi citiţi această istorioară[89] aşa cum stă ea scrisă:

6. „Ascultă o poveste care nu-i poveste, ci e cuvânt transmis prin tradiţie şi păstrat prin memorie, cu privire chiar la Ioan Apostolul. După moartea tiranului [Domiţian], Ioan s-a reîntors din insula Patmos la Efes, cercetând, când era rugat, ţinuturile învecinate ale neamurilor de acolo, pentru ca în unele zone să aşeze episcopi, în altele să îndrepteze toate Bisericile, iar în altele să numească drept cleric în urma tragerii la sorţi pe unul dintre cei indicaţi lui de Duhul.

7. Venind şi într-unul dintre oraşele din apropiere, al cărui nume îl vor şi cunoaşte unii, el i-a mângâiat mai întâi pe fraţi, apoi, întorcându-şi privirile spre episcopul aşezat în cetatea Efesului şi văzând un tânăr cu trup bine legat, plăcut la înfăţişare şi cu suflet înflăcărat, a zis episcopului: «Îţi încredinţez purtării tale de grijă cu toată râvna pe acest tânăr şi iau ca martori Biserica şi pe Hristos». Episcopul a primit şi i-a făgăduit totul, după care apostolul a repetat iarăşi aceleaşi lucruri şi a citat aceiaşi martori.

8. Apoi Ioan a plecat la Efes, iar prezbiterul[90] l-a luat acasă pe tânărul care-i fusese încredinţat, l-a ţinut lângă el, l-a hrănit şi l-a îngrijit, iar în urmă l-a botezat. După aceea n-a mai avut grijă de el

---

[88] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, III.3.4.

[89] Ea a mai fost folosită şi de SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR în *Către Teodor cel căzut*, I (*PG* 47, 305); ANASTASIE SINAITUL, *Oration in sextum psalmum* (*PG* 89, 1106 şi urm.); SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Scholia in epistolas S. Dionysii Areopagitae*, I (*PG* 4, 573). În româneşte ea a fost tradusă de Pr. N.M. Popescu, în rev. *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 39 (1915-1916), pp. 536-539, şi de Pr. prof. Dumitru Fecioru, în: CLEMENT ALEXANDRINUL, *Care bogat se va mântui?*, vol. *PSB* 4 (serie veche), Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1982, pp. 63-65.

[90] <Constatăm că în acest text reprodus de Eusebiu după Clement din Alexandria există o sinonimie între termenii „prezbiter" şi „episcop", dovadă de fidelitate faţă de o tradiţie aflată în vigoare la începuturile creştinismului (*apud* EUSEBE DE CESAREE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 127, n. 6). După *Chronicon Paschale*, L. Dindorf, Bonn, 1832, p. 470, n. 9, oraşul „din apropiere" de Efes la care se referă Eusebiu în paragraful anterior (nr. 7) este Smirna, iar episcopul este Sfântul Policarp.>

și nici nu l-a mai păzit, socotind că pecetea Domnului constituie o pavăză desăvârșită pentru el.

9. Fiind lăsat de capul lui înainte de vreme, tânărul s-a lipit, spre pierzarea lui, de alți tineri de aceeași vârstă cu el, dar leneși, stricați și obișnuiți cu rele. La început, aceștia l-au atras la niște mese bogate, după care l-au luat cu ei să meargă noaptea să fure haine, pentru ca la urmă s-ajungă să facă fapte și mai rele.

10. Încetul cu încetul, el s-a obișnuit și, din cauza firii sale mai aprinse, a ieșit de pe calea dreaptă, ca un cal nestăpânit și puternic, în stare să-și muște până și zăbalele frâului și să se prăvălească năvalnic în prăpastie.

11. Pierzându-și cu totul nădejdea în mântuirea lui Dumnezeu, el nici nu se mai gândea doar la fapte mărunte, ci plănuia să facă isprăvi mari, asemănându-se întru toate cu ceilalți. De aceea, i-a luat pe aceștia și a făcut cu ei o bandă de tâlhari, iar întrucât el era cel mai brutal, cel mai crud și cel mai sângeros, a ajuns repede căpetenia tâlharilor.

12. Între timp, vremea trecuse. Ivindu-se iarăși nevoia, a fost chemat și Ioan[91] în același oraș. După ce și-a rânduit treburile pentru care fusese chemat, Ioan a zis către episcopul locului: «Haide, episcopule, dă-ne înapoi ceea ce eu și Hristos ți-am încredințat în fața Bisericii peste care cârmuiești tu și care este martorul nostru!»

13. Bătrânul episcop a fost surprins mai întâi, crezându-se victima unei calomnii pentru o sumă de bani pe care n-o primise, de aceea nici nu-și putea închipui că-i vorba de banii pe care nu-i avea, dar, pe de altă parte, nici nu putea să nu aibă încredere în ceea ce-i spunea Ioan. «Pe tânăr ți-l cer și sufletul fratelui tău», zise Ioan. Presbiterul a oftat atunci din adâncul sufletului și, lăcrimând, a spus: «Acela a murit!» «Cum? Și de ce a murit?», a întrebat Ioan. «Pentru Dumnezeu e mort», zise episcopul; «a plecat dintre noi, este un om rău și pierdut și, ceea ce-i mai rău, s-a făcut tâlhar. Împreună cu banda lui a pus stăpânire pe întreg muntele din fața bisericii».

14. Apostolul și-a sfâșiat hainele și, după un geamăt profund, s-a lovit peste cap spunând: «Ce să zic? Bun paznic am lăsat pentru

[91] <Reiese de aici că episcopii erau subordonați apostolilor în perioada când aceștia din urmă s-au aflat încă în viață, în situații excepționale făcându-se încă apel la autoritatea lor. De la Efes, centrul metropolitan al diocezei ecleziastice a provinciei Asia, autoritatea lui Ioan era recunoscută în toată dioceza Asiei.>

sufletul fratelui! Dă-mi repede un cal şi o călăuză care să-mi arate drumul!» Şi a pornit la drum aşa cum era, direct din biserică.

15. Ajuns la locul respectiv, apostolul a fost prins de straja tâlharilor, dar nici nu a încercat să fugă şi nici nu a cerut nimic, ci striga doar: «Pentru aceasta am venit, duceţi-mă la căpetenia voastră!»

16. Acesta aştepta aşa cum era, înarmat. Însă, îndată ce l-a recunoscut pe Ioan în cel care venea spre sine, l-a copleşit ruşinea şi a luat-o la fugă. Dar, ca şi cum ar fi uitat ce vârstă are, Ioan s-a luat după el pe cât îl ţineau puterile şi striga:

17. «Fiule, de ce fugi de mine, părintele tău, care nu-s înarmat şi mai sunt şi bătrân? Fie-ţi milă de mine, fiule, nu te teme! Încă mai poţi spera la viaţă! Voi da seamă pentru tine înaintea lui Hristos. Dacă ar fi nevoie, m-aş duce bucuros chiar la moarte pentru tine, aşa cum a murit şi Mântuitorul pentru noi: pentru sufletul tău, l-aş da bucuros pe al meu. Opreşte-te şi ai încredere! Hristos este Cel care m-a trimis».

18. La auzul acestor cuvinte, tânărul s-a oprit, plecând mai întâi privirile în jos, iar după aceea şi-a aruncat armele, tremurând şi plângând cu amar. Apoi, l-a îmbrăţişat pe bătrânul apostol, care se apropia, şi şi-a cerut iertare, aşa cum putea prin plânsetele lui, botezându-se parcă a doua oară prin lacrimile vărsate, dar ascunzându-şi totuşi mâna dreaptă.

19. Apostolul i-a garantat şi l-a asigurat cu jurământ că a găsit iertare pentru el de la Mântuitorul; s-a rugat de el, a îngenuncheat înaintea lui, i-a sărutat mâna dreaptă ca să-i arate c-a fost curăţită prin căinţă şi astfel l-a adus din nou la Biserică; intervenind acolo pentru el prin bogate rugăciuni, nevoindu-se împreună cu el în postiri prelungite şi încântându-i cugetul cu multe şi felurite cuvinte de îmbărbătare. Şi, după cum se spune, nu s-a depărtat de el până ce nu l-a redat deplin Bisericii, fostul căpitan de tâlhari dând o minunată mărturie de căinţă adevărată, o puternică dovadă de renaştere, un trofeu al învierii"[92].

---

[92] Clement Alexandrinul, *Care bogat se va mântui?*, capitolul 42. <În această frumoasă naraţiune, se pare că rugăciunile şi postul, însoţite de lacrimi şi de căinţa sinceră, sunt suficiente pentru iertarea completă a unor grele păcate. Episcopul nu intervine deloc în acest caz, autoritatea Apostolului Ioan, pe care nu-l vedem pronunţând vreo formulă de iertare, situându-se mai presus de a sa (*cf.* Adhemar d'Alès, *L'Edit de Calliste*, G. Beauchesne, Paris, 1914, p. 50); *apud* Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 129, n. 8.>

XXIV
Ordinea Evangheliilor

1. Să fie, aşadar, această istorioară lăsată de Clement spre învățătura şi spre folosul cititorilor!

Și acum să arătăm scrierile recunoscute ale acestui Apostol [Ioan].

2. Mai întâi trebuie să primim *Evanghelia după Ioan*, care este recunoscută în toate Bisericile de sub cer. Că cei bătrâni aveau bun temei când au rânduit-o pe locul al patrulea, adică după celelalte trei, se poate vedea din următorul fapt:

3. Oamenii inspirați şi cu adevărat vrednici de Dumnezeu, adică apostolii lui Hristos, au trăit o viață cu totul curată și și-au împodobit sufletele cu toate virtuțile. Limba o stăpâneau cu stângăcie[93], în schimb erau neînfricați datorită puterii dumnezeiești făcătoare de minuni, dăruită lor de către Mântuitorul. Ei nu erau în stare să tâlcuiască învățătura Dascălului lor prin convingere și prin meşteşugul vorbirii, lucru pe care nici nu-l încercau, ci se foloseau numai de dovada Duhului dumnezeiesc, Care lucra împreună cu ei, numai de puterea făcătoare de minuni a lui Hristos care lucra prin ei. Ei propovăduiau cunoaşterea Împărăției cerurilor în întreagă lumea locuită, fără să se preocupe câtuşi de puțin de scrierea cărților.

4. Ei lucrau aşa pentru că erau chemați la o slujire mai însemnată şi mai presus de puterile omenești. Pavel însuși, cel mai puternic în pregătirea cuvântului și cel mai competent în cugetare, n-a încredințat nici el scrisului decât epistole scurte, cu toate că ar fi avut de spus multe lucruri, și chiar adevăruri inefabile, ajungând până la contemplările celui de-al treilea cer, fiind răpit până în Raiul lui Dumnezeu, unde se învrednicise să audă cuvinte negrăite[94].

5. Nici ceilalți ucenici ai Mântuitorului, anume cei doisprezece apostoli, cei şaptezeci de ucenici și nenumărați alții nu erau totuși lipsiți de experiența aceloraşi lucruri, însă dintre toți numai Matei și Ioan ne-au lăsat în scris amintiri[95] despre convorbirile cu Mântuitorul, iar tradiția reține că ei au ajuns să scrie din necesitate.

---

[93] *Cf. Faptele* 4, 13; 2 *Corinteni* 11, 6. Eusebiu se va fi gândit îndeosebi la cunoştințele de limbă literară grecească.

[94] *Cf.* 2 *Corinteni* 12, 2-4.

[95] În original: ὑπομνήματα – „aduceri aminte", „memorii", prin care Sfântul Iustin desemna Evangheliile (*Apologia întâi*, LXVI, 3; *Dialogul cu iudeul Tryphon*, VI, 4; LII, 5 etc.). Dar tot în acest sens vorbeau și apostolii uneori: *Ioan* 14, 26; 2 *Petru* 1, 12; 2 *Timotei* 2, 14.

6. După ce a propovăduit mai întâi printre iudei, întrucât urma să meargă și la alții, Matei a transmis în scris, în limba părinților săi, Evanghelia lui, căci a căutat să suplinească în scris lipsa prezenței lui printre cei de care se despărțea.

7. Într-o vreme când Marcu și Luca își redactaseră și ei Evangheliile pe care le-au propovăduit, se spune că în tot acest timp Ioan se mulțumea cu propovăduirea nescrisă, dar până la urmă totuși s-a hotărât s-o redacteze și în scris, din următorul motiv: întrucât cele trei Evanghelii scrise mai înainte se răspândiseră la toți credincioșii și ajunseseră și la el, Ioan se spune că le-a primit și a adus mărturie despre adevărul lor. El a observat însă că lipsește din scrierea lor relatarea celor săvârșite de Hristos în primele timpuri și la începutul propovăduirii Sale. Iar acest lucru e adevărat.

8. Și pe bună dreptate, aici se vede limpede că cei trei evangheliști au consemnat numai ceea ce a săvârșit Mântuitorul timp de un an după prinderea și întemnițarea lui Ioan Botezătorul, așa cum ne lasă să înțelegem încă de la început istorisirile lor.

9. Într-adevăr, Matei indică răstimpul relatării sale, care începe cu postul de patruzeci de zile și cu ispitirea Mântuitorului care a urmat, folosind următoarele cuvinte: „Și Iisus, auzind că Ioan a fost întemnițat, a plecat din Iudeea în Galileea”[96].

10. Tot așa face și Marcu: „După ce Ioan a fost prins, Iisus a venit în Galileea”[97], pe când Luca, înainte de a fi început istorisirea faptelor lui Iisus, face și el aproape aceeași observație, spunând că, „pe lângă toate relele pe care le făcuse, Irod a mai adăugat și pe aceasta, că l-a închis pe Ioan în temniță”[98].

11. Se pare, dar, că tocmai de aceea ar fi fost rugat Ioan să relateze într-o Evanghelie specială despre timpul asupra căruia cei trei evangheliști au păstrat tăcerea, precum și despre faptele săvârșite de Mântuitorul în răstimpul dinainte de întemnițarea Botezătorului. Acest adevăr ne lasă evanghelistul să-l înțelegem fie atunci când grăiește: „Acest început al minunilor l-a făcut Iisus [în Cana Galileei]”[99], fie atunci când amintește, în plină relatare a faptelor lui Iisus, de Botezător, ca de unul care pe atunci încă boteza

[96] *Matei* 4, 12.
[97] *Marcu* 1, 14.
[98] *Luca* 3, 19-20.
[99] *Ioan* 2, 11.

la Enom, lângă Salim, precizând limpede că „Ioan nu fusese încă aruncat în închisoare"[100].

12. Așadar, în Evanghelia redactată de el, Ioan ne relatează cele săvârșite de Hristos încă înainte ca Ioan să fi fost aruncat în temniță, pe când, dimpotrivă, ceilalți trei evangheliști ne istorisesc ce s-a întâmplat după prinderea și întemnițarea Botezătorului.

13. Cine privește cu atenție, acela nu poate găsi contradicție între Evanghelii, întrucât, pe de o parte, *Evanghelia după Ioan* expune începutul faptelor lui Hristos, pe când ceilalți ne istorisesc cele întâmplate spre sfârșitul vieții Lui. Probabil că Ioan a trecut sub tăcere genealogia după trup a Mântuitorului din pricină că ea fusese descrisă mai înainte de Matei și de Luca; în schimb, el a început să vorbească despre dumnezeirea Lui, întrucât acest subiect fusese păstrat pentru el, ca pentru unul superior [lui Matei și Luca], de către Duhul dumnezeiesc.

14. Iată, dar, ce am avut de spus despre *Evanghelia după Ioan*. Despre motivul care a provocat redactarea *Evangheliei după Marcu* am vorbit mai înainte[101].

15. Privitor la cea după Luca, ne-o spune încă de la început el însuși, precizând care anume a fost motivul redactării ei: „Deoarece" – zice el – „mulți au încercat", poate cu prea mare ușurință, să alcătuiască o istorisire despre aceste lucruri pe care el le-a cunoscut deplin, a „găsit cu cale" să lase la o parte părerile nesigure ale altora și să dea într-o Evanghelie proprie o expunere exactă a ceea ce aflase temeinic și plin de adevăr, în urma legăturilor și a convorbirilor neîntrerupte și grăitoare avute cu Pavel și cu ceilalți apostoli[102].

16. Iată, dar, ce am avut de spus despre Evanghelii. Vom încerca să arătăm mai deplin, când va fi cazul, folosind și mărturiile celor mai vechi, ce anume s-a mai spus și de către alții în legătură cu aceleași Evanghelii.

17. Dintre scrierile lui Ioan, în afară de Evanghelie, *Prima epistolă* e recunoscută de toți, atât de către cei de azi, cât și de către cei de altădată, ca autentică, pe când asupra celorlalte două sunt îndoieli[103].

---

[100] *Ioan* 3, 23.
[101] Cartea II, XV.
[102] *Cf. Luca* 1, 1-4.
[103] Nu aduce nicio motivare. La rândul lui, e drept, nici Origen nu amintește decât cea de-a doua epistolă a lui Petru.

18. Cât despre *Apocalipsă*, părerile celor mai mulți sunt împărțite. Poate că la vremea cuvenită va ajunge să fie și ea apreciată potrivit mărturiei celor vechi[104].

XXV

Sfintele Scripturi recunoscute de toți și cele care nu sunt recunoscute de toți

1. Ajunși aici, pare potrivit să recapitulăm lista cărților Noului Testament pe care le-am amintit[105]. În primul rând, trebuie să punem sfânta tetradă a *Evangheliilor*, cărora le urmează scrierea *Faptele Apostolilor*.

2. După această carte, trebuie amintite *Epistolele* lui Pavel, după care va trebui recunoscută *Prima epistolă a lui Ioan* și tot așa *Prima epistolă a lui Petru*. În urma acestora vom rândui – dacă se consideră potrivit – *Apocalipsa* lui Ioan, despre care la momentul cuvenit vom arăta mai pe larg ce trebuie să credem.

3. Acestea sunt cărțile recunoscute de către toți. Printre cele asupra cărora există îndoieli[106], cu toate că și ele sunt primite de către cei mai mulți, se înscriu *Epistola* zisă *a lui Iacov*, cea *a lui Iuda*, apoi *A doua epistolă a lui Petru*, precum și așa-numitele *Epistole a doua și a treia ale lui Ioan*, fie că ele provin de la evanghelist, fie de la altcineva cu același nume.

4. Între apocrife trebuie rânduite *Faptele lui Pavel*, cartea intitulată *Păstorul*, *Apocalipsa lui Petru*, apoi: așa-numita *Epistolă a lui Barnaba*, scrierea cu numele *Didahia celor 12 Apostoli* și apoi, după cum am mai spus, *Apocalipsa* lui Ioan, dacă vrem, aceasta din urmă fiind – după cum am spus – respinsă de unii, în vreme ce alții o încadrează printre cele recunoscute.

5. Tot în rândul celor apocrife au plasat unii *Evanghelia după evrei*, care place mai ales acelora dintre evrei care L-au primit pe Hristos[107].

---

[104] A se vedea mai jos: Cartea VI, XXV.

[105] „Lista aceasta nu putea fi decât ezitantă, din moment ce nu ia în considerare practica uneia ori a mai multor Biserici" (M.-J. LAGRANGE, *Histoire ancienne...*, p. 107); *apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 133.

[106] Eusebiu folosește expresiile clasice: 1. „omologumena" – cele recunoscute; 2. „antilegomena" – cele contestate sau recunoscute doar parțial, precum și 3. „notha" sau apocrife.

[107] *Evanghelia după evrei* era prețuită de Hegesip (vezi mai jos, Cartea IV, XXII, 8), de Clement Alexandrinul (*Stromate*, II, 45, 5) și de Origen (*In Johannem*, 2, 87). A se vedea nota lui A. Kraft în: EUSEBIUS VON CAESAREA, *Kirchengeschichte*, p. 176.

6. Chiar dacă toate aceste ultime cărţi fac parte din categoria scrierilor contestate, în chip necesar noi am alcătuit o listă a acestora din urmă, separând scrierile care, potrivit tradiţiei bisericeşti, sunt adevărate, autentice şi unanim recunoscute de cele care, spre deosebire de ele, deşi nu sunt cuprinse între cele testamentare, canonice, fiind contestate, totuşi sunt bine cunoscute de cei mai mulţi dintre scriitorii bisericeşti. Vom putea face, aşadar, deosebire între aceste cărţi şi cele care (mai ales la eretici) sunt date sub numele unor apostoli, fie că e vorba de *Evanghelia lui Petru*, a lui Toma, a lui Matia ori ale altora, fie de *Faptele lui Andrei*, ale lui Ioan ori ale altor apostoli: niciun scriitor bisericesc din cei recunoscuţi de tradiţie n-a socotit vrednice de a fi pomenite undeva aceste scrieri[108]. De altfel, ele se deosebesc de cele apostolice şi prin felul de exprimare. Cât despre cugetare şi felul de a pune problemele, ele sunt deosebite de cele ale ortodoxiei adevărate, ceea ce dovedeşte că sunt plăsmuiri ale ereticilor. E limpede, aşadar, că ele nu trebuie să fie puse printre apocrife, ci trebuie respinse, ca fiind întru totul absurde şi nelegiuite.

Şi acum să reluăm firul expunerii noastre.

XXVI

Menandru înşelătorul

1. Lui Simon Magul i-a urmat Menandru, după felul de vieţuire, o altă unealtă cu nimic mai slabă decât cel dintâi în lucrarea cea diavolească. Era de loc şi el din Samaria şi, cu toate că a atins nu mai puţin decât maestrul său culmea înşelătoriei, totuşi el făcea magii încă şi mai surprinzătoare decât acela. Despre sine, el declara că e mântuitorul cel trimis de sus odinioară încă din veacuri neştiute, pentru mântuirea oamenilor.

2. El învăţa că nu există o altă modalitate pentru cineva de a se elibera chiar de îngerii care au creat lumea dacă nu va fi fost mai întâi călăuzit cu ajutorul practicii magiei transmise de el şi al botezului împărţit de el; că cei vrednici de acest botez vor avea parte chiar în această viaţă de nemurire veşnică, fără a mai muri, ci ar

[108] <Cărţile menţionate sunt considerate eretice, cu menţiunea ezitărilor lui Serapion din Antiohia cu privire la *Evanghelia lui Petru*.>

rămâne pe pământ într-o nepieritoare tinereţe şi ar fi nemuritori. E uşor de găsit informaţii în această privinţă la Irineu[109].

3. Dar despre Menandru relatează şi Iustin în acelaşi fel, şi anume atunci când aminteşte despre Simon [Magul], unde spune textual: „Un oarecare Menandru, samarinean şi el, originar din satul Kaparattaia, s-a făcut ucenic al lui Simon şi a ajuns sub influenţa demonilor. Venind apoi în Antiohia, ştim că a înşelat mulţi oameni cu meşteşugurile magiei lui. Pe cei care-i urmau lui i-a convins că nu vor mai muri, iar astfel de învăţături mai susţin câţiva până azi"[110].

4. Ţinea de o lucrare diabolică încercarea de a calomnia marea taină a religiei creştine[111], prin acuzaţia de magie, cu ajutorul unor asemenea vrăjitori care s-au strecurat sub denumirea de creştini, şi de a discredita prin ei doctrinele bisericeşti cu privire la nemurirea sufletului şi învierea morţilor. Dar cei care au subscris la astfel de „mântuitori" au decăzut din nădejdea cea adevărată.

XXVII

Despre erezia ebioniţilor

1. Pe alţii, în schimb, pe care demonul cel rău n-a putut să-i despartă de dragostea faţă de Hristosul lui Dumnezeu, i-a robit, câştigându-i cu alte slăbiciuni: cei de demult pe bună dreptate i-au numit pe aceştia „ebioniţi", deoarece aveau cu privire la Hristos idei cu totul sărace şi grosiere[112].

---

[109] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, I.23.5.

[110] SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ŞI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, XXVI, 4.

[111] *Cf. 1 Timotei* 3, 16. <Despre Menandru din Samaria, vezi S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 161-162.>

[112] Ca sectă iudeo-creştină de orientare rigoristă, ebioniţii sunt cunoscuţi mai întâi de Tertulian (*Despre prescripţia contra ereticilor*, X, 8; XXX, 5), apoi de Irineu (*Împotriva ereziilor*, I.26.2) şi mai ales de Origen (*Filocalia*, I, în traducere românească: ORIGEN, *Scrieri alese*, partea a II-a, *PSB* 7, p. 324; *Contra Celsum*, II, 1; V, 61). De la Origen preia şi Eusebiu cele două nuanţe, una iudaizantă, alta rigoristă. <În limba ebraică, ebioniţii înseamnă „cei săraci". S-a crezut iniţial că acest nume era dat la început creştinilor din Ierusalim, dar nu s-a găsit nicio dovadă în acest sens. E adevărat că mai târziu ascetismul riguros a fost legat de sărăcie, considerată o virtute monahală. Tertulian şi Epifanie de Salamina au vorbit chiar de Ebion, personaj legendar care ar fi dat numele sectei. Vezi şi Adolf HILGENFELD, *Die Ketzergeschichte des Urchristentums, urkundlich dargestellt*, Fues's Verlag, Leipzig, 1884; M. SIMON, *Verus*

2. Vedeau, adică, în El o ființă banală și comună, un simplu om curățit prin strădanii morale, născut pe cale firească din împreunarea unui bărbat cu Maria. Erau de părere că Legea lui Moise trebuie respectată întru totul, pentru că, ziceau ei, omul nu s-ar putea mântui numai prin credința în Hristos și printr-o viață conformă acestei credințe.

3. O altă direcție între ebioniți evita de fapt acea stranie absurditate a lor, netăgăduind că Mântuitorul S-a născut dintr-o fecioară și din Duhul Sfânt, dar nici ei nu aprobau că, în calitate de Dumnezeu, Cuvântul și Înțelepciunea ar fi existat și mai înainte, revenind astfel la impietatea celor dintâi, cu atât mai mult cu cât – ca și ceilalți – se străduiau și ei cu orice preț să respecte integral prescripțiile trupești ale Legii.

4. Ei credeau că vor trebui respinse cu totul *Epistolele* Apostolului [Pavel], pe care-l numeau „apostat al Legii", servindu-se numai de *Evanghelia* zisă *după evrei*, pe când de celelalte nu prea țineau seamă[113]. Respectau sâmbăta și celelalte rânduieli iudaice, ca și ceilalți, dar, pe de altă parte, cinsteau și duminicile aproape ca și noi, în amintirea Învierii Mântuitorului.

5. Din pricina acestei învățături, ei au primit numele de „ebioniți", deoarece numele „ebioniți" pune în lumină sărăcia minții lor, căci tocmai printr-un astfel de cuvânt îi desemnau iudeii pe oamenii săraci.

XXVIII

Despre Cerint ereziarhul

1. În aceleași vremuri[114] de care vorbim a ajuns și Cerint căpetenie a unei alte erezii. Iată ce scrie în *Cercetarea* sa în această privință Gaius, despre care am amintit mai înainte[115]: 2. „Dar, prin descoperirile pe care le dă ca și cum ar fi fost scrise de un mare

Israel..., p. 281 și urm.; H.J. SCHOEPS, *Theologie und Geschichte...*, Mohr, Tübingen, 1949; Jean DANIÉLOU, *Histoire des doctrines chretiennes avant Nicée*, I (*Theologie du judéo-christianisme*), Desclée et Cie, Paris, 1958.>

[113] A se vedea mai sus, nota 107. <Despre *Evanghelia după evrei*, vezi M. SIMON, *Verus Israël...*, pp. 290-291, precum și G. BARDY, „Saint Jérôme et l'Évangile selon les Hébreux", în: *Mélanges de Science religieuse*, tome II, Paris, 1946, pp. 5-36.>

[114] Pe vremea lui Traian.

[115] Cartea II, XXV, 6.

apostol[116], și Cerint prezintă în chip mincinos istorisirea unor fapte miraculoase care i-ar fi fost comunicate de îngeri. El zice, anume, că, după înviere, împărăția lui Hristos va fi pământească și că trupurile vor trăi iarăși în Ierusalim, devenind din nou roabe patimilor și plăcerilor. Dușman al Scripturilor lui Dumnezeu, Cerint spune, vrând prin aceasta să ducă pe oameni în rătăcire, că va fi vreme de o mie de ani o serbare nupțială".

3. Și Dionisie, cel care a primit în vremurile noastre scaunul episcopal din Alexandria[117], relatează și el în cartea a doua a *Făgăduințelor* sale, în legătură cu *Apocalipsa* lui Ioan, câteva fapte pe care spune că le-a prins din tradiția de demult, amintind textual despre același personaj:

4. „Cerint, întemeietorul ereziei numite după el «cerintiană», a vrut să-și pună opera sub un nume de mare răsunet. Căci iată care-i conținutul învățăturii lui. Împărăția lui Dumnezeu, zice el, are caracter pământesc; 5. iar întrucât era îndrăgostit mai mult de sine, ca unul care era un om cu totul trupesc, Cerint pretindea – așa visa el – că Împărăția lui Dumnezeu ar consta doar în satisfacerea poftelor stomacului și a organelor așezate mai jos de el, deci în mâncare, în băutură și în împreunări trupești, iar ca să lase și o impresie mai bună decât aceste plăceri, recomanda și ținerea sărbătorilor, a sacrificiilor și a jertfelor sângeroase[118]".

6. Așa spunea [Dionisie].

Cât despre Irineu, după ce expune în prima carte a lucrării *Împotriva ereziilor* câteva din amăgirile secrete și dezgustătoare ale aceluiași Cerint[119], în cartea a treia transmite o istorie care nu se poate uita și pe care a auzit-o de la Policarp, anume: într-o zi

---

[116] După Gaius, *Apocalipsa* ar fi fost scrisă de Cerint.

[117] Fost întâi conducător al școlii catehetice (aproximativ 231-248), apoi episcop al Alexandriei (†264), Dionisie ne-a lăsat multe epistole, din păcate pierdute. Singurele pe care le avem sunt cele reproduse de Eusebiu în *Istoria* sa. <*Cf.* Charles Lett Feltoe, *The Letters and other Remains of Dionysius of Alexandria*, Cambridge University Press, Cambridge, 1904.>

[118] A se vedea mai jos, Cartea VII, XXV, 2-3. <Vezi și Alois Wurm, „Cerinth – ein Gnostiker oder Judaist?", în: *Theologische Quartalschrift*, 86, Stuttgart, 1904, pp. 20-38; Gustave Bardy, „Cérinthe", în: *Revue biblique*, 30, Paris, 1921, pp. 341-374; M. Simon, *Verus Israël...*, p. 292 și urm.>

[119] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, I.26.1; Cerint afirmă, între altele, că lumea n-a fost creată de Dumnezeu, ci de o ființă inferioară emanată din El; că Hristos a fost un simplu om și că abia prin Botez S-a unit cu Tatăl; în sfârșit, că pe cruce tot numai un om a suferit.

Apostolul Ioan intrase într-o baie să se spele. Auzind însă că Cerint se afla înăuntru, fugi îndată de acolo grăbindu-se spre ușă, întrucât nu răbda să se afle sub același acoperământ cu el, sfătuindu-i și pe ceilalți care mai erau cu el și zicând: „Să ieșim de aici, nu cumva să se dărâme baia peste noi, întrucât Cerint, dușmanul adevărului, se află și el aici înăuntru"[120].

XXIX

Nicolae și ereticii nicolaiți

1. Tot pe atunci s-a închegat pentru foarte scurtă vreme și erezia zisă a nicolaiților, despre care amintește *Apocalipsa* lui Ioan[121]. Ei se lăudau că se trag de la Nicolae, unul dintre diaconii care îl însoțeau pe Ștefan, fiind aleși de apostoli pentru slujirea săracilor[122]. În cea de a treia carte a *Stromatelor*, Clement Alexandrinul istorisește despre el textual:

2. „Se spune că Nicolae avea o soție frumoasă. După Înălțarea la cer a Mântuitorului, apostolii l-au învinuit că suferă de gelozie. Aducând-o atunci în mijlocul lor, el a îngăduit celui care va dori să o ia de soție. Căci se spune că fapta aceasta este urmarea acelei spuse a lui potrivit căreia trebuie să se facă abuz de trup. Și, într-adevăr, dând curs atât faptei, cât și spusei lui, în mod simplu și fără o matură chibzuință, cei care împărtășesc erezia lui se prostituează în voie.

3. După câte știm însă, Nicolae n-a avut niciodată altă femeie decât pe cea cu care s-a căsătorit, iar dintre copiii lui, fetele au îmbătrânit fecioare, pe când fiul lui a trăit în curăție toată viața lui. Dacă așa stau lucrurile, atunci e limpede că, aducându-și în mijlocul ucenicilor pe femeia pe care se spunea că e gelos, demonstra renunțarea la orice patimă din partea lui, care învăța că abținerea de la cele mai căutate plăceri însemna veritabilul abuz de trup. Căci, după părerea mea, cred că el nu voia – potrivit poruncilor Mântuitorului – «să slujească la doi domni»[123]: plăcerii și Domnului.

---

[120] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, III.3.4.
[121] *Apocalipsa* 2, 6, 15.
[122] *Cf. Faptele* 6, 5.
[123] *Matei* 6, 24; *Luca* 16, 13.

4. Se spune că și Matia tot așa a învățat: «Să lupți împotriva trupului și să-l disprețuiești, pentru ca să nu-i îngădui vreo plăcere desfrânată, iar sufletul să-l crești prin credință și prin cunoaștere»"[124].

Atât despre cei care au încercat să falsifice adevărul pe vremea despre care am vorbit! Ei au și dispărut cu totul, parcă nici n-ai putea spune în ce chip.

XXX

Apostolii care au dus viață de căsătorie

1. Același Clement, din care am luat adineaori câteva cuvinte despre cei care disprețuiesc căsătoria, îi amintește mai departe, în legătură cu cele spuse, pe aceia dintre apostoli care au dus viață de căsătorie, spunând: „Oare nici pe apostoli nu-i vor băga în seamă ereticii? Petru și Filip au avut copii[125], iar Filip și-a măritat fetele cu doi bărbați[126]. Ba chiar și Pavel nu ezita într-una din epistolele sale să se adreseze însoțitoarei lui[127], pe care nu o ducea cu el, ca să nu aibă greutăți în slujirea sa"[128].

2. Iar dacă pomenim aceste lucruri, nu găsim nepotrivit să mai relatăm și altă istorioară demnă de a fi cunoscută, pe care o datorăm aceluiași scriitor, care a descris-o în felul următor în *Stromata* a VII-a: „Se spune că fericitul Petru, văzând că femeia lui este dusă la moarte, s-a bucurat că a fost chemată la Domnul și că se duce la casa ei; i-a vorbit multe cuvinte de îmbărbătare și de mângâiere, apoi, strigând-o pe nume, i-a zis: «O, tu, adu-ți aminte de Domnul!» Așa era căsătoria oamenilor fericiți și starea lor sufletească era desăvârșită"[129]. Să stea, dar, la locul ei și această istorioară, fiind potrivită subiectului de față, astfel încât am considerat nimerit s-o cuprind în expunerea mea!

---

[124] Clement Alexandrinul, *Stromate*, II, 118; III, 26.

[125] *Cf. Marcu* 1, 30; *1 Corinteni* 9, 5.

[126] Clement face o confuzie: nu Apostolul Filip, ci diaconul Filip a fost căsătorit și a avut patru fete (*cf. Faptele* 21, 9), iar ele au îmbătrânit în feciorie. Confuzia o întâlnim și la Policrate din Efes, pentru care vezi capitolul XXXI, 2, în continuare.

[127] *Filipeni* 4, 3.

[128] Clement Alexandrinul, *Stromate*, III, 52-53.

[129] Clement Alexandrinul, *Stromate*, VII, 63-64.

XXXI

Moartea lui Ioan și a lui Filip

1. Am relatat mai înainte despre timpul și felul morții lui Pavel și a lui Petru, precum și despre locul unde au fost așezate trupurile lor la ieșirea din această viață[130].

2. Cât despre Ioan, am amintit ceva în legătură cu timpul morții sale[131]. Locul unde a fost înmormântat reiese din epistola pe care Policrate, episcop al Bisericii din Efes, a trimis-o episcopului Victor al Romei[132], unde se face pomenire și despre Apostolul Filip și despre fiicele acestuia, cu următoarele cuvinte: 3. „În Asia și-au aflat loc de odihnă mari luceferi[133], care vor răsări la ziua de pe urmă, la arătarea Domnului, când El va veni din cer întru mărire și când îi va cerceta pe toți sfinții: Filip, unul dintre cei doisprezece apostoli, care se odihnește la Hierapolis dimpreună cu două dintre fiicele sale îmbătrânite în fecioria lor, pe când fiica cealaltă[134], care a petrecut în Duhul Sfânt, a adormit în Efes; în plus, și Ioan, cel care se culcase pe pieptul Mântuitorului, care a fost preot și a purtat *petalon*[135], care a fost martir și învățător, se odihnește în Efes[136]".

4. Atât despre moartea lui Filip și a lui Ioan. În *Dialogul* lui Gaius, despre care am făcut pomenire nu demult[137], Proclus, contra căruia e îndreptată scrierea sa, e și el de aceeași părere cu ceea ce am spus noi despre moartea lui Filip și a fiicelor sale atunci când grăiește: „După el amintim de patru prorocițe, fiicele lui Filip din Hierapolis, în Asia, unde se află atât mormântul lor, cât și al tatălui lor"[138].

---

[130] Cartea II, XXV, 5.

[131] Cartea III, XXIII.

[132] Aici, mai jos: Cartea V, XXIV, 3. E vorba de vremea papei Victor I (189 – ≈ 199).

[133] Așa cum îi înțelegeau apologeții Aristide, Iustin și alții, ca „luminători, luceferi". A se vedea G.W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexikon*, Clarendon Press, Oxford, 1961, *s.v.* στοιχεῖον, pp. 1260-1261.

[134] Text corupt: vezi *PG* 20, 280. <Din sursele citate mai apoi, reiese că erau patru fiice.>

[135] Este vorba de tăblița sau lama de aur pe care o purta la evrei Marele Preot (*cf. Ieșirea* 28, 36-38). <În acest fel, așa cum se spune și în: EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 142, n. 6, Apostolul Ioan este asimilat Marelui Preot, detaliu ce trimite probabil la o tradiție iudeo-creștină.>

[136] *Cf.* Cartea V, XXIV, 3.

[137] Cartea III, XXVIII, 1.

[138] <Concordanța invocată de Eusebiu nu e însă decât parțială, Proclus susținând că, așa cum reiese și din acest citat, cele patru fiice ale lui Filip sunt înmormântate la Hierapolis.>

5. Pe de altă parte, în *Faptele Apostolilor*, Luca le amintește pe fiicele lui Filip, care petreceau împreună cu tatăl lor în Cezareea Iudeei și fuseseră învrednicite de darul prorociei sau, cum se exprimă textual, „am venit în Cezareea și, intrând în casa lui Filip binevestitorul, care era dintre cei șapte [diaconi], am rămas la el. Și acesta avea patru fiice, fecioare care proroceau"[139].

6. Ceea ce a venit la cunoștința noastră în legătură cu apostolii și cu vremurile apostolice, despre scrierile sfinte pe care ni le-au lăsat, ca și despre cele contestate, deși sunt citite de mulți într-un foarte mare număr de biserici, precum și despre cele care sunt cu totul apocrife și străine de ortodoxia apostolică – iată ce am expus până acum. Și cu aceasta să trecem la istorisirea noastră!

XXXII

Moartea de martir a lui Simeon, episcopul Ierusalimului

1. După cât ni s-a transmis, după Nero și Domițian, sub cel a cărui perioadă o examinăm acum a izbucnit parțial și doar în unele orașe o prigoană împotriva noastră, provocată de o răscoală a populațiilor. În timpul acestei persecuții și-a sfârșit viața ca martir Simeon, fiul lui Cleopa, despre care am subliniat că fusese rânduit ca al doilea episcop al Bisericii din Ierusalim[140].

2. Și despre acest lucru mărturisește același Hegesip, din care am citat până acum diverse pasaje. Povestind despre anumiți eretici[141], acesta adaugă că în acea vreme Simeon a fost pârât de ereticii respectivi și, pentru că era creștin, mai multe zile în șir a fost chinuit în diferite chipuri, iar după ce l-a uimit profund pe judecător și pe cei care-l înconjurau, i-a venit sfârșitul într-o formă asemănătoare cu pătimirea Mântuitorului.

3. Dar nimic nu-i mai bine decât să-l ascultăm pe scriitorul însuși, care istorisește textual aceste lucruri astfel: „Așadar, unii dintre ereticii aceia l-au învinuit pe Simeon, fiul lui Cleopa, că ar fi

---

[139] *Faptele* 21, 8-9.

[140] A se vedea mai sus: Cartea III, XI.

[141] <Acești „eretici" par a fi fost identici cu cei care i-au denunțat pe descendenții lui Iuda (vezi *supra*, Cartea III, XIX). Se pare că ei erau creștini recrutați dintre păgâni. Or lui Hegesip, fiind creștin de origine iudaică, îi venea ușor să-i considere „eretici" pe creștinii care nu proveneau dintre evrei (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 143, n. 2).>

din neamul lui David şi că ar fi creştin; de aceea, el a suferit moarte de martir la vârsta de 120 de ani, pe vremea lui Traian şi a consularului Atticus[142]".

4. În privinţa acuzatorilor [lui Simeon], acelaşi autor ne mai relatează că, în timp ce aceştia îi urmăreau pe cei care se trăgeau din neamul regal al iudeilor, au ajuns să fie arestaţi chiar şi ei, fiind bănuiţi că ar face parte din acelaşi neam. S-ar putea spune pe bună dreptate că, dacă ne gândim la lungimea vieţii lui şi la ştirea pe care ne-o dă Evanghelia despre Maria, soţia lui Cleopa[143], al căror fiu era după cum am văzut mai înainte[144], şi Simeon a făcut parte din cei care L-au văzut cu ochii şi L-au auzit cu urechile lor pe Mântuitorul.

5. Acelaşi istoric mai adaugă că şi alţi urmaşi ai unuia din cei aşa-zişi „fraţi ai Domnului", cu numele Iuda, trăiau încă pe vremea lui Traian, după ce, aşa cum am mai spus[145], dăduseră pe vremea împăratului Domiţian bună mărturie despre credinţa lor în Hristos. Iată cum se exprimă Hegesip:

6. „Ei au ajuns să fie între fruntaşii întregii Biserici, ca unii care s-au dovedit martiri şi neamuri de sânge ale Domnului, într-o vreme când în toată Biserica domnea o pace adâncă. Erau încă în viaţă pe vremea împăratului Traian, când Simeon, fiul lui Cleopa, despre care am pomenit mai înainte, a fost pârât de eretici şi osândit şi el ca şi ei, pentru aceeaşi vină, pe vremea consularului Atticus. Iar după mai multe zile de tortură el a dat mărturie, astfel încât toţi, chiar şi consularul, erau muţi de uimire cum de putea un om de 120 de ani să suporte [asemenea torturi]; la urmă, s-a dat ordin să fie răstignit"[146].

7. Istorisind despre evenimentele timpului de care vorbim, Hegesip mai adaugă că, până în vremea aceea, Biserica s-a menţinut ca o fecioară curată şi nestricată[147], pentru că cei care se siliseră să

---

[142] Acest *vir consularis Atticus* pare a fi Tiberius Claudius Atticus Herodes, guvernatorul în timpul căruia a suferit martiriul Sfântul Simeon, ruda Domnului. În *Cronica* sa, Eusebiu indică data: anul 107; *Chronicon paschale* dă anul 105.

[143] *Ioan* 19, 25.

[144] Cartea III, XI.

[145] Cartea III, XX, 1.

[146] Despre aceeaşi rudenie a se vedea şi mai jos: Cartea IV, XXII, 4.

[147] Imaginea din *Efeseni* 5, 27 a Bisericii „fără pată şi zbârcitură" a fost folosită curând pentru a arăta sfinţenia şi curăţia Bisericii (HERMA, *Păstorul*, vedenia IV, 2, 1). <Calitatea de „fecioară" e acordată Bisericii şi în *Scrisoarea către Diognet*, XII, 8, ca şi în prezenta lucrare a lui Eusebiu (Cartea V, I, 45). Vezi şi Joseph C. PLUMPE, *Mater Ecclesia. An Inquiry*

primejduiască canonul sănătos al propovăduirii mântuitoare rămăseseră încă, atâţia câţi vor fi fost, în umbră întunecată şi ascunşi ca într-o vizuină.

8. În schimb, atunci când ceata sfântă a apostolilor şi-a încheiat viaţa, fiecare în felul lui, şi după ce s-a stins de pe pământ şi acea generaţie a celor care se învredniciseră să audă cu urechile lor Înţelepciunea dumnezeiască, din clipa aceea a început să se arate şi rătăcirea cea fără de Dumnezeu prin înşelăciunea ereticilor, care, profitând de faptul că acum nu mai trăia niciun apostol, se sileau să opună pe faţă gnoza cu nume înşelător învăţăturii celei adevărate.

XXXIII

Cum a oprit Traian prigonirea creştinilor

1. Atât de mult s-a înteţit în multe ţinuturi prigoana împotriva noastră, încât până şi preavestitul dintre guvernatori Plinius cel Tânăr sau Secundul[148], impresionat de numărul mare al martirilor, a scris împăratului în legătură cu mulţimea celor daţi morţii din pricina credinţei, înştiinţându-l în acelaşi timp că el nu i-a surprins săvârşind ceva profanator la adresa religiei, nici ceva potrivnic legilor, ci doar că, treziţi la răsăritul soarelui, ei Îl slăvesc prin cântări pe Hristos ca pe Dumnezeu; încolo, ei se feresc de desfrânare, de ucidere şi de orice altă nelegiuire, supunându-se întru toate legilor[149].

2. În urma acestei înştiinţări, Traian a dat un decret care stabilea că neamul creştinilor nu trebuie să fie urmărit, ci să fie pedepsit odată ce a fost descoperit ca fiind creştin. În felul acesta s-a mai stins întrucâtva ameninţarea prigoanei, care se afla la un punct culminant; totuşi celor care voiau să ne facă rău le-au mai rămas destule pretexte, încât uneori mulţimile, alteori dregătorii diferitelor ţinuturi născoceau fel de fel de uneltiri împotriva noastră, aşa încât, chiar şi când persecuţia nu era generală, ea izbucnea

---

into the Concept of the Church as Mother in early Christianity, Catholic University of America Press, Washington, 1943.>

[148] Plinius cel Tânăr a guvernat Bithynia între anii 111-113, mai precis între 17 septembrie 111 şi ianuarie 113, cum reiese din corespondenţa sa cu împăratul Traian. Vezi PLINIUS CEL TÂNĂR, *Opere complete*, traducere, note şi prefaţă de Liana Manolache, Ed. Univers, Bucureşti, 1977.

[149] Eusebiu nu a avut la îndemână textul original al epistolelor (PLINIUS CEL TÂNĂR, *Epistole*, X, 96-97), ci a reprodus conţinutul lor după *Apologeticul* lui Tertulian.

parțial, prin unele provincii, încât mulți credincioși au fost nevoiți să îndure felurite martiraje.

3. Această relatare e luată din *Apologia* scrisă în latinește de Tertulian, de care am pomenit mai înainte[150] și care în tălmăcire are următorul text: „Totuși am aflat că urmărirea noastră a fost oprită. Căci Plinius Secundus, pe când guverna provincia [Bithyniei], osândind pe unii creștini, iar pe alții scoțându-i din funcțiile publice, a fost tulburat de mulțimea lor, pentru că nu știa cum să procedeze în continuare. În acest scop, i-a scris împăratului Traian, comunicându-i că, în afară de refuzul lor de a aduce jertfe idolilor, n-a aflat nimic altceva necuviincios la ei, adăugând doar că creștinii se trezesc dimineață spre a-L cinsti în imnurile lor pe Hristos drept Dumnezeu și că, pentru a-și pune în aplicare învățătura, ei trebuie să se ferească cu totul de ucidere, de desfrâu, de furt, de nedreptate și de alte astfel de nelegiuiri. La acestea împăratul Traian i-a răspuns că neamul creștinilor nu trebuie să fie urmărit; în schimb, să fie pedepsiți dacă ajung pe mâna justiției"[151].

Așa se petreceau lucrurile pe atunci.

XXXIV

Despre Evarist, al patrulea episcop al Romei

Cât despre episcopii Romei, în cel de-al treilea an de domnie a împăratului despre care am amintit, și-a sfârșit viața Clement, transmițând conducerea Bisericii lui Evarist, după ce îndrumase acolo învățătura cuvântului dumnezeiesc vreme de nouă ani.

XXXV

Despre Iustus, al treilea episcop al Bisericii Ierusalimului

În același timp, și la Ierusalim, după ce Simeon s-a sfârșit în chipul pe care l-am arătat[152], a urcat pe tronul episcopal al iudeilor un evreu cu numele de Iustus. Era pe atunci un mare număr de tăiați împrejur care crezuseră în Hristos, iar Iustus era unul dintre ei.

---

[150] Cartea II, II, 4.

[151] TERTULIAN, *Apologeticul*, II, 6.

[152] Cartea III, XXXII, 2.

XXXVI
Ignatie și epistolele sale

1. Pe atunci strălucea în Asia un însoțitor al apostolilor[153], care-L văzuse și-L ascultase încă pe Domnul: Policarp, care fusese făcut episcop al Bisericii din Smirna.

2. Tot pe atunci se făcuse cunoscut Papias, episcop și el al Bisericii din Hierapolis, precum și cel de care-și aduc aminte celebrându-l mulțimile și astăzi: Ignatie, care a fost ales ca al doilea urmaș al lui Petru pe scaunul episcopal din Antiohia[154]. 3. Potrivit tradiției, el a fost trimis din Siria în orașul romanilor pentru a fi dat ca hrană fiarelor, din cauza mărturiei sale pentru Hristos. 4. Iar în timp ce străbătea Asia sub supravegherea foarte aspră a gardienilor, Ignatie întărea Bisericile prin cuvântări și încurajări prin toate orașele pe unde trecea, punându-le credincioșilor la inimă în primul rând să se ferească de erezii, care începuseră să se înmulțească pe vremea aceea pentru prima oară, și îi îndemna apoi să țină cu tărie la tradiția apostolilor, pe care, spre mai multă siguranță, a socotit că trebuie s-o stabilească și în scris.

5. Așa se face că, ajuns la Smirna, unde trăia Policarp, a scris Bisericii din Efes o epistolă, în care pomenește de păstorul ei, Onisim[155], o altă epistolă Bisericii din Magnezia, de pe râul Maiandros, unde pomenește și de episcopul Damas[156]; o altă epistolă Bisericii din Tralles, în care ne spune că întâistătătorul de atunci se numea Polybios[157].

6. În afară de aceste epistole, Ignatie a mai scris și Bisericii romanilor, în care le adresează rugămintea să nu-i zădărnicească moartea de martir, răpindu-i, prin intervenția lor, nădejdea atât de

---

[153] A se vedea mai jos: Cartea IV, XIV, 3. După mărturia Sfântului Irineu de Lyon (*Împotriva ereziilor*, III.3.4), Policarp era ucenic al Sfântului Ioan.

[154] Vezi mai sus: Cartea III, XXII. Sfântul Apostol Petru nu a fost episcop în Antiohia. A se vedea cele spuse de Sfântul Apostol Pavel în *Epistola către galateni*, capitolul 2. *Cf. Istoria bisericească universală. Manual pentru Institutele teologice ale Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, ediția a II-a, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1975, pp. 45-46. <Este însă demn de semnalat faptul că în perioada cruciadelor unii patriarhi latini ai Antiohiei au tins să rivalizeze cu papalitatea, invocând faptul că, înainte de a ajunge la Roma, Sfântul Petru trecuse prin Antiohia.>

[155] SFÂNTUL IGNATIE TEOFORUL, *Către efeseni*, I; VI.

[156] SFÂNTUL IGNATIE TEOFORUL, *Către magnezieni*, II, 1.

[157] SFÂNTUL IGNATIE TEOFORUL, *Către tralieni*, I.

dorită. Se cade să cităm câteva pasaje foarte scurte din aceste epistole, ca să subliniem cele spuse înainte:

7. „Începând din Siria și până la Roma, mă lupt cu fiarele, pe uscat și pe mare, noaptea și ziua, înlănțuit fiind de zece leoparzi, adică de o grupă de ostași, care, chiar când le faci bine, se fac mai răi și, cu cât sunt ei mai nedrepți, cu atât mai mult învăț eu, dar nu pentru acest lucru am fost îndreptățit[158].

8. Aș vrea să mă bucur de fiarele care-mi sunt pregătite; mă rog să le găsesc foarte rapide; ba chiar am să le lingușesc ca să mă mănânce iute, nu precum se tem unii să nu se atingă de ei. Iar de nu vor vrea s-o facă de bunăvoie, eu le voi sili.

9. Iertați-mă, dar eu știu ce-mi este de folos: abia acum încep să fiu ucenic! Să nu doresc nimic din cele văzute și nici din cele nevăzute, pentru a mă întâlni cu Hristos. Să vină peste mine foc și cruce, haite de fiare, să mi se împrăștie oasele și să mi se strivească mădularele, să mi se macine întreg trupul și să vină peste mine toate chinurile diavolului, numai să-L dobândesc pe Iisus Hristos"[159].

10. Acestea au fost vorbele pe care le-a scris respectivelor Biserici din orașul de care am amintit. Trecând apoi dincolo de Smirna și ajungând pe la Troia, el s-a adresat în scris și celor din Filadelfia[160], apoi Bisericii din Smirna[161] și în chip special căpeteniei ei, Policarp[162], despre care mărturisește că-i un bărbat cu adevărat apostolic, învrednicindu-l cu purtarea de grijă față de turma sa din Antiohia ca un autentic și bun păstor, cerându-i să arate mare râvnă și grijă de ea.

11. Scriind smirnenilor, Ignatie folosește următoarele cuvinte, scoase nu știu de unde, în legătură cu Hristos: „Eu Îl știu [pe Hristos] în trup și după Înviere și cred că așa era. Când a venit la cei care erau împreună cu Petru, El le-a zis: «Luați, pipăiți-Mă și vedeți că nu sunt demon fără trup!» și îndată s-au atins de El și au crezut în El"[163].

12. Și Irineu a cunoscut mărturia lui și amintește de epistolele lui atunci când declară: „După cum a spus unul dintre ai noștri,

[158] *Cf. 1 Corinteni* 4, 4.

[159] SFÂNTUL IGNATIE TEOFORUL, *Către romani*, V.

[160] SFÂNTUL IGNATIE TEOFORUL, *Către filadelfieni*, XI.

[161] SFÂNTUL IGNATIE TEOFORUL, *Către smirneni*, XII.

[162] SFÂNTUL IGNATIE TEOFORUL, *Către Policarp*, VIII.

[163] SFÂNTUL IGNATIE TEOFORUL, *Către smirneni*, III. *Cf. Luca* 24, 39.

care fusese osândit să fie aruncat la fiare din pricina credinței în Dumnezeu: «Sunt grâu al lui Dumnezeu și sunt măcinat de dinții fiarelor, ca să fiu găsit pâine curată [a lui Hristos]»"[164].

13. Tot așa amintește și Policarp despre aceleași lucruri în *Epistola către filipeni*, spunând textual: „Vă rog, dar, pe toți să vă supuneți și să vă exersați toată răbdarea pe care ați și văzut-o cu ochii nu numai la fericiții Ignatie, Rufus și Zosimos, ci și la alții dintre voi și la însuși Pavel și la ceilalți apostoli, fiind încredințați că toți aceștia «n-au alergat în zadar»[165], ci în credință și în dreptate, și că se află în locul cuvenit lor, lângă Domnul, împreună cu Care au și pătimit. Că «n-au iubit veacul de acum»[166], ci pe Cel care a murit pentru noi și pe Care Dumnezeu L-a înviat pentru noi"[167].

14. Și apoi adaugă: „Mi-ați scris și voi și Ignatie că, dacă se va duce cineva în Siria, să ducă și epistolele care se găsesc la voi. Lucrul acesta îl voi face fie eu, dacă voi avea timp potrivit, fie cel pe care îl voi trimite ca mesager și pentru voi. Epistolele lui Ignatie pe care ni le-a trimis și altele pe care le vom fi avut la noi, vi le-am trimis așa cum ați cerut; ele sunt alăturate acestei epistole, din care veți putea scoate mari foloase, căci ele cuprind credință, răbdare și toată zidirea cuvenită în Domnul nostru"[168].

Iată, dar, cele care-l privesc pe Ignatie. După el, la scaunul episcopal al Antiohiei a urmat Heros[169].

---

[164] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, V.28.4.

[165] *Filipeni* 2, 16.

[166] 2 *Timotei* 4, 10.

[167] Sfântul Policarp al Smirnei, *Către filipeni*, IX.

[168] Sfântul Policarp al Smirnei, *Către filipeni*, XIII. După răsunătoarea biruință asupra dacilor (105-106), drept mulțumire adusă zeilor, Traian a dezlănțuit o mare persecuție împotriva creștinilor, care a provocat moartea episcopilor Simeon al Ierusalimului și Ignatie al Antiohiei. Trecând prin Antiohia, în drumul lui împotriva parților, împăratul Traian l-a osândit pe Ignatie să fie aruncat la fiare la Roma, pentru că n-a vrut să abjure credința creștină. La intervenția prefectului Tiberian al Palestinei că persecuția nu dă roade, Traian a publicat edictul de încetare a persecuției. În epistolele pe care le-a scris pe când se afla în Troia, Ignatie a exprimat mulțumiri pentru acest fapt. Dar el se ducea în drumul spre martiriu. Indicații la M. Stigloher, *Ausgewahlte Schriften...*, pp. 185-186.

[169] <*Ignatius quoque antiochenae ecclesiae episcopus Romam perductus bestiis traditur; post quem tertius constituitur episcopus Heros* (*Chronicon, ad annum* 108, *cf.* Percy Neale Harrison, *Polycarp's two Epistles to the Philippians*, The University Press, Cambridge, 1936, pp. 209-230; *apud* Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 150, n. 22).>

XXXVII

Propovăduitorii care s-au mai distins pe vremea aceea

1. Printre bărbaţii care s-au distins pe atunci era şi Quadratus, despre care se spune că, asemenea fiicelor lui Filip, era dăruit cu darul prorociei. În afară de aceştia, mai erau încă mulţi care se făcuseră vestiţi în acel timp, ocupând primul rang al succesiunii apostolilor. Ucenici plini de distincţie dumnezeiască ai unor astfel de oameni, ei zideau biserici[170] „pe temeliile apostolilor" prin tot locul, lărgind tot mai tare câmpul de propovăduire şi semănând sământa mântuitoare a Împărăţiei cerurilor pe întinsul întregului pământ locuit.

2. Foarte mulţi dintre ucenicii care trăiau pe atunci, fiind mânaţi prin Cuvântul dumnezeiesc de o adâncă dragoste faţă de filosofie[171], împlineau mai întâi sfatul Mântuitorului de a-şi împărţi avutul în folosul celor lipsiţi[172], după care, părăsindu-şi locurile natale, săvârşeau lucrare de evanghelişti[173], nevoindu-se a propovădui cu râvnă cuvântul credinţei celor care nu auziseră până atunci nimic despre aşa ceva şi procurându-le textul Scripturilor sfinte.

3. După ce puneau în câte un ţinut străin temeliile credinţei, aceşti ucenici îi aşezau pe alţii ca păstori, încredinţându-le acestora purtarea de grijă asupra celor nou-convertiţi, care fuseseră introduşi de ei în mod temeinic [în Biserică], după care plecau iarăşi în alte ţări, la alte neamuri, întăriţi de puterea şi de harul lui Dumnezeu. Căci pe atunci încă lucrau în ei multe şi minunate puteri ale Duhului dumnezeiesc[174], în aşa măsură încât de la prima

[170] *Cf. 1 Corinteni* 3, 10.

[171] În înţeles de vieţuire creştină, dar şi sub forma ascetică extremă a martirajului, aşa cum întâlnim adeseori în *Istoria* lui Eusebiu: Cartea I, II, 19; Cartea II, XIII, 6; XVII, 10; XXIII, 2 etc. Vezi Gustave BARDY, „Philosophie et philosophes dans le vocabulaire chrétien des premiers siècles", în: *Mélanges Viller*, Toulouse, 1949, pp. 1-12 (= *Revue d'ascétique et de mystique*, XXV, pp. 97-108); <pentru continuarea aceleiaşi semnificaţii în perioada bizantină, vezi Fr. DÖLGER, „Zur Bedeutung von «philosophos» und «philosophia» in der byzantinischer Zeit", în: *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953, pp. 197-208>.

[172] *Cf. Marcu* 10, 21.

[173] *Cf. 2 Timotei* 4, 5.

[174] *Cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, I, pp. 220-229; Teodor M. POPESCU, *Primii didascăli creştini*, Bucureşti, 1932.

auzire, ca și cum ar fi fost vorba de un singur om, mulțimi întregi de oameni primeau bucuros în inimile lor credința plină de evlavie față de Făcătorul a toate.

4. Întrucât nu-i cu putință să-i înșirăm cu numele pe toți cei care, începând de la primii urmași ai apostolilor, au ajuns atunci păstori sau evangheliști în toate Bisericile din lume, nu-i vom aminti decât pe cei prin ale căror scrieri tradiția învățăturii apostolice ne este transmisă până în ziua de astăzi.

XXXVIII

Epistola lui Clement și alte scrieri atribuite lui pe nedrept

1. De acest fel au fost, așadar, textele din epistolele lui Ignatie, despre care am vorbit adineaori, apoi cel din epistola adresată de Clement în numele Bisericii din Roma către cea din Corint, scriere recunoscută de toți. În ea întâlnim multe idei și uneori chiar pasaje întregi din *Epistola către evrei*[175], prin care arată foarte limpede că nu avem de a face cu o scriere compusă recent.

2. De aceea, se pare că pe bună dreptate a fost ea socotită ca făcând parte dintre operele Apostolului Pavel, căci acesta, adresându-se în scris evreilor, trebuia s-o facă în limba maternă, iar de traducerea ei s-ar fi îngrijit fie evanghelistul Luca[176], fie Clement despre care vorbim.

3. Ultima părere ar fi cea mai probabilă, din pricina asemănării stilistice dintre *Epistola către evrei* și cea a lui Clement, precum și din pricina înrudirii ideilor din ambele scrieri.

4. Trebuie spus că se mai vorbește și despre o a doua epistolă a lui Clement. Totuși știm că aceasta n-a fost atât de cunoscută ca cea dintâi[177], întrucât, după câte știm, ea n-a fost prea folosită de cei vechi.

---

[175] <Pentru asemenea împrumuturi, vezi Indexul de referințe biblice dat de Franz Xaver FUNK, *Patres Apostolici*, t. I, Libraria Henrici Laupp, Tubingen, 1901, p. 645; E. MASSAUX, *Influence de l'Évangile de saint Matthieu...*, pp. 60-63; M.-J. LAGRANGE, *Histoire ancienne...*, pp. 34-35 (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 152, n. 1).>

[176] Așa credea și Clement Alexandrinul. *Cf.* Joseph BONSIRVEN, *Saint Paul, Épître aux Hébreux*, Gabalda, Paris, 1943, p. 125 și urm.

[177] Eusebiu este cel dintâi care amintește și de a doua epistolă a Sfântului Clement Romanul. În schimb, ea figura parțial chiar în *Codex Alexandrinus* (secolul al V-lea).

5. În vremea din urmă au fost date la lumină și alte scrieri mai extinse atribuite lui Clement, în care e vorba de dialogurile lui Petru și Apion, despre care cei de demult nu ne-au păstrat nicăieri nicio amintire și care de altfel nici nu au caracterul pur al ortodoxiei apostolice[178]. Despre epistolele lui Ignatie și cea a lui Policarp am vorbit mai înainte.

XXXIX
Scrierile lui Papias

1. De la Papias ni se prezintă cinci cărți intitulate *Explicări la cuvintele Domnului.* Despre ele amintește Irineu, care precizează că de la el numai cinci cărți se cunosc. Iată cum se exprimă el textual: „Acest lucru îl confirmă în scris Papias (bărbat vechi, care îl ascultase pe Ioan [evanghelistul] și îl însoțise pe Policarp), în cea de-a patra din cărțile sale. De la el ni s-au păstrat de toate cinci cărți"[179]. Atât ne spune Irineu.

2. În schimb, chiar în introducerea la scrierea sa, Papias nu mărturisește că i-ar fi auzit și că i-ar fi văzut el însuși pe Sfinții Apostoli, ci precizează doar că învățătura de credință a primit-o de la oameni care au trăit în apropierea apostolilor. Iată cum se exprimă el: 3. „Ca să te întăresc în adevăr, pentru tine nu m-aș sfii să adaug explicărilor mele tot ceea ce am prins altădată de la prezbiteri sau bătrâni și pe care le-am păstrat bine în amintire. Căci nu mă bucuram ca cei mai mulți, cărora le plac vorbele multe, ci îmi plăceau cei care spun adevărul, și nici nu cercetam astfel de dascăli care ne transmit porunci străine, ci pe cei care-și amintesc de cei care prezintă porunci date de Domnul, ca unele ce sunt izvorâte din credință și din adevărul însuși.

4. Dacă venea undeva vreunul care trăise cândva în apropierea acestor prezbiteri, atunci îndată mă informam ce credință avuseseră aceia și întrebam ce anume au învățat. Ce au spus Andrei sau Petru? Ce a spus Filip? Ce, Toma sau Iacov sau Ioan sau Matei sau oricare altul dintre ucenicii Domnului și ce anume spun Aristion sau Ioan prezbiterul[180], ucenici ai Domnului? Căci eram de părere

---

[178] Aici e vorba de apocrifele pseudo-clementine, *Omilii* și *Recunoașteri.* <Despre acestea, vezi A. PUECH, *Histoire...*, II, pp. 639-654.>

[179] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, V.33.4.

[180] Pentru modul în care erau înțelese în primul veac denumirile legate de cele trei trepte ale slujirii preoțești (diaconi, preoți și episcopi), a se vedea îndeosebi Iustin MOISESCU,

că mărturiile care provin din cărţi nu aduc acelaşi folos precum mărturia orală vie şi statornică"[181].

5. Putem observa din aceste cuvinte că Papias aminteşte numele lui Ioan de două ori: prima dată îl pune alături de Petru, de Iacov, de Matei şi de ceilalţi apostoli, gândindu-se astfel pe faţă la evanghelistul Ioan; în cel de-al doilea caz, într-o astfel de exprimare, Ioan e pomenit în altă grupare cu totul deosebită de cea a apostolilor, având înaintea lui înşirat pe un oarecare Aristion şi fiind categorisit cu atributul de „prezbiter".

6. Prin aceasta se adevereşte ştirea că în Asia vor fi trăit atunci două persoane cu acelaşi nume şi că în Efes fuseseră ridicate două morminte care şi azi sunt numite „ale lui Ioan"[182]. Trebuie, dar, să atragem atenţia asupra acestui fapt, căci s-ar putea să luăm în considerare faptul că, dacă nu e acceptat ca autor cel dintâi Ioan, atunci cel de-al doilea va fi contemplat descoperirea dumnezeiască amintită[183] sub numele lui Ioan.

7. Papias, despre care vorbim acum, recunoaşte că ar fi primit cuvintele apostolilor prin mijlocirea celor pe care i-a căutat[184]; pe de

---

Ierarhia bisericească în epoca apostolică, Editura Centrului Metropolitan al Olteniei, Craiova, 1955. Cât îl priveşte pe Sfântul Irineu, care e citat aici, e semnificativ studiul lui A. D'ALÈS, „Le mot οἰκονομία dans la langue théologique de saint Irénée". Cum bine observau Sfântul Ioan Gură de Aur, Teodoret şi alţii, mai ales pentru a doua şi a treia treaptă ierarhică terminologia a variat în primele veacuri. Însuşi Eusebiu a confundat lucrurile atunci când s-a referit la acest pasaj (a se vedea notele respective), atribuindu-i lui Papias că, pe lângă Apostolul Ioan, ar fi existat şi „prezbiterul Ioan", ceea ce este inexact. A se vedea studiul lui V. GHEORGHIU, *Tradiţia despre apostolul şi presbiterul Ioan la Eusebiu de Cezareea*, Cernăuţi, 1926. La fel, *Studiul Noului Testament*, Bucureşti, 1954, p. 53. Pentru a evita confuziile, noi am folosit, în general, termenul „preot", „preot mai în vârstă" (cum e cazul în acest capitol şi altele) şi „preoţie".

[181] Ucenic al urmaşilor Sfântului Ioan evanghelistul şi însoţitor al Sfântului Policarp, această „curioasă" figură a veacului al II-lea, care a fost Papias, episcop de Hierapolis, a cules interesante *Explicări la cuvintele domneşti* în cinci cărţi, aproape în întregime pierdute, afară de câteva fragmente păstrate de Eusebiu, dar care au produs destule confuzii între cercetători.

[182] <Eusebiu, care nu a văzut acele morminte, vorbeşte despre ele din auzite, probabil după Dionisie al Alexandriei, pe care-l citează ulterior (*infra*, Cartea VII, XXV, 16), dar care, la rândul său, vorbise de un zvon necercetat referitor la cele două morminte din Efes. Despre Ioan prezbiterul, vezi articolul lui G. BARDY, „Jean le Presbytre" în: *Supplément du Dictionnaire de la Bible*, t. IV, pp. 843-847>.

[183] Referinţa este la *Apocalipsă*.

[184] Deci se înşela Sfântul Irineu când afirma că Papias ar fi fost ucenic al Sfântului Ioan evanghelistul (*Împotriva ereziilor*, V.33.4); <a fost al celuilalt Ioan, prezbiterul, pe seama

altă parte însă, el afirmă că a fost ucenic atât al lui Aristion, cât și al prezbiterului Ioan. În scrierea sa, el se referă la ei adeseori nominal atunci când amintește de tradițiile lor.

8. Nu credem că-i fără folos să facem unele precizări: la cuvintele lui Papias, amintite adineaori, e bine să adăugăm și alte relatări în care istorisește fapte ieșite din comun, precum și altele care au ajuns până la el pe baza tradiției.

9. S-a amintit în cele precedente că Apostolul Filip a locuit la Hierapolis împreună cu fiicele sale[185]. Trebuie să mai subliniem că Papias, care trăia în acea vreme, spune că a auzit și el o istorie miraculoasă despre fiicele lui Filip: e vorba de învierea unui mort, care a avut loc pe atunci, precum și o altă întâmplare uimitoare în legătură cu Iustus, numit Barsaba, care ar fi băut o substanță otrăvitoare, dar prin darul lui Dumnezeu el n-a suferit nicio neplăcere.

10. Acest Iustus e cel pe care, după Înălțarea la cer a Mântuitorului, Apostolii l-au propus împreună cu Matia ca să se completeze numărul lor, alegând pe unul în locul trădătorului Iuda, și despre care cartea *Faptele Apostolilor* se exprimă așa: „Și au pus înainte pe doi: pe Iosif numit Barsaba, zis și Iustus, și pe Matia; și, rugându-se, au zis..."[186].

11. Același Papias mai redă și alte lucruri care ar fi ajuns până la el prin tradiție orală, cum sunt unele pilde și învățături ciudate ale Mântuitorului, precum și alte fapte cu totul legendare.

12. De pildă, el afirmă că după învierea morților va urma o împărăție de o mie de ani, în care domnia lui Hristos se va arăta în chip vizibil pe pământ. După părerea mea, Papias a presupus aceste lucruri pentru că a interpretat greșit relatările apostolice, dar n-a înțeles ceea ce apostolii exprimau acolo în chip simbolic și prin figuri de stil.

13. Într-adevăr, după cum se poate deduce din cuvintele sale, el era în cugetarea lui foarte mărginit[187]. Totuși el a fost de vină că,

---

căruia ar putea fi pusă *Apocalipsa*, scriere pe care Eusebiu o privește cu suspiciune și rezerve, mergând pe linia lui Dionisie al Alexandriei, care afirmase că nu cunoaște numele adevăratului autor al aceleiași scrieri, întrucât numele de Ioan era foarte frecvent printre creștini (ca și în zilele noastre, de altfel).>

[185] De care am amintit mai sus: Cartea III, XXXI, 3-4.

[186] *Faptele* 1. 23-24.

[187] Acest atribut de „foarte mărginit", cum îl caracterizează Eusebiu, e în legătură cu credința hiliastă sau a împărăției pământești de 1000 de ani, pe care Papias căuta s-o bazeze pe *Apocalipsa* Sfântului Ioan. <Despre aceste idei hiliaste sau milenariste, care

după el, un foarte mare număr de scriitori bisericești au primit aceleași păreri, încrezându-se în vechimea lor. Acesta a fost cazul lui Irineu și al altora, care au rămas la aceleași idei ca și el.

14. Papias ne transmite și alte lucruri în propria lui lucrare: interpretări la cuvintele Domnului ale lui Aristion, despre care s-a vorbit mai sus[188], și tradiții ale prezbiterului Ioan. Or, după ce asupra acestui fapt i-am făcut atenți pe cititorii dornici de cunoaștere, socotim că este datoria noastră ca, în afară de observațiile de mai sus[189], să ne mai referim și la tradiția pe care a consemnat-o despre Marcu în legătură cu Evanghelia care-i poartă numele și unde stă scris:

15. „Și iată ce mai spunea prezbiterul: Marcu, care era tălmaciul lui Petru, a scris corect, dar cu toate acestea fără rânduială, tot ce-și aducea aminte că s-ar fi spus ori ar fi fost săvârșit de către Domnul. Căci el nu auzise și nici nu-L însoțise personal pe Domnul, ci doar l-a însoțit mai târziu pe Petru, după cum am amintit. Acesta își expunea învățăturile după cum se simțea trebuința, dar nu așa ca și cum ar fi făcut o expunere ordonată a faptelor. De aceea, nu-i deloc greșeala lui Marcu dacă a scris după cum își aducea aminte. Pentru că el purta grijă doar de un singur lucru: să nu lase afară nimic din ceea ce auzise și să nu se facă vinovat în expunerea sa de nicio minciună". Așa ne-a spus Papias despre Marcu.

16. Privitor la Matei, el a spus: „Matei a strâns în limba ebraică cuvintele lui Iisus, pe care fiecare le explica după cum putea".

17. Același Papias folosește mărturii scoase atât din prima epistolă a lui Ioan, cât și din prima epistolă a lui Petru. Expune apoi și o altă istorie despre femeia care a fost pârâtă înaintea Mântuitorului pentru săvârșirea mai multor păcate[190], istorie care se cuprinde în *Evanghelia după evrei*.

Atât am fost nevoiți să adăugăm la cele amintite mai înainte.

---

au reapărut mai târziu și în perioada medievală, fiind prezente și în doctrinele unor secte neoprotestante din zilele noastre, vezi Léon GRY, *Le millénarisme dans ses origines et son développement*, Alphonse Picard et Fils, Paris, 1904; Léon GRY, „Le Papias des belles promesses messianique", în: *Vivre et penser, Recherches d'exegèse et d'histoire*, 3e serie, Paris, 1945, pp. 112-124, unde același autor atribuie aceleași idei unui autor iudeu omonim al lui Papias (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 156).>

[188] Cartea III, XXXIX, 4. Acest Aristion e cunoscut doar prin Papias.

[189] Cartea II, XV, 2.

[190] *Ioan* 8, 1-11, pericopă care lipsea în cele mai vechi manuscrise biblice.

CARTEA A PATRA

I

Episcopii Romei și ai Alexandriei pe timpul lui Traian

Către cel de-al doisprezecelea an al domniei lui Traian[1], episcopul Bisericii din Alexandria despre care vorbeam cu puțin timp înainte[2] a părăsit viața, iar după el a fost ales, ca al patrulea după apostoli, Primus, ca să ducă mai departe chemarea episcopală acolo. În aceeași vreme, la Roma, unde Evarist[3] servise opt ani, a urcat pe scaun episcopul Alexandru, care devine cel de-al cincilea urmaș după Petru și Pavel.

II

Ce au avut de suferit iudeii în acest timp

1. În vreme ce învățătura Mântuitorului și Biserica Lui înfloreau în fiecare zi, adăugând mereu noi progrese, s-au înmulțit și suferințele iudeilor una după alta. Astfel, către cel de-al optsprezecelea an de domnie a lui Traian[4], a izbucnit o nouă răscoală a iudeilor, care a provocat moartea multora dintre ei[5].

2. Iudeii din Alexandria, ca și din restul Egiptului și chiar din Cirene, păreau mânați parcă de un duh teribil și răzvrătit și, ceea ce-i mai mult, răscoala lor s-a îndreptat și împotriva cetățenilor greci cu care locuiau împreună. Întrucât răscoala lua proporții

---

[1] Deci pe la anul 109.

[2] Cartea III, XXI. <E vorba de Kerdos.>

[3] <Despre Evarist, vezi *supra*, Cartea III, XXXIV. În textul de mai sus, numărătoarea episcopilor Romei nu include primul episcopat, al lui Petru (și Pavel). Acest episcopat fiind primul, în acest caz Alexandru e al șaselea episcop al Romei.>

[4] Pe la anul 115.

[5] *Cf.* E. SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes*, I, pp. 661-668.

tot mai mari, în decurs de un an s-a ajuns la un adevărat război în întreg Egiptul, pe vremea guvernatorului Lupus[6].

3. În primele lupte, iudeii s-au arătat mai tari decât grecii, dar, când aceștia s-au refugiat în Alexandria, iudeii au fost făcuți prizonieri și uciși. În schimb, cu toate că de la frații lor din Alexandria nu puteau aștepta niciun sprijin, iudeii din Cirene, conduși de unul cu numele Lucua[7], au continuat să prade Egiptul și câmpiile lui. Văzând acestea, împăratul a trimis împotriva lor pe Marcius Turbo[8] cu armată de infanterie, vase de război și chiar cavalerie.

4. Acesta a dus împotriva lor un război greu și de durată, nimicind zeci de mii de iudei, nu numai în Cirene, ci și în Egipt, unde ei se răsculaseră sub regele lor, Lucua.

5. Întrucât împăratul se temea că și iudeii din Mesopotamia s-ar putea ridica împotriva celor împreună cu care locuiau acolo, i-a poruncit lui Lusius Quietus să curețe și provincia de acolo de astfel de oameni, așa încât a pornit cu armata și a nimicit o foarte mare mulțime dintre iudeii de acolo. Drept răsplată, împăratul l-a făcut guvernator peste Iudeea. Aceia dintre greci care au descris evenimentele de atunci au istorisit și ei faptele tot în același mod[9].

III

Cei care au înaintat apologii pentru creștini pe vremea împăratului Hadrian

1. După ce Traian a domnit douăzeci de ani fără șase luni, i-a urmat la conducere Aelius Hadrian[10]. Acestuia i s-a adresat Quadratus, înmânându-i o cuvântare de apărare a credinței noastre, pentru că unii oameni răutăcioși încercaseră să-i nedreptățească pe creștini. Această scriere se poate găsi și azi pe la cei mai mulți dintre frați și chiar și la mine. Ea ne oferă mărturii

---

[6] Marcus Rutilius Lupus, guvernator în Egipt între anii 115-117.

[7] După Dio Cassius (*Istorii*, LXVIII, 32), conducătorul lor se numea Andrei. Iudeii ar fi ucis în Cirene 220.000 de oameni.

[8] Generalul Marcius Turbo a suprimat revolta în anul 117.

[9] DIO CASSIUS, *Istorii*, LXVIII, 32. <Lusius Quietus a fost trimis în misiune către anul 117.>

[10] Probabil începând din 10 august 117.

strălucite despre inteligența și despre rectitudinea apostolică a autorului"[11].

2. Se poate deduce vechimea ei chiar din următoarele cuvinte pe care le reproducem: „Lucrarea Mântuitorului nostru se dovedea mereu prezentă printre noi, pentru că era încă vie: cei pe care îi vindecase ori îi înviase din morți n-au fost văzuți numai cât timp Mântuitorul i-a vindecat sau i-a înviat, ci ei au putut fi văzuți mereu prezenți nu numai câtă vreme a petrecut Domnul cu ei, ci multă vreme și după ce El a înviat. Așa se face că unii dintre ei trăiesc încă și azi".

Atât din cele spuse de Quadratus.

3. Aristide, un bărbat care a rămas și el credincios credinței noastre, ne-a lăsat și el o apologie a credinței creștine asemănătoare celei a lui Quadratus, pe care a adresat-o aceluiași împărat Hadrian. Și scrierea lui poate fi găsită încă pe la cei mai mulți [creștini][12].

IV

Episcopii Romei și ai Alexandriei pe vremea lui Hadrian

În al treilea an de domnie a aceluiași împărat s-a sfârșit episcopul Alexandru al Romei, după o pastorație de zece ani. După el a urmat Sixtus. În același timp, în Biserica Alexandriei, și-a sfârșit zilele Primus, după zece ani de pastorație, lăsându-l ca urmaș pe Iustus.

---

[11] Afară de scurtul fragment păstrat aici de Eusebiu, *Apologia* lui Quadratus s-a pierdut. Toate încercările de reconstituire au eșuat până acum. <Încercarea lui Dom P. ANDRIESSEN, „L'Apologie de Quadratus conservée sous le nom d'Épître à Diognète", în: *Recherches de Theologie Ancienne et Medièvale*, Louvain, 13, 1946, pp. 5-39, 125-149 și 257-260 (ca și 14, 1947, pp. 121-156), de a identifica această scriere cu anonima *Epistolă către Diognet* nu s-a impus în totalitate. În privința autorului, e puțin probabil ca acesta să fie identic cu episcopul Quadratus al Atenei, atestat cu o jumătate de veac mai târziu, pe la 170-180, de către Sfântul Dionisie al Corintului. Vezi și J. Rendel HARRIS, „The Quest for Quadratus", în: *Bulletin of John Ryland Library*, 8, 1924, pp. 384-397; S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, p. 178.>

[12] Se pare că Eusebiu nu a avut-o la dispoziție. E discutabil dacă ea a fost adresată împăratului Hadrian sau Antoninilor. Multe veacuri socotită pierdută, ea a fost recent descoperită în traduceri siriene și armenești, precum și într-o prelucrare cuprinsă în cadrul cunoscutei opere bizantine *Varlaam și Ioasaf*, scrisă de Sfântul Ioan Damaschin și pe care a publicat-o în anul 1953 la Ettal savantul Fr. Dolger. Traducerea românească o dă pr. prof. Dumitru Fecioru în *Mitropolia Banatului*, 7-8/1983.

V

Episcopii de Ierusalim, de la Mântuitorul până în timpul de care vorbeam

1. Despre anii de păstorire a episcopilor de Ierusalim n-am aflat să se fi păstrat ceva scris, totuşi tradiţia precizează că viaţa lor a fost scurtă[13]. Astfel, am aflat din însemnări că, până la răscoala iudeilor de pe vremea lui Hadrian, pe scaunul episcopal din Ierusalim s-au succedat un număr de cincisprezece episcopi, despre care se spune că au fost toţi iudei, dar care au primit în chip autentic învăţătura lui Hristos, întrucât fuseseră socotiţi vrednici de slujba episcopală de către persoane în stare s-o confirme.

2. Aşa se face că, începând de la Hristos şi până la răscoala amintită, întreaga comunitate din Ierusalim se compunea numai din iudei: se ştie că, în timpul acelei răscoale, iudeii s-au despărţit din nou de romani, motiv pentru care au fost nimiciţi în lupte grele.

3. Întrucât de acum înainte dispar episcopii proveniţi din tăierea împrejur, ar fi potrivit să dăm aici măcar şirul lor, începând de la cel dintâi. Aşadar, cel dintâi a fost Iacov, supranumit „fratele Domnului", după care al doilea e Simeon, al treilea Iustus, al patrulea Zaheu, al cincilea Tobie, al şaselea Veniamin, al şaptelea Ioan, al optulea Matei, al nouălea Filip, al zecelea Seneca, al unsprezecelea Iustus, al doisprezecelea Levi, al treisprezecelea Iuda.

4. Aceştia au fost episcopii oraşului Ierusalim începând de la apostoli şi până la vremea de care ne ocupăm. Toţi proveneau din cei tăiaţi împrejur.

5. În al doisprezecelea an de domnie a împăratului Hadrian[14], pentru un timp de doisprezece ani a ocupat scaunul episcopal din Roma Telesphorus, după ce vreme de zece ani păstorise Sixtus. Telesphorus era al şaptelea episcop începând de la apostoli. Pe scaunul Bisericii din Alexandria a urcat pentru un an şi câteva luni Eumenes, care era al şaselea în vrednicia episcopală, după ce înaintaşul său [Iustus] păstorise acolo unsprezece ani.

---

[13] Şi în *Cronica* sa Eusebiu se plânge că nu se poate preciza „aproape deloc" numele şi durata păstoririi episcopilor de Ierusalim din pricina lipsei listelor. Datele din *Istoria* lui Eusebiu s-au acceptat şi în *Cronologia* lui V. GRUMEL, *Traité d'Études Byzantines*, tome I: *La Chronologie*, Presses Universitaires de France, Paris, 1958. <Nu se ştie la ce însemnări scrise se referă Eusebiu aici, dar ne putem gândi în primul rând la *Memoriile* lui Hegesip>.

[14] Anii 128-129.

VI

Ultima împresurare a Ierusalimului, sub împăratul Hadrian

1. Pe măsură ce răscoala iudeilor devenea tot mai puternică, Rufus, guvernatorul Iudeei, a pornit împotriva lor cu toată cruzimea și fără nicio cruțare, căci împăratul îi trimisese întăriri militare, așa încât a nimicit de-a valma zeci de mii de oameni, bărbați, copii, femei, iar, potrivit legilor războiului, țara lor a fost transformată în provincie romană.

2. Conducătorul iudeilor fusese un bărbat cu numele Barchochebas[15], care în tălmăcire înseamnă „steaua". Cu toate că avea apucături de ucigaș și de hoț, totuși prin numele său a câștigat atât de mare trecere în fața sclavilor, încât li se părea că el a venit pentru ei ca un luceafăr din cer ca să-i lumineze în chip minunat în necazurile lor.

3. Pe când în al optsprezecelea an de domnie a împăratului lupta atinsese punctul ei culminant[16] în apropiere de Betthera[17], un orășel bine întărit nu departe de Ierusalim, iar asediul purtat din exterior dura de atâta vreme, răsculații au ajuns din pricina foamei și a setei la ultimele limite ale pierzării, așa încât cel care a fost pricinuitorul acestor fapte necugetate a fost pedepsit după cum se cuvenea, iar potrivit legii și poruncii împăratului Hadrian însuși, s-a interzis poporului chiar și numai să pășească până în apropierea Ierusalimului, în așa fel încât – cum poruncise Hadrian – nici măcar de departe să nu mai aibă drept iudeii să-și contemple pământul patriei. Așa istorisește lucrurile și Ariston din Pella[18].

4. În felul acesta, Ierusalimul a fost golit cu totul de populație iudaică și lipsit cu desăvârșire de vechii lui locuitori, iar în locul

---

[15] „Fiul stelei". Pe larg la E. SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes*, I, pp. 670-704; DIO CASSIUS, *Istorii*, LXIX, 12-14. Răscoala a durat trei ani și jumătate.

[16] Anii 134-135.

[17] Betthera, azi Battir (*cf.* Félix-Marie ABEL, *Geographie de la Palestine*, tome II, Gabalda, Paris, 1938, p. 271), cam la trei ore vest de Ierusalim.

[18] *Cf.* SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, 47. Sfântul Maxim Mărturisitorul (*Scolii la Dionisie Areopagitul, Teologia mistică*, I, 3) îi atribuie lui Ariston *Dialogul* între iudeo-creștinul Iason și iudeul Papiscus, astăzi pierdut. Constantin cel Mare le va permite evreilor să vină o dată pe an în Ierusalim. Informații mai bogate pot fi găsite în: EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 166, cu indicarea surselor citate anterior (M. Simon, J. Juster, E. Schürer, A. Puech).

lor a fost colonizat cu populație străină, adusă din afară, încât noul oraș roman care s-a format acum și-a schimbat și numele, numindu-se Aelia, după numele împăratului Aelius Hadrian. De acum și Biserica orașului se compunea numai din neamuri, iar după ce s-a terminat cu episcopii dintre cei tăiați împrejur, cel dintâi căruia de atunci i se încredințează slujirea episcopatului de acolo este Marcu.

VII

Cine au fost în această vreme căpeteniile gnozei celei mincinoase

1. Pe vremea când în întreaga lume străluceau Bisericile ca niște luceferi luminoși și pe când credința în Mântuitorul și Domnul nostru Iisus Hristos pătrundea biruitor la toate popoarele, diavolul, dușmanul binelui, care totdeauna s-a împotrivit adevărului și care a fost vrăjmaș neîmpăcat al mântuirii omului, a născocit tot felul de curse împotriva Bisericii.

2. Dacă altădată a pus la cale împotriva ei prigoane venite din afară, acum, când pe acestea nu le mai avea, diavolul vrăjmaș al binelui s-a folosit – ca unelte în stare să ducă la pierzare sufletele – de oameni răi, de vrăjitori și de slujitori ai pierzaniei. El a folosit în acest scop metode noi, așa încât nimic n-a rămas neîncercat: magi și înșelători, care păreau că-și asumă denumirea credinței noastre, [pentru a fi socotiți] cei mai buni creștini, se străduiau ca, pe de o parte, să-i arunce pe credincioșii capturați în plasa lor, iar pe de altă parte, să-i întoarcă de la calea care duce la cuvântul mântuirii pe cei care nu cunoșteau credința noastră și asupra cărora ei își exercitau în chipul cel mai statornic acțiunea lor.

3. Din preajma lui Menandru, urmașul lui Simon Magul, despre care am amintit înainte[19], a pornit la lucru, asemenea unui balaur cu două limbi și cu două capete, o putere care a dat naștere la doi conducători de erezie: Saturnin, de loc din Antiohia, și Basilide Alexandrinul. Acești eretici au înființat școli eretice vrăjmașe lui Dumnezeu, unul în Siria, celălalt în Egipt.

4. Irineu precizează că Saturnin măcina mereu aceeași rătăcire ca și Menandru, iar Basilide, sub pretext că prezintă adevăruri

[19] Cartea III, XXVI, 1.

tainice, debita la nesfârşit scorniturile lui, ţesând poveştile îngrozitoare ale unei erezii nelegiuite[20].

5. Dintre numeroşii bărbaţi ai Bisericii care luptau pe atunci în folosul adevărului şi care utilizau mai ales argumente raţionale în folosul învăţăturii apostolice şi bisericeşti, unii au prezentat prin scrieri, pentru cei care aveau de gând să se apropie de ei, mijloace profilactice împotriva acestor erezii despre care am amintit.

6. Între acestea este şi minunata *Combatere a lui Basilide*, compusă de un scriitor foarte apreciat pe atunci, Agrippa Castor[21], lucrare care a ajuns până la noi şi care ne arată cât de periculoasă era măiestria acestei magii eretice.

7. Dând pe faţă misterele ascunse ale lui Basilide, Castor spune că Basilide a compus douăzeci şi patru de cărţi despre Evanghelie[22], că i-a numit pe Barkabbas şi pe Barkoph profeţi ai săi, desemnându-i şi pe alţii drept profeţi ai săi, deşi nu existau, cărora le-a dat nume barbare ca să-i şocheze pe cei care sunt uluiţi de astfel de lucruri. El mai învăţa că nu-i nicio deosebire între cei care mănâncă din jertfele aduse zeilor şi între cei care şi-au abjurat credinţa în timp de persecuţie. La fel, şi întocmai precum Pitagora odinioară, a impus şi el aderenţilor săi o tăcere de cinci ani.

8. Acelaşi scriitor a mai înşirat şi alte asemenea rătăciri ale lui Basilide, dând pe faţă în chip strălucit rătăcirea ereziei lui.

9. După cum relatează Irineu[23], tot în acea vreme trăia şi Carpocrate, care şi el era părintele unei erezii, aşa numită „erezia gnosticilor". Aceştia pretindeau că-i bine să practici operaţiile magice ale lui Simon, dar nu în chip secret, cum zicea acela, ci pe faţă, căci în aceasta ar consta măreţia lor, fălindu-se cu mulţimea

---

[20] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, I.24.1-3.

[21] Nu ştim de el decât de la Eusebiu. A se vedea A. PUECH, *Histoire...*, II, p. 261. <A fost „cel mai vechi şi mai important teolog creştin care a scris împotriva sistemului lui Basilide" (S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, p. 190). Opera sa, pe care Eusebiu a cunoscut-o, a dispărut după aceea.>

[22] Este vorba de ample comentarii pe care Basilide le-a făcut la Evanghelii, aşa cum ne confirmă şi CLEMENT ALEXANDRINUL, *Stromate*, IV.81.1-83.1, care citează din Cartea a XXIII-a a acestor *Comentarii*. <A se vedea şi ORIGEN, *Scrieri alese*, partea a II-a, *Omilia I la Evanghelia după Luca*, în: *PSB* 7 (serie veche), p. 79. Se admite că Basilide a scris şi o Evanghelie, Psalmi, precum şi Cântări (*cf.* S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, p. 189: Basilide a fost „primul din cei patru corifei reprezentanţi ai gnosticismului creştinizant", ceilalţi trei fiind Valentin, Marcion şi Bardesanes). Vezi şi Giles QUISPEL, „L'homme gnostique. La doctrine de Basilides", în: *Eranos Jahrbuch*, 16, 1948, pp. 89-139.>

[23] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, I.25.

incantațiilor, cu poțiuni vrăjite pregătite de ei cu multă grijă, cu arătările demonilor care le trimiteau fel de fel de visuri și se aflau printre oameni, precum și cu alte lucruri de acest fel. În urma acestora, ei propovăduiau celor care voiau să ajungă până la desăvârșirea inițierii – sau, mai bine zis, a nelegiuirii lor infame – că ar trebui să săvârșească orice faptă, până și cele mai rușinoase, pentru că – spuneau ei – nu scapă altfel de stăpânii acestei lumi, cum îi numeau ei, decât împlinindu-le orice dorință, chiar prin faptele cele mai rușinoase[24].

10. Desigur că s-a întâmplat ca diavolul, care mereu se bucură de rău, să se servească de astfel de slujitori fie pentru a duce în robie, spre a-i pierde, pe cei care s-au lăsat înșelați de el, fie pentru a oferi neamurilor necredincioase un bogat material de pretexte pentru a batjocori cuvântul dumnezeiesc, întrucât, spre calomnierea întregii creștinătăți, faima unor astfel de oameni se răspândise peste tot.

11. Poate că mai ales în felul acesta a luat naștere insinuarea nelegiuită și cu totul nebunească – răspândită, de altfel, de pe atunci de necredincioși în legătură cu creștinii – că noi am avea relații nelegiuite cu mamele și cu surorile noastre și că am consuma alimente spurcate.

12. Diavolul n-a profitat însă prea mult de aceste împrejurări, pentru că, odată cu trecerea vremii, adevărul a ieșit la iveală și a strălucit cu o lumină orbitoare.

13. Într-adevăr, uneltirile vrăjmașilor s-au stins repede, fiind copleșite de puterea adevărului: întrucât mereu apăreau noi erezii, unele decurgând din altele și deschizându-și reciproc noi căi [de evoluție], cele mai vechi au lâncezit ori s-au ofilit în chip constant, degradându-se fiecare în felul ei și dizolvându-se în variate și nenumărate forme și curente. În aceeași vreme, păstrându-și mereu aceeași identitate, strălucirea Bisericii universale și care singură e cea adevărată creștea într-una și se întărea, aruncând peste

24 <*Cf.* Eugene DE FAYE, *Gnostiques et gnosticisme*, ediția a doua, P. Geuthner, Paris, 1925, pp. 413-419. O bibliografie bogată a subiectului, la S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 141-142. Cititorului român îi este utilă cartea lui Marvin MEYER, *Iisus în evanghelii și texte gnostice*, Ed. Nemira, București, 2011. Pentru acuzațiile aduse pe atunci creștinilor și menționate mai jos (subcapitolele 10-11), vezi și H. LECLERCQ, „Accusations contre les chrétiens", în: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, I, col. 274-275 (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 168, notele 7-8).>

întreg neamul grecilor și al barbarilor razele a tot ce era venerabil, sincer, liber, înțelept și pur în comportamentul și filosofia ei dumnezeiască.

14. Cu timpul, uneltirea contra întregii [noastre] credințe s-a stins, încât învățătura noastră a rămas singura victorioasă, ținută de către toți și recunoscută ca distingându-se în cel mai înalt grad prin caracterul ei venerabil și prin înțelepciunea în doctrinele dumnezeiești și filosofice. În felul acesta, nimeni nu mai îndrăznește acum să formuleze la adresa noastră astfel de batjocuri și de calomnii, cum le plăcuse s-o facă înainte celor care trecuseră cu toții în tabăra vrăjmașilor noștri.

15. De altfel, în vremea de care vorbim, adevărul și câștigase mulți apărători, care luptau împotriva ereziilor lipsite de credința în Dumnezeu nu numai prin combateri orale, ci și prin argumentări scrise[25].

VIII

Care au fost scriitorii bisericești din acea epocă

1. Între apărătorii adevărului se făcuse cunoscut Hegesip, din care am citat și noi până acum mai multe pasaje[26], când am vrut să stabilim, prin intermediul tradiției lui, anumite fapte din vremea apostolilor.

2. În cele cinci cărți (intitulate *Memorii*) în care ne redă într-o formă simplă tradiția nefalsificată a învățăturii apostolice, indicând timpul în care a trăit, a scris următoarele cuvinte despre cei care începuseră să-și ridice idoli după credința lor: „Ei le închinau cenotafe și temple, așa cum obișnuiesc până azi. Printre ei se afla și Antinous, un sclav al Cezarului Hadrian. În cinstea acestui sclav s-au prăznuit chiar până în vremurile noastre așa-numitele «jocuri ale lui Antinous». Împăratul Hadrian a întemeiat și un oraș care-i poartă numele și a făcut acolo și oracole în cinstea lui"[27].

---

[25] Loc tipic pentru cunoașterea planului cu care își concepuse Eusebiu *Istoria* sa. A se vedea introducerea lui G. Bardy: EUSÈBE DE CESARÉE, *Histoire ecclesiastique*, vol. IV, Les Éditions du Cerf, Paris 1960, p. 78.

[26] Cartea II, XXIII; Cartea III, XI-XII; XIX-XX; XXXII.

[27] Scandalul moral provocat de relația homosexuală dintre împăratul Hadrian și favoritul său, sclavul Antinous, înecat în anul 130 în apele Nilului, este binecunoscut. Împăratul l-a trecut în rândul zeilor. Aproape toți apologeții l-au denunțat (TEOFIL AL ANTIOHIEI,

3. În vremea aceea, Iustin, un iubitor autentic al filosofiei celei adevărate, își petrecea timpul adâncind scrierile grecilor. Și el descrie această epocă atunci când spune textual în *Apologia* pe care a adresat-o împăratului Antoninus: „Socotim că nu este ceva nepotrivit să amintim aici și de Antinous, care a murit de curând și pe care toți, de teamă, au început să-l adore ca pe un zeu, cu toate că știau cine era și de unde venea”[28].

4. Același Iustin mai amintește și de războiul iudaic, afirmând textual: „În războiul iudaic ce a avut loc de curând, Barchochebas, conducătorul revoltei iudeilor, a poruncit ca numai creștinii să fie supuși la cele mai crunte pedepse dacă nu-L vor tăgădui și nu-L vor defăima pe Iisus Hristos”[29].

5. În aceeași scriere Iustin mai relatează că trecerea sa de la filosofia greacă la credința în Dumnezeu n-a făcut-o ca pe un gest fără socoteală, ci a fost unul cumpănit. Iată cum se exprimă el: „Eu însumi, pe când mă găseam împărtășind învățăturile lui Platon, auzind cât de mult erau defăimați creștinii și văzând că totuși ei sunt fără de teamă în fața morții și în fața tuturor lucrurilor pe care oamenii le socotesc înfricoșătoare, am înțeles că este cu neputință ca ei să trăiască în răutate și în pofta plăcerilor. Ce om dedat plăcerilor și desfrâului, care socotește un lucru bun să se hrănească din carne de om, ar fi în stare să îmbrățișeze moartea ca să se lipsească de bunurile lui și nu ar căuta cu tot dinadinsul să se bucure de viața prezentă și să se sustragă magistratului, decât să se expună morții, denunțându-se pe sine însuși?”[30]

6. Iustin mai istorisește că împăratul Hadrian a primit de la strălucitul guvernator Serenius Granianus[31] o epistolă privitoare la situația creștinilor, în care se spunea că nu-i deloc just ca, chiar și când nu s-a înregistrat nicio acuză și fără o cercetare necesară, creștinii să fie dați morții doar la strigătele mulțimii. Împăratul i-a

Către Autolic, III, 8), dar mai ales Origen, care în *Contra Celsum* vorbește pe larg de mai multe ori (III, 36-37; V, 63; VIII, 9). Era firesc deci să scrie și Sfântul Iustin despre el. Din *Apologia întâi*, XXIX, 4, reiese că Hegesip, autorul acestor rânduri, era contemporan cu Sfântul Iustin.

[28] SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, XXIX, 4.

[29] SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, XXIX, 6.

[30] SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Apologia a doua*, XII, 1.

[31] Se pare că numele lui adevărat era Q. Licinius Silvanus Granianus, proconsul în 123-124. Rescriptul datează din anul 124. Minucius Fundanus era urmașul lui Granianus la proconsulatul Asiei. <Granianus fusese consul în anul 106 (împreună cu L. Minucius Natalis), urmat de același Minucius Fundanus în anul 107 (împreună cu C. Vettenius Severus).>

răspuns lui Minucius Fundanus, proconsulul Asiei, interzicându-i să osândească pe cineva dacă nu există împotriva lui o plângere și o acuzație rezonabilă.

7. Iustin reproduce epistola, păstrând textul latin așa cum era[32], dar înainte de a o reproduce el scrie aceste cuvinte: „Având posibilitatea, pe baza unei scrisori a preamarelui și preailustrului Cezar Hadrian, părintele vostru, de a vă cere vouă să porunciți ca judecățile să se facă așa cum v-am pretins, v-am cerut aceasta nu atât folosindu-ne de decretul lui Hadrian, cât din convingerea pe care o avem că apelul nostru este drept. Dar am alăturat și copia după epistola lui Hadrian, pentru ca să știți că și în această privință noi spunem adevărul. Conținutul ei e următorul"[33].

8. Am spus că același scriitor redă copia rescriptului în limba latină, dar noi l-am tradus cât am putut mai bine în limba greacă[34]. Iată textul lui:

IX

Epistola lui Hadrian prin care se interzice urmărirea creștinilor fără temei legal

1. „Către Minucius Fundanus.

Am primit epistola pe care mi-a scris-o strălucitul bărbat Serenius Granianus, predecesorul tău. Socotim că chestiunea aceasta nu trebuie să rămână necercetată, pentru ca nici oamenii să nu se tulbure și nici să nu dea calomniatorilor prilej de a-și manifesta răutatea.

---

[32] Textul latin a dispărut. În prezent, cunoaștem numai traducerea greacă a Sfântului Iustin. Dar și Eusebiu mărturisește că a tradus același document după originalul latin.

[33] SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, anexa. <G. Bardy (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 171, n. 8) reproduce și textul latin al scrisorii lui Hadrian către Minucius Fundanus. Textul latin este de fapt o traducere din greaca veche realizată de Rufin după textul lui Eusebiu din capitolul al IX-lea, fiind puțin probabilă eventualitatea ca traducătorul latin să fi dispus atunci de originalul latin al scrisorii, astăzi pierdut (*cf.* L. CALLEWAERT, „Le Rescrit d'Adrien à Minucius Fundanus", în: *Revue d'Histoire et de Littérature religieuse*, VIII, 1903, pp. 152-189). Despre aceeași scrisoare, vezi și B. CAPELLE, „Le Rescrit d'Hadrien et saint Justin", în: *Revue Benedictine*, XXXIX, 1927, pp. 365-368, ca și J. Zeiller, în: A. FLICHE, V. MARTIN, *Histoire de l'Église...*, I, pp. 308-309.>

[34] <Despre cunoștințele de latină ale lui Eusebiu, vezi G. BARDY, *La question des langues...*, pp. 129-130.>

2. Deci, dacă locuitorii din provincia ta vor putea susţine în chip lămurit plângerea lor împotriva creştinilor, în aşa fel ca să se poată răspunde pentru ea şi înaintea tribunalului, să se adreseze numai acestuia, dar nu numai cu simple pretenţii şi doar cu ţipete. Căci e de datoria ta cea mai înaltă ca, dacă cineva ar voi să aducă vreo acuzaţie, să te informezi dacă aceasta e întemeiată.

3. Deci, dacă cineva aduce vreo învinuire şi dovedeşte că aceştia au săvârşit ceva împotriva legilor, să dispui aşa cum se cuvine, potrivit cu gravitatea delictului. Dar, pe Hercule! Dacă cineva ar propune ceva numai din calomnie, fii atent asupra răutăţii acesteia şi caută ca ea să fie răzbunată cum se cuvine". Acesta-i textul rescriptului lui Hadrian.

X

Care au fost episcopii romanilor
şi ai alexandrinilor sub Antoninus

După ce Hadrian a domnit douăzeci şi unu de ani, plătind şi el morţii ultimul tribut[35], a venit la cârma Imperiului Roman Antoninus, supranumit „cel Pios". În timpul primului lui an de domnie a încetat din viaţă Telesphorus[36], după ce avusese cârma Bisericii timp de unsprezece ani, iar după aceea conducerea Bisericii romane a preluat-o Hyginus. Irineu ne informează că Telesphorus şi-a sfârşit viaţa în chip strălucit, prin moarte de martir[37]. Tot în aceeaşi scriere se arată că în timpul lui Hyginus, de care am amintit adineauri, Valentin, întemeietorul ereziei care-i poartă numele, şi Cerdon, căpetenia rătăcirii marcionite, erau deja celebri în Roma. Iată cum se exprimă Irineu:

XI

Ereziarhii din acea vreme

1. „De fapt, Valentin şi-a făcut apariţia în Roma pe vremea lui Hyginus, a înflorit cel mai mult pe timpul lui Pius şi a rămas [în

[35] Hadrian a murit la 10 iulie 138, după ce a adoptat şi a desemnat ca viitor împărat pe Antoninus Pius (138-161).
[36] Deci în anul 138 (poate începutul lui 139).
[37] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, III.3.3.

capitală] până pe vremea păstoririi lui Anicetus. Cerdon, predecesorul lui Marcion, a trăit și el tot pe vremea lui Hyginus, care era cel de-al nouălea episcop al Romei[38], sub care a făcut și pocăință, revenind în Biserică, dar n-a rămas statornic, ci o dată învăța pe ascuns, altă dată făcea din nou pocăință, până când, fiind combătut pentru învățăturile greșite pe care le susținea, a fost îndepărtat din comunitatea fraților"[39].

2. Iată cum se exprima Irineu în a treia carte din a sa lucrare *Împotriva ereziilor*. Iar în prima carte el a scris din nou în detaliu despre Cerdon[40]: „Iar un anumit Cerdon, luând ca punct de plecare doctrina celor din preajma lui Simon și trăind la Roma sub Hyginus, cel care a primit al nouălea funcția de episcop prin succesiune apostolică, a învățat că Dumnezeul propovăduit de Lege și proroci nu este Tatăl Domnului nostru Iisus Hristos, pentru că primul a fost cunoscut, pe când cel de-al doilea este incognoscibil, și, în vreme ce unul este drept, celălalt este bun. Succesorul acestuia a fost Marcion din Pont, care a îmbogățit doctrina lui Cerdon, hulind fără de rușine"[41].

3. Același Irineu explică în amănunte abisul infinit al materiei pline de rătăcire a lui Valentin[42], dezvăluindu-i răutatea ascunsă și vicleană ca a unui șarpe care se tupilează într-o gaură.

---

[38] Vechea traducere în limba latină a operei Sfântului Irineu socotea că Hyginus a fost al optulea episcop al Romei și acesta e adevărul: vezi EUSEBE DE CESAREE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 173. <*Cf.* L. DUCHESNE, *Le Liber Pontificalis*, I, Ernest Thorin, Paris, 1886, p. 131. Mai recenta monografie a lui August FRANZEN și Remigius BAUMER, *Istoria papilor*, trad. Romulus Pop, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București, 1996, îl consideră pe Hyginus tot ca al nouălea papă (p. 457), ceea ce înseamnă că tot Eusebiu a avut mai multă dreptate aici, dar trebuie să remarcăm lipsa sa de consecvență, întrucât în prezenta enumerare include și pontificatul lui Petru, considerat primul, după ce în cazul lui Alexandru (ca și al lui Evarist, în Cartea III, capitolul XXXIV) din capitolul I al acestei cărți numerotarea episcopilor Romei începea după Apostolii Petru și Pavel.>

[39] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, III.4.3.

[40] <Despre Cerdon, vezi Adolf VON HARNACK, *Marcion, das Evangelium vom fremden Gott*, ediția a doua, Leipzig, 1924, pp. 28-29 (*apud* EUSÈBE DE CESAREE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 174, n.2).>

[41] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, I.27.1-2.

[42] <SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, I.1-11. Originar din Egipt, Valentin a studiat la Alexandria, unde și-a făcut cunoscut sistemul, după care a plecat la Roma (în jurul anului 135), unde a predat până în vremea papei Anicetus. Între anii 160 și 165, Valentin a plecat spre Cipru, unde se pare că a și murit, lăsând în urmă numeroși discipoli. Unii cercetători îi atribuie lui Valentin una dintre scrierile descoperite la Nag Hammadi, în Egipt, în 1945, intitulată *Evanghelia adevărului*, după titlul menționat de Sfântul Irineu de Lyon (*Împotriva ereziilor*, III.11.9). Pentru o bibliografie adusă la zi asupra subiectului, vezi S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 220-222.>

4. El mai istoriseşte şi despre un alt ereziarh cu numele Marcu[43], ajuns pe atunci foarte dibaci în jonglerii magice. Despre deşartele lui iniţieri şi despre murdarele lui mistagogii, Irineu se exprimă astfel: 5. „Căci, în vreme ce unii gătesc pentru cei care se iniţiază o cameră de nuntă, împlinesc o iniţiere în mister făcând unele invocaţii şi spun că nunta pnevmatică săvârşită de către ei se face după asemănarea împerecherilor de sus, alţii îi duc la apă şi, botezându-i, rostesc următoarele cuvinte: «În numele Tatălui necunoscut al tuturor, în Adevăr, Mama tuturor, în cel care a coborât peste Iisus»"[44].

6. După ce Hyginus s-a sfârşit în al patrulea an de episcopat, Pius preia după el slujirea de episcop al Romei[45]. În acelaşi timp, în Alexandria a fost rânduit ca păstor Marcu, după păstorirea de treisprezece ani împliniţi a lui Eumenes. Apoi, după zece ani de păstorire [a lui Marcu], Celadion primeşte slujba de episcop al Bisericii alexandrinilor.

7. Şi în oraşul romanilor, după ce Pius s-a sfârşit în al cincisprezecelea an de episcopat, Anicetus preia conducerea credincioşilor din acel oraş. Pe vremea acestuia istoriseşte şi Hegesip că a venit el la Roma, rămânând acolo până pe vremea episcopatului lui Eleutheros[46].

8. Tot în timpul aceloraşi episcopi s-a distins în mod deosebit şi Iustin, care vestea cuvântul dumnezeiesc, purtând haina de filosof, şi lupta şi cu condeiul pentru apărarea credinţei. Într-o scriere

---

[43] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, I.13.1. <Despre acest magician Marcu, vezi François SAGNARD, *La gnose valentinienne et le témoignage de Saint Irenee*, Vrin, Paris, 1947, pp. 356-386.>

[44] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, I.21.3. În mitologia valentiniană, care stă la baza acestei descrieri a ritualurilor camerei nupţiale şi a botezului, Adevărul este perechea eonică feminină a Intelectului (vezi *Împotriva ereziilor*, I.1.1). Perechea Intelectului şi a Adevărului stă la baza emanaţiei Pleromei de Eoni, motiv pentru care Adevărul este numit aici „Mama tuturor", adică a tuturor Eonilor. Faptul că Adevărul este partea feminină a perechii pe care o formează cu Intelectul devine mai uşor de înţeles dacă avem în vedere că, în limba greacă, termenul „adevăr" (*aletheia*) este de gen feminin. (n.red.)

[45] După V. GRUMEL, *Traité d'Études Byzantines*, tome I: *La Chronologie*, p. 426, Hyginus a păstorit între anii 129-142, Pius între 142-157 (?), Anicetus între 157-168. Nici Origen şi nici Eusebiu nu ştiu ca Pius să fi fost frate cu Herma (pe care-l citează amândoi), aşa cum spusese fragmentul Muratori. <În Cartea III, capitolul III, 6, Eusebiu admitea ca posibil autor al *Păstorului* pe Herma, menţionat în scrisorile pauline (*Romani* 16, 14).>

[46] Eusebiu revine asupra lui Eleutheros în Cartea IV, XXII, 2-3.

pe care a compus-o, *Împotriva lui Marcion*[47], Iustin mărturisește că în vremea în care scria aceste lucruri ereticul era încă în viață, căci iată cum grăiește:

9. „Un oarecare Marcion Ponticul își învață și acum aderenții că trebuie să creadă că există un Dumnezeu care-i mai mare decât Făcătorul lumii. Cu ajutorul demonilor, el a corupt tot soiul de oameni de toate neamurile să spună blasfemii împotriva Celui care a creat lumea, tăgăduind că Acesta ar fi Tatăl lui Hristos, și să mărturisească cum că alături de El există altul, cu mult mai mare decât El.

10. Și, după cum am amintit, toți cei stăpâniți de astfel de idei se numesc creștini, după cum se întâmplă și în filosofie, unde, cu toate că titlul de «filosof» este un nume comun pentru filosofi, totuși ideile lor nu sunt comune tuturor"[48]. După care adaugă: „Avem în posesia noastră și un *Tratat împotriva tuturor ereziilor*. Celui care dorește să-l citească, i-l vom da"[49].

Apologia lui Iustin către împăratul Antoninus

11. După ce a compus o minunată scriere împotriva păgânilor, precum și alte lucrări care conțin o apărare a credinței noastre, același Iustin s-a adresat împăratului Antoninus, supranumit „cel Pios", precum și Senatului roman, de vreme ce locuia chiar în Roma. Iată ce declara el în *Apologie* despre sine însuși și despre locurile din care se trage:

12. „Împăratului Titus Aelius Hadrianus Antoninus Pius, Augustul Cezar, și lui Verissimus, fiului filosof, și lui Lucius, filosoful, fiul natural al Cezarului și adoptiv al lui Pius, iubitor de cultură, precum și sacrului Senat și întregului popor roman, eu, Iustin, fiul lui Priscus, nepotul lui Baccheius, născut în Flavia Neapolei din Siria Palestinei, adresez această cuvântare și rugă a mea, în favoarea oamenilor de tot neamul care sunt pe nedrept urâți și chinuiți, ca unul care însumi fac parte dintre ei"[50].

---

[47] Nu e sigur dacă Sfântul Iustin a scris o astfel de lucrare.

[48] SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, XXVI, 5.

[49] SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, XXVI, 5. Tratatul amintit nu s-a păstrat.

[50] SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, I, 1. Lucius Verus, fiul lui Caianus Commodus, a fost adoptat de Hadrian și apoi de Antoninus Pius. A fost crescut împreună cu Marcus Aurelius, care l-a asociat la domnie, acordându-i conducerea Orientului. La

XII

Epistola lui Antoninus către reprezentanții Asiei în problema noastră

Întrucât același împărat a fost întâmpinat și de alți frați din Asia, care îndurau tot felul de batjocuri din partea populațiilor provinciei, a găsit cu cale să adreseze „adunării reprezentanților Asiei" următorul rescript:

XIII

1. „Împăratul Cezar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, Pontifex Maximus, cu puterea de tribun pentru a cincisprezecea oară și de consul pentru a treia oară[51], trimite salutări reprezentanților Asiei.

2. Știu că zeii vor fi plini de grijă pentru a nu îngădui ca astfel de oameni să rămână ascunși. Căci mai degrabă aceia, mai mult decât voi, ar trebui să-i pedepsească pe cei care nu vor să se închine lor.

3. Pe unii ca aceia voi îi aruncați în tulburare și le întăriți opinia pe care o au învinuindu-i ca atei. Se pare că, decât să trăiască, atunci când sunt acuzați, acelora le este preferabil să aibă o moarte aparentă, pentru propriul lor Dumnezeu: astfel că ei și înving, punându-și mai degrabă la dispoziția voastră sufletele lor, decât să se lase convinși a săvârși cele ce le pretindeți voi.

4. În ce privește cutremurele care s-au întâmplat și care se întâmplă, nu e deloc nepotrivit să vi se amintească faptul că

---

rândul său, Verissimus (= cel mai adevărat) e o poreclă dată lui Marcus Aurelius de către Antoninus, care l-a adoptat și pe el. Probabil că Iustin a folosit și porecla aceasta cu un anumit scop (*cf.* A. Kraft, în: EUSEBIUS VON CAESAREA, *Kirchengeschichte*, p. 205).

[51] În continuare, Eusebiu amintește că, potrivit informației lui Meliton de Sardes, împăratul Antoninus Pius a publicat în favoarea creștinilor din Larisa, Tesalonic, Atena și pentru reprezentanții Ahaiei un rescript asemănător acestuia. S-ar putea ca acela să fie apocrif. Eduard Schwartz crede că și acest apocrif va fi fost redactat inițial tot în latinește. Cea de-a cincisprezecea putere tribuniciară a lui Marcus Aurelius a durat între 10 decembrie 160 și 9 decembrie 161; al treilea consulat al lui e tot din 161, dar, odată ce a fost proclamat ca împărat în 161, nu și-a mai asumat titlul de consul. Celălalt titlu, de „Armenicul" nu apare decât mai târziu în documente. Din toate acestea reiese că acest rescript nu este autentic. Relevant în această privință este faptul că între timp Iustin murise, așa că nu mai poate fi vorba aici de o operă a lui. <Autenticitatea acestui rescript a fost susținută de Adolf VON HARNACK, *Das Edikt des Antoninus Pius*, Leipzig, 1895 (*apud* EUSEBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 177).>

sunteți fără curaj atunci când acestea se întâmplă, iar voi trebuie să comparați cele ale voastre cu cele ale acelora, 5. deoarece aceia sunt mai plini de îndrăzneală decât voi față de Dumnezeu. Voi, în vremea aceea, păreți că-i neglijați cu desăvârșire pe zeii voștri și neglijați cu totul templele, rămânând străini de orice legături cu Dumnezeul cel nemuritor[52]. Iar pe creștinii care-L adoră, voi îi alungați și-i persecutați până la moarte.

6. Cu privire la astfel de oameni religioși, și alți conducători de provincii s-au adresat în scris preadivinului meu părinte[53], dar acesta le-a răspuns să nu întreprindă nicio acțiune împotriva lor, în cazul când nu s-ar dovedi că ei instigă împotriva stăpânirii romanilor. Și mie, de altfel, mulți mi-au atras atenția asupra unora ca aceștia, dar le-am răspuns urmând îndeaproape părerea tatălui meu.

7. Iar dacă cineva ar vrea să aducă împotriva unui creștin acuzația că este creștin, cel care este astfel acuzat să fie absolvit de crima care i se impută, chiar dacă s-ar dovedi că este creștin; iar acela care pornește acțiunea împotriva lui să fie pasibil de pedeapsă. Promulgat în Efes, în adunarea reprezentativă a Asiei"[54].

8. Că așa s-au petrecut faptele mărturisește și Meliton, episcop de Sardes, binecunoscut pe vremea aceea, lucru ce reiese în chip evident dintr-o apologie în favoarea credinței creștine, pe care și el a adresat-o împăratului Verus[55].

XIV

Știri despre Policarp, ucenicul apostolilor

1. În vremea despre care vorbim[56] și pe când Biserica romanilor era păstorită de Anicetus, potrivit informațiilor lui Irineu, trăia și

[52] Chiar și numai această frază ar fi suficientă pentru a dovedi neautenticitatea acestui text: vezi EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 178.

[53] Cel vizat e Antoninus, care ar fi primit scrisori de la guvernatori. Or, după titlurile etalate, se vede că este vorba de Antoninus.

[54] SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, anexă. În ciuda tuturor obiecțiilor care i s-au adus, textul acestei epistole se află reprodus în *Codex Parisinus graecus* 450 din anul 1364, la un loc cu cele două apologii ale Sfântului Iustin. <Diferit pe alocuri de cel al lui Eusebiu, textul aflat la sfârșitul lor este reprodus, pentru comparație, în EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 178, n. 5.>

[55] Eusebiu revine mai încolo asupra lui Meliton de Sardes.

[56] Adică în perioada domniei lui Antoninus Pius (138-161). Termenul are în vedere durata domniei împăratului.

Policarp, care tocmai atunci venise la Roma ca să discute cu el despre data serbării Paştilor[57].

2. Acelaşi Irineu ne mai transmite în legătură cu Policarp o altă istorisire, care trebuie adăugată la cele relatate deja despre el şi în care găsim următoarea relatare[58]:

Extras din al treilea capitol al lui Irineu din *Împotriva ereziilor*

3. „Cât despre Policarp, el nu numai că a primit învăţătura de la apostoli şi s-a întâlnit cu mulţi dintre cei care L-au văzut cu ochii lor pe Domnul, ci a şi fost aşezat de către apostoli pentru Asia ca episcop în Biserica din Smirna 4. şi în calitatea aceasta l-am văzut şi noi în prima noastră tinereţe (căci el s-a bucurat de o viaţă foarte îndelungată şi s-a despărţit de lumea aceasta la o vârstă foarte înaintată, sfârşind printr-o moarte strălucită şi impresionantă ca martir), învăţând mereu aceleaşi lucruri pe care şi le însuşise de la apostoli, pe care şi Biserica le transmite, care şi sunt singurele adevărate.

5. Acelaşi lucru îl mărturisesc şi toate celelalte Biserici de prin Asia, precum şi cei care până acum au urmat lui, căci Policarp a fost un martor al adevărului cu mult mai vrednic de crezare şi mai sigur decât Valentin, decât Marcion şi decât ceilalţi dascăli cu idei nelegiuite. Pe vremea lui Anicetus, pe când petrecea în Roma, Policarp i-a readus pe mulţi de la ereticii menţionaţi la Biserica lui Dumnezeu, propovăduind că există numai un singur şi unic adevăr, cel pe care-l primise de la apostoli şi care era transmis de Biserică[59].

6. Mai trăiesc încă oameni[60] care l-au auzit istorisind că Ioan, ucenicul Domnului, pe când se afla în Efes, intrând odată într-o baie, dacă a văzut că şi Cerint se afla acolo, a ieşit îndată din baie fără să se fi îmbăiat, ci strigând doar: «Să fugim de aici, ca nu cumva să se prăbuşească baia peste noi, căci înăuntru se află şi Cerint, duşmanul adevărului!»

[57] Vezi şi Cartea V, XXIV, 16.

[58] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, III.3.4.

[59] <*Cf.* Daniel VAN DEN EYNDE, *Les normes de l'enseignement chrétien dans la littérature patristique des trois premiers siecles*, J. Duculot, Paris, 1933, pp. 139-187; Henri HOLSTEIN, „Les formules du symbole dans l'oeuvre de saint Irénée", în: *Recherches de Science Religieuse*, XXXIV, 1947, pp. 454-461; J. DE GHELLINCK, *Patristique et Moyen Âge*, ediţia a II-a, tome I, Gembloux, Duculot, Bruxelles, 1949 (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 180, n. 2); Henri-Irénée MARROU, *Biserica în Antichitatea târzie*, Ed. Universitas, Bucureşti, 1999; Jean DANIÉLOU, *Biserica primară. De la origini până la sfârşitul secolului al treilea*, Ed. Herald, Bucureşti, 2008.>

[60] În alt loc (Cartea III, XXVIII, 6), Eusebiu spune că şi el (Policarp) a fost acolo. Între acei oameni se afla şi Irineu.

7. De altfel, chiar şi Marcion, întâlnindu-l odată pe Policarp şi întrebându-l: «Mă recunoşti, Policarp?», acesta i-a răspuns: «Da, îl recunosc, îl recunosc pe cel întâi născut al Satanei!» Atât de multă evlavie aveau apostolii şi ucenicii lor, încât au refuzat comuniunea până şi în cuvânt cu vreunul dintre cei care falsifică adevărul, după cuvântul Apostolului Pavel: «De omul eretic, după întâia şi a doua mustrare, depărtează-te, ştiind că unul ca acesta s-a abătut şi a căzut în păcat, fiind singur de sine osândit»[61].

8. Există şi o foarte educativă epistolă a lui Policarp către filipeni[62], din care, dacă vrea cineva dintre cei care se îngrijesc de mântuirea sufletului, acela poate desprinde din ea caracterul credinţei lui şi predicarea adevărului".

9. Atât din cele spuse de Irineu. În epistola pomenită şi păstrată de la Policarp se face referire în câteva rânduri la întâia epistolă a lui Petru[63].

10. După ce Antoninus Pius a domnit douăzeci şi doi de ani împliniţi[64], i-a urmat fiul său, Marcus Aurelius Verus, supranumit şi Antoninus, împreună cu fratele său, Lucius[65].

XV

În Smirna, pe vremea împăratului Verus, Policarp şi alţii mor ca martiri

1. Pe vremea lui Marcus Aurelius, pe când prigoane crunte răvăşeau Asia, şi-a sfârşit viaţa ca martir Policarp[66]. Consider,

---

[61] *Tit* 3, 10-11.

[62] <P.N. HARRISON, *Polycarp's two Epistles to the Philippians*, Cambridge University Press, New York, 1936, a susţinut că ar fi vorba în fapt de două scrisori aici în loc de una, prima, mai scurtă, reprezentată de ultimele două capitole ale scrisorii, adică 13 şi 14, în vreme ce primele douăsprezece capitole ar constitui a doua scrisoare, care ar data de pe la anul 135, adică după moartea lui Ignatie al Antiohiei.

În privinţa anului morţii martirice a lui Policarp, H. Gregoire şi P. Orgels au susţinut anul 177 („La véritable date du martyre de saint Polycarpe (23 février 177) et le *Corpus Polycarpianum*", în: *Analecta Bollandiana*, LXIX, 1951, pp. 1-38), iar H.-I. Marrou, intervalul dintre 161 şi 168/169 („La date du martyre de S. Polycarpe", în: *Analecta Bollandiana*, LXXI, 1953, pp. 5-20). Alte titluri despre acelaşi martir, la S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 176-177.>

[63] Părere improbabilă.

[64] Între 10 iulie 138 - 7 martie 161.

[65] Amândoi fuseseră adoptaţi de Antoninus Pius. Marcus Aurelius a primit titlul de Cezar în 139.

[66] Acest fapt pare a fi avut loc la 23 februarie 156 (vezi *Scrierile Părinţilor apostolici*, *PSB* 1, serie veche, p. 204). Alţii se gândesc tocmai la anul 177 pentru motivul că Anicetus,

așadar, foarte necesar să cuprind în istoria mea și relatarea morții sale, care mai este păstrată în scris, spre a fi de pomenire pentru cei care vin după noi.

2. E vorba de epistola compusă în numele Bisericii pe care o conducea și adresată Bisericilor din ținuturile învecinate, în care e vorba și despre el, în acest mod:

3. „Biserica lui Dumnezeu care petrece vremelnic în Smirna, către Biserica lui Dumnezeu care petrece vremelnic în Philomelium[67] și tuturor comunităților Bisericii universale răspândite în tot locul, mila, pacea și dreptatea lui Dumnezeu și ale Domnului nostru Iisus Hristos să se înmulțească.

Vorbind despre martiri, v-am scris, fraților, și despre fericitul Policarp, care prin martiriul său a pus capăt persecuției, ca și cum ar fi pecetluit-o".

4. Apoi, înainte de a istorisi cele despre Policarp[68], se descriu amănunte despre ceilalți martiri, subliniindu-se statornicia de care au dat dovadă în timpul chinurilor. Ni se relatează că într-adevăr cei care asistau acolo în cerc au rămas uluiți văzând fie cât de tare li se deșirau în urma loviturilor până și arterele și venele cele mai ascunse, încât se vedea chiar și alcătuirea trupului lor cu cele mai lăuntrice măruntaie și părțile cele mai ascunse ale organismului, fie cum alteori erau întinși pe scoici de mare și pe țăruși ascuțiți; în sfârșit, după ce suferiseră tot felul de cazne și suferințe, au fost aruncați la fiare ca să le hrănească.

5. Îndeosebi se istorisește cum s-a distins preaviteazul Germanicus, care cu harul lui Dumnezeu a biruit teama firească de moarte a trupului. Când proconsulul a voit să-l convingă atrăgându-i atenția asupra vârstei lui, rugându-l și spunându-i că, fiind prea tânăr și abia în floarea vieții, ar trebui să se cruțe, martirul n-a stat deloc la îndoială, ci, plin de curaj, a întărâtat însăși fiara sălbatică asupra lui, aproape silind-o și ațâțând-o, ca să fie eliberat cât mai repede din viața nedreaptă și nelegiuită a celor care îl persecutau.

6. Moartea plină de măreție a acestui om a uimit întreaga mulțime, atunci când i-a fost dat să vadă bărbăția martirului iubitor

episcopul Romei, cu care a discutat Policarp despre data Paștilor, păstorește aproximativ între anii 157-168.

[67] Philomelium e în Frigia.

[68] În loc să continue cu citarea textului din *Martiriul lui Policarp*, Eusebiu rezumă capitolele II-VII, pentru a cita din nou capitolele VIII-XIX.

de Dumnezeu și virtutea și curajul întregului neam al creștinilor, încât a început să strige într-un singur glas: „Piară ateii! Să fie căutat Policarp!"

7. La acest strigăt s-a produs o mare tulburare. Un om cu numele de Quintus, frigian de neam, venit de curând din Frigia, când a văzut fiarele și celelalte cazne care-l amenințau, s-a înfricoșat, a simțit că puterile îi slăbesc și, în final, a scăpat din mână mântuirea.

8. După cum ne relatează scrierea amintită, acest om fusese prea grăbit și a pășit împreună cu ceilalți nu după puterea credinței și fără o chibzuire mai temeinică în fața scaunului de judecată, încât căderea lui a servit celorlalți drept pildă strălucită că în astfel de primejdii nu se cuvine să pășim nebunește și fără chibzuială. Iată care a fost deznodământul pentru aceștia!

9. În schimb, preaminunatul Policarp nu s-a lăsat tulburat auzind de aceste întâmplări, ci și-a păstrat senină și neclintită liniștea cugetului, dorind chiar să rămână mai departe în cetate. Totuși nu s-a împotrivit insistențelor celor care-l însoțeau și care-l rugau și-l îndemnau să se îndepărteze de cetate, așa încât s-a adăpostit într-un domeniu de la țară, nu departe de cetate, petrecând acolo împreună cu câțiva credincioși. Noaptea și ziua nu făcea nimic altceva decât stăruia în rugăciuni adresate Domnului, așa cum obișnuia altminteri din totdeauna, cerând și implorând mereu pace pentru Bisericile de pe întreg pământul.

10. Cu trei zile înainte de a fi prins, pe când se ruga în timpul nopții, a avut o vedenie: perna care era sub capul lui, a văzut-o aprinzându-se dintr-odată și mistuindu-se. Trezindu-se, el a explicat îndată celor din jur ce a văzut, prorocindu-le aproape tot ce avea să i se întâmple, precizându-le cu limpezime că va trebui să fie ars de viu pentru Hristos.

11. Cei care-l urmăreau puneau multă râvnă în munca lor, dar, silit iarăși de dragostea și grija binevoitoare a fraților săi, Policarp a schimbat încă o dată adăpostul, trecând într-un alt domeniu. Totuși, în scurt timp, cei care îl persecutau i-au luat urma. Mai întâi au arestat doi servitori, iar după ce unul dintre ei a fost crunt chinuit, au ajuns și la locul de retragere al lui Policarp.

12. Întrucât sosiseră la o oră înaintată, urmăritorii l-au găsit odihnindu-se la catul superior al unei case, de unde putea să treacă

în altă casă, dar nu a dorit acest lucru, ci a spus: „Facă-se voia Domnului"[69].

13. Când a înțeles că urmăritorii erau acolo, ne spune actul respectiv, Policarp a coborât și a vorbit cu ei, având o înfățișare veselă și foarte plăcută, încât oamenii aceia care nu-l cunoscuseră până atunci, privindu-l pe acest bătrân încărcat de ani, cu o înfățișare demnă și liniștită, au crezut că au o vedenie neașteptată, așa că se mirau de ce s-a depus atâta râvnă pentru a fi prins un bătrân atât de venerabil.

14. Dar el, fără să întârzie, a cerut îndată să li se întindă o masă, invitându-i la un copios ospăț, cerându-le doar să-l lase netulburat vreme de o oră ca să-și împlinească rugăciunile. După ce i s-a îngăduit, el s-a ridicat și s-a rugat plin de harul Domnului, încât toți cei de față s-au cutremurat de emoție când l-au auzit cum se roagă, mulți dintre ei căindu-se la gândul că tocmai ei s-au găsit să-l ducă la moarte pe un bătrân atât de venerabil și credincios.

15. După aceea, scrierea care ne vorbește despre mucenicia lui continuă textual astfel: „Terminându-și rugăciunea, în care i-a pomenit pe toți cei pe care i-a întâlnit vreodată, mici și mari, străluciți și obscuri, precum și întreaga Biserică universală din toate ținuturile locuite, sosind ceasul plecării, l-au urcat pe un asin și l-au dus în cetate, tocmai în ziua de Sâmbăta cea mare. Pe drum i-a ieșit în cale conducătorul poliției, Irod, cu tatăl acestuia, Nicetas, care l-au urcat în trăsura lor și, după ce l-au luat lângă ei, au încercat să-l convingă zicându-i: «Ce rău poate fi să recunoști că împăratul e Domnul, apoi să-i aduci jertfă și astfel să-ți scapi viața?»

16. La toate acestea, el n-a dat un timp niciun răspuns, iar mai apoi, la insistența lor, a zis: «Nu voi face ceea ce mă sfătuiți voi!» Iar întrucât nu au reușit să-l convingă, i-au spus cuvinte amenințătoare și l-au împins cu atâta putere, încât la coborârea din trăsură i s-a scrântit fluierul piciorului. Dar el nici măcar nu s-a întors, ca și cum nimic nu i s-ar fi întâmplat, și-a continuat drumul voios, grăbindu-se și lăsându-se dus până la stadion.

17. Zgomotul era atât de mare în stadion încât nimeni nu-l putea auzi pe celălalt. Când Policarp a intrat pe stadion, s-a auzit

---

69 [illegible]

un strigăt din cer: «Fii tare şi curajos[70], Policarp!» Pe cel care vorbea nimeni nu l-a văzut, dar mulţi dintre ai noştri au auzit glasul[71].

18. Şi, fiind adus înainte, tumultul celor care auziseră că Policarp a fost arestat era tot mai mare. După ce el a venit mai în faţă, proconsulul l-a întrebat dacă el e Policarp, iar după ce a răspuns afirmativ, proconsulul a căutat să-l convingă [să se lepede de Hristos], spunându-i: «Fie-ţi milă de vârsta ta!» şi alte asemenea cuvinte, cum le era obiceiul.

19. Apoi i-a cerut: «Jură pe fericirea împăratului, căieşte-te!» şi: «Piară ateii!» La care Policarp, privind cu chipul grav spre toată mulţimea celor din stadion, ridică mâna spre ei, iar suspinând, privi spre cer şi zise: «Piară ateii!»

20. Dar, întrucât proconsulul stăruia mai departe şi-i spunea: «Jură şi-ţi voi da drumul, blestemă-L pe Hristos!», Policarp a răspuns: «De optzeci şi şase de ani Îi slujesc şi niciun rău nu mi-a făcut. Cum aş putea să-L blestem pe Împăratul meu, Cel care mi-a adus mântuirea?»

21. Stăruind acesta şi mai mult şi zicându-i: «Jură pe soarta împăratului!», Policarp a răspuns: «Dacă în zadar te străduieşti să mă faci să jur pe soarta împăratului, aşa cum spui, prefăcându-te că nu înţelegi cine sunt, atunci ascultă ce-ţi voi spune deschis: eu sunt creştin şi, dacă vrei să cunoşti învăţătura creştinismului, dă-mi termen de o zi şi ascultă!»

22. Proconsulul i-a zis: «Convinge poporul!» La care Policarp a răspuns: «Pe tine te-am socotit vrednic să-ţi spun un cuvânt, căci am fost învăţaţi să dăm dregătoriilor şi stăpânirilor rânduite de Dumnezeu[72] cinstea cuvenită şi care nu ne vatămă. Cât despre aceştia, eu nu-i socotesc vrednici de a mă apăra înaintea lor».

23. Atunci proconsulul i-a zis: «Am la dispoziţia mea fiare, am să te arunc lor în caz că nu te căieşti», la care Policarp a răspuns: «Porunceşte, căci pentru noi rămâne cu neputinţă întoarcerea de la mai bine la ce-i mai rău, ci, dimpotrivă, e bine să ne întoarcem de la rău la dreptate».

24. Acela însă i-a zis din nou: «Dacă de fiare nu-ţi pasă, am să te dau focului ca să te domolească, atâta vreme cât nu-ţi schimbi

---

[70] *Iosua* 1, 9.

[71] *Cf. Faptele* 9, 7.

[72] *Cf. Romani* 13, 1.

părerea». Policarp răspunse: «Tu mă ameninți cu un foc ce arde un timp și apoi se stinge pentru că nu cunoști focul Judecății viitoare și al osândei celei veșnice care e rânduit celor necredincioși. Dar de ce întârzii? Adu ce vrei!»

25. Acestea și alte multe zicându-le, Policarp s-a umplut de curaj și de bucurie, iar fața lui era plină de har, încât nu numai că nu rămăsese doborât de atâtea amenințări, ci, dimpotrivă, tocmai proconsulul a fost cel care și-a ieșit din fire, motiv pentru care l-a trimis pe crainic să strige în mijlocul stadionului: «Policarp a mărturisit de trei ori că este creștin».

26. La cele spuse de către crainic, toată mulțimea neamurilor și a iudeilor care locuiesc în Smirna, cu o nestăpânită furie și cu glas mare, a strigat: «Acesta este dascălul Asiei, părintele creștinilor, surpătorul zeilor noștri, care pe mulți i-a învățat să nu le aducă jertfe și să nu li se închine».

27. Așa spunând, au început să strige și să ceară asiarhului[73] Filip să dea drumul unui leu asupra lui Policarp, dar el a răspuns că așa ceva nu-i mai era permis, întrucât luptele cu fiarele se terminaseră. În felul acesta, au socotit de comun acord să strige cerând ca Policarp să fie ars de viu.

28. Căci trebuia să se împlinească și vedenia ce i s-a arătat în legătură cu perna, atunci când, văzând-o arzând în timp ce se ruga, întorcându-se spusese în chip profetic credincioșilor din jurul său: «Trebuie ca eu să fiu ars de viu».

29. Și, într-adevăr, așa s-au și petrecut lucrurile, mai repede decât s-ar putea spune: mulțimile, mai ales iudeii care săvârșeau după obiceiul lor cu dragă inimă astfel de servicii, au început să aducă repede lemne și vreascuri de prin ateliere și de prin băi.

30. Iar când rugul a fost gata, dezbrăcându-se de toate hainele de deasupra și desfăcându-și cureaua, Policarp a încercat să-și dea jos și încălțămintea, lucruri pe care înainte nu le făcea, pentru că fiecare dintre credincioși era nerăbdător să atingă de îndată trupul lui, căci, încă înainte de a avea perii albi, era onorat pentru viața sa exemplară.

---

73 <Despre atribuțiile asiarhului, căpetenie, preot al cultului imperial în provincia romană Asia, vezi Henri George LIDDELL și Robert SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1968, *s.v.* Ἀσιάρχης, p. 256, și Victor CHAPOT, *La province romaine proconsulaire d'Asie, depuis ses origines jusqu'à la fin du Haut-Empire*, [illegible] Paris, 1904.>

31. Îndată, dar, au fost puse în jur toate materialele necesare pentru rug, iar când a fost vorba să fie ţintuit, el le-a zis: «Lăsaţi-mă aşa, căci Cel care-mi dă tăria să îndur focul, Acela îmi va da şi puterea să rabd nemişcat pe rug chiar şi fără siguranţa cuielor voastre». Astfel că nu l-au mai pironit, ci numai l-au legat.

32. Cu mâinile prinse la spate, aşa cum stătea legat, Policarp semăna cu un berbec ales dintr-o turmă mare, pentru a fi o jertfă de ardere bine plăcută lui Dumnezeu cel Atotputernic[74].

33. Apoi a spus: «Părinte al iubitului şi binecuvântatului Tău Fiu, Iisus Hristos, prin Care am primit cunoştinţa despre Tine, Dumnezeul îngerilor şi al Puterilor şi a toată făptura şi al întregului neam al celor drepţi care trăiesc înaintea Ta, Te binecuvântez că m-ai învrednicit de ziua şi de ceasul acesta de a fi numărat ca parte între martiri, în potirul Hristosului Tău, spre învierea vieţii de veci a sufletului şi a trupului, în nestricăciunea Duhului Sfânt. 34. Între ei fă să fiu primit şi eu înaintea Ta astăzi ca jertfă grasă şi bineplăcută precum m-ai pregătit, descoperindu-mă de mai înainte şi împlinindu-mă, Dumnezeule cel neînşelător şi adevărat! 35. Pentru aceasta şi pentru toate Te laud, Te binecuvântez şi Te preamăresc prin veşnicul Arhiereu Iisus Hristos, iubitul Tău Fiu, prin Care Ţie, împreună cu El, întru Duhul Sfânt Ţi se cuvine mărire, acum şi în veacurile ce vor să fie. Amin».

36. După ce a pronunţat cuvântul «Amin» şi şi-a împlinit rugăciunea, oamenii rânduiţi să poarte grijă de foc l-au aprins, iar când flacăra s-a făcut mare, am văzut o minune, cei cărora ne-a fost dat s-o vedem şi pe care am păstrat-o ca să vestim şi altora ce s-a întâmplat.

37. Căci, asemenea unei bolţi, focul s-a întins ca o pânză de corabie umflată de vânt, înconjurând de jur împrejur trupul martirului ca un zid protector, iar el stătea în mijloc nu ca un trup care ardea, ci ca aurul şi ca argintul ars în cuptor. Am simţit chiar şi o mireasmă atât de plăcută, parcă ar fi fost de tămâie binemirositoare ori altă mireasmă preţioasă.

38. Văzând, în sfârşit, nelegiuiţii că trupul lui nu poate fi nimicit prin foc, au poruncit călăului să se apropie de Policarp şi să-l străpungă cu pumnalul. 39. Şi, făcând acest lucru, a ţâşnit din el atât de mult sânge încât a stins focul, aşa că toată mulţimea se

---

[74] *Cf. Înţelepciunea lui Solomon* 3, 6.

mira că există atâta deosebire între cei necredincioși și între cei aleși, între care unul a fost și acest Policarp, cel mai minunat dascăl cu duh apostolic și prorocesc din vremurile noastre și episcopul Bisericii universale din Smirna. Căci orice cuvânt care ieșea din gura lui s-a împlinit și se va împlini.

40. În schimb, duhul cel invidios și calomniator, care se împotrivește neamului celor drepți, văzând măreția muceniciei lui și viețuirea lui fără pată încă de la început, cununa nestricăciunii cu care fusese încoronat ca răsplată netăgăduită a biruinței, s-a preocupat ca nici măcar rămășițele trupului lui să nu fie luate de noi, cu toate că mulți ar fi dorit să facă acest lucru și să aibă parte de sfintele lui oseminte.

41. I-au sugerat, așadar, lui Nicetas, tatăl lui Irod și fratele Alcei, să vorbească cu guvernatorul ca să nu dea trupul lui Policarp, pentru ca nu cumva oamenii, spune el, renunțând la Cel răstignit, să înceapă a-l venera pe Policarp. Iar ei au zis acest lucru la sugestia și instigarea iudeilor, care ne spionau ca și cum noi am avea de gând să luăm trupul lui Policarp chiar și din foc. Ei nu înțeleg că nu-L putem părăsi nicicând pe Hristos, Care a pătimit pentru mântuirea tuturor din întreaga lume, nici să venerăm pe oricine altcineva.

42. Căci lui Hristos ne închinăm pentru că este Fiul lui Dumnezeu, iar pe martiri îi iubim după vrednicie ca pe ucenicii și imitatorii Domnului, pentru neîntrecuta lor iubire față de Împăratul și Învățătorul lor. O, de-am ajunge și noi copărtași și împreună ucenici cu ei!

43. Văzând deci centurionul răutatea iudeilor, punând trupul lui Policarp la mijloc, după cum le este lor obiceiul, l-a ars și astfel mai târziu am putut pune și noi mâna pe osemintele lui cele mai cinstite decât pietrele prețioase și mai scumpe decât aurul și le-am așezat într-un loc potrivit.

44. Dea Domnul ca acolo, dacă-i posibil, să ne strângem cu bucurie și cu veselie ca să sărbătorim ziua martirului, [socotind-o] ziua lui de naștere, atât pentru pomenirea celor care au săvârșit lupta, cât și pentru deprinderea și pregătirea celor care vor urma de acum încolo în luptă!

45. Iată care au fost faptele fericitului Policarp! Alături de cei din Filadelfia, el este al doisprezecelea dintre cei care au primit

mucenicia la Smirna[75], dar, desigur, dintre toţi el este cel mai mult pomenit, căci şi neamurile [păgâne] de pretutindeni vorbesc despre el".

46. Acesta a fost, aşadar, sfârşitul de care s-a învrednicit minunatul şi apostolicul Policarp, despre care ne-au istorisit fraţii din Smirna; în aceeaşi scriere despre Policarp, s-a mai făcut pomenire şi de pătimirile altor mucenici care au avut loc în acelaşi oraş al Smirnei, în acelaşi timp ca şi cea a lui Policarp. Printre ei se numără şi Metrodoros, despre care se crede că ar fi fost mai înainte preot al ereziei lui Marcion şi care se pare că va fi murit tot ars de viu.

47. Între martirii celebri de atunci se număra şi un oarecare Pionius, ale cărui mărturisiri amănunţite, curajul cuvântului său, apologiile în folosul credinţei făcute înaintea poporului şi a dregătorilor, cuvântările lui de învăţătură către popor şi încurajările lui către cei care au căzut, cedând încercărilor persecuţiei, ca şi îndemnurile adresate în temniţă fraţilor care veneau la el, suferinţele pe care le-a răbdat apoi şi chinurile de tot felul care au urmat, rănile pe care le-au produs piroanele ţintuirii, curajul său pe rug, precum şi moartea lui după aceste minuni, toate acestea sunt pe larg descrise în lucrarea care i-a fost dedicată[76]; asupra lui vom mai reveni pentru cei care doresc, fiindcă e trecut în scrierea pe care am compus-o în legătură cu martirii mai vechi[77].

48. Tot astfel ni s-au mai păstrat acte şi despre alţii, care se spune că au fost martirizaţi în Pergamul Asiei, şi anume despre Carpus, Papilus şi femeia Agathonice, care s-au învrednicit de un sfârşit măreţ, după multe şi strălucite mărturisiri[78].

---

[75] Se vede că în Smirna se compusese o colecţie de acte martirice. Nu ştim ce s-a ales de ea. A se vedea – cu toate că e vorba de un martir mai târziu, sub Decius – cele spuse în martiriul lui Pionius (Rudolf Knopf şi Gustav Krüger, *Märtyrerakten*, ediţia a III-a, Mohr, Tübingen, 1929, pp. 45-57), tradus de preotul profesor Ioan Rămureanu în *Actele martirice, PSB* 11 (serie veche), Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1982, pp. 132-161. Între ei este Metrodoros, cel pomenit aici.

[76] *Acta Pionii*; vezi nota precedentă.

[77] Eusebiu întocmise el însuşi o colecţie cu actele martirilor, care s-a pierdut. Ne-a rămas doar *Martirii din Palestina*.

[78] Actele lor martirice au fost traduse şi publicate în *Actele martirice* (*PSB* 11, serie veche, pp. 162-171) de către I. Rămureanu. <Pentru datarea morţii celor trei martiri, unii istorici (Adolf von Harnack) au acceptat domnia lui Marcus Aurelius, pe linia lui Eusebiu, iar alţii au amânat-o pentru domnia lui Decius (249-251). Vezi şi J. Zeiller, în: A. Fliche, V. Martin, *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, tome II, Bloud et Gay, Paris, 1935, p. 149.>

XVI
Iustin Filosoful suferă martirajul pe când propovăduia la Roma învățătura lui Hristos

1. În același timp, Iustin, despre care am amintit puțin mai sus, după ce a înmânat numiților împărați, așa cum am vorbit[79], o a doua *Apologie* în folosul învățăturilor noastre, a fost împodobit și el cu o mucenicie dumnezeiască, pentru că filosoful Crescens (acesta râvnea la stilul de viață care și-a primit numele după titulatura de „cinic") a urzit curse împotriva lui[80], iar, întrucât Iustin l-a rușinat de repetate ori în discuții purtate împreună în fața ascultătorilor, în cele din urmă, drept cunună de biruință pentru adevărul pe care l-a propovăduit, Iustin a sfârșit și el ca martir.

2. Faptul acesta el însuși, ca unul care era cu adevărat foarte mare iubitor al înțelepciunii, îl anunțase cu claritate în apologia amintită, încă de pe când nimic nu i se întâmplase; dar, intuind ceea ce avea să se întâmple, l-a anunțat în cuvintele următoare:

3. „La rândul meu", zice Iustin, „și eu mă aștept să fiu urmărit și pus la stâlp de către unul dintre cei pe care i-am amintit sau cel puțin de către Crescens, cel care nu iubește înțelepciunea, ci cuvintele pompoase. Căci nu este vrednic să se numească filosof un bărbat care mărturisește în mod public despre noi ceea ce nu știe, anume că noi, creștinii, am fi niște atei și niște nelegiuiți, făcând acest lucru numai spre mulțumirea și plăcerea multora dintre cei aflați în eroare cu privire la noi.

4. Prin urmare, dacă ne atacă fără să fi cunoscut mai înainte învățătura lui Hristos, el este un om înrăit și cu mult mai primejdios decât ignoranții, care de multe ori se feresc să discute și să depună mărturie mincinoasă despre lucruri pe care nu le cunosc deloc; sau dacă, luând cunoștință de ele, nu a înțeles măreția cuprinsă în ele ori dacă, în fine, înțelegând-o, face acestea ca să nu fie bănuit că este și el unul dintre creștini, atunci el este și mai mizerabil și mai infam, dovedindu-se rob al unei păreri oarbe și lipsite de rațiune, ca și al fricii.

5. Pentru că trebuie să știți că eu i-am pus câteva întrebări în legătură cu aceste probleme și am cerut să-mi răspundă la ele, dar

---

[79] Cartea IV, VIII, 3; XI, 8, 11.

[80] Sfântul Iustin Martirul și Filosoful, *Apologia a doua*, III.

am aflat și m-am convins că în realitate el nu cunoaște nimic în această privință. Ca dovadă că spun adevărul, în cazul când nu vi s-ar fi raportat vouă discuțiile noastre, sunt gata să vă împărtășesc și vouă întrebările pe care le-am pus, iar lucrul acesta ar putea fi și el unul împărătesc.

6. Or, dacă atât întrebările mele, cât și răspunsurile lui v-au fost aduse la cunoștință, atunci ați putut vedea că el nu cunoaște nimic din problemele noastre, iar dacă totuși cunoaște, dar nu îndrăznește să spună din cauza celor care-l ascultă, prin aceasta dovedește că nu-i un bărbat iubitor de înțelepciune, ci doar de slavă deșartă, ca unul care nu dă cinstire cuvenită cunoscutei și admirabilei sentințe a lui Socrate[81]".

7. Acestea sunt, așadar, știrile în legătură cu Iustin. Iar asupra faptului că, așa cum s-a spus adineauri, moartea lui Iustin a avut drept cauză uneltirile lui Crescens, ne informează Tațian[82], care, începând din fragedă tinerețe, a fost instruit în științele grecești, câștigându-și prin ele o mare faimă și lăsând în urma sa și numeroase mărturii despre aceste științe, și care în scrierea sa *Discurs către greci* se exprimă astfel: „Bine a spus prealuminatul Iustin că bărbații de care am amintit sunt ca niște tâlhari"[83].

8. Apoi, adăugând câteva cuvinte și despre filosofi, continuă astfel: „Așadar, Crescens, care se încuibase în capitală, îi întrecea pe toți în pederastie și era cu totul robit iubirii de arginți. 9. Cu toate că-i sfătuia pe alții să disprețuiască moartea, el se temea atât de mult de ea, încât n-a pregetat să-i facă lui Iustin cel mai mare rău, pregătindu-i moartea din pricină că în propovăduirea adevărului el dovedise că filosofii sunt niște gurmanzi și înșelători"[84]. Aceasta a fost cauza martiriului lui Iustin.

---

[81] Eusebiu nu redă spusa lui Socrate, care se găsește atât în textul Sfântului Iustin, cât și în PLATON, *Republica*, X, 595C: „Omul nu trebuie cinstit mai mult decât adevărul". Se observă că Eusebiu a remaniat întrucâtva textul Sfântului Iustin, căci nu concordă peste tot.

[82] Vezi TAȚIAN, *Discurs către greci*, XIX, 2. <trad. rom. Alin-Bogdan Mihăilescu, în TAȚIAN, *Discurs către greci*, ATENAGORAS ATENIANUL, *Solie în apărarea creștinilor*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2019, p. 81. *Cf.* A. PUECH, *Histoire...*, II, pp. 171-172. E drept însă că Tațian nu afirmă că moartea Sfântului Iustin ar fi fost provocată de Crescens.>

[83] TAȚIAN, *Discurs către greci*, XVII.

[84] TAȚIAN, *Discurs către greci*, XIX.

XVII

Martirii pe care-i amintește Iustin în opera sa

1. Înainte de a fi ajuns să guste din pătimire, același Iustin amintește în prima sa *Apologie* și despre alți martiri, care au murit înainte de el. Iată cât de grăitor se exprimă el în această privință, atunci când spune textual:

2. „O femeie oarecare[85], viețuind cu un bărbat desfrânat, fusese și ea mai înainte tot atât de desfrânată. Însă, întrucât a ajuns să cunoască învățătura lui Hristos, ea s-a cumințit și s-a străduit să-l facă și pe soțul ei deopotrivă să se cumințească, amintindu-i despre această învățătură și vorbindu-i despre chinurile pe care vor avea să le sufere în focul cel veșnic cei care nu trăiesc în cumpătare și cu dreaptă judecată.

3. Stăruind însă acela mai departe în aceleași desfrânări, prin faptele lui și-a îndepărtat-o singur de la el pe soția lui. Socotind deci femeia că-i o nelegiuire să împartă mai departe patul cu un bărbat care căuta prilejuri de plăcere în orice, împotriva legii naturale și a justiției, s-a gândit să se despartă de trăirea laolaltă cu el.

4. Sfătuită însă de ai ei să nu se grăbească, ci să mai aștepte încă, în nădejdea că soțul ei își va schimba într-o zi felul de viață, împotriva voinței ei, a rămas mai departe cu el.

5. Odată, pe când soțul ei plecase la Alexandria, s-a aflat că acesta a săvârșit acolo lucruri și mai urâte și, ca să nu se facă și ea părtașă la nedreptățile și la nelegiuirile lui, deoarece se găsea sub același acoperământ cu el, ducând același fel de viață și împărțind patul cu el, i-a dat ceea ce se cheamă la voi *repudium*[86] și s-a despărțit de el.

6. Dar distinsul ei bărbat, care ar fi trebuit să se bucure că ea pusese capăt faptelor pe care le săvârșea odinioară cu ușurătate alături de slujitorii și argații lor, găsind plăcere în beții și în toată răutatea, și că ea dorea ca și el să înceteze a săvârși aceleași fapte, distinsul ei bărbat, așadar, de vreme ce ea l-a părăsit fără voia lui, a acuzat-o că este creștină.

---

[85] Așa începe martiriul Sfinților Ptolemeu și Lucius, așa cum le găsim în *Actele martirilor* (R. KNOPF și G. KRÜGER, *Märtyrerakten*, pp. 14-15) și care în fond sunt fragmente luate din *Apologia a doua* a Sfântului Iustin, capitolul al II-lea.

[86] [illegible] – divorț prin tribunal.

7. Deci ea ți-a înmânat ție, împărate, o cerere în care ruga să i se îngăduie să-și aranjeze mai întâi treburile ei, urmând ca apoi să se apere și de învinuirea ce i se aducea. Or, tu, împărate, ai admis cererea ei!

8. Față de situația aceasta, nemaiputând zice nimic împotriva ei, fostul ei bărbat s-a năpustit asupra unui oarecare Ptolemeu, pe care Urbicius[87] îl condamnase pentru că fusese dascălul ei în cele ale credinței creștine.

9. El a apelat la un centurion, care-i era prieten și care de fapt îl aruncase pe Ptolemeu în închisoare, convingându-l să-l ia pe Ptolemeu deoparte și să-l întrebe numai un singur lucru: dacă și el este creștin. Ptolemeu, care iubea adevărul și căruia nici prin gând nu-i trecea să spună vreo minciună, mărturisind că este creștin, a fost pus de către centurion în lanțuri și a fost chinuit multă vreme în închisoare.

10. În cele din urmă, când el a fost adus înaintea lui Urbicius, a fost întrebat iarăși un singur lucru: dacă este creștin. Și iarăși acesta, știind bine toate bunurile pe care le-a dobândit din învățătura lui Hristos, a mărturisit școala virtuții dumnezeiești.

11. Căci oricine tăgăduiește un lucru e renegat, comițând aceasta fie pentru că are cunoștința lucrului pe care-l tăgăduiește, fie pentru că se socotește pe sine nevrednic și străin de lucrul respectiv, în care caz se ferește să-l mărturisească. La un adevărat creștin însă nu vom întâlni niciodată așa ceva.

12. Deci, poruncind Urbicius ca Ptolemeu să fie scos și trimis la chinuri, un oarecare Lucius – creștin și acesta –, văzând această judecată cu totul nedreaptă și irațională, adresându-se lui Urbicius, i-a zis: «Care e pricina pentru care pe omul acesta, care nu a fost dovedit a fi nici adulter, nici desfrânat, nici ucigaș de oameni, nici jefuitor, nici hoț și nici că ar fi săvârșit vreo oarecare nedreptate, ci numai a mărturisit că este creștin, l-ai condamnat la chinuri? Judecata aceasta a ta, Urbicius, nu-i conformă nici cu intențiile piosului nostru împărat, nici cu acelea ale fiului lui crescut el însuși în filosofie și nici cu ale Sacrului Senat!»

---

[87] Prefect al Romei <sub Antoninus Pius, acest Urbicus, numit Urbicius de Eusebiu, formă care se mai întâlnește în istoria bizantină timpurie, fusese legat în Britannia, în timpul unor campanii prin care Antoninus a recuperat teritorii în zona zidului lui Hadrian (*cf.* Léon HOMO, *Le Haut-Empire*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1933, pp. 548-551). Numele „Ptolemeu" sugerează o origine egipteană a acestui creștin, care nu poate fi identificat cu un gnostic valentinian ce purta același nume>.

13. Fără să-i răspundă nimic altceva, Urbicius zise către Lucius: «Mi se pare că și tu ești creștin». Și, întrucât Lucius a răspuns: «Desigur», [Urbicius] a poruncit să fie trimis și el [la moarte], ceea ce Lucius a consimțit să sufere cu bucurie, spunând că a scăpat de acești stăpâni atât de răi și că se duce la Dumnezeu, Care e un bun Părinte și bun Împărat. Se mai pomenește și de un al treilea care a fost adus, fiind osândit la moarte".

Din toate cele de mai sus[88], pe bună dreptate și ca o concluzie care s-ar putea desprinde în legătură cu Iustin, cele mai potrivite mi se par vorbele lui: „Și eu mă aștept să fiu urmărit, prins în cursă de cineva dintre cei numiți..." și celelalte.

XVIII

Scrierile lui Iustin care au ajuns până la noi

1. Iustin ne-a lăsat foarte multe lucrări, care dovedesc un spirit cultivat și râvnitor pentru lucrurile dumnezeiești, pline de cel mai mare folos. La acestea îi vom trimite noi pe cei iubitori de învățătură, după ce le vom cita în chip folositor pe cele ajunse la cunoștința noastră.

2. Avem de la el mai întâi un cuvânt adresat lui Antoninus, supranumit „Piosul", fiilor săi și Senatului roman, în care se ia apărarea învățăturii noastre, și un altul, cuprinzând o a doua apologie în folosul credinței noastre, care e adresată către urmașul aceluiași împărat de care am amintit, Antoninus Verus, despre a cărui epocă tratăm acum.

3. Avem și o altă lucrare intitulată *Cuvânt adresat grecilor*[89], în care, după ce s-a făcut o lungă expunere legată de cele mai multe întrebări puse de noi și de filosofii greci, tratează despre natura demonilor. Ar fi de prisos să intrăm aici în analiza ei.

---

[88] Cartea IV, XVI, 3.

[89] Nu s-a căzut de acord a se recunoaște în fragmentele unor scrieri similare opera autentică a Sfântului Iustin. <Și pentru *Combaterea* sau *Respingerea* către greci, menționată mai jos, s-a discutat mult dacă aceasta e adresată acestora sau e împotriva lor, cum a acceptat Fericitul Ieronim. Titlul însuși de *Respingere* ar indica mult mai probabilă această a doua ipoteză. Este de remarcat că prima ediție a scrierilor lui Iustin a fost alcătuită încă din 1551, de către umanistul Robert Estienne (Robertus Stephanus). O bibliografie amplă privitoare la Sfântul Iustin se află în S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 222-[illegible]>

4. Împotriva grecilor mai există încă o scriere care a ajuns până la noi și pe care autorul a intitulat-o *Combatere*. În afară de aceasta, mai amintim și o altă lucrare, *Despre monarhia lui Dumnezeu*, pe care o argumentează nu numai cu dovezi din Scripturile noastre, ci și din scrierile grecești.

5. Apoi o scriere intitulată *Psaltul* și alta, în formă de manual, *Despre suflet*, în care, adâncind diferitele întrebări relative la această temă, arată care erau în această privință părerile filosofilor greci, făgăduind că le va respinge, expunând propria lui părere într-o scriere separată.

6. A mai compus și un *Dialog cu iudeii*, pe care îl avusese în orașul Efes cu Tryphon[90], cel mai vestit dintre evreii timpului aceluia. În el se arată în ce fel l-a condus pe el harul dumnezeiesc către doctrina credinței, cu ce râvnă fusese mânat înainte spre disciplinele filosofice și cu ce fierbinte entuziasm se dedicase el căutării adevărului[91].

7. În aceeași scriere se descrie și campania de uneltiri a iudeilor împotriva învățăturii lui Hristos, făcând referire chiar la aceste lucruri atunci când îi spune lui Tryphon: „Nu numai că nu v-ați pocăit pentru relele pe care le-ați săvârșit, ci, alegându-vă cum ați vrut oameni de la Ierusalim, i-ați trimis peste tot pământul, zicând că s-a ivit o erezie nelegiuită și atee, aceea a creștinilor, aducându-ne toate acele acuzații pe care le aduc împotriva noastră cei care nu ne cunosc, așa încât voi nu sunteți numai cauzatorii nedreptății față de noi, ci în general cauzatorii nedreptății față de toți ceilalți oameni"[92].

8. Mai departe, Iustin scrie că darurile profetice strălucesc încă viu în Biserică[93] până în vremea aceasta. Apoi amintește de *Apocalipsa* lui Ioan, spunând limpede că ea e opera apostolului[94]. Citează apoi câteva cuvinte ale prorocilor și-l convinge pe Tryphon

---

[90] Dacă scrierile amintite mai înainte n-au putut fi identificate până acum, în schimb *Dialogul cu iudeul Tryphon* este adeseori citată. Lacuna din capitolul al LXXV-lea pare a fi fost de mică proporție, doar cinci-șase cuvinte. <Vezi J.C.M. van Winden, *An Early Christian Philosopher. Justin Martyr's Dialogue with Trypho, Chapters one to nine*, Introduction, Text and Commentary, Brill, Leiden, 1971; Adalbert Hamman, *La philosophie passe au Christ*, Grasset, Paris, 1958; Robert Joly, *Christianisme et philosophie. Etudes sur Justin et les apologistes grecs du IIe siècle*, Éditions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 1973.>

[91] Capitolele II-VIII conțin o autobiografie a Sfântului Iustin.

[92] Sfântul Iustin Martirul și Filosoful, *Dialogul cu iudeul Tryphon*, XVII.

[93] Sfântul Iustin Martirul și Filosoful, *Dialogul cu iudeul Tryphon*, LXXXII.

[94] Sfântul Iustin Martirul și Filosoful, *Dialogul cu iudeul Tryphon*, LXXXI.

că ele au fost scoase din Scriptură de către iudei[95]. Un foarte mare număr de alte lucrări ale aceluiași autor se mai află încă pe la frați.

9. Scrierile acestui bărbat au fost socotite chiar de către cei vechi a fi atât de vrednice de considerație, încât Irineu citează pasaje din ele, de pildă în cartea a patra a operei *Împotriva ereziilor*, unde spune: „Pe bună dreptate zice Iustin în scrierea sa *Împotriva lui Marcion* că nici în Domnul n-ar crede dacă El ar fi învățat că, pe lângă Făcătorul lumii, ar mai exista încă un Dumnezeu, deosebit de El"[96]. Apoi în a cincea carte a aceleiași scrieri: „Pe bună dreptate a afirmat Iustin că, înainte de a fi venit Domnul pe lume, nicicând Satana n-a îndrăznit să aducă blasfemie împotriva Lui, pentru că încă nu știa că a fost osândit"[97].

10. Era nevoie să spunem aceste lucruri pentru ca cei dornici de cunoaștere să studieze temeinic și scrierile lui Iustin. Atât despre el.

XIX

Episcopii Romei și ai Alexandriei pe vremea domniei lui Verus

Lumea se afla deja în al optulea an al domniei celui despre care vorbim[98], când, după păstorirea de unsprezece ani a lui Anicetus, a urmat la cârma Bisericii romane Soter. Cât privește Biserica Alexandriei, după ce vreme de paisprezece ani o condusese Celadion, a urmat ca succesor Agrippinus.

XX

Care au fost episcopii Antiohiei în acea vreme

Despre Biserica Antiohiei se știe că Teofil a fost cel de-al șaselea episcop începând de la apostoli, Cornelius fiind așezat ca

[95] SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Dialogul cu iudeul Tryphon*, LXXI-LXXIII.

[96] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, IV.6.2.

[97] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, V.26.2.

[98] Marcus Aurelius a început să domnească de la 7 martie 161. Deci cei 11 ani de păstorire a lui Anicetus se vor fi terminat prin 168. După el, *Romanae ecclesiae episcopatum suscepit undecimus Soter annis VIII* (*cf.* L. DUCHESNE, *Le Liber Pontificalis*, I, p. 135). În *Cronica* sa, Eusebiu amplifică uneori, dar în chip destul de neînsemnat, știrile despre titularii scaunelor Romei, Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului. Abia începând din secolul al III-lea știrile sunt mai bogate.

al patrulea, după Heros, iar după el, ca al cincilea, a primit episcopatul Eros[99].

XXI

Scriitorii bisericești care au strălucit în acel timp

În vremea aceea[100] înfloreau în Biserică Hegesip, cel despre care am mai vorbit în cele de până acum[101], apoi Dionisie, episcopul corintenilor[102], Pinytos, episcopul credincioșilor din Creta[103], iar în afară de aceștia Filip, Apolinarie[104], Meliton[105], Musanus[106] și Modestus[107], dar mai ales Irineu. De la toți acești bărbați, a ajuns în scris până la noi dreapta credință așa cum ne-au predicat-o apostolii.

XXII

Hegesip și cei despre care amintește el

1. În cele cinci cărți de *Memorii* care au ajuns până la noi, Hegesip ne-a lăsat un document foarte complet al opiniilor sale. În ele se arată că autorul a fost în legătură cu foarte mulți episcopi, mergând până la Roma, și că de la toți el a primit aceeași învățătură. Să auzim, de pildă, ce spune după ce face câteva observații asupra *Epistolei lui Clement către corinteni*[108]:

2. „Biserica din Corint a rămas credincioasă dreptei credințe până ce a ajuns acolo ca episcop Primus. 3. În drum spre Roma eu m-am oprit și la Corint, petrecând cu ei mai multe zile, în care

[99] <Pentru analiza detaliilor și a informațiilor privitoare la succesiunile episcopale din scaunele Alexandriei și Antiohiei, vezi Eduard SCHWARTZ, *Eusebius' Kirchengeschichte*, Band III, Hinrichs, Leipzig, 1909, pp. CCXXIV și CCXXXIX.>

[100] Adică sub Marcus Aurelius.

[101] Cartea II, XXIII, 4-18; Cartea III, XI-XII, XVI, XIX-XX, XXXII; Cartea IV, VI.

[102] Cartea IV, XXIII.

[103] Cartea IV, XXIII.

[104] Cartea IV, XXVII.

[105] Cartea IV, XXVI.

[106] Cartea IV, XXVIII.

[107] Cartea IV, XXV. Deci, în capitolele următoare, autorul va vorbi despre fiecare dintre autorii menționați aici.

[108] A se vedea mai sus, Cartea III, XVI.

ne-am bucurat împreună de aceeași credință adevărată. Sosit la Roma, am stabilit o succesiune [a episcopilor de acolo] până la Anicetus[109], al cărui diacon era Eleutheros. Soter îi urmase lui Anicetus, iar după acesta a urmat Eleutheros. Cu fiecare succesiune și în fiecare cetate viața bisericească se desfășura așa cum o cerea învățătura Legii, a prorocilor și a Domnului".

4. Despre originea ereziilor din timpul său, același Hegesip zice așa: „După ce Iacov cel Drept a suferit moarte de martir din aceleași motive ca și Domnul, a fost așezat ca episcop Simeon, fiul lui Cleopa, unchi al Domnului[110]; toți l-au vrut ca al doilea episcop [al Ierusalimului] pentru că era văr al Domnului. Întrucât în acea vreme Biserica nu se spurcase încă cu nicio învățătură deșartă, era numită «fecioara»[111].

5. Thebouthis este cel care, din cauză că nu a ajuns episcop, a început să o corupă încetul cu încetul, fiind inspirat de cele șapte secte – al căror membru era și el – din sânul poporului evreu; din aceste secte provin: Simon, întemeietorul simonienilor[112], Kleobios, părintele cleobienilor, Dositei, părintele dositeenilor[113], Gortheaios, întemeietorul goratenilor și al masbotenilor. Din aceste secte se trag menandrienii, marcianiții, carpocrațienii, valentinienii, basilidienii și satornilienii, care apoi fiecare și-au introdus în chip diferit învățături aparte[114].

6. Din aceștia se trag falșii hristoși, prorocii și apostolii cei falși, care au distrus unitatea Bisericii prin învățături rătăcite despre Dumnezeu și despre Hristosul Lui".

---

[109] Pasaj foarte discutat. E. Schwartz rămâne la sensul: „Am făcut o oprire acolo până ce a venit ca episcop Anicetus" și crede că a fost vorba de o lacună în text. Alții traduc: „Am întocmit o succesiune până la Anicetus" ca și noi, de altfel.

[110] A se vedea mai sus, Cartea III, XI.

[111] Fecioara, imaginea Bisericii. Vezi și *supra*, nota aferentă din Cartea III, XXXII, 7.

[112] Despre Simon Magul s-a pomenit adeseori. <*Cf. Faptele* 8, 18. Vezi și *supra*, Cartea II, XIII.>

[113] Despre el vorbește și Origen (în: *Filocalia*, *PSB* 7, serie veche, p. 320; *Contra lui Celsus*, I, 57 etc.).

[114] Listele și schema sectelor iudaice i-au preocupat pe mulți, îndeosebi pe Iustin și pe Epifanie (după acesta din urmă, samaritenii ar fi dat naștere la patru secte: esenienii, simonienii, goratenii și dositeenii). Multe dintre ele s-au stins de timpuriu. Despre toate acestea, vezi mai pe larg EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, pp. 200-201. <Marcianiții reprezintă o altă formă sub care pot fi desemnați marcioniții. Mai târziu, marcianiții aveau să fie messalienii (*cf.* Adolf VON HARNACK, *Der kirchengeschichtliche Ertrag der exegetischen Arbeiten des Origenes*, Hinrichs, Leipzig, 1919, II,

7. Același [Hegesip] ne mai informează și despre sectele evreiești existente odinioară, atunci când afirmă: „În ce privește tăierea împrejur, printre fiii lui Israel existau păreri diferite, care erau împotriva seminției lui Iuda și a lui Hristos, și anume la esenieni, la galileeni, la hemerobaptiști, la masbotei, la samarineni, la saduchei și la farisei".

8. De altfel, Hegesip a scris el însuși multe alte lucrări, pe care parțial le-am amintit înainte, când am citat din ele la timpul potrivit[115]. El amintește câteva pasaje din *Evanghelia după evrei*[116], din *Evanghelia siriacă* și îndeosebi din cea scrisă în limba ebraică, prin care ne dă să înțelegem că el trecuse de la iudaism la creștinism. Totodată, mai pomenește alte lucruri și despre tradiția iudaică nescrisă.

9. Nu numai Hegesip, ci și Irineu și întregul cor al celor vechi numeau *Proverbele lui Solomon* „Înțelepciunea cea plină de virtute". Despre așa-numitele „cărți apocrife", Hegesip istorisește că unele dintre ele ar fi fost plăsmuite de eretici chiar în vremea lui[117]. Dar e cazul să trecem acum la altceva.

XXIII

Dionisie, episcopul Corintului, și epistolele sale

1. Despre Dionisie trebuie observat mai întâi că a ajuns pe scaunul episcopal din Corint și că la râvna sa inspirată de Dumnezeu i-a făcut părtași fără zgârcenie nu numai pe cei de sub ascultarea sa, ci și pe cei din ținuturi străine, făcându-se foarte folositor tuturor prin epistolele sobornicești pe care le compunea pentru Biserici.

2. Printre acestea, era una adresată lacedemonienilor; ea este o cateheză a dreptei credințe, sfătuind la pace și unitate. Cea către atenieni este un îndemn la credință și la viețuirea cea după Evanghelie: Dionisie îi ceartă că nu au ținut cont de aceste cerințe și că aproape au căzut în apostazie de la credința cea dreaptă de când

[115] A se vedea mai sus: Cartea II, XXIII; Cartea III, XI; Cartea IV, XXII.

[116] Poate fi vorba de un *targum* al *Evangheliei după Matei* ori de un *Diatessaron*, o armonie a Evangheliilor, compusă pentru uzul evreilor. Poate fi cea a lui Tațian.

[117] Nu se știe la ce „apocrife" face aluzie Hegesip. <Despre celelalte cărți ale Vechiului Testament menționate aici, vezi Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome I, ed. G. Bardy, p. 202, n. 19 și 20. În privința *Evangheliei după evrei*, vezi Marie-Joseph Lagrange, „L'Évangile selon les Hébreux", în: *Revue Biblique*, XXXI, 1922, p. 174.>

întâistătătorul lor Publius[118] suferise moarte de martir pe vremea persecuțiilor.

3. Autorul amintește de Quadratus[119], care a ajuns episcop după mucenicia lui Publius, și aduce dovezi că și-a dat toată râvna ca să-i strângă din nou pe atenieni în jurul Bisericii și să aprindă iarăși în ei focul credinței. Le mai aduce aminte de Dionisie Areopagitul, care, potrivit celor spuse în *Fapte*, după ce a fost convertit la credință de Apostolul Pavel, este primul căruia i s-a încredințat calitatea de episcop al Bisericii din Atena[120].

4. Mai avem de la același [Dionisie] o epistolă către cei din Nicomidia, în care combate erezia lui Marcion și îi cheamă pe credincioși la canonul adevărului.

5. Trimițând scrisoare și Bisericii care petrece vremelnic în Gortyna și, totodată, și celorlalte Biserici din Creta[121], Dionisie îl laudă pe Filip, episcopul lor, pentru că și-a făcut vestită Biserica printr-un foarte mare număr de fapte bune, dar amintește și faptul că trebuie să se ferească de pervertirea ereticilor.

6. Scriind și Bisericii care petrece vremelnic în Amastris, precum și Bisericilor din Pont[122], el le amintește că cei care l-au îndemnat să le scrie sunt Bakchylides și Elpistos și le explică unele pasaje biblice, indicându-le și faptul că episcopul lor se numește Palma[123]; le dă mai multe sfaturi despre căsătorie și cumpătare, cerându-le ca cei care revin dintr-o cădere săvârșită din neglijență ori chiar din rătăcire eretică să fie primiți [în Biserică].

---

[118] Care a trăit pe vremea lui Marcus Aurelius.

[119] În orice caz, alt personaj decât apologetul care a redactat prin anul 125 o apologie în favoarea creștinilor, înmânată împăratului Hadrian (*cf. supra*, Cartea IV, III).

[120] *Cf. Faptele* 17, 34.

[121] Pentru Bisericile din Creta nu avem mai multe informații. *Cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, p. 725. <E de observat că toate scrisorile lui Dionisie al Corintului sunt adresate Bisericilor, nu episcopilor acestora, chiar dacă aceștia sunt și ei menționați în chip expres. Despre rolul lui Dionisie al Corintului, „învățătorul sobornicesc" din perioada anilor 160-180 de după Hristos, în depășirea spiritului apologetic și pregătirea teologiei lui Irineu de Lyon, despre corespondența sa, cu cele șapte epistole „catolice" sau „sobornicești" păstrate doar în fragmentele redate aici de Eusebiu, vezi S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 257-259. În demnitatea de episcop al Corintului a fost urmat de Bakchylos.>

[122] <Marele număr de creștini în Pont era atestat și de Lucian din Samosata (*Alexandru sau falsul profet*, 35, 38); *cf.* și Marcel CASTER, *Études sur Alexandre ou le faux prophète de Lucien*, Les Belles Lettres, Paris, 1938, pp. 43-46.>

[123] Nu cunoaștem din altă parte aceste nume, în afară de Palma, episcopul de Amastris, care scrie episcopului Romei, Victor, în legătură cu data serbării Paștilor (vezi Cartea V, XXIII, 3).

7. La aceste epistole se mai adaugă cea trimisă credincioşilor din Knosos, în care îl îndeamnă pe episcopul de acolo, Pinytos, să nu pună în mod obligatoriu pe umerii fraţilor jugul greu al fecioriei, ci să aibă în vedere slăbiciunile celor mai mulţi.

8. Acestei scrisori îi răspunde Pinytos aprobând cu admiraţie îndemnul lui Dionisie, cerându-i în schimb să-i împărtăşească dintr-o hrană şi mai tare, hrănind din nou poporul aflat sub păstorirea lui cu scrieri mai desăvârşite, pentru ca nu cumva, zăbovind până la sfârşit în învăţături de lapte, acesta să îmbătrânească fără să-şi dea seama în călăuzirea potrivită unor copii. Prin această scrisoare, ca printr-un tablou foarte reuşit, sunt exprimate dreapta credinţă a lui Pinytos, grija lui pentru binele credincioşilor, erudiţia şi adânca lui înţelegere pentru lucrurile dumnezeieşti[124].

9. Mai avem de la Dionisie şi o epistolă către romani, adresată lui Soter pe când era episcopul lor. Nimic nu-i mai vrednic de amintit din această epistolă decât cuvintele prin care Dionisie laudă obiceiul păstrat până în vremea persecuţiei de azi; el le scrie textual:

10. „Aţi avut într-adevăr încă de la început obiceiul de a face bine în diferite chipuri tuturor fraţilor şi de a trimite ajutoare Bisericilor din fiecare cetate. Prin darurile pe care le-aţi trimis dintotdeauna – pentru că voi aţi păstrat, ca romani, un obicei moştenit din părinţi – voi uşuraţi sărăcia celor lipsiţi şi-i sprijiniţi pe fraţii care lucrează în minele subterane. Soter, fericitul vostru episcop, nu numai că a păstrat acest obicei, ci l-a întărit, trimiţând din belşug ajutoare sfinţilor şi mângâindu-i prin cuvinte calde pe cei care vin la el ca la un tată iubitor care-şi mângâie astfel copiii"[125].

11. În aceeaşi scrisoare el aminteşte şi de epistola lui Clement către corinteni, arătând că, potrivit unui vechi obicei, se face de multă vreme citirea acestei epistole în faţa adunării

[124] Se vede că encratiţi existau şi în Creta (vezi A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, p. 785). <În Asia Mică, encratismul s-a menţinut cel puţin până la sfârşitul veacului al IV-lea (*cf.* Georges Blond, „L'Heresie encratite vers la fin du IVe siecle", în: *Science Religieuse, Travaux et Recherches*, tome II, Paris, 1944, pp. 157-210). Referirea anterioară la oamenii maturi care au un comportament de copii este inspirată din *1 Corinteni* 3, 1-2 şi *Evrei* 5, 12-14. Fericitul Ieronim l-a introdus pe Pinytos de Knosos în *De viris illustribus*, 27, numai pe baza informaţiilor oferite aici de Eusebiu.>

[125] De subliniat activitatea caritabilă desfăşurată încă din vechime de Biserica Romei, descrisă de Sfântul Ignatie Teoforul în *Epistola către romani* (*proem.*) ca fiind „capitala iubirii/a carităţii" (προκαθημένη τῆς ἀγάπης). *Cf.* A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, pp. 188-189; 207-208.

credincioşilor[126]. Căci iată cum se exprimă acolo Dionisie: „Şi azi am prăznuit ziua sfântă a Domnului, în care am citit şi epistola voastră, pe care o păstrăm şi acum, ca să ne fie de învăţătură, aşa cum a fost şi prima epistolă trimisă nouă de Clement"[127].

12. Despre falsificarea epistolelor sale, Dionisie observă: „Am scris mai multe epistole atunci când m-au rugat fraţii. Apostolii diavolului le-au amestecat însă cu neghină; pentru că unii le scurtează, alţii le lungesc. Pe ei să cadă blestemul! Dacă au încercat să o facă şi cu scrieri mai puţin valoroase, atunci nu-i de mirare dar că ei au îndrăznit să falsifice chiar şi Scripturile lui Dumnezeu".

13. În afară de aceste epistole, mai există una trimisă preacredincioasei surori Hrisofora, în care Dionisie îi împărtăşeşte ceea ce se potriveşte cu situaţia ei, dându-i hrană sufletească potrivită acestei femei. Cam atât despre Dionisie.

XXIV
Teofil, episcopul antiohienilor

De la Teofil, pe care l-am citat[128] ca episcop al Antiohiei, avem mai întâi trei cărţi adresate lui Autolic[129], în care se cuprind învăţături elementare, iar în al doilea rând lucrarea cu titlul *Împotriva ereziei lui Hermogenes*, în care foloseşte mărturii luate din *Apocalipsa* lui Ioan. Mai există de la el şi alte lucrări catehetice.

Întrucât încă de pe atunci căutau ereticii să corupă, ca prin neghină, orice sământă a învăţăturii apostolice, păstorii Bisericilor au îndepărtat pretutindeni de la turma lui Hristos pe cei care se asemănau cu nişte fiare sălbatice, fie alungându-i prin sfaturi şi îndemnuri adresate fraţilor, fie luptând deschis împotriva lor pe calea dezbaterilor verbale şi a respingerilor în prezenţa lor,

[126] Dionisie al Corintului a scris deci o scrisoare adresată episcopului Soter al Romei, în care aminteşte că la ei se reciteşte regulat *Epistola* lui Clement Romanul.

[127] <Există deci o primă scrisoare adresată corintenilor de către Clement Romanul, iar o a doua de către Soter acelorași, scrisoarea lui Dionisie constituind deci răspunsul la cea primită de la Soter. Ipoteza lui Adolf von Harnack, care considera *Secunda Clementis* drept scrisoarea lui Soter către corinteni, nu a fost acceptată de alţi specialişti (*cf.* A. PUECH, *Histoire*..., II, pp. 102-107).>

[128] Cartea IV, XX.

[129] Traduse şi publicate în *Apologeţi de limbă greacă*, *PSB* 2 (serie veche), pp. 267-368. Au fost scrise puţin după anul 180, autorul lor ajungând episcop al Antiohiei (al şaselea) prin 169. Vezi şi S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 268-272 (cu bibliografie).

combătându-le opiniile prin argumente foarte precise, cu ajutorul unor memorii scrise. Teofil a luptat și el împreună cu alții împotriva ereticilor, după cum reiese din scrierea de mare valoare compusă de el *Împotriva lui Marcion*[130], scriere care s-a păstrat și ea până astăzi, împreună cu alte cărți despre care am vorbit.

În fruntea Bisericii din Antiohia, ca urmaș al lui Teofil și ca al șaptelea episcop al acestei Biserici, a urmat Maximin[131].

XXV

Filip și Modestus

Filip, pe care-l cunoaștem ca episcop de Gortyna din relatările făcute de Dionisie, a compus și el o foarte serioasă combatere a lui Marcion, întocmai ca Irineu și Modestus[132], acesta din urmă dând pe față mai temeinic decât alții rătăcirea acelui om. Și mai sunt și mulți alții care l-au respins și ale căror scrieri s-au păstrat până în prezent de către cei mai mulți dintre frați.

XXVI

Meliton și cei pe care-i amintește el

1. În acea vreme se distingeau cu precădere și Meliton, episcopul din Sardes, și Apolinarie, episcopul de Hierapolis. Fiecare în parte a adresat împăratului din acea vreme[133], despre care am mai vorbit, scrieri de apărare în folosul credinței.

2. Iată operele despre care știm că au ajuns până la cunoștința noastră de la acești autori. De la Meliton: două cărți *Despre Paști*[134], *Despre dreapta viețuire și despre proroci*; apoi un cuvânt *Despre*

[130] Nu se știe dacă Teofil a scris o astfel de scriere. <Ar fi redactat însă *Despre istorii*, „cea mai veche lucrare cronografică din spațiul Bisericii" (S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, p. 271), din păcate pierdută, ca și altele.>

[131] Nu se știe altceva despre el.

[132] Potrivit FERICITULUI IERONIM, *De viris illustribus*, 32, Modestus a scris un tratat împotriva lui Marcion în jurul anului 180.

[133] Potrivit *Cronicii* lui Eusebiu („la anul 160"), Meliton, episcop de Sardes, a înaintat *Apologia* sa nu către Marcus Aurelius, ci către Antoninus Pius. <Lucrarea pare oricum anterioară marilor persecuții ale lui Marcus Aurelius.>

[134] Omilia pascală a fost reconstituită și publicată în versuri (MÉLITON DE SARDES, *Sur la Pâque et Fragments*, în: *Sources Chrétiennes*, 123, Éditions du Cerf, Paris, 1966).

Biserică, cartea *Despre Duminică*, cea *Despre credința omului*, *Despre creare*, una cu titlul: *Cum trebuie s-asculte simțurile de credință*, iar în afară de acestea: *Despre suflet și despre trup*, sau *Despre cel Unul*, cea *Despre botez*, cea *Despre adevăr* și *Despre credință*, *Despre nașterea lui Hristos*, apoi o carte *Despre profeție* și *Despre suflet și trup*, alta *Despre ospitalitate*, *Cheia*, cărțile *Despre diavol* și *Apocalipsa lui Ioan*, *Despre Dumnezeu cel întrupat*, precum și mai ales opusculul *Către Antoninus*[135].

3. În cartea *Despre Paști*, Meliton arată de la început timpul în care a fost compusă, întrucât observă următoarele: „Pe când Servilius Paulus era proconsul în Asia și pe când Sagaris suferea moartea de martir, în Laodiceea s-a desfășurat o mare dezbatere privitoare la data Paștilor, care cădea atunci tocmai în timpul Pătimirii. Lucrarea de față tot atunci a fost scrisă". Ea a fost pomenită de Clement Alexandrinul în scrierea sa proprie *Despre Paști*, pe care spune că a alcătuit-o el însuși din pricina scrierii lui Meliton.

5. În scrierea adresată împăratului, Meliton arată că o grea persecuție s-a pornit împotriva noastră pe vremea când domnea el: „Ceea ce nu s-a mai întâmplat nicicând, neamul închinătorilor lui Dumnezeu este urmărit și hărțuit prin Asia în urma unor edicte noi[136]. Denunțători nerușinați, lacomi după avutul altora, folosesc prilejul acestor porunci ca să fure și să jefuiască fără rușine noaptea, ca și ziua, de la oameni care n-au săvârșit nicio nedreptate".

6. Și mai departe: „Dacă așa ceva se întâmplă din porunca ta, cu atât mai bine! Căci un împărat drept nu ar porunci niciodată în chip nedrept și răbdăm atunci și noi cu plăcere răsplata unei astfel de morți. Dar totuși îți facem o rugăminte ca să-i cunoști mai întâi pe cei care-au provocat astfel de delațiuni și abia atunci să hotărăști drept dacă sunt vrednici acești oameni să fie omorâți și chinuiți sau sunt vrednici să fie izbăviți de necazuri și lăsați în pace. Dacă însă hotărârea sau porunca aceasta nu pornește de la tine – căci așa ceva

[135] După cum se vede, majoritatea scrierilor au conținut dogmatic-mistic. O omilie despre Pătimirea Domnului, publicată de Campbell BONNER, *The Homily on the Passion by Melito, Bishop of Sardis, with some fragments of the Apocryphal Ezekiel*, Christophers, Londra, 1940, a provocat și ea multe discuții. Multe dintre titluri nu au fost încă identificate. Din apologia *Către Antoninus* citează Eusebiu câteva fragmente mai jos.

[136] Nu știm care puteau fi acele „edicte noi" În orice caz, episcopii Sagaris de Laodiceea și Thraseas de Eumeneia au fost martirizați în timpul domniei lui Marcus Aurelius.

nu s-ar potrivi nici chiar pentru niște dușmani barbari –, atunci îți cerem cu atât mai mult să nu ne lași pradă unei tâlhării publice".

7. După care adaugă și aceste cuvinte: „Căci filosofia noastră a ajuns la maturitate mai întâi între barbari, apoi a înflorit în sânul popoarelor tale pe vremea marii domnii a lui Augustus, strămoșul tău, ajungând mai ales pe timpul domniei tale o adevărată binefacere. Căci de atunci puterea romanilor a crescut în mărire și strălucire. Tu însuți ai devenit moștenitorul ei dorit și așa vei rămâne împreună cu fiul tău, cultivând această filosofie care s-a dezvoltat și ea deodată cu imperiul și care a început încă de pe vremea lui Augustus, pe care strămoșii tăi au ocrotit-o alături de celelalte religii.

8. Iar faptul că această învățătură a noastră a înflorit odată cu împărăția ce-și are un atât de frumos început, fără a fi confruntată cu nimic neplăcut de la începutul domniei lui Augustus, ci că, dimpotrivă, tot ceea ce s-a petrecut cu ea a fost strălucit și glorios, potrivit rugăciunilor tuturor, este o măreață dovadă a excelenței ei.

9. Singurii împărați care, la îndemnul unor oameni răutăcioși, au căutat să pună într-o lumină rea credința noastră au fost Nero și Domițian[137]; de la aceștia, în virtutea unui obicei lipsit de orice rațiune, falsitatea denunțului s-a răspândit împotriva noastră.

10. Dar evlavioșii tăi strămoși au corectat ignoranța acelora, în multe rânduri adresându-se în scris, mai ales ca să-i dojenească pe cei care se încumetaseră a complota folosind metode silnice nemaiauzite față de creștini. Printre ei, bunicul tău, Hadrian, a scris pe față multora dintre ei, cum a fost {Minucius} Fundanus, proconsulul care guverna Asia[138]; apoi tatăl tău, într-o vreme când și tu conduceai toate treburile statului împreună cu el, a scris orașelor în legătură cu noi, cerându-le să nu inoveze nimic în privința creștinilor; iar printre cei cărora le-a trimis astfel de rescripte, se numără locuitorii din Larisa, Tesalonic, Atena, precum și toți grecii.

---

[137] *Cf.* Tertulian, *Apologeticul*, V. <Paralela pe care Meliton o face între ascensiunea Imperiului Roman și aceea a creștinismului (*supra* capitolul XXVI, 7) este foarte importantă pentru ideea armoniei sau a simfoniei dintre Stat și Biserică, care avea să facă o mare carieră în Imperiul Bizantin de mai târziu (vezi în acest sens și Wilhelm Schneemelcher, „Heilsgeschichte und Imperium. Meliton von Sardes und der Staat", în: *Kleronomia*, 5, 1973, pp. 257-276).>

[138] A se vedea mai sus: Cartea IV, VIII, 6; IX.

11. Cât despre tine, care ai despre creștini aceeași părere ca și ei, ba încă și mai plină de omenie și de filosofie, avem încredințarea că vei împlini tot ceea ce-ți cerem".

12. Acestea sunt, așadar, ideile expuse în scrierea amintită. În introducerea lucrării cu titlul *Extrase*, același [Meliton] realizează lista scrierilor recunoscute ale Vechiului Testament, pe care este necesar s-o reproduc. El scrie astfel:

13. „Meliton trimite salutări fratelui său Onisim. Întrucât, în zelul tău de a cunoaște învățătura creștină, ai dorit să ai pentru tine extrasele din Lege și din proroci care-L privesc pe Mântuitorul și întreagă credința noastră și întrucât voiai să cunoști cu precizie numărul și ordinea în care se înșiră cărțile vechi, am să-ți împlinesc această dorință, căci știu câtă râvnă ai pentru credință și câtă dorință de cunoaștere a doctrinei, după cum știm și faptul că strădania pe care o depui în vederea mântuirii veșnice și în dragostea față de Dumnezeu stă mai presus decât orice altceva.

14. Și, întrucât am călătorit și prin Orient, ajungând în locurile unde s-a propovăduit și s-a împlinit Scriptura și am tras concluzii precise privitoare la cărțile Vechiului Testament[139], iată, îți comunic lista lor, ale căror nume sunt următoarele: *Facerea*, *Ieșirea*, *Numerii*, *Leviticul*, *Deuteronomul*, *Isus Navi*, *Judecători*, *Rut*; patru cărți ale *Regilor*, două ale *Cronicilor*; *Psalmii* lui David, *Pildele* sau *Înțelepciunea lui Solomon*, *Ecclesiastul*, *Cântarea Cântărilor*, *Iov*, prorocii: *Isaia* și *Ieremia*, cei doisprezece[140] într-o singură carte, *Daniel*, *Iezechiel*, *Ezdra*. Din acestea am făcut extrase, pe care le-am repartizat în șase cărți".

Acestea sunt spusele lui Meliton.

XXVII
Apolinarie

De la Apolinarie au fost păstrate de numeroși oameni mai multe cărți, iar cele care au ajuns până la noi sunt următoarele:

---

[139] Meliton pare a fi cel dintâi pelerin la Locurile Sfinte (*cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...* I, p. 382). <Despre el, vezi S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 248-254, cu bogată bibliografie.>

[140] Este vorba despre așa-numiții „profeți mici".

Cuvântul către împărat, care a fost menționat deja[141]; cinci cărți *Către greci, Cărțile întâia și a doua despre adevăr; Întâia și a doua către iudei*[142], precum și cele pe care le-a alcătuit împotriva ereziei frigienilor, care și-au răspândit mai apoi, nu multă vreme mai târziu, înnoirile lor, dar care parcă abia atunci începeau să apară ca din pământ: e vorba de Montanus, împreună cu mincinoasele lui profetese, care tocmai pe atunci își făcea începuturile rătăcirii sale.

XXVIII
Musanus

De la Musanus, pe care l-am amintit în cele de până acum[143], avem un discurs foarte sever, adresat de el unor frați care înclinau spre erezia numită a „encratiților". Această grupare era pe atunci la începuturile ei, căutând tocmai să răspândească idei greșite, stranii și vătămătoare.

XXIX
Erezia lui Tațian

1. Expunerea noastră a ajuns să-l prezinte pe Tațian, despre care am spus mai înainte câteva cuvinte în legătură cu minunatul Iustin[144], caracterizându-l drept ucenic al acelui martir. Întărește acest lucru și Irineu în prima carte a scrierii sale *Împotriva ereziilor*, unde a consemnat următoarele lucruri atât despre Tațian, cât și despre erezia lui:

2. „Pornind de la Saturnin și de la Marcion, așa-numiții «encratiți» predicau abținerea de la căsătorie, respingând vechea creație a lui Dumnezeu și osândindu-L implicit pe Cel care i-a făcut pe bărbat și pe femeie în vederea nașterii de fii. Ei au introdus

[141] Apologet ca și Meliton. <Despre Apolinarie din Hierapolis, vezi S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 238-239. *Chronicon Paschale* (*PG* 92, 80-81) menționează un tratat al lui Apolinarie despre Paști, iar *Bibliotheca* lui Fotie pomenește trei scrieri ale lui Apolinarie.>

[142] A se vedea mai jos: Cartea V, XVI; XIX, 2.

[143] Cartea IV, XXI.

[144] Cartea IV, XVI, 7-9.

abținerea de la ființele numite de ei însuflețite, arătându-se astfel nerecunoscători față de Dumnezeu, Care a creat întreaga lume, și tăgăduind mântuirea celui dintâi om.

3. Această doctrină a fost născocită în cercul lor în zilele noastre de un anume Tațian, care a introdus pentru prima dată această blasfemie. Acesta a fost discipol al lui Iustin și, atât timp cât a fost împreună cu el, nu a declarat nimic de genul acesta. Dar, după martiriul lui Iustin, separându-se de Biserică, exaltat la gândul că este învățător și semețindu-se ca și cum ar fi fost superior celorlalți, a dat o trăsătură distinctivă școlii sale. Pe urmele discipolilor lui Valentin, el a fabulat despre existența unor Eoni invizibili și, în mod asemănător lui Marcion și lui Saturnin, a declarat căsnicia o stricăciune și o desfrânare; pe de altă parte, respingerea mântuirii lui Adam este propria lui născocire"[145].

4. Aceste lucruri le spune Irineu. Ceva mai târziu, un oarecare Severus a întărit cu numele său erezia menționată mai sus, așa că, din pricina lui, aderenții grupării au luat numele de „severieni".

5. Ei recunosc Legea, prorocii și Evangheliile, dar tălmăcesc în chip sucit ideile Sfintelor Scripturi. Îl condamnă pe Apostolul Pavel și resping epistolele lui, întocmai ca și *Faptele Apostolilor*.

6. Căpetenia lor, Tațian[146], a alcătuit nu știu cum o compilație, un fel de „armonie a evangheliilor", numind-o *Diatessaron*[147]: lucrarea se află și azi pe la unii dintre noi. Se spune că a îndrăznit să schimbe și anumite formulări din „Apostol", pretextând că-i corectează dispunerea frazei[148].

7. Au rămas de la el un mare număr de scrieri, dintre care mulți amintesc îndeosebi vestitul lui *Cuvânt către greci*, în care se întoarce spre vremurile de demult și arată că Moise și prorocii evreilor sunt mai vechi decât toți bărbații celebri ai grecilor. Acest discurs pare a fi cel mai frumos și cel mai folositor dintre toate scrierile lui.

Atât despre scriitorii creștini ai epocii aceleia.

---

[145] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, I.28.1.

[146] Despre Tațian și secta encratiților a scris pe larg SFÂNTUL EPIFANIE DE SALAMINA, *Panarion*, XLVI-XLVII.

[147] <Ceea ce s-ar putea traduce și prin: „Cele patru evanghelii în una singură" Din spusele lui Eusebiu se deduce că el nu a avut acces la această lucrare. Probabil că, dacă ar fi citit-o, ar fi avut o altă poziție. Despre *Diatessaron*, a se vedea și Adolf VON HARNACK, „Tatians Diatessaron und Marcions Kommentar zum Evangelium bei Ephräm Syras, ein Bericht", în: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, IV, 1881, pp. 471-505.>

[148] <Despre Tațian, vezi și S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 274-278.>

XXX
Sirianul Bardesanes și scrierile atribuite lui

1. În timpul aceleiași domnii, ereziile s-au înmulțit și în Mesopotamia. Un bărbat foarte capabil, dar și foarte versat în limba sirienilor, cu numele Bardesanes, a alcătuit niște *Dialoguri* împotriva marcioniților, precum și împotriva căpeteniilor altor învățături rătăcite. La fel a mai scris, în limba sa și cu literele proprii acesteia, multe alte scrieri. *Dialogurile* lui au fost traduse din limba siriacă în grecește de ucenicii lui[149], care erau foarte numeroși, pentru că el era un om „puternic în cuvânt".

2. Printre scrierile lui figurează un dialog foarte iscusit *Despre destin*, adresat unuia Antoninus[150], precum și multe altele scrise probabil cu prilejul persecuției din timpul acela.

3. La început, acesta făcea parte din școala lui Valentin, dar, după ce a dobândit o foarte bună cunoaștere a școlii și a combătut fabulațiile născocite de acest om, el a crezut că și-a schimbat doctrina spre una mai corectă, însă n-a ajuns să se spele deplin de pata vechii erezii.

În acea vreme a murit și Soter, episcopul Bisericii Romane[151].

---

[149] EUSEBIU DE CEZAREEA, *Praeparatio evangelica*, X (*PG* 21, 463 și urm.). <Din textul lui Eusebiu reiese că Bardesanes nu știa grecește, în vreme ce scrierea lui Epifanie din Salamina despre erezii avea să afirme că știa greaca la fel de bine ca siriaca.>

[150] <Aici nu poate fi vorba de Antoninus Pius, autorul fiind ceva mai târziu. După Eusebiu, scrierea menționată a lui Bardesanes ar fi fost adresată lui Marcus Aurelius. Cel mai probabil destinatar al ei pare a fi fost însă Caracalla sau Elagabal.>

[151] <După Soter (aprox. 168-175), *Romanae ecclesiae duodecimus episcopatum suscipit Eleutheros, annis quindecim* (*Chronicon*, ad annum 177, ed. Helm, p. 207; *cf.* și L. DUCHESNE, *Le Liber Pontificalis*, I, p. 136). În listele aduse la zi ale papilor, Soter e al doisprezecelea, iar Eleutheros al treisprezecelea, fiind inclus în ele și Sfântul Petru, care e cel dintâi.>

CARTEA A CINCEA

1. Pe când se afla în cel de-al optulea an de păstorire, şi-a sfârşit viaţa şi Soter, episcopul Romei. Lui îi urmează, ca al doisprezecelea episcop începând de la apostoli, Eleutheros. Era cel de-al şaptesprezecelea an de domnie a împăratului Antoninus Verus[1], când în unele părţi ale lumii s-a aprins din nou, pe neaşteptate, o cumplită persecuţie împotriva noastră, la instigarea locuitorilor oraşelor, şi când s-au distins zeci de mii de martiri, după cum se poate deduce din cele întâmplate unui singur popor[2], fapte care au avut norocul să fie transmise în scris posterităţii, ca unele care sunt cu adevărat vrednice de o nepieritoare amintire.

2. Întreaga scriere care cuprinde cea mai desăvârşită relatare a acestor evenimente a fost inserată de noi în *Colecţia martirilor*, care nu-i numai o expunere istorică, ci şi una doctrinară. Prin urmare, toate evenimentele care vor avea legătură cu prezenta întreprindere, pe acestea, odată ce le-am selectat, le voi adăuga la lucrarea de faţă.

3. Oricum, în timp ce unii care au relatat faptele istorice s-au mulţumit să transmită în scris biruinţe războinice, trofee cucerite de la duşmani, vitejia generalilor, curajul soldaţilor care s-au pătat cu sânge şi cu numeroase ucideri de dragul copiilor, al patriei lor şi al altor interese, 4. relatarea noastră tematică privind felul de a ne purta spre a fi bineplăcuţi lui Dumnezeu[3] va expune războaiele

---

[1] Eusebiu nu e consecvent în indicarea numelor lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus, care au fost amândoi înfiaţi şi lăsaţi ca urmaşi de către Antoninus Pius, mort în 9 martie 161. Totuşi în cele mai multe pasaje Eusebiu ne lasă să vedem că în primul rând Lucius Verus, iar nu Marcus Aurelius, ar fi autorul decretelor marilor persecuţii din anul 177.

[2] Desigur, nu se poate spune că persecuţia din anul 177 ar fi fost generală. Totuşi unii pun şi data morţii lui Policarp în 168 (William TELFER, „The date of the Martyrdom of Polycarp", în: *Journal of Theological Studies*, Volume III, Issue 1, Oxford, 1952, pp. 79-83) sau chiar 177 (H. GRÉGOIRE, P. ORGELS, „La véritable date du martyre de saint Polycarpe..."). <Bibliografie mai completă în S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 176-177).>

[3] Πολίτευμα, în înţelesul de vieţuire nu după duhul pământesc al lumii, ci după Hristos, alergând după cetăţenia din ceruri (*cf. Filipeni* 3, 20). Modelul vieţuirii celei mai desăvârşite este martiriul.

cele mai liniştite pentru însăşi pacea sufletului, pe cei care au avut curajul să se lupte pentru adevăr mai curând decât pentru patrie, pentru credinţă mai curând decât pentru cei pe care-i iubeau cel mai mult, nume care vor fi înscrise pe obeliscurile veşniciei; [de asemenea, va expune] dârzenia atleţilor credinţei, victoriile pline de bărbăţie repurtate asupra demonilor în atâtea încercări, victoriile asupra vrăjmaşilor nevăzuţi şi, mai presus de toate acestea, cuvântul nostru va preamări cununile lor spre veşnică pomenire.

I

Câţi şi cum au dus lupta până la capăt pentru credinţă în Galia

1. Galia era, aşadar, ţara în care se pregătea stadionul pentru spectacolele [ce urmau să aibă loc][4]. Metropolele ei, numite Lyon (Lugdunum) şi Vienne[5], erau vestite şi întreceau prin strălucire pe toate celelalte din jur. Prin amândouă trece fluviul Ron, care udă întreaga ţară cu bogate curgeri de apă.

2. Preastrălucitele Biserici de aici au trimis o scrisoare Bisericilor din Asia şi Frigia cu privire la martirii lor, istorisindu-le în chipul următor evenimentele care s-au întâmplat la ei, din care vom reproduce chiar cuvintele lor.

3. „Robii lui Hristos care petrec vremelnic[6] în cetăţile Vienne şi Lyon, din Galia, către fraţii din Asia şi Frigia, care au aceeaşi credinţă şi aceeaşi nădejde de mântuire: pace, har şi mărire de la Dumnezeu-Tatăl şi de la Iisus Hristos, Domnul nostru."

4. După acestea, continuându-şi prefaţa cu alte lucruri, ei îşi încep relatarea cu aceste cuvinte: „Nu suntem în stare să istorisim

---

[4] Propriu-zis, sub numele de Galia se înţelegeau teritoriile Franţei, Elveţiei şi Ţărilor de Jos. Aici e vorba numai de ţinutul din sudul Franţei (Narbona), unde stăpânirea romană se stabilise încă din 122 î.Hr. Coloniile greceşti se dezvoltaseră însă aici încă din secolul al VII-lea î.Hr. Acest lucru explică prezenţa numeroasă a creştinilor în aceste locuri. Vezi în acest sens şi A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, pp. 872-880.

[5] <Azi în Dauphiné.>

[6] Πάροικος însemna iniţial „străin". În sens mai duhovnicesc înseamnă „trecător" sau „cel care peregrinează", spre deosebire de κάτοικος – „locuitor definitiv". Acest înţeles al lui πάροικος îl vedem încă în *Faptele* 7, 6; *Efeseni* 2, 19 („locuitori vremelnici") şi *1 Petru* 2, 11. <Multe veacuri după triumful creştinismului, oficialităţile ecleziastice latine au considerat Biserica drept instituţia *quae in caelis est et in terris peregrinatur*.>

amănunţit şi nici nu poate fi cuprinsă în scris amploarea persecuţiei de aici, cât de crâncenă a fost mânia păgânilor împotriva sfinţilor şi câte au îndurat fericiţii martiri.

5. Căci vrăjmaşul[7] s-a năpustit asupra noastră cu toată puterea şi ne-a pregătit, anunţându-ne că venirea lui va fi necruţătoare. A trecut peste tot, pregătind şi şcolindu-i în aşa fel pe aderenţii săi în lupta împotriva slujitorilor lui Dumnezeu, încât am fost scoşi nu numai din case, din băi şi din pieţe, ci s-a interzis chiar ca vreunul din noi să mai poată fi văzut undeva.

6. Dar harul lui Dumnezeu a dejucat strategia vrăjmaşului: i-a sprijinit pe cei slabi şi a rânduit drept palisadă stâlpi neclintiţi care pot atrage către ei înşişi, prin răbdarea lor, întreg asaltul celui rău[8]. I-au ieşit deci în întâmpinare, îndurând tot felul de calomnii şi pedepse. Dispreţuind toate aceste suferinţe, ei se grăbeau spre Hristos, arătând cu adevărat că «pătimirile vremii de acum nu sunt vrednice de mărirea care ni se va descoperi»[9].

7. Şi mai întâi ei răbdară cu eroism nedreptăţile şi furia unei întregi mulţimi dezlănţuite fără deosebire: înjurături, loviri, târâri încoace şi încolo, jafuri, lapidări, întemniţări şi tot ce poate săvârşi o gloată asmuţită împotriva adversarilor şi vrăjmaşilor ei.

8. Şi, după ce au fost ridicaţi şi duşi în piaţa publică de către tribun[10] şi de către dregătorii şi mai-marii oraşului, unde au fost anchetaţi în faţa întregii mulţimi, şi după ce au făcut mărturisire de credinţă, au fost închişi în temniţă până la sosirea guvernatorului.

9. După aceea, ei au fost duşi înaintea guvernatorului, iar acesta s-a purtat cu multă cruzime faţă de noi, motiv pentru care

---

[7] Adică diavolul.

[8] *Cf. Evrei* 10, 33.

[9] *Romani* 8, 18. <Despre creştinii din Lyon şi din Galia mai ales, vezi Louis DUCHESNE, *Fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule*, tome I, Thorin, Paris, 1894, p. 43 şi urm.; E. GRIFFE, *La Gaule chrétienne*...; André CHAGNY, *Les martyrs de Lyon de 177, étude historique*, Lyon, 1936; A. AUDIN, „Légende et histoire des martyrs de Lyon", în: *Bulletin de la société historique, littéraire et archéologique*, XVIII, 1950-1951, Lyon, 1952, pp. 1-29.>

[10] Comandantul militar al cohortei a XIII-a, care-şi avea reşedinţa în Lyon. Se făcea mai întâi ancheta, folosindu-se, desigur, mijloace dure pentru a se obţine depoziţii cerute de orientarea păgână a vremii. Ultimul care decidea era *legatus pro praetore*, guvernatorul provinciei, care avea grad de provincie imperială. <*Cf.* L. HOMO, *Le Haut-Empire*..., pp. 123-124; Pierre WUILLEUMIER, „L'administration de la Lyonnaise sous le Haut-Empire", în: *Annales de l'Université de Lyon*, 3e serie, fasc. 16, Les Belles Lettres, Paris, 1948.>

s-a ridicat dintre frați Vettius Epagathus, un om plin de iubire față de Dumnezeu și față de aproapele, a cărui viețuire ajunsese la atâta desăvârșire încât se învrednicise încă din tinerețe de mărturia adusă bătrânului Zaharia, căci «umblase fără prihană în toate poruncile și rânduielile Domnului»[11], având mare râvnă față de Dumnezeu și «arzând cu Duhul»[12]. Un asemenea om n-a mai putut răbda ca noi să fim judecați atât de nedrept, ci, fiind copleșit de indignare, a cerut să fie ascultat și el, întrucât, zicea el, vorbind în apărarea fraților, la noi nu e vorba de ateism sau necredință față de Dumnezeu, nici de vreo nelegiuire oarecare.

10. Cei din jurul tribunalului au început atunci să strige împotriva lui și, cu toate că el era un bărbat plin de distincție, guvernatorul n-a vrut să țină seama de cererea lui dreaptă pe care o prezentase în acest fel, ci a întrebat numai dacă și el este creștin. Mărturisind cu glas răspicat că este creștin, Vettius a fost și el arestat și trecut în ceata martirilor, fiind socotit apărătorul sau «paracletul creștinilor», căci Îl avea în el pe Paracletul, adică Duhul lui Zaharia[13], pe Care L-a dovedit prin bogăția dragostei sale, apărându-i cu bunăvoință pe frați și riscându-și viața pentru ei. Căci și el era și este încă ucenic adevărat al lui Hristos, urmând Mielului oriunde ar merge El[14].

11. De acum, printre creștini apărură deosebiri: cei care erau pe față hotărâți și cu tot zelul au îndeplinit mărturisirea pentru mucenicie; alții însă s-au arătat nepregătiți, neantrenați și chiar slabi, lipsindu-le deprinderea și puterea de a îndura tensiunea unei lupte atât de grele. Dintre aceștia, cam zece la număr au părăsit credința, fapt care ne-a produs o mare mâhnire și nemăsurată jale, tăind și curajul celor care nu fuseseră încă arestați și care, în ciuda teribilelor spaime, îi urmau, încă asistându-i pe martiri, și nu-i părăseau.

---

[11] *Luca* 1, 6.

[12] *Romani* 12, 11. <Asemenea afirmații, că Epagathus era plin de Duh Sfânt, i-au făcut pe unii autori să presupună unele influențe montaniste asupra lui (*cf.* Pierre DE LABRIOLLE, *La crise montaniste*, Éditeur Ernest Leroux, Paris, 1913, p. 225 și urm.). G. Bardy, în: EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, texte grec, traduction et notes par Gustave Bardy, Éditions du Cerf, Paris, 1955, p. 8, n. 9, admitea însă că creștinii din Lyon doreau să-l contrapună în acest caz pe unul din frații lor, deplin ortodox, dar „arzând de Duh Sfânt", montaniștilor din Frigia.>

[13] *Cf. Luca* 1, 67.

[14] *Cf. Apocalipsa* 14, 4.

12. Din pricină că nu toți se arătaseră hotărâți să primească mărturisirea, erau cuprinși toți de o mare teamă, nu atât de frica pedepselor, ci fiindcă ne îngrijoram ca vreunul să nu cadă luând seamă la finalul luptei.

13. Totuși, dintre cei care se arătaseră vrednici de a completa numărul martirilor, zilnic erau arestați alții și alții, încât putem spune că din amândouă Bisericile au fost prinși toți cei mai destoinici și cu rolul cel mai de frunte[15].

14. Au fost arestați și câțiva păgâni, servitori în casele unora dintre ai noștri, întrucât guvernatorul poruncise public să ne scotocească pe toți. Mânați de viclenia Satanei, îngroziți de chinurile pe care vedeau că le îndură sfinții și, îndemnați de ostași, ei au declarat în chip mincinos că noi ne-am deda la ospețe thiestice[16], la desfrâuri chiar cu mamele noastre, așa cum a făcut Oedip, săvârșind lucruri pe care nu le putem nici măcar vorbi sau gândi și despre care nici nu credem că le vor fi săvârșit oamenii vreodată[17].

15. Totuși zvonurile acestea s-au răspândit, așa că toți s-au înfuriat ca fiarele împotriva noastră, încât chiar cei care înainte se arătaseră moderați față de noi din pricina unor relații de familiaritate s-au aprins acum de mânie și scrâșneau înverșunați[18] împotriva noastră, încât se împlinea ceea ce a fost spus de Domnul nostru: «Vine ceasul când tot cel care vă va ucide să creadă că aduce închinare lui Dumnezeu»[19].

---

[15] În urma procedurii crude a judecătorilor, precum și din cauza fanatismului mulțimilor, se pare că s-a căutat a se pune vina pe „fruntașii" celor două Biserici.

[16] Se face referire la Thyestes, fiul lui Pelops și al Hippodamiei, care a sedus-o pe soția fratelui său Atreus și l-a convins pe fiul acestuia să-și ucidă tatăl pentru a prelua conducerea cetății Micene. Cum planul lui Thyestes nu a reușit, Atreus i-a ucis pe doi dintre fiii lui Thyestes și a poruncit să fie pregătiți pentru un ospăț la care acesta a fost invitat. Când slujitorii i-au adus capetele fiilor săi și a aflat, astfel, cu ce s-a ospătat, Thyestes, îngrozit, a blestemat toată casa lui Atreus. (*n.red.*)

[17] Cunoscutele acuze aduse creștinilor. *Cf.* Atenagoras Atenianul, *Solie în apărarea creștinilor*, XXXV, 1-4, în volumul: Tațian, *Discurs către greci*, Atenagoras Atenianul, *Solie în apărarea creștinilor*, traducere din limba greacă veche, introduceri și note de Alin-Bogdan Mihăilescu, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2019, pp. 235-236, cu mențiunea că, potrivit lui Atenagoras, „nici între aceștia [între sclavii deținuți de creștini] nu există cineva care să fi susținut împotriva noastră asemenea minciuni" – p. 236). Această mențiune a constituit un argument pentru datarea scrierii lui Atenagoras înainte de persecuția din Lyon din 177 d.Hr. (*n.red.*). Minucius Felix, *Octavius*, XXVIII, 2; Sfântul Iustin Martirul și Filosoful, *Apologia întâi*, VII-XI.

[18] *Cf. Faptele* 7, 54.

[19] *Ioan* 16, 2.

16. De acum, nu le mai rămânea sfinților martiri altceva decât să îndure pedepse mai presus decât orice descriere, în vreme ce Satana căuta prin orice mijloc ca și prin ei să fie rostită vreo hulă.

17. Toată înverșunarea mulțumii, a guvernatorului și a ostașilor s-a descărcat peste măsură asupra diaconului Sanctus din Vienne și asupra lui Maturus, de curând botezat, dar luptător viteaz, apoi asupra lui Attalus, originar din Pergam, care pentru creștinii de aici fusese în toată vremea «stâlp și întărire a adevărului»[20], și, în sfârșit, asupra Blandinei, prin care Hristos a arătat că cele ce la oameni par neînsemnate, urâte și disprețuite se învrednicesc la Dumnezeu de mare slavă prin dragostea față de El, care se arată prin luptă și nu se fălește cu înfățișarea exterioară.

18. Căci, în vreme ce noi toți, ca și stăpâna ei după trup, care era și ea luptătoare printre martiri, ne temeam că, din pricina slăbiciunii trupului ei, Blandina nu va găsi tăria necesară să-și mărturisească deschis credința, [aceasta] s-a umplut de atâta tărie, încât cei care o chinuiau în toate chipurile, schimbându-se pe rând, unii după alții, de dimineața până seara, s-au declarat ei înșiși învinși, nemaiavând ce să-i facă și mirându-se că încă mai suflă după ce întreg trupul ei era sfâșiat și plin de răni, mărturisind ei că un singur chin de felul acesta ar fi fost destul ca ea să-și fi dat sufletul, nemaifiind nevoie de atâtea altele.

19. Dar, ca un atlet viteaz, fericita Blandina strângea noi puteri din mărturisirea ei, iar întărirea, odihna și chipul ei de a-și potoli durerea și chinurile ei erau cuvintele: «Sunt creștină și știu că ai noștri n-au săvârșit nimic rău!»

20. Dar și Sanctus răbda vitejește în chip minunat și mai presus de fire și de orice om toate caznele ce-i veneau de la oameni, nelegiuiții sperând ca prin durata și mărimea chinurilor să audă de la el ceva necuvenit; dar el a rezistat cu tărie atât de neclintită, încât n-a vrut să spună nici numele lui, nici numele poporului și nici al orașului din care provenea, nici dacă era sclav sau liber, ci la toate întrebările răspundea în limba latină[21]: «Sunt creștin». În loc de nume, de oraș și de neam, el mărturisea întruna acest lucru, iar păgânii nu au auzit vreo altă vorbă din partea lui.

---

[20] *1 Timotei* 3, 15.

[21] Sanctus provenea din populație de origine latină; dintre ceilalți, care aveau nume tot latinești, unii proveneau din Orient, cum e cazul cu Attalus din Pergamul Asiei Mici. <Vezi și G. BARDY, *La question des langues*..., p. 74. Numele Attalus aparține și unuia dintre cei patru martiri de la Niculițel>.

21. De aceea, s-a ajuns la o mare rivalitate între guvernator și chinuitorii lui Sanctus, care s-au înverșunat foarte împotriva lui, încât, neavând ce să-i mai facă, i-au lipit de părțile cele mai plăpânde ale trupului plăci de aramă înroșite în foc.

22. Acestea sfârâiau, dar el rămânea neînduplecat, neînfrânt și statornic în mărturisirea lui, răcorit și întărit doar de izvorul cel ceresc al apei vieții care țâșnește din coasta lui Hristos[22].

23. Ce-i drept, trupușorul lui era o mărturie a ceea ce i-au făcut: era numai rană și vânătăi și atât de sfâșiat încât pierduse și înfățișarea de om[23], dar, pătimind în el, Hristos săvârșea fapte minunate prin faptul că îl zdrobea pe vrăjmaș și arăta, pentru a fi pildă celorlalți[24], că acolo unde este dragostea Tatălui nu este nimic de temut și că acolo unde este slava lui Hristos nu este nimic dureros.

24. Într-adevăr, după câteva zile, nelegiuiții începură din nou să-l chinuie pe martir, crezând că, fiindu-i părțile trupului umflate și arse, l-ar înfrânge dacă ar înăspri și mai mult caznele, într-o vreme când nu mai putea suferi nici măcar atingerea mâinilor, căci, dacă ar muri el în chinuri, ar intra frica în ceilalți. Dar nu numai că nu s-a întâmplat cu el nimic din toate acestea, ci, mai presus de orice socoteli omenești, trupușorul său și-a revenit și s-a întremat prin chinurile acestea din urmă, încât și-a primit din nou înfățișarea de mai înainte, precum și putința folosirii mădularelor, căci prin harul lui Hristos cea de a doua lui chinuire n-a fost pentru el pedeapsă, ci vindecare.

25. Iar pe o femeie oarecare, Biblida, una din cele care înainte tăgăduise că e creștină, pe care diavolul credea că a și înghițit-o, voind să o condamne și pentru blasfemie, au adus-o spre a fi chinuită, ca s-o silească astfel să declare lucruri nelegiuite[25] la adresa noastră, știind-o slabă și fără curaj.

26. Dar, în timp ce era chinuită, s-a trezit și ea ca dintr-un somn adânc, întrucât pedeapsa aceasta vremelnică a făcut-o să-și amintească de pedeapsa cea veșnică în [focul] gheenei, de aceea a răspuns în fața blasfematorilor, spunându-le: «Cum ar putea mânca astfel de oameni copii, câtă vreme lor nu le este îngăduit să

[22] *Cf. Ioan* 19, 34.
[23] *Cf. Isaia* 53, 2-5.
[24] *Cf. 1 Timotei* 1, 16.
[25] Acuzele amintite (vezi mai sus I, 14).

mănânce nici sânge de animal necuvântător[26]?» Şi de atunci ea a mărturisit că este creştină şi a fost trecută şi ea în ceata martirilor.

27. Întrucât, prin răbdarea sfinţilor, toate aceste tiranice mijloace de pedepsire au fost zădărnicite de către Hristos, diavolul a uneltit şi alte născociri: întemniţări în locuri întunecoase şi îngrozitoare, punerea picioarelor în butuci, cu strângerea lor până la al cincilea orificiu[27], precum şi alte torturi pe care slujitorii înfuriaţi şi stăpâniţi de diavol obişnuiau să le aplice celor arestaţi. În felul acesta, cei mai mulţi au murit asfixiaţi în temniţă, anume toţi cei pe care Domnul i-a rânduit să-şi sfârşească zilele în acest mod, pentru ca astfel să se arate slava Lui.

28. Căci unii, fiind torturaţi atât de crunt încât să se creadă că şi dacă s-ar bucura de cea mai bună îngrijire nu ar fi fost posibil ca ei să mai trăiască, rămâneau aşteptând în închisoare, unde, deşi erau lipsiţi de orice ajutor omenesc, au fost înzdrăveniţi iarăşi de Domnul, încât, întăriţi sufleteşte şi trupeşte, îi încurajau şi-i mângâiau pe ceilalţi. În schimb, cei tineri, care fuseseră reţinuţi de curând, ale căror trupuri nu fuseseră torturate mai înainte, nu puteau suporta povara temniţei şi mureau zăvorâţi înăuntru.

29. Fericitul Potin, căruia îi fusese încredinţată păstorirea episcopiei de Lyon, fiind atunci în vârstă de peste nouăzeci de ani[28] şi foarte slăbit cu trupul, încât din cauza slăbiciunii trupeşti abia mai sufla, întărindu-se prin râvna duhului de dorinţa pentru mucenicie aflată în interiorul său, a fost târât şi el la tribunal. Trupul lui era cu totul dărâmat de bătrâneţe şi de boală, în schimb sufletul îi era încă atât de vioi, astfel încât şi prin el Hristos să Se dovedească biruitor[29].

30. Când ostaşii l-au adus la tribunal, în timp ce dregătorii oraşului şi întreaga mulţime îl însoţeau şi îi aruncau tot felul de injurii, ca şi cum el ar fi fost Hristos, Potin a dat o bună mărturie[30].

---

[26] Poate fi aici o confirmare a prescripţiei din *Faptele* 15, 29, pe care popoarele din Anglia şi Spania o respectau şi în secolele VII şi VIII (M. STIGLOHER, *Ausgewahlte Schriften*..., vol. I. p. 270).

[27] Multe cazuri similare întâlnim în scrierea *Martirii din Palestina*. Şi Origen a suferit astfel de cazne <(*cf.* Cartea VI, XXXIX, 5). Despre închisoarea din Lyon, vezi H. LECLERCQ, „Accusations contre les chrétiens", col. 115 şi urm.>.

[28] Ca şi Sfântul Irineu, care se pare că a îngrijit redactarea acestei lungi epistole, venerabilul episcop Potin provenea din Răsărit, de unde va fi venit încă prin anii 140-150. <Numele Potin (Pothinus) apare şi la Sfântul Grigorie de Tours, care în *De gloria martyrum*, 49, afirmă că optsprezece creştini au murit atunci în închisoarea din Lyon.>

[29] *Cf. 2 Corinteni* 2, 14.

[30] *Cf. 1 Timotei* 6, 13.

31. La întrebarea guvernatorului: cine este Dumnezeul creştinilor, el a răspuns: «Dacă vei fi vrednic, Îl vei cunoaşte!»[31] Atunci a fost smucit şi târât fără milă, suportând tot felul de lovituri, cei din apropiere lovindu-l cu pumnii şi cu picioarele, fără niciun respect pentru vârsta lui, iar cei de departe aruncând asupra lui cu ce aveau în mâini, socotind toţi că ar fi o nelegiuire şi impietate dacă cineva s-ar abţine să-l necinstească şi crezând că i-ar răzbuna astfel pe zeii lor. Şi, cu toate că abia mai sufla, l-au aruncat şi pe el în temniţă, unde după două zile şi-a dat sufletul[32].

32. Atunci s-a arătat marea purtare de grijă a lui Dumnezeu şi milostenia nemăsurată a lui Iisus, aşa cum arareori se întâmplă în viaţa frăţietăţii noastre, dar în deplină concordanţă cu măiestria lui Hristos.

33. Căci cei care la prima arestare au tăgăduit că sunt creştini au ajuns şi ei în temniţă şi au avut şi ei parte de aceleaşi crâncene chinuri ca şi ceilalţi, astfel încât de astă dată lepădarea lor de credinţă nu le-a fost de niciun folos[33]. Dimpotrivă, cei care au mărturisit de fapt ce erau au fost închişi numai în calitate de creştini, fără să li se mai aducă altă învinuire, pe când cei dintâi, care se lepădaseră de noi, au fost reţinuţi ca ucigaşi şi ca neruşinaţi, fiind pedepsiţi dublu faţă de ceilalţi.

34. Într-adevăr, bucuria muceniciei, nădejdea celor făgăduite, dragostea de Hristos şi Duhul Tatălui[34] îi uşurau pe aceia, în schimb pe aceştia [care s-au lepădat de credinţă] conştiinţa îi mustra atât de amarnic, încât erau recunoscuţi de toţi după mersul şi după înfăţişarea lor.

35. De fapt, cei care mărturisiseră înaintau veseli, multă slavă şi mult har se îmbinau pe feţele lor, iar lanţurile îi înfăşurau ca o podoabă fermecătoare, parcă ar fi fost nişte mirese gătite de nuntă

[31] Întâlnim şi la martirii din Palestina refuzul de a-şi da numele, locul de origine sau de a declara ce cunosc ei despre Dumnezeu. Acest refuz nu poate avea decât o singură motivare: neputinţa omului de a-L cunoaşte pe Dumnezeu altfel decât „întru putere" (*1 Corinteni* 2, 5). <Faptul e confirmat şi de alţi autori, precum Apuleius sau Teofil, episcop de Antiohia (vezi *Ad Autolycum*, I, 1). Biserica din Lyon comemorează numele lui Potin pe data de 2 iunie (*cf.* A. AUDIN, „Légende et histoire des martyrs de Lyon", pp. 3-4).>

[32] Biserica Apuseană cinsteşte pomenirea Sfântului Potin la 2 iunie, pe când Biserica Răsăriteană îl cinsteşte atât pe el, cât şi pe Sfântul Irineu, urmaşul lui în scaun, la data de 23 august.

[33] După cum se vede din desfăşurarea lucrurilor, renegaţii au fost trecuţi în rândul acuzaţilor de drept comun şi vor fi fost pedepsiţi ca atare.

[34] Variantele siriacă şi latină au „Paraclet" în loc de „Duhul Tatălui".

cu haine țesute și brodate cu aur[35], răspândind totodată «mireasma lui Hristos»[36], încât unii credeau că sunt unși cu uleiuri frumos mirositoare. Ceilalți, dimpotrivă, mergeau cu ochii plecați, umiliți, urâți la față și plini de toată rușinea, iar pe deasupra trebuind să îndure și batjocurile păgânilor, care-i blamau ca fiind oameni necinstiți și lipsiți de curaj, învinuiți și ca ucigași, pierzându-și și denumirea [de creștini], aflată la mare cinstire, plină de slavă și dătătoare de viață. Văzându-i, ceilalți s-au întărit și mai mult, încât din clipa în care au fost arestați, nu se mai lăsau intimidați și nici nu mai ascultau de șoaptele diavolului, ci mărturiseau fără șovăire că sunt creștini".

36. Adăugând și alte lucruri la cele de mai sus, scrisoarea continua astfel:

„Așadar, după ce au avut parte de atâtea chinuri, martirii și-au încheiat viața în cele mai diferite chipuri, împletind o singură cunună, dar cu felurite și variate flori, pe care au oferit-o Tatălui. Se cuvenea doar ca atleții cei viteji, care au îndurat tot felul de lupte și au biruit în chip atât de strălucitor, să aibă parte de cununa cea mare a nestricăciunii.

37. Maturus, Sanctus, Blandina și Attalus au fost aruncați la fiare în amfiteatrul municipal[37], spre a fi pentru păgâni un spectacol public de inumanitate, căci tocmai pentru creștinii noștri a fost rânduită o zi anume în care urmau să fie sfâșiați de fiare.

38. Maturus și Sanctus au pășit din nou în amfiteatru pentru tot felul de chinuri, ca și cum înainte n-ar fi avut destul de suferit, dar mai ales fiindcă-l biruiseră pe potrivnic în mai multe rânduri; având să dea lupta pentru cununa însăși, au suferit acum din nou trecerea prin șirul loviturilor de bice obișnuite în acel loc, târârile și sfâșierile fiarelor sălbatice și toate câte le striga și le poruncea un popor înfuriat, iar la urma tuturor, punerea pe scaunul de fier înroșit, de pe care trupurile lor arse răspândeau un miros de carne friptă.

39. Dar nici în felul acesta păgânii nu s-au potolit, ci s-au înfuriat și mai tare, vrând să înfrângă cu totul răbdarea creștinilor; însă,

---

[35] *Cf. Psalmul* 44, 11.

[36] *2 Corinteni* 2, 15.

[37] În urma săpăturilor executate în 1949, s-a constatat că acest τὸ δημόσιον („amfiteatrul municipal") ar fi fost situat lângă confluența Ronului, în cartierul actual Lyon – Fourvière (vezi EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, pp. 15-16).

ca și la început, ei n-au auzit din partea lui Sanctus decât rostirea mărturisirii, pe care o repeta întruna.

40. Așadar, întrucât, în ciuda grelei și îndelungatei lor lupte, creștinii tot mai erau încă în viață, în cele din urmă li s-a tăiat capul[38], în ziua în care, în locul diverselor lupte ce se dădeau de obicei, ajungeau ei înșiși să ofere spectacol lumii adunate[39].

41. Blandina a fost spânzurată de un stâlp, fiind sortită să fie sfâșiată de fiarele sălbatice lăsate să se năpustească asupra ei. Văzând-o atârnată pe un fel de cruce și auzind-o rugându-se neîncetat, luptătorii creștini își sporeau curajul, căci în lupta ei vedeau chiar și cu ochii trupului, prin sora lor, pe Cel care Se răstignise pentru ei, ca să-i convingă pe toți cei care cred în El că tot cel care pătimește pentru slava lui Hristos are pururea parte de Dumnezeul cel viu.

42. Dar, întrucât în ziua aceea nicio fiară n-a vrut să se atingă de ea, a fost dezlegată de pe stâlp, a fost dusă din nou în închisoare și păstrată pentru o nouă luptă, pentru ca, arătându-se biruitoare în mai multe lupte, să aducă șarpelui celui amăgitor osândirea veșnică. Iar ea, cea mică, cea slabă și cea disprețuită, care L-a îmbrăcat pe Hristos[40], Atletul cel mare și neînvins, a fost dată ca să-i încurajeze pe frați, învingând în multe chipuri pe vrăjmaș și fiind încoronată, astfel, prin luptă cu cununa nestricăciunii.

43. Ca unul care era cunoscut de toți, Attalus a fost cerut și el nominal de gloata păgână, cu multe strigăte; și a intrat în arenă luptătorul, pregătit datorită conștiinței sale curate. Înainte, el fusese școlit temeinic în rânduiala creștină și tot timpul s-a distins printre noi ca un bun mărturisitor al adevărului.

44. Acum a fost și el dus să facă turul amfiteatrului, având atârnată o tăbliță pe care era scris în latinește: «Acesta-i Attalus creștinul»[41]. Poporul fierbea de furie împotriva lui. Când guvernatorul a aflat că Attalus era roman, a poruncit să fie dus la închisoare, unde mai erau și alții, raportând Cezarului despre el și așteptând hotărârea lui.

---

[38] Așa se proceda de regulă: vezi *Actele martirice*, în PSB 11 (serie veche), p. 125; se găsesc, de asemenea, numeroase cazuri relatate în *Martirii din Palestina*.

[39] *Cf. 1 Corinteni* 4, 9; *Evrei* 10, 33.

[40] *Cf. Romani* 13, 14; *Galateni* 3, 27.

[41] Attalus era cetățean roman, motiv pentru care, potrivit uzanțelor, i s-a scris pe o tăbliță „vina”.

45. Răstimpul acesta n-a decurs pentru martiri nici în lenevire și nici fără folos[42], ci, prin răbdarea lor, s-a arătat mila cea nemăsurată a lui Hristos, căci, prin cei vii, cei morți au înviat, iar martirii i-au iertat pe cei care nu au mărturisit credința[43], încât s-a făcut multă bucurie mamei fecioare[44], fiindcă pe cei pe care i-a lepădat ca morți i-a reprimit ca vii.

46. Căci, prin mijlocirea martirilor, s-au răzgândit cei mai mulți dintre cei care se lepădaseră de credință, au fost din nou zămisliți și însuflețiți; au învățat să depună mărturie pentru credință, vii și întăriți sufletește s-au prezentat la tribunal ca să fie interogați iarăși de guvernator, căci Dumnezeul cel milos, Care nu vrea moartea păcătosului, ci pocăința lui[45], a facilitat acest demers.

47. Între timp, Cezarul[46] a răspuns că cei care vor mărturisi că sunt creștini să fie puși la cazne, în schimb cei care se vor lepăda, aceia să fie eliberați[47]. Și, întrucât începuse să se celebreze sărbătoarea țării de aici – la care venea mulțime mare de oameni din toate neamurile[48] –, au fost aduși ca la un spectacol la scaunul de judecată, parcă ar fi fost o reprezentație teatrală, și martiri, ca să se facă plăcere mulțimilor. Din cauza aceasta, guvernatorul a început noi interogatorii, iar celor care se dovedeau a fi cetățeni romani li se tăia capul, pe când pe ceilalți îi trimitea la fiarele sălbatice[49].

48. Acum Hristos a fost preamărit cu toată strălucirea și de către cei care altădată se lepădaseră, mărturisind de data aceasta că sunt creștini, împotriva așteptărilor păgânilor. Ei au fost judecați aparte, ca și cum ar putea fi eliberați, dar, mărturisind, au fost

---

[42] *Cf. 2 Petru* 1, 8.

[43] Adică s-au rugat pentru cei căzuți ca să fie iarăși primiți în Biserică; *cf. 2 Corinteni* 2, 7; *Coloseni* 3, 13.

[44] <Despre acest frumos epitet atribuit Bisericii, cu remarcabilă dăinuire în toată perioada medievală, vezi Joseph C. PLUMPE, *Mater Ecclesia, an inquiry into the concept of the Church as Mother in early Christianity*, Catholic University of America Press, Washington, D.C., 1943; Karl DELAHAYE, *Ecclesia Mater chez les pères des trois premiers siècles*, Éditions du Cerf, Paris, 1964; Henri DE LUBAC, *The Motherhood of the Church*, Ignatius Press, San Francisco, 1982; Carl E. BRAATEN, *Mother Church: Ecclesiology and Ecumenism*, Fortress Press, Minneapolis, 1998.>

[45] *Cf. Iezechiel* 18, 23; 33, 11.

[46] Marcus Aurelius.

[47] În sensul hotărât de Traian, <conform căruia creștinii erau pasibili de pedeapsa cu moartea din momentul în care ei înșiși se declarau creștini>.

[48] La 1 august al fiecărui an se adunau la Lyon reprezentanții cetăților din jur. *Cf.* Theodor MOMMSEN, *Das Weltreich der Cäsaren*, Phaidon, Wien-Leipzig, 1933, pp. 112-113.

[49] Totuși lui Attalus nu i s-a tăiat capul, pentru că mulțimea va fi cerut să-l arunce la fiare.

trecuţi în ceata martirilor. Au rămas însă neinterogaţi cei care n-au avut nicicând vreo urmă de credinţă, nici n-au ştiut ce e aceea o «haină de nuntă»[50], nici nu aveau frică de Dumnezeu, adică fiii pierzării[51], aceia care şi prin felul lor de viaţă hulesc Calea[52].

49. Toţi ceilalţi au rămas în Biserică. Şi, pe când îi interogau, un oarecare Alexandru, frigian de neam, medic de profesie, care petrecuse mulţi ani în Galia, cunoscut aproape de toţi pentru dragostea lui faţă de Dumnezeu şi pentru îndrăzneala limbajului său (căci nu era lipsit de har apostolic)[53], stând cu tărie înaintea tribunalului, îi îndemna pe creştini prin semne de aprobare să aibă curaj pentru mărturisire, dând celor din jurul tribunalului impresia că ar fi fost în durerile naşterii[54].

50. Înfuriindu-se pe cei care se lepădaseră mai înainte, iar acum se întorceau la credinţă, mulţimile au strigat împotriva lui Alexandru, spunând că el este cel care a provocat această schimbare. Auzind acestea, guvernatorul a poruncit ca acesta să se înfăţişeze înaintea lui şi, întrebându-l cine este şi răspunzându-i că este creştin, s-a înfuriat şi l-a osândit să fie aruncat şi el la fiarele sălbatice. Şi, într-adevăr, a doua zi el a intrat în amfiteatru împreună cu Attalus, căci pe acesta guvernatorul l-a condamnat din nou să fie dat la fiare, numai ca să facă pe plac mulţimii.

51. Şi, intrând ei în amfiteatru, au trecut pe rând prin toate uneltele născocite pentru chinuire, îndurând până la capăt lupta cea măreaţă, aşa că în cele din urmă au fost sacrificaţi. Alexandru n-a lăsat însă să-i scape niciun geamăt şi niciun murmur, ci vorbea doar în inima sa cu Dumnezeu.

52. Iar Attalus, când a fost pus pe scaunul de fier înroşit şi se prăjea, îndată ce s-a împrăştiat miros de carne friptă din trupul lui, a zis către mulţime în limba latină: «Iată, ceea ce faceţi voi înseamnă să mănânci oameni! Noi însă nici nu mâncăm oameni şi nici nu facem ceva rău». Întrebat apoi ce nume are Dumnezeu, Attalus a răspuns: «Dumnezeu nu are nume cum are omul».

53. După toate acestea, în ultima zi a spectacolelor cu gladiatori, Blandina a fost adusă şi ea, din nou, împreună cu Ponticus, un

---

[50] *Matei* 22, 11-12.

[51] *Cf. Ioan* 17, 12.

[52] *Cf. Ioan* 14, 6.

[53] *Cf. Faptele* 4, 29-31. <Din cauza originii sale frigiene, ca şi a darului profetic, Alexandru ar putea fi suspectat de montanism.>

[54] *Cf. Galateni* 4, 19.

băiețaș de cincisprezece ani. Cu toate că în fiecare zi erau duși ca să vadă chinurile celorlalți ca să-i silească să jure pe zeii lor păgâni, totuși ei au rămas statornici, luându-i în râs pentru toate încercările lor, încât mulțimea s-a înfuriat împotriva lor, fără să-i pese de vârsta copilului și nici să se rușineze de o femeie plăpândă.

54. I-au supus deci la toate grozăviile și i-au făcut să treacă prin tot felul de chinuri, silindu-i, iarăși și iarăși, să jure pe zeii lor, dar n-au reușit în planurile lor, căci Ponticus era într-adevăr îmbărbătat de sora sa, încât păgânii au văzut că ea este cea care-l încurajează și-l întărește; iar el, răbdând cu vitejie toate chinurile, și-a dat duhul.

55. Ultima dintre toți, ca o nobilă mamă, care-și îndemnase copiii la luptă și fericită-i trimisese victorioși în fața împăratului[55], căci a trebuit să treacă și ea împreună cu copiii ei prin toate luptele, fericita Blandina s-a grăbit apoi să plece și ea după ei, bucurându-se și veselindu-se de sfârșitul ei, de parcă ar fi fost chemată la ospățul de nuntă, iar nu spre a fi aruncată fiarelor.

56. După ce a fost biciuită, aruncată la fiare, întinsă pe grătar, la urmă a fost pusă într-o plasă și aruncată unui taur. Vreme îndelungată ea a fost aruncată de animal în văzduh, dar nu simțea nimic la toate prin câte trecea pentru că nădăjduia în cele crezute și vorbite cu Hristos. În cele din urmă, a fost și ea sacrificată.

Păgânii înșiși au mărturisit că niciodată la ei n-a suferit o femeie atâtea și așa de crude chinuri.

57. Dar nici în felul acesta nu s-au domolit furia și cruzimea păgânilor față de sfinți, căci aceste triburi sălbatice și barbare[56] erau neîncetat tulburate de fiara cea îngrozitoare[57], motiv pentru care, fiind greu de stăpânit, furia lor s-a năpustit împotriva cadavrelor.

---

[55] *Cf.* 2 *Macabei* 7, 21-23, 27-29, 41.

[56] <*Cf.* HOMER, *Odiseea*, VII, 206.>

[57] Pe bună dreptate se întreabă cercetătorii (*cf.* EUSEBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 21), cum se explică cruzimea atât de mare a mulțimilor păgâne din Lyon. Din cei vreo 48 de martiri lyonezi, cel puțin o treime erau orientali. Lista martirilor n-a mai strâns-o Eusebiu (poate va fi făcut-o în *Colecția* pierdută), ci *Martirologiul* ieronimian și Sfântul Grigorie de Tours. <Vezi și Henri QUENTIN, „La liste des martyrs de Lyon de l'an 177", în: *Analecta Bollandiana*, XXXIX, 1921, pp. 113-138; Henri LECLERCQ, „Lyon", în: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, X, 1, coll. 43-72. Ponderea relativ sporită de greci și orientali în rândul acestor martiri se explică prin intensele legături comerciale maritime, care din Mediterana continuau pe linia fluviului Ron.>

58. Căci înfrângerea suferită nu i-a determinat [pe păgâni] să se rușineze pentru faptul că nu mai aveau judecată omenească, ci s-au aprins și mai cumplit decât o fiară. Guvernatorul și poporul arătau față de noi aceeași nedreaptă ură, ca să se plinească Scriptura: «Cel nelegiuit să mai facă nelegiuiri, iar cel drept să fie și mai drept»[58].

59. Și, într-adevăr, pe cei care au murit sufocați în temniță păgânii i-au aruncat la câini, păzindu-i cu grijă noaptea și ziua, ca să nu fie careva înmormântat de noi. La vedere au fost lăsate numai resturile rămase de la fiare și de la foc, fie bucăți sfâșiate, fie resturi arse, în vreme ce capetele și trupurile sfârtecate, lăsate de asemenea neîngropate, au fost păzite strașnic de ostași zile de-a rândul.

60. Căci unii fierbeau de mânie și scrâșneau din dinți[59] când se uitau la aceste resturi, căutând să le aplice un supliciu încă și mai mare, în vreme ce alții râdeau și-și băteau joc, preamărindu-i pe idolii lor, care au adus creștinilor o astfel de pedeapsă. În schimb, cei care mai dovedeau o oarecare omenie, părând că suferă oarecum alături de ei, ocărau repetând mereu: «Unde este Dumnezeul lor? La ce le-a ajutat religia pe care au preferat-o propriei lor vieți?»

61. Dacă la ei exista o atât de mare deosebire de păreri, singura noastră durere era aceea că nu puteam încredința pământului trupurile martirilor. Nici noaptea nu ne ajuta la așa ceva, nici banii nu-i convingeau pe ostași și nici rugămințile noastre nu-i înduioșau, păzindu-i în tot chipul, ca și cum cine știe ce mare câștig ar fi avut dacă i-ar fi lăsat fără mormânt".

62. Pe lângă acestea, ei mai adăugau: „Așadar, trupurile martirilor au fost exemplar batjocorite în tot chipul și lăsate în aer liber vreme de șase zile; după aceea, au fost arse și prefăcute în cenușă, pe care apoi nelegiuiții au aruncat-o în fluviul Ron, care curge prin apropiere[60], ca să nu mai rămână pe pământ nicio urmă din ele.

63. Păgânii au făcut acestea gândindu-se că L-ar putea învinge pe Dumnezeu și că martirii vor fi lipsiți de o nouă naștere, pentru ca, așa cum spuneau ei, «să nu mai aibă nădejdea învierii, de care fiind convinși introduc la noi o credință străină și nouă, disprețuiesc

---

[58] *Apocalipsa* 22, 11.

[59] *Cf. Faptele* 7, 54.

[60] Confluența Ronului cu Saône era în Antichitate ceva mai în sus decât este în prezent. Nu se poate preciza în care porțiune a fluviului vor fi fost aruncate osemintele martirilor; <*cf.* C. Germain DE MONTAUZAN, „Le confluent du Rhône et de la Saône à l'epoque romaine", în: *Revue des Études Anciennes*, XXVI, 1924, pp. 205-242>.

chinurile înfiorătoare şi sunt gata să meargă la moarte cu bucurie; să vedem acum dacă vor mai învia şi dacă Dumnezeul lor le mai poate veni în ajutor şi-i mai poate smulge din mâinile noastre!»"

II

Martirii iubiţi de Dumnezeu îi primeau pe cei căzuţi în persecuţie şi-i vindecau

1. Iată deci ce întâmplări au dat peste Bisericile lui Hristos în vremea împăratului despre care vorbim. Ne putem uşor închipui, dacă facem o cât mai firească şi probabilă judecată, că ceea ce a avut loc aici s-a întâmplat şi în celelalte provincii[61]. Se cuvine, dar, să mai subliniem în mod deosebit din această scrisoare câteva pasaje, din care să se vadă cum sunt zugrăvite cu înseşi cuvintele lor cumpătarea şi iubirea de oameni ale martirilor respectivi[62].

2. „Deci în asemenea măsură s-au făcut ei următori zeloşi şi imitatori ai lui Hristos, Cel care, deşi prin natura Lui este Dumnezeu, nu a considerat egalitatea cu Dumnezeu a fi un privilegiu dobândit[63], dar, cu toate că se aflau într-o slavă atât de mare, mărturisindu-L [pe Hristos] nu o dată sau de două ori, ci de multe ori, pe când erau sfâşiaţi de fiare şi având pe tot trupul arsuri, sângerări şi răni, nu numai că nu s-au numit pe ei înşişi «martiri», ci nu ne-au lăsat nici pe noi să le acordăm acest nume, iar dacă vreodată careva dintre noi îi numea «martiri» în grai ori în scris, ei ne mustrau amarnic[64].

3. Căci ei rezervau acest nume numai lui Hristos, singurul Martor adevărat şi credincios[65], «Cel dintâi născut din morţi,

---

[61] Şi totuşi nu se cunosc alte cazuri de martirii în ultimii ani ai domniei lui Marcus Aurelius.

[62] Nu se ştie de ce a revenit atât de târziu Eusebiu cu aceste adaosuri.

[63] *Cf. Filipeni* 2, 6; <vezi şi Paul HENRY, „Kenose", în: *Supplément du Dictionnaire de la Bible*, tome V, Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1957, coll. 36-37>.

[64] <*Cf.* Pierre DE LABRIOLLE, „Martyrs et confesseurs", în: *Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétiennes*, tome I, 1911, pp. 50-54; Lucien LABERTHONNIERE, „Le témoignage des martyrs", în: *Annales de philosophie chretienne*, tome CLIII, 1906-1907, pp. 60-90; Hippolyte DELEHAYE, *Les origines du culte des martyrs*, Bureaux de la Sociéte des Bollandistes, Bruxelles, 1912; H. DELEHAYE, *Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquité*, Bureaux de la Sociétedes Bollandistes, Bruxelles, 1927; Ernst LUCIUS, *Die Anfänge des Heiligenkultes in der christlichen Kirche*, Tübingen, 1904; Peter BROWN, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, The University of Chicago Press, Chicago, 1981 (şi în traducere românească de Doina Lică, Ed. Amarcord, Timişoara, 1995).>

[65] În original: μάρτυρι. Vezi *Apocalipsa* 3, 14.

începutul vieţii»[66] în Dumnezeu. E drept că îşi aminteau de martirii trecuţi din această lume şi ziceau: «Aceia, da, sunt într-adevăr martiri, pe care Hristos i-a învrednicit să-i ia la Sine prin mărturisire, pecetluind cu moartea mucenicia lor, pe când noi abia dacă suntem nişte bieţi şi smeriţi mărturisitori». Îi rugau chiar cu lacrimi pe fraţi, ca unii care au nevoie, ca şi aceştia să facă rugăciuni necontenite pentru sfârşitul lor.

4. Căci, chiar dacă dovedeau prin fapte tăria mărturisirii, vorbind liber şi cu îndrăzneală în faţa păgânilor, dovedindu-şi nobleţea [sufletului] prin statornicie, răbdare şi curaj, totuşi, plini de frică faţă de Dumnezeu, îi opreau pe fraţi să-i numească martiri".

5. Şi, puţin mai încolo, ei spun: „S-au smerit sub mâna cea puternică prin care sunt în mod deplin înălţaţi acum[67]. Atunci pe toţi îi apărau, pe nimeni nu osândeau; pe toţi îi dezlegau şi pe nimeni nu legau[68]. Se rugau şi pentru cei care-i chinuiau cumplit, ca şi Ştefan, martirul cel desăvârşit, care zicea: «Doamne, nu le socoti lor păcatul acesta!»[69] Or, dacă el se rugase pentru cei care-l ucideau cu pietre, atunci cu atât mai mult s-a rugat pentru fraţi".

6. Şi mai spun următoarele, după alte lucruri: „Din cea mai curată dragoste au luptat ei lupta cea mai grea împotriva vrăjmaşului[70], pentru ca, odată strânsă de gât, fiara să sloboadă afară teferi pe cei despre care ea-şi închipuise că i-a înghiţit de tot. Căci ei nu se arătau trufaşi faţă de cei căzuţi[71], ci, dând dovadă de o afecţiune ca de mamă, prin cele care le prisoseau veneau în ajutorul celor nevoiaşi, vărsând pentru ei lacrimi bogate înaintea Tatălui.

7. Viaţa au cerut-o şi li s-a dat[72], iar ei au împărtăşit-o şi celor de aproape atunci când s-au întors la Domnul cu totul biruitori. Şi, întrucât totdeauna au iubit pacea şi pe noi mereu spre pace ne-au îndrumat, în pace s-au şi dus la Dumnezeu, fără să fi lăsat mamei jale, nici fraţilor tulburare şi luptă, ci numai bucurie, pace, înţelegere şi dragoste[73]".

---

[66] *Coloseni* 1, 18; *Apocalipsa* 1, 5; *Faptele* 3, 15.

[67] *Cf.* *1 Petru* 5, 6.

[68] *Cf.* *Matei* 16, 19; 18, 18. <J.C. Didier, „D'une interpretation récente de l'expression: lier-délier", în: *Melanges de Science religieuse*, IX, 1952, pp. 55-62.>

[69] *Faptele* 7, 60.

[70] Adică împotriva diavolului.

[71] *Cf.* *Galateni* 6, 4.

[72] *Cf.* *Psalmul* 20, 4.

[73] *Cf.* *Galateni* 5, 22.

8. Această istorisire despre dragostea pe care fericiţii martiri o aveau faţă de fraţii căzuţi să fie de folos din pricina purtării neomeneşti şi fără de milă a celor care s-au arătat mai târziu lipsiţi de îndurare faţă de mădularele trupului lui Hristos[74].

III

Ce vedenie a avut în somn mucenicul Attalus?

1. Aceeaşi scriere despre martirii amintiţi conţine şi o altă istorisire vrednică de pomenit, motiv pentru care cred că nu se va supăra nimeni dacă o vom aduce la cunoştinţă cititorilor. Iată despre ce e vorba.

2. Întrucât unul dintre ei, Alcibiade, ducea încă de mai înainte o viaţă foarte aspră, nevoind să pună nimic în gură decât pâine şi apă[75], şi întrucât acest fel de viaţă a continuat şi în închisoare, i s-a arătat lui Attalus o vedenie, după întâia sa luptă pe care a suportat-o în amfiteatru, spunându-i că Alcibiade nu face bine lepădându-se de ceea ce Dumnezeu a creat şi prin aceasta dând şi altora prilej de sminteală.

3. Alcibiade s-a lăsat convins: mânca de acum fără alegere şi mulţumea lui Dumnezeu pentru toate. Căci harul lui Dumnezeu nu-i lăsa [pe martiri] necercetaţi, ci Duhul Sfânt îi sfătuia în toate. Acestea să fie aici îndeajuns.

4. Întrucât ucenicii lui Montanus, ai lui Alcibiade[76] şi ai lui Theodot începuseră încă de pe atunci să răspândească în regiunea Frigiei, printre mai mulţi, ideile lor de prorocie, iar foarte multele minuni ale harismelor dumnezeieşti care se săvârşeau până atunci în diferitele biserici dădeau oamenilor motiv să se creadă că aceşti oameni aveau şi darul prorociei, şi întrucât s-a iscat o neînţelegere din această pricină, fraţii din Galia şi-au formulat, la rândul lor, şi

[74] Aluzie la secta rigoristă a novaţienilor, despre care Eusebiu dă multe amănunte în *Istoria* sa, îndeosebi în Cartea VI, XLIII, 1-18.

[75] S-a bănuit că Alcibiade ar fi fost montanist, dar nu e sigur. Au fost multe grupări rigoriste în primele secole. <Montaniştii erau adeseori acuzaţi de către credincioşii Bisericii universale că se abţineau de la alimentele produse din ceea ce Dumnezeu a creat.>

[76] <În alte manuscrise apare Miltiade. Se poate admite aici opinia lui P. DE LABRIOLLE, *La crise montaniste*, pp. 31-33, că un alt Alcibiade, diferit de al nostru, s-ar fi aflat printre emulii lui Montanus la începutul propagării doctrinei sale, iar activitatea lui Miltiade ar fi avut loc după moartea lui Montanus. Mai încolo (Cartea V, XVII), Eusebiu vorbeşte de un scriitor anti-montanist purtând acest nume, dar ale cărui scrieri sunt astăzi pierdute.>

ei părerea proprie despre aceste probleme, o părere înțeleaptă și foarte ortodoxă. La aceasta au mai adăugat și diferite scrisori despre martirii care și-au sfârșit viața printre ei, scrisori pe care le compuseseră pe vremea când frații lor se aflau încă în cătușe și pe care le trimiseseră atât fraților din Asia și Frigia, cât și lui Eleutheros, care era pe atunci episcop al romanilor, prin care se urmărea pacificarea Bisericilor.

IV

Ce mărturie dădeau martirii despre Irineu

1. Episcopului Romei despre care am mai vorbit, martirii îl recomandau și pe Irineu, care pe atunci era deja preot al comunității din Lyon, dând despre el foarte multe mărturii, după cum arată textual chiar cuvintele lor:

2. „Ne rugăm din nou, părinte[77] Eleutheros, ca tu să te bucuri în Dumnezeu atât acum, cât și pururea. Am încredințat cu aducerea acestei scrisori pe fratele și copărtașul[78] nostru Irineu și să-l ai în atenție ca pe un râvnitor al testamentului lui Hristos. Căci, dacă situația ar impune ca în chip îndreptățit să se asigure cuiva locul cuvenit în calitate de preot al Bisericii, așa cum și este cazul său, ți l-am recomanda printre primii".

3. Ce rost are să înșirăm după scrierea amintită lista martirilor morți fie prin tăierea capului, fie aruncați ca hrană fiarelor, fie morți în închisori, precum și numărul celor care au adus mărturie pentru credință, dar care totuși au rămas în viață? Pentru oricine ar dori-o, va fi ușor să urmărească aceste liste foarte amănunțite luând în mână epistola care, după cum am zis, a fost introdusă de noi în *Colecția martirilor*.

Acestea au fost, așadar, evenimentele care au avut loc sub Antoninus[79].

---

77 <E vorba aici de termenul general de respect pentru o față bisericească. Mai târziu, pentru episcopul Romei avea să fie consacrat cuvântul „papă" (*cf.* Pierre de Labriolle, „Une esquisse de l'histoire du mot Papa", în: *Bulletin d'ancienne litterature et d'archéologie chrétiennes*, I, 1911, pp. 215-220; Pierre Batiffol, „Papa, Sedes Apostolica, Apostolatus", în: *Rivista di archeologia christiana*, II, 1925, pp. 99-216).>

78 *Cf. Apocalipsa* 1, 9.

79 A se vedea nota 1 din această carte.

V

Dumnezeu a primit ruga creştinilor trimiţând ploaie lui Marcus Aurelius

1. Despre fratele împăratului, Cezarul Marcus Aurelius[80], se istoriseşte că, odată, pe când îşi rânduia ostaşii să înceapă lupta împotriva germanilor şi a sarmaţilor, se afla în mare strâmtorare, pentru că armata era greu chinuită din pricina lipsei de apă. Atunci ostaşii din aşa-numita „legiune a Melitenei", potrivit credinţei care i-a ajutat de atunci şi până astăzi în luptele lor cu duşmanii, au îngenuncheat după obiceiul nostru de a ne ruga, înălţând cererile lor fierbinţi către Dumnezeu.

2. Chiar şi numai arătarea unei astfel de privelişti i-a impresionat pe duşmani, dar se istoriseşte că s-a întâmplat un fapt şi mai surprinzător: o furtună puternică s-a abătut rapid asupra adversarilor, fugărindu-i şi nimicindu-i, în timp ce ploaia i-a înviorat pe cei care mai înainte erau cât pe ce să piară de sete.

3. Această istorisire e descrisă şi de istoricii îndepărtaţi de doctrina noastră şi care s-au străduit să scrie despre împăraţii de care vorbim, dar ea e cunoscută şi între ai noştri. Însă, întrucât sunt străini de credinţa noastră, istoricii „din afară", chiar dacă relatează faptul ca ceva ieşit din comun, totuşi ei nu recunosc că el a avut loc în urma rugăciunilor săvârşite de ai noştri[81]. Ca unii care iubesc adevărul, scriitorii noştri relatează episodul, transmiţându-l într-un mod simplu şi cinstit.

4. Printre aceştia din urmă, l-am putea număra pe Apolinarie[82], care istoriseşte că, de atunci, legiunea care prin rugăciunea ei a

[80] Poate că e vorba de campania din anul 172. *Cf.* DIO CASSIUS, *Historia romana*, LXXI, 8-10.

[81] Dintre scriitori păgâni („din afară", cum îi numeşte Eusebiu), câţiva au relatat cazul, atribuindu-l rugii împăratului, respectiv magului egiptean Harnuphis. În plus, Senatul roman a ridicat o statuie lui Marcus Aurelius şi a bătut şi monede în cinstea acestui „miracol". Dintre istoricii profani care au relatat cazul, îi amintim pe Iulius Capitolinus (*Vita M. Aurelii*, 24), Claudianus (*Panegyricus de Sexto Consulatu Honorii Augusti*, 340-350), Themistius (*Oratio XV*) şi Dio Cassius (*Historia romana*, LXXI, 8). <Despre acest episod, vezi Julien GUEY, „La date de la pluie miraculeuse (172 après J.-C.) et la colonne aurélienne", în: *Mélanges d'archeologie et d'histoire*, 1948, pp. 105-127, şi 1949, pp. 93-118.>

[82] Acest Apolinarie, despre care s-a pomenit mai sus (Cartea IV, XXVII), putea fi sursa din care se documentează Eusebiu. Din nefericire, lucrarea lui s-a pierdut.

săvârşit minunea a primit de la împărat un anumit nume legat de acel eveniment: în limba latină, ea a fost numită *legio fulminatrix*[83].

5. Martor vrednic de încredere ne-ar putea fi în această privință și Tertulian: într-o apologie în favoarea credinței, pe care a adresat-o Senatului și despre care am mai amintit și până acum[84], el confirmă această informaţie cu o argumentare mai temeinică şi mai concludentă[85].

6. Căci el însuşi scrie că şi pe vremea sa circulau nişte scrisori date de înțeleptul împărat Marcus Aurelius[86], în care el însuși mărturiseşte că, pe când armata sa era amenințată să moară de sete în Germania, a fost salvată de rugăciunile creștinilor, după care adaugă că el îi amenința cu moartea pe cei care încercau să-i pârască pe ai noştri.

7. Şi, tot acolo, același scriitor mai adaugă: „Ce fel de legi mai sunt și cele pe care le dau împotriva voastră numai cei nelegiuiți și nedrepți și cruzi, pe care nici Vespasian nu le-a respectat, cu toate că-i biruise pe iudei, și pe care și Traian le-a zădărnicit în parte atunci când a oprit urmărirea creștinilor și pe care nu le-a aplicat nici Hadrian, cu toate că dădea o atenție până și celor mai curioase zvonuri, de altfel ca și cel care se numea «Pius», care nici el nu le-a aplicat?”[87]

Dar despre aceste lucruri creadă oricine ce va vrea[88]!

8. Să mergem, dar, mai departe cu expunerea istoriei noastre. Potin şi-a încheiat şi el viața murind ca martir la o vârstă de 90 de ani împliniți, deodată cu martirii din Galia. După el, Irineu a urmat la episcopia creștinilor din Lyon. Din câte am aflat, în tinerețea lui, Irineu ascultase predicile lui Policarp.

9. În cea de a treia carte a scrierii *Împotriva ereziilor*, Irineu stabileşte ordinea în care au urmat la conducere episcopii Romei

---

[83] Denumirea *legio fulminatrix* e mai veche decât Marcus Aurelius și, potrivit lui Dio Cassius (*Historia romana*, LV, 23, 5) această legiune practica un cult deosebit, închinat lui Zeus Keraunos.

[84] Mai sus: Cartea II, II, 4; XXV, 4; Cartea III, XXXIII, 3.

[85] *Apologeticul*, V, 6 (*PSB* 3, serie veche, p. 46).

[86] <Scrisoarea împăratului Marcus Aurelius (cea *către Senat*) în legătură cu biruința acestei legiuni *fulminatrix* este inserată după prima Apologie a lui Iustin, fiind apocrifă (SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ŞI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, în *PSB* 2, serie veche, pp. 73-74).>

[87] TERTULIAN, *Apologeticul*, V, 7 (*PSB* 3, serie veche, p. 46).

[88] Eusebiu nu poate preciza data evenimentului, argumentarea nici n-o caută: „Creadă oricine ce va vrea”. <E posibil însă ca episodul cu *legio fulminatrix* să fi fost anterior persecuției de la Lyon.>

până în timpul lui Eleutheros, despre care am mai discutat atunci când am relatat cele întâmplate în vremea lui, întrucât tocmai pe vremea acestuia și-a compus Irineu scrierea. Iată cum se exprimă el[89]:

VI
Lista episcopilor Romei

1. „După ce au întemeiat și rânduit Biserica, fericiții apostoli l-au pus în fruntea treburilor episcopale pe Linus, acela despre care amintește Pavel în epistola sa către Timotei[90].

2. Acestuia îi urmează Anaclet, iar după el, ca al treilea după apostoli, e ales ca episcop Clement, care la rândul lui îi văzuse pe fericiții apostoli și vorbise cu ei, predica apostolilor răsunându-i încă în urechi și având vie tradiția lor înaintea ochilor. De altfel, el nu era singur în situația aceasta, căci trăiau încă mulți dintre cei care primiseră învățătura de la apostoli.

3. Pe vremea lui Clement s-a iscat o grea tulburare în Biserica din Corint, motiv pentru care Biserica Romei a trimis corintenilor o foarte însemnată epistolă ca să-i readucă la pace și ca să le reînnoiască acelora credința și tradiția, așa cum fusese ea de curând primită de la apostoli".

Și, îndată după aceea, același Irineu adaugă:

4. „Acestui Clement, primul care îi urmează este Evarist; în urma lui Evarist vine Alexandru, după care, ca al șaselea începând de la apostoli, e rânduit Sixtus; după el, Telesphorus, care a mărturisit în chip minunat; după aceea, Hyginus, apoi Pius și, după acesta, Anicetus, iar după ce Soter a urmat lui Anicetus, iată că acum, ca al doisprezecelea după apostoli, deține serviciul episcopal Eleutheros.

5. Prin aceeași ordine și prin aceeași învățătură s-a păstrat în Biserică tradiția apostolilor și tot așa a ajuns până la noi și propovăduirea adevărului"[91].

---

[89] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, III.3.3.

[90] 2 *Timotei* 4, 21.

[91] <SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, III.3.3. Despre această listă, vezi Erich CASPAR, *Die älteste Bischofsliste*, Konigsberg, 1926; Erich CASPAR, *Geschichte des Papsttums*, vol. I, Mohr, Tubingen, 1930, p. 8 și urm.>

VII

În timpul acela credincioșii aveau încă darul minunilor

1. Iată ce ne spune Irineu, în acord cu relatările noastre anterioare, în cele cinci cărți ale sale, pe care le-am amintit mai înainte[92] și cărora le-a dat titlul: *Combatere și răsturnare a gnozei cu nume mincinos*[93]. În cea de-a doua carte a aceleiași lucrări el afirmă că, în vremea lui, existau încă în unele Biserici dovezi despre o lucrare dumnezeiască și plină de minuni, despre care afirmă:

2. „[Ereticii] erau foarte departe de a învia pe cineva din morți, așa cum au făcut-o Domnul și apostolii prin rugăciunea lor sau cum s-a întâmplat adeseori în comunitățile fraților, când din diferite motive Biserica întreagă din câte un ținut se ruga cu post îndelungat și cu rugăciuni, iar sufletul mortului s-a întors iarăși întreg și omul a fost redat [fraților] la rugăciunile sfinților"[94].

Și apoi în alt loc:

3. „Iar dacă vor spune că și Domnul a făcut astfel de lucruri numai în aparență, ducându-i la scrierile profetice, le vom demonstra din ele că toate aceste lucrări ale Lui au fost vestite de dinainte, că s-au împlinit întocmai și că El singur este Fiul lui Dumnezeu. De aceea, adevărații Lui ucenici, după ce au primit de la El harul, lucrează în numele Lui în folosul celorlalți oameni, după darul pe care fiecare dintre ei l-a primit de la El[95].

4. Căci unii dintre ei alungă demoni în realitate și în adevăr, astfel încât de multe ori chiar aceia care au fost curățiți de duhurile cele rele ajung la credință și intră în Biserică; alții au dobândit preștiința celor ce se vor întâmpla și viziuni și cuvinte profetice; iar alții îi vindecă pe cei suferinzi prin punerea mâinilor și le redau sănătatea; încă și unii morți au fost înviați și au rămas împreună cu noi mulți ani. Ce mai putem spune?

5. Nu putem număra mulțimea de harisme pe care Biserica din întreaga lume, primindu-le de la Dumnezeu, le lucrează zi de zi în folosul neamurilor în numele lui Iisus Hristos, Care a fost răstignit în vremea lui Ponțiu Pilat, fără a înșela pe nimeni și fără a stoarce

[92] Cartea III, XVIII, XXIII, XXVIII.

[93] *Cf. 1 Timotei* 6, 20.

[94] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, II.31.2.

[95] *Cf. Efeseni* 4, 7.

niciun ban: căci, așa cum în dar a primit de la Dumnezeu[96], în dar slujește și ea [altora]"[97].

6. Iar în alt loc, același [Irineu] scrie: „După cum am auzit spunându-se, în Biserică mulți frați au harisme profetice și, prin puterea Duhului, grăiesc în tot felul de limbi, dând la iveală pe cele ascunse ale oamenilor, după cum e de folos, și explicând tainele lui Dumnezeu"[98].

Atât despre faptul că s-a păstrat până în vremurile de care ne ocupăm puterea de a săvârși minuni, acordată celor care sunt vrednici de așa ceva[99].

VIII

Ce știri ne aduce Irineu despre Sfintele Scripturi

1. Întrucât încă de la începutul acestei lucrări am făgăduit să reproducem la momentul potrivit cuvintele vechilor prezbiteri și scriitori bisericești, prin care aceștia au transmis în scris tradițiile ajunse până la ei despre Scripturile canonice, și deoarece Irineu este unul dintre aceștia, vom reproduce câteva pasaje din opera lui.

2. În primul rând, cele privitoare la Sfintele Evanghelii și care sunt următoarele: „Matei a publicat deci la evrei, în propria lor limbă, o Evanghelie scrisă, cam pe vremea când Petru și Pavel propovăduiau la Roma vestea cea bună, punând astfel temeliile Bisericii.

3. Apoi, după plecarea lor din această lume, Marcu, ucenicul și tălmaciul lui Petru, ne-a lăsat și el în scris cele propovăduite de Petru. Dar și Luca, însoțitorul lui Pavel, a consemnat într-o carte Evanghelia propovăduită de acesta.

4. În sfârșit, Ioan, ucenicul Domnului, cel care s-a aplecat pe pieptul Lui[100], a publicat și el o Evanghelie pe când petrecea în Efesul Asiei"[101].

---

[96] *Cf. Matei* 10, 8.

[97] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, II.32.4, traducere din limbile greacă veche și latină, introducere și note de Petru Molodeț, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2017, pp. 249-250.

[98] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, V.6.1.

[99] <*Cf.* D. VAN DEN EYNDE, *Les normes de l'enseignement chrétien...*, pp. 180-186.>

[100] *Cf. Ioan* 13, 25; 21, 20.

[101] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, III.1.1.

5. Acestea sunt, aşadar, informaţiile menţionate în cea de a treia carte de autorul despre care am vorbit. Iată cum se exprimă el în cea de a cincea carte a sa despre *Apocalipsa* lui Ioan şi despre înţelesul numărului lui Antihrist[102]: „Aşa se prezintă lucrurile şi numărul acesta îl întâlnim în toate manuscrisele vechi. Faptul acesta îl mărturisesc cei care l-au văzut pe Ioan cu ochii lor, iar în afară de aceasta ne spune şi raţiunea că numărul fiarei e format după felul în care grecii numără literele numelui"[103].

6. Iar ceva mai încolo zice despre acelaşi nume: „Aşadar, noi nu ne vom hazarda să ne pronunţăm cu fermitate în privinţa numelui lui Antihrist, căci, dacă ar fi fost nevoie ca numele lui să fie proclamat deschis în timpurile noastre, el ar fi fost declarat de cel care a văzut descoperirea, întrucât nu a trecut mult timp de când aceasta a fost văzută, ci aproape de generaţia noastră, anume spre sfârşitul domniei lui Domiţian"[104].

7. Acestea sunt, aşadar, lucrurile pe care Irineu le relatează şi despre *Apocalipsă*. El aminteşte şi despre întâia epistolă a lui Ioan, aducând despre ea numeroase mărturii[105], şi, probabil, şi despre întâia epistolă a lui Petru[106], *Păstorul* lui Herma, pe care nu numai că-l cunoaşte, ci chiar îl şi citează, spunând: „Bine spune Scriptura: să crezi mai întâi că există numai un singur Dumnezeu, Care a creat şi rânduieşte totul". Şi celelalte[107].

8. Mai foloseşte şi câteva cuvinte scoase din *Înţelepciunea lui Solomon*, când zice cam aşa: „Vederea lui Dumnezeu duce la nemurire, iar nemurirea te apropie de Dumnezeu"[108]. Mai departe aminteşte şi de *Memoriile* unui prezbiter apostolic, al cărui nume l-a trecut sub tăcere şi pomeneşte doar de altă scriere a lui, *Explicaţii la Sfintele Scripturi*[109].

---

[102] *Apocalipsa* 13, 18; <vezi şi Stanislas Giet, „La guerre des Juifs de Flavius Josephe et quelques énigmes de l'Apocalypse", în: *Revue des Sciences Religieuses*, XXVI, 1952, pp. 1-29>.

[103] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, V.30.1.

[104] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, V.30.3 (*cf. supra*, Cartea III, XVIII, 3).

[105] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, III.16.5 (*1 Ioan* 2, 18-22); III.16.8 (*1 Ioan* 4, 1-3; 5, 1).

[106] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, IV.9.2, V.7.2 (*1 Petru* 1, 8); IV.16.5 (*1 Petru* 2, 16).

[107] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, IV.20.2 (Herma, *Păstorul*, 1, în: *PSB* 1, serie veche, p. 241).

[108] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, IV.38.3 (*Înţelepciunea lui Solomon* 6, 18-19).

[109] Sfântul Irineu de Lyon, *Împotriva ereziilor*, IV.27.1-2; 28.1; 30.1; 31.1; 32.1. Vezi şi Adhémar d'Alès, „Le πρεσβύτης de saint Irénée", în: *Revue des Études Grecques*, 42, 1929, pp. 398-410.

9. Amintește și de Iustin Martirul și de Ignatie, folosind dovezi scoase din scrierile lor[110], mai făgăduiește să-l combată într-o lucrare aparte și pe Marcion, folosindu-se de înseși scrierile lui[111].

10. Iată apoi ce spune textual despre traducerea Scripturilor inspirate ale *Septuagintei*: „Așadar, Dumnezeu S-a făcut om și Domnul Însuși ne-a mântuit pe noi, dându-ne semnul Fecioarei, dar nu așa cum zic unii dintre cei care îndrăznesc astăzi să traducă Scriptura astfel: «Iată, tânăra va lua în pântece și va naște un Fiu»[112], așa cum au interpretat Theodotion din Efes și Aquila din Pont, ambii fiind iudei prozeliți. Urmând acestora, ebioniții afirmă că El S-a născut din Iosif"[113].

11. După care adaugă ceva mai departe: „Înainte ca romanii să-și consolideze imperiul, pe când macedonenii încă dețineau stăpânirea asupra Asiei, Ptolemeu, fiul lui Lagos, dorind cu ardoare să-și împodobească biblioteca ridicată de el la Alexandria cu cele mai importante scrieri ale omenirii, a cerut de la evreii din Ierusalim o traducere în limba greacă a Scripturilor lor.

12. Iar aceștia, fiindcă pe atunci încă erau supuși ai macedonenilor, i-au trimis lui Ptolemeu șaptezeci de bătrâni dintre cei mai destoinici în cunoașterea Scripturilor și a ambelor limbi. Dumnezeu a împlinit în acest fel lucrarea pe care o voia.

13. Într-adevăr, voind să pună la încercare îndemânarea fiecăruia dintre ei și având grijă ca nu cumva ei, punându-se de acord, să ascundă prin traducere adevărul din Scripturi, separându-i unii de alții, Ptolemeu a poruncit ca toți să scrie aceeași traducere și a făcut acest lucru pentru toate celelalte cărți.

14. Iar când s-au întâlnit din nou cu Ptolemeu[114] și au făcut comparație între traducerile unora și ale altora, Dumnezeu

---

[110] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, IV.6.2; V.18.4.

[111] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, I.27.4.

[112] *Isaia* 7, 14; *cf.* SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOSOFUL, *Dialogul cu iudeul Tryphon*, XLVII, 1.

[113] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, III.21.1.

[114] După cum ne relatează *Epistola lui Aristeu*, text apocrif din secolul al II-lea î.Hr., diadohul Ptolemeu Filadelful (286-247 î.Hr.) a poruncit să se traducă în grecește – la îndemnul bibliotecarului său Demetrius – cărțile Pentateuhului, apărând astfel traducerea, de către cei șaptezeci (și doi) de învățați evrei, cunoscută sub numele de *Septuaginta*. *Cf. Lettre d'Aristée a Philocrate*, introduction, texte critique, traduction et notes par André Pelletier, Éditions du Cerf, Paris, 1962. Sub urmașul său, Ptolemeu Evergetes, s-au tradus și celelalte cărți ale Vechiului Testament. <Vezi și Henry Barclay SWETE, *An introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge University Press, Cambridge, 1900, pp. 499-574; M.-J. LAGRANGE, *Le judaïsme avant...*, pp. 524-532; Pierre AUVRAY, „Comment se pose le problème de l'inspiration des Septante", în: *Revue Biblique*, LIX, 1952, pp. 321-336.>

S-a preamărit și Scripturile au fost recunoscute într-adevăr ca dumnezeiești, căci toți exprimară aceleași idei în aceleași cuvinte de la început până la sfârșit, așa încât până și păgânii prezenți acolo și-au putut da seama că Scripturile au fost traduse sub insuflarea lui Dumnezeu.

15. Și nu e nimic de mirare că Dumnezeu a lucrat aceasta prin ei, căci, după ce Scripturile au fost distruse în timpul captivității poporului sub Nabucodonosor, iar apoi iudeii s-au întors în țara lor după șaptezeci de ani, în vremurile lui Artaxerxes, regele perșilor, Dumnezeu l-a inspirat pe Ezdra[115], preot din tribul lui Levi, ca să pună în ordine toate cuvintele prorocilor de dinaintea lui și să restabilească pentru popor Legea dată prin Moise"[116].

Atât despre Irineu.

IX

Episcopii din vremea împăratului Commodus

După ce Antoninus stăpânise imperiul vreme de nouăsprezece ani[117], puterea o preia Commodus. În primul lui an de domnie, peste bisericile Alexandriei a fost așezat Iulian, după o păstorire de doisprezece ani a lui Agrippinus.

X

Panten filosoful

1. Școala credincioșilor de acolo[118] o conducea pe atunci un bărbat foarte vestit pentru erudiția sa. Numele lui era Panten[119]. După un vechi obicei, exista la ei o școală a științelor sacre, care s-a păstrat până în vremea noastră și știm că ea se află în mâinile unor

---

[115] *3 Ezdra* 9, 38-41.

[116] SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor*, III.21.2 <în traducerea românească: pp. 214-215>.

[117] Între 161-180, <Marcus Aurelius murind la 17 martie 180>.

[118] <Din Alexandria.>

[119] Panten e o figură puțin cunoscută. Henri MARROU (*À Diognete*, introduction, texte critique, traduction et commentaire par Henri-Irénée Marrou, col. *Sources chrétiennes*, 33, Paris, 1952, ed. a II-a, Paris, 1965) îi atribuia epilogul acestei epistole. Oricum, se pare că el va fi fost activ și în scris (EUSEBIUS VON CAESAREA, *Kirchengeschichte*, p. 253).

bărbați puternici în cuvânt și în studiul lucrurilor dumnezeiești[120]. Se istorisește că cel de care vorbim era pe vremea aceea printre cei mai străluciți, căci ieșise din școala filosofică a celor ziși „stoici".

2. Se spune că dovedea atâta ardoare și înclinări atât de îndrăznețe față de cuvântul dumnezeiesc, încât a fost privit în egală măsură și ca vestitor al Evangheliei lui Hristos printre popoarele din Răsărit, ajungând cu această lucrare chiar până în India[121]. Căci, în vremea aceea, existau încă mulți vestitori ai cuvântului Evangheliei Domnului, care se îngrijeau să contribuie și ei cu un zel dumnezeiesc, după asemănarea apostolilor, la creșterea și zidirea cuvântului dumnezeiesc.

3. Ajungând și Panten unul dintre aceștia, se și spune că a mers până în India, iar acolo umblă vorba că el a descoperit că venirea lui fusese anticipată de *Evanghelia după Matei*, pe care a aflat-o la niște localnici care cunoșteau învățătura creștină; la oamenii de acolo propovăduise Bartolomeu, unul dintre apostoli, lăsându-le *Evanghelia după Matei* în caractere ebraice, păstrată până în timpul de care vorbim. Pe temeiul numeroaselor sale reforme, Panten ajunse conducătorul școlii din Alexandria, expunând oral și prin scrieri comorile învățăturii dumnezeiești.

XI
Clement din Alexandria

1. Tot cam în vremea aceea, în Alexandria s-a făcut foarte cunoscut prin studierea Sfintei Scripturi Clement[122], omonim cu acel ucenic al apostolilor care condusese pe vremuri Biserica romanilor.

2. În *Schițele* sale, el îl amintește pe Panten cu numele, socotindu-l „dascălul" său, fapt pe care ne lasă să-l înțelegem și în prima carte a *Stromatelor* sale, atunci când, desemnându-i pe cei mai

[120] Nici Eusebiu nu știe lucruri prea sigure despre școala catehetică din Alexandria.

[121] <A. VON HARNACK (*Die Mission und Ausbreitung...*, II, p. 698) se întreabă dacă este vorba despre India sau Arabia sudică.>

[122] <Pentru bogata bibliografie asupra lui Clement din Alexandria, menționăm aici doar S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, pp. 334-337; EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 40, n. 1; Claude MONDÉSERT, *Clément d'Alexandrie. Introduction à l'étude de sa pensée religieuse à partir de l'Écriture*, Aubier, Paris, 1944; Walther VÖLKER, *Der wahre Gnostiker, nach Clemens Alexandrinus*, Akademie-Verlag, Berlin, Hinrichs Verlag, Leipzig, 1952.>

vestiți urmași ai succesiunii apostolilor, cu care s-a aflat el în legătură, afirmă textual:

3. „Această scriere nu-i o lucrare scrisă cu artă spre a mă lăuda, căci în ea sunt adunate însemnări ca tezaur pentru bătrânețe, un leac împotriva uitării, simple reproduceri, simple schițe după învățăturile strălucitoare și pline de viață ale acelor fericiți și cu adevărat distinși bărbați, pe care m-am învrednicit și eu să-i ascult.

4. Dintre aceștia, unul este un ionian, care locuia în Grecia, altul în Grecia Mare (unul din ei provenea din Coele-Siria, altul din Egipt), alții din Răsărit, unul din Asiria, altul din Palestina, evreu din naștere[123]. În cele din urmă, am întâlnit un altul – dar primul în puterea cuvântului și a gândirii –, alături de el am aflat odihnă sufletului meu; l-am găsit în Egipt, unde era ascuns[124]. Dascălii aceștia, care păstrau tradiția cea adevărată, a fericitei învățături care vine direct de la Sfinții Apostoli, de la Petru, Iacov, Ioan și Pavel, tradiție transmisă din tată în fiu – deși puțini fii seamănă cu părinții –, au ajuns până la noi și au depus în sufletele noastre acele frumoase semințe strămoșești și apostolice"[125].

XII

Episcopii de Ierusalim

1. În acele vremuri, avea o mare faimă ca episcop de Ierusalim Narcis, care este cunoscut chiar și până în ziua de astăzi de către mulți. El era cel de-al cincisprezecelea urmaș după răscoala iudeilor din timpul împăratului Hadrian, iar noi am arătat în legătură cu timpul acela că, începând de atunci, comunitatea de acolo s-a format din păgâni, după ce se terminase cea din tăierea-împrejur; astfel, primul episcop luat dintre păgâni a fost Marcu[126].

---

[123] Nu știm cine sunt cei vizați. Potrivit lui G. Bardy (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, , p. 41), din Ionia este posibil să fi fost Meliton din Sardes, din Siria, Tațian sau Bardesanes evreul, din Cezareea, Teofil sau Theodot, gnosticul. În orice caz, se poate vedea și de aici universalitatea cunoștințelor lui Clement, care îl citează în *Stromatele* sale numai pe Platon de peste cinci sute de ori.

[124] Text întrerupt. E posibil să fie aici o aluzie la persecuția care a izbucnit în anul 202, când Panten se va fi ascuns de frica urmăritorilor.

[125] CLEMENT ALEXANDRINUL, *Stromate*, I, 11, (traducere de Pr. Dumitru Fecioru, *PSB* 5, serie veche, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982, pp. 16-17. Se poate observa cât de apropiate erau conceptele de διαδοχή („succesiune") și παράδοσις („tradiție").

[126] A se vedea mai sus: Cartea IV, V, 1; VI, 4.

2. După el, listele de succesiune a episcopilor locali îl numesc pe Cassian, iar după el pe Publius, apoi pe Maxim; după el pe Iulian, apoi pe Gaius; după el pe Simah, apoi pe un alt Gaius și încă un Iulian, apoi pe Capiton, după aceea pe Valens și pe Dolihian. În fine, după toți aceștia, pe Narcis, al treisprezecelea de la apostoli, potrivit succesiunii regulate a episcopilor[127].

XIII

Rhodon și disensiunile pe care el le semnalează la marcioniți

1. Pe vremea aceea trăia în Roma și Rhodon, originar din Asia, ucenic școlit – cum el însuși afirma – la școala lui Tațian, pe care îl cunoaștem din cele precedente[128]. El a compus diferite cărți și s-a îndreptat, între alții, și împotriva ereziei lui Marcion, care, potrivit celor spuse de Rhodon, era în acea vreme dezbinată în mai multe secte. Tot el ne arată cine sunt cei care au provocat această dezbinare atunci când combate greșitele învățături scornite de fiecare dintre ei.

2. Să auzim ce spune el: „Cauza pentru care nu se împacă ei unii cu alții izvorăște din deosebirile privitoare la crezul lor. Într-adevăr, Apelles, unul din ceata lor, lăudat pentru felul lui de viață și pentru vârsta lui înaintată, mărturisește un singur principiu, în schimb crede că prorocirile sunt opera unui duh rău, convins de declarațiile unei fecioare îndrăcite, numită Filomena.

3. Iar alții, precum însuși Marcion, navigatorul, între care se numără Potitos și Basilikos, introduc două principii. 4. Aceștia, urmând lupului pontic[129] și necunoscând distincțiile specifice

---

[127] Nu se cunoaște nimic precis despre acești episcopi <prezenți și în *Cronica de istorie universală* a lui Eusebiu. Vezi și A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, p. 638>.

[128] Cartea IV, XXIX. <Vezi și A. VON HARNACK, *Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott*, ediția a II-a, Hinrichs, Leipzig, 1924; Edwin Cyril BLACKMAN, *Marcion and his Influence*, AMS Press, Londra, 1948.>

[129] Marcion era fiul unui episcop din orașul Sinope din Pont. El credea că există doi dumnezei: unul aspru și drept (cel al Vechiului Testament), al doilea, cel bun și milostiv (cel al Noului Testament). A se vedea *Istoria bisericească universală...*, I, pp. 123-125. <Potrivit lui G. Bardy (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, p. 43, n. 5), care îl citează pe A. VON HARNACK, *Marcion: Das Evangelium...*, p. 321, n. 3, numele de „lup" dat lui Marcion ar putea conține o aluzie la viața sa cinică. Vezi și Henry L. MANSEL, *Ereziile*

acestor chestiuni (așa cum nici acela nu le cunoștea), au apucat-o pe o cale facilă și au proclamat în mod simplist și fără demonstrație existența a două principii. Între ei, iarăși alții, căzând în ceea ce e și mai rău, au presupus existența nu numai a două, ci chiar a trei naturi; conducătorul și protectorul acestora este Sineros, așa cum spun reprezentanții școlii lui".

5. Același Rhodon spune că ajunsese și la dispute cu Apelles[130], căci afirmă în felul următor: „De altfel, atunci când bătrânul Apelles a discutat cu noi, a fost combătut pentru că afirma numeroase erori. Acesta este motivul pentru care el declara că nu este nevoie să facem o cercetare deplină a doctrinei, ci că e nevoie ca fiecare să se țină de ceea ce a crezut, căci era vădit că cei care au crezut în Cel răstignit se vor mântui, cu condiția de a fi găsiți săvârșind fapte bune. El susținea că problema cea mai obscură din învățătură era, așa cum am mai spus, concepția despre Dumnezeu. Căci, spunea el, nu există decât un singur principiu, după cum arată și învățătura noastră".

6. După ce a expus întreaga concepție a lui Apelles, Rhodon continuă: „Dar la întrebarea noastră: «De unde ai dovada în acest sens sau pe ce temei poți tu afirma că există numai un singur principiu? Spune-ne!», el a răspuns că profețiile se combat singure pentru că nu au spus absolut nimic adevărat, de vreme ce sunt discordante, mincinoase și opuse unele altora. El spunea că nu știe de ce există un singur principiu, ci că este mișcat doar să creadă în acest sens.

7. Apoi, când îl conjuram să spună adevărul, el se jura că spune adevărul, dar că nu cunoaște cum de poate exista un singur Dumnezeu necreat, cu toate că el crede acest lucru. Iar eu, râzând, l-am acuzat că, deși afirmă că este învățător, el nici măcar nu a știut să-și susțină învățătura".

8. În aceeași scriere, adresându-i-se lui Callistion[131], același Rhodon mărturisește că a fost elevul lui Tațian la Roma; el spune că Tațian a lucrat la o carte numită *Probleme*. De vreme ce Tațian

gnostice din primele două veacuri, traducere din limba engleză de Laurian Kertesz, Ed. Herald, București, 2008, capitolul XIII („Gnosticismul asiatic. Marcion"), pp. 203-219.>

[130] Un timp a fost aderent al lui Marcion la Roma, apoi s-a apropiat de gnostici în Alexandria.

[131] Personaj necunoscut. <Apare doar în această scriere a lui Eusebiu. În privința lui Apelles, pe lângă *Phaneroseis*, în care expunea ideile dezvoltate de Filomena în cursul experiențelor ei extatice, acesta a mai scris *Syllogismoi*, lucrare care pare a fi fost folosită de Origen, ca și de Sfântul Ambrozie de Mediolanum (*cf.* Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 44, n. 8 și 9).>

a promis în aceste *Probleme* că va prezenta ceea ce este obscur și ascuns în Sfintele Scripturi, Rhodon însuși declară că va expune într-o carte specială soluții la problemele lui Tațian. Între scrierile lui Rhodon, circulă și un comentariu la Hexaemeron.

9. Cât despre Apelles, acesta a săvârșit nenumărate sacrilegii față de Legea lui Moise, luând în râs în mai multe scrieri cuvântul sfânt și dându-și silința – cel puțin așa credea el – ca acestea să reprezinte o „Respingere și Demascare" foarte extinsă.

Atât despre problemele acestea.

XIV
Prorocii mincinoși ai catafrigienilor[132]

Vrăjmașul Bisericii lui Dumnezeu, care urăște cumplit binele și îndrăgește răul și care niciodată n-a uitat să scornească tot felul de uneltiri împotriva oamenilor, a ajuns și de data aceasta să pună în mișcare unele erezii străine de duhul Bisericii. Dintre eretici, unii s-au strecurat ca niște șerpi veninoși prin Asia și Frigia, lăudându-se, pe de o parte, cu purtătorul lor de cuvânt, Montanus, ca și cum ar fi fost „Mângâietorul", pe de altă parte, cu niște femei din anturajul lui, Priscilla și Maximilla, ca și când acestea ar fi ajuns prorocițele lui Montanus.

XV
Despre schisma produsă de Blastus în Roma

Alți eretici au înflorit în Roma. Ei îl aveau în frunte pe un oarecare Florinus, decăzut din chemarea preoțească, iar alături de el mai era încă unul, Blastus, cuprins și acesta de o cădere similară [cu cea a lui Florinus]. Aceștia, rătăcindu-i pe mulți de la [calea] Bisericii, i-au supus intenției amândurora, fiecare dintre cei doi încercând să inoveze pe cont propriu în privința adevărului[133].

[132] Sub denumirea de „catafrigieni" se înțeleg montaniștii, după numele întemeietorului acestei secte rigoriste, Montanus, născut în localitatea Pepuza din Frigia, provincie în care se resimțea încă influența culturii „asiatice și barbare" (*cf.* Pierre DEVAMBEZ, *Enciclopedia civilizației grecești*, Ed. Meridiane, București, 1970, p. 249).

[133] <Capitolele XIV și XV sunt doar o introducere pentru cunoașterea și combaterea montanismului, despre care vorbește mai ales capitolul XVI. Referitor la montanism, vezi

XVI

Montanus și mincinoasele lui prorocițe

1. Împotriva rătăcirii numite a catafrigienilor, puterea ocrotitoare a adevărului l-a ridicat în Hierapolis, ca o armă tare și nebiruită, pe Apolinarie, despre care am amintit mai înainte[134], iar împreună cu el și pe mulți alți bărbați învățați din vremea aceea. Aceștia au și lăsat un foarte bogat material pentru istoria noastră.

2. Unul[135] dintre cei amintiți, la începutul scrierii sale împotriva acestor eretici, ne înștiințează că, pentru a-i combate, a avut cu ei și discuții orale. Iată cum își începe el scrierea:

3. „Cu toate că a trecut foarte multă vreme, iubite Abercius Marcellus[136], de când mi-ai cerut să compun o lucrare împotriva ereziei celor pe care tu îi numești după numele lui Miltiade[137], totuși până acum am adoptat o atitudine ezitantă, nu atât din cauză că n-aș fi fost în stare să combat minciuna și să aduc o mărturie pentru adevăr, cât mai ales din frica și din îngrijorarea că unii ar putea crede că eu aș adăuga ceva nou la cuvântul Noului Testament și al Evangheliei, la care celui care a ales să se conducă după Evanghelia însăși nu-i e îngăduit nici să adauge, nici să elimine nimic[138].

4. Întrucât nu e mult de când mă aflam în Ancira Galatiei, am găsit Biserica de acolo cu urechile asurzite nu de o nouă profeție, cum cred ei, ci de o falsă profeție, cum se va vedea din cele următoare; drept aceea, pe cât mi-a stat în putință și cât mi-a ajutat Dumnezeu, am discutat cu ei în Biserică, cu fiecare prilej, zile de-a rândul, despre problema aceasta, precum și despre altele de acest fel. Urmarea a fost că întreaga comunitate s-a bucurat și s-a întărit

---

Pierre DE LABRIOLLE, *Les sources de l'histoire du montanisme*, Ernest Leroux, Fribourg, Paris, 1913; P. DE LABRIOLLE, *La crise montaniste*, Leroux, Paris, 1913; Heinrich KRAFT, „Die altchristliche Prophetie und die Entstehung des Montanismus", în: *Theologische Zeitschrift*, 11, Basel, 1955, pp. 249-271; Ernst BENZ, „Montans Lehre vom Parakleten", în: *Eranos Jahrbuch*, 25, Zurich, 1956, pp. 293-301.>

[134] Cartea IV, XXI; XXVI; XXVII.

[135] Nu se știe despre cine poate fi vorba.

[136] Unii l-au identificat pe acesta cu episcopul Abercius de Hierapolis de pe la sfârșitul secolului al II-lea, autorul inscripției cunoscute (vezi observațiile Pr. prof. Ioan Rămureanu, în: *Actele martirice*, *PSB* 11, serie veche, pp. 352-361).

[137] Unii cercetători cred că aici ar fi vorba de Alcibiade, iar nu de Miltiade (vezi mai sus: Cartea V, III, 4). <În orice caz, Miltiade a jucat un rol important în istoria montanismului la o dată mai târzie, către anul 190 d.Hr.>

[138] *Cf. Apocalipsa* 22, 18-19.

în adevăr, iar adversarii au fost pentru moment respinși și dușmanii rușinați.

5. Prezbiterii de acolo m-au rugat, de față fiind și prezbiterul Zoticus din Otrus[139], să le las textul celor rostite împotriva dușmanilor cuvântului adevărului. Nu am făcut acest lucru, ci le-am promis că, dacă Domnul va voi, le voi trimite degrabă ceea ce voi fi scris aici".

6. După ce a spus aceste lucruri și altele asemănătoare la începutul scrierii sale, iată cum prezintă el cauza ereziei amintite: „Înverșunarea lor împotriva Bisericii și erezia lor recentă care-i îndepărtează de Biserică pleacă de la următoarea cauză: 7. la granița Mysiei frigiene se spune că există un sat cu numele Ardabau[140]. Se crede că acolo a făcut loc vrăjmașului în sufletul său, pentru prima dată – și anume pe vremea proconsulului Gratus al Asiei[141] –, unul dintre noii credincioși, Montanus, în urma unei nestăvilite dorințe și ambiții de întâietate. Lăsându-se cuprins de duhul cel rău, el a ajuns brusc în posesia acestuia și a unui fals extaz, ca și când ar fi ieșit din haina trupului, începând să scoată sunete și să vorbească lucruri stranii, prorocind într-un chip cu totul străin de felul tradițional de profeție de la începuturi, pe care-l păstrează obiceiul și rânduiala Bisericii.

8. Dintre cei care au auzit atunci rostirile lui nelegitime, unii l-au dojenit, declarând că și-a pierdut mintea ca un îndrăcit, posedat de duhul rătăcirii care tulbură mulțimile, pedepsindu-l și împiedicându-l să mai grăiască în public, căci își aminteau de explicația deslușită a Domnului și de avertismentul de a ne feri de prorocii cei mincinoși[142]; alții, dimpotrivă, ca și când ar fi fost exaltați de Duhul Sfânt și de darul profetic, dar mai ales înfumurați de mândrie și uitând de porunca Mântuitorului, provocau mințile slabe, ușor schimbătoare și înșelătoare ale poporului, lăsându-se

---

[139] A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, p. 770, crede că Zoticus a fost episcop în Otrus, localitate frigiană.

[140] Localitate neidentificată.

[141] Anii 171-172.

[142] *Cf. Matei* 7, 15; *1 Ioan* 4, 1. <Încă din veacul al II-lea, Biserica făcea deosebire între adevărații proroci, care păstrau învățătura tradițională a Bisericii, și cei falși (*cf.* Heinrich WEINEL, *Die Wirkungen des Geistes und der Geister im nachapostolischen Zeitalter bis auf Irenäus*, Druck von H. Laupp jr., Freiburg, 1899). Despre profeția montanistă și asemănările ei exterioare cu glosolalia de care vorbește Apostolul Pavel, vezi P. DE LABRIOLLE, *La crise montaniste*, pp. 34-105.>

fermecați și înșelați de el în asemenea măsură încât nu-i mai puteai face să tacă.

9. Iar diavolul, punând la cale pieirea celor neascultători printr-o uneltire, ba mai mult, printr-o adevărată strategie conspirativă, și făcându-se cinstit de către aceștia fără a avea vreun merit, le-a stârnit pe ascuns și le-a inflamat gândirea, care adormise departe de credința cea adevărată. În acest fel, el a stârnit și a umplut de un duh fals alte două femei, astfel încât acestea să vorbească asemenea unor apucate, în mod straniu și neașteptat, așa cum făcea și cel menționat înainte. Iar duhul îi fericea pe cei care se bucurau de el și se mândreau cu el, umflându-i de îngâmfare prin măreția celor vestite. Câteodată însă îi și certa în toată regula și după toată cuviința, aceasta ca să apară în fața lor cu înfățișarea de judecător aspru (cu toate că numărul frigienilor care se lăsaseră înșelați de el era mic). Pe de altă parte, duhul cel nerușinat îi învăța pe toți să batjocorească Biserica întreagă, oriunde se răspândise ea pe pământ, pentru că spiritul său fals profetic nu primea nici cinstire, nici acces în rândurile ei.

10. Față de toate acestea, credincioșii din ținutul Asiei, întrunindu-se de mai multe ori în diferite localități ale acestui ținut, au cercetat noua credință prin recentele ei discursuri, considerându-le profanatoare, iar după ce au osândit erezia, i-au alungat din Biserică pe sectanți, scoțându-i din comuniunea cu ei[143]".

11. Acestea sunt lucrurile pe care le istorisește la începutul cărții, iar în restul ei a combătut pe față rătăcirea montanistă. În cartea a doua ni se arată și felul în care au murit conducătorii ei:

12. „Întrucât ne acuzau pe noi că suntem «omorâtori de proroci» pentru că n-am vrut să-i primim pe prorocii lor năbădăioși și flecari – deși ei ziceau că tocmai Domnul făgăduise venirea unor astfel de proroci –, să ne răspundă ei înaintea lui Dumnezeu, dragii mei: există oare, preabunilor, vreunul dintre cei care au început să vorbească în felul lui Montanus și al femeilor lui care să fi fost urmărit de iudei[144] sau ucis de răii necredincioși? Niciunul! Și, tot

[143] Unii cercetători au crezut că prin „adunările celor credincioși" ar trebui să înțelegem sinoade (*cf.* Pierre BATIFFOL, *L'Église naissante et le catholicisme*, J. Gabalda, Paris, 1909, p. 265); alții au văzut în ele conferințe mixte, întrucât la ele luau parte și laici. <Vezi și EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 49, n. 18).>

[144] Explicație neclară. <Autorul dorește să sublinieze că montaniștii nu fuseseră atacați de iudei, cum se întâmplase cu creștinii (*cf.* P. DE LABRIOLLE, *La crise montaniste*, pp. 182-186).>

așa, există oare vreunul dintre ei care să fi fost prins și răstignit pentru că pomenește numele lui Hristos[145]? Nici măcar unul singur! Iar dintre femei, a mai fost vreodată vreuna biciuită și ucisă cu pietre în sinagoga iudeilor[146]? Niciodată și nicăieri!

13. Ba se spune că Montanus și cu Maximilla au ajuns să sfârșească de o moarte cu totul deosebită. Anume, se istorisește că, îndemnați de un duh care duce la nebunie, ei s-au spânzurat, dar nu împreună, și, potrivit unui zvon larg răspândit cu privire la momentul morții fiecăruia, ei au murit și viața lor a luat sfârșit în acest fel, după dreapta judecată a trădătorului Iuda[147].

14. Și tot așa se spune adeseori că acel uimitor Theodot, întâiul așa-numit «chivernisitor» al noii prorocii[148], ar fi fost ridicat cândva de la pământ și înălțat la cer, având această impresie în extazul lui și încredințându-se unui duh de rătăcire, dar apoi a fost aruncat la pământ și s-a sfârșit în chip rușinos[149]. Cel puțin, așa se istorisește.

15. Dacă n-am văzut cu ochii noștri, nu putem, dragul meu, nici s-o știm prea sigur, pentru că este posibil ca Montanus și Theodot și femeia amintită înainte să fi murit fie așa cum am spus, fie în alt chip".

16. Oricum, în această carte ni se spune că sfinții episcopi de atunci ar fi încercat să se împotrivească duhului care era în Maximilla, dar au fost împiedicați de alții, și anume de către cei care stăteau în legătură cu ei.

17. El scrie: „Și să nu spună duhul din Maximilla în lucrarea stabilită de Asterius Urbanus: «Sunt alungat precum lupul de la oi; eu nu sunt lup, eu sunt cuvânt, duh și putere[150]». De aceea el să arate clar ce putere este cea care lucrează în duh, și, pentru a dovedi acest lucru, să-i silească să-l mărturisească și să pună la probă acest duh

---

[145] Numele de „creștin".

[146] *Cf. Matei* 23, 34.

[147] Gustave Bardy crede că este discutabilă veridicitatea acestei relatări: vezi EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 50, n. 23.

[148] Casier (ca și Iuda).

[149] <Este posibil ca și felul morții lui Theodot să cuprindă elemente legendare. Moartea lui Theodot se aseamănă foarte mult cu aceea a lui Simon Magul (*cf.* Léon VONAUX, *Les Actes de Pierre*, Letouzey et Ane, Paris, 1922; Jacques DE VORAGINE, *Legenda Aurea. Viețile Apostolilor*, traducere din franceză de Gabriel Avram, Ed. Herald, București, 2016, pp. 112-119, aici p. 119).>

[150] Prin aceste trei expresii nu trebuie înțeleasă Sfânta Treime, ci puterile Duhului. Asterius Urbanus ar putea fi un compilator al oracolelor atribuite lui Montanus și discipolilor acestuia.

neruşinat şi să discute cu el pe cei care erau prezenţi atunci, anume bărbaţi încercaţi şi episcopi ca Zoticus[151] din localitatea Cumana şi Iulian din Apameea[152], pe care aderenţii lui Themison[153] nu i-au lăsat să vorbească şi nu le-au permis să respingă acest duh mincinos şi înşelător de norod".

18. Iar după ce tot acolo autorul mai face şi alte observaţii în aceeaşi carte pentru a combate falsele prorociri ale Maximillei, el precizează şi timpul când scria aceste lucruri, întrucât aminteşte şi de „prorocirile" ei, prin care vestea războaie şi dezordini, corectând şi neadevărul lor, atunci când zice textual:

19. „Cum să nu devină evidentă deja de acum înainte minciuna? Căci iată s-au împlinit mai bine de treisprezece ani de când femeia aceea a murit şi niciun război local sau universal n-a izbucnit în lume, încât prin mila lui Dumnezeu până şi creştinii s-au bucurat de o pace statornică[154]".

20. Informaţiile acestea provin din cartea a doua. Dar voi reda şi din cea de a treia carte câteva scurte pasaje privitoare la cei care se laudă că un număr mai mare dintre ei ar fi fost martiri: „Atunci însă când se văd respinşi în tot ce spun şi când se văd reduşi la tăcere, atunci îşi caută scăparea la martirii lor, spunând că mulţimea martirilor pe care îi au e o mărturie a puterii aşa-numitului «duh profetic» pe care-l posedă[155]. Dar, după cât se pare, nimic nu este mai neadevărat ca acest lucru. 21. Căci există şi alte erezii care au un număr destul de mare de martiri şi pentru aceasta noi totuşi nu suntem de aceeaşi părere cu ele şi nici nu vom mărturisi vreodată că adevărul e de partea lor. Mai întâi, înşişi partizanii ereziei lui Marcion, aşa-numiţii «marcioniţi»[156], spun că şi ei au un mare

---

[151] Zoticus pare a fi horepiscop, poate chiar primul horepiscop din istorie.

[152] Oraş cunoscut în Asia proconsulară. <Cumana de aici este diferită de Comana din Cappadocia, descrisă de Strabon, ca şi de Comana din Pont, cunoscută şi din unele texte hagiografice. Cumana din textul nostru ar putea fi căutată în Pamfilia. Pentru Apameea (Cibotus) de aici, situată spre izvoarele fluviului Maiandros, vezi *Dictionnaire d'archéologie chretienne et de liturgie*, I, 2500-2523.>

[153] *Cf.* mai jos: Cartea V, XVIII, 5.

[154] Răstimpul acestei „păci statornice" pare a fi între 180-193, când a domnit Commodus.

[155] „Duhul să nu-l stingeţi" (*1 Tesaloniceni* 5, 19) pare a fi fost deviza montaniştilor.

[156] Dintre martirii marcioniţilor cunoaştem cazul episcopului Asclepios, de care vorbeşte Eusebiu în *Martirii Palestinei*, X, 3, precum şi pe al unei femei din Cezareea (vezi *în continuare:* Cartea VII, XII). <Izvoarele mai conţin şi forma „marcianiţi", cealaltă fiind însă mai veche şi preferabilă ei. Printre martirii marcioniţi, *Acta Pionii*, 21, îl mai menţionează pe preotul Metrodoros din Smirna.>

număr de martiri ai lui Hristos, dar adevărul e că ei nici chiar pe Hristos nu-L mărturisesc corect".

Iar ceva mai departe adaugă:

22. „De altfel, tocmai de aceea, atunci când cei care aparţin Bisericii sunt chemaţi la mărturisirea credinţei în adevăr şi când se întâlnesc cu cei pe care-i numesc «martiri ai ereziei frigiene», din clipa aceea ei se despart de ei şi mai curând vor să moară decât să mai aibă comuniune cu ei, pentru că nu se împacă deloc cu duhul care-i stăpâneşte pe Montanus şi pe femeile lui[157]. Acest lucru reiese cu toată claritatea din cele întâmplate în vremea noastră în Apameea de pe Maiandros, în legătură cu cei care au suferit moarte de martiri împreună cu Gaius şi Alexandru din Eumeneia[158]".

XVII

Despre Miltiade şi scrierile lui

1. În aceeaşi scriere se face amintire şi despre scriitorul Miltiade, spunându-se că şi el a compus un tratat împotriva ereziei respective. După ce reproduce câteva cuvinte din afirmaţiile acestor eretici, el continuă: „Aceste lucruri le-am aflat într-una din scrierile în care se combătea tratatul fratelui nostru Miltiade, unde acesta demonstrase că un proroc n-are voie să proorocească în stare de extaz, de aceea am şi rezumat-o".

2. Ceva mai departe, tot în aceeaşi scriere, el îi enumeră pe cei care au prorocit potrivit Noului Testament, iar printre ei aminteşte şi de o anumită femeie Ammia, precum şi de un Quadratus[159], despre care declară: „În starea de fals extaz, urmată de neruşinare şi cutezanţă, prorocul cel mincinos începe mai întâi printr-o neştiinţă căutată, după care, cum am mai spus, sufletul lui se pierde într-un delir involuntar. 3. Ei nu vor fi în stare să ne arate niciun proroc din Vechiul ori din Noul Testament care să fi fost mânat de Duh în acest

[157] Prin urmare, drept-credincioşii erau convinşi că montaniştii se rătăciseră de la adevărul Bisericii.

[158] Localitate creştină încă de la începutul secolului al IV-lea (*cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, pp. 740-741).

[159] Ammia nu este cunoscută din alte surse. Nu e sigur că acest Quadratus ar fi alt personaj decât apologetul <de care s-a ocupat Gustave BARDY, „Sur l'apologiste Quadratus", în: *Mélanges Henri Grégoire*, tome I, Bruxelles, 1949, pp. 75-86.>

mod, căci niciuna dintre prorocirile făcute de un Agav[160], de Iuda[161], de Sila[162], de fiicele lui Filip[163], de Ammia din Filadelfia și de Quadratus sau de oricare altul nu au nicio legătură cu cele ale montaniștilor".

4. Și apoi iarăși, puțin mai departe: „Căci, dacă, după spusele lor, femeile din preajma lui Montanus au primit prin succesiune darul profeției, ca și Quadratus și Ammia din Filadelfia, atunci să ne arate care anume sunt printre ucenicii lui Montanus și printre femeile lui cei care i-au moștenit pe ei. Căci apostolul e de părere că harisma profetică va dura în întreaga Biserică până la a doua venire finală[164]. Or, cu toate că au trecut paisprezece ani de la moartea Maximillei, ei nu vor putea să indice numele niciunui urmaș de-al lor".

5. Acestea toate ni le-a lăsat acel scriitor anonim. Cât despre Miltiade pe care îl amintește, acesta ne-a lăsat alte mărturii despre râvna lui aparte față de prorociile sfinte în tratatele pe care le-a compus: *Împotriva păgânilor* și *Împotriva iudeilor*, fiecare dintre ele în câte două cărți. Ne-a mai lăsat și o *Apologie* adresată conducătorilor lumii în favoarea filosofiei noastre creștine[165].

XVIII

Cum i-a combătut Apollonius pe catafrigieni și care sunt cei amintiți de el

1. Acestei erezii numite a catafrigienilor, care înflorea pe atunci mai ales în Frigia, i s-a împotrivit cu o combatere și scriitorul bisericesc Apollonius[166]. El a scris împotriva lor o lucrare specială, în care, pe de o parte, a respins cuvânt cu cuvânt mincinoasele lor

---

[160] *Cf. Faptele* 11, 27-30; 21, 10-11.
[161] *Cf. Faptele* 15, 22, 27, 32.
[162] *Cf. Faptele* 15-18.
[163] *Cf. Faptele* 8, 5; 21, 8-9.
[164] *Cf. Efeseni* 4, 8; *1 Corinteni* 1, 7.
[165] „Conducătorii" vor fi fost împărații antonini, iar „filosofia" vizată e felul de „viețuire creștină". <Despre sensul noțiunilor „filosof" și „filosofie" în viziunea creștină, vezi Gustave BARDY, „L'entrée des mots philosophe et philosophie dans le vocabulaire chrétien", în: *Mélanges Viller*, Toulouse, 1949, pp. 97-108; Fr. DÖLGER, „Zur Bedeutung von φιλόσοφος und φιλοσοφία in byzantinischer Zeit", în: *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Buch und Kunstverlag, Ettal, 1953, pp. 197-208. Activitatea lui Miltiade se plasează între moartea Sfântului Iustin (165) și a lui Tațian (190); *cf.* S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, p. 238.>
[166] Necunoscut din altă parte decât de la Eusebiu. <A scris lucrarea *Împotriva montaniștilor* pe la 196/197 d.Hr. (*cf.* S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, I, p. 280).>

prorocii, iar, pe de altă parte, a descris viaţa conducătorilor ereziei[167]. Să ascultăm cu ce cuvinte grăieşte el despre Montanus:

2. „Dar, cine anume este acest recent dascăl, ne-o arată atât faptele, cât şi învăţătura lui. El este cel care învaţă despre căsătorii că trebuie desfiinţate, el a introdus legi privitoare la post şi tot el e cel care a dat localităţilor Pepuza şi Tymion (două orăşele din Frigia) numele de «Ierusalim»[168], cu gândul de a-i strânge acolo pe oamenii de pretutindeni, şi tot el a aşezat perceptori care să adune bani, dând în chip viclean numele de «donaţie» bunurilor strânse de ei, scornind şi plata unui salariu pentru cei care vor vesti învăţăturile lui, pentru ca prin lăcomia aceasta să dobândească întâietate învăţătura doctrinei sale[169]".

3. Acestea sunt lucrurile spuse de el în legătură cu Montanus. Iar când ajunge să scrie despre profetesele lui, declară: „Vom dovedi acum că, din clipa în care aceste prime profetese au ajuns să fie pline de duh, ele şi-au părăsit îndată soţii. Deci cum nu minţeau ei spunând că Priscilla e încă tot fecioară?"

4. După care continuă: „Nu crezi oare că orice Scriptură opreşte pe proroc să primească daruri şi bogăţii[170]? Deci, atunci când văd cum această profetesă primeşte aur, argint şi veşminte de preţ, cum să n-o resping?"

5. Şi din nou, mai departe, spune următoarele despre unul dintre mărturisitorii lor: „De altfel, chiar şi Themison şi-a ascuns lăcomia sub o înfăţişare pioasă şi, neputând răbda încercările martiriului, şi-a răscumpărat pedeapsa temniţei printr-o mare sumă de bani. Dar şi în acest caz, în loc să se smerească, nici măcar nu s-a sfiit să se laude ca martir, imitându-l pe apostol şi compunând asemenea lui o epistolă sobornicească[171], catehizându-i pe oamenii

---

[167] Cel mai temeinic studiu despre montanişti l-a scris P. DE LABRIOLLE, *La crise montaniste* (ediţia citată). Montaniştii atacau căsătoria, postul, disciplina Bisericii (*Istoria bisericească universală*..., I, pp. 125-128). Tertulian a îmbrăţişat (într-o anumită perioadă) o atitudine montanistă moderată.

[168] Informaţii despre ambele localităţi, la A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung*..., II, pp. 738, 771.

[169] <Pe baza primei epistole a Sfântului Apostol Pavel către corinteni (*1 Corinteni* 9, 14), G. Bardy (EUSÈBE DE CESAREE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, p. 56, n. 6) considera exagerate aceste reproşuri făcute de Eusebiu montaniştilor, întrucât o organizare similară exista şi în ansamblul Bisericii primare, încă de la începuturile ei.>

[170] Aici e citată *Didahia celor doisprezece apostoli*, XI (*PSB* 1, serie veche, p. 30).

[171] Prima atestare a acestor scrieri neo-testamentare. <Ceva mai târziu, sintagma avea să desemneze, ca şi astăzi, scrisorile celorlalţi apostoli, cu excepţia celor ale lui Pavel. Probabil că Ioan e apostolul imitat aici.>

care au o credință mai bună decât a lui însuși, luptându-se cu vorbe care nu spun nimic și rostind blasfemii la adresa Domnului, a apostolilor și a Sfintei Biserici".

6. Și iată ce scrie despre unul dintre cei onorați la ei ca martiri: „Ca să nu vorbesc despre mai mulți, să ne vorbească profetesa însăși despre Alexandru, care se pretinde a fi martir, cu care ea trăiește în ospețe și înaintea căruia mulți, de asemenea, se închină. Nu suntem noi nevoiți să menționăm tâlhăriile și celelalte nelegiuiri pentru care a fost pedepsit, căci dovada o deține sacristia bisericii[172].

7. Care dintre doi va ierta celuilalt păcatele? Va ierta oare prorocul tâlhăriile martirului, sau martirul lăcomiile prorocului? Căci, cu toate că Domnul a spus: «Să nu aveți nici aur, nici argint, nici două haine»[173], totuși acești oameni au păcătuit tocmai prin aceea că și-au însușit lucruri oprite. Căci, după cum vom dovedi, așa-numiții lor proroci și martiri fac colectă de bani nu numai de la cei bogați, ci tocmai de la cei săraci, de la orfani și de la văduve.

8. Iar dacă au încredere în ceea ce susțin, să susțină ceea ce cred și să-și definească punctele de doctrină, pentru ca, în cazul în care vor fi combătuți, ei să se oprească din a mai săvârși astfel de excese. E necesar să se probeze roadele prorocului, căci «după roade se cunoaște pomul»[174].

9. Cei care doresc să cunoască istoria lui Alexandru să afle că el a fost judecat de proconsulul Aemilius Frontinus[175] din Efes, dar nu pentru numele [lui Hristos], ci pentru tâlhăriile pe care a îndrăznit să le săvârșească, fiind deja un infractor[176]. Apoi, pe baza minciunii că ar fi fost osândit pentru numele Domnului, i-a înșelat pe credincioșii de acolo, primindu-și astfel eliberarea din închisoare. Cu toate acestea, comunitatea creștinilor din locul de unde se trăgea n-a vrut să-l primească, pentru motivul că fusese tâlhar. Cine vrea amănunte mai multe să caute în arhivele publice din provincia Asiei.

---

[172] În original: ὀπισθόδομος. Termenul desemnează partea posterioară a unui templu, unde se ținea vistieria și arhiva lui.

[173] *Matei* 10, 9-10.

[174] *Matei* 12, 33.

[175] Necunoscut din alte izvoare.

[176] În original: παραβάτης, termen care în literatura creștină are sensul de „apostat", dar care, în cazul de față, înseamnă „călcător de lege", „infractor".

10. Iar «prorocul» nu-l cunoaşte pe cel cu care convieţuieşte deja de mai mulţi ani. Prin faptul că l-am demascat, noi am dat pe faţă şi calitatea lui de proroc. Acelaşi lucru noi îl putem dovedi şi în legătură cu mulţi alţii; dacă au curaj, să se supună cercetării!"

11. În alt loc al aceleiaşi scrieri, autorul adaugă aceste lucruri despre prorocii cu care se fălesc ei: „Dacă nu vor să recunoască faptul că prorocii montanişti au primit daruri, atunci să recunoască măcar acest adevăr: dacă sunt dovediţi că au primit, ei nu mai sunt proroci, iar noi le vom aduce o mie de mărturii în acest sens. Căci trebuie probate toate «roadele» unui proroc[177]. Spune-mi: un profet, frecventează el băile publice? Îşi fardează ochii? Iubeşte podoabele? Joacă table şi zaruri? Împrumută cu dobândă[178]? Să declare dacă aşa ceva e îngăduit ori nu! În ceea ce mă priveşte, eu voi dovedi că la ei se întâmplă astfel de fapte".

12. Acelaşi Apollonius istoriseşte în aceeaşi scriere că, la momentul în care compunea el lucrarea aceasta, se împlineau exact patruzeci de ani de când Montanus începuse să predice pretinsa lui „profeţie".

13. El mai spune că Zoticus, despre care ne-a amintit scriitorul precedent[179], s-a ridicat împotriva Maximillei, care se dădea drept profetesă în Pepuza, încercând să combată duhul de care se folosea ea, dar aderenţii ei l-au împiedicat.

14. Mai aminteşte Apollonius şi despre unul dintre martirii de atunci, cu numele Thraseas[180]. Tot el ne relatează că, potrivit unei tradiţii, Mântuitorul ar fi poruncit apostolilor să nu se depărteze de Ierusalim vreme de doisprezece ani[181], folosind în această privinţă mărturii scoase din *Apocalipsa lui Ioan* şi istorisind că la Efes a fost înviat un mort de către Ioan însuşi cu ajutorul unei puteri dumnezeieşti. Mai aminteşte şi alte lucruri prin care combătea foarte temeinic şi deplin erezia despre care am vorbit.

Toate acestea le ştim de la Apollonius.

---

177 *Cf. Didahia celor doisprezece apostoli*, XI, 8-12.

178 Se cunoaşte cât de osândită era în Antichitatea creştină cămătăria. *Cf.* Ignaz SEIPEL, *Die wirtschaftliche Lehre der Kirchenväter*, Mayer & Company, Viena, 1907.

179 *Cf. supra*, Cartea V, XVI, 5.

180 Thraseas din Eumeneia e amintit şi în epistola episcopului Policrate din Efes (Cartea V, XXIV, 4).

181 Tradiţie semnalată şi de Clement Alexandrinul (*Stromate*, VI.5.43). <Vezi şi Alfred RESCH, *Agrapha. Fragmente extracanonice ale Scripturii*, traducere şi introducere de Mihnea Moroianu, ed. Polirom, Iaşi, 2014, „Apocryphon 64", p. 313.>

XIX

Serapion, despre erezia frigienilor

1. Scrierile lui Apolinarie care sunt îndreptate împotriva amintitei erezii sunt pomenite de Serapion, care, potrivit tradiției, urmase pe vremea aceea după Maximin[182], ca episcop al Antiohiei. Serapion îl amintește într-o epistolă particulară, adresată lui Caricus și lui Pontius, în care, combătând și el aceeași erezie, adaugă următoarele:

2. „Ca să știți că activitatea acestei false organizații, numite «noua profeție», este detestată de frăția cea întru Hristos din întreaga lume, v-am trimis și scrierile lui Claudius Apollinarius, fericitul episcop din Hierapolis, în Asia[183]".

3. În această scrisoare a lui Serapion sunt trecute și semnăturile câtorva episcopi, dintre care unul semnează așa: „Eu, Aurelius Quirinus, martir[184], doresc să fiți sănătoși". Un altul, în felul următor: „Aelius Publius Iulius, episcop din Debeltum, colonie în Tracia[185]. Pe cât e de adevărat că Dumnezeu e în cer, tot așa de adevărat e că fericitul Sotas[186] din Anchialos a vrut să scoată demonul din Priscilla, dar pretinșii [profeți] nu i-au dat voie".

4. Mai sunt încă în scrierile respective semnături autografe ale unui mare număr de episcopi, care au aceeași părere ca și ei. Iată, dar, ce lucruri urâte se petreceau la eretici.

XX

Ce explică Irineu în scris schismaticilor din Roma

1. Împotriva celor care au tulburat ordinea sănătoasă din Biserica Romei a compus Irineu diferite epistole. Una dintre ele

---

[182] <Vezi și Cartea IV, XXIV; S. Papadopoulos, *Patrologie*, I, p. 314.>

[183] Despre Claudius Apollinarius s-a făcut mențiune mai sus: Cartea V, XVI, 1.

[184] <Despre titlul de martir pe care și-l aroga aici Aurelius Quirinus, vezi P. de Labriolle, „Martyrs et confesseurs", pp. 50-54; H. Delehaye, *Les origines du culte...*, p. 238.>

[185] Despre răspândirea creștinismului în aceste părți, vezi A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, pp. 790-791. <Orașul respectiv apare și în sursele bizantine de mai târziu.>

[186] Unii cercetători îl identifică pe Sotas cu Zoticus.

se intitula: *Către Blastus, despre schismă*[187]. Alta: *Către Florinus, în legătură cu monarhia sau conducerea unitară a lumii sau că Dumnezeu nu este autorul relelor*[188]. Într-adevăr, acesta din urmă părea să susţină această opinie; pe de altă parte, întrucât Florinus era sedus de rătăcirea lui Valentin, Irineu a compus cu mult zel tratatul *Despre ogdoadă*, în care indică şi faptul că el însuşi a primit cea dintâi succesiune a apostolilor.

2. Acolo, spre sfârşitul scrierii, am găsit o însemnare foarte frumoasă, pe care nu ne putem stăpâni să n-o facem cunoscută şi în acest loc. Iată textul ei: „Dacă vei vrea să copiezi această scriere, te conjur în numele Domnului nostru Iisus Hristos şi a preamăritei a doua veniri a Lui, când va veni să judece viii şi morţii, să compari ceea ce ai copiat şi să corectezi cu mare grijă, urmând acest model după care te-ai orientat. Să copiezi şi conjurarea şi s-o scrii în copia ta[189]".

3. Acestea sunt cele spuse şi istorisite de Irineu în folosul nostru, pentru a-i avea înaintea ochilor pe acei vechi şi cu adevărat sfinţi bărbaţi, ca model de grijă plină de cea mai mare conştiinciozitate.

4. În epistola către Florinus de care am vorbit adineauri, Irineu pomeneşte de relaţiile lui cu Policarp, atunci când scrie: „Aceste învăţături ale tale, Florinus, nu sunt izvorâte – ca să nu folosesc cuvinte grele – dintr-o judecată sănătoasă. Ele nu se împacă cu cele ale Bisericii şi-i aruncă pe cei care se lasă convinşi de ele în cea mai mare nelegiuire. Nici măcar ereticii, care stau în afara Bisericii, n-au îndrăznit vreodată să afirme aşa ceva. Dar nici prezbiterii de dinaintea noastră şi care au trăit împreună cu apostolii n-au putut să-ţi transmită asemenea învăţături.

---

[187] Schisma lui Blastus era în legătură cu data Paştilor <*cf.* George LA PIANA, „The Roman Church at the End of the Second Century", în: *Harvard Theological Studies*, vol. 18, nr. 3, 1925, pp. 201-277>.

[188] Una din nedumeririle cele mai tulburătoare ale Antichităţii creştine era originea răului, o problemă a cărei rezolvare au căutat-o şi gnosticismul, maniheismul şi alte curente religioase. Însuşi marcionismul – cu concepţia lui despre un Dumnezeu bun şi altul rău – intră tot aici. Cazul lui Florinus este tipic. <Noţiunea de „monarhie", adeseori prezentă în vechea literatură creştină, avea rolul de a exprima unitatea lui Dumnezeu. Împreună cu scrierile Sfântul Iustin este editată de regulă şi o lucrare anonimă *Despre monarhie*, datând din anii 140-178 d.Hr.>

[189] Când ne gândim la stenografii şi tahigrafii folosiţi de Origen, vom înţelege rolul acestor multiplicatori în istoria cărţii şi a culturii în general. Formula jurământului sau a imprecaţiei (*cf.* *Apocalipsa* 22, 18-19) era o măsură necesară ca să se evite falsificarea; <*cf.* Joseph DE GHELLINCK, *Patristique et Moyen Age*, tome II, Gembloux, Duculot, Louvain, 1947, pp. 183-245>.

5. Pe când încă eram copil, te-am văzut în Asia inferioară în casa lui Policarp, strălucind la curtea împărătească și străduindu-te să ai trecere pe lângă el[190]. Căci întâmplările de atunci mi-au rămas mult mai bine întipărite în amintire decât cele recente 6. (pentru că învățăturile dobândite în copilărie, crescând împreună cu sufletul, ajung una cu el), astfel încât pot spune și în ce loc ședea și purta discuții fericitul Policarp[191], intrările și ieșirile lui, caracterul vieții lui, înfățișarea trupului lui și cuvântările pe care le rostea în fața mulțimii, modul în care relata despre legăturile lui cu Ioan[192] și cu ceilalți care L-au văzut pe Domnul, cum își aducea aminte de cuvintele lor și care erau lucrurile pe care le auzise de la ei în privința Lui, despre minunile săvârșite de El și despre învățăturile Lui, cum Policarp, după ce le-a primit de la martorii oculari ai vieții Cuvântului[193], le-a relatat pe toate cele aflate în acord cu Scripturile.

7. Lucrurile acestea, prin mila lui Dumnezeu cea care mă acoperă, eu le ascultam și atunci cu grijă, însemnându-le spre amintire nu pe hârtie, ci în inima mea, și la acestea meditez într-adevăr mereu cu ajutorul harului lui Dumnezeu. Dinaintea lui Dumnezeu pot mărturisi că, dacă acel venerabil și apostolic bărbat ar fi auzit asemenea rătăciri [ca ale tale], ar fi strigat și și-ar fi astupat urechile și ar fi exclamat după cum îi era obiceiul: «O, Bunule Doamne, pentru ce vremuri m-ai păstrat, ca să ajung să îndur așa ceva?» Și, dacă ar fi auzit așa ceva, ar fi sărit îndată, grăbindu-se, de la locul unde ședea.

8. Aceste adevăruri sunt confirmate prin epistolele pe care Policarp le-a adresat fie comunităților învecinate[194], spre a le întări în credință, fie unor frați deosebiți, cărora le adresa sfaturi și îndemnuri".

Acestea le spune Irineu[195].

[190] Evocându-l pe Sfântul Policarp ca bătrân într-o vreme când Sfântul Irineu și colegul său Florinus vor fi avut cam 17-20 de ani, am putea deduce data nașterii Sfântului Irineu în jurul anului 140 sau cel mai devreme 125. Se știe că între anii 130-136 proconsul al Asiei cu sediul la Efes era tocmai T. Aurelius Flavius, viitorul împărat Antoninus Pius (*cf.* P. GRIMAL, *Civilizația romană*, II, p. 555).

[191] În unele manuscrise se introduce aici atributul ὁ διδάσκαλος („învățătorul").

[192] Desigur, trebuie să înțelegem că e vorba de Sfântul Ioan evanghelistul.

[193] *Cf. Ioan* 1, 1-2.

[194] Nu ni s-a păstrat de la el decât o singură epistolă, cea către filipeni.

[195] Această epistolă (către Florinus) s-a păstrat și în traducere armeană. Din păcate, numai Eusebiu ne-a păstrat, din toate epistolele Sfântului Irineu, câteva fragmente.

XXI
Cum a fost martirizat Apollonius în Roma

1. În același timp, pe vremea împăratului Commodus, situația noastră s-a schimbat și a ajuns mai liniștită, iar, prin darul lui Dumnezeu, pacea pusese stăpânire peste Bisericile din întreaga lume[196]. Pe atunci, în sânul tuturor popoarelor cuvântul cel mântuitor îndruma suflet după suflet să se închine în mod cuviincios lui Dumnezeu cel peste toate, încât până și unii dintre romanii cei mai vestiți după avere și după neam au început să pășească în mare număr și cu tot neamul, împreună cu toată casa și cu întreagă familia lor, pe drumul mântuirii.

2. Desigur că un lucru ca acesta nu putea fi pe placul diavolului, care din fire urăște binele și-l pizmuiește, de aceea s-a pregătit iarăși de luptă născocind împotriva noastră tot felul de curse. Așa, de pildă, în orașul Roma, el l-a purtat prin tribunale pe Apollonius[197], unul dintre credincioșii cei mai cunoscuți pentru educația și filosofia lui, asmuțind un om aflat în serviciul său, care inițial i se arătase ascultător, să devină acuzatorul acestui creștin.

3. Dar acest ticălos nu și-a ales timpul cel mai potrivit pentru delațiune. Căci, potrivit unui decret împărătesc, delatorilor unor astfel de oameni nu le era îngăduit să trăiască[198], așa încât, din ordinul judecătorului Perennius[199], s-a hotărât ca pe loc să i se frângă fluierele picioarelor.

4. În ceea ce-l privește pe preaiubitul de Dumnezeu martir, întrucât judecătorul l-a rugat stăruitor, cu toată sinceritatea, și i-a

---

[196] Cu excepția primilor ani, domnia lui Commodus (180 - 31 decembrie 192) a însemnat o perioadă de liniște pentru creștini, deși au existat reprimări și comploturi. Eusebiu îl laudă. De altfel, și Tertulian afirmă (*Apologeticul*, XXXVII) că pe atunci creștinismul a făcut progrese în toate straturile societății <*cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, pp. 562-563>.

[197] Textul martiriului său (R. KNOPF și G. KRÜGER, *Märtyrerakten*, pp. 30-35; în traducerea românească realizată de T.M. Popescu în *Studii teologice*, 1932, pp. 83-90, și de Ioan Rămureanu în *Actele martirice*, PSB 11, serie veche, pp. 89-103) a fost descoperit abia la finele secolului XIX.

[198] <Așa cum bine notează G. Bardy (EUSÈBE DE CÉZARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, p. 64, n. 4), Eusebiu comite aici o eroare, întrucât atât rescriptul lui Hadrian, care ni s-a păstrat într-o traducere grecească, dar și scrisoarea lui Marcus Aurelius despre miracolul datorat lui „Legio fulminatrix" (= „care a adus ploaia") sunt scrieri apocrife. E drept că aceste apocrife se vor fi răspândit repede, întrucât chiar Tertulian (*Apologeticul*, V, 6) le consideră autentice și le folosește în argumentația lui.>

[199] Perennius fusese prefect al pretoriului (guvernatorul Romei) între anii 183-186.

cerut să prezinte un cuvânt de apărare în fața adunării Senatului, iar el a oferit în fața tuturor o apologie extrem de elocventă în privința credinței pe care o mărturisea, el își împlini alergarea ca urmare a pedepsei cu moartea prin decapitare, hotărâtă ca în baza unui decret al adunării Senatului, pentru că, potrivit unei vechi legi romane, creștinul care a ajuns o dată în fața instanței de judecată[200] și care nu-și părăsea credința nu putea fi iertat.

5. Cuvântul ținut de el în fața judecătorului, răspunsurile lui la întrebările puse de Perennius și întreaga lui apărare în fața Senatului le va putea avea la îndemână oricine va dori să le citească, după colecția vechilor acte martirice pe care am întocmit-o noi.

XXII
Episcopii mai cunoscuți din perioada aceasta

În al zecelea an de domnie a lui Commodus, la conducerea scaunului episcopal [din Roma] a urcat Victor, care-l avusese ca înaintaș vreme de treisprezece ani pe Eleutheros. În același an a preluat și Demetrius scaunul comunității din Alexandria, după ce înaintea lui păstorise Iulian tot acolo zece ani împliniți. În aceeași vreme trăia și Serapion cel amintit mai înainte[201], care era al optulea episcop al Antiohiei, începând de la apostoli. Treburile Bisericii din Cezareea Palestinei le conducea Teofil, iar frâiele Bisericii din Ierusalim, după cum am spus mai înainte[202], le avea încă în mână Narcis. Biserica din Corintul Greciei o conducea pe atunci Bakchylos, iar pe cea din Efes, Policrate. În afară de aceștia mai trăiau pe atunci, bineînțeles, nenumărați alți bărbați distinși. Cei a căror dreaptă credință a ajuns în scris până la noi sunt însă cei ale căror nume le-am amintit înainte[203].

[200] E vorba de jurisprudența stabilită de Traian: *si deferantur et arguantur, puniendi sunt* (PLINIUS CEL TÂNĂR, *Epistulae*, X, 96). Apollonius nu era senator, cum afirmă Fericitul Ieronim.
[201] Cartea V, XIX, 1.
[202] Cartea V, XII, 1.
[203] Acesta era și scopul *Istoriei*: să-i noteze mai ales pe episcopii care ne-au lăsat și scrieri.

XXIII

Despre controversa pascală purtată atunci

1. Pe atunci s-a iscat și o controversă destul de însemnată. Căci, în vreme ce comunitățile din întreaga Asie socoteau că, pe temeiul unei foarte vechi tradiții, ar trebui socotită ziua de 14 a lunii pentru serbarea Paștilor Mântuitorului – căci în această zi se poruncise iudeilor să serbeze ca zi de Paști jertfirea mielului, care să aibă loc neapărat numai atunci când se termină și postul, indiferent în ce zi a săptămânii ar cădea ea –, Bisericile din întreg restul lumii nu obișnuiau să țină seama de aceleași rânduieli, ci, după tradiția apostolică, păzeau obiceiul valabil până în ziua de azi, ca Paștile să nu se serbeze în nicio altă zi, ci numai în cea în care a înviat Mântuitorul, socotindu-se că nu este îngăduit să sfârșești postul în altă zi decât în ziua Învierii Mântuitorului nostru.

2. În acest scop s-au ținut sinoade și adunări de episcopi și toți deopotrivă au declarat în scris, ca regulă bisericească pentru creștinii de pretutindeni, să nu serbeze Paștile în altă zi decât în cea de duminică[204], argumentând că taina Învierii din morți a Mântuitorului nu s-ar putea serba nicicum în altă zi decât duminica și că numai în această zi am putea încheia postul Paștilor.

3. Ni s-a păstrat până azi hotărârea scrisă a celor adunați atunci în Palestina și pe care i-a prezidat Teofil, episcopul comunității din Cezareea, și Narcis, episcopul celei din Ierusalim. Tot astfel mai avem încă o hotărâre scrisă, în privința aceleiași probleme, de la episcopii întruniți la Roma, din care vedem că Victor era atunci episcopul Romei; apoi alta, de la episcopii din Pont, prezidați pe atunci de Palma, care se vede că era cel mai în vârstă dintre toți[205]; alta din Galia, unde era episcop Irineu, 4. precum și alta a episcopilor din Osroene[206] și din orașele acelei țări, iar în chip deosebit o scrisoare de la Bakchyllos, episcopul Bisericii din Corint, precum și numeroase scrieri ale altor episcopi; mărturisind una și aceeași părere și hotărâre, toți au stabilit același decret; una era decizia acestora, cea arătată.

---

[204] Felul în care s-a desfășurat controversa pascală între Bisericile din Răsărit și cele din Apus a marcat una din cele mai impresionante dovezi de unitate în sânul creștinătății.

[205] Despre episcopul Palma din Amastris vezi și Cartea IV, XXIII, 6.

[206] *Cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, pp. 678-683. Capitala acestei regiuni (sau țări) era Edessa.

XXIV

Contradicțiile din Bisericile din Asia

1. În fruntea episcopilor din Asia, care afirmau cu tărie că trebuie păstrate obiceiurile rămase din vechime, se afla Policrate[207]. În epistola pe care a adresat-o lui Victor și Bisericii din Roma, Policrate precizează tradiția care a ajuns până la el în următoarele cuvinte:

2. „Noi ținem neschimbată ziua [Paștilor], fără a-i adăuga și fără a-i scădea ceva. Căci și în Asia odihnesc mari luceferi, care vor învia odată, la a doua venire a Domnului, care va să vie cu slavă și-i va cerceta pe sfinți, între care pe Filip, unul din cei doisprezece apostoli, care a adormit în Hierapolis, împreună cu cele două fiice ale sale înaintate în vârstă și rămase în starea feciorelnică, în vreme ce o altă fiică a sa, care a trăit în Duhul Sfânt, își doarme somnul în Efes[208], 3. acolo unde a intrat în odihna cea de veci și Ioan cel care s-a odihnit pe pieptul Mântuitorului[209], cel care a fost preot purtător al plăcuței de aur[210], martir al credinței și dascăl; 4. apoi pe episcopul și martirul Policarp din Smirna, ca și pe episcopul și martirul Thraseas din Eumeneia[211], adormiți cu toții în Efes. 5. Să mai amintim și de episcopul și martirul Sagaris, care a adormit în Laodiceea[212], și de fericitul Papyrius și chiar de Meliton eunucul, care tot timpul petrecea întru Duhul Sfânt și acum odihnește în Sardes[213], așteptând a doua venire din cer, în care va învia și el din morți?

6. Toți aceștia au serbat data Paștilor potrivit Evangheliei, în cea de a paisprezecea zi a lunii, fără să facă vreo abatere, ci urmând regula credinței. Și eu, Policrate, care sunt cel mai mic între toți, mă țin de tradiția celor înrudiți cu mine, dintre care pe unii i-am și urmat: șapte dintre aceste rude au fost episcopi, iar eu sunt al

---

[207] Episcop de Efes.

[208] În realitate, Filip avusese patru fiice. Despre el, vezi și J. DE VORAGINE, *Legenda Aurea...*, pp. 85-87.

[209] *Cf. Ioan* 13, 23; 21, 20.

[210] <Apropierea Sfântului Ioan evanghelistul de condiția unui mare preot iudeu, purtător al plăcuței de aur (*petalon*), este plină de interes. Despre *petalon*, vezi și CLEMENT ALEXANDRINUL, *Stromate*, V, 6, 32-40; CLÉMENT D'ALEXANDRIE, *Extraits de Théodote*, texte grec, introduction, traduction et notes de François Sagnard (*Sources Chrétiennes*, 23), Les Éditions du Cerf, Paris, 1948, pp. 113-115 și 220-223.>

[211] <Despre Thraseas, vezi și mai sus: Cartea V, XVIII, 14.>

[212] Laodiceea Frigiei; *cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, pp. 770.

[213] *Cf.* Cartea IV, XXVI.

optulea. Şi tot timpul aceste rudenii ale mele au ţinut ziua în care poporul se ferea să mănânce Paştile cu pâine dospită.

7. Iată, fraţilor, eu, care număr de la Dumnezeu şaizeci şi cinci de ani şi care am stat în legătură cu fraţii din toată lumea, după ce am parcurs întreaga Sfântă Scriptură, nu mă las înfricoşat de ameninţările nimănui[214], căci au fost mai mari decât mine cei care au zis: «Trebuie să-L ascultăm pe Dumnezeu mai mult decât pe oameni»[215]".

8. La cele de până aici, Policrate mai adaugă în legătură cu episcopii care erau cu el pe când scria şi care cugetau ca şi el, spunând următoarele: „Aş putea spune numele episcopilor care sunt cu mine şi pe care, potrivit dorinţei voastre, i-am convocat. Numele lor, dacă le-aş transcrie pe toate, ar fi în număr foarte mare. Cu toate că-şi dau seama că sunt un om neînsemnat, totuşi ei mi-au aprobat părerile din scrisoare ştiind că nu în zadar am încărunţit, ci că am vieţuit mereu în Hristos Iisus".

9. Împotriva acestora, căpetenia Bisericii romanilor, Victor, a căutat să excludă repede din comuniunea unitară a Bisericii toate comunităţile din întreaga Asie, împreună cu Bisericile învecinate, socotindu-le heterodoxe[216]. În acest sens, el a adresat scrisori de condamnare, pretinzând că toţi fraţii din comunităţile amintite, fără deosebire, sunt excomunicaţi.

10. Dar această procedură nu a fost pe placul tuturor episcopilor, care l-au sfătuit, dimpotrivă, să se gândească mai curând la pace, la unire frăţească, la dragoste. Ni s-au şi păstrat câteva din epistolele lor, în care-l dojenesc destul de aspru pe Victor.

11. Printre aceştia se găsea şi Irineu, care scria în numele celorlalţi fraţi pe care-i conducea în Galia: în primul rând, el precizează că numai în ziua de duminică se poate prăznui taina Învierii Domnului; în al doilea rând, el îl îndeamnă pe Victor într-un mod cuviincios să nu excludă Biserici creştine întregi numai pe motivul că ţin tradiţia unui obicei străvechi. Între multe altele, iată ce cuvinte întrebuinţează el:

---

[214] *Cf. Filipeni* 1, 28. <Aparţinând unei familii creştine, Policrate nu era un convertit, ci creştin din naştere.>

[215] *Faptele* 5, 29.

[216] Poate că tocmai această grabă cu care episcopul Victor a rupt pentru prima dată unitatea dintre Biserici a amărât cel mai mult conştiinţele celorlalţi, cum va sublinia atât de frumos Sfântul Irineu.

12. „Căci controversa nu privește doar ziua, ci și felul în care se ține postul. Unii cred că trebuie postit numai o singură zi, alții două, iar alții și mai multe. În schimb, alții socotesc ca durată a postului patruzeci de ceasuri consecutiv, luate din zile și nopți, ca zi a lor de post.

13. Și această atât de mare variație în ținerea postului[217] nu s-a produs în zilele noastre, ci cu multă vreme înainte, pe când trăiau înaintașii noștri, care probabil că nu le-au fixat cu amănunțime, ci au păstrat acest obicei în simplitatea și particularitatea lui, transmițându-l generațiilor viitoare. Dar, cu toată această varietate, creștinii trăiau în pace, așa cum trăim și noi azi în pace, căci deosebirea în felul de a posti confirmă unitatea de credință".

14. Iar aici Irineu relatează o istorioară pe care eu o văd potrivită cu cele discutate. Ea sună așa: „Chiar și prezbiterii care trăiau înainte de Soter și care guvernau pe atunci Biserica pe care tu o conduci acum, și anume Anicetus, Pius, Hyginus, Telesphorus, Sixtus, n-au respectat nici ei [acest obicei[218]], dar nici nu le-au poruncit celor care erau cu ei [să respecte obiceiul lor]; totuși nimic nu-i oprea să fie în pace cu cei proveniți din comunități în care tradițiile erau diferite. Pentru cei care nu aveau acest obicei (al quartodecimanilor), tocmai aplicarea lui trebuia să trezească în conștiința lor deosebirea față de obiceiul lor.

15. Or, din pricina unui astfel de obicei nimeni nu a fost excomunicat vreodată, ci, chiar cei care nu țineau acest obicei, anume prezbiterii de dinaintea ta, trimiteau Euharistia creștinilor din alte comunități care îl țineau.

16. Fericitul Policarp făcuse un popas la Roma pe vremea lui Anicetus[219] și, cu toate că între ei s-au iscat multe deosebiri fără însemnătate, totuși îndată au făcut pace, iar în problema datei când trebuie serbate Paștile nu s-au certat între ei. Într-adevăr, nici Anicetus nu-l putea convinge pe Policarp să nu respecte obiceiurile pe care le-a ținut împreună cu Ioan, ucenicul Domnului nostru, și

---

[217] „Pe vremea Sfântului Irineu, postul Paștilor era foarte scurt: unii țineau numai o zi, alții două, alții mai multe, iar unii rămâneau 40 de ceasuri nemâncați" (Louis Duchesne, *Origines du culte chretien*, ediția a II-a, Thorin, Paris, 1898, p. 230).

[218] A quartodecimanilor <adică a celor care serbau Paștile în a paisprezecea zi>.

[219] Această călătorie a avut loc prin 154-155 <*cf.* Gustave Bardy, „L'Église de Rome sous le pontificat de saint Anicet", în: *Recherches de science religieuse*, tome XVII, Paris, 1927, pp. 481-511; S. Papadopoulos, *Patrologie*, I, p. 175>.

cu ceilalţi apostoli cu care Ioan a convieţuit, obiceiuri pe care le-a respectat mereu; dar nici Policarp nu l-a înduplecat pe Anicetus să ţină rânduiala lui, căci era convins şi el că trebuie să respecte tradiţiile prezbiterilor de dinaintea lui.

17. Aşa stând lucrurile, cei doi au rămas mai departe în comuniune, iar Anicetus i-a îngăduit lui Policarp, desigur din respect pentru el, să poată celebra Euharistia, şi astfel s-au putut despărţi în pace, de unde reiese că în toată Biserica atât cei care ţineau, cât şi cei care nu ţineau cea de-a paisprezecea zi trăiau în pace unii cu alţii".

18. Astfel de cuvinte şi de îndemnuri trimitea Irineu tocmai ca să mijlocească împăcarea între Biserici (chiar numele lui înseamnă „făcător de pace"[220]), lucru pe care-l săvârşea şi prin toate celelalte fapte ale lui. Căci prin scris el n-a stat în legătură numai cu Victor, ci şi cu foarte mulţi alţi cârmuitori ai Bisericii, tratând şi cu ei probleme asemănătoare disputei aflate la ordinea zilei.

XXV

Cum s-au împăcat toţi în controversa pascală

Episcopii din Palestina pe care i-am amintit mai înainte[221], şi anume Narcis şi Teofil, precum şi Cassius, episcopul Bisericii din Tyr, şi Clarus, episcopul celei din Ptolemaida, împreună cu cei care se strânseseră în sinod, au dat explicaţii foarte amănunţite despre tradiţia ajunsă până la ei prin succesiunea apostolilor în legătură cu serbarea Paştilor, iar la sfârşit încheie cu următoarele cuvinte: „Străduiţi-vă să trimiteţi copii după scrisoarea noastră în toate comunităţile pentru a nu purta noi vina faţă de cei care pot cădea uşor în rătăcire. Noi vă declarăm că şi cei din Alexandria prăznuiesc Paştile în aceeaşi zi cu noi, căci într-adevăr şi ei primesc scrisori de la noi şi noi de la ei, pentru a prăznui la fel şi deodată această sfântă zi[222]".

---

[220] În original: εἰρηνοποιός (*cf. Matei* 5, 9). <Scrisorile Sfântului Irineu în legătură cu data Paştilor s-au pierdut, dar intervenţia sa pe lângă papa Victor a fost eficace (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 71, n. 21), acesta din urmă retrăgându-şi excomunicarea la adresa Bisericilor din Asia. Remarcăm însă că în cele din urmă nu opinia asiaticilor a fost cea care s-a impus>.

[221] Cartea V, XXIII, 3.

[222] Bisericile Palestinei şi Egiptului au trăit în mare prietenie, în afară de tulburarea care a avut loc pe vremea lui Origen (cum vom vedea îndată). O formă de păstrare a acestei

XXVI

Câte din frumoasele lucrări ale lui Irineu ni s-au păstrat

Dar, în afară de scrierile amintite ale lui Irineu și de epistolele lui, mai avem de la el și o carte foarte concisă și de mare folos împotriva grecilor, intitulată *Despre știință*, apoi alta, dedicată unui frate cu numele de Marcian, *Pentru dovedirea propovăduirii apostolice*[223], precum și o cărticică de *Conversații diferite*, în care amintește de *Epistola către evrei*, precum și de *Înțelepciunea zisă a lui Solomon*, cuprinzând pasaje citate atât dintr-una, cât și din cealaltă. Acesta este numărul scrierilor lui Irineu care au ajuns la cunoștința noastră.

După ce Commodus și-a încheiat domnia la capătul a treisprezece ani, iar Pertinax a condus pentru un scurt interval de nici șase luni după moartea lui Commodus, cel care stăpânește ca împărat este Severus[224].

XXVII

Opere ale altor scriitori care au strălucit pe atunci

Așadar, un foarte mare număr de scrieri ale unor venerabili bărbați ai Bisericii din acea vreme, oameni care au dat dovadă de o vrednică râvnă, au fost păstrate până în ziua de azi de numeroși oameni. Dintre acestea, cele pe care le-am cunoscut ar fi următoarele: cele ale lui Heraclit *Despre Apostol*, apoi cele ale lui Maxim despre chestiunea mult dezbătută între eretici cu privire la *Originea răului* și cu privire la faptul că *Materia este creată*, apoi alte cărți ale lui Candidus, *Despre Hexaemeron*, ale lui Apion despre aceeași problemă, la fel cele ale lui Sextus *Despre înviere*, precum și un alt tratat similar al lui Arabianus, în fine multe lucrări ale multor altora, despre care nu putem arăta nici data compunerii lor, dar nici să dăm vreun amănunt istoric, pentru că

unități e și schimbul de epistole pascale, care devin obicei încă din secolul al III-lea, iar după Sinodul I Ecumenic obiceiul se oficializează.

[223] Descoperită abia în 1907 într-o traducere armeană. E un rezumat al operei mai mari *Aduersus haereses*.

[224] Pertinax nu a domnit șase luni, ci abia 87 de zile (1 ianuarie - 27 martie 193), după asasinarea sa fiind înlocuit cu Didius Iulianus, care a fost omorât la 2 iunie anul 193. Septimius Severus a fost împărat în perioada 193-211.

nu dispunem de niciun mijloc în acest sens. Până la noi au ajuns însă scrierile multor altor autori drept-credincioși ai Bisericii, așa cum o demonstrează interpretarea fiecăruia la Sfânta Scriptură, autori ale căror nume nu le putem însă enumera pentru că ne sunt necunoscute, de vreme ce în operele lor nu se regăsește înscris și numele autorilor.

XXVIII

Cine sunt cei care au răspândit mai întâi erezia lui Artemon[225]; viața lor și cum au îndrăznit să falsifice Scriptura

1. Unul dintre acești bărbați a compus împotriva ereziei lui Artemon, pe care a încercat s-o reînnoiască în vremea noastră Pavel din Samosata, o scriere în care se păstrează o istorioară utilă temei noastre.

2. În ea se dovedește că respectiva erezie, care învață că Mântuitorul ar fi fost un simplu om, s-a formulat abia de curând, câtă vreme autorii ei ar vrea să-i dea o vechime venerabilă. După ce a dat mai multe informații pentru combaterea mincinoasei lui nelegiuiri, el istorisește astfel:

3. „Într-adevăr, ei spun că toți cei vechi și chiar și apostolii au primit prin tradiție și au învățat ceea ce spun acum, și anume că adevărul propovăduirii a fost păstrat întreg până pe vremea episcopului Victor – care era al treisprezecelea episcop al Romei, începând de la Petru –, dar că, începând de la urmașul său, Zefirin, adevărul a fost denaturat[226]. 4. Poate că această afirmație am mai putea-o crede dacă înseși Scripturile dumnezeiești n-ar fi fost cele care ar contrazice-o. Pe de altă parte, există scrieri ale unor frați, mai vechi decât epoca lui Victor, pe care ei le-au compus în favoarea adevărului și împotriva păgânilor și a ereziilor din timpul lor, vorbesc adică de [scrierile] lui Iustin, Miltiade, Tațian, Clement și ale multor altora, în care Hristos e prezentat ca fiind Dumnezeu.

---

[225] S-a încercat o identificare a ereticului Artemon cu Hipolit, ceea ce e o greșeală. Din text se deduce că Artemon a trăit pe la anii 300 sau chiar mult mai înainte, opiniile sale fiind reluate „în vremurile noastre", cum zice Eusebiu.

[226] <Bernard CAPELLE, „Le cas du pape Zéphyrin", în: *Revue Bénédictine*, tome XXXVIII, 1926, pp. 329-330.>

5. Cât despre cărţile lui Irineu, ale lui Meliton şi ale altora, cine nu le ştie? Toţi aceştia învaţă că Hristos este şi Dumnezeu şi om. Şi cine nu ştie de atâţia psalmi şi cântări scrise de fraţi întru credinţă, începând din primele veacuri, şi care cântă Cuvântul lui Dumnezeu, pe Hristos, pe Care-L prezintă ca Dumnezeu[227]?

6. Aşadar, cum putem admite că, după atâţia ani în care doctrina Bisericii a fost propovăduită, cei care i-au precedat lui Victor au propovăduit în acest fel, aşa cum spun aceşti oameni? De unde atâta neruşinare să atribui în chip mincinos astfel de învăţături lui Victor, după ce ştim precis că Victor este cel care l-a îndepărtat din comuniune pe Theodot Curelarul, căpetenia şi părintele acestei apostazii tăgăduitoare de Dumnezeu, care a susţinut, el cel dintâi, că Hristos a fost numai om? Iar dacă, după ei, Victor a gândit aşa cum ne-o spune blasfemia lor, atunci de ce l-ar fi îndepărtat pe Theodot, care scornise el însuşi această erezie?"

7. Acestea au fost spuse cu privire la păstorirea lui Victor, căruia, după ce a stat zece ani în fruntea Bisericii, i-a urmat Zefirin, cam în al nouălea an de domnie a lui Severus.

Autorul scrierii pe care o cităm adaugă în legătură cu întemeietorul amintitei erezii încă un fapt care a avut loc pe vremea lui Zefirin. Iată ce spune el cu propriile lui cuvinte:

8. „Voi aminti cel puţin pentru mulţi dintre fraţi un fapt care a avut loc în vremea noastră şi care, după părerea mea, dacă s-ar fi întâmplat în Sodoma, fără îndoială că ar fi dat de gândit, asemenea unui avertisment, până şi oamenilor din acel oraş[228]. Natalios era un mărturisitor nu din alte vremi, ci din vremea noastră[229]. 9. Acest om fusese dus pe vremuri în rătăcire de către Asclepiodot şi de către un alt bărbat cu numele Theodot, un bancher, care erau, atât unul, cât şi altul, ucenici ai lui Theodot Curelarul; din cauza acestui gând al său, sau mai curând din cauza acestei lipse de gândire, cel dintâi, aşa cum am spus, a fost îndepărtat de Victor, episcopul de atunci, din comuniunea Bisericii.

---

227 Între notele care intră în noţiunea tradiţiei şi a unităţii de credinţă care formează firul roşu al *Istoriei* lui Eusebiu e şi apelul la autoritatea doctrinară a scriitorilor bisericeşti, precum şi la imnografia creştină, prin care se dovedeşte că, datorită Providenţei divine, adevărul creştin s-a putut menţine nealterat.

228 *Cf. Matei* 11, 23.

229 În jurul anului 202, curând după publicarea rescriptului sau edictului de interzicere a convertirii la creştinism (*Historia Augusta*, „Severus", XVII).

10. Natalios fusese înduplecat de ei să primească, drept răsplată, titlul de «episcop» al acestei erezii, așa că încasa de la ei câte 150 de dinari pe lună.

11. De când se alipise de ei, Natalios primise de la Domnul adeseori prevestiri în vis, pentru că Dumnezeul și Domnul nostru cel preamilostiv Iisus Hristos nu îngăduia ca un martor al propriilor Lui pătimiri să trăiască și să piară în afară de Biserică.

12. Fiind ademenit de slujba de întâistătător și de patima rușinoasă a câștigului de bani, care pe foarte mulți îi duce la pieire, inițial el dădea puțină atenție unor astfel de prevestiri, dar până la urmă a fost biciuit și chinuit o noapte întreagă atât de cumplit de niște sfinți îngeri, încât îndată ce s-a luminat de ziuă s-a sculat, s-a îmbrăcat în sac, s-a acoperit cu cenușă și s-a aruncat degrabă, în hohote de plâns, înaintea episcopului Zefirin. Ba mai mult, nu s-a mulțumit numai să cadă la picioarele preoților, ci îngenunchea și înaintea laicilor, așa încât, înmuind cu lacrimile sale Biserica cea binevoitoare a lui Hristos cel milostiv, cu toate că făcuse multe rugăminți și a arătat chiar urmele multor vânătăi pe care le primise, totuși numai cu greu a fost primit din nou în comuniune[230]”.

13. La acestea vom mai adăuga și alte spuse ale aceluiași autor în legătură cu aceiași eretici. Ele sunt exprimate astfel:

„Acești eretici nu s-au sfiit să falsifice și textul Sfintei Scripturi, batjocorind canonul credinței originare, iar pe de altă parte, L-au tăgăduit pe Hristos, necăutând la ceea ce spun Sfintele Scripturi, ci se sileau cu toată râvna să găsească o schemă de silogisme raționale spre a afla temeiuri de a nu mai crede în Dumnezeu. Dacă cineva îi făcea atenți asupra vreunui cuvânt al Sfintei Scripturi, ei întrebau

230 „Aventura” lui Natalios ne convinge că, începând din prima jumătate a secolului al III-lea, Biserica Romană a iertat și apostaziile, desigur cu valabilitate numai în eparhia lor – ne gândim la „edictul lui Calist” al Romei (217-222) și la schisma lui Hipolit, rigoristul, care susținea că păcatele grele nu pot fi iertate. A se vedea Euseviu POPOVICI, *Istoria bisericească universală*, vol. I, Editura tipografiei cărților bisericești din București, București, 1925, p. 344. <Mai multe informații la Adhémar D'ALES, *L'edit de Calliste*, G. Beauchesne, Paris, 1914, apoi la Paul GALTIER, *Aux origines du sacrement de pénitence*, Université Gregorienne, Rome, 1951. Episodul privitor la Natalios se aseamănă cu cel relatat în 2 *Macabei* 3, 24-34, apoi de către autori creștini ca Tertulian, Augustin și Ieronim. „Se pare că, la începutul veacului al III-lea, la Roma apostazia nu era un păcat de neiertat, iar Biserica acorda iertare celor care, după cădere, făceau dovada unei sincere căințe” (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 77, n. 11).>

dacă pasajul respectiv ne îngăduie să facem un silogism conjunctiv ori disjunctiv[231].

14. Căci, părăsind Sfintele Scripturi ale lui Dumnezeu, ei se ocupă mai mult de măsurători geometrice, ca și când, pământeni fiind, vorbesc doar de lucruri ale pământului, fără a mai ține cont de Cel venit de sus. E drept că unii dintre ei studiază cu râvnă geometria lui Euclid. Aristotel și Teofrast sunt admirați la ei, iar pe Galen sunt unii care chiar îl adoră ca pe un zeu[232].

15. Și, în general, ce să mai spun de cei care, abuzând de meşteşugurile necredincioșilor în folosul ereziei lor și alterând cu viclenia ateilor credința simplă a Scripturilor dumnezeiești, nici măcar nu se apropie de credință? De aici vine faptul că-și întind mâinile lor cutezătoare asupra Scripturilor Sfinte, pe care spun că «le corectează».

16. Oricine va vrea poate afla că, atunci când vorbesc în felul acesta, eu nu-i calomniez. Căci, dacă vrea cineva să le strângă laolaltă și să le compare, ar băga de seamă că exemplarele Scripturilor folosite de ei se deosebesc mult între ele. De pildă, exemplarele lui Asclepiade nu sunt în acord cu cele folosite de Theodot.

17. Astfel de nepotriviri putem găsi destule, căci ucenicii unuia și ai altuia copiază cu mare râvnă ceea ce, spun ei, a fost «corectat» de fiecare dintre ei, cu alte cuvinte, ceea ce a fost falsificat de ei. La rândul lor, nici exemplarele folosite de Hermofil nu sunt de acord cu cele de dinainte. Și tot așa stau lucrurile și cu exemplarele lui Apolloniade. N-ai decât să compari exemplarele copiate înainte cu cele care au fost scrise mai de curând și vei vedea cât de numeroase sunt aceste deosebiri.

18. Cât de semeață e această nelegiuire, probabil că o știu și ei. Căci fie că nu cred că Scripturile au fost rostite de Duhul Sfânt,

---

[231] <Mai multe detalii la J. de Ghellinck, „Un aspect de l'opposition entre hellénisme et christianisme. L'attitude vis-à-vis de la dialectique dans les débats trinitaires", în: *Patristique et Moyen Âge*, tome III, Bruxelles et Paris, 1948, p. 289. Această opoziție între elenism, considerat identic cu păgânismul, și creștinism, avea să se mențină de-a lungul întregii istorii bizantine, având consecințe asupra modului în care a evoluat ortodoxia post-bizantină până în zilele noastre>.

[232] <Și tradiția ortodoxă, în speță cea a Bisericii Române, i-a zugrăvit în chip umanist pe zidurile exterioare ale bisericilor din Bucovina pe filosofii și învățații vechi (vezi Vasile Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină*, Tiparul Glasul Bucovinei, Cernăuți, 1936). Mai cunoscut pentru istoria medicinei, Galen (129-200) a scris și o *Introductio logica*, prin care a dobândit o reputație și în lumea filosofică sau religioasă a timpului, ca și după el.>

și atunci sunt necredincioși; fie că ei se cred mai înțelepți decât Duhul Sfânt, și în cazul acesta ce altceva sunt decât niște îndrăciți? Într-adevăr, ei nu pot tăgădui că aceasta e cutezanța lor atunci când exemplarele [Scripturii] sunt scrise de mâna lor, că nu așa le-au primit de la cei care i-au catehizat și că nu pot arăta exemplarele după care și-au «corectat» copiile lor.

19. Câțiva dintre ei n-au îndrăznit să falsifice chiar întreaga Scriptură, ci au tăgăduit pur și simplu numai Legea și prorocii[233], grăbindu-se, sub pretextul unei învățături fără de lege și fără Dumnezeu, spre cea mai adâncă prăpastie a pierzaniei".

Iată în ce mod e relatat acest lucru!

[233] Cum făceau marcioniții.

CARTEA A ŞASEA

I
Persecuţia de sub Severus

Când a pornit şi Severus persecuţia împotriva Bisericilor[1], strălucite au fost pretutindeni mărturiile aduse de luptătorii credinţei şi deosebit de numeroase au fost ele în Alexandria, unde veneau din întreg Egiptul şi din Tebaida, ca şi când ar fi fost trimişi pe un imens stadion, atleţii lui Dumnezeu şi unde-şi primeau de la Dumnezeu cununile lor, răbdând curajos tot soiul de chinuri şi diverse feluri de moarte[2]. Între ei se afla şi Leonides, despre care se zicea că e tatăl lui Origen, căruia i s-a tăiat capul, lăsându-şi copilul foarte tânăr, dar care totuşi de pe atunci nutrea o dragoste atât de mare pentru cuvântul cel dumnezeiesc, încât găsesc potrivit să-i descriu pe scurt viaţa, pentru că faima lui a crescut foarte mult înaintea tuturor.

II
Despre râvna lui Origen încă din copilărie

1. Cine ar încerca să prezinte pe îndelete în scris toate amănuntele vieţii acestui om ar avea multe de spus, iar dacă ar sta să le istorisească pe toate, ar trebui să scrie o carte întreagă. Cu toate acestea, pentru moment, vom expune cea mai mare parte din aceste

[1] Potrivit cunoscutei *Historia Augusta*, „Severus", XVII, decretul dat în anii 201-202 oprea convertirea şi prozelitismul (*cf.* A. Fliche, V. Martin, *Histoire de l'Église*..., II, pp. 113-117). <Edictul lui Severus interzicea în egală măsură prozelitismul iudaic (*cf.* M. Simon, *Verus Israel*..., pp. 133-135).>

[2] Persecuţia lui Septimius Severus a bântuit şi în Africa, dovadă cazul vestitelor martire Perpetua şi Felicitas (*cf. Actele martirice*, în: *PSB* 11, serie veche, pp. 104-131). <După Sfântul Grigorie de Tours, victimă a acestei persecuţii ar fi fost şi Sfântul Irineu de Lyon (*cf.* E. Griffe, *La Gaule chretienne*..., pp. 44, 94).>

fapte, atât de concis cât va fi cu putință, și puținul pe care-l vom spune despre el îl vom lua din epistolele și din istorisirea celor din jurul lui, care au rămas în viață până azi.

2. Viața lui Origen îmi pare vrednică de ținut minte chiar de la leagăn, ca să zic așa. Împăratul [Septimius] Severus era atunci în al zecelea an de domnie[3]; Laetus guverna Alexandria și restul Egiptului[4]; iar după Iulian, Demetrius preluase de curând conducerea episcopală peste comunitățile creștine ale acelei țări[5].

3. Atunci s-a aprins vijelios flacăra persecuției și o mare mulțime [de creștini] a dobândit cununa muceniciei. Atât de mare era dragostea după martiriu care a cuprins sufletul lui Origen – deși el era încă într-o vârstă fragedă[6] –, încât se jurase să ia în piept orice primejdii, căci dorința lui era să sară și să se arunce cu tot elanul în luptă.

4. N-a lipsit mult și era cât pe-aici să-și piardă viața, dacă n-ar fi intervenit cereasca și dumnezeiasca Providență spre folosul celor mai mulți [creștini], prin aceea că mama lui a știut să împiedice înflăcărarea lui.

5. Mai întâi ea l-a implorat prin cuvinte calde, rugându-l să-i fie milă de ea și să nu uite dragostea ce i-o poartă. Dar, când ea a văzut că la vestea arestării și întemnițării tatălui el ajunsese brusc și încă mai mult stăpânit de dorința de a se jertfi ca martir, atunci ea i-a ascuns toată îmbrăcămintea, el fiind astfel constrâns să rămână acasă.

6. El însă, cum nu-i mai era posibil să facă nimic altceva și întrucât zelul lui crescuse cu mult peste vârsta pe care o avea și nu-l lăsa să rămână liniștit fără să întreprindă ceva, a trimis tatălui său o scrisoare plină de îndemn la martiraj[7], în care-l încuraja spunându-i următoarele cuvinte: „Nu cumva să-ți schimbi părerea din pricina noastră!” Să rămână consemnat acest lucru drept cea dintâi

---

[3] Anul 202.

[4] Quintus Maecius Laetus, ajuns în anul 205 prefect al pretoriului. Vezi și Arthur STEIN, *Die Praefekten von Aegypten*, Francke, Berna, 1950.

[5] A se vedea mai sus: Cartea V, XXII; <*cf.* H. DELEHAYE, *Les martyrs d'Egypte*, Bureaux de la Société des Bollandistes, Bruxelles, 1923.>

[6] Va fi avut atunci cam 17 ani. <*Cf.* R. CADIOU, *La jeunesse d'Origène*, Beauchesne, Paris, 1926; E. DE FAYE, *Origène, sa vie, son oeuvre, sa doctrine*, I-III, Leroux, Paris, 1923-1928.>

[7] Mai târziu, în timpul altei persecuții (a lui Maximin Tracul, în anul 235), va adresa un alt îndemn la martiriu, scriind *Exortație la martiriu* (tradusă și publicată în limba română în *PSB* 8, serie veche, pp. 345-395).

dovadă despre vioiciunea cugetului tânărului Origen și a fermității simțămintelor și atitudinii sale religioase.

7. Întrucât încă de copil a fost instruit în scrierile dumnezeiești, e de la sine înțeles că Origen a pus temelii serioase pentru științele credinței [creștine]. În acest sens el s-a dedicat într-un mod cu totul neobișnuit studiului Sfintelor Scripturi, căci tatăl său, nefiind mulțumit cu aceea că fiul lui trecea prin ciclul științelor profane[8], n-a socotit deloc secundar faptul de a-i atrage atenția asupra Sfintelor Scripturi.

8. De aceea, mai presus de orice, încă înainte de a se deda studiului disciplinelor grecești, el l-a îndemnat să se adâncească în științele înțelepciunii celei sfinte, cerându-i să învețe zilnic pe dinafară și să recite pasaje întregi [din Scriptură].

9. Și lucrul acesta nu-i era deloc neplăcut copilului, care, dimpotrivă, muncea cu o râvnă peste măsură, în așa fel încât nu se mulțumea numai să cunoască simplu și la îndemână înțelesul Sfintelor Scripturi, ci căuta, încă de pe atunci, ceva mai mult, vrând să descopere vederi mai adânci, punându-l în încurcătură și pe tatăl său atunci când îl întreba mereu ce anume se ascunde în spatele Scripturii celei inspirate de Dumnezeu[9].

10. Aparent, îl certa și îl îndemna pe față să nu caute nimic din ceea ce la vârsta lui nu putea pricepe și ceea ce trecea dincolo de înțelesul evident al cuvintelor; în sinea lui însă el era plin de bucurie, aducând cele mai adânci mulțumiri lui Dumnezeu, izvorul tuturor bunurilor, că l-a învrednicit să fie tată al unui astfel de copil.

11. Se spune că adeseori se apropia de copil pe când dormea și-i descoperea cu respect pieptul ca și cum un duh ar fi sălășluit într-însul și-l săruta, socotindu-se fericit că are un astfel de urmaș[10]. Acestea și altele asemănătoare se istorisesc despre tinerețea lui Origen.

---

[8] <*Cf.* Henri-Irénée MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Editions du Seuil, Paris, 1948, p. 244 și urm.; H.-I. MARROU, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Éditions de Boccard, Paris, 1938, pp. 211-236 - sau traducerea românească a cărții, H.-I. MARROU, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, Ed. Humanitas, București, 1997 (traducere după ed. franceză Boccard, Paris, 1983), partea a doua, cap. III: „Cele șapte arte liberale și enciclopedismul", pp. 181-199.>

[9] Pe larg, la Henry DE LUBAC, *Histoire et Esprit. L'intelligence de l'Ecriture d'après Origène*, Éditions Montaigne, Paris, 1950. <J. DANIÉLOU, *Origène*, La Table Ronde, Paris, 1949, pp. 175-198. R. CADIOU, *La jeunesse d'Origène*, pp. 40-56.>

[10] Fundamentală pentru această perioadă din viața lui Origen este monografia lui R. CADIOU, *La jeunesse d'Origène*.

12. După ce însă tatăl său și-a sfârșit viața ca martir, Origen a rămas singur împreună cu mama lui și cu cei șase frați mai tineri, într-o vreme când el nu avea mai mult de șaptesprezece ani.

13. Întrucât averea tatălui fusese confiscată de vistiernicii împărăției, el a fost nevoit să sufere împreună cu ai săi de lipsa celor necesare vieții. Dar Dumnezeu i-a făcut parte de purtarea Lui de grijă prin aceea că a găsit înțelegere și sprijin la o femeie, foarte bogată în cele necesare traiului zilnic și de neam foarte ales, dar care ținea în mare considerație un bărbat vestit printre ereticii din Alexandria și care se trăgea din Antiohia. Pe acesta-l luase numita femeie ca pe un fiu adoptiv și-i purta de grijă în chip deosebit.

14. Cu toate că Origen era nevoit acum să trăiască laolaltă cu acest om, a dat încă de pe atunci dovezi strălucite despre dreapta lui orientare în credință[11], căci, în timp ce pe lângă Pavel – așa se numea omul – se aduna o mulțime foarte mare de oameni nu numai dintre eretici, ci și dintre ai noștri, din pricina adâncii lui învățături, totuși Origen nu s-a învoit niciodată să se roage împreună cu el, ci păstra încă din tinerețe regula de credință a Bisericii, în timp ce pentru învățăturile eretice simțea – cum zice el însuși undeva în scrierile sale – un fel de dezgust.

15. Întrucât în științele grecești fusese introdus de însuși tatăl său și după moartea acestuia râvna lui pentru învățătură ori pentru măiestria cuvintelor a devenit și mai sporită, Origen a ajuns cu vremea să dobândească în mare măsură o pregătire suficientă pentru cunoștințele de gramatică, nu mult timp după moartea tatălui său, reușind să-și asigure din abundență bunurile necesare traiului, cel puțin pentru vârsta sa[12].

III

Încă de tânăr, Origen propovăduia cuvântului Domnului

1. Pe când [Origen] era ocupat cu învățământul, au venit la el, după cum istorisește undeva acest lucru el însuși, câțiva dintre

[11] <Lit. „ortodoxia lui în credință" (περὶ τὴν πίστιν ὀρθοδοξίας).>

[12] E vorba de cele două cicluri ale învățământului antic: *trivium* (gramatica, dialectica, retorica) și *quadrivium* (aritmetica, geometria, astronomia și muzica), din cunoștințele cărora preda școlarilor ca să se întrețină. *Cf.* H-I. MARROU, *Histoire de l'éducation*... <W. BAUER, *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum*, Mohr Siebeck, Tubingen, 1934, pp. 62-63; D. VAN DEN EYNDE, *Les normes de l'enseignement chrétien*..., pp. 299-312.>

păgâni să asculte cuvântul Domnului. Căci, întrucât toţi fugiseră de frica persecuţiei, nu mai rămăsese în Alexandria[13] altcineva care să propovăduiască învăţătura creştină.

2. Cel dintâi dintre ei era, cum ne-o spune el însuşi, Plutarh, care, după ce a vieţuit creştineşte, s-a învrednicit de martirajul creştin[14]. Al doilea a fost Heraclas[15], fratele lui Plutarh, care a dus o pilduitoare viaţă de filosof şi de ascet, ajungând, după Demetrius, să se învrednicească de scaunul episcopal al Alexandriei.

3. Origen abia avea optsprezece ani când a fost pus în fruntea şcolii catehetice[16]. Aici a progresat mult în timpul persecuţiilor sub Aquila, guvernatorul Alexandriei, câştigându-şi un nume foarte vestit printre toţi cei înflăcăraţi de credinţă, datorită faptului că-i primea şi manifesta râvnă faţă de toţi martirii cunoscuţi şi mai puţin cunoscuţi.

4. Într-adevăr, el îi asista nu numai când se aflau în temniţe sau când erau anchetaţi, până să ajungă la sentinţa din urmă, ci şi după pronunţarea ei, până când martirii erau conduşi la moarte, dând dovadă de cea mai mare îndrăzneală şi expunându-se astfel la tot felul de primejdii. Când îi căuta atât de curajos pe martiri şi cu atâta îndrăzneală îi săruta şi-i îmbrăţişa, s-a întâmplat adeseori că poporul păgân care-l înconjura se înfuria şi stătea gata să-l ucidă cu pietre; dar el simţea mereu dreapta protectoare a lui Dumnezeu, care-l scăpa de fiecare dată în chip minunat.

5. Acelaşi har dumnezeiesc şi ceresc l-a ocrotit de altfel de nenumărate ori (nici nu putem spune de câte ori), când, din pricina marii lui râvne pentru învăţătura lui Hristos şi a curajului, s-a expus la tot felul de încercări. Atât de crâncenă era lupta dusă împotriva lui de către cei necredincioşi, încât se strângeau în grup şi-i înconjurau cu soldaţi casa în care locuia, din pricina mulţimii celor pe care-i învăţa adevărurile credinţei sfinte.

---

[13] Fuga în persecuţie era îngăduită (*cf. Matei* 10, 23). <Doar unii exaltaţi ca Tertulian vedeau în ea un păcat. *Cf.* E. JOLLYON, *La fuite de la persécution pendant les trois premiers siècles du christianisme*, Lyon-Paris, 1905.>

[14] Aici mai jos: Cartea VI, IV, 1. Plutarh e serbat la 28 iunie în martirologiul roman.

[15] Heraclas va lua locul lui Origen la conducerea şcolii catehetice, iar după aceea va ajunge episcop în Alexandria, după Demetrius, fiind urmat de Dionisie.

[16] E prima şcoală catehetică creştină instituită formal. A se vedea I.N. LUNGULESCU, *Şcoala alexandrină în lumina operelor lui Panten, Clement şi Origen*, R. Vâlcea, 1930; <G. BARDY, „Aux origines de l'école d'Alexandrie" în: *Recherches de Science religieuse*, 27 (1937), p. 65 şi urm.>

6. Şi, astfel, în fiecare zi prigoana împotriva lui s-a înteţit atât de mult, încât nicăieri în oraş nu mai putea fi adăpostit, fiind căutat din casă în casă şi urmărit peste tot locul, desigur din pricina mulţimii celor pe care îi adusese la învăţătura dumnezeiască, dar în primul rând pentru că faptele îndeplinite de el conţineau minunatele performanţe ale celei mai curate filosofii[17].

7. Sau, după cum zicea el: „Aşa să-ţi fie cuvântul după cum ţi-e viaţa"[18], iar viaţa sau purtarea erau pentru el doar o altă faţă a învăţăturii lui. Mai ales pe această cale, prin puterea dumnezeiască a reuşit el să-i determine pe mulţi să dea urmare zelului său.

8. Când [Origen] a văzut că numărul ucenicilor care se strângeau în jurul lui era tot mai mare, căci doar lui îi fusese încredinţată de episcopul Demetrius, conducătorul Bisericii, activitatea de catehizare, şi-a dat seama de nepotrivirea dintre studiul ştiinţelor gramaticale şi exerciţiul disciplinelor dumnezeieşti; de aceea a rupt fără şovăire legătura cu studiile profane, socotindu-le nefolositoare şi chiar potrivnice ştiinţei celei dumnezeieşti.

9. Aşa încât, printr-o dreaptă cugetare, ca să nu mai fie nevoit să apeleze la ajutorul altora, şi-a vândut toate scrierile vechilor scriitori profani[19] cu care se îndeletnicise cu multă sârguinţă până atunci, mulţumindu-se să primească de la cel care le-a cumpărat doar câte patru oboli pentru o zi[20]. Şi astfel timp de foarte mulţi ani a vieţuit ca un „filosof", suprimându-şi accesul la orice material care putea alimenta pasiunile juvenile[21]. Ziua întreagă ducea viaţă de aspră asceză, iar partea cea mai mare din noapte o închina studierii Sfintelor Scripturi, ducând viaţa cea mai filosofică cu putinţă, pe de o parte, prin deprinderea posturilor, iar pe de altă parte, prin

---

[17] La Eusebiu, demn urmaş şi admirator al lui Origen, cuvântul φιλοσοφία are mai ales sens ascetic-moral, un mod de vieţuire care te înalţă spre viaţa veşnică mai ales prin martiraj. A se vedea indicele de cuvinte greceşti în EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, t. IV, introd. de G. Bardy, index de Pierre Périchon, în coll. *Sources Chrétiennes*, 73, Cerf, Paris, 1987.

[18] Vezi şi SENECA, *Epistola* 114, 1.

[19] Fiind prea mare numărul şcolarilor, Origen a încredinţat altcuiva învăţământul general şi profan, trecând la cel creştin propriu-zis. Va reveni mai târziu, dar numai pentru grupe de studenţi mai avansaţi, predând de data aceasta filosofia pentru adulţi.

[20] Biblioteca pe care a vându-o ca să-şi asigure un trai foarte modest cuprindea, se vede, lucrări multe şi de valoare, din moment ce şi-a putut asigura strictul necesar. Patru oboli pe zi însemnau două treimi dintr-un dinar, care asigura un nivel de viaţă foarte modest.

[21] „Filosofia" lui era deci de nuanţă ascetică extremă.

scurtarea timpului de somn, nefolosindu-se nici de pat, nici de pernă, ci dormind numai pe pământul gol.

10. Era de părere că mai presus de orice trebuiau respectate tocmai acele cuvinte evanghelice ale Mântuitorului care ne îndeamnă să nu avem două haine și nici încălțăminte[22], nici să nu ne arătăm îngrijorați în legătură cu ziua de mâine[23].

11. Mai mult, cu un zel mai presus de vârsta lui, Origen continua să trăiască în frig și în goliciune[24], ajungând până la sărăcia extremă; el îi certa foarte aspru pe cei din jurul său, când aceștia îl rugau să se folosească de ceva din bunurile lor din pricina chinurilor pe care le vedeau cum le îndură de dragul învățăturilor celor sfinte; dar el nici nu voia să audă de așa ceva.

12. Se spune chiar că vreme de mai mulți ani a umblat numai desculț, fără să fi purtat sandale în picioare, apoi că foarte mulți ani de-a rândul n-a consumat vin sau alte mâncăruri necesare traiului, încât la un moment dat a ajuns în primejdie de boală de piept[25], periclitându-și foarte greu sănătatea.

13. Celor care priveau la felul lui de viață, el le dădea un astfel de exemplu de trai de filosof, încât pe bună dreptate i-a îndemnat pe mulți dintre ucenicii săi să-i urmeze pilda, ba chiar dintre păgânii necredincioși, dintre bărbații învățați, dintre filosofi, și încă nu dintre primii veniți; în plus, aceștia, după ce au primit de la el în adâncul sufletului credința în cuvântul cel dumnezeiesc, au strălucit în vremea aceea de prigoană, încât unii dintre ei, fiind prinși, și-au sfârșit viața cu cunună mucenicească.

IV

Câți dintre cei catehizați de el au ajuns la martiraj

1. Primul dintre ei a fost Plutarh, despre care s-a vorbit ceva mai înainte[26]. Când a fost condus să fie omorât, puțin a lipsit ca cel despre care vorbim aici[27] și care l-a însoțit până ce și-a aflat sfârșitul să nu fie el însuși omorât de ceilalți locuitori, ca unul care

[22] *Matei* 10, 10; *Luca* 10, 4.
[23] *Matei* 6, 34.
[24] *Cf.* *2 Corinteni* 11, 27.
[25] Nu s-a putut stabili despre ce suferință era vorba.
[26] Cartea VI, III, 2. H. DELEHAYE, *Les martyrs d'Égypte*, p. 8.
[27] Origen.

era adevărata cauză a morţii aceluia. Dar, şi de data aceasta, voia lui Dumnezeu a fost aceea care l-a ocrotit.

2. După Plutarh, al doilea dintre ucenicii lui Origen care s-a dovedit a fi şi el un adevărat martir a fost Serenus, care şi-a probat prin foc credinţa pe care a primit-o.

3. Cel de-al treilea martir format la aceeaşi şcoală a fost Heraclides, iar după el, al patrulea, a fost Heron: primul era doar catehumen, al doilea abia de curând primise botezul, dar amândurora li s-a tăiat capul. În afară de aceştia, al cincilea luptător pentru credinţă, format la aceeaşi şcoală, a fost Serenus, altul decât cel pomenit cu acest nume înainte şi căruia, după ce a îndurat un mare număr de chinuri, se spune că i s-a tăiat şi lui capul. Dintre femei, Herais, care era doar catehumenă, şi-a sfârşit şi ea viaţa după ce a primit botezul focului, aşa cum spune el însuşi[28] undeva[29].

V

Potamiana

1. Ca al şaptelea martir trebuie numărat Basilide, cel care o însoţise la locul de osândă pe vestita Potamiana, a cărei amintire e cântată şi azi printre compatrioţii ei[30], pentru a cărei feciorie şi nevinovăţie a trupului, care erau podoabele ei, a fost nevoită să ducă lupte nenumărate împotriva unor oameni destrăbălaţi, întrucât, în afară de sufletul ei, frumuseţea ei trupească înflorise în toată deplinătatea ei; după ce a îndurat tot felul de cazne, la sfârşit, după ce a suferit atât de cumplit încât numai înşirarea lor te face să te cutremuri, a fost arsă de vie împreună cu mama ei, Marcella.

---

[28] Origen.

[29] Toţi aceşti martiri sunt pomeniţi în *Martirologiul* ieronimian la data de 28 iunie; *cf.* H. DELEHAYE, *Les martyrs d'Egypte*, p. 59. Origen însuşi vorbeşte de botezul cu foc (*Omilia XXIV la Evanghelia după Luca*, în româneşte în *PSB* 7, serie veche, p. 116); *cf. Matei* 3, 11. <Vezi şi Carl-Martin EDSMAN, *Le baptême du feu*, Leipzig-Upsala, 1940; J. DANIÉLOU, *Bible et liturgie*, Cerf, Paris, 1951, p. 109 şi urm.>

[30] Martiriul Potamianei a format un capitol dintre cele mai cunoscute din viaţa Egiptului creştin. Îl pomeneşte şi PALLADIUS, în *Historia Lausiaca*, III, cu toate că el îl plasează, greşit, sub împăratul Maximin. Pomenirea ei figurează în data de 28 iunie după *Martirologiul* ieronimian şi în data de 7 iunie, după sinaxarul grec. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye, *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxelles, 1902, col. 735.

2. Se istoriseşte că judecătorul (se numea Aquila[31]), după ce a poruncit ca tot trupul ei să fie supus la chinuri cumplite, în cele din urmă a ameninţat-o că va fi dată pe mâna gladiatorilor s-o necinstească pe rând. Pentru o clipă ea a reflectat în sine, apoi a cerut judecătorului să-şi pună planul în aplicare, răspunsul ei lăsând de înţeles că ea ar fi acceptat această târguială ruşinoasă.

3. Dar abia apucase să spună acest cuvânt în legătură cu sentinţa dată, că îndată s-a şi apropiat de ea Basilide, unul dintre ostaşii de gardă, şi a condus-o spre locul de osândă. Întrucât gloatele o înjurau şi o batjocoreau cu cuvinte spurcate, el o proteja de ameninţările nelegiuiţilor, arătând faţă de ea foarte multă milă şi îngăduinţă; iar fecioara, primind purtarea lui binevoitoare faţă de ea, îl îndemna pe bărbat să se dovedească curajos, spunându-i că se va ruga, în clipa în care se va întoarce la Domnul ei, ca să-i răsplătească omului pentru toată bunătatea pe care i-o arătase[32].
4. Îndată după ce a rostit aceste cuvinte, ea a îndurat cu vrednicie moartea: de la vârful picioarelor până în creştet, pe tot trupul i s-a turnat încet şi în repetate rânduri smoală fierbinte.

5. Iată ce luptă a putut îndura această vestită fecioară! Nu a trecut multă vreme că şi Basilide a fost solicitat de tovarăşii săi de arme, dintr-o pricină oarecare, cerându-i-se şi lui să depună un jurământ. El a declarat însă cu tărie că lui nu i se cade să mai jure, întrucât e creştin, lucru pe care îl susţine cu toată îndrăzneala. La început s-a crezut că ostaşul glumeşte, dar, întrucât el stăruia cu străşnicie, l-au dus şi pe el în faţa judecătorului şi, întrucât şi aici s-a arătat de neclintit, a fost aruncat în lanţuri.

6. Apropiindu-se de el ceilalţi fraţi creştini şi întrebându-l care-i cauza acestui elan neaşteptat şi extraordinar, el ar fi răspuns că la trei zile după moartea ei i s-a arătat Potamiana martira în timpul nopţii, i-a pus o coroană pe cap şi i-a spus că s-a rugat lui Dumnezeu pentru el şi că i s-a dat răspunsul că şi el se va învrednici cât de curând de acelaşi sfârşit. La auzul acestui răspuns, fraţii i-au împărtăşit îndată pecetea Domnului[33], iar în ziua următoare, strălucind ca martir al Domnului, i s-a tăiat şi lui capul.

---

[31] Despre Aquila am amintit mai înainte: Cartea VI, III, 3.

[32] <Despre asemenea promisiuni, care apar adeseori în sursele hagiografice, vezi H. DELEHAYE, *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, Bureaux de la Société des Bollandistes, Bruxelles, 1921.>

[33] Adică l-au botezat. El pare să fi fost catehizat de Origen. <Vezi şi H. DELEHAYE, *Les martyrs d'Egypte*, pp. 94, 137.>

7. Se istoriseşte că mulţi alţi locuitori din Alexandria au trecut îndată la învăţătura lui Hristos, în vremea de care vorbim, pentru că, pe când dormeau, Potamiana li s-a arătat şi i-a chemat.

Atât despre acest subiect.

VI
Clement Alexandrinul[34]

Clement, urmaşul lui Panten, a avut conducerea şcolii catehetice din Alexandria până în această vreme[35], aşa încât şi Origen poate fi socotit a fi făcut parte dintre ucenicii săi[36]. Comentând subiectul *Stromatelor* sale, din informaţiile cronologice pe care Clement le dă în prima carte, reiese că el şi-a încheiat lucrarea cu moartea împăratului Commodus[37], de unde deducem că ea a fost scrisă pe vremea dinastiei lui Severus, a cărui epocă o descriem aici.

VII
Despre scriitorul Iuda[38]

În aceeaşi vreme, un alt scriitor cu numele Iuda, comentând în scris despre cele şaptezeci de săptămâni [de ani] din prorocia lui Daniel, stabileşte o cronologie care ajunge până în al zecelea an de domnie a împăratului Severus[39], în care susţinea că venirea lui Antihrist, de care vorbea toată lumea, ar fi aproape, aşa încât furia prigoanei pornite împotriva noastră tulbura cumplit cugetele multora.

---

[34] În traducerea făcută de Rufin, textul capitolelor VI şi VII apare inserat în mijlocul cap. III, 8. Clement e pomenit aici pentru prima oară la conducerea şcolii catehetice.

[35] Adică până pe vremea împăratului Septimius Severus.

[36] Nu-i chiar sigur că Origen l-ar fi avut pe Clement ca dascăl (vezi EUSEBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 94, n. 1-3, <unde găsim opinii divergente între J. MUNCK, *Untersuchungen über Klemens von Alexandrien*, Stuttgart, 1933, pp. 224-229, şi R. CADIOU, *La jeunesse d'Origène*, p. 7), nici faptul că Clement ar fi condus şcoala catehetică din Alexandria.>

[37] *Stromate*, I, XXI, 140, 7 (trad. de Pr. D. Fecioru, în *PSB* 5, serie veche, p. 93).

[38] Necunoscut din altă parte, cu excepţia Fericitului Ieronim (*De viris illustribus*, 52), care-l ştie tot din acest text al lui Eusebiu.

[39] <*Cf.* M.J. GAGE, „Les jeux séculaires de 204 et la dynastie des Sévères", în: *Melanges d'archéologie et d'histoire*, t. LI, 1934, pp. 1-46.>

VIII

Despre o faptă neobişnuit de îndrăzneaţă a lui Origen

1. Pe când conducea şcoala catehetică din Alexandria, Origen a săvârşit o faptă care, pe de o parte, este o dovadă foarte mare că mintea lui era încă destul de necoaptă şi de copilărească, dar, pe de altă parte, aduce şi o dovadă strălucită despre credinţa şi puterea lui de renunţare.

2. Căci el ori va fi înţeles prea simplist şi prea copilăreşte cuvintele: „Sunt fameni care s-au făcut fameni pe ei înşişi, pentru Împărăţia cerurilor"[40], ori se va fi gândit că în felul acesta ar împlini cuvântul Mântuitorului, ori, în fine, fiind încă tânăr şi trebuind să propovăduiască adevăruri dumnezeieşti, nu numai în faţa unor bărbaţi, ci şi înaintea femeilor, pentru a putea îndepărta din mintea celor necredincioşi orice posibilitate de bănuială sau de învinuire de viaţă imorală, un imbold lăuntric l-a împins să împlinească în toată deplinătatea acel cuvânt dumnezeiesc. În acest scop şi-a dat toată sârguinţa ca fapta lui să rămână necunoscută celor mai mulţi dintre ucenicii săi.

3. Cu toate acestea, oricât ar fi dorit-o, Origen nu a reuşit să păstreze ascunsă o astfel de faptă. Într-adevăr, când a aflat despre ea Demetrius, întâistătătorul Bisericii [egiptene] de acolo, la început şi-a arătat cea mai mare admiraţie faţă de o faptă atât de îndrăzneaţă, aprobându-i râvna şi sinceritatea credinţei, încurajându-l şi cerându-i să aibă voinţa tare şi îndrumându-l să se dăruiască de acum înainte şi mai mult operei sale catehetice.

4. Aceasta a fost atunci atitudinea episcopului. Dar, la scurt timp după aceea, când a văzut că Origen are mare succes şi este foarte cunoscut şi foarte admirat de către toţi, lăsându-se mânat de mărunte socoteli omeneşti, episcopul a căutat să-l învinuiască în scris înaintea episcopilor din toată lumea de o faptă pe care el o considera cu totul nelalocul ei, deşi cei mai onorabili şi mai distinşi episcopi ai Palestinei, anume cel de Cezareea şi de Ierusalim, socotind că Origen e vrednic de o răsplată şi o cinstire şi mai mare, îl hirotoniseră[41] presbiter.

---

[40] *Matei* 19, 12.

[41] A se vedea şi o serie de considerente noi la Pierre NAUTIN, *Origène. Sa vie et son oeuvre*, Beauchesne, Paris, 1977.

5. Iar întrucât Origen ajunsese de mare vază, numele lui devenind cunoscut în toată lumea grație virtuții și înțelepciunii sale, Demetrius, neavând alt temei pentru care să-l acuze, i-a făcut un mare cap de acuzare din acea veche faptă a lui din tinerețe[42], având chiar îndrăzneala să-i învinuiască și pe episcopii respectivi care-l ridicaseră la treapta preoției.

6. Aceste lucruri s-au petrecut de fapt ceva mai târziu. Căci pentru moment Origen îndeplinea la Alexandria încă nestingherit aceeași lucrare de învățătură dumnezeiască pentru toți care-l căutau zi și noapte, punându-și tot răgazul în slujba învățăturilor dumnezeiești și a ucenicilor săi.

7. După ce Severus a domnit mai bine de optsprezece ani, i-a urmat la tron fiul său Antoninus[43]. În această vreme, printre cei care s-au purtat vitejește în timpul persecuției și care au fost ocrotiți de Providența lui Dumnezeu în lupta pentru mărturisirea credinței, s-a numărat și un oarecare Alexandru, despre care adineauri am amintit că îndeplinise slujba de episcop în Ierusalim. El a făcut o atât de strălucită mărturisire în favoarea credinței în Hristos, încât a fost considerat vrednic de scaunul episcopal menționat, cu toate că Narcis, predecesorul său, era încă în viață[44].

IX

Despre minunile săvârșite de Narcis

1. Astfel, pe temeiul unei tradiții transmise de frați din generație în generație, cetățenii acelei comunități [creștine din Ierusalim] o istorisesc, între alte fapte minunate săvârșite de Narcis, și pe următoarea: 2. odată, cu ocazia privegherii celei mari din Vinerea Paștilor[45], se spune că diaconilor li s-a terminat untdelemnul, fapt

---

[42] Origen a regretat mai târziu castrarea sa (*Comentariu la Matei*, XV, 3, în *PG* 13, 1257). Pe de altă parte, se știe că Meliton de Sardes, deși era eunuc, ajunsese episcop. <Vezi și H. LECLERCQ, „Castration", în: *Dictionnaire d'archeologie chrétienne et de liturgie*, t. II/2, col. 2369-2372.>

[43] Caracalla, rămas singur împărat, sub numele de Antoninus, după suprimarea fratelui său, Geta (27 februarie 212).

[44] Despre amândoi vorbește Eusebiu mai jos: Cartea VI, IX și XI, după ce în Cartea V, XII, 2, îl menționează nominal pe Narcis. <Mai înainte, în Cartea VI, VIII, 4, se face aluzie la Alexandru, fără a fi însă numit, cum întâlnim în traducerea latină a lui Rufin, ceea ce permite supoziția că anumite manuscrise mai vechi conțineau și această precizare.>

[45] Atunci se priveghea toată noaptea.

care a provocat o foarte mare mâhnire mulţimii. Atunci Narcis a poruncit celor care aveau sarcina să se îngrijească de luminatul lămpilor să scoată apă din fântână şi să o aducă la el. 3. Porunca fiindu-i îndeplinită pe loc, episcopul a rostit o rugăciune asupra acestei ape, după care a poruncit cu o puternică credinţă în Domnul să fie turnată în lămpi. S-a săvârşit şi acest lucru şi, printr-o putere mai presus de orice exprimare, printr-o minune extraordinară şi dumnezeiască, firea apei s-a schimbat, prefăcându-se în ulei, şi se pare că mulţi dintre fraţii de acolo ar fi păstrat până în vremea de azi un rest din uleiul acela, ca dovadă a minunii săvârşite atunci[46].

4. Dar despre viaţa acestui om se mai istorisesc şi foarte multe alte fapte minunate, vrednice de a fi pomenite, printre care şi următoarea: fiindcă nişte indivizi netrebnici nu se puteau împăca nicicum cu vigoarea şi fermitatea vieţii sale, de teamă că, dacă ar fi prinşi, nu vor putea suporta o cruntă pedeapsă, întrucât cugetul lor era încărcat de multe fărădelegi, au luat-o ei înainte, urzind împotriva lui o conspiraţie şi punând pe seama lui o calomnie îngrozitoare.

5. Iar ca să dea şi mai multă siguranţă auditoriului lor, ei şi-au întărit acuzaţiile prin jurăminte: unul a jurat să piară de foc dacă minte, altul să-i fie trupul mâncat de nu ştiu ce boală[47], iar al treilea, să-şi piardă vederea ochilor. Dar nici în chipul acesta, cu toate jurămintele lor, niciunul dintre creştini nu le-a dat atenţie, din pricină că viaţa plină de înţelepciune şi comportamentul prin excelenţă virtuos al lui Narcis strălucea mai tare [decât toate aceste minciuni].

6. Cu toate acestea, nici el n-a mai putut răbda răutatea spuselor lor – de altfel, de mult îşi dorea o viaţă cu adevărat filosofică –, astfel că Narcis a părăsit întreagă comunitatea Bisericii, ascunzându-se în deşert[48] şi trăind foarte mulţi ani ascuns în locuri neştiute de oameni.

7. Însă nici marele ochi al dreptăţii n-a rămas nepăsător faţă de cele petrecute, aşa încât în scurtă vreme cei nelegiuiţi au fost lăsaţi pe seama blestemelor pe care le pronunţaseră cu jurământ

[46] <Vezi şi F. CABROL, „Huile", în: *Dictionnaire d'archeologie chrétienne et de liturgie*, t. VI/2, col. 2790-2791; Bernhard KOETTING, *Peregrinatio religiosa. Wahlfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche*, Regensberg, Munster, 1950, p. 404.>

[47] După cum se va vedea mai departe, era vorba de lepră.

[48] Narcis ar fi astfel primul exemplu de viaţă eremitică.

împotriva lor înșiși. Cel dintâi a ars cu toată familia, s-ar zice fără o cauză precisă, ci doar dintr-o simplă scânteie căzută pe casa în care locuia, așa încât într-o singură noapte el însuși cu tot ce a avut s-a făcut scrum[49]. Celui de-al doilea i s-a umplut trupul dintr-odată din creștet până la tălpi de boala cu care se osândise. 8. Cât despre cel de-al treilea, când a văzut cum s-au sfârșit cei dinaintea lui, cutremurându-se de groaza dreptății de neînlăturat a lui Dumnezeu, Care vede totul, a mărturisit în fața tuturor urzelile puse la cale de toți trei și în căința lui s-a istovit într-un plâns continuu, așa încât până la urmă și-a pierdut vederea ochilor. Acestea au fost pedepsele suferite de cei nelegiuiți pentru minciuna lor.

X
Episcopii de Ierusalim

De vreme ce Narcis se retrăsese dintre oameni, încât nimeni nu știa unde se mai află, întâistătătorii Bisericilor vecine s-au gândit să aleagă și să hirotonească alt episcop. Acesta s-a numit Dios, dar nici el nu a păstorit timp îndelungat și a fost urmat de Gherman, iar acesta, de Gordios[50]. Pe vremea păstoririi acestuia din urmă, ca și cum s-ar fi reîntors la viață, a apărut din nou Narcis și a fost rugat de toți să preia iarăși locul cel dintâi între frați, căci în urma retragerii sale și a modului său filosofic de viețuire și mai ales din cauza răzbunării de care l-a învrednicit Dumnezeu, toți îl cinsteau încă și mai mult decât înainte.

XI
Alexandru

1. Deoarece, din pricina vârstei prea înaintate Narcis nu mai era în stare să-și îndeplinească în mod corespunzător slujirea, Providența dumnezeiască l-a chemat pe mai sus numitul Alexandru[51] – care fusese episcop al altei dioceze[52] – să împartă cu

[49] În unele manuscrise se spune că ar fi venit ca un fulger din cer.
[50] Nu se cunosc date despre viața lor.
[51] Cartea VI, VIII, 7.
[52] Problemele transferării episcopilor și a păstoririi a doi episcopi în aceeași localitate aveau să fie lămurite la Sinodul I Ecumenic.

Narcis slujba episcopală, în urma unei vedenii (revelații, descoperiri) pe care acesta o avusese într-o noapte.

2. Așa se explică de ce, ca și cum aici ar fi fost vorba de o vedenie dumnezeiască (întrucât el venea din pământul Cappadociei, unde fusese ridicat de mai înainte la scaunul de episcop[53]), [Alexandru] a pornit spre Ierusalim să se roage și să cunoască locurile sfinte[54]; or oamenii de aici l-au primit cu mare bunăvoință și nu i-au mai îngăduit să se întoarcă la ai lui. Căci noaptea au avut și ei parte de o descoperire, când un glas foarte limpede li s-a adresat celor mai zeloși dintre ei cerându-le să iasă înaintea porților cetății lor și acolo să-și primească episcopul cel predestinat lor de Dumnezeu. Oamenii așa au făcut și, în înțelegere comună cu episcopii care cârmuiau Bisericile din jur, l-au silit pe Alexandru mai de voie, dar mai ales de nevoie, să rămână la ei[55].

3. De altfel, însuși Alexandru amintește într-o epistolă particulară trimisă antinoiților[56], care s-a păstrat până în vremurile noastre, că Narcis ducea împreună cu el activitatea legată de același scaun episcopal, căci iată cu ce cuvinte se exprimă el spre sfârșitul epistolei: „Vă salută și Narcis, cel de o sută șaisprezece ani împliniți, care a administrat mai înainte acest scaun episcopal și care și acum stă alături de mine și mă ajută cu rugăciunile lui, totodată și el îndemnându-vă să aveți aceleași sentimente de concordie ca și mine".

4. Așa stau lucrurile. După moartea lui Serapion, vrednicia episcopală din Biserica Antiohiei a primit-o Asclepiade, care s-a distins și el ca mărturisitor în vremea persecuției.

5. La instalarea lui face aluzie Alexandru în epistola către locuitorii Antiohiei, în care spune textual: „Alexandru, robul și prizonierul lui Iisus Hristos, către preafericita Biserică a Antiohiei, salutare întru Domnul. Domnul mi-a dat să port niște lanțuri

---

[53] În cuvântarea sa la Sfântul Grigorie Taumaturgul (*PG* 46, 905), Sfântul Grigorie de Nyssa afirmă că Alexandru fusese episcop în Cappadocia. Dar aici Eusebiu nu vorbește de o transferare, ci de o hirotonire a lui Alexandru; *cf.* Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclesiastique*, tome II (ed. G. Bardy), p. 100.

[54] <Despre pelerinaje, vezi H. Leclercq, „Pèlerinages", în: *Dictionnaire d'archeologie chrétienne et de liturgie*, t. XIV, col. 40-176; B. Koetting, *Peregrinatio religiosa. Wahlfahrten* ..., pp. 88 și 322.>

[55] Eusebiu mai amintește și de alte cazuri asemănătoare în Laodiceea (Cartea VII, XI, 26; XXXII, 5, 26).

[56] Localitatea Antinoe a fost întemeiată de împăratul Hadrian în amintirea favoritului său, Antinous. Precizarea lui Eusebiu e cea dintâi informație despre viața creștină din acea localitate.

ușoare[57] atunci când am înțeles, în vremea întemnițării mele, că, potrivit dumnezeieștii Providențe, Asclepiade, cel mai bine pregătit după vrednicia credinței sale, a primit episcopatul sfintei voastre Biserici din Antiohia".

6. El subliniază că această epistolă a trimis-o prin Clement atunci când scrie la sfârșit următoarele cuvinte: „Vă trimit această epistolă, domnii mei și frații mei, prin Clement[58], fericitul preot, bărbat virtuos și respectabil, pe care și voi îl cunoașteți și-l veți recunoaște. Prezența lui aici, potrivit Proniei și supravegherii Stăpânului [nostru], a întărit Biserica Domnului și a făcut-o să crească".

XII

Serapion și scrierile lui

1. Despre îndeletnicirile literare ale lui Serapion se pare că ni s-au păstrat informații și la alți scriitori, dar până în zilele noastre nu cunoaștem decât următoarele: una adresată *Către Domnus*, un personaj care în vremea persecuției s-a dovedit slab și a trecut de la credința în Hristos la superstiția iudaică[59]; alta *Către Pontius și Caricus*. amândoi oameni de-ai Bisericii[60], precum și alte epistole, adresate altora; 2. apoi o altă scriere compusă de el *Despre așa-numita Evanghelie după Petru*, pe care ar fi scris-o ca să combată minciunile cuprinse în această Evanghelie, din cauza anumitor credincioși ai Bisericii din Rhossos, care s-au lăsat duși către învățături greșite, heterodoxe, pe temeiul, zice-se, al acestei scrieri. Găsim potrivit să cităm din această lucrare un scurt pasaj, prin care autorul își expune părerea pe care o avea în această privință, scriind astfel:

3. „Fraților, noi ținem la Petru și la ceilalți apostoli cu aceeași tărie ca și la Hristos. În schimb, avem atâta experiență să respingem

[57] Poate că Eusebiu a calculat greșit întemnițarea lui Alexandru, care ar fi avut loc totuși în jurul anului 203, iar nu cu 8 ani înainte, cum ar reieși din scrisoare. <Cronica lui Eusebiu datează alegerea lui Asclepiade în scaunul Antiohiei în primul an al domniei lui Caracalla, adică în 212.>

[58] Nu e sigur dacă acest Clement va fi fost Clement Alexandrinul. A se vedea și Cartea VI, XIV, 8.

[59] Poate la o erezie iudaizantă.

[60] *Cf.* Cartea V, XIX, 1-2.

pseudoepigrafele puse sub numele lor, întrucât știm că pentru astfel de scrieri n-avem niciun temei tradițional.

4. Căci, pe când eram la voi, socoteam că toți erați legați de credința cea dreaptă și chiar fără să fi citit Evanghelia atribuită lui Petru îmi ziceam: «Dacă numai într-atât constă supărarea voastră, atunci puteți s-o citiți»[61]. Întrucât însă m-am convins din auzite că judecata lor s-a înfundat într-o oarecare erezie, mă voi grăbi să vin din nou la voi. Așadar, fraților, așteptați-mă pe curând!

5. Noi cunoaștem, fraților, din ce fel de erezie provenea Marcianus[62], care se contrazicea pe sine însuși, neștiind ce grăiește. Lucrul acesta îl puteți deduce și din cele ce vi s-au scris.

6. Într-adevăr, noi am reușit să împrumutăm această Evanghelie de la alții, și anume tocmai de la cei care o practică în calitate de urmași ai celor care au introdus-o cei dintâi – și pe care noi îi numim «docheți»[63], pentru că majoritatea ideilor lor țin de această doctrină –, așa încât am putut-o citi și ne-am putut convinge că în cea mai mare parte această Evanghelie consună cu adevărata învățătură a Mântuitorului, dar sunt și câteva pasaje care o contrazic, și anume cele pe care le-am semnalat aici". Atât despre Serapion.

XIII

Despre scrierile lui Clement[64]

1. De la Clement au ajuns până la noi opt cărți intitulate *Stromate* sau, după numele întreg: *Ale lui Titus Flavius Clement Stromate sau note gnostice potrivit filosofiei celei adevărate.*

---

[61] *Evanghelia după Petru* pare un produs popular, lipsit de elemente eretice; totuși e necanonică <(*cf.* Leon VAGANAY, *L'Evangile de Pierre*, Gabalda, Paris, 1930, pp. 112-118).>

[62] Personaj necunoscut, desigur altul decât Marcion.

[63] Oricât de inofensivi ar părea, totuși dacă sunt docheți (adică dintre cei care afirmaseră că Mântuitorul ar fi avut trup aparent), ei sunt eretici.

[64] A se vedea în românește operele lui traduse de Pr. Dumitru Fecioru în coll. *PSB*, vol. 5-6, serie veche. În loc de 8, avem numai 7 cărți la *Stromate*, în această traducere. <Cea mai cunoscută ediție a operei lui Clement din Alexandria este cea a lui Otto STÄHLIN, *Clemens Alexandrinus*, vol. I-III, Leipzig, 1905-1909-1936, în coll. *Griechische christliche Schriftsteller*, apoi cele din coll. *Sources Chrétiennes*. O bogată bibliografie privitoare la acest autor în S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, vol. I, pp. 334-337. În perioada elenistică, termenul στρωματεύς (cu pl. στρωματεῖς) desemna o compoziție literară cu caracter amestecat, compozit sau miscelaneu (*cf.* G.W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, ed. a III-a, 1972, p. 1264). *Apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 105, n. 4.>

2. Același număr de cărți ca și *Stromatele* cuprind și operele sale numite *Hipotipoze*[65], în care amintește nominal despre Panten ca despre dascălul său și în care prezintă explicații la Sfintele Scripturi și la tradițiile cunoscute de el.

3. Tot lui îi aparțin și *Cuvântul de îndemn către greci, Protrepticul*, trei cărți ale lucrării *Pedagogul*, apoi o altă lucrare intitulată *Care bogat se va mântui?*, de asemenea și scrierea *Despre Paști* și tratatele[66] *Despre post* și *Împotriva defăimării*, ca și *Îndemn la răbdare* sau *Către cei de curând botezați*, așa-numitul *Canon bisericesc* sau *Împotriva iudaizanților*, pe care l-a dedicat episcopului Alexandru, de care am amintit mai înainte[67].

4. În *Stromatele* sale Clement nu presară numai pasaje din Scriptura dumnezeiască, ci și din scrierile grecilor, desigur în măsura în care i se părea că ei ar fi scris ceva folositor, amintind și despre concepțiile cele mai răspândite și mai cunoscute atât pentru greci, cât și pentru barbari. 5. În același timp, corectează și părerile false ale ereziarhilor, dându-ne o informare bogată și oferindu-ne material pentru o instruire foarte variată. În general, el pune față în față credința creștină și pe cea a filosofilor, așa încât desigur că de aici a izvorât și temeiul pentru care i s-a dat titlul *Stromate*[68], potrivit cu subiectul abordat.

6. În același timp, el se folosește în această lucrare și de mărturii scoase din Scripturile necanonice combătute, din *Înțelepciunea* zisă *a lui Solomon* și aceea *a lui Isus, fiul lui Sirah*, din *Epistola către evrei*, din *Epistolele* lui Barnaba, Clement și Iuda.

7. Mai amintește, totodată, și de *Cuvântul împotriva grecilor* al lui Tațian, apoi despre Cassian[69] ca autor al unei *Cronografii*, despre Filon, despre Aristobul, despre Iosif, despre Demetrius, despre Eupolemus, toți scriitori iudei, care sunt de părere cu toții că Moise și neamul iudeilor se pot lăuda cu o vechime mai mare decât cea a grecilor[70].

---

[65] Pierdute, cu excepția câtorva fragmente.

[66] Operele menționate în continuare nu ni s-au păstrat.

[67] Cartea VI, XI.

[68] În traducere: *Covoare*.

[69] Iulian Cassian, scriitor rigorist amintit adeseori în *Stromate*.

[70] Teză comună apologeților iudei și creștini. <Despre scriitorii iudei menționați aici, vezi Emil SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Iesu Christi*, ed. a III-a, Leipzig, 1909, vol. III; M.-J. LAGRANGE, *Le judaïsme avant...*, pp. 494-523.>

8. Aceste cărți ale lui Clement sunt pline de o mulțime de alte cunoștințe folositoare. În cea dintâi dintre ele el afirmă despre sine însuși că ar fi foarte apropiat de urmașii apostolilor și tot în aceeași carte făgăduiește că va comenta cartea *Facerii*[71].

9. În scrierea *Despre Paști*[72] mărturisește că a fost silit de prietenii săi să transmită în scris acele tradiții care au fost primite pe cale orală de vechii presbiteri, pentru cei care vor veni după ei. Și tot acolo amintește de Meliton, de Irineu și de alți câțiva, reproducând și extrase din scrierile lor.

XIV

Scrierile pe care le amintește Clement

1. În *Hipotipozele* sale Clement ne oferă, ca să spunem pe scurt, extrase rezumative din întreaga Sfântă Scriptură neotestamentară, fără să uite nici de așa-numitele cărți controversate[73], cum sunt *Epistola lui Iuda*, precum și celelalte *Epistole sobornicești*, apoi *Epistola lui Barnaba*[74], și *Apocalipsa lui Petru*.

2. Despre *Epistola către evrei* el spune că-i a lui Pavel și că a fost adresată evreilor în limba lor proprie, dar că Luca, după ce a tradus-o cu grijă, a editat-o pentru greci în limba lor. De aici vine faptul că „traducerea acestei epistole are aceeași tentă pe care o găsim și în *Faptele apostolilor*"[75].

3. Ea nu începe prin cuvintele: „Pavel, apostolul", cum ar fi de așteptat, căci, zice Clement, „el se adresează evreilor care erau porniți cu o prejudecată și nutreau o bănuială împotriva lui, de aceea e de înțeles că într-un mod foarte inteligent el nu-și pune de la început numele".

---

[71] *Stromate*, I, II, 11; III, XII, 95; IV, I, 3 etc.

[72] Păstrată doar fragmentar.

[73] Pasaj important privitor la stabilirea canonului cărților biblice canonice (ἐνδιαθήκου). <Pentru rolul lui Clement și opinia sa privitoare la formarea canonului neotestamentar, vezi M.-J. LAGRANGE, *Histoire ancienne du Canon du Nouveau Testament*, Gabalda, Paris, 1933; Jean RUWET, „Clément d'Alexandrie, Canon des Écritures et Apocryphes", în: *Biblica*, 29 (1948), pp. 77-99 și 240-268.>

[74] În vechime era socotită „inspirată" (*Stromate*, II, VI, 3; ORIGEN, *Contra Celsum*, I, 63).

[75] <Pasajul e luat textual din *Fragmentele* lui Clement din Alexandria, fiind citat și de către Lampe în *Patristic Greek Lexicon*, p. 1535, *s.v.* χρώς. Opinia lui Eusebiu nu e de reținut aici, deși unii exegeți se întreabă dacă punctul de plecare al *Epistolei către evrei* nu va fi fost o ciornă redactată inițial în ebraică sau aramaică (vezi și Ceslas SPICQ, *L'Épître aux Hébreux*, I, Gabalda, Paris, 1952, pp. 370-378).>

4. Iar ceva mai departe adaugă: „După cum spunea odinioară un preafericit presbiter[76], de vreme ce Domnul a fost trimis la evrei ca apostol al Celui Atotputernic, Pavel, din modestie și din respect față de Mântuitorul, n-a vrut să se intituleze apostol al evreilor, întrucât, fiind în primul rând dascăl și apostol al neamurilor, numai în chip excepțional s-a putut adresa și evreilor".

5. Tot în aceleași cărți, Clement relatează din nou, în legătură cu tradiția vechilor presbiteri privitoare la ordinea Evangheliilor, că acele Evanghelii care conțin spița neamului [lui Iisus] au fost scrise mai întâi.

6. Iar în ce privește *Evanghelia după Marcu*, lucrurile s-au petrecut în împrejurările următoare: după ce Petru propovăduise public învățătura creștină în Roma și făcuse cunoscută Evanghelia cu puterea Duhului Sfânt, mulți dintre cei care ascultaseră aceste predici l-au rugat pe Marcu, ca unul care îl însoțise pe Petru de multă vreme și deci păstrase în amintire cele spuse, să pună în scris cele propovăduite. Fiind îndeplinit acest lucru, el a încredințat Evanghelia celor care aveau nevoie de ea.

7. Aflând de această dorință, Petru n-ar fi intervenit nici ca să-l împiedice, dar nici ca să-l încurajeze. Cât despre Ioan, când a văzut, la urmă de tot, că învățătura privind lucrurile corporale a fost pusă în lumină în [celelalte] Evanghelii, la îndemnul cunoscuților săi și fiind inspirat dumnezeiește de Duhul, a alcătuit Evanghelia sa, care e [mai] duhovnicească [decât celelalte]. Atât ne spune Clement.

8. La rândul său, același Alexandru, despre care a mai fost vorba înainte[77], amintește și el atât despre Clement, cât și despre Panten într-o epistolă adresată lui Origen, vorbind despre ei ca despre niște bărbați pe care i-a cunoscut personal. Iată cum se exprimă: „După cum tu o știi, a fost voia lui Dumnezeu[78] ca prietenia care ne-a venit de la strămoși să rămână nu numai nezdruncinată, ci să devină și mai caldă și mai sigură.

9. Cunoaștem într-adevăr pe acei fericiți părinți care au trăit înainte de noi și după care ne vom înșirui și noi în curând: atât pe Panten, cu adevărat fericitul și domnul nostru, cât și pe sfântul Clement[79], care a fost domnul meu și ajutorul meu, precum și pe alții, dacă au

[76] Nu se știe cine este acest presbiter. E posibil să fie vorba de Panten.

[77] Cartea VI, XI.

[78] *Cf. 1 Tesaloniceni* 4, 3.

[79] <Despre sensul termenilor μακάριος și ἱερός, vezi H. DELEHAYE, *Sanctus. Essai...*, pp. 59-73, și A. J. FESTUGIÈRE, *La saintete*, ed. a II-a, Paris, 1949, pp. 1-26.>

mai fost. Prin mijlocirea acestora am ajuns să te cunosc, pe tine care ești cel mai bun în toate privințele, domnul și fratele meu".

10. Atât despre aceste lucruri. Cât îl privește pe Adamantius (să nu se uite că Origen avea și acest nume[80]), în vremurile pe când Zefirin conducea Biserica romanilor, el însuși scria undeva că pe când se afla la Roma a spus: „De multă vreme am dorit să vizitez cea mai veche Biserică, cea a romanilor". După o scurtă petrecere acolo, el s-a reîntors la Alexandria, 11. îndeplinind cu toată râvna slujba obișnuită de catehet[81]. Demetrius, episcopul de atunci, îl încuraja și-i făcea rugăminți neîntrerupte să îndeplinească fără întârziere tot ce era mai de folos fraților.

XV
Heraclas

Când a văzut că nu-i mai ajungea [timpul] să se adâncească în studiul celor dumnezeiești, spre a cerceta și explica Sfintele Scripturi, și totodată să-i catehizeze pe cei care veneau la el și care nu-l mai lăsau nici să răsufle, căci catehizarea nu se întrerupea de dimineața până seara, Origen a împărțit mulțimile, alegându-l dintre discipolii săi pe Heraclas[82], bărbat râvnitor în cele dumnezeiești, dar care era foarte școlit și îndestul de familiarizat și în filosofie; l-a luat drept coleg pentru munca de catehizare, încredințându-i inițierea debutanților, pentru sine păstrându-și numai instruirea celor mai avansați[83].

XVI
Râvna cu care studia Origen Scripturile Sfinte

1. Atât de mult era pătruns Origen de zelul pentru cercetarea exactă a Sfintelor Scripturi, încât de dragul lor a învățat și limba

[80] Porecla „Adamantius" va fi fost dată lui Origen din tinerețe ori doar mai târziu, ca urmare a muncii lui atât de temeinice.

[81] Păstorirea lui Zefirin a avut loc între anii 198/200 și 217. Venirea lui Origen la Roma, unde a ascultat o predică a lui Hipolit, a avut loc, se crede, în anul 212. <El n-a fost singurul oriental care a mers la Roma (*cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung*..., II, p. 803 și urm; B. KOETTING, *Peregrinatio religiosa. Wahlfahrten*..., pp. 228-245).>

[82] Despre Heraclas, vezi mai sus: Cartea VI, III, 2.

[83] R. CADIOU, *La jeunesse d'Origène*, p. 68. P. NAUTIN, *Origène. Sa vie*..., p. 183.

ebraică, iar scripturile originale[84], folosite de iudei și scrise cu litere ebraice, și le-a însușit ca bun propriu[85]; de asemenea, a dat la iveală edițiile celor care, pe lângă cei șaptezeci[86], tălmăciseră și ei [în grecește] Scripturile Sfinte; în plus, a descoperit și alte traduceri în afara celor curente și folosite – adică în afara celor făcute de Aquila, Simah și Theodotion –, aducându-le la lumină după ce zăcuseră timp îndelungat în nu știu ce unghere ascunse.

2. Din pricină că nu se cunoșteau autorii lor, el ne-a înștiințat doar că pe una dintre aceste ediții a găsit-o la Nikopolis lângă Actium, iar pe alta în alt loc.

3. Oricum, în *Hexaplele* sale la Psalmi, în afară de cele patru ediții cunoscute, el a adăugat nu numai o a cincea, ci și o a șasea și chiar o a șaptea: despre una spune că a găsit-o la Ierihon[87], într-un vas, pe timpul împăratului Antoninus[88], fiul lui Severus.

4. Toate aceste traduceri le-a strâns într-o singură lucrare, împărțind textul în stihuri și versete[89], punându-le unul alături de celălalt, inclusiv textul ebraic. În felul acesta ne-a rămas exemplarul numit *Hexapla*[90], iar pentru o parte din text avem *Tetrapla*, care cuprinde edițiile lui Aquila, Simah și Theodotion, puse față în față cu *Septuaginta*.

XVII
Simah traducătorul

În legătură cu cei care au făcut aceste traduceri ale Bibliei, trebuie să știm că unul dintre ei, Simah, era

---

[84] Lit. „prototipurile".

[85] Cunoștințele de ebraică ale lui Origen au fost destul de modeste, mai ales în comparație cu cele ale Fericitului Ieronim de mai târziu.

[86] Autorii *Septuagintei*.

[87] Săpături recente și mai vechi (1952) au căutat să identifice eventualele urme ale textelor biblice vizate aici, în unul dintre cele mai vechi orașe ale lumii.

[88] Cum s-a spus mai înainte (Cartea VI, VIII, 7), e vorba de Caracalla, care a domnit între anii 211-217.

[89] În grecește: κῶλα.

[90] Pe 6 coloane: text ebraic (în litere ebraice), pe altă coloană text ebraic transcris cu litere grecești, apoi *Septuaginta*, urmată de cele trei versiuni: Aquila, Simah și Theodotion. La *Tetrapla* erau lăsate afară primele două coloane. Manuscrisul original al *Hexaplei* s-a păstrat un timp în biblioteca din Cezareea, dar odată cu venirea arabilor a fost distrus. În 1875 F. Field (Oxford) a încercat o reconstituire a *Hexaplei* pe baza fragmentelor aflate. <Vezi și Henri CROUZEL, *Origen: personajul – exegetul – omul duhovnicesc – teologul*, trad. Cristian Pop, Ed. Deisis, Sibiu, 2014, pp. 110-112.>

ebionit[91]. Erezia numită a ebioniților susține că Hristos e fiul natural al lui Iosif și al Mariei, că a fost simplu om; în schimb, ei pretind că Legea trebuie respectată aspru, așa cum o respectă iudeii, după cum știm deja din cele spuse mai înainte[92]. De la Simah s-au păstrat până astăzi și câteva comentarii, îndeosebi la *Evanghelia după Matei*, în care se pare că se străduiește să-și argumenteze erezia despre care am vorbit. Origen afirmă că aceste lucrări, împreună cu alte tâlcuiri la Scripturi făcute de Simah, le-a primit de la o oarecare Iuliana[93], care, după spusa lui, le-ar fi moștenit de la Simah însuși.

XVIII
Ambrozie

1. Tot în același timp a trăit și Ambrozie[94], care îmbrățișase înainte erezia lui Valentin, dar s-a lăsat convins de adevărul propovăduit de Origen, așa încât, lămurindu-și cugetul ca de o lumină strălucitoare, a trecut îndată la învățătura ortodoxă a Bisericii.

2. În vremea aceea, când faima lui Origen se răspândise pretutindeni, mulți oameni instruiți au venit în jurul lui ca să deprindă alături de el o cunoaștere cât mai temeinică a învățăturilor sfinte. Mulțime de eretici și un mare număr de filosofi dintre cei mai cunoscuți au venit să-l asculte cu râvnă și să învețe de la el, putem zice, nu numai lucrurile sfinte, ci și adevăruri din filosofia profană.

3. Pe toți cei pe care-i vedea că sunt dăruiți cu mai multă putere de înțelegere, Origen îi introducea în disciplinele filosofice, așa cum sunt geometria, aritmetica și celelalte discipline pregătitoare, după care îi făcea să cunoască sectele sau curentele diferite ale filosofiei[95], explicându-le scrierile lor, tâlcuindu-le și examinându-le

[91] Simah favoriza interpretările moralizante. <Vezi Hans Joachim SCHOEPS, *Aus frühchristlicher Zeit. Religionsgeschichtliche Untersuchungen*, Mohr, Tübingen, 1950.>

[92] Cartea III, XXVII, 1. <Vezi și H.L. MANSEL, *Ereziile gnostice...*, pp. 128-133.>

[93] Despre ea, vezi PALLADIUS, *Historia lausiaca*, LXIV.

[94] Ambrozie, sprijinitorul lui Origen, înclinase în tinerețe spre valentinieni. Singur Fericitul Ieronim credea că ar fi simpatizat cu marcionismul (*De viris illustribus*, 56), opinie care a părut cea mai probabilă și lui A. VON HARNACK, *Geschichte der altchristlichen Literatur. Die Ueberlieferung*, Leipzig, 1894, p. 328.

[95] Cine citește scrierile lui Origen se convinge că marele dascăl alexandrin cerea pentru explicarea Scripturii și cunoștințe profane. <Vezi și SFÂNTUL GRIGORIE TAUMATURGUL, *Oratio panegyrica in Origenem* (*PG* 10, 1049-1105).>

cu de-amănuntul, în așa fel încât chiar și printre grecii înșiși acest om era socotit ca un mare filosof.

4. În schimb, pe mulți dintre cei care erau mai puțin înzestrați i-a îndrumat spre studiile enciclice, spunând că pentru ei acestea sunt de cel mai mare folos pentru cunoașterea și pregătirea necesare înțelegerii Sfintelor Scripturi. Oricum, el susținea că și pentru el îndeletnicirea cu științele profane și cu cele filosofice era de cea mai mare trebuință.

XIX

Ce se mai știe despre Origen

1. Cât despre martorii rodnicei activități a lui Origen, aceștia sunt înșiși filosofii greci, care au înflorit în vremea aceea și în scrierile cărora aflăm multe informații despre acest bărbat. Unii dintre ei închină chiar scrieri speciale sau îi dedică lucrări personale judecății sale, așa cum fac unii ucenici pentru dascălul lor.

2. De ce trebuie să spun acest lucru? Amintesc doar de numele lui Porfir, care s-a mutat în vremurile noastre în Sicilia și a alcătuit acolo scrieri împotriva noastră[96], în care se silește să defăimeze Sfintele Scripturi, precum și pe cei care le-au tâlcuit, dar fără să poată aduce nici cea mai mică învinuire împotriva învățăturii noastre, dedicându-se doar, în lipsă de argumente întemeiate, la simple injurii și defăimări la adresa acestor tâlcuitori, și îndeosebi la adresa lui Origen.

3. Pe acesta zice că l-a cunoscut încă de tânăr și încearcă să-l defăimeze; dar, fără să își dea seama, mai curând îl laudă, fie atunci când spune despre el lucruri adevărate, fiindcă nu putea să grăiască despre el altfel, fie și atunci când minte în legătură cu unele lucruri pentru care socotește că nu va fi prins; astfel, o dată îi aduce învinuirea că-i creștin, altă dată descrie aplecarea lui deosebită spre disciplinele filosofice.

4. Iată, de pildă, în ce cuvinte se exprimă despre el: „Unii, doritori să afle o rezolvare pentru perversitatea Scripturilor evreiești

---

[96] Opera lui Porfir cu titlul *Contra creștinilor* cuprindea cincisprezece cărți. Ea s-a pierdut. A. von Harnack a încercat o reconstituire din fragmentele păstrate (Gottingen, 1916). <Vezi și Pierre DE LABRIOLLE, *La réaction païenne. Étude sur la polémique antichrétienne du Ier au VIe siècle*, L'Artisan du Livre, Paris, 1934, pp. 223-296.>

mai degrabă decât să le părăsească, s-au oprit la tâlcuiri neconcludente, pierzându-se în explicații încurcate și necorespunzătoare, care nu numai că nu constituie o apărare pentru învățătura lor ciudată, ci mai curând justifică acceptarea și lauda scornelilor lor proprii. Într-adevăr, despre cele spuse atât de limpede de Moise, ei cred că ar fi fost spuse cu înțeles ascuns[97], ridicându-le până în slava cerului ca pe niște rostiri dumnezeiești pline de taine ascunse, iar după ce au amăgit prin orgoliu simțul critic al sufletului, introduc explicațiile lor proprii".

5. Mai încolo, Porfir continuă: „Acest fel de absurditate provine de la Origen, un bărbat pe care și eu l-am întâlnit pe când era încă tânăr de tot, având încă de pe atunci foarte mare faimă, fiind și acum vestit prin scrierile pe care le-a lăsat și al cărui renume s-a răspândit foarte mult printre dascălii acestor învățături.

6. El ascultase într-adevăr lecțiile lui Ammonius[98], care și-a câștigat în vremurile noastre o foarte mare faimă în filosofie, dobândind de la dascălul său mult ajutor în familiarizarea cu științele, cu toate că, potrivit dreptei orientări în viață, el a urmat un drum cu totul opus.

7. De fapt, Ammonius era creștin[99], fiind crescut de părinții săi în învățături creștine, dar, după ce a început să cugete și să adâncească filosofia, s-a întors curând spre un stil de viață conform legilor. În schimb, Origen era grec, crescut în studii grecești, dar cu timpul va cădea în îndrăzneala barbară[100]. El a făcut astfel un comerț ilicit cu sine însuși și cu abilitatea lui în studii: în viață, el s-a comportat ca un creștin, contrar legilor, dar în privința părerilor despre lucruri și despre dumnezeire, el le-a grecizat, aplicând părerile grecilor unor mituri străine.

8. Trăia mai mult în lumea lui Platon, se întreținea cu scrierile lui Numenius, ale lui Cronius, ale lui Apollophanes, ale lui Longin, ale lui Moderatus, ale lui Nicomah și ale altor bărbați vestiți din

---

[97] Porfir atacă la Origen mai ales tendința lui de a alegoriza textele biblice.

[98] Despre Heraclas se știe că l-a audiat pe filosoful neoplatonic Ammonius Saccas. Origen însuși recunoaște că și el l-a audiat, deși nu-i dă numele.

[99] Porfir se contrazice când spune că Ammonius a fost creștin. Acest creștin pare să fi fost episcopul de Thmuis, care se numea tot Ammonius (*cf.* R. Cadiou, *La jeunesse d'Origène*, p. 233, n. 1).

[100] Porfir exagerează când afirmă că Origen s-a convertit la creștinism după ce fusese crescut în cultura păgână, greacă, ceea ce e absurd. E drept însă că a folosit „metode grecești" spre a explica creștinismul (*cf.* R. Cadiou, *La jeunesse d'Origène*, p. 232).

şcoala pitagoreicilor. Era tot atât de familiarizat cu scrierile lui Chaeremon stoicul şi ale lui Cornutus, de la care a deprins tâlcuirea alegorică a misterelor greceşti, metodă pe care a aplicat-o la scrierile iudaice[101]".

9. Iată, dar, ce spune Porfir în cea de-a treia carte a scrierii sale intitulate *Împotriva creştinilor*. Pe de o parte, are dreptate când vorbeşte despre vieţuirea curată şi despre multilateralitatea cunoştinţelor acestui bărbat, dar, pe de altă parte, minte pe faţă când afirmă că Origen a trecut de la păgânism la creştinism – căci ce altceva urma să zică cel potrivnic creştinilor? –, iar despre Ammonius spune că a decăzut din viaţa cea cuvioasă la moravurile păgâne.

10. Or se ştie că Origen şi-a păstrat învăţătura cea după Hristos pe care o moştenise de la strămoşii săi, după cum ne arată istorisirea de până aici. Cât îl priveşte pe Ammonius, el a rămas până la un moment din viaţa sa curat şi neclintit în concepţia creştină despre viaţă, aşa cum mărturisesc până astăzi lucrările acestui bărbat rămas statornic în faima pe care şi-a câştigat-o în faţa tuturor prin scrierile sale, între altele prin cartea intitulată *Conformitatea dintre învăţătura lui Moise şi cea a lui Iisus* şi multe altele, care se pot găsi încă la iubitorii de lecturi bune şi frumoase[102].

11. Cam atât am crezut potrivit să spun ca să dovedesc, pe de o parte, cât de făţarnic era acest mincinos[103], iar pe de altă parte, cât de priceput era Origen în ştiinţele profane. Despre acest lucru vorbeşte Origen însuşi atunci când se apără de învinuirea pe care i-au adus-o unii, spunând următoarele într-o epistolă de-a sa:

12. „De când mă dedicasem cu toată fiinţa ştiinţei cuvântului [dumnezeiesc], iar faima vieţuirii mele se răspândise până departe, îndată au început să vină alături de mine atât eretici, cât şi oameni învăţaţi în ştiinţele greceşti şi mai ales în filosofie; de aceea, am

[101] Despre aceşti filosofi, vezi J. DANIÉLOU, *Origène*, p. 89 şi urm.

[102] Eusebiu greşeşte acceptând identificarea filosofului Ammonius cu episcopul omonim din Thmuis, care a scris (el, iar nu filosoful) operele amintite (*cf.* Carl SCHMIDT, *Plotins Stellung zum Gnosticismus und kirchlichen Christentum*, Hinrichs, Leipzig, 1900, p. 6, n. 1).

[103] Porfir. <Pentru cunoştinţele profane ale lui Origen, despre care se citează textul Sfântului Grigorie Taumaturgul (*Oratio panegyrica in Origenem*, *PG* 10, 1049-1105), vezi analiza din A. PUECH, *Histoire...*, vol. II, Les Belles Lettres, Paris, pp. 495-502. În citatul dat mai jos din Origen, acesta se fereşte să spună că fusese discipolul lui Panten, limitându-se la afirmaţia că-i imită exemplul.>

socotit că trebuie să cercetez atât învățăturile ereticilor, cât și promisiunile filosofilor de a zice adevărul.

13. Am făcut acest lucru urmând pilda lui Panten, care s-a arătat pe vremuri folositor multora înaintea noastră și care și-a câștigat în această privință o pregătire bogată, ca și exemplul lui Heraclas, care este acum întâistătător între preoții Alexandriei și pe care eu însumi l-am găsit alături de dascălul de discipline filosofice[104], pe care l-a audiat cinci ani înainte ca eu să fi început a audia aceste învățături.

14. Așadar, sub influența acestui dascăl, într-o vreme când purta încă îmbrăcăminte obișnuită, Heraclas a lepădat-o și a îmbrăcat mantaua de filosof pe care o poartă și azi, cu toate că nici azi nu încetează să studieze încă din cărțile grecești, atât cât se poate"[105]. Iată, dar, ce a zis Origen ca să se apere în legătură cu practicarea culturii grecești[106].

15. Iar în vremea aceea, pe când Origen se afla în fruntea școlii din Alexandria, un ofițer oarecare i-a adus lui Demetrius, episcopul comunității, și prefectului de atunci al Egiptului, din partea guvernatorului Arabiei[107], scrisori ca să-l trimită cât mai curând pe Origen, spre a se întreține cu el. Așa a ajuns Origen în Arabia și, în scurt timp, după ce și-a îndeplinit misiunea, s-a reîntors în Alexandria.

16. Între timp însă, izbucnind în oraș o mare tulburare[108], plecând pe furiș din Alexandria, s-a dus în Palestina și s-a așezat în Cezareea. Aici episcopii l-au rugat, cu toate că el nu primise încă

---

[104] Ammonius Saccas.

[105] Epistola aceasta autobiografică va fi fost scrisă din Atena în anul 233, adresând-o episcopului Alexandru al Ierusalimului ca justificare pentru acuzele aduse de episcopul Demetrius al Alexandriei. A se vedea P. NAUTIN, *Origène. Sa vie...*, p. 411. <Despre mantaua de filosof, vezi și TERTULIAN, *De pallio.* Reiese că pe atunci episcopii și preoții nu purtau un veșmânt special.>

[106] Sau „păgâne".

[107] E vorba de Arabia Petreea și Transiordania, cu capitala Bostra. Origen se va reîntoarce acolo de două ori. Călătoria va fi avut loc în anii 214-215. *Cf.* P. NAUTIN, *Origène. Sa vie...*, p. 411. <Fiind vorba de o provincie imperială în acest caz, era guvernată de un legat din clasa senatorială (*cf.* și Pierre LAMBRECHTS, *La composition du Sénat romain, de Septime-Sévère à Dioclétien*, Paris, 1937, p. 27). Vezi și Robert DEVREESSE, *Le Patriarcat d'Antioche*, Paris, 1945, pp. 208-240.>

[108] Știm că o răscoală are loc în anul 215. Ca să înăbușe răscoala, împăratul a jefuit orașul, i-a alungat pe străini, a ridicat un zid împărțind orașul în două. Dar a mai fost o răscoală în 221.

hirotonia sacerdoțiului, să țină cuvântări și să tâlcuiască în adunările Bisericii Scripturile dumnezeiești.

17. Că așa stau lucrurile e limpede din faptul că episcopul Alexandru al Ierusalimului și Teoctist, episcopul Cezareei, scriu în apărarea lor următoarele cuvinte în legătură cu Demetrius [al Alexandriei][109]: „La acestea, el a adăugat în epistola sa că niciodată nu s-a mai auzit spunându-se și nici acum n-ar cunoaște vreun caz ca un mirean să țină predici în fața unor episcopi. Nu știm cum poate vorbi cineva un lucru atât de neadevărat.

18. Căci, acolo unde există oameni în stare să aducă servicii fraților lor, ei sunt invitați de sfinții episcopi să vorbească poporului. Așa a vorbit Evelpist în Laranda, la rugămintea fericitului episcop Neon; tot așa și la Iconium, Paulin, fiind rugat de episcopul Celsus, precum și în Sinade, Teodor, de față fiind episcopul Atticus[110], toți fiind fericiții noștri frați. Și se poate ca astfel de cazuri să se fi petrecut și în alte locuri, dar pe care noi nu le cunoaștem".

În felul acesta, deși încă tânăr, bărbatul despre care vorbim era cinstit nu numai de către compatrioții obișnuiți din preajma sa, ci și de episcopii din alte țări.

19. Dar, întrucât Demetrius l-a rechemat prin scrisori și l-a presat prin diaconii Bisericii să se întoarcă în Alexandria, el a revenit și și-a reluat mai departe îndatoririle sale obișnuite.

XX

Ce alte scrieri se mai cunosc de la oamenii din vremea aceea[111]

1. În vremea aceea înfloreau mulți cărturari și oameni din sânul Bisericii. Din epistolele pe care și le adresau unii altora s-au

[109] <Teoctist era deja episcop al Cezareei în anul 216, fiind încă în viață în vremea papei Ștefan I (254-257); succesorul său, Domnus, este atestat în vremea papei Sixtus al II-lea (257-258). Rezervată la început doar episcopilor, practica predicii era departe de a fi introdusă peste tot în Biserică: în Africa, Fericitul Augustin a fost printre primii care au aplicat-o, ca preot în Hippona. Ceea ce era oarecum obișnuit în Asia Mică ori Palestina, la Alexandria era cu totul neuzitat atunci. *Apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome II, ed. G. Bardy, pp. 118, n. 16 și 17.>

[110] Despre persoanele menționate aici nu avem alte informații.

[111] E vorba de perioada cât a petrecut Origen în Alexandria, deci cam până la anul 230. Cronologia datelor nu e sigură.

mai păstrat unele până astăzi și sunt ușor de procurat. Unele pot fi găsite în biblioteca din Aelia[112], pe care a organizat-o Alexandru, episcopul Bisericii de acolo; din ea am putut aduna și noi materialul necesar întocmirii lucrării de față.

2. Printre acești bărbați, Beryllos este unul care, în afară de epistole, ne-a mai lăsat și diferite alte lucrări de filocalie – el era episcop al arabilor din Bostra[113] –, la fel și Hipolit[114], care era și el întâistătător al unei alte Biserici.

3. Până la noi a ajuns și un *Dialog* pe care l-a compus Gaius[115], un om foarte învățat, care trăia în Roma pe vremea episcopului Zefirin. *Dialogul* a fost îndreptat împotriva lui Proclus, care apăra erezia catafrigienilor. În el este redusă la tăcere îndrăzneala acelor adversari și nerușinarea lor de a compune și alte Scripturi necunoscute până acum. De pildă, el amintește numai treisprezece epistole ale Sfântului Apostol [Pavel], fără să pună la socoteală, alături de ele, și *Epistola către evrei*, pe care până azi unii romani nu o cred că este a apostolului[116].

XXI

Episcopii mai cunoscuți din timpul acela

1. După Antoninus, care a domnit șapte ani și șase luni, a urmat Macrinus. Întrucât acesta a murit după un singur an, la conducerea statului roman a urmat un alt Antoninus[117]. În primul lui an de

[112] Noul oraș construit de Hadrian după dărâmarea Ierusalimului (*cf.* mai sus: Cartea IV, VI, 4), Aelia, avea cea mai veche bibliotecă creștină. <Despre biblioteca din Aelia Capitolina, vezi Joseph DE GHELLINCK, *Patristique et Moyen Age*, t. II, Bruxelles-Paris, 1947, pp. 259-261; C. WENDEL, „Bibliothek", în: *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. II, 1952, pp. 247-248.>

[113] *Cf.* Cartea VI, XXXIII.

[114] *Cf.* Cartea VI, XXII.

[115] *Cf.* Cartea II, XXV, 6. Gaius respingea *Apocalipsa* și *Evanghelia după Ioan*.

[116] A se vedea mai sus: Cartea III, III, 5.

[117] Născut la Lyon la 4 aprilie 188, Caracalla a fost ucis la 8 aprilie 217. Urmașul lui imediat a fost Macrinus, care a domnit numai un an, iar între 218-222 a domnit Elagabal (numit așa pentru că în tinerețe fusese preot al Soarelui). <El este „celălalt Antoninus" din textul lui Eusebiu. *Cf.* Karl BIHLMEYER, *Die Syrischen Kaiser zu Rom (211-235) und das Christentum*, Rottenburg, 1916. Dacă Zefirin a murit în primul său an de domnie, înseamnă că pontificatul său trebuie să se fi sfârșit în 218, nu în 217, cum se admite îndeobște, având în vedere durata de optsprezece ani a păstoririi sale.>

domnie murea și episcopul Zefirin al Romei, după ce-și exercitase ministerul timp de optsprezece ani împliniți.

2. După el episcopatul e încredințat lui Callist, care, după ce a trăit cinci ani, a lăsat ministerul pe mâna lui Urbanus[118]. La rândul său, împăratul Alexandru moștenește între timp împărăția romanilor, întrucât Antoninus n-a domnit decât patru ani[119]. Tot în același timp, Philetos i-a urmat lui Asclepiade în fruntea Bisericii din Antiohia.

3. Mama împăratului, numită Mamaea, care era o femeie foarte religioasă, auzind de faima lui Origen, ce se răspândise peste tot, a făcut orice să ajungă să vadă și ea un asemenea om și să guste din cunoștințele lui teologice admirate de toți[120]. 4. În vreme ce petrecea în Antiohia, ea a cerut prin niște ofițeri din garda ei să i-l aducă acolo, așa încât Origen a petrecut în apropierea ei o anumită vreme, aducându-i multe mărturii privitoare la mărirea lui Dumnezeu și la frumusețea învățăturii dumnezeiești, după care s-a grăbit să-și reia preocupările lui obișnuite [în Alexandria].

XXII

Despre scrierile lui Hipolit, care au ajuns până la noi

Tocmai în acea vreme își compunea și Hipolit multe dintre comentariile sale. Între ele a scris și o lucrare *Despre Paști*, în care a stabilit o metodă de calculare a datei Paștilor, propunând regula[121] după care se pot afla toate amănuntele în legătură cu această sărbătoare pentru un ciclu de șaisprezece ani, luând drept punct de

---

[118] Moartea lui Callist a avut loc probabil în vremea unei răscoale în anul 222. După Zefirin (199-217) și Callist I (217-222), a urmat Urbanus I (222-230).

[119] <Elagabal sau Heliogabal a fost ucis împreună cu mama sa, Iulia Soaemias, în cursul unei revolte militare, în martie 222.>

[120] <Iulia Mamaea era mama noului împărat Alexandru Severus (222-235). Întrevederea ei cu Origen e datată de R. CADIOU, *La jeunesse d'Origène*, pp. 334-338, în anii 224-225, iar de K. BIHLMEYER, *Die Syrischen Kaiser...*, în anul 232.>

[121] Ceea ce-i mai important în această lucrare (unele fragmente au fost descoperite în 1551 într-un cimitir din Roma) sunt tabelele pascale pentru anii 222-233. <Vezi și Joseph SCHMID, *Die Osterfestfrage auf dem ersten allgemeinen Conzil von Nicäa*, Mayer, Viena, 1905, p. 54 și urm; M. RICHARD, „Comput et chronographie chez saint Hippolyte", în: *Mélanges de Science Religieuse*, 7 (1950), pp. 237-268, și 8 (1951), pp. 19-50; M. RICHARD, „Encore les problèmes d'Hippolyte", în: *Mélanges de Science Religieuse*, 10 (1953), pp. 13-52 și pp. 145-180.>

plecare primul an de domnie a împăratului Alexandru. Dintre celelalte opere ale sale, cele care s-au păstrat până la noi sunt următoarele: *Despre Hexaemeron*, *Despre ceea ce urmează după cele şase zile ale creaţiei*, apoi *Împotriva lui Marcion*, *Despre Cântarea Cântărilor*, *Despre fragmente din prorocia lui Iezechiel*, *Despre Paşti*, *Împotriva tuturor ereziilor* şi multe altele, pe care le putem afla păstrate la mulţi [creştini][122].

XXIII

Despre râvna lui Origen şi cum a fost învrednicit să fie hirotonit preot

1. De atunci înainte a început şi Origen să scrie *Comentariile* sale la cărţile dumnezeieştilor Scripturi, operă la care l-a încurajat Ambrozie[123] nu numai cu nenumărate îndemnuri şi rugăminţi, ci şi procurându-i din belşug tot ce-i putea fi de folos.

2. Într-adevăr, mai mult de şapte tahigrafi îi stăteau la dispoziţie când dicta şi care se schimbau alternativ după un anumit timp. Nici numărul copiştilor nu era mai mic şi tot aşa stăteau lucrurile şi cu numărul tinerelor fete care transcriau caligrafic textele[124]. Ambrozie oferea din plin tot ce era de trebuinţă pentru întreţinerea tuturor. Ba mai mult, el depunea o râvnă nespusă în cercetarea zeloasă a dumnezeieştilor profeţii, iar prin această râvnă îl îndemna pe Origen în chip deosebit să-şi redacteze *Comentariile* sale.

3. Aşa stând lucrurile, după ce Urbanus a păstorit vreme de opt ani Biserica Romei, i-a urmat Pontianus[125], iar după Philetos, Zebenus conducea Biserica Antiohiei.

[122] Dintre operele amintite nu s-au păstrat decât *Comentariul la Cântarea Cântărilor* într-o traducere georgiană. Nu ştim dacă scrierea contra ereziilor e identică cu *Philosophoumena*, din care s-au păstrat fragmente. <Pentru mult discutatele aspecte referitoare la viaţa, activitatea şi opera scrisă a Sfântului Hipolit (Romanul), vezi *Bibliografia* din EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II (ed. G. Bardy), p. 122, n. 1; S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, vol. I, pp. 359-361, precum şi HIPOLIT DIN ROMA, *Respingerea tuturor ereziilor*, traducere din limba engleză de Octavian Cocoş, Ed. Herald, Bucureşti, 2017.>

[123] A se vedea studiul şi notele noastre la primele două volume din operele lui Origen în *PSB* 6 şi 7 (serie veche). Tot acolo şi despre rolul lui Ambrozie, ca şi în R. CADIOU, *La jeunesse d'Origène*, pp. 80-86 şi pp. 373-378.

[124] <Despre tahigrafie şi caligrafie atunci, vezi E. PREUSCHEN, „Die Stenographie im Leben des Origenes", în: *Arhiv für Stenographie*, 1905, pp. 6-14 şi pp. 49-55; J. DE GHELLINCK, *Patristique et Moyen Age*, II, p. 214 şi urm.>

[125] <Pontianus a păstorit între 230-235.>

4. În vremea aceea[126], ca să facă față cerințelor urgente cerute de treburile bisericești, mergând în Grecia, Origen a trecut prin Palestina și la Cezareea a fost hirotonit presbiter de către episcopii din acea țară[127]. Frământările produse de acest fapt în legătură cu persoana lui, hotărârile luate de conducătorii Bisericilor în legătură cu aceste frământări, precum și numeroasele foloase pe care le-a adus Origen propovăduirii cuvântului dumnezeiesc ar cere o expunere aparte. Noi am făcut-o după cuviință în a doua carte a *Apologiei* pe care am scris-o pentru el.

XXIV

Comentariile compuse de Origen în Alexandria

1. Față de toate acestea va trebui să adăugăm că, în cartea a șasea a *Comentariilor la Evanghelia după Ioan*, Origen subliniază că primele cinci cărți din această lucrare le-a compus pe când se afla încă în Alexandria și că din întreaga operă asupra acestei Evanghelii au ajuns până la noi numai douăzeci și două de tomuri.

2. În cea de-a noua carte a *Comentariului la cartea Facerii*[128], din totalul de douăsprezece câte sunt, el ne arată că nu numai cele de dinaintea cărții a noua au fost alcătuite în Alexandria, ci și *Comentariile la primii 25 de Psalmi*, apoi cele despre *Plângerile lui Ieremia*[129], din care cinci tomuri au ajuns până la noi și în care amintește și de lucrările *Despre înviere*[130], care cuprind două volume.

3. Chiar și lucrarea sa *Despre principii* a compus-o tot înainte de a pleca din Alexandria[131]. Cât despre cărțile intitulate *Stromate*[132], care sunt în număr de zece, și pe acelea le-a compus tot în același oraș în vremea domniei împăratului Alexandru, după cum o arată înseși notele autografe din fruntea tomurilor.

---

[126] Pe la anul 230. Călătoria în Grecia a avut ca scop combaterea lui Marcion, cum reiese dintr-o epistolă a lui Origen. *Cf.* P. NAUTIN, *Origene. Sa vie...*, pp. 161-166.

[127] Hirotonirea a avut loc în anul 231.

[128] Pierdut, afară de câteva fragmente.

[129] Păstrate parțial.

[130] Pierdute, afară de câteva fragmente.

[131] Păstrată integral într-o traducere latină a lui Rufin. Parțial avem și text grec original păstrat în *Filocalia* (în *PSB* 7, serie veche). A se vedea studiul nostru în: ORIGEN, *Scrieri alese. Partea a treia* (*PSB* 8, serie veche).

[132] Pierdute, cu excepția unor mici fragmente.

XXV

Cum a citat Origen Scripturile canonice

1. La explicarea psalmului întâi, Origen ne dă un catalog al Scripturilor sfinte din Vechiul Testament, atunci când scrie textual: „Trebuie să luăm seama că, după tradiția ebraică, numărul cărților [vetero-testamentare] este de douăzeci și două, număr care la ei este egal şi cu numărul literelor [din alfabetul ebraic]".

2. Ceva mai departe, vorbind despre altceva, el continuă așa: „Cele douăzeci și două de cărți [sfinte] ale evreilor sunt următoarele: cea intitulată *Facerea* şi care la evrei se numește *Breşith*, după cuvântul cu care debutează cartea: «La început»; [a doua carte este] *Ieşirea*, cu numele evreiesc *Uellesmoth*, ceea ce înseamnă: «Acestea sunt numele»; pentru *Leviticul* evreii au *Uikra*, ceea ce înseamnă: «Şi a chemat»; pentru *Numerii* evreii aveau *Ammesphecodeim*, pentru *Deuteronomul* aveau *Elleaddebareim*, care înseamnă: «Acestea sunt cuvintele»; *Isus fiul lui Navi* sau *Iosuebennun*; *Judecătorii-Rut*, la ei într-o singură carte: *Sophteim*; *Regii*, întâia și a doua carte, la ei e o singură carte: *Samuel*, adică: «Cel chemat de Dumnezeu»; *Regii*, cărţile a treia şi a patra, la ei una singură: *Uammelch-David*, adică: «Domnia lui David»; *Paralipomena*, întâia și a doua, la ei într-una singură: *Dabreiamein*, adică: «Cuvintele zilelor»; *Ezdra* întâia și a doua, la ei o singură carte *Ezdra*, ceea ce înseamnă: «Ajutorul»; apoi *Cartea Psalmilor* sau *Spharthelleim*; *Pildele lui Solomon*, în evreiește *Meloth*; *Ecclesiastul*, în evreiește *Koelth*; *Cântarea Cântărilor* – iar nu, cum cred unii, *Cântări ale Cântărilor* – în evreiește *Sirassireim*; *Isaia*, *Iessia*; *Ieremia* cu *Plângerile* și cu *Epistola*, la ei o singură carte, *Ieremia*; *Daniel*, *Daniel*; *Iezechiel*, *Iezechiel*; *Iov*, *Iov*; *Estera*, *Estera*. În afară de acestea mai sunt cărțile *Macabeilor*, numite la ei *Sarbethsabanaiel*"[133].

3. Iată, dar, ce numără Origen în lucrarea amintită mai sus. În primul volum din *Despre Evanghelia după Matei*, el păstrează ordinea canonică bisericească, dovedind că n-a cunoscut decât patru Evanghelii, scriind textual:

[133] Lipseşte din listă indicația prorocilor mici, din care s-a păstrat o bună parte în traducerea lui Rufin. <Absența ei din originalul grecesc e de pus pe seama omisiunii unui copist, fiind greu de admis ca atât Origen, cât şi Eusebiu să fi uitat de ea, mai ales că se găseşte în traducerea latină.>

4. „După cum am învățat din tradiție, în legătură cu cele patru Evanghelii, care sunt și singurele recunoscute în Biserica lui Dumnezeu, câtă se află sub cer, mai întâi a fost scrisă cea *după Matei*, cel care fusese înainte vameș, iar apoi a devenit apostol al lui Iisus Hristos, și pe care a redactat-o pentru credincioșii proveniți din iudaism, compunând-o în limba ebraică. 5. A doua Evanghelie este cea *după Marcu*, pe care a compus-o după îndrumările pe care i le-a dat Petru, care de altfel îl și numește «fiul» său în prima sa *Epistolă sobornicească*, unde zice: «Biserica cea aleasă din Babilon și Marcu, fiul meu, vă îmbrățișează»[134]. 6. A treia este *Evanghelia după Luca*, cel care a fost lăudat de Pavel[135], și care a fost compusă pentru creștinii proveniți dintre neamuri. Ultima dintre toate e *Evanghelia după Ioan*".

7. În cartea a cincea din *Comentariul la Evanghelia după Ioan*, același Origen zice următoarele în legătură cu epistolele apostolilor: „Învrednicindu-se să fie slujitorul după duh, iar nu după literă al Noului Testament, Pavel, ca unul care și-a dus până la capăt propovăduirea Evangheliei începând de la Ierusalim și până în Illyricum[136], nu a trimis totuși epistole în toate Bisericile în care a predat învățătura, ci celor cărora li s-a adresat el nu le-a trimis decât doar câteva rânduri.

8. Petru, pe care e zidită Biserica lui Hristos, pe care «nici porțile iadului nu o vor birui»[137], a lăsat numai o singură epistolă recunoscută, poate și o a doua, a cărei paternitate este însă discutabilă[138].

9. Ce să mai spunem despre cel care s-a aplecat cu capul pe pieptul Mântuitorului[139], despre Ioan, care a lăsat și el o Evanghelie, mărturisind însă că ar putea scrie mai multe cărți decât ar putea cuprinde lumea întreagă[140], și care a scris și *Apocalipsa*, în care i s-a poruncit să tacă și să nu scrie «cuvintele celor șapte tunete»[141]?

10. Ne-a lăsat, e drept, și o *Epistolă* cuprinzând doar câteva rânduri, poate și o a doua și o a treia, dar pe acestea din urmă nu

---

[134] *1 Petru* 5, 13.
[135] *Cf. 2 Corinteni* 8, 18-19; *Coloseni* 4, 14.
[136] *Cf. Romani* 15, 19.
[137] *Matei* 16, 18.
[138] *Cf.* J. CHAINE, *Les Épîtres catholiques*. p. 6.
[139] *Cf. Ioan* 13, 25; 21, 20.
[140] *Cf. Ioan* 21, 25.
[141] *Apocalipsa* 10, 4.

toţi le recunosc canonice[142]; de altfel, amândouă la un loc n-au nici o sută de rânduri".

11. În plus, atunci când e vorba de *Epistola către evrei*, Origen se exprimă în *Omiliile* sale în termenii următori: „Cât priveşte construcţia stilistică, epistola numită *Către evrei* nu are simplitatea graiului sau a exprimării din celelalte scrieri ale apostolului, ci în compoziţia ei are un stil mai grecesc, lucru pe care l-ar recunoaşte orice om care se pricepe cât de cât la felurile diferite de exprimare. 12. De altfel, că ideile din această epistolă sunt minunate şi cu nimic în urma celor din epistolele apostolice recunoscute, de acest lucru se va convinge că e adevărat oricine va citi cu atenţie epistolele apostolice".

13. După aceea, el adaugă: „Cât despre mine, dacă ar fi să-mi dau părerea, aş spune că ideile sunt ale apostolului, dar limbajul şi compoziţia sunt ale cuiva care ţinea minte învăţătura apostolului şi care redactează, aşa-zicând, cu mintea lui cele spuse de dascălul său. De aceea, dacă vreo Biserică crede despre această epistolă că-i opera lui Pavel, n-are decât să o facă, pentru că nu întâmplător au transmis-o cei vechi ca fiind a lui Pavel.

14. Dacă ne-am întreba totuşi cine a scris epistola, trebuie să răspundem că numai Dumnezeu o ştie. Tradiţia ajunsă până la noi o atribuie fie lui Clement, care a fost episcop al romanilor, fie lui Luca, autorul *Evangheliei* şi al *Faptelor* [*Apostolilor*]".

Atât în legătură cu aceste probleme.

XXVI

Heraclas ajunge episcop în Alexandria

Era al zecelea an de domnie a numitului împărat când Origen s-a strămutat din Alexandria în Cezareea[143] [Palestinei] şi a lăsat

[142] A se vedea şi Cartea VII, XXV, 7-11.

[143] E vorba de Alexandru Severus, vărul lui Elagabal. El a domnit între anii 223-235. „Strămutarea" lui Origen va fi avut loc prin anii 231-232. În Cezareea mai fusese până atunci cel puţin de două ori: a) în 215-216, când a fugit din pricina tulburărilor (vezi mai sus, cap. XIV); b) în 228, la trecerea spre Grecia. Atunci va fi fost hirotonit. <Bazându-se pe aceleaşi date oferite de Eusebiu în textul de mai sus, monografia mai recentă a lui Henri Crouzel, publicată pentru prima oară în 1985, susţine că „strămutarea" lui Origen de la Alexandria la Cezareea a avut loc în anul 233 (H. Crouzel, *Origen: personajul – exegetul...*, pp. 53-54)>.

pe seama lui Heraclas școala catehetică de acolo. Nu după multă vreme a murit și Demetrius, episcopul Bisericii alexandrinilor, după ce și-a îndeplinit slujba vreme de peste patruzeci și trei de ani. În locul lui a urmat Heraclas.

XXVII
Atitudinea episcopilor față de Origen

Pe vremea aceea se distingea Firmilian, episcopul Cezareei Cappadociei[144], care avea față de Origen o admirație atât de mare, încât l-a chemat chiar în părțile sale spre a fi de folos Bisericilor de acolo; mai târziu, s-a dus el însuși până în Iudeea și a petrecut cu el o bucată de vreme ca să-și îmbunătățească pregătirea pentru cele dumnezeiești[145]. Dar nu numai atât, ci și întâistătătorii Bisericilor din Ierusalim, Alexandru, și al celei din Cezareea Palestinei, Teoctist, au rămas statornic alături de el, socotindu-l singurul lor dascăl și îngăduindu-i să se îndeletnicească cu tălmăcirea dumnezeieștilor Scripturi și cu cealaltă activitate de propovăduire a învățăturii bisericești[146].

XXVIII
Persecuția lui Maximin

După ce împăratul roman Alexandru și-a dus până la capăt domnia sa vreme de treisprezece ani, a urmat la tron cezarul Maximin. Acesta, dintr-o ură față de casa lui Alexandru, care era formată din mai mulți oameni credincioși, a pus la cale o persecuție, poruncind să fie nimiciți numai capii bisericilor, pe care i-a socotit drept singurii vinovați de [rapida răspândire a] învățăturii evanghelice[147].

[144] Firmilian a păstorit între 230-248. <*Cf.* A. von Harnack, *Geschichte der altchristlichen...*, p. 407 și urm; A. von Harnack, *Die Chronologie*, II, Leipzig, 1897, p. 102 și urm.>
[145] A se vedea Cartea VI, XXIII, 4 și XIX, 17-18.
[146] Origen s-a instalat atunci statornic în Cezareea Palestinei, unde și-a redeschis școala. În vremea persecuției lui Maximin, el a părăsit însă orașul, se pare că pentru cealaltă Cezaree, a Cappadociei, unde a primit ospitalitatea Iulianei, de care se scrie mai sus (Cartea VI, XVII). Vezi și Palladius, *Historia lausiaca*, LXIV.
[147] Moartea lui Alexandru Severus (18 martie 235) a avut loc în nord-vestul imperiului, aproape de actualul München, unde căuta să oprească răscoalele interminabile. Urmașul său, Maximin Tracul (235-238), inaugurează „criza politică a imperiului", așa-numita

În acea vreme a compus și Origen cartea *Exortație la martiriu*, pe care a închinat-o lui Ambrozie și lui Protoctet, preot al comunității din Cezareea, pentru că pentru amândoi situația din vremea persecuției ajunsese să fie deosebit de grea[148]. Se istorisește că amândoi acești bărbați s-au luat la întrecere în mărturisirea credinței în vremea domniei împăratului Maximin, care n-a durat mai mult de trei ani. Despre perioada acestei persecuții ne informează Origen și în cartea a douăzeci și doua a *Comentariului la Evanghelia după Ioan* și în diferite epistole.

XXIX

Cum l-a rânduit Dumnezeu pe Fabian ca episcop al Romei

1. După Maximin a urmat la conducerea romanilor Gordian[149], iar Anterus a urmat la conducerea Bisericii din Roma după Pontianus, care fusese episcop vreme de șase ani, iar după ce Anterus a păstorit vreme de numai o lună[150], i-a urmat Fabian.

2. Se istorisește că, după moartea lui Anterus, Fabian a venit de la țară împreună cu alții și s-a instalat la Roma, unde va fi ales apoi prin sorți într-un chip cu totul ieșit din comun, printr-o lucrare a harului dumnezeiesc și ceresc. 3. Căci, pe când toți frații stăteau adunați în vederea alegerii celui care urma să fie episcop, numele foarte multora dintre bărbații vestiți și celebri erau în mintea majorității; numai la Fabian, care era de față, nu se gândea nimeni. Și totuși, la un moment dat, un porumbel a coborât deodată din văzduh și s-a așezat pe capul lui, parcă imitând pogorârea Duhului Sfânt peste Mântuitorul, în chip de porumbel[151].

„epocă a celor treizeci de tirani". Dar Maximin avea și ranchiună pe membrii familiei Severilor, între altele și pentru că se arătaseră prea toleranți față de creștini.

[148] A se vedea textul scrierii și studiul introductiv în: Origen, *Scrieri alese. Partea a treia*, *PSB* 8, serie veche, p. 345 și urm. <Origen a scris *Contra lui Celsus* la îndemnul lui Ambrozie, care nu a murit în cursul persecuției lui Maximin, ca de altfel și Protoctet.>

[149] Maximin a fost ucis la 10 mai 238. Dintre Gordieni, doi au fost uciși după două luni și jumătate, cel de-al treilea a urcat pe tron la 9 iulie 238, domnind până în 244.

[150] Eusebiu greșește: în loc de o lună, e vorba de patruzeci și două de zile. Anterus fusese exilat în Sardinia. <După o altă sursă, Pontianus a abdicat la 28 septembrie 235, fiind exilat în Sardinia. În locul său a fost ales Anterus la 21 noiembrie 235, cârmuind Biserica până la 3 ianuarie 236.>

[151] *Cf. Matei* 3, 16; *Marcu* 1, 10; *Luca* 3, 22; *Ioan* 1, 32.

4. În fața acestei întâmplări, întreg poporul, ca și când ar fi fost îndemnat de un duh dumnezeiesc, într-o singură tresăltare și într-un singur suflet a strigat: „Vrednic este!" și în deplin acord l-a luat și l-a așezat fără zăbavă pe scaunul episcopal.

Tot în vremea aceea, după ce episcopul Zebenus al Antiohiei s-a mutat din viață, cel care a primit conducerea a fost Vavila. Apoi, în Alexandria, după ce Heraclas a preluat sarcina [episcopală] păstorind în urma lui Demetrius, la cârma școlii catehetice din acel oraș a urmat Dionisie, care fusese și el unul dintre ucenicii lui Origen[152].

XXX
Ucenicii lui Origen

Pe când Origen își îndeplinea în Cezareea activitățile obișnuite, s-au adunat în jurul lui mulți nu numai dintre localnici, ci și nenumărat de mulți ucenici străini, care și-au părăsit chiar patria lor. Dintre aceștia, cei care ne sunt mai cunoscuți erau Teodor, care purta și numele de Grigorie, celebrul episcop din zilele noastre, precum și fratele său, Atenodor. Amândoi erau pasionați peste măsură de științele grecești și latinești[153], dar Origen a știut să le insufle dragostea pentru [adevărata] filosofie, îndemnându-i să-și schimbe râvna lor de mai înainte cu iubirea față de asceza dumnezeiască. După ce au petrecut în preajma lui Origen vreme de cinci ani împliniți, s-au îmbunătățit atât de mult în cunoașterea lucrurilor dumnezeiești, încât amândoi s-au învrednicit încă de tineri de episcopia Bisericilor Pontului[154].

---

[152] Demetrius a avut o păstorire lungă: 189 - 8 octombrie 232. Heraclas va păstori între 232-248.

[153] A se vedea ORIGEN, *Filocalia*, 13, în *PSB* 7, serie veche, pp. 354-356, *Scrisoarea către Grigorie* a lui Origen. Cei doi frați făcuseră studii mai întâi în Cezareea Cappadociei și voiau să le continue la Beirut. Acum, după ce l-au cunoscut pe Origen, au rămas cinci ani lângă el. <Disciplinele în care excelau romanii erau cele juridice, iar școala din Beirut era renumită în această privință.>

[154] Grigorie va ajunge episcop în Neocezareea Pontului, unde va deveni legendar prin sfințenia și activitatea sa. Despre el vor vorbi în cele mai frumoase cuvinte Sfinții Vasile cel Mare și Grigorie de Nyssa. <Vezi și A. PUECH, *Histoire...*, II, pp. 490-509.>

XXXI
Africanus

1. În aceeași vreme se făcuse cunoscut și [Sextus Iulius] Africanus, autorul mai multor lucrări cu titlul *Cestes*[155]. De la el avem și o epistolă adresată lui Origen, în care își exprimă nedumerirea în legătură cu *Istoria Susanei*[156], de care ne vorbește prorocul Daniel, despre care el nu știe dacă e o carte apocrifă și născocită. Origen îi dă un răspuns foarte consistent[157].

2. De la același Africanus au ajuns până la noi și alte cărți, de pildă *Cronografia*[158] în cinci cărți, o lucrare bazată pe multe fapte reale. În ea își istorisește călătoria pe care a făcut-o în Alexandria din pricina faimei deosebite a lui Heraclas[159], despre care am afirmat și noi că era foarte priceput în studiile filosofice și în celelalte științe grecești și că la urmă a urcat și pe scaunul episcopal din acel oraș.

3. Mai avem încă o epistolă de la același Africanus către Aristide în legătură cu păruta contradicție între genealogiile lui Hristos după Matei și după Luca. În ea se arată clar concordanța dintre Evanghelii pe baza unei povestiri ajunse până la el, despre care am vorbit și noi în prima carte[160] a operei prezente.

---

[155] Sau „broderii", lucrare de conținut profan, păstrată doar fragmentar. <Vezi și Jean-Rene VIEILLEFOND, *Jules Africain, Fragments des Cestes, provenant de la collection des tacticiens grecs, edités avec une introduction et des notes critiques*, Les Belles Lettres, Paris, 1932.>

[156] Evreii nu o consideră carte biblică. Părțile păstrate au fost reeditate în 1909. <Fericitul Ieronim afirmă că a tradus *Istoria Susanei* în latină după ediția lui Theodotion.>

[157] Textul celor două epistole ale lui Origen, la P. NAUTIN, *Origène. Sa vie...*, pp. 176-182 <(vezi și H. CROUZEL, *Origen: personajul – exegetul...*, p. 120). Corespondența dintre Origen și Africanus poate data de pe la anul 240, când cel din urmă era destul de vârstnic. Alte scrisori ale sale au fost publicate de Walther REICHARDT, *Die Briefe des Sextus Julius Africanus an Aristides und Origenes*, Hinrichs, Leipzig, 1909.>

[158] Păstrată doar fragmentar. Conține amănunte biblice și profane. Lucrarea începea de la facerea lumii și ajungea până la anul 221. Sfântul Hipolit Romanul a folosit-o în *Cronograful* său, care ajunge la anul 234.

[159] Poate că ar fi dorit să-l vadă și pe Origen, dar acesta plecase din Alexandria. Vizita va fi avut loc în anul 221.

[160] A se vedea mai sus: Cartea I, VII, 2.

XXXII

Cărțile biblice tălmăcite de Origen pe când se afla în Cezareea

1. Cam în același timp[161] Origen mai compunea și *Comentariile la Isaia* și în același răstimp și pe cele la *Iezechiel*. Dintre acestea, au ajuns până la noi treizeci de tomuri în legătură cu o treime din cartea *Isaia*, adică până la vedenia fiarelor cu patru picioare din pustiu, iar din cele la *Iezechiel*, douăzeci și cinci de tomuri, singurele pe care le-a făcut la toată această carte a profetului[162].

2. Ajungând pe atunci la Atena, și-a încheiat cărțile la *Iezechiel*[163] și le-a început pe cele despre *Cântarea Cântărilor*, pe care le-a dus până la cartea a cincea. După care, întorcându-se iarăși la Cezareea, le-a dus până la capăt, adică până la cartea a zecea[164].

3. Dar la ce bun să întocmim acum lista amănunțită a scrierilor acestui bărbat, pentru care ar trebui scrisă o lucrare specială? De altfel, am transcris-o în relatarea vieții lui Pamfil, sfântul mucenic din vremea noastră. Acolo n-am descris numai râvna lui Pamfil față de cele dumnezeiești, ci am reprodus și lista cărților strânse de el în bibliotecă, fie că ele au fost scrise de Origen, fie de alți scriitori bisericești. Cu ajutorul acestor cataloage, oricine va dori va putea cunoaște în chip foarte amănunțit acelea dintre scrierile lui Origen care ni s-au păstrat[165]. Și acum să ne întoarcem iarăși la firul istorisirii noastre.

XXXIII

Greșeala lui Beryllos

1. Beryllos, despre care s-a vorbit mai înainte[166], episcop în Bostra Arabiei, încerca să introducă lucruri străine credinței,

[161] Deci sub Gordian (anul 238-244).
[162] Din operele acestea s-au păstrat numai fragmente.
[163] Drumul la Atena are loc în anul 240, deci după zece ani de când a mai fost acolo.
[164] Lucrare păstrată numai în traducerea lui Rufin, însă doar prologul, cărțile I-III și parte din cartea IV.
[165] Despre viața lui Pamfil a se vedea EUSEBIU DE CEZAREEA, *Martirii din Palestina*, XI, 3. Lista cărților lui Origen o avem parțial (opt sute de titluri) în *Epistola 33 către Paula* a Fericitului Ieronim. Lista lui Eusebiu avusese două mii de titluri de lucrări. <Vezi în acest sens Ferdinand CAVALLERA, *Saint Jérôme*, t. I/2, Louvain-Paris, 1922, pp. 116-122 și pp. 88-89; Pierre COURCELLE, *Les lettres grecques en Occident, de Macrobe à Cassiodore*, Éditions de Boccard, Paris, 1943, pp. 88-100.>
[166] Vezi mai sus: Cartea VI, XX, 2.

îndrăznind să spună că Mântuitorul şi Domnul nostru n-a avut o existenţă proprie înainte de a fi venit să petreacă printre oameni, de aceea nu avea nici dumnezeire proprie, ci numai pe a Tatălui, Care S-ar fi sălăşluit în El[167].

2. În faţa acestei situaţii, întrucât foarte mulţi episcopi au avut cu acest om discuţii şi cercetări, în cele din urmă, între alţii, a fost chemat acolo şi Origen[168]. La început şi el a intrat în discuţii cu acesta ca să-i cunoască părerile, după aceea, întrucât acum ştia despre ce-i vorba, l-a readus la ortodoxie în problemele în care se rătăcise, convingându-l prin argumentarea sa, readucându-l iarăşi la adevărul învăţăturii şi restabilindu-l în părerile sănătoase de la început.

3. Scrierile lui Beryllos se păstrează până astăzi, după cum se păstrează şi hotărârile sinodului convocat din pricina lui[169], cuprinzând la un loc şi întrebările puse de Origen, precum şi convorbirile avute cu cei din comunitatea sa, cu alte cuvinte întreg dosarul celor întâmplate atunci.

4. Despre Origen ne-au dat nesfârşit de multe informaţii şi oamenii mai bătrâni din vremea de azi, din care cred că multe ar trebui lăsate la o parte ca neavând nicio legătură cu lucrarea de faţă. Dar toate lucrurile ce trebuie cunoscute despre acest om le putem deduce din *Apologia* pe care am întocmit-o în apărarea lui eu şi cu Pamfil, sfântul mucenic din zilele noastre, apologie pe care am făcut-o cu multă grijă lucrând împreună[170], din pricina celor implicaţi în dispută.

XXXIV

Ce evenimente au avut loc pe vremea lui Filip [Arabul]

Încheindu-şi Gordian domnia peste romani după şase ani împliniţi, la putere i-a urmat Filip, împreună cu fiul său, numit tot

---

[167] Rătăcirea lui Beryllos va fi fost apropiată de cea a lui Heraclides, care avea îndoieli mai ales în legătură cu persoana Mântuitorului. A se vedea ORIGEN, *Convorbirile cu Heraclide*, în *PSB* 8 (serie veche), pp. 313-344.

[168] Călătoria lui Origen la Bostra va fi avut loc între anii 238-244.

[169] <*Cf.* A. WICKENHAUSER, „Zur Frage nach der Existenz von nizanischen Synodalprotokollen", în: F.J. DÖLGER, *Konstantin der Grosse und seine Zeit*, Freiburg im Breisgau, 1913, pp. 127-128.>

[170] *Cf.* Cartea VI, XXIII, 4.

Filip. Se istoriseşte că Filip era creştin şi că în ziua ultimei priveghei de noapte din Postul Paştilor el ar fi dorit să ia parte împreună cu mulţimea la rugăciunile făcute atunci în Biserică, dar că întâistătătorul locului nu i-a îngăduit să intre înainte de a fi făcut mărturisire publică şi de a se fi înscris el însuşi în rândul celor consideraţi păcătoşi şi care ocupau locul penitenţilor; altfel, într-adevăr, dacă împăratul n-ar fi făcut aşa ceva, desigur că el n-ar fi fost niciodată primit de către întâistătător, din cauza multor plângeri ale celor care erau împotriva lui. Se spune că Filip s-ar fi supus de bunăvoie, arătându-şi şi prin fapte sinceritatea şi evlavia atitudinilor sale, referitoare la frica de Dumnezeu[171].

XXXV

Dionisie îi urmează lui Heraclas în episcopat

În cel de-al treilea an de domnie a acestui împărat a încetat din viaţă şi Heraclas, după ce a păstorit şaisprezece ani peste Biserica Alexandriei. Lui i-a urmat Dionisie.

XXXVI

Alte scrieri alcătuite de Origen

1. În timp ce pe atunci, cum era firesc, credinţa se răspândea mereu, iar învăţătura noastră se propovăduia deschis pretutindeni, se spune că Origen, fiind trecut de şaizeci de ani[172] şi dobândindu-şi, în urma lungii sale experienţe, o foarte mare îndemânare, a îngăduit tahigrafilor să multiplice din cuvântările ţinute de el înainte în public, lucru pe care până atunci nu-l îngăduise.

---

[171] Istoricii neagă că împăratul Filip Arabul (244-249) ar fi fost creştin. Ca şi Elagabal, va fi avut simpatii faţă de creştinism, dar mai mult nu. Sfântul Ioan Gură de Aur ne-a lăsat în *Cuvântarea la fericitul Vavila*, 6, informaţia că acest Vavila l-ar fi oprit să intre în Biserică. <A se vedea SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Predici la sărbători împărăteşti şi Cuvântări de laudă la sfinţi*, ediţia a II-a (*PSB* 14, serie nouă), Ed. Basilica, Bucureşti, 2015, p. 338.> Fericitul Ieronim (*De viris illustribus*, 54) afirmă clar că Filip era creştin. <Faptul e puţin probabil, dar se pare că ar fi fost interesat de creştinism, asemenea lui Alexandru Severus (222-235). Episodul relatat aici de Eusebiu se apropie de cel relatat mai târziu de Teodoret, în legătură cu penitenţa lui Teodosie I.>

[172] Informaţia aceasta ne ajută să stabilim data naşterii lui Origen, anume anul 185.

2. Tot pe atunci el a compus și cele opt cărți de răspuns la scrierea îndreptată împotriva noastră de către Celsus epicureul și intitulată *Cuvânt adevărat*[173], apoi cele douăzeci și cinci de tomuri din lucrarea *Despre Evanghelia după Matei*[174], precum și cărţile *La cei doisprezece proroci*, din care nu ni s-au păstrat decât douăzeci și cinci[175].

3. Mai avem de la el și o epistolă adresată împăratului Filip însuși, alta către soția acestuia, Severa[176], precum și diferite altele către mai mulți. Toate epistolele pe care le-am putut aduna și care se puteau păstra separat la câte un particular, strânse de noi în volume speciale ca să nu se împrăștie și să se piardă, sunt în număr de peste o sută.

4. Tot el a scris și episcopului Fabian al Romei, precum și multor altor conducători ai Bisericii în legătură cu ortodoxia sa[177]. În sfârșit, mai sunt și textele din cartea a șasea a *Apologiei* pe care am scris-o în legătură cu acest bărbat.

XXXVII

Rătăciri printre arabi

În vremea despre care vorbim, au apărut și în Arabia oameni care voiau să introducă o învăţătură străină de adevăr. Căci ziceau ei că, pentru timpul de față [al vieţii pământești], sufletul omenesc moare deodată cu trupul atunci când i-a sunat ceasul și se nimicește împreună cu el, dar că la un anumit moment, anume chiar atunci când va avea loc învierea, sufletul va învia și el deodată cu trupul. Tot cu acea ocazie s-a ţinut și un sinod deloc

[173] Despre lucrarea *Contra lui Celsus* a se vedea studiul și cartea întreagă în ORIGEN, *Scrieri alese. Partea a patra* (*PSB* 9, serie veche), studiu introductiv, trad. și note de Pr. Teodor Bodogae, colaboratori: N. Chircă, T. Laţcu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1984. <De fapt, Celsus nu era epicurian, dar Origen îl tratează adeseori ca atare (*cf.* P. DE LABRIOLLE, *La réaction païenne...*, pp. 135-137; A. PUECH, *Histoire...*, II, pp. 413-429).>

[174] Ni s-a păstrat în grecește și în traducere latină sub titlul *Commentariorum Series*.

[175] Pierdute în întregime.

[176] Și acestea pierdute.

[177] A se vedea studiul nostru din *PSB* 7 (serie veche), ca și R. CADIOU, *La jeunesse d'Origène*, pp. 392-394.

neînsemnat[178], la care a fost convocat din nou și Origen, și, după ce a ținut cuvântări înaintea poporului în legătură cu problema discutată, s-a ajuns până acolo încât a schimbat gândurile celor care se rătăciseră.

XXXVIII

Erezia helchesaiților

Tot pe atunci și-a avut începuturile o altă pervertire [a credinței]: e vorba de așa-numita erezie a helchesaiților[179], dar care s-a stins îndată după ce a apărut. Despre ea amintește Origen într-o omilie ținută în fața poporului în legătură cu *Psalmul 82*, unde spune textual următoarele: „În timpul de față s-a ivit cineva care se încumeta că poate să argumenteze o doctrină atee și cu totul lipsită de pietate, așa-numita învățătură a helchesaiților, care s-a ridicat de curând împotriva Bisericilor. Vă voi înfățișa câte lucruri rele propagă această învățătură, pentru ca să nu vă lăsați amăgiți de ea. Ea respinge anumite pasaje din întreaga Scriptură, dar se folosește încă de cuvintele scoase din întreg Vechiul Testament și din Evanghelii, însă nu vrea să știe nimic din scrierile apostolilor. Ea mai afirmă că tăgăduirea credinței nu are nicio importanță și că, în caz de nevoie, omul cugetător ar putea tăgădui cu gura credința sa, dar cu inima nu. Ei ne mai arată și o carte despre care spun că ar fi căzut din cer[180]; cine ascultă de ea și crede în ea va primi iertarea păcatelor, o altă iertare decât cea dată [nouă] de Iisus Hristos".

---

178 Între 244-248. <Vezi și Jean SCHERER, *Entretien d'Origene avec Heraclide et les éveques ses collegues sur le Pere, le Fils et l'Ame*, Institut français d'Archeologie orientale, Cairo, 1949.>

179 Eusebiu greșește. Helchesaiții au fost cel puțin cu o sută treizeci de ani mai vechi (*cf.* EUSEBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 140).

180 Despre cărțile „căzute din cer" a se vedea același EUSEBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome II (ed. G. Bardy), p. 140. <P. SAINTYVES, *Les reliques et les images légendaires*, Paris, 1912, pp. 306-332; E. RENOIR, „Christ (Lettre du)", în: *Dictionnaire d'archéologie chretienne et de liturgie*, t. III, pp. 1534-1546; Rudolf STUEBE, *Der Himmelsbrief*, Tubingen, 1918; C. BRUNEL, „Versions espagnole, provençale et française de la lettre du Christ tombée du ciel", în: *Analecta Bollandiana*, LXVIII (1950), pp. 383-396. Vezi, de asemenea, W. BRANDT, *Elchasai, ein Religionsstifter und sein Werk*, Leipzig, 1912; Joseph THOMAS, *Le mouvement baptiste en Palestine et Syrie*, Gembloux, 1935; Carl SCHMIDT, Walter TILL, *Die beiden Bucher des Jesu* (col. *Griechische Christliche Schriftsteller*), ed. a II-a, Berlin, 1954; alte titluri în S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, vol. I, p. 371.>

XXXIX

Evenimentele mai importante de pe vremea domniei lui Decius

1. După ce Filip a domnit șapte ani, a urmat la tron Decius, care din ura pe care o avea față de Filip a început o persecuție împotriva Bisericilor[181], în cursul căreia și-a sfârșit viața ca martir în Roma episcopul Fabian[182], în locul căruia a urmat Cornelius.

2. În Palestina, Alexandru, episcopul Bisericii din Ierusalim, a fost dus din nou pentru Hristos înaintea scaunului de judecată al guvernatorului din Cezareea și, după ce s-a arătat viteaz prin tăria cu care a apărat din nou învățătura creştină, a fost greu încercat cu întemnițarea, la o bătrânețe înaintată și o căruntețe venerabilă[183].

3. După ce a adus în tribunalele cârmuirii o mărturie strălucită şi plină de faimă, murind în temnița de acolo, Mazabanes[184] a fost proclamat ca urmaş al său la episcopatul din Ierusalim.

4. În chip asemănător lui Alexandru, în închisoarea din Antiohia a murit Vavila[185], după ce a mărturisit că este creştin, iar în locul lui, ca întâistătător al Bisericii de acolo, a fost ridicat Fabius.

5. Care și cât de mari au fost suferințele îndurate de Origen în timpul acestei persecuții, cum și-a găsit el sfârşitul într-o vreme când, din pricina invidiei, vicleanul diavol, împreună cu toată armata [de care dispunea], a pornit plin de invidie lupta împotriva lui, cu toate mașinațiunile și puterea, dintre toți cei cu care se războia luându-l pe el drept țintă principală a atacului său;

---

[181] Se apropiau serbările milenare de la întemeierea Romei și Decius (249-251), fiind dornic să restaureze tradițiile imperiale, a pornit o prigoană generală pentru prima oară împotriva Bisericilor. Creştinii erau chemați după liste și obligați să jertfească. Cine refuza era maltratat, închis, i se confisca averea. Se căuta și apostazierea creştinilor.

[182] <Mort la 20 ianuarie 250, Fabian nu a fost înlocuit imediat. Evenimentele sunt pomenite în *Corespondența* Sfântului Ciprian al Cartaginei.>

[183] A se vedea și mai sus: Cartea VI, XI, 5.

[184] <Numele Mazabanes are o rezonanță semitică sau iraniană. Se întâlneşte uneori în inscripțiile din Palmyra (*cf.* Jean CANTINEAU, *Inventaire des inscriptions de Palmyre*, III C, 23 și IX, 26, Imprimerie Catholique, Beyrouth, 1930). E. FRÉZOULS, „Deux nouvelles inscriptions grecques à Volubilis", în: *Revue des Études Grecques*, 65 (1952), p. 369 și urm., l-a găsit într-o inscripție la Volubilis (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 141).>

[185] Vavila va fi murit în anul 251. Pomenirea lui e la 4 septembrie. În cinstea lui ni s-a păstrat un frumos panegiric de la Sfântul Ioan Gură de Aur, tradus în româneşte în *PSB* 14, serie nouă.

care și cât de mari au fost chinurile pe care le-a îndurat acest bărbat din pricina propovăduirii cuvântului lui Hristos, închisori și cazne trupești, răni pe tot trupul, chinuri din pricina lanțurilor de fier și alte torturi în ascunzișurile temnițelor; în ce chip vreme de foarte multe zile, fiindu-i întinse picioarele în butuci până la cel de-al patrulea orificiu al lemnului de pedeapsă și, la urmă, fiind amenințat cu focul, a suferit răbdător; câte au fost celelalte patimi cu care l-au chinuit vrăjmașii, cu ce curaj a răbdat el toate acestea, cum s-au sfârșit apoi pentru el toate într-o vreme când judecătorul se străduia din toată puterea și cu toată râvna să nu-i ia viața, în sfârșit, câte cuvinte pline de folos a lăsat pentru cei care aveau nevoie de îmbărbătare, toate acestea se păstrează în chip amănunțit și exact în foarte multele epistole rămase de la acest bărbat[186].

XL

Întâmplările prin care a trecut episcopul Dionisie

1. Informațiile despre Dionisie[187] le vom lua dintr-o scrisoare a lui către Gherman[188], în care, vorbind despre sine însuși, spune următoarele: „Eu vorbesc ca și cum m-aș afla înaintea lui Dumnezeu și El știe că nu mint[189]. Deci nici de capul meu, nici fără ajutorul lui Dumnezeu n-am fugit.

2. Dar mai înainte, atunci când – la timpul său – se publicase edictul de persecuție al lui Decius, atunci, tocmai în ceasul acela,

---

[186] Din păcate, nu ni s-a păstrat niciuna dintre epistolele pe care, după spusa Fericitului Ieronim (*De viris illustribus*, 54), Origen le-ar fi scris „mai multora" după ce a ieșit din temniță. Tot Fericitul Ieronim adaugă acolo că, după ieșirea din temniță, ar mai fi trăit până în vremea împăraților Gallus și Volusianus, până la împlinirea vârstei de 69 de ani (deci până în anul 254) și că ar fi fost înmormântat în orașul Tyr, unde mormântul i s-ar fi păstrat multă vreme. Patriarhul Fotie preia și el această părere (*Bibliotheca*, cod. 118).

[187] Are dreptate G. Bardy (în: EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome II, p. 143) că de acum înainte Eusebiu mai mult reproduce din epistolele Sfântului Dionisie de Alexandria, necunoscute. Cele mai multe sunt amintite în alte izvoare. <Fragmentele păstrate din ele au fost adunate de C.L. FELTOE, *The Letters and other Remains*...>

[188] Nu se cunoaște unde a păstorit el ca episcop, dar se știe că l-a acuzat pe Dionisie că a fugit în timpul persecuției lui Valerianus. Dionisie îi răspunde, răspuns care va fi avut loc după anul 257. Valerianus domnește între anii 253-260.

[189] *Cf. Galateni* 1, 20.

[prefectul] Sabinus[190] a trimis un frumentar[191] să mă caute, iar eu rămăsesem în casă vreme de patru zile, căci așteptam sosirea acestuia. El însă scotocea prin toate ungherele: drumuri, râuri, câmpuri, pe unde bănuia că m-aş fi ascuns sau pe unde m-aş fi făcut scăpat. Parcă l-ar fi orbit cineva, aşa nu-mi găsea el casa unde petreceam. Într-adevăr, el nu putea crede că, în timp ce eram urmărit, eu rămăsesem totuși acasă.

3. Și, după a patra zi, Dumnezeu mi-a poruncit să plec; și, conducându-mă El în chip miraculos pe mine și pe copiii mei[192], precum și pe mulți dintre frați, am plecat cu toții împreună. Că aceasta a fost lucrarea Providenței lui Dumnezeu, a arătat-o viitorul, în care am fost poate de folos unora dintre frați".

4. Pe urmă, după ce a spus și alte lucruri, ne-a arătat ce i s-a întâmplat ca urmare a fugii sale, adăugând următoarele: „Către apusul soarelui, eu și însoțitorii mei am căzut în mâinile ostașilor și am fost duși la Taposiris [lângă Alexandria]. Datorită Providenței dumnezeiești, în mod cu totul întâmplător Timotei[193] nu era atunci acasă, așa încât el n-a fost arestat, dar, când a sosit mai târziu, a găsit casa goală, iar slujitorii o păzeau; cât despre noi, fuseserăm luați prizonieri".

5. Și iarăși, după câteva cuvinte, continuă: „Și în ce a constat minunata purtare de grijă a Providenței? Căci va trebui să spun adevărul întreg. Unul dintre țărani l-a întâlnit pe Timotei, care fugea tulburat, și l-a întrebat de ce este atât de grăbit?

6. Acesta a spus adevărul[194], iar acela, auzindu-l, – trebuia să participe la o cununie, căci e obiceiul la acești oameni să petreacă noaptea întreagă la astfel de întruniri –, i-a informat pe meseni

[190] Aurelius Appius Sabinus era prefectul Egiptului (*cf.* A. Stein, *Die Praefekten...*, 1950).

[191] *Frumentarius* putea fi și negustor de grâne, dar și furnizorul care aproviziona armata cu hrană. Să nu uităm că Egiptul era „grânarul imperiului". Din punct de vedere administrativ, Egiptul era domeniul rezervat exclusiv împăratului, care era reprezentat acolo printr-un prefect din ordinul ecvestru. Abia Diocletian va integra cu adevărat Egiptul în imperiu. Dar acest lucru explică și multe tulburări și răscoale care au avut loc în Egipt. Tulburările descrise aici începuseră din 248.

[192] <Unii istorici, printre care și G. Bardy, consideră că în acest caz termenul „copii" are sens metaforic, în fapt fiind vorba de servitorii episcopului Dionisie, neexistând nicio dovadă că Dionisie ar fi avut copii, deși lucrul nu e deloc imposibil.>

[193] După unele opinii, Timotei va fi fost fiul episcopului Dionisie.

[194] Peripețiile descrise de episcopul Dionisie sunt palpitante. Nu trebuie să se uite și rolul preponderent jucat înainte de evrei în Alexandria, iar acum de creștini. Ar putea fi vorba și de o atitudine de frondă a egiptenilor față de soldații romani.

îndată ce a ajuns la ei. Aceștia au sărit cu toții într-o clipită, ca la un semnal, și au sosit foarte repede, au dat buzna peste noi și, scoțând tot felul de strigăte, s-au apropiat de noi, care eram întinși pe paturi fără cuverturi, în vreme ce soldații care ne păzeau au luat-o îndată la fugă.

7. În acel moment, Dumnezeu știe, m-am gândit mai întâi că niște tâlhari[195] au dat peste noi ca să fure și să jefuiască, de aceea am rămas câteva clipe încă pe pat; rămânând gol, doar cu un veșmânt de in, voiam să le dau celelalte haine, pe care le aveam așezate alături. Ei însă mi-au poruncit să mă scol și să ies cât mai repede.

8. Abia atunci, dându-mi seama de ce veniseră ei aici, am început să strig și să-i rog fierbinte să plece și să ne lase pe noi în pace. Iar dacă ar vrea totuși să ne facă o plăcere, atunci să o ia ei înaintea celor care m-au adus în acest loc și să-mi taie ei capul. În timp ce strigam în felul acesta, după cum bine o știu tovarășii mei, ajunși copărtași la toate aceste evenimente, ei m-au silit să mă ridic din pat. M-am aruncat îndată la pământ, dar ei, luându-mă de mâini și trăgându-mă de picioare, m-au scos afară.

9. Martorii acestor întâmplări, Gaius, Faustus, Petru și Pavel[196], m-au urmat și, luându-mă în spate, m-au scos afară din orășel și, urcându-mă pe un asin fără șa, m-au dus [departe]". Iată, dar, ce istorisește Dionisie despre sine însuși.

XLI

Despre martirii din Alexandria

1. În scrisoarea către Fabius, episcopul Antiohiei, același Dionisie istorisește în modul următor luptele celor care au fost martiri pe vremea lui Decius în Alexandria: „Persecuția care a izbucnit la noi n-a pornit dintr-un edict imperial, ci ea începuse deja cu un an înainte[197]. Luând-o înainte, profetul și artizanul relelor din acest oraș, n-are importanță cum se numea el[198], a pus în mișcare și a

[195] <Narațiunea se aseamănă cu un fragment din APULEIUS, *Metamorfoze*, III, 28.>

[196] Însoțitorii episcopului în aceste împrejurări tulburi. Menționați și în Cartea VII, XI.

[197] Deci cu un an înainte de edictul de persecuție publicat de către împăratul Decius în anul 249, ceea ce înseamnă că în Alexandria persecuția începuse deja din 248.

[198] Probabil un preot egiptean din slujitorii zeului Serapis, deci un fel de „văzător" (*cf.* H. DELEHAYE, *Les martyrs d'Égipte*, p. 12).

ridicat împotriva noastră gloatele păgânilor, aprinzându-le ardoarea pentru superstiția acelei țări.

2. Instigați de el și luându-și toată libertatea pentru fapta cea nelegiuită, ei considerau cultul demonilor, împreună cu pofta de a ne ucide, drept singura lor formă de pietate.

3. Mai întâi au prins un bătrân cu numele Metras, căruia i-au poruncit să rostească cuvinte defăimătoare la adresa lui Dumnezeu. Întrucât acesta n-a vrut să facă așa ceva, i-au dat mai multe lovituri pe corp cu toiegele, apoi i-au înțepat fața și ochii cu trestii ascuțite, după care l-au târât în suburbia orașului și l-au ucis cu pietre.

4. Altădată au prins o femeie creștină numită Quinta, au dus-o la templul idolilor și au forțat-o să-i adore. Întrucât ea și-a întors fața împotrivindu-se cu dezgust, au legat-o de picioare și au târât-o prin tot orașul peste bolovani de piatră brută, izbind-o de pietrele miliare și biciuind-o tot timpul, după care au dus-o și pe ea în același loc unde fusese dus Metras și au ucis-o și pe ea cu pietre.

5. Mai apoi, parcă înțelegându-se cu toții deodată, au tăbărât peste casele credincioșilor lui Dumnezeu și, căzând fiecare peste cei pe care-i cunoșteau și care locuiau în vecinătate, i-au jefuit și i-au golit de tot ce aveau. Obiectele mai prețioase și le-au ținut pentru ei, în schimb, cele mai ieftine, ca și obiectele confecționate din lemn, au fost aruncate ori arse pe străzi, încât îți făcea impresia că orașul a căzut pradă unor dușmani.

6. Frații s-au dat la o parte, retrăgându-se și suferind bucuroși prădarea avuțiilor, ca și cei despre care aduce mărturie Sfântul Pavel[199]. Și totuși până acum nu știu să se fi lepădat vreunul de Domnul, decât poate unul dintre cei căzuți în mâinile lor.

7. Tot atunci au prins-o și pe Apollonia, o fecioară în vârstă și foarte distinsă: după ce au lovit-o atât de puternic peste fălci încât toți dinții i-au căzut din gură, au ridicat un rug în fața orașului și au amenințat-o că o vor arde de vie dacă nu rostește împreună cu ei formulele nelegiuite ale închinării la idoli. Scuzându-se pentru un moment și trăgându-și puțin sufletul în reculegere, ea s-a aruncat deodată în foc, unde a fost mistuită pe loc[200].

---

[199] *Evrei* 10, 34. <E remarcabil faptul că un discipol al lui Origen atribuie această epistolă Sfântului Pavel.>

[200] Cazuri similare întâlnim în scrierea *Martirii din Palestina*. <Despre această martiră, prezentă atât în *Sinaxarul constantinopolitan*, ca și în alte martirologii, de unde a pătruns în cel roman la data de 9 februarie, vezi H. DELEHAYE, *Les martyrs d'Égypte*, pp. 89-90,

8. Pe Serapion l-au arestat de acasă şi, după ce l-au chinuit în chip groaznic frângându-i toate mădularele, l-au aruncat cu capul în jos dintr-o cameră de la etaj. Nu exista nici drum, nici stradă şi nici potecă pe care să se circule ziua sau noaptea şi în care să nu se strige mereu şi pretutindeni: «Cine nu rosteşte cuvinte de hulă [la adresa Dumnezeului creştinilor] va trebui să fie prins imediat şi aruncat în foc!»

9. Situaţia aceasta a durat multă vreme. De la un timp însă răscoala i-a lovit pe nelegiuiţi şi războiul civil a întors contra lor înşişi cruzimea cu care se aruncaseră ei împotriva noastră. Atunci, întrucât ei n-aveau răgaz să-şi reverse mânia asupra noastră, am răsuflat uşuraţi pentru un timp; dar îndată s-a anunţat schimbarea acelei atitudini mai binevoitoare a împărăţiei faţă de noi, încât ne-a cuprins o mare teamă de ameninţarea ce plutea deasupra noastră.

10. Şi, într-adevăr, edictul de persecuţie s-a publicat: el semăna cu cel pe care-l prezisese Domnul nostru, în orice caz cel mai înspăimântător şi prin aceea că puţin a lipsit să nu-i amăgească şi pe cei aleşi[201].

11. De altfel, toţi au rămas îngroziţi: mulţi dintre cei mai de vază s-au prezentat îndată din frică, pe când alţii, care erau în slujbe de stat, erau siliţi să vină de funcţiile lor şi, în sfârşit, alţii erau târâţi chiar de către cei din anturajul lor[202]. Chemaţi pe nume, ei se apropiau să aducă jertfele nelegiuite şi necurate, unii dintre ei palizi şi tremurând de frică, nu ca oamenii care merg să jertfească, ci ca şi când ei înşişi aveau să fie victime aduse jertfă idolilor, încât erau luaţi în râsetele batjocoritoare ale numerosului popor care stătea împrejur, căci se vedea cu claritate că erau înspăimântaţi atât în faţa morţii, cât şi a aducerii de jertfe.

12. Alţii se duceau mai hotărât în faţa altarelor păgâne şi mărturiseau cu îndrăzneală că ei n-au fost niciodată creştini; în legătură cu acest fel de oameni s-a adeverit pe deplin prorocia Domnului

---

şi Henri QUENTIN, *Les martyrologes hitoriques du Moyen Age*, Gabalda, Paris, 1908, pp. 294-295.>

[201] Edictul lui Decius a fost asemănat cu sfârşitul lumii (*cf. Matei* 24, 8-10, 24).

[202] În afară de scrierea *De lapsis* („Despre cei căzuţi") a Sfântului Ciprian şi de aceste epistole ale Sfântului Dionisie, nu se cunoaşte altă descriere mai vie a acestei grele persecuţii. Victimele au fost foarte multe. Pentru o tratare generală, vezi *Istoria bisericească universală...*, vol. I, pp. 86-88.

atunci când a spus că tare greu se vor putea ei mântui[203]. Dintre ceilalți, unii îi urmau pe cei despre care am vorbit, pe când alții o luau la fugă. Iarăși alții erau arestați. 13. Dintre aceștia, unii au ajuns până la lanțuri și temniță, fiind închiși vreme de mai multe zile, dar apoi s-au lepădat de Dumnezeu chiar și înainte de a fi ajuns să fie judecați. Alții, în schimb, după ce au îndurat câtva timp chinurile, nu au mai voit să rabde mai departe.

14. Dimpotrivă, stâlpii neclintiți și fericiți ai Domnului[204], întăriți de El și scoțând din credința lor tare o putere și o siguranță pe măsura convingerii lor nezdruncinate, au ajuns minunate mărturii ale Împărăției Lui[205].

15. Dintre aceștia, cel dintâi a fost Iulian, un bărbat suferind de artrită la picioare, încât nu putea nici să stea în picioare și nici să umble[206]. El a fost adus deodată cu alți doi bărbați care-l purtaseră pe sus; unul dintre cei doi s-a lepădat îndată de credința creștină, în schimb celălalt, numit Kronion, poreclit Eunous, precum și bătrânul Iulian însuși L-au mărturisit pe Domnul, astfel că prin întreg orașul, foarte mare cum îl știți și voi, au fost purtați fiind așezați sus pe cămile, dar tot timpul au fost biciuiți și, până la urmă, înconjurați de tot poporul, au fost arși de vii în var nestins.

16. Un ostaș [numit Besas[207]], care mergea lângă ei în timp ce erau escortați, se împotrivea batjocurilor la care erau supuși; astfel că batjocoritorii au țipat [și împotriva lui], iar preaviteazul luptător al lui Dumnezeu, Besa, a fost dus în fața judecății și, distingându-se în marele război pentru credință, i s-a tăiat capul.

---

[203] *Cf. Matei* 19, 23; *Marcu* 10, 23; *Luca* 18, 24.

[204] *Cf. Galateni* 2, 9.

[205] <*Cf. Faptele* 28, 23; *Apocalipsa* 1, 9. Din textul lui Dionisie ar reieși că numai creștinii sau cei bănuiți a fi creștini erau chemați pentru oficierea sacrificiilor păgâne. În fapt, toți cetățenii au fost obligați să se prezinte pentru oficierea actelor de idolatrie, după care le erau eliberate certificate în acest sens, unele dintre ele păstrându-se până astăzi în Egipt (*cf.* Charles WESSELY, *Les plus anciens monuments du christianisme ecrits sur papyrus*, în coll. *Patrologia Orientalis*, t. IV/2, pp. 112-124 și t. XVIII/3, pp. 354-379).>

[206] Iulian „Podragosul" e cinstit la 27 februarie. *Cf.* Episcopul NICOLAE, *Ohridski prolog*, Belgrad, 1961, p. 150.

[207] Din neamul bessilor, un trib trac. Bessi increștinați vor avea în secolul al VI-lea biserici proprii în Constantinopol și lângă Iordan. A se vedea Pr. Dumitru STĂNILOAE, „«Besii» în mănăstirile din Orient", în: *Biserica Ortodoxă Română*, 94 (1976), nr. 5-6, pp. 586-588. Numele lui se află în *Martirologiul ieronimian* la data de 19 martie sub numele de Bassus. Martiriul lui a fost tradus și în latină și copiat în manuscris în secolele VIII-IX.

17. Un altul, Makar, libian de neam, cu adevărat fericit prin numele său[208] și prin binecuvântarea [lui Dumnezeu], după ce judecătorul a încercat mult să-l determine să-și lepede credința și n-a reușit să-l convingă, a fost și el ars de viu. În afară de aceștia, Epimah și Alexandru, după ce au rămas multă vreme întemnițați, îndurând nenumărate chinuri, schingiuiri cu fierul și biciuiri, au fost și ei topiți în var clocotitor.

18. Iar odată cu ei [au fost martirizate] patru femei, precum și sfânta fecioară Ammonarion, pe care judecătorul a chinuit-o foarte multă vreme cu înverșunare, pentru că declarase că nici măcar nu va răspunde la cuvintele poruncite; întrucât și-a ținut cuvântul, a fost dată și ea morții. Celelalte femei, anume venerabila Mercuria, cea înaintată în vârstă, precum și Dionisia, cea cu copii mulți, dar care nici pe copii nu-i iubea mai mult decât pe Domnul, au murit fără să fi fost schingiuite mai înainte, ci li s-a tăiat capul direct, întrucât prefectul însuși s-a rușinat să le chinuie mai mult, căci își dăduse seama că a fost învins de niște femei. În schimb, luptătoarea Ammonarion a suferit pentru toate[209].

19. Egiptenii Heron, Ater[210] și Isidor, dimpreună cu Dioscor, un băiat cam de cincisprezece ani, au fost dați și ei morții. Judecătorul încercase mai întâi prin cuvinte lingușitoare să-l înduplece pe băiat, socotindu-l ușor influențabil din pricina tinereții, apoi să-l constrângă prin cazne; dar Dioscor nu s-a lăsat înduplecat și nici n-a cedat.

20. Cât despre ceilalți, el i-a schingiuit în chip sălbatic și, văzând că totuși rămâneau neclintiți, i-a dat și pe ei focului. Pe Dioscor însă, care se distinsese în fața tuturor dând răspunsuri din cele mai înțelepte la întrebările puse în particular, judecătorul, admirându-l, l-a pus în libertate, spunând că-i mai dă un răgaz ca să-și schimbe părerile, din pricina vârstei sale încă fragede. Trăiește și azi alături de noi acest preavrednic de Dumnezeu Dioscor, rămas pentru o luptă mai îndelungată și așteptând o recompensă mult mai durabilă.

---

[208] Μακάριος înseamnă „fericit" (*cf. Matei* 5, 10-11).

[209] <Întrucât a patra dintre ele lipsește, traducerea latină a lui Rufin a considerat-o pe aceasta din urmă *alia Ammonaria*, presupunând că au fost două cu același nume.>

[210] Nume care pe latinește înseamnă „negru". În locul lui, *Martirologiul ieronimian* îl are la data de 19 ianuarie pe Arsenie, probabil datorită faptului că traducerea latină a lui Rufin îl scrie Arsinus.

21. Un oarecare Nemesion, egiptean[211] şi acela, fusese pârât pe nedrept că ar trăi laolaltă cu nişte tâlhari. După ce s-a justificat în faţa centurionului pentru această calomnie atât de străină de adevăr, el a fost învinuit că e creştin şi adus în lanţuri în faţa guvernatorului. Acest om preanedrept l-a supus la de două ori atâtea chinuri şi biciuiri câte se dădeau unor tâlhari, apoi a poruncit ca acest preafericit să fie ars între tâlhari, primind astfel cinstea de a muri după modelul lui Hristos[212].

22. O întreagă trupă de ostaşi: Ammon, Zenon, Ptolemeu, Ingenes şi împreună cu ei şi bătrânul Teofil stăteau drepţi în faţa scaunului de judecată. Venise rândul cuiva să fie judecat pentru credinţa lui creştină şi se simţea că înclină spre apostazie; atunci aceşti soldaţi care stăteau în apropiere scrâşneau din dinţi, arătându-şi dezaprobarea pe feţele lor, înălţau mâinile şi gesticulau din tot trupul[213].

23. Şi, când au atras atenţia tuturor asupra lor, înainte ca cineva să fi pus mâna pe ei, s-au grăbit ei înşişi să urce pe locul de judecată, declarând că şi ei sunt creştini, încât pe guvernator şi pe cei din completul de judecată i-a apucat frica; aşa că, pe măsură ce creştea curajul în cei care erau judecaţi, în aceeaşi măsură scădea acest curaj în cei care judecau. De aceea creştinii ieşeau triumfători din sala de judecată, bucurându-se de mărturia lor, Dumnezeu făcându-i biruitori în chip glorios[214]".

XLII

Alţi martiri pe care-i aminteşte Dionisie

1. „De altfel, foarte mulţi alţi [creştini] au mai fost sfâşiaţi atunci în bucăţi de către păgâni prin oraşe şi prin sate. Ca exemplu, voi aminti doar de unul dintre ei. Ischyrion era angajat ca administrator al averii unuia dintre magistraţi. Cel care-l plătea a poruncit ca Ischyrion să aducă jertfă idolilor. Întrucât el n-a vrut să asculte,

[211] Sub atributul „egiptean" putem înţelege atât pe alexandrini (sau greci), cât şi pe copţi, egiptenii de la ţară; alexandrinii erau în mare parte de origine şi de limbă greacă (*cf.* A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung*..., II, p. 725).

[212] Care a murit pe cruce, între tâlhari.

[213] <Relatări asemănătoare se mai întâlnesc în *Actele martirice*. Numele Ingenes reprezintă transpunerea grecească a latinului *Ingenuus*.>

[214] *Cf.* 2 *Corinteni* 2, 14.

a fost insultat și, fiindcă și după aceea persista în refuz, a fost maltratat; dacă a văzut că nici acum nu ceda, a luat un toiag, pe care i l-a împlântat în stomac și măruntaie, omorându-l.

2. Ce să mai zicem de mulțimea celor care rătăceau prin pustiuri și prin munți[215] și care erau amenințați de foame și de sete, de îngheț, de boli, de tâlhari, de fiarele sălbatice? Cei care au trecut prin astfel de încercări pot da mărturie despre alegerea și despre biruința lor. Ca să confirm acest lucru, voi istorisi o întâmplare legată de viața lor.

3. Chairemon, un bătrân înaintat în vârstă, era episcop al Bisericii din orașul numit Nil[216]. La un moment dat, el a fugit împreună cu soția lui în Muntele Arabiei[217], de unde nu s-a mai întors. Cu toate că frații i-au căutat multă vreme, nu i-au putut găsi nici pe ei și nici cadavrele lor.

4. În același Munte al Arabiei mulți au fost luați în robie de saracinii barbari[218]; dintre ei, unii au fost răscumpărați cu sume mari de bani, pe când pentru alții nu s-a putut face nimic până acum. Și nu degeaba ți-am povestit toate acestea, frate dragă, ci ca să știi ce încercări groaznice au dat peste noi; dar mai degrabă le cunosc mai bine cei care au trecut prin ele".

5. Apoi, după câteva rânduri, adaugă: „Așadar, ei înșiși, dumnezeieștii martiri de la noi, care sălășluiesc acum împreună cu Hristos, care domnesc împreună cu El, care judecă împreună cu El și dau sentințe împreună cu El, au ajuns să ocrotească și ei pe unii dintre frații căzuți, care urmau să fie răspunzători pentru acuzațiile de a fi jertfit idolilor. Văzând însă întoarcerea lor și căința lor și socotind că ea poate fi primită de către «Cel care nu vrea nicidecum moartea păcătosului, ci să se întoarcă [și să fie viu]»[219], i-au primit, i-au adunat și i-au pus alături de ei, făcându-i părtași la rugăciunile și la ospețele lor.

---

[215] *Cf. Evrei* 11, 38.

[216] În centrul Egiptului (*cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, II, p. 715).

[217] *Cf.* HERODOT, *Istorii*, II, 8.

[218] <Folosit deja de către Sextus Rufus, pentru o situație din Orient în perioada celui de-al treilea război mitridatic (74-63), când comanda forțelor romane o avea Lucius Lucullus (*phylarchi Saracenorum in Osroene superati cessere... Arabes et Iudaei in Palaestina victi sunt*), termenul de „saracini" sau „sarazini" avea să facă o mai mare carieră în perioada medievală (vezi și R. DEVREESSE, *Le patriarcat d'Antioche*, pp. 241-242); *cf.* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II (ed. G. Bardy), p. 152, n. 3.>

[219] *Iezechiel* 18, 23; 2 *Petru* 3, 9.

6. Ce ne sfătuiţi, aşadar, fraţilor, în legătură cu aceşti bărbaţi? Ce să facem? Vom fi de acord cu ei şi le vom împărtăşi părerile? Vom păzi oare hotărârea şi harul lor? Vom fi generoşi faţă de cei care au avut parte de mila lor? Sau vom considera decizia lor nedreaptă, transformându-ne în cenzorii opiniilor lor? Ne vom întrista de blândeţea lor şi vom răsturna oare rânduiala lor?"

XLIII

Novatus[220]*, felul lui de viaţă şi erezia lui*

1. Iată ce ne înfăţişează pe bună dreptate Dionisie, ridicând chestiunea celor ce au fost slabi în credinţă pe timpul persecuţiei, după ce Novatus, un preot al Bisericii romane, s-a ridicat cu trufie împotriva lor, spunând că pentru aceştia n-ar mai fi nicio nădejde de mântuire, nici măcar atunci când ar săvârşi tot ce-i necesar unei întoarceri sincere şi unei mărturisiri curate. În felul acesta, el a devenit căpetenia unei erezii proprii, ai cărei partizani se numesc „cei curaţi"[221].

2. În legătură cu această rătăcire a fost convocat la Roma un sinod foarte mare, care număra şaizeci de episcopi[222], precum şi un număr încă mai mare de preoţi şi de diaconi. Păstorii din fiecare ţinut s-au sfătuit în multe feluri despre ce ar trebui făcut şi până la urmă au luat cu toţii hotărârea ca Novatus şi cei care se ridicaseră împreună cu el şi deciseseră să aprobe părerea nefrăţească şi cu totul neomenoasă a acestui bărbat să fie socotiţi ca scoşi din Biserică şi, dimpotrivă, fraţii care căzuseră în nenorocire [în timpul persecuţiei] să fie îngrijiţi şi vindecaţi cu ajutorul leacurilor binefăcătoare ale pocăinţei.

3. Au ajuns până la noi nişte epistole ale lui Cornelius, episcopul romanilor, adresate lui Fabius[223], episcopul Bisericii din Antiohia, în care se vorbeşte despre sinodul romanilor şi ce s-a

---

[220] Eusebiu confundă. Numele corect e Novaţian. Novatus era un preot din Africa, duşman al Sfântului Ciprian.

[221] <În textul grecesc: Καθαροί. Despre aceste termen, vezi şi E. AMANN, „Novatien", în: *Dictionnaire de Théologie Catholique*, t. XI, pp. 816-829.>

[222] A. VON HARNACK (*Die Mission und Ausbreitung*..., II, p. 807) crede că pe la 250 erau în jur de 100 de episcopi, sau mai curând horepiscopi, în Italia.

[223] <G. Bardy (în: EUSÈBE DE CESARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, p. 154, n. 6) admite că e posibil să fi existat o singură scrisoare a lui Cornelius către Fabius.>

hotărât de către cei din Italia, din Africa și din ținuturile învecinate. Există și alte epistole scrise latinește de către Ciprian[224] și de colegii lui din Africa, în care se arăta că și ei erau de părere că ar trebui dat ajutor celor trecuți prin atâtea încercări, spre a-l alunga, pe bună dreptate, din Biserica universală pe conducătorul ereziei, ca și pe toți cei care se lăsaseră conduși de el.

4. La acestea s-a mai adăugat încă o epistolă a lui Cornelius despre lucrurile care au fost pe plac sinodului, precum și încă una privind cele săvârșite sub influența lui Novatus. Nimic nu ne împiedică să reproducem câteva pasaje din această ultimă epistolă, pentru ca cei care vor citi această scriere să știe despre ce e vorba.

5. Cornelius îl informează pe Fabius despre conduita lui Novatus, declarând următoarele: „Ca să știi că de multă vreme acest om minunat dorea episcopatul și ascundea această arzătoare dorință fără să fi bănuit cineva acest lucru și că, pentru a-și acoperi cu un văl nebunia, de la început avea mărturisitori în jurul său, iată că despre acest lucru vreau să vorbesc.

6. Maxim, un preot din Biserica noastră, și Urbanus, oameni care au cucerit până acum de două ori o faimă minunată prin felul mărturisirii, apoi Sidonius și Celerinus, om care a îndurat cu cea mai mare fermitate tot felul de cazne prin mila lui Dumnezeu, întrecând prin puterea credinței slăbiciunile trupului și învingându-l cu tărie pe vrăjmașul, acești oameni, așadar, l-au cunoscut pe Novatus[225] și au surprins pe viu răutatea și duplicitatea din el, jurămintele lui strâmbe și minciunile, firea lui nesociabilă și prietenia lui de lup; ei au revenit la sfânta Biserică și au dezvăluit înaintea tuturor, episcopi, preoți și mireni, toate uneltirile și răutățile pe care acesta le tăinuia de mult în sine însuși, suspinând și regretând că s-au lăsat convinși de această fiară vicleană și răutăcioasă, despărțindu-se pentru puțin timp de Biserică[226]".

7. Mai departe, Cornelius continuă: „Am băgat de seamă, iubite frate, ce transformare de neconceput și ce schimbare s-a

[224] Aceste epistole s-au pierdut.

[225] În epistolele Sfântului Ciprian se întâlnesc toți acești foști aderenți ai lui Novatus. În special Celerin a făcut cerere și a fost – ca și ceilalți – reprimit în Biserică. *Cf.* SFÂNTUL CIPRIAN AL CARTAGINEI, *Epistolele* 21, 22, 27, 37, 39, 49.

[226] *Cf.* SFÂNTUL CIPRIAN AL CARTAGINEI, *Epistolele* 53, 54.

putut petrece în acest om într-o vreme atât de scurtă. Căci acest foarte distins bărbat, care lăsa să se creadă prin jurăminte îngrozitoare că n-ar dori nicicum demnitatea episcopală, a apărut dintr-odată episcop ca și cum ar fi fost aruncat în mijlocul nostru printr-o scamatorie oarecare.

8. Într-adevăr, acest dogmatist, acest apărător al învățăturii Bisericii, pe când uneltea să smulgă și să fure pe ascuns episcopia ce nu-i fusese dată de sus, și-a ales în acest scop doi adepți care renunțaseră la propria lor mântuire; pe aceștia i-a trimis într-o mică și neînsemnată zonă din Italia, ca să înșele trei episcopi[227] de-acolo, oameni de la țară și foarte simpli, pe care i-a atras cu argumentări plăsmuite, afirmând cu tărie și declarând solemn că ei trebuie să plece cât mai degrabă la Roma, ca astfel să înceteze, prin mijlocirea lor, din acea clipă, orice neînțelegere care s-ar putea isca între alți episcopi.

9. Adunați acolo, acești oameni mult prea naivi ca să poată înțelege vicleniile și intrigile unor oameni răi, după cum am spus-o mai înainte, au fost ținuți un timp ca prizonieri de către alții de aceeași teapă; [Novatus] i-a speriat cu tot felul de amenințări, așa încât, la ceasul al zecelea, pe când erau amețiți și îngreuiați de băutură, i-a pus cu forța să-l hirotonească episcop printr-o falsă și deșartă punere a mâinilor, un simulacru de vrednicie episcopală pe care el o apără doar prin viclenie și înșelăciune și care în realitate nu-i poate aparține.

10. La scurtă vreme după aceea, unul dintre acei episcopi s-a întors la Biserică, plângând și mărturisindu-și păcatul. Noi l-am primit deocamdată ca pe un laic, căci întreg poporul s-a rugat s-o facem; cât despre ceilalți episcopi, le-am adus alți succesori, pe care i-am trimis în fostele lor eparhii.

11. Nu știa oare acest așa-zis apărător al Evangheliei[228] că trebuie să existe un singur episcopat într-o Biserică universală? Iar într-o astfel de Biserică – el știa sigur acest lucru – sunt patruzeci și șase de preoți, șapte diaconi, șapte ipodiaconi, patruzeci și doi de acoluți, cincizeci și doi de exorciști, citeți și ușieri, mai mult de o

---

[227] Hirotonia unui episcop nu se putea face decât dacă mai erau de față (pe lângă cel care-l hirotonea) încă doi episcopi.

[228] Novațian își sprijinea învățătura pe autoritatea Evangheliei, care, potrivit citatului din *Efeseni* 5, 7, ar consta numai din oameni cu totul „curați"

mie cinci sute de văduve și nevoiași[229], pe care-i hrănesc doar harul și filantropia creștină.

12. Dar nici mulțimea atât de mare și atât de necesară din Biserică, formată din numărul celor care, prin grija lui Dumnezeu, sunt bogați și îmbelșugați, și din poporul foarte mare și nenumărat, nu l-a putut opri de la o astfel de disperare și rătăcire și nu l-a putut readuce la Biserică".

13. Iar după aceste câteva amănunte, Cornelius mai adaugă: „Dar să spunem acum și pe temeiul căror fapte și al cărui comportament a putut el îndrăzni să se ridice cu gândul până la asumarea episcopatului! Oare pentru faptul că a trăit de la început în Biserică, pentru care a dus multe lupte, și pentru faptul că s-a aflat în multe și mari primejdii din cauza venerării dumnezeiești? Desigur nu!

14. Impulsul pentru a crede a fost la el Satana, care s-a sălășluit în el și a pus stăpânire pe el timp destul de lung. Și, după ce a fost ajutat de exorciști[230], a căzut într-o boală grea, încât ai fi putut crede că-i pe moarte; de aceea, crezându-se că nu mai scapă cu viață, i-au administrat slujba botezului prin stropire[231], tocmai în patul pe care era culcat[232] – dacă cel puțin se poate spune că un astfel de om l-a putut primi.

15. Totuși, după ce a scăpat de boală, el n-a mai fost făcut părtaș și la celelalte daruri despre care ne vorbesc prescripțiile Bisericii, în frunte cu miruirea sau pecetluirea de către episcop. Or, dacă n-a mai primit nimic din toate acestea, cum ar fi primit el Duhul Sfânt?"

16. Iar mai încolo se adaugă și acestea: „Din lașitate și din dorința de a scăpa cu viață, în timpul persecuției el a tăgăduit că ar fi preot. E drept că a fost rugat în grabă de către diaconi să iasă din încăperea ascunsă în care se furișase el însuși, spre a veni în ajutorul fraților, așa cum se obișnuia și se aștepta de la un preot ca să stea alături de credincioșii aflați în primejdii și să-i întărească; dar el, departe de a se supune rugăminților diaconilor, a plecat furios și

[229] A. von Harnack (*Die Mission und Ausbreitung*..., II, p. 805 și urm.) apreciază numărul creștinilor din Roma, pe atunci, la treizeci de mii. Alții estimează la cincizeci de mii, față de populația întreagă de un milion de oameni. <Despre organizarea clerului roman, vezi A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung*..., II, pp. 860-866; L. DUCHESNE, *Le Liber Pontificalis*, t. I, p. 148; L. DUCHESNE, *Origines du culte chrétien*, p. 331.>

[230] Personal auxiliar care ajuta la primirea catehumenilor în Biserică prin lepădarea lor de Satana și unirea cu Hristos, împreună cu semnul întreit al Sfintei Cruci.

[231] Botezul se administra prin scufundare (βαπτίζω); *cf.* canoanele 49-50 apostolice.

[232] Clericii botezați ca „clinici" (bolnavi) numai prin stropire erau scoși din preoție.

nici n-a vrut să știe de ei; mai mult, a declarat că nici nu vrea să mai fie preot, căci a îndrăgit o altfel de filosofie[233]".

17. Mai departe, Cornelius continuă în felul următor: „Așadar, acest bărbat ilustru a părăsit Biserica lui Dumnezeu, în care, ca unul care a crezut, a fost învrednicit să fie cinstit cu darul preoției prin harul episcopului care-și pusese mâinile peste el, ridicându-l în rândul preoților, cu toate că tot clerul și mulți mireni încercaseră să se împotrivească episcopului pe motiv că nu era îngăduit ca unul care primise botezul «clinic», numai prin stropire, fiind bolnav la pat, așa cum a fost cazul cu Novatus, să fie înălțat la vreo vrednicie preoțească[234]. Totuși episcopul ceruse să i se îngăduie să-l hirotonească chiar și în astfel de condiții numai pe acest bărbat[235]".

18. După aceea, Cornelius descrie cea mai grea dintre greșelile lui: „Într-adevăr, terminând liturghia, la ofranda euharistică Novatus împarte cu mâna lui tuturor câte o bucățică din Sfântul Trup, silindu-i pe sărmanii oameni să se jure, în loc să-I mulțumească lui Dumnezeu. Și anume, luând cu ambele sale mâini pe cele ale primitorului Euharistiei, el nu le dă drumul decât după ce acesta a rostit următorul jurământ, pe care îl reproduc aici: «Jură-mi pe Sângele și pe Trupul Domnului nostru Iisus Hristos că nu mă vei părăsi niciodată ca să treci în tabăra lui Cornelius!»

19. Și sărmanul om n-ajungea să guste nimic până nu se jura mai întâi. Și, în loc să răspundă: «Amin» atunci când i se înmânează cuminecătura, el rostește: «Eu nu mă voi reîntoarce niciodată în tabăra lui Cornelius»[236]".

---

[233] <Teolog de certă valoare, dar și întemeietor al schismei novațiene, care a dăinuit până în veacul al VI-lea (vezi și S. Papadopoulos, *Patrologie*, vol. I, pp. 401-404)>, Novațian era ascet și credea că poate socoti asceza mai de preț decât administrația unui preot, de aceea n-a părăsit casa. *Epistolele* 30 și 36 din corespondența Sfântului Ciprian arată că părerile lui despre preoție sunt mult mai înalte decât s-ar fi crezut. Novațian nu voia să săvârșească nicio slujbă clericală. Cornelius îl acuză că a fugit și în persecuție, iar faptul că ar fi îndrăgit „o altfel de filosofie" pare să sugereze că ar fi avut preferințe pentru alte orientări, poate chiar păgâne.

[234] Pe atunci nimeni nu putea fi hirotonit preot fără consimțământul clerului și poporului, dovadă exclamarea: „Vrednic este!"

[235] E interesant că nici Sfântul Ciprian, nici papa Sixtus, autorul tratatului *Către Novațian* (deși amândoi erau adversari hotărâți ai lui Novațian), nu amintesc ceva în legătură cu acuzele aduse de papa Cornelius (*cf.* Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 158), adversar încă și mai redutabil al lui Novațian.

[236] Preotul împărțea Sfânta Euharistie când spunea cuvintele: „Trupul Domnului nostru Iisus Hristos", la care credinciosul răspundea: „Amin".

20. Și apoi iarăși continuă în alt chip: „Să știi, așadar, că el e părăsit și abandonat de toți. În fiecare zi, frații îl părăsesc și revin la Biserică. Așa a făcut și Moise, fericitul martir[237], care nu demult a murit aducând o bună și minunată mărturie, ghicindu-i, de pe când era încă în această lume, îndrăzneala și nebunia; de aceea l-a excomunicat împreună cu încă cinci preoți[238], care se despărțiseră și ei de Biserică, odată cu el".

21. La sfârșitul epistolei, Cornelius notează cu numele pe episcopii aflați atunci în Roma și care au osândit prostia lui Novatus. Mai mult, el notează și comunitatea al cărei întâistătător era fiecare dintre acești episcopi, arătând, desigur, și pe cei care nu fuseseră atunci prezenți în Roma, dar care și-au exprimat și ei în scris asentimentul la votul celor precedenți, indicându-și numele și localitatea unde păstoresc, precum și pe cea din care scriu[239]. Iată, dar, câte informații a dat Cornelius episcopului Fabius al Antiohiei!

XLIV

Serapion, după informațiile date de același Dionisie

1. Scriind aceluiași Fabius, episcopul Antiohiei, care înclină întrucâtva și el însuși spre schismă, Dionisie al Alexandriei atinge, în epistolele pe care i le-a adresat, mai multe probleme, între care și pe cea despre pocăință, arătând și luptele precedente ale celor care au dat atunci în Alexandria o bună mărturie. Îndeosebi, el ne istorisește, între alte fapte, și una cu totul minunată, care nu poate lipsi din cartea noastră și care este următoarea:

2. „Îți dau numai acest singur exemplu care a ajuns până la noi. Trăia la noi un bărbat oarecare, cu numele Serapion, un bătrân credincios, care dusese mult timp o viață fără cusur, dar care a căzut în ispită în cursul persecuției recente. Pentru aceasta s-a rugat și a plâns adeseori, dar nimeni nu i-a dat nicio atenție, întrucât el adusese jertfă zeilor păgânilor. Căzând în boală, Serapion a petrecut trei zile fără să poată grăi ceva ori să-și revină.

---

[237] Preoții Moise și Maxim, împreună cu diaconul Nicostrat, au fost întemnițați în timpul lui Decius (anul 250), unde au murit după aproape un an. Sfântul Ciprian îi amintește adeseori.

[238] *Cf.* SFÂNTUL CIPRIAN, *Epistolele* 28, 31 și 32.

[239] Din păcate, această listă nu ni s-a păstrat.

3. Abia în cea de-a patra zi a început să se simtă mai bine, de aceea a chemat la sine pe fiul surorii sale și l-a întrebat: «Până când mă țineți tot aici, copile? Te rog, grăbiți-vă și dezlegați-mă cât mai repede! Cheamă pe careva dintre preoți». Și, spunând vorbele acestea, din nou i-a stat graiul.

4. Copilul a alergat repede după preot; era noapte și preotul era bolnav, încât n-a putut veni. Întrucât însă rânduise să se dea muribundului dezlegarea dacă va fi cerut-o înainte, pentru ca astfel să moară cu bună nădejde, preotul a încredințat copilului o bucățică din Sfânta Împărtășanie, cu îndrumarea să o înmoaie în apă și să o pună în gură bătrânului. 5. Copilul a sosit acasă, aducând cu sine Cuminecătura. Încă înainte de a intra el în casă, Serapion s-a trezit din nou și a zis: «Ai venit numai tu, fiule; se vede că preotul n-a putut veni. Fă repede ceea ce ți-a spus să faci și pregătește-mă de drum!» Copilul a înmuiat în apă Euharistia și apoi o puse în gura bătrânului. Acesta abia a reușit să înghită puțin și și-a dat sufletul.

6. Oare nu reiese de aici cu claritate că Dumnezeu l-a ținut în viață până ce și-a primit dezlegarea[240], iar după ștergerea păcatelor, pentru multele lui fapte bune, poate fi din nou recunoscut [drept creștin]?" Atât din cele pe care Dionisie ni le-a adus aici la cunoștință.

XLV

O epistolă a lui Dionisie către Novatus

Să vedem acum ce i-a scris același [Dionisie] lui Novatus, care tulbura pe atunci frățietatea dintre romani. Întrucât, prin căderea sa și pentru dezbinarea și ruptura pe care o produsese, Novatus arunca vina asupra câtorva frați, ca și cum aceștia l-ar fi silit să ajungă la această [schismă], să vedem în ce fel îi scrie Dionisie: „Dionisie către fratele Novațian[241], salutare! Dacă tu te-ai despărțit

[240] În general numai episcopul putea reprimi un „căzut". În Alexandria au fost cazuri când și preoții o puteau face, mai ales în caz de moarte, când dădeau muribundului Sfânta Euharistie (*viaticum*, „merindea de drum"). Se cunosc cazuri când se trimitea Sfânta Euharistie muribunzilor chiar și prin laici. Eusebiu vrea aici să mai tempereze exigența episcopului Fabius al Antiohiei.

[241] Dionisie, în epistola sa, scrie corect numele schismaticului Novațian. În 1932 s-a descoperit o inscripție despre „fericitul Novațian". Se admite că acest preot schismatic a fost exilat în anul 252, pe urmă s-a împăcat cu Biserica. Probabil a murit ca martir. <Despre

de noi, așa cum zici, fără voia ta, atunci fă dovada acestui lucru revenind de bunăvoie [alături de noi]! Pentru că mai bine ar fi trebuit să rabzi totul decât să dezbini Biserica lui Dumnezeu. Mărturia pe care ai fi adus-o ca să preîntâmpini schisma n-ar fi fost mai puțin lăudabilă decât cea făcută împotriva adorării idolilor. După părerea mea, ea ar fi fost chiar mai de preț. Căci în ultimul caz aduci mărturie numai pentru sufletul tău, pe când în cazul dintâi o faci pentru întreaga Biserică. Și acum, dacă tu vrei să-i aduci iarăși la împăcare pe frați prin convingere ori prin silă, o astfel de întoarcere va precumpăni mai mult decât greșeala, care va fi uitată, pe când întoarcerea va fi lăudată. Iar dacă nu-i vei putea readuce pe frați, atunci mântuiește-ți măcar sufletul! Îți doresc sănătate și pace întru Domnul".

XLVI

Alte epistole ale lui Dionisie

1. În afară de epistola către Novatus, Dionisie a trimis și egiptenilor o epistolă *Despre pocăință*[242], în care expune mai multe idei ale lui în legătură cu cei căzuți, descriind diferitele grade de vină [ale fiecăruia dintre „cei căzuți"].

2. Tot *Despre pocăință* se numește și epistola adresată lui Colon (care a fost episcop al comunității din Hermopolis), precum și alta conținând o serie de mustrări adresate turmei sale din Alexandria. Tot în corespondența sa se află și epistola adresată lui Origen cu titlul *Despre martiriu*, apoi alta trimisă fraților din Laodiceea, în fruntea cărora se afla episcopul Thelymidres, precum și alta, *Despre pocăință*, adresată celor din Armenia, conduși de episcopul Merouzanes.

3. În afară de toate acestea, el a mai trimis o epistolă[243] lui Cornelius al Romei, ca răspuns la epistola pe care i-o scrisese acesta în legătură cu Novatus, în care îl informează în mod deschis că a fost invitat de către Helenos, episcop din Tarsul Ciliciei, precum și de

---

acest subiect, vezi D. VAN DEN EYNDE, „L'inscription fă sepulcrale de Novatien", în: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 38 (1937), pp. 792-794.>

[242] E în legătură cu penitența celor „căzuți". <Nu este sigur dacă fragmentele publicate de C.L. FELTOE, *The Letters and other Remains...*, pp. 62-64, provin din această scrisoare.>

[243] Pierdută.

către ceilalți episcopi aflați cu el, anume Firmilian din Cappadocia și Teoctist din Palestina, ca să îi întâlnească la sinodul din Antiohia, unde unii se străduiau să întărească schisma pornită de Novatus[244].

4. În aceeași epistolă el scrie că a fost înștiințat că Fabius a murit și ca drept urmaș al său în scaunul Antiohiei a fost așezat Demetrian, iar în legătură cu episcopul Ierusalimului adaugă aceste cuvinte: „Cât despre Alexandru, acest om minunat care se afla în temniță, iată vă aduc la cunoștință că a murit în chip fericit".

5. În afară de aceasta, mai există încă o *Epistolă diaconală* a lui Dionisie, trimisă romanilor prin Hipolit. Tot lor le-a trimis o epistolă *Despre pace*, alta *Despre pocăință* și alta *Către mărturisitorii* de acolo care mai țineau încă de părerea lui Novatus; iar când aceștia s-au reîntors la Biserică, le-a mai trimis două epistole. [Dionisie] a păstrat legătura prin scris și cu multe [alte personalități ale vremii], lăsând celor care și azi îi studiază operele diverse informații de mare folos[245].

---

[244] Și în Antiohia a avut loc o frământare ca cea produsă în Roma. <Se pare că în fruntea novațienilor din Antiohia era însuși episcopul Fabius, menajat aici prin însuși faptul că nu e numit. Tulburările au continuat și după moartea lui, când s-a convocat un sinod pentru a readuce pacea. Poate că atunci a și fost ales Demetrian. Faptul interesant e că acel sinod a fost convocat de episcopul de Tars (*cf.* G. BARDY, *Paul de Samosate*. Etude historique, ediția a II-a, Spicilegium Sacrum Lovaniense, Louvain, 1929, p. 285).>

[245] Strânse au fost legăturile lui Dionisie al Alexandriei cu colegii lui din Roma. <G. Bardy (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, p. 163, n. 9) pune activitatea lui Dionisie al Alexandriei alături de cea a lui Dionisie al Corintului din veacul anterior.>

CARTEA A ȘAPTEA

I

Despre răutățile împăraților Decius și Gallus

În cartea a șaptea a *Istoriei bisericești*, prin propriile lui cuvinte marele[1] episcop Dionisie al Alexandriei va lua parte la toate împreună cu noi, căci, în epistolele pe care le-a lăsat, el istorisește pe rând fiecare din evenimentele care au avut loc în acest răstimp. Cu el își va face început și istorisirea mea.

Întrucât împăratul Decius n-a domnit nici măcar doi ani împliniți, ci a fost sugrumat împreună cu fiii săi[2], a urmat la tron Gallus. În vremea aceea a murit și Origen, după ce împlinise șaizeci și nouă de ani. Or, scriindu-i lui Hermammon[3], iată ce zice Dionisie despre împăratul Gallus: „Dar Gallus n-a mai căzut în greșeala lui Decius și nici nu s-a gândit la ceea ce-l făcuse pe acela să cadă, ci s-a lovit tocmai de piatra pe care el ar fi trebuit să o ia în seamă[4]. Căci, în timp ce domnia sa era înfloritoare și când toate mergeau după cum dorea, el a pornit o adevărată vânătoare după oamenii sfinți, care se rugau lui Dumnezeu pentru pacea și pentru sănătatea lui[5]. Prin urmare, deodată cu acești oameni, el a prigonit și rugăciunile făcute pentru el".

Atât în legătură cu domnia împăratului Gallus.

---

[1] Prima dată când Dionisie e supranumit „cel Mare".

[2] Nu se cunosc amănunte în legătură cu moartea lui Decius și a fiilor săi. Se știe însă că Decius a murit la Abrittus (Razgrad), în sudul Dobrogei, în vara anului 251, înainte de 30 august, în lupta dată contra goților (*cf.* Petre CONSTANTINESCU-IAȘI, Emil CONDURACHI, Constantin DAICOVICIU, *Istoria României*, vol. I, Ed. Academiei, București, 1960, p. 457). <Vezi și, mai recent, *Istoria Românilor*, Tratat editat de Academia Română, ed. I, Ed. Enciclopedică, București, vol. al II-lea, 2001, pp. 94, 302 și 685 (sau ed. a II-a, 2011.)>

[3] Episcop egiptean.

[4] *Cf. Matei* 21, 44; *Luca* 20, 18. Dionisie crede că moartea lui Decius a venit ca o pedeapsă pentru cruzimea cu care-i persecutase pe creștini. Decius a rămas în amintirea scriitorilor creștini ca foarte crud, alături de Nero, Maximin și Galerius.

[5] Se vede că Gallus (251-253) îi urmărea îndeosebi pe capii creștinătății.

II
Despre episcopii romanilor din timpul acestor împărați

În capitala romanilor, după ce Cornelius și-a încheiat cei în jur de trei ani de episcopat, a fost stabilit ca urmaș al său Lucius[6], iar acesta, după ce a păstorit și el mai puțin de opt luni, murind, a transmis mai departe slujba episcopiei lui Ștefan. Acestuia i-a adresat Dionisie prima sa epistolă privitoare la botezul [ereticilor]. Căci se purta pe atunci pasionata controversă dacă trebuie curățiți prin baia botezului cei care se întorc de la orice erezie. Potrivit unei vechi tradiții, nu se făcea uz pentru aceștia decât de o rugăciune însoțită de punerea mâinilor[7].

III
Ciprian e cel dintâi care, împreună cu episcopii timpului său, a emis opinia că trebuie purificați prin baia botezului cei care revin dintr-o rătăcire eretică

Primul dintre oamenii acelui timp, Ciprian, păstorul creștinătății din Cartagina, socotea că trebuie primiți numai aceia care au fost curățiți în prealabil de rătăcire prin baia botezului. Dar Ștefan[8], care credea că n-ar trebui adusă nicio inovație și nimic

---

[6] Cornelius și urmașul său, Lucius (sau Lucian), au murit în exil în anii 252-253 sub Gallus, probabil ca mărturisitori. Cornelius a fost exilat la Centumcellae, unde a murit în anul 252. Lucius a murit la 5 martie 253.

[7] Se știe că, împotriva acestei tradiții, Sfântul Ciprian îi reboteza pe eretici. A se vedea Nicodim MILAȘ, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, vol. II, partea I, Arad, 1934, pp. 335-337. La fel, canonul 48 Cartagina, în N. MILAȘ, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, vol. II, partea I, pp. 207-209. S-a dovedit însă că atitudinea Sfântului Ciprian nu s-a generalizat nici în Biserica africană. Potrivit practicii corecte, ereticul, dacă a fost o dată botezat, e numai uns acum cu untdelemn (vezi și Adhémar D'ALES, *La théologie de saint Cyprien*, Beauchesne, Paris, 1922, pp. 380-388). Întrucât papa Ștefan I al Romei considera valabil botezul ereticilor reveniți în Biserică și nu-i reboteza, o virulentă dispută dogmatică s-a încins între el și Sfântul Ciprian al Cartaginei pe această temă, dispută împinsă însă pe un plan secundar de persecuția anticreștină declanșată de împăratul Valerian (253-259), persecuție în cursul căreia atât Ștefan în anul 257, cât și Ciprian în septembrie 258, au sfârșit ca martiri (*cf.* S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, vol. I, p. 412). Astfel că „în sângele lor s-a înecat și nefericitul lor conflict" (A. FRANZEN, R. BÄUMER, *Istoria papilor*, p. 34).

[8] <Episcopul Romei.>

potrivnic vechii tradiţii cunoscute de la început, era foarte supărat pe el[9].

IV

Câte epistole a compus Dionisie în această problemă

Ca unul care de multă vreme discuta despre această temă prin scrisori cu el[10], Dionisie arată că odată ce persecuţia a încetat, Bisericile de pretutindeni au respins înnoirile lui Novatus[11] şi astfel şi-au regăsit pacea între ele. Iată cuvintele lui:

V

Despre pacea care a urmat după persecuţie

1. „Să ştii, o dată pentru totdeauna, frate, că toate Bisericile din Răsărit şi de mai departe, care erau înainte dezbinate, acum sunt unite unele cu altele, că întâistătătorii lor de pretutindeni au aceleaşi cugete şi se bucură nespus de mult de pacea care a venit peste ele mai presus decât orice aşteptări, şi anume Demetrian la Antiohia, Teoctist la Cezareea, Mazabanes la Aelia, Marinos la Tyr (căci Alexandru a murit), Heliodor la Laodiceea (unde Thelymidres şi-a încheiat viaţa), Helenos la Tars şi toate Bisericile din Cilicia, Firmilian şi întreaga Cappadocie – şi nu înşir decât pe cei mai vestiţi dintre episcopi, ca să nu lungesc prea mult epistola, plictisind cu prea multe vorbe; 2. cele două Sirii întregi, dimpreună cu Arabia (în ajutorul cărora aţi venit totdeauna şi cărora nu demult le-aţi scris), ca şi Mesopotamia, Pontul, Bithynia, ca să spunem pe scurt, toţi, din toate părţile, se bucură de buna înţelegere şi de dragoste frăţească, preamărindu-L pe Dumnezeu"[12].

---

[9] *Cf.* A. D'ALÈS, *La théologie de saint Cyprien*, pp. 173-210. G. BARDY, *La theologie de l'Église, de saint Irénée au concile de Nicée*, Cerf, Paris, 1947, pp. 226-247.

[10] <Ştefan al Romei.>

[11] <Evident, e vorba de Novaţian. Prima scrisoare a lui Dionisie către Ştefan datează din anul 254. În ea se face referire la Novaţian pentru a evidenţia spiritul de împăcare care îi anima atunci pe episcopii din Orient, sugerându-i astfel lui Ştefan să le urmeze exemplul (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 168, n. 2).>

[12] Dionisie a luat asupră-şi „bunele oficii" de a mijloci pentru pacea Bisericii în legătură cu botezul ereticilor. Se ştie că Ştefan I, episcopul Romei (254-257), l-a ameninţat

3. Acestea au fost cuvintele lui Dionisie.

Pe de altă parte, după ce Ștefan și-a împlinit slujba vreme de doi ani[13], a urmat după el Sixtus. Și acestuia i-a scris Dionisie o a doua scrisoare în legătură cu botezul ereticilor, exprimându-și atât părerea sa, cât și pe a lui Ștefan și a altor episcopi, spunând următoarele despre părerea lui Ștefan: 4. „La vremea sa, Ștefan scrisese în legătură cu Helenos, cu Firmilian și cu toți cei din Cilicia, Cappadocia și, desigur, și cu cei din întreagă Galatia și cu toate popoarele din jur, că el n-ar mai vrea să stea în comuniune cu ei pentru simplul motiv, spunea el, că ei îi botează din nou pe eretici.

5. Să ne gândim numai ce lucru important este acesta! Căci există într-adevăr, așa cum înțeleg, în această privință hotărâri precise, luate în cele mai mari sinoade ale episcopilor[14]. Or, potrivit acestor învățături, cei care se întorceau de la erezii, după ce erau în prealabil catehizați, erau deja spălați și curățiți din nou de «necurăția aluatului celui vechi»[15]. Despre toate aceste probleme i-am scris în chip cuviincios".

6. Iar mai departe adaugă: „Preaiubiților noștri colegi de preoție Dionisie și Filimon[16], care au fost la început de aceeași părere cu Ștefan și care îmi scriseseră în aceeași cauză, le-am răspuns mai întâi doar în câteva cuvinte, pe când acum le scriu mai pe larg".

Iată, așadar, cele privitoare la problema amintită.

---

cu excomunicarea pe Sfântul Ciprian și Bisericile din Cappadocia, <conduse atunci de episcopul Firmilian al Cezareei († 266/268, despre care vezi S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, vol. I, pp. 433-434)>, dacă nu acceptă tradiția valabilă în Roma (de a nu-i reboteza pe eretici). În această scrisoare, Dionisie îi aduce aminte – ca odinioară Sfântul Irineu – că pacea e mai bună decât orice. A se vedea E. POPOVICI, *Istoria Bisericească Universală*, vol. I, pp. 291-294.

[13] Cronologia lui Eusebiu nu este totdeauna corectă. Lui Ștefan al Romei i se taie capul de către împăratul Valerian la 2 august 257. Dar chiar și așa el a păstorit mai mult de doi ani. Păstorirea lui Sixtus al II-lea a durat numai un an, murind ca martir la 6 august 258, împreună cu martirii și diaconii săi, dintre care Laurențiu este cel mai cunoscut.

[14] E vorba de sinoadele din Iconium și Synnade, din jurul anului 235, ca și de sinoadele prezidate de Sfântul Ciprian în anii 255-256, la care au participat un număr mare de episcopi.

[15] *1 Corinteni* 5, 7.

[16] Doi preoți din Roma: cel dintâi dintre ei va urca pe scaunul Bisericii din Roma după Sixtus al II-lea (257-258). Dionisie, singurul papă cu acest nume, a păstorit între 260-269.

VI
Despre erezia lui Sabellius

În aceeaşi epistolă, Dionisie mai semnalează următoarele lucruri despre ereticii sabelieni care îşi făcuseră apariţia atunci: „În legătură cu învăţătura care se propovăduieşte astăzi în Ptolemaida Pentapolei[17], învăţătură nelegiuită şi cu totul blasfematoare la adresa Dumnezeului celui Atotputernic, Tatăl Domnului nostru Iisus Hristos[18], învăţătură plină de necredinţă în legătură cu Fiul Său Unul-Născut, Cel «mai întâi născut decât toată făptura»[19], Cuvântul Care S-a făcut om, învăţătură cu totul smintită în legătură cu Duhul Sfânt, mi-au venit documente[20] din două părţi şi fraţii m-au căutat să ne lămurim şi, pe cât am putut, cu ajutorul lui Dumnezeu le-am trimis unele observaţii, exprimându-le în mod cât mai didactic, după cum reiese din copiile pe care ţi le-am trimis"[21].

VII
Despre infama rătăcire a ereticilor, vedenia trimisă de Dumnezeu lui Dionisie şi regula lui canonică

1. Şi în epistola a treia privitoare la botezul ereticilor, pe care a scris-o lui Filimon, preot în Roma, acelaşi Dionisie mai adaugă următoarele: „Am citit şi eu lucrările şi tradiţiile eretice şi mi-am întinat mintea pentru puţin timp cu nelegiuitele lor cugetări; dar am scos din ele acest folos că le-am respins în sinea mea şi m-am scârbit de ele şi mai mult acum.

[17] Numită aşa pentru cele 5 oraşe (Berenice, Arsinoe, Ptolemaida, Apolonia şi Cirene) în nordul Libiei actuale.
[18] *Cf.* 2 *Corinteni* 1, 2; *Efeseni* 1, 3; 1 *Petru* 1, 3.
[19] *Coloseni* 1, 15.
[20] Sesizări scrise, probabil hotărâri sinodale sau opere teologice scrise.
[21] Sabelianismul, numit aşa după numele preotului Sabellius din Libia, este o încercare eretică de a explica taina Sfintei Treimi. După el, Dumnezeu există doar ca monadă nedistinctă. Abia când e vorba de relaţiile cu lumea, El poate fi numit Tată în calitate de Creator; Fiu, în calitate de Mântuitor, şi Duh, în calitate de Sfinţitor. Dar, după săvârşirea acestor lucrări specifice, fiecare din cele trei moduri se reîntorc în unitatea primară. Deci se neagă existenţa Persoanelor divine, socotindu-se ele ca simple moduri de lucrare (modalism, antitrinitari modalişti).

2. E drept că un frate din rândul preoților a căutat să mă abată de la astfel de preocupări, fiindu-i teamă să nu cad și eu în mocirla răutății lor și să-mi spurc astfel sufletul. Dar, cum eu simțeam că el spune adevărul, mi s-a arătat o vedenie de la Dumnezeu, care m-a întărit, 3. și îndată am auzit și un glas, care-mi poruncea, spunând explicit: «Ia tot ce-ți va cădea în mâini, căci văd că ești în stare să redresezi și să pui la încercare totul, și pentru tine aceasta a fost însăși cauza credinței». Am primit vedenia ca fiind pe potriva cuvântului apostolic prin care se spune despre cei mai tari: «Să fiți buni schimbători de bani!»[22]"

4. Apoi, după ce a spus câteva cuvinte despre toate ereziile, [Dionisie] zice: „Cât despre mine, știu că am primit canonul și norma aceasta de la fericitul părinte[23] Heraclas, căci cei care reveneau de la vreo erezie, indiferent dacă se despărțiseră sau nu de Biserică, dar păreau că se spurcaseră prin legături îndelungate cu unul dintre dascălii eretici, pe aceștia Heraclas îi alunga din Biserică și nu-i mai primea când ei o cereau, până ce nu denunțau în fața tuturor tot ce auziseră de la vrăjmași[24]. Abia după aceea îi reprimea în comuniune, dar fără să le mai ceară să fie din nou botezați, ca unii care primiseră de la început acest dar sfânt".

5. După ce a tratat din nou mai pe larg această problemă, Dionisie continuă astfel: „Și iată ce am mai învățat eu: că acest obicei nu s-a introdus numai acum și numai de către cei din Africa, ci încă cu mult timp înainte, pe vremea episcopilor de dinainte de noi, și încă în Biserici dintre cele mai populate, în întrunirile fraților de la Iconium și de la Synnade, la sinoade[25] și în multe alte localități

---

[22] Un „agrafon" dintre cele mai răspândite, vezi Alfred RESCH, *Agrapha, ausserkanonische Schriftfragmente*, ed. a II-a, J.C. Hinrichs, Leipzig, 1906, no. 103 <sau A. RESCH, *Agrapha. Fragmente...*, agraphon nr. 87, 37, pp. 151-152>. Se întâlnește și în ORIGEN, *Contra Celsum*, VII, 44; VIII, 15. A se vedea și în G.W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, *s.v.* τραπεζίτης. <Un *agraphon* este o frază sau o zisă atribuită lui Iisus, dar care nu apare în Noul Testament (*cf.* Henri CROUZEL, *Origen: personajul – exegetul...*, p. 400, n. 51).>

[23] În original: „πάπα" care se întrebuința pentru mulți alți episcopi, nu numai pentru cel de la Roma, atât în sec. al III-lea, cât și în sec. al VI-lea. *Cf.* G.W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, *s.v.* πάπα. Pierre DE LABRIOLLE, „Une esquisse de l'histoire du mot «papa»", în: *Buletin d'ancienne littérature et d'archéologie chretiennes*, I (1911), pp. 215-220.

[24] Deci în cazul de față nu mai e vorba de botezul ereticilor, ci de cei care, creștini fiind, s-au rătăcit și doreau să revină ulterior, spre a fi reprimiți în Biserică.

[25] Nu avem date prea sigure despre aceste sinoade care s-au ținut între anii 230-235 și despre care Fericitul Augustin spunea că ar fi întrunit în medie câte 50 de episcopi (vezi și G. BARDY, *La théologie de l'Église...*, pp. 204-208 și 217-222).

unde pretutindeni s-a luat această hotărâre. Eu nu îmi permit să răstorn hotărârile acestora, aruncându-le în ceartă şi invidie, pentru că Scriptura zice: «Să nu muţi hotarul aproapelui tău, pe care l-au aşezat strămoşii tăi»[26]".

6. Cea de-a patra dintre epistolele lui Dionisie privitoare la botezul ereticilor a fost adresată episcopului Romei, Dionisie, pe când acesta era încă numai preot şi care curând după aceea a primit episcopatul credincioşilor de acolo. Din ea se poate vedea că noul ales e numit de către episcopul Dionisie al Alexandriei „bărbat învăţat şi admirat". După ce face şi alte observaţii, îi aminteşte şi despre cazul lui Novatus, scriindu-i astfel:

VIII

Învăţătura greşită a lui Novatus

„Căci pe bună dreptate îl detestăm pe Novaţian, care a dezbinat Biserica şi i-a târât pe unii dintre fraţi în nelegiuiri şi în blasfemii, introducând despre Dumnezeu o învăţătură foarte nelegiuită, învinuindu-L în chip mincinos pe preabunul Domn Iisus Hristos că-i lipsit de milă, dar mai ales pentru că el respinge Sfântul Botez[27] şi anulează credinţa şi mărturisirea care îl preced, precum şi posibilitatea ca Duhul Sfânt să lucreze în ei, chiar dacă ar fi vreo nădejde că El ar mai rămâne ori S-ar mai întoarce la ei"[28].

IX

Botezul nelegiuit al ereticilor

1. Dionisie a scris şi o a cincea epistolă[29], pe care a adresat-o episcopului romanilor Sixtus şi în care, după ce spune multe lucruri

[26] *Deuteronomul* 19, 14.

[27] <Al apostaţilor întorşi la Biserică.>

[28] Novaţian nu era eretic, mai ales când apreciem cele scrise de el în tratatul *De Trinitate*. În schimb Novaţian era un scrupulos, care nu putea admite reprimirea prea uşoară a păcătoşilor. <Observăm că în titlul acestui subcapitol al VIII-lea, Eusebiu îl numeşte tot Novatus pe Novaţian, despre care vezi A. D'ALES, *Novatien, Étude sur la théologie romaine au milieu du IIIe siecle*, Beauchesne, Paris, 1925, p. 166 şi urm. Bibliografie mai recentă în S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, vol. I, p. 404>.

[29] <Despre botezul ereticilor.>

împotriva ereticilor, explică de ce s-a ajuns în acel timp la astfel de probleme:

„Drept să-ți spun, frate, am nevoie de un sfat temeinic și de aceea îți și cer părerea, confruntându-mă cu o asemenea situație și temându-mă să nu greșesc.

2. Între frații care participă la noi la slujbele liturgice trăiește un bărbat care demult era prețuit ca un foarte vechi creștin, încă înainte ca eu să fi fost hirotonit episcop și cred că mai înainte chiar de a fi fost instalat fericitul Heraclas[30], trăind totdeauna în comuniunea Bisericii și aflându-se în apropierea celor care urmau să fie în curând botezați. Și, auzind întrebările și răspunsurile obișnuite în astfel de împrejurări[31], s-a apropiat de mine plângând și, tânguindu-se, a căzut la picioarele mele declarând și jurându-se că botezul pe care el îl primise de la eretici nu era același lucru cu botezul creștin și nici nu avea nimic comun cu el, ci era plin de nelegiuiri și de blasfemii.

3. Mai spuse că acum sufletul lui e cu totul zdrobit de căință și «nu îndrăznește nici ochii să și-i ridice spre Dumnezeu»[32], pentru că își pusese ca început [al vieții creștine] acele cuvinte și rituri blasfematoare. De aceea, el mi-a cerut să-i împărtășesc acest botez adevărat, spre a obține din toată inima această desăvârșită purificare, această primire a credinței și acest har.

4. Desigur că lucrul acesta n-am cutezat a-l face, asigurându-l că părtășia pe care a avut-o atâta vreme cu Biserica îi va fi fost îndeajuns. Căci, într-adevăr, el a ascultat de multă vreme rugăciunile la Liturghie, unde a dat în tot timpul împreună cu ceilalți credincioși «amin»-ul său[33], a pășit în fața Sfintei Mese, a întins mâinile spre primirea Sfintei Merinde[34] și s-a împărtășit vreme îndelungată cu Trupul și Sângele Domnului nostru, de aceea n-aș putea îndrăzni să-l reînnoiesc pornind chiar de la început. De aceea, i-am dat dispoziție să prindă curaj și să se apropie cu credință tare și

[30] S-a vorbit despre Heraclas și în Cartea VI, III, 2; XIX, 13-14; XXVI; XXIX, 4; XXXI, 2; Cartea VII, 4. El fusese elev și colaborator al lui Origen. Episcopatul lui începe prin anul 231.

[31] Aluzie la examenul catehetic pentru primirea botezului de care ne amintește încă pe la finele sec. I *Epistola a doua către corinteni* a Sfântului Clement, cap. 17 (trad. Pr. Dumitru Fecioru, în *PSB* 1, serie veche, p. 102).

[32] *Luca* 18, 13.

[33] *Cf. 1 Corinteni* 14, 16.

[34] Ἡ ἁγία τροφή, așa cum înțelegea încă Sfântul Ignatie, *Către Romani*, VII, 3 (în *PSB* 1, serie veche, p. 177, și *Didahia*, X, 2, în *PSB* 1, serie veche, p. 30).

cu nădejde deplină spre împărtăşirea din Sfintele Daruri. 5. Dar, neputându-se încă opri din plâns, el era mereu îngrozit să se apropie de Sfânta Masă şi abia cu mare greutate a putut fi îndemnat să asiste măcar la rugăciuni".

6. Afară de cele amintite, se mai cunoaşte de la acelaşi Dionisie încă o epistolă în legătură cu botezul [ereticilor], adresată de el şi de comunitatea pe care o conducea Bisericii din Roma şi întâistătătorului ei, Sixtus, în care se tratează pe larg, cu o argumentare extinsă, despre problema respectivă. Şi tot astfel mai avem de la el încă o epistolă adresată lui Dionisie din Roma, aşa-numita „epistolă despre Lucian[35]". Atât despre aceste probleme.

X

Împăratul Valerian şi persecuţia sa

1. Întrucât Gallus şi cei împreună cu el n-au domnit nici chiar doi ani împliniţi şi au dispărut, la tron au urmat Valerian şi fiul său, Gallienus[36]. Cum se exprimă acelaşi Dionisie despre ei, se poate vedea din epistola sa către Hermammon[37], în care relatează astfel:

2. „Tot aşa i s-a descoperit şi lui Ioan: «I s-a dat gură să grăiască semeţii şi hule; şi i s-a dat putere să lucreze timp de patruzeci şi două de luni»[38].

3. Despre ambele lucruri trebuie să ne mirăm în legătură cu domnia lui Valerian, şi mai ales să ţinem seama de felul cum a decurs prima parte [a domniei lui][39]: cât era el de blând şi de binevoitor faţă de oamenii lui Dumnezeu, căci niciun alt împărat anterior

---

[35] Poate fi vorba de Lucian, presbiterul din Antiohia, martirizat sub împăratul Maximin, despre care se vorbeşte mai jos în Cartea VIII, XIII, 2, şi în Cartea IX, VI, 3. Epistolele Sfântului Ciprian mai vorbesc de un confesor, de un preot şi chiar de un episcop african cu acest nume, foarte răspândit în Antichitatea creştină.

[36] Gallus şi fiul său Volusian au fost omorâţi la Terni (Italia), în mai 253, de către Emilian, dar peste trei luni şi acesta a fost ucis de soldaţii săi la Spoleto, când s-a auzit că vine dinspre Germania Valerian, care rămâne singur împărat (253-259), aşa că şi l-a asociat şi pe fiul său, Gallienus. Valerian va cădea rob perşilor.

[37] Epistolă scrisă înainte de Paştile anului 262. Hermammon pare a fi episcop egiptean indigen.

[38] *Apocalipsa* 13, 5. Se deduce de aici că persecuţia lui Valerian a durat trei ani şi jumătate.

[39] <Aici traducerea urmează lecţiunea „τὰ πρῶτα" a editorului Hugh Jackson Lawlor (bazată pe trei manuscrise, vezi *Loeb Classical Library*, vol. 265, Harvard University Press, Cambridge, 1942, pp. 150 şi 151, n. 3) în locul lecţiunii „τὰ πρὸ αὐτοῦ" („cele anterioare lui") din ediţia lui Gustave Bardy (în *Sources Chrétiennes*, vol. 41, Cerf, Paris, 1955, p. 176).>

n-a fost față de creștini cu mai multă înțelegere și mai primitor, ba nici măcar cei despre care se spunea că fuseseră creștini pe față[40] nu i-au primit atât de prietenos și de cald cum a făcut-o el la începutul domniei, când toată casa lui era plină de oameni evlavioși, era ca o Biserică a lui Dumnezeu[41].

4. Dar dascălul său, conducătorul suprem al magilor egipteni, l-a convins să se descotorosească de creștini[42] și l-a făcut, pe de o parte, să-i ucidă și să-i prigonească pe oamenii puri și sfinți, socotindu-i vrăjmași și piedici împotriva spurcatelor și blestematelor lucrări diavolești (căci există și au existat destui creștini care sunt în stare fie și numai prin prezența lor și chiar numai printr-o simplă suflare ori prin pronunțarea unui singur cuvânt să poată zădărnici planurile nefaștilor diavoli[43]), iar, pe de altă parte, l-au sfătuit pe Valerian să săvârșească inițieri necurate, practici nelegiuite de vrăjitorie și jertfe necuviincioase, junghierea de bieți băiețandri, jertfirea de copii din părinți vrednici de milă, spintecarea măruntaielor nou-născuților, tăierea și măcelărirea făpturilor lui Dumnezeu, ca și cum prin acestea s-ar fi putut asigura fericirea[44]".

5. Iar după acestea adaugă: „Așadar, Macrianus a adus demonilor strălucite jertfe de mulțumire pentru împărăția pe care o nădăjduia, el care fusese mai dinainte numit guvernator general al finanțelor împăratului, fără să se gândească însă a face nimic

---

[40] De fapt n-a fost niciun împărat creștin până atunci. Legendele au început curând. Nu va lipsi mult până ce Lactantius le va preamări, spunând că unii împărați au murit numai din cauză că au prigonit Biserica.

[41] Exagerare și din partea lui Eusebiu. Că Alexandru Severus (și poate la începutul domniei lui și Valerian) vor fi avut în palat bustul sau statuia lui Iisus, faptul nu spune nimic. Valerian începe persecuția în anul 257. E remarcabilă rapiditatea cu care s-au creat unele legende privitoare la unii împărați care ar fi fost creștini, deși n-au fost în realitate, cum e și cazul lui Filip Arabul.

[42] Macrianus – căci de el e vorba, cum se vede din cele de mai jos – pare a fi fost ori ministru de finanțe ori prefect al annonelor (cel care răspundea de aprovizionarea cu hrană). Creștinii se înmulțiseră și se înstăriseră, de aceea se înțelege de ce măsurile luate de Valerian contra creștinilor cuprindeau și confiscarea bunurilor lor. <Despre Marcus Fulvius Macrianus, *rationalis Augusti* sau *comes thesaurorum et praefectus annonae*, vezi Arthur STEIN, *Fulvius*, 82, în: August Friedrich PAULY, Georg WISSOWA (eds.), *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, VII, 1, Metzler, Stuttgart, 1922, pp. 259-262; Léon HOMO, *Les institutions politiques romaines. De la cité à l'État*, La Renaissance du livre, Paris, 1927, p. 372. După bizantinul Zonaras, XII, XXIV, Macrianus era mutilat de ambele picioare.>

[43] *Cf.* MINUCIUS FELIX, *Octavius*, XXVII. Alte texte în A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. I, pp. 300-323.

[44] Referiri la practici similare circulaseră și pe seama creștinilor (*cf. supra*, Cartea V, I, 14; MINUCIUS FELIX, *Octavius*, IX; TERTULIAN, *Apologeticum*, XXIII).

rațional, nici universal[45], [atât pentru sine, cât și pentru imperiu]. Căci a căzut sub blestemul profetic care zice: «Vai de prorocii cei mincinoși, care urmează duhul lor și [de binele celorlalți] nu văd nimic!»[46]

6. Căci despre o Providență universală el nu voia să știe nimic și nici să se teamă de judecata Celui care e înainte de toate, în toate și mai presus de toate[47], așa încât a ajuns dușmanul Bisericii întregi, îndepărtându-se și înstrăinându-se de mila lui Dumnezeu, fugind mai mult decât a putut de mântuirea lui proprie, însă adeverindu-și astfel propriul său nume[48]".

7. Și, mai departe, [Dionisie] continuă astfel: „Într-adevăr, Valerian s-a lăsat dus de Macrianus la astfel de fapte, încât a ajuns să cadă pradă rușinii și batjocurii, după cum grăiește prorocul Isaia: «Oamenii aceștia au ales căile lor și urâciunile lor, pe care sufletul lor le-a voit. Și Eu voi alege pentru ei batjocurile, le voi răsplăti lor păcatele»[49].

8. Macrianus era înnebunit de pofta de a domni, cu toate că nu era vrednic de așa ceva. Iar, întrucât trupul său era schilod și astfel nu putea îmbrăca podoabele împărătești, i-a împins înainte pe cei doi fii ai săi, care preluau pe această cale păcatele părintelui. De aceea, la ei s-a împlinit clar prorocia lui Dumnezeu: «Voi pedepsi pe copii pentru vina părinților care Mă urăsc pe Mine până la al treilea și al patrulea neam»[50].

9. Pentru că, prin aceea că a pus pe capul copiilor săi dorințele rele, care n-au putut fi împlinite, el a transmis totodată asupra lor răutatea și ura lui față de Dumnezeu". Acestea sunt știrile transmise de Dionisie despre Valerian.

---

[45] În original: τῶν καθόλου λόγων [...] οὐδὲν εὔλογον οὐδὲ καθολικόν. Eusebiu face aici un joc de cuvinte. Macrianus nu era „bine chibzuit" (εὔλογον) nici pentru el, nici pentru imperiu (καθολικόν).

[46] *Iezechiel* 13, 3.

[47] *Cf. Efeseni* 4, 6; *Coloseni* 1, 17.

[48] Alt joc de cuvinte: cuvântul μακρός („îndepărtat") cam greu poate servi drept rădăcină pentru „Macrianus".

[49] *Isaia* 66, 3-4. Dionisie face aluzie la robirea de către perşi a lui Valerian. Rămânând atotputernic în imperiu, Macrianus îi numește pe cei doi fii ai săi împărați (în 260), dar în scurt timp (2 ani) au fost uciși toți trei, chiar dacă inițial au fost recunoscuți ca împărați în Asia Mică, Siria și Egipt. <Împreună cu fiul său mai mare, Macrianus a fost înfrânt și ucis de către Aureolus în Illyricum (261), iar Quietus, fiul mai mic, a fost înfrânt și ucis de Odaenathus la Emesa (262).>

[50] *Ieșirea* 20, 5.

XI

Prin câte au trecut atunci Dionisie și cei din Egipt

1. Cât privește cumplita persecuție care bântuia atunci și pe care împreună cu alții Dionisie a îndurat-o pentru credința în Dumnezeul a toate, ne-o pot dovedi propriile lui cuvinte pe care le-a adresat lui Gherman, unul dintre episcopii din vremea aceea[51], care căuta să-l vorbească de rău. Dionisie se exprimă în acest fel:

2. „Risc să cad într-adevăr într-o mare nebunie și prostie atunci când sunt nevoit să descriu minunata purtare de grijă pe care o arată Dumnezeu față de noi. Întrucât însă stă scris: «Taina regelui se cuvine s-o păstrezi, iar lucrurile lui Dumnezeu este de laudă să le vestești»[52], voi întâmpina deschis atacurile lui Gherman.

3. Eu n-am venit singur înaintea lui Emilian[53], ci eram însoțit de Maxim, preot ca și mine[54], apoi de diaconii Faustus[55], Eusebiu[56] și Chairemon, iar în afară de aceștia ne-am mai întâlnit și cu unul din frații de la Roma[57], care se aflau atunci la noi.

4. Emilian nu mi-a zis întâi de toate: «Să nu-i mai aduni pe frați!», întrucât aceasta era de prisos pentru el și ultimul lucru de poruncit din partea lui, care dezrădăcina tocmai începutul[58]: pentru că discursul său nu era ca noi să nu-i mai strângem și pe alții la adunări[59], ci ca noi înșine să nu mai existăm din capul locului în calitate de creștini. De aceea, ne-a și poruncit să ne lăsăm de

---

[51] A se vedea mai sus: Cartea VI, XL.

[52] *Tobit* 12, 7.

[53] Pare a fi vorba de un prefect al Egiptului cu acest nume, dar desigur, el nu poate fi confundat cu împăratul Emilian de care am amintit mai sus într-o notă aferentă Cărții VII, X, 1.

[54] Acest preot Maxim va urma ca episcop după Dionisie.

[55] Acest Faustus pare a-l fi însoțit pe Dionisie în vremea persecuției lui Decius (vezi Cartea VI, XL, 9). El va muri martir la o vârstă foarte înaintată, în vremea persecuției lui Diocleţian (*cf. infra*, Cartea VII, XII, 26 și Cartea VIII, XIII, 7).

[56] Viitor episcop în Laodiceea Siriei.

[57] Numele lui pare a fi Marcellus, menționat puțin mai jos.

[58] E vorba de începutul/principiul vieții creștine, așa cum se explică în continuare.

[59] Edictul prim al lui Valerian și Gallienus oprea încă din august 257 intrarea în cimitire și ținerea adunărilor acolo (*Acta Cypriani*, R. Knopf, G. Kruger (eds.), ed. a III-a, Mohr, Tubingen, 1929, p. 62).

creştinism, crezând că, dacă eu îmi voi schimba părerea, atunci şi ceilalţi mă vor urma[60].

5. Eu i-am dat un răspuns rezonabil şi concis, anume că «trebuie să ascultăm de Dumnezeu mai mult decât de oameni»[61], mărturisind pe faţă că eu cinstesc numai un singur Dumnezeu, nu şi pe altul şi că nu-mi voi schimba părerea şi nu voi înceta niciodată de a fi creştin. La acestea, el ne-a poruncit să mergem într-un sat din marginea pustiei, numit Kephro[62].

6. Dar mai bine ascultaţi cuvintele care s-au rostit şi de o parte, şi de alta, pentru că au fost trecute în scris: «După ce au fost aduşi înainte Dionisie, Faustus, Maxim, Marcellus şi Chairemon, Emilian, deţinătorul oficiului de guvernator, a grăit: 'Eu v-am comunicat prin viu grai despre bunătatea şi înţelegerea pe care domnii noştri le arată faţă de voi. 7. Ei v-au încredinţat puterea să vă salvaţi dacă veţi voi să vă întoarceţi la ceea ce este conform firii şi să vă închinaţi zeilor, care le protejează împărăţia, adică să-i uitaţi pe cei care sunt potrivnici firii. Ce-aveţi de zis la acest lucru? Aştept de la voi să nu fiţi nerecunoscători faţă de bunătatea stăpânitorilor voştri, întrucât ei vă îndeamnă spre tot ce-i mai bun'.

8. Dionisie a răspuns: 'Nu toţi îi cinstesc pe toţi zeii, ci fiecare se închină celor pe care-i recunoaşte ca atare. Cât ne priveşte pe noi, creştinii, noi adorăm şi ne închinăm unui singur Dumnezeu, Făcătorul lumii întregi, Acelaşi care a încredinţat stăpânirea preaiubiţilor de Dumnezeu auguşti Valerian şi Gallienus, şi numai Lui ne rugăm fără încetare pentru această împărăţie, astfel încât ea să rămână nezdruncinată[63]'.

9. Locţiitorul de guvernator Emilian le-a zis: 'Dar cine vă împiedică să vă închinaţi şi unui astfel de Dumnezeu alături de zeii firii, dacă credeţi că şi El e un astfel de zeu? Căci ştiţi că vi s-a

---

[60] În sens similar, *Acta S. Philippi episcopi Heracleae*. Vezi şi Sebastien LE NAIN DE TILLEMONT, *Memoires pour servir a l'histoire ecclesiastique des six premiers siecles*, vol. V, Paris, 1698, pp. 302-310.

[61] *Faptele* 5, 29.

[62] Necunoscut sub altă formă. A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, p. 715.

[63] Creştinii s-au arătat totdeauna loiali faţă de stăpânitorii vremelnici (*cf. Romani* 13, 1-3; *1 Timotei* 2, 2). Aşa au tălmăcit lucrurile şi Părinţii apostolici: SFÂNTUL CLEMENT ROMANUL, *Epistola întâi către corinteni*, LX-LXI; la fel apologeţii: SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ŞI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, XVII, şi TERTULIAN, *Apologeticum*, XXX-XXXII. <Intrate încă de atunci în tradiţie, rugăciunile creştinilor pentru imperiu şi pentru împărat s-au perpetuat şi în perioada bizantină>.

poruncit să vă închinați zeilor, și anume, unor astfel de zei, pe care îi cinstește toată lumea'. Dionisie răspunse: 'Noi nu ne închinăm altui Dumnezeu'.

10. Locțiitorul de guvernator Emilian le spuse: 'Văd că sunteți nu numai nerecunoscători, ci și neînțelegători față de bunătatea împăraților noștri. De aceea voi nu veți mai locui în acest oraș, ci veți fi trimiși într-un ținut de la marginea Libiei numit Kephro. Căci acest loc vi l-am ales, potrivit ordinului împăraților noștri. Nu vi se va mai îngădui sub niciun chip să faceți adunări nici la voi, nici la alții, și nici nu mai aveți voie să intrați în ceea ce numiți voi cimitire[64].

11. Iar dacă va fi fost văzut cineva în alt loc decât cel pe care eu vi l-am poruncit sau dacă va fi descoperit într-o adunare oarecare, unul ca acela se va expune el însuși primejdiei, căci pedeapsa cuvenită nu va lipsi. De aceea, duceți-vă acolo unde v-am poruncit'». Și, cu toate că eram bolnav, am fost silit să plec imediat, fără să ni se îngăduie nici măcar o amânare de o zi. Și atunci cum aș mai fi avut vreme să convoc ori nu vreo adunare?"

12. După alte lucruri, Dionisie continuă așa: „Dar, cu ajutorul lui Dumnezeu, nu ne-am putut lipsi de adunarea vizibilă, convocând cu toată râvna, pe de o parte, pe cei care se aflau în oraș ca și când aș fi fost și eu de față[65], cum zice Scriptura: «Absenți cu trupul, dar prezenți cu duhul»[66], pe de altă parte, chiar și în Kephro s-a constituit o mare comunitate de frați, parte din ei urmându-ne din capitală, parte adunându-se din Egipt.

13. Dar și aici «a deschis Dumnezeu pentru noi o ușă a cuvântului»[67], prin aceea că mai întâi am fost prigoniți și bătuți cu pietre, iar mai apoi nu puțini dintre cei care aparțineau neamurilor au părăsit ei înșiși închinarea la idoli, întorcându-se la Dumnezeu[68], cu toate că înainte ei nu primiseră cuvântul, ci noi am fost cei dintâi care l-am semănat în rândurile lor[69].

---

[64] Κοιμητήριον, cum îl arată și numele, este loc de odihnă pentru cei care au adormit (*cf. 1 Tesaloniceni* 4, 13 și urm.), dar și loc de rugăciune pentru sufletele lor. Pe acest temei se bazează și introducerea antimiselor, care au în ele cusute moaște de martir (*cf.* ORIGEN, *Homiliae in Ieremiam*, IV, 3; *Acta Cypriani*..., p. 62).

[65] Aici Dionisie se adresează direct episcopului Gherman care-l acuza că a fugit în timpul persecuției.

[66] *1 Corinteni* 5, 3.

[67] *Coloseni* 4, 3.

[68] *Cf. 1 Tesaloniceni* 1, 9.

[69] *Cf. Luca* 8, 11.

14. A fost ca și cum Dumnezeu ne-a împins anume spre ei, fiindcă, după ce am făcut acest lucru, tot El ne-a dus din nou de acolo. Căci în fapt Emilian a hotărât să ne mute în ținuturi și mai sălbatice și mai libiene, poruncind ca toți să fie adunați de pretutindeni în regiunea Mareotis[70], rânduind fiecăruia domiciliul într-un anumit sat, printre localnicii din acel ținut. Pe noi însă ne-a așezat mai ales de-a lungul drumului, poate pentru ca să ne poată lua mai repede. Căci e limpede că toate acestea anume le-a rânduit și pregătit așa, pentru ca, atunci când va vrea, să ne poată avea pe toți la îndemână.

15. Când mi s-a poruncit să plec la Kephro, m-am dus voios și liniștit, cu toate că nu știam nici măcar unde putea fi această localitate, de numele căreia abia auzisem înainte. În schimb, când mi s-a adus la cunoștință că și de acolo trebuie să mă mut în ținutul Kollouthion[71], atunci trebuie să mă acuz pe mine însumi: chiar și cei care se aflau cu mine au văzut în ce stare mă aflam.

16. Mai întâi eram trist și foarte tulburat, pentru că, deși aceste noi ținuturi ne erau mai cunoscute și mai familiare, totuși circula zvonul că în regiunea aceasta nu prea găseai creștini și oameni de omenie și că am fi astfel expuși neplăcerilor din pricina călătorilor și a atacurilor tâlhărești.

17. Dar m-am și mângâiat când frații mi-au adus aminte că această localitate e mai apropiată de capitală și că, pe cât Kephro ne oferise legături mai numeroase cu frații din Egipt – pentru că puteam convoca adunări bisericești din teritorii mai largi –, pe atâta, fiind Kolluthion mai aproape de capitală, ne-am putea bucura mereu să-i vedem pe cei care cu adevărat ne sunt dragi, apropiați și foarte iubiți, căci ar putea veni pe la noi și ar putea rămâne, și s-ar putea ține adunări parțiale ca în cartierele mai depărtate. Lucrurile așa s-au și petrecut[72]".

18. Iar după aceea, Dionisie scrie din nou aceste lucruri în legătură cu cele ce i s-au întâmplat: „Gherman se laudă cu numeroasele

---

[70] Oraș, lac și ținut în Egiptul de Jos, în vestul deltei Nilului, spre marginea deșertului Libiei, loc folosit adeseori pentru deportări. Vezi și A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, pp. 715-716.

[71] Localitate situată undeva în același ținut mareotic.

[72] În ținuturile mareotice erau creștini încă din primele veacuri (A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, pp. 715-716). Se vede că în această suburbie (προάστειον, cum ne spune textul) era un punct de apărare. Puteau fi și împrejurimile unui oraș mai mare, ca Daphne lângă Antiohia.

lui mărturisiri de credință și are multe de spus cu privire la câte s-au făcut împotriva lui, tot atâtea însă câte pot fi numărate că ni s-au întâmplat și nouă: condamnări, confiscări, proscripții, vinderea la licitație a averilor[73], pierderea dregătoriilor publice, disprețuirea măririlor lumești[74], desconsiderarea laudelor venite din partea guvernatorului și a Senatului, ca și din partea adversarilor, răbdarea amenințărilor și a ocărilor, a primejdiilor, a prigoanelor, a rătăcirilor, a strâmtorărilor[75] și a tot felul de supărări, care au dat peste mine atât în vremea lui Decius și a lui Sabinus[76], cât și acum, sub Emilian.

19. Și apoi, în astfel de chinuri, unde a putut fi văzut Gherman? Cine a vorbit despre el? Nu mai amintesc despre marea nebunie[77] în care am căzut eu din pricina lui Gherman, de aceea detaliile faptelor care mi s-au întâmplat le încredințez fraților care le știu bine, spre a le istorisi".

20. Despre cele petrecute în persecuție, același Dionisie mai relatează și în *Epistola către Dometie și Didim*[78], unde spune textual: „E de prisos să-i înșirăm cu numele pe toți ai noștri, pentru că sunt numeroși, iar pe unii nu-i cunoașteți nici voi. Cu toate acestea, trebuie să știți că mulți bărbați și femei, tineri și bătrâni, fete tinere și femei în vârstă, ostași și particulari de toate neamurile și de toate vârstele au primit cununa numai după ce au câștigat biruința, unii prin biciuire și prin foc, alții prin sabie.

21. E drept că pentru alții n-a fost destul nici un răstimp foarte îndelungat pentru a se face bineplăcuți lui Dumnezeu, și, după cât mi se pare, în categoria acestora mă găsesc și eu până în clipa de față. De aceea Cel care zice: «În vreme potrivită te-am ascultat și în ziua mântuirii te-am ajutat»[79], Acela mă va fi păstrat și pe mine pentru o vreme numai de El știută.

22. Iar întrucât voi vă interesați să știți în ce stare ne aflăm și vreți să cunoașteți cum o ducem noi, nădăjduiesc că cel puțin atât ați aflat și voi că pe noi – pe mine, pe Gaius, pe Faustus, pe Petru și

[73] *Cf. Evrei* 10, 34.
[74] Se vede că Dionisie provenea dintr-o familie înstărită. Înainte de convertire a fost retor.
[75] *Cf. Romani* 8, 35.
[76] *Cf.* Cartea VI, XL, 2. Sub Decius, Sabinus era guvernatorul Egiptului.
[77] *Cf. 2 Corinteni* 12, 11, ca și *supra*: Cartea VII, XI, 2.
[78] Nu știm cine au fost aceste personaje. Oricum, descrierea se referă la persecuția de sub Decius. *Cf.* C.L. FELTOE, *The Letters and other Remains...*, pp. 64-66.
[79] *Isaia* 49, 8 (LXX); *2 Corinteni* 6, 2.

pe Pavel – ne-a luat prizonieri un sutaş, însoţit de ofiţeri, de soldaţi şi de mulţi slujitori[80], dar că am fost surprinşi de cei din Mareotis, care ne-au răpit fără voia noastră[81], iar, pentru că n-am vrut să-i urmăm, ei ne-au luat cu forţa şi ne-au dus cu ei.

23. În clipa de faţă eu, Gaius şi Petru, după ce am fost despărţiţi de ceilalţi fraţi, am fost închişi într-un loc pustiu şi părăsit din Libia, fiind duşi la o depărtare de trei zile de drum de localitatea Paretonium[82]".

24. Iar ceva mai departe el adaugă: „În oraş stau ascunşi câţiva preoţi, care-i vizitează în taină pe fraţi, şi anume: Maxim, Dioscor, Demetrius şi Lucius, pentru că Faustin şi Aquila, care erau mai cunoscuţi de oameni, rătăcesc acum ascunşi prin Egipt. Dintre diaconii care au supravieţuit celor care au murit de ciumă[83], îi amintim pe Faustus, pe Eusebiu şi pe Chairemon. Eusebiu e cel pe care l-a întărit Dumnezeu[84] încă de la început, pregătindu-l să ducă până la capăt în mod curajos lucrarea mărturisitorilor aruncaţi în închisoare şi să ajute, nu fără primejdie, la pregătirile pentru îngroparea trupurilor biruitorilor şi fericiţilor martiri[85].

25. Căci până în clipa de faţă guvernatorul nu încetează, după cum am spus, fie să dea morţii cu toată cruzimea pe cei care i se aduc, fie să-i schingiuiască prin torturi, fie să-i istovească prin întemniţări şi prin punere în cătuşe, poruncind cu asprime ca nimeni să nu-i poată vizita şi veghind cu străşnicie ca, într-adevăr, nimeni să nu se facă văzut pe acolo. Şi, cu toate acestea, datorită zelului şi stăruinţei fraţilor, Dumnezeu le trimite câte o picătură de mângâiere celor întristaţi".

26. Aşa scrie Dionisie.

Trebuie să mai spunem că Eusebiu, pe care Dionisie îl prezintă ca diacon, e instituit mai târziu episcop în Laodiceea Siriei; că Maxim, despre care Dionisie spune că pe atunci era preot, a primit

---

[80] Se vede că avem de-a face cu magistraţii oraşului (*duumviri*), care exercitau şi serviciu poliţienesc.

[81] Aceleaşi evenimente sunt prezentate şi mai sus: Cartea VI, XL.

[82] Localitate pe coasta maritimă a Libiei. Un episcop din această localitate, Titus, ia parte la Sinodul I Ecumenic.

[83] Unele manuscrise au aici: νήσω („în insulă"), altele: νόσῳ („de boală", „de ciumă"). Se pare că e vorba de o groaznică epidemie de ciumă (în anul 252), despre care scrie Sfântul Ciprian în *De mortalitate*. *Cf.* Cartea VII, XXII, 1 şi urm.

[84] *Cf. 1 Timotei* 1, 12.

[85] Περιστολή – primenirea osemintelor martirilor, care nu se puneau în mormânt, ca în cazul creştinilor de rând.

după el slujba de conducere a creștinilor din Alexandria, în timp ce Faustus, care pe atunci strălucea împreună cu el în strădania de mărturisitori, a trăit până în vremea ultimei persecuții[86], când a murit cu moarte de martir, tăindu-i-se capul, la o vârstă foarte înaintată. Iată, dar, prin câte a trebuit să treacă Dionisie în acea vreme!

XII
Despre martirii din Cezareea Palestinei

În persecuția amintită a lui Valerian trei bărbați au fost împodobiți cu cununa dumnezeiescului martiriu în Cezareea Palestinei, pentru că au mărturisit în chip măreț că se închină lui Hristos. Ei au fost aruncați ca hrană fiarelor sălbatice. Unul dintre ei se numea Priscus, cel de-al doilea Malchus, iar cel de-al treilea, Alexandru[87]. Ei locuiseră la țară și, după cum se spune, ei înșiși s-au învinuit de nepăsare și de lașitate pentru că nu dădeau prea mare preț pe răsplățile [cerești], într-o vreme când anumite împrejurări i-au împărțit printre cei care ardeau de o dorință cerească, și pentru că nu se lăsau încântați de cununa martirajului. După ce s-au consfătuit asupra acestui lucru, ei s-au grăbit să ajungă la Cezareea, unde s-au prezentat toți trei la scaunul de judecată și și-au aflat sfârșitul amintit. În afară de acești bărbați, ni se mai spune că în această persecuție și în același oraș ar mai fi dat luptă asemănătoare și o femeie. După câte se spune, ea ar fi aparținut ereziei lui Marcion[88].

XIII
Despre pacea din vremea împăratului Gallienus

Nu după multă vreme căzând împăratul Valerian rob la barbari[89], a ajuns să ia puterea de unul singur fiul său, care s-a folosit

---

[86] Adică a lui Diocletian. Numele lui Faustus apare în *Martirologiul* ieronimian la 8 septembrie, iar în sinaxarele grecești la 6 septembrie (*cf.* H. DELEHAYE, *Les martyrs d'Egypte*, pp. 62-63, 83).

[87] Alexandru apare în *Martyrologium Romanum* la 28 martie.

[88] În afară de această martiră, care făcuse parte din erezia marcionită, îl vom mai întâlni între martirii din Palestina (vezi EUSEBIU DIN CEZAREEA, *Martirii din Palestina*, X, 3) pe un episcop Asclepios, fost și el din aceeași grupare. Vezi și A. VON HARNACK, *Marcion. Das Evangelium vom fremden Gott*, ed. a II-a, Leipzig, 1924, p. 348.

[89] Valerian cade rob la perși în anul 259, murind în captivitate pe la anul 260.

de ea cu mai multă înțelepciune; de aceea, a relaxat prin edict scris persecuția împotriva noastră, lăsându-i pe propovăduitorii cuvântului să-și desfășoare, în chip liber, activitatea lor obișnuită. Textul rescriptului este următorul[90]:

„Împăratul Cezar Publius Licinius Gallienus cel Pios, cel Fericit și cel de bun neam, către Dionisie, Pinnas și Demetrius, precum și către ceilalți episcopi. Am poruncit să fie răspândită în întreaga lume binefacerea decretelor mele milostive, pentru ca să [vi] se redea peste tot lăcașele de cult și să vă puteți bucura și voi de dispoziția decretului meu, încât nimeni să nu vă mai supere cu nimic. Ceea ce vi se îngăduie să faceți a și fost dispus de mine pe cât s-a putut încă de mult timp. De aceea Aurelius Quirinius, întâistătătorul celor mai importante treburi publice[91], va veghea ca decizia pe care am dat-o să fie dusă la îndeplinire".

Pentru mai multă claritate m-am gândit ca această decizie, tradusă din latină, să fie și ea anexată aici. De la același împărat mai avem încă o dispoziție, care a fost adresată altor episcopi și care îngăduie reluarea în folosință a locurilor numite „cimitire".

XIV

Episcopii mai cunoscuți din vremea aceea

În timpul acela, Biserica romanilor încă era condusă de Sixtus, cea din Antiohia, după Fabius, ajunsese să fie condusă de Demetrian, cea din Cezareea Cappadociei, de către Firmilian, iar peste Bisericile din Pont conduceau Grigorie și fratele său, Atenodor, amândoi ucenici ai lui Origen. În Cezareea Palestinei, după moartea lui Teoctist, a ajuns episcop Domnus, iar întrucât acesta și-a sfârșit zilele în scurtă vreme, a preluat cârma episcopiei contemporanul nostru Theoteknos, care ieșise și el tot din școala lui Origen. În același timp, în Ierusalim, după moartea lui Mazabanes,

[90] Nu ni s-a păstrat textul acestui rescript, ci numai adresa trimisă episcopilor egipteni. Creștinismul era recunoscut și-și primea înapoi bunurile confiscate. De fapt, prin acest rescript se restabilea situația de dinainte de Valerian. Episcopii Pinnas și Demetrius își vor fi avut eparhiile lor în Egipt.

[91] Quirinius pare a fi avut rolul unui ministru de finanțe (*procurator rei summae*) peste Egipt sau poate chiar mai mult decât atât. Se cunoaște importanța Egiptului în viața economică a Imperiului Roman.

a preluat scaunul [episcopal] Hymenaios, care a strălucit și el foarte mulți ani în vremea noastră.

XV

Martiriul lui Marinos din Cezareea

1. În vremea acestor episcopi, pe când toate Bisericile petreceau în pace, în Cezareea Palestinei a fost decapitat Marinos, pentru că a îndrăznit să-și mărturisească credința în Hristos, fiind un bărbat cinstit cu înalte funcții în armată și care era vestit pentru neamul din care provenea și pentru înalta lui situație socială[92]. Pricina condamnării lui a fost următoarea.

2. La romani, vița-de-vie e un simbol al vredniciei, iar cel care ajunge să-l poarte devine – cum se spune – centurion. Întrucât un astfel de grad devenise tocmai atunci vacant, se aștepta să fie promovat Marinos, care era îndreptățit să ajungă la această vrednicie. Dar, tocmai când era să primească acest grad, iată că un alt candidat a pășit în fața tribunei, declarând că, potrivit vechilor legi[93], Marinos n-ar fi îndreptățit să primească o astfel de distincție a romanilor pentru că e creștin și nu aduce jertfa pentru împărat, motiv pentru care gradul acesta i se cuvine mai degrabă lui decât lui Marinos. 3. Mișcat de acest lucru, judecătorul Achaios[94] l-a întrebat mai întâi pe Marinos ce credință are, după care, văzându-l perseverând în mărturisirea faptului că este creștin, i-a dat un răstimp de trei ceasuri ca să se răzgândească.

4. La ieșirea din curtea tribunalului, Theoteknos, episcopul locului, l-a luat deoparte și, după ce au stat de vorbă un timp, luându-l de mână, l-a condus la biserică. Intrat înăuntru, episcopul i-a cerut să se apropie de Sfântul Altar și, descoperindu-i puțin

---

[92] Cu toate că a dat rescriptul amintit, Gallienus a rămas fidel tradiției împăraților, probabil potrivit jurisprudenței stabilite de Traian și Hadrian. Nu se persecuta dacă nu existau denunțuri. Dacă venea un denunț, mai ales împotriva ofițerilor superiori, persecuția era crudă. A se vedea martiriul lui Marinos, în *Acta Cypriani...*, pp. 85-86. Vezi și S. LE NAIN DE TILLEMONT, *Mémoires pour servir...*, vol. IV, p. 23; A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, p. 584.

[93] Nu putem ști dacă și când ar fi fost publicată o astfel de „lege" care ar fi oprit promovarea creștinilor la o treaptă de conducere în armată.

[94] Achaios pare a fi fost guvernatorul Palestinei atunci.

mantaua[95], i-a arătat sabia cu care era încins; în acelaşi timp, i-a arătat şi cartea Sfintelor Evanghelii, pe care i-o adusese, poruncindu-i să aleagă liber între cele două, pe cea pe care o doreşte. Fără să stea o clipă la îndoială, Marinos a întins mâna dreaptă spre Sfânta Scriptură. „Ţine-te de-acum cu tărie", i-a zis episcopul, „ţine-te hotărât de [credinţa în] Dumnezeu şi, cu puterea pe care El ţi-o va da, vei dobândi tot ce ai ales, întărit de El. Mergi în pace!"

5. Şi, abia ieşit din biserică, aprodul[96] l-a şi chemat în faţa scaunului de judecată, căci şi răstimpul acordat pentru a reflecta se scursese. Odată ajuns înaintea judecătorului şi mărturisindu-şi credinţa cu şi mai mare râvnă, Marinos a fost dus aşa cum era la locul de osândă şi a murit ca martir[97].

XVI

O istorisire despre Astyrius

Tot aşa s-a făcut vestit pentru îndrăzneala sa în credinţă şi Astyrius, un bărbat din Roma promovat în rândurile senatorilor şi îndrăgit de împăraţi, fiind cunoscut de toţi pentru originea lui nobilă şi pentru marea lui bogăţie. El se afla în apropiere de unul dintre martiri, când acesta îşi dădea sufletul; de aceea, a luat pe umeri rămăşiţele lui pământeşti, le-a înfăşurat într-un veşmânt splendid şi de mare preţ, transportându-le şi îngropându-le cu mare pompă într-un mormânt cuviincios. Discipolii care l-au cunoscut pe acest om, care sunt şi acum încă în viaţă, istorisesc despre el şi alte nenumărate fapte, printre care şi minunea următoare:

[95] „Hlamida" era o mantie militară nu prea lungă, dar destul de largă spre a-l acoperi complet pe om (*cf.* Gustav BENSELER, Adolf KAEGI, *Griechisch-Deutsches Schulwörterbuch*, ed. a XIII-lea, Leipzig-Berlin, 1911, p. 989).

[96] <Crainicul.>

[97] „Din dragostea faţă de Domnul mucenicul se desparte cu foarte mare bucurie de viaţa de aici", zice Clement Alexandrinul (*Stromate*, IV, 1). De aceea, Eusebiu foloseşte în acest scop verbul τελεῖν, τελεῖσθαι sau τελειοῦσθαι – „a sfârşi în chipul cel mai desăvârşit" (Pierre PÉRICHON, „Index", în: EUSEBE DE CESAREE, *Histoire ecclesiastique*, vol. IV, *Sources chrétiennes*, vol. 73, Les Éditions du Cerf, Paris, 1960, p. 319).

XVII

[Despre minunile săvârșite de Mântuitorul la Paneas][98]

La Cezareea lui Filip[99], pe care fenicienii o numesc Paneas, și anume la picioarele muntelui numit Paneion, se văd izvoarele din care se formează râul Iordan. Acolo, la o anumită zi de sărbătoare, era aruncat drept jertfă un animal, care prin puterea unui demon se făcea nevăzut în chip neînțeles. Pentru cei care nu erau de față la acest lucru, întâmplarea constituia o minune cu totul ieșită din comun. La un moment dat, fiind de față și Astyrius, văzând el mulțimea celor care erau uimiți de această întâmplare, s-a milostivit de rătăcirea lor și, privind spre cer, a rugat, prin Iisus Hristos, pe Dumnezeu cel peste toate[100] să-l rușineze pe demonul care ducea în rătăcire mulțimile și să nu-l mai lase să-i înșele pe oameni. Se istorisește că, în vreme ce Astyrius își rostea rugăciunea, animalul de jertfă a apărut îndată la suprafața izvoarelor. Cu aceasta s-a pus capăt așa-zisei „minuni", așa că altă minune n-a mai apărut acolo.

XVIII

Despre semnele marii fapte a Mântuitorului care se păstrează la Paneas. [Statuia ridicată de femeia cu curgerea sângelui]

1. Întrucât am amintit despre acest oraș, n-am crezut că-i bine să trec cu vederea și o altă istorioară[101] vrednică de a fi cunoscută de urmașii noștri. Într-adevăr, femeia aflată cu curgerea sângelui[102], despre care suntem informați de Sfintele Evanghelii că și-a

---

[98] <Nefigurând în Tabla de materii a textului grec, în original acest capitol nu poartă titlu.>

[99] Oraș clădit în ținutul Paneas din Galileea și Trahonitis în cinstea împăratului Tiberius de către Filip Tetrarhul. Despre creștinismul din această localitate puternic elenizată, vezi A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, p. 636 și 658.

[100] Se vede că Eusebiu a rămas influențat de Origen (*Despre rugăciune*, XV, 1-3), care afirma că nu trebuie să ne rugăm direct Fiului, ci numai Tatălui, „lui Dumnezeu cel peste toate".

[101] Istorisirea aceasta a fost crezută ca adevărată de mulți scriitori bisericești (ORIGEN, *Contra Celsum*, VI, 35, 18; SFÂNTUL IOAN DAMASCHIN, *Despre icoane*, 3 etc.). Eusebiu a crezut și el că a văzut „chipul". Iulian Apostatul a și poruncit distrugerea lui (SOZOMEN, *Istoria bisericească*, V, 2; FILOSTORGIUS, *Istoria bisericească*, VII, 3). E posibil ca statuia de bronz respectivă să fi fost o reprezentare contaminată a zeului Esculap cu chipul lui Hristos, cum știm că s-au mai întâlnit astfel de cazuri.

[102] *Matei* 9, 20; *Marcu* 5, 25; *Luca* 8, 43.

aflat vindecarea de suferinţe, era originară, se zice, tocmai din această localitate; s-ar vedea şi azi casa ei în acest oraş, ba ar mai exista şi alte monumente minunate legate de binefacerea pe care Mântuitorul a săvârşit-o faţă de ea.

2. Într-adevăr, pe o piatră ridicată în faţa uşilor acestei case în care a locuit femeia, se vede o statuie de bronz cu genunchiul plecat, reprezentând o femeie cu mâinile întinse în faţă, ca în rugăciune. În faţa ei, din acelaşi metal, se vede figura unui bărbat stând în picioare, împodobit cu o mantie şi întinzând mâna spre femeie. La picioarele bărbatului creşte chiar pe soclul statuii o plantă stranie care se înalţă până la ciucurii paltonului de aramă şi care ar fi un leac potrivit pentru tot felul de boli. 3. Se spune că această statuie poartă chipul lui Iisus. Ea se păstrează până azi şi am văzut-o şi noi, când am trecut prin acest oraş.

4. Nu-i nimic de mirare ca păgânii de altădată, pe care Mântuitorul nostru i-a dăruit cu atâtea binefaceri, să-I fi ridicat astfel de monumente, câtă vreme ştim că şi chipurile Apostolilor Petru şi Pavel şi chiar chipul lui Hristos s-au păstrat pictate în culori[103] în tablouri; într-adevăr, era de aşteptat ca, potrivit obiceiului păgân, cei vechi să-i cinstească în felul acesta pe salvatori.

XIX

Tronul lui Iacov

Tronul episcopal al lui Iacov, care a primit cel dintâi de la Mântuitorul şi de la apostoli episcopatul Bisericii din

---

[103] Deşi Eusebiu n-a aprobat cinstirea icoanelor, afirmaţia de aici e totuşi o dovadă că în veacul al IV-lea existau picturi bisericeşti. A se vedea descrierea făcută în cinstea Eufimiei la ASTERIE AL AMASIEI, *Omilii şi predici*, Bucureşti, 1946, pp. 217-220. La fel SFÂNTUL GRIGORIE DE NYSSA, *De deitate Filii*, în *PG* 46, 572 şi urm. <Fragmentul de mai sus al lui Eusebiu a fost reprodus şi de SFÂNTUL IOAN DAMASCHIN în *De imaginibus*, 3 şi, parţial, în textul editat de Angelo MAI, *Nova Patrum Bibliotheca*, t. IV, Typis Sacri Consilii, Roma, 1847, pp. 167-168. Se poate admite că monumentul descris de Eusebiu îl reprezenta pe Iisus Hristos, fiind distrus apoi de Iulian Apostatul (*cf.* SOZOMEN, *Historia bisericească*, V, 21, şi FILOSTORGIUS, *Istoria bisericească*, VII, 3). E foarte probabil însă ca statuia în cauză să-l fi reprezentat pe Esculap, având în vedere planta înfăţişată pe ea, trecându-se astfel mai uşor de la Esculap Salvatorul la Iisus Mântuitorul. Autorii creştini se referă foarte rar la Esculap, iar atunci când o fac, îl consideră un demon (SFÂNTUL IUSTIN MARTIRUL ŞI FILOSOFUL, *Apologia întâi*, XXI, XXIII, XXV, LIV; TAŢIAN, *Oratio ad Graecos*, XXI; TEOFIL AL ANTIOHIEI, *Ad Autolycum*, I, IX; TERTULIAN, *De anima*, I. *Cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. I, pp. 145-146>.

Ierusalim[104] și care – după cum ne învață dumnezeieștile Scripturi – a fost numit „fratele lui Hristos"[105], s-a păstrat până în zilele de astăzi, fiind tratat, potrivit succesiunii, cu multă cinste din partea fraților. Prin aceasta, ei vestesc tuturor respectul pe care l-au arătat din vremurile vechi și-l arată încă și azi celor sfinți pentru credința lor. Atât despre aceasta.

XX

Epistolele festive ale lui Dionisie, prin care fixează data Paștilor

În afară de epistolele amintite, Dionisie a mai compus în timpul acela și câteva epistole privitoare la sărbători, care s-au păstrat până astăzi. În ele, autorul vorbește pe un ton mai sărbătoresc despre praznicul Paștilor. Dintre aceste epistole, una o adresează lui Flavius, alta lui Dometie și Didim[106]. În aceasta din urmă, el expune o regulă de calcul pentru o perioadă de opt ani a datei Paștilor, arătând cum se cade să se calculeze serbarea Paștilor, anume doar după echinocțiul de primăvară[107]. În afară de aceste epistole, el a mai scris una adresată unuia dintre colegii săi de preoție din Alexandria[108], precum și diferite alte epistole către alte persoane, și acestea mai ales când persecuția încă nu se sfârșise.

XXI

Despre evenimentele întâmplate pe atunci în Alexandria

1. Abia apucase să se restabilească pacea când Dionisie s-a reîntors la Alexandria[109]. Dar aici din nou au izbucnit o răscoală

[104] A se vedea mai sus Cartea II, I, 2; XXIII, 1.

[105] *Galateni* 1, 19; *Matei* 13, 55; *cf. 1 Corinteni* 15, 7.

[106] Scrisoarea către Flavius s-a pierdut. Din cealaltă, Eusebiu citează *supra*, Cartea VII, XI, 20.

[107] Fixarea datei Paștilor era și pe vremea lui Dionisie destul de grea.

[108] Colegiul preoților avea rol mare în Alexandria, chiar în desemnarea noului episcop. *Cf.* Hans Georg BECK, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, C.H. Beck, München, 1959, p. 93.

[109] Păcat că Eusebiu nu dă amănunte clare de ordin istoric despre tulburările de sub împăratul Macrianus, ci se referă comparativ mereu la greutățile evreilor în Egiptul de altădată. Oricum, a fost un greu război civil.

şi un război, aşa încât a fost cu neputinţă să-şi mai îndeplinească îndatoririle episcopale faţă de toţi creştinii din oraş, din cauză că aceştia ajunseseră să se împartă unii într-o partidă a răscoalei, alţii în alta. Din nou, cu ocazia praznicului Paştilor, Dionisie li se adresa ca şi cum s-ar fi aflat şi la momentul respectiv în surghiun.

2. Mai târziu, scriind încă o epistolă pascală lui Hierax, episcopul egiptenilor, face şi aici amintire despre această răscoală a alexandrinilor, zicând: „Ce-i de mirare dacă e greu să comunic prin epistole cu cei care locuiesc departe, câtă vreme mi-e cu neputinţă să stau de vorbă cu mine însumi şi să mă sfătuiesc cu sufletul meu? 3. Prin scrisori trebuie să comunic chiar cu cei care sunt «inima mea»[110], fraţii mei care locuiesc sub acelaşi acoperiş cu mine, care au aceleaşi simţiri ca şi mine şi fac parte din aceeaşi Biserică cu mine, cu toate că e dificil să le trimit astfel de scrisori. Căci ar fi mai uşor nu numai să treci dincolo de graniţă, ba chiar să ajungi din Răsărit în Apus, decât să mergi din Alexandria până în Alexandria.

4. Într-adevăr, strada cea mai centrală a oraşului e şi mai nemărginită şi mai de netrecut decât e pustia largă şi fără drumuri pe care a străbătut-o poporul lui Israel vreme de două generaţii de oameni[111]. Iar marea, pe care iudeii o aflară despicată şi ridicată ca nişte ziduri, s-a făcut ca un hipodrom de cale largă pe care puteau trece în voie caii, pe când egiptenii au fost înghiţiţi de valuri[112]; porturile noastre liniştite şi calme au ajuns imaginea ei, căci adeseori au dat impresia că se aseamănă cu Marea Roşie[113] în urma omorurilor săvârşite în acest oraş.

5. Iar fluviul care curge pe lângă oraş a părut uneori mai sec decât deşertul fără apă şi mai uscat decât cel la trecerea căruia israeliţii însetau atât de cumplit, încât au murmurat împotriva lui Moise, aşa că Cel «care singur face minuni»[114] a poruncit să ţâşnească pentru ei apă ca să bea[115]; 6. iar alteori s-a revărsat peste ţărmuri, înecând tot ţinutul învecinat cu drumurile şi cu ogoarele lor, ameninţând cu un fel de potop ca în vremea lui Noe. În curgerea lui, fluviul e tot atât de murdărit de sângele uciderilor şi

---

[110] *Filimon* 1, 20.
[111] *Cf. Numerii* 14, 23.
[112] *Cf. Ieşirea* 14, 28-29.
[113] *Cf. Ieşirea* 15, 4.
[114] *Psalmul* 76, 13; 135, 4.
[115] *Cf. Ieşirea* 17, 6.

al înecurilor, așa cum i s-a întâmplat și lui Faraon pe vremea lui Moise, căci apa s-a prefăcut în sânge și emana un miros stricat[116].

7. Dar ce fel de altă apă ar putea exista care să curețe apa care le curăță pe toate? Și cum ar fi cu putință să se reverse peste această mare amară [a răutăților] un ocean întins și de netrecut pentru oameni, astfel încât s-o purifice? Sau cum ar putea să spele sângele impur acel râu care izvorăște din Eden și care se împarte în patru brațe, chiar dacă ar fi apoi iarăși reunite într-unul singur împreună cu apele râului Gheon[117]? 8. Sau cum s-ar putea reîmprospăta din nou văzduhul, după ce a fost tulburat de atâtea mirosuri urâte venite de pretutindeni? Aburii pământului, vânturile mării, aburii de pe râuri și emanațiile din porturi produc un miros atât de puternic, încât până și roua devine un fel de puroi de cadavre, care se descompun în toate elementele din care provin.

9. Și apoi te mai miri și te mai întrebi de unde atâtea epidemii nesfârșite, de unde atâtea boli nevindecabile, de unde atâtea stricăciuni, de unde felurile nesfârșite și neașteptate de morți omenești[118] și pentru ce un oraș atât de mare nu mai poartă în sine, începând de la copiii cei mai mici și mergând până la bătrânii cei mai înaintați în vârstă, nici măcar atâția locuitori câți hrănea mai demult dintre bătrânii încă «verzi», cum se mai numeau aceștia. Astfel, cei cu vârsta între patruzeci și șaptezeci de ani erau altădată atât de numeroși[119], încât numărul lor nu poate fi egalat astăzi nici dacă i-am pune la socoteală și pe cei înscriși ori înmatriculați azi pentru hrana publică și care au vârsta între paisprezece și optzeci de ani, iar cei care par cei mai tineri au ajuns ca și cum ar fi de aceeași vârstă cu cei care altădată erau cei mai bătrâni[120].

---

[116] *Cf. Ieșirea* 7, 20-21.

[117] *Cf. Facerea* 2, 10-14. Prin Gheon înțelegem Nilul, <după cum Fison din același context biblic a fost identificat cu Gange, celelalte două fluvii menționate fiind Tigrul și Eufratul>.

[118] Veacul al III-lea a fost bântuit de îndelungi epidemii de ciumă, îndeosebi între anii 250-265. Mureau uneori zilnic până la 5000 de oameni. Au rămas celebre informațiile Sfântului Ciprian.

[119] Acestei categorii de oameni statul îi acorda subvenții. <Aici e vorba mai puțin de fenomenul de asistență socială din zilele noastre, cât mai ales de un privilegiu rezervat cetățenilor, la Alexandria, similar instituției *frumentum publicum* din Roma. Sintagma latină e de fapt tradusă în grecește de Dionisie prin *to demosion siteresion*. Instituția a lăsat urme și în Constantinopolul bizantin>.

[120] Vezi Joseph DE GHELLINCK, „Iuventus, gravitas, senectus", în: *Studia Mediaevalia in honorem admodum Reverendi Patris Raymundi Josephi Martin*, Tempel, Bruges, 1948, pp. 39-59 (discuția asupra limitelor de vârstă ale omului la cei vechi).

10. Iată că nimeni nu tresare văzând neamul omenesc cum se împuținează și se epuizează neîncetat, cum pieirea lui deplină sporește și se apropie tot mai tare [de deznodământ]".

XXII

Despre ciuma care a bântuit atunci în Alexandria

1. După o vreme, ciuma luând locul războiului, iar praznicul [Paștilor] fiind aproape, Dionisie se întreține din nou prin scris cu frații, descriind suferințele nenorocirii în felul următor:

2. „Celorlalți oameni [care nu-s creștini] timpul de acum nu le poate părea a fi un timp de praznic; într-adevăr, nici acest timp, nici vreun altul nu e potrivit pentru ei; nici unul de întristare, nici unul de o bucurie pe care ei să o poată considera cea mai mare. Astăzi totul e numai plâns, toți sunt în doliu, gemete răsună pretutindeni în oraș din pricina mulțimii celor morți și a celor care zilnic își dau sufletul.

3. Căci, așa cum scria despre întâi-născuții egiptenilor, «s-a făcut bocet mare în toată țara Egiptului, căci nu era casă unde să nu fie un mort»[121]. Și dacă ar fi măcar numai unul! Căci multe și îngrozitoare au fost relele care le-au precedat pe acestea[122].

4. Mai întâi ne-au alungat de la casele noastre și pretutindeni în lume numai singuri noi creștinii eram hăituiți și amenințați cu moartea, dar, și în astfel de vremuri, noi totuși ne-am sărbătorit praznicul nostru. Fiecare loc al suferinței noastre a devenit pentru noi rând pe rând un colțișor al bucuriei solemne de sărbătoare, fie că lucrul se petrecea pe câmp, în pustietate, pe corabie, în lagăr ori în temniță; dar, dintre toate, cel mai strălucit praznic a fost cel pe care l-au știut pregăti martirii cei desăvârșiți, care-ți făceau impresia că sunt chemați la un ospăț ceresc.

5. După ce a încetat prigoana, a urmat războiul și ciuma, pe care a trebuit să le îndurăm împreună cu păgânii, cu deosebirea că noi n-am avut de suportat numai ocările și relele tratamente pe

[121] *Ieșirea* 12, 30.

[122] Dionisie descrie aici persecuția din ultimii ani de domnie ai lui Filip Arabul (vezi și Cartea VI, XXXIX, 1), după ce a arătat peripețiile războiului civil (Cartea VII, XXI, 1). Fragmentul acesta provine tot dintr-o scrisoare pascală, dar e greu de precizat legătura ei cu alte scrisori pascale menționate de Eusebiu mai înainte (*cf.* C.L. FELTOE, *The Letters and other Remains...*, p. 79).

care ni le-au rezervat ei, ci am luat parte și la ceea ce și-au făcut unii altora și la ce-au pătimit ei unii de la alții; dar poate tocmai de aceea ne-am bucurat și mai mult, din nou, de pacea lui Hristos[123], pe care El ne-a dat-o numai nouă.

6. Însă foarte scurtă ne-a fost și nouă și lor vremea de liniște în care să răsuflăm, căci a dat peste noi vechea boală: pentru păgâni ea lua forma unei nenorociri mai îngrozitoare decât oricare alta și mai grea decât orice suferință, încât chiar unul dintre scriitorii lor[124] spune că la așa ceva nu s-au așteptat nicicând, pe când pentru noi, creștinii, ea n-a fost în primul rând o nenorocire, ci mai ales o școală și o încercare cu nimic mai mică decât suferințele de până atunci. Dacă nici pe noi nu ne-a cruțat, în schimb pentru păgâni ea a fost cumplită".

7. După acestea, el ține să mai adauge următoarele: „Cei mai mulți dintre frații noștri, manifestând un exces de dragoste și o frățietate nemaiîntâlnită, nu s-au cruțat deloc, ci s-au legat tot mai strâns unul de altul, vizitându-i fără nicio măsură de precauție pe cei bolnavi, îngrijindu-i în chip pilduitor, dându-le mare ajutor în numele lui Hristos și arătându-se foarte bucuroși să moară deodată cu ei, căci, molipsindu-se de boala celuilalt, ei atrăgeau asupra lor boala semenilor lor și luau bucuroși asupră-le și suferințele lor. Și mulți dintre ei au ajuns să închidă ochii după ce dăduseră îngrijire bolnavilor și îi scăpaseră din boală, sfârșindu-se astfel prin aceea că au atras asupra lor moartea altora și împlinind efectiv zicala binecunoscută în popor – cu toate că ea păruse dintotdeauna a fi doar o formulă de politețe – când se spune despre cineva că moare «ca o măturătură a lor»[125].

8. În felul acesta au părăsit viața cei mai buni dintre frații noștri, fie că erau unii preoți, fie diaconi, fie mireni, toți deopotrivă de vrednici, căci acest fel de moarte, pricinuită de o atât de mare

---

[123] *Cf. Ioan* 14, 27.

[124] Ca și Ana Comnena sau alți istorici bizantini, în loc să descrie real faptele prezentate, așa și Dionisie ilustrează greul ciumei din vremea lui citând un pasaj cunoscut din TUCIDIDE, *Istoria războiului peloponeziac*, II; LXIV, 1, sau discursul lui Pericle despre ciuma din Atena.

[125] *1 Corinteni* 4, 13. <În disprețul lor față de creștini, păgânii îi considerau adeseori drept un „gunoi". Termenul περίψημα avea să devină însă pentru creștini un titlu de glorie, după ce în perioada păgână desemnase uneori jertfele de ispășire aruncate în mare în perioada de calamitate. Mai târziu, în perioada creștină el avea să devină o formulă de politețe, cu sensul de „umilul vostru servitor", cum reiese și din lexiconul Suda (*apud* EUSÈBE DE CESARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 199, n. 9).>

dragoste și de o credință atât de puternică, nu pare a fi cu nimic mai prejos de o moarte martirică[126].

9. După ce primeau trupurile sfinților pe brațele lor larg deschise și în poala lor, după ce le trăgeau în jos pleoapele și le închideau gura, îi luau pe umeri și, îmbrățișându-i cu drag, după ce-i spălau și-i îmbrăcau, îi înmormântau. La scurtă vreme după aceea au ajuns să primească și ei aceleași îngrijiri, întrucât tot timpul cei care rămâneau în viață preluau ei înșiși lucrarea lăsată de înaintașii lor.

10. Cu totul altfel se petreceau lucrurile la păgâni: pe cei care începeau să se îmbolnăvească îi aruncau la o parte, fugind de ei oricât de dragi le-ar fi fost înainte; ba chiar îi aruncau pe străzi pe jumătate morți, iar cadavrele celor morți erau zvârlite fără să fie înmormântate, tuturor le era frică să nu se molipsească de boală și să moară, cu toate că așa ceva nu era lucru ușor, oricâte încercări făceau unii și alții[127]".

11. În urma acestei epistole, și anume după ce pacea s-a restabilit în oraș, Dionisie a mai compus o epistolă sărbătorească, adresând-o fraților din întreg Egiptul. Totodată, se mai păstrează de la el și altele, între care amintim una *Despre sabat* și alta *Despre exerciții*[128].

12. În epistola către Hermammon și către frații din Egipt el relatează multe alte fapte în legătură cu cruzimea persecuției lui Decius și a celor care i-au urmat, iar la final amintește și despre vremea de pace din timpul împăratului Gallienus.

XXIII

Despre domnia împăratului Gallienus

1. Nimic nu-i mai potrivit decât să ascultăm aici propria lui relatare[129], după cum urmează: „Așadar, acela[130], după ce pe unul

[126] Dionisie e cel dintâi care face asemănarea între martiriu și slujirea aproapelui. *Cf.* M. VILLER, „Le martyre et l'ascèse" în: *Revue d'Ascetique et de Mystique*, VI (1925), pp. 105-142. *Apud* EUSEBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 199, n. 10.

[127] Idei similare și mai sus, Cartea V, I, 57-61. Creștinii au privit totdeauna înmormântarea decedaților drept o principală îndatorire de caritate. Istoria lui Tobit arată că faptul fusese valabil și pentru iudei.

[128] „Exerciții" în sens de încercare care a fost trimisă de Dumnezeu.

[129] A lui Dionisie. Se repetă în parte cele spuse mai sus, Cartea VII, I, X. Avem aici încă un extras din scrisoarea către Hermammon.

[130] <Împăratul Macrianus.>

dintre împărații săi l-a trădat, iar împotriva altuia a pornit război, în scurtă vreme a fost nimicit cu totul, împreună cu tot neamul lui. De astă dată Gallienus a fost cel proclamat din nou și recunoscut de către toți[131], ca unul care era în același timp împărat și vechi, și nou, căci el domnise și înaintea acestora, și după ei, potrivit celor spuse de prorocul Isaia: «Cele din început, iată, au venit, iar cele noi, pe care vi le vestesc, s-au arătat acum»[132]. 2. Căci, așa cum trece un nor sub razele soarelui și le astupă, întunecându-le pentru un timp, pentru a se vedea din nou la locul lor după ce norul a trecut și s-a schimbat în ploaie, când soarele strălucește din nou, tot așa nici Macrianus, cel care se avântase și se apropiase tocmai de tronul împărătesc al lui Gallienus, care domnea atunci, nu mai este acum împărat, pentru că n-a fost împărat nicio clipă, pe când acela a rămas din nou ceea ce fusese de fapt și mai înainte. 3. Tot astfel și împărăția, lepădându-și bătrânețea și curățindu-se de răutatea de până acum, de astă dată înflorește cu mai multă strălucire, lucru care se vede și se aude din depărtări tot mai mari, pătrunzând pretutindeni".

4. Apoi Dionisie consemnează și timpul în care scrie aceste lucruri, în felul următor: „Și acum iarăși trebuie să mă reîntorc la zilele anilor de împărăție. Văd într-adevăr că aceia dintre ei care au fost cu totul nelegiuiți, oricât de vestiți ar fi fost ei, după scurtă vreme și-au pierdut orice mărire[133], pe când acesta, mai sfânt și mai iubit de Dumnezeu, a împlinit al șaptelea an de domnie[134] și acum încheie cel de-al nouălea an în care cinstim praznicul [Paștilor][135]".

---

[131] Prima oară proclamat în 253, a doua oară în 261, când a fost recunoscut din nou ca împărat, după înfrângerea lui Macrianus, care fusese recunoscut în Egipt.

[132] *Isaia* 42, 9; *cf.* 43, 19.

[133] E firească această caracterizare, când ne gândim la „epoca celor treizeci de tirani". <Ideea exprimată de Dionisie aici avea să fie reluată și dezvoltată de Lactantius în *De mortibus persecutorum* (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 201, n. 4).>

[134] Cronologie aproximativă. Domnia lui Gallienus a fost presărată cu tot felul de desfrâuri. În anul 268 a fost ucis în fața Mediolanumului. <Luând în considerare anul 253 ca marcând începutul domniei lui Gallienus, înseamnă că al șaptelea an s-a încheiat pentru el în 260. Fiind vorba de al nouălea an de sărbătorire a Paștilor după 253, ajungem la anul 262 pentru datarea acestei scrisori adresate de Dionisie lui Hermammon.>

[135] Încă o dovadă că suntem în fața unei epistole pascale.

XXIV
Nepos şi schisma lui

1. În afară de scrierile amintite, Dionisie a mai compus încă două cărţi *Despre făgăduinţe*, subiectul lor fiind Nepos, un episcop egiptean[136], care învăţa că făgăduinţele făcute sfinţilor în Sfintele Scripturi trebuie tâlcuite mai curând potrivit gândirii iudaice, presupunând deci că vor urma pe pământ o mie de ani de plăceri trupeşti[137]. 2. Întrucât el credea că şi-ar putea întări părerile sale pe *Apocalipsa* lui Ioan, a compus în această privinţă o scriere intitulată *Combaterea alegoriştilor*[138].

3. Tocmai împotriva acestei scrieri se ridică Dionisie în cărţile sale *Despre făgăduinţe*. În prima carte expune propria lui concepţie despre această problemă, iar în cea de-a doua el tratează despre *Apocalipsa* lui Ioan. Încă de la început pomenindu-l pe Nepos, scrie despre el acestea:

4. „Întrucât ei[139] îmi prezintă un tratat al lui Nepos, la care se referă de fiecare dată ca şi cum acesta ar demonstra fără tăgadă că Împărăţia lui Hristos se va arăta pe pământ – în multe alte privinţe eu îl aprob pe Nepos şi-l preţuiesc pentru credinţa şi pentru râvna ce o depune în studierea Scripturilor, ca şi pentru nenumăratele lui imnuri, care produc şi astăzi mare bucurie multor fraţi; în plus, mă gândesc la acest om cu multă cinstire, cu atât mai mult cu cât a plecat deja la odihna de veci –, dar adevărul mi-e mai scump şi trebuie preţuit mai mult decât orice[140]. Dacă spune ceva corect, Nepos trebuie lăudat şi aprobat fără nicio rezervă, dacă, dimpotrivă, nu pare a fi scris ceva sănătos, atunci trebuie cercetat şi îndreptat.

5. În faţa unui om care e prezent şi şi-ar susţine părerea doar prin viu grai, ar fi suficientă chiar şi o expunere verbală, nescrisă, căci în acest mod ea i-ar putea convinge şi împăca pe adversari

[136] Episcop de Arsinoe, în nordul Libiei. După *Fragmentul Muratori*, oraşul ar fi fost patria gnosticului Valentin (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 201, n. 1).

[137] *Cf.* Cartea III, XXVIII.

[138] Între alegorişti trebuie înţeles Origen, deşi nu se ştie dacă acesta a scris sau nu un comentariu la *Apocalipsă*.

[139] E vorba de discipolii lui Nepos, mort deja la data când Dionisie scria împotriva lui.

[140] *Cf.* ARISTOTEL, *Etica nicomahică*, I, 4, 1096 a; PLATON, *Republica*, X, 595. Formula a devenit proverb (*Amicus Plato, sed magis amica veritas*).

doar prin întrebări și răspunsuri[141]. Dar, din clipa în care s-a publicat o scriere care unora le pare foarte convingătoare și întrucât mulți didascali[142] disprețuiesc Legea și prorocii, nevrând să se mai țină nici de ce spun Evangheliile, iar epistolele apostolilor le disprețuiesc, în schimb conținutul acestei cărți scrise de el îl prezintă ca pe o taină mare și ascunsă care nu îngăduie ca creștinii noștri mai simpli să aibă și ei păreri serioase și înalte despre arătarea plină de slavă[143] și cu adevărat dumnezeiască a Domnului nostru, despre învierea din morți, precum și despre «adunarea noastră împreună cu El»[144] și «asemănarea noastră cu El»[145], ci îi conving să nădăjduiască într-o împărăție a lui Dumnezeu plină de bunuri mărunte și pieritoare, cum sunt cele din fiecare zi, atunci și noi trebuie să stăm de vorbă cu fratele nostru, Nepos, ca și cum el ar fi de față înaintea noastră".

6. După ce vorbește despre alte probleme, Dionisie continuă:

„Pe când mă aflam la Arsinoe[146], unde – după cum știi – această doctrină era răspândită de mult, încât s-au produs schisme și apostazii ale unor Biserici întregi, eu i-am convocat pe preoți și pe didascalii fraților de la sate și în prezența fraților și a celor care au mai dorit-o le-am propus să se facă în public o examinare a scrierii respective. 7. Întrucât ei mi-au prezentat această carte ca pe o armă și ca pe o cetate de nebiruit, m-am așezat la discuții cu ei vreme de trei zile, de dimineața până seara, și m-am străduit să corectez cele scrise în ea.

---

[141] *Convorbirile* sau *Dialogurile* în gen platonic s-au dezvoltat mult și în creștinism. A se vedea ORIGEN, *Convorbirile cu Heraclide*, în *PSB* 8, serie veche, p. 313 și urm. La noi în țară vor circula mult astfel de „întrebări și răspunsuri" (*erotapokriseis*) sub numele Sfântului Atanasie al Alexandriei. Vezi Gabriel ȘTREMPEL, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978.

[142] Despre acești didascali, care erau și preoți, vezi A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. I, p. 365 și urm.

[143] *Cf. Tit* 2, 13.

[144] *2 Tesaloniceni* 2, 1.

[145] *1 Ioan* 3, 2.

[146] Oraș în Libia, numit așa după sora diadohului Ptolemeu, care în timpul reținerii soțului ei în Roma a fost recunoscută de Cezar ca regină. Mai târziu, Antonius a omorât-o în Milet. <De altfel, mai multe prințese din perioada elenistică au purtat acest nume. Soră cu faimoasa Cleopatra (69-30 î.Hr.), aceasta a fost ultima prințesă cu acest nume, legată pentru o perioadă și de istoria insulei Cipru (vezi P. JOUGUET, „L'Égypte ptolemaïque", în: *Histoire de la nation* égyptienne, publicată sub conducerea lui G. Hanotaux, vol. III, Plon, Paris, 1935).>

8. N-am putut atunci să nu admir din toată inima echilibrul, dragostea de adevăr, uşurinţa cu care puteau urmări argumentarea [mea] şi înţelegerea de care dădeau dovadă fraţii, aşa încât am dezvoltat în ordine şi cu măsură[147] întrebările care cereau lămuriri, dificultăţile, precum şi punctele de convergenţă. Am refuzat cu orice chip să ne oprim din dorinţă de ceartă asupra punctelor care fuseseră deja admise, chiar dacă această atitudine nu părea deloc corectă, însă nu ne-am ferit de dispute, ci ne-am străduit pe cât posibil să ne deprindem cu subiectele propuse şi să le stăpânim. Nu ne-a venit greu să ne schimbăm uneori şi părerea, acceptând-o chiar şi pe cea a rivalului nostru, pentru a ne pune de acord, dacă logica gândirii ne spunea că acest lucru e rezonabil. Am acceptat sincer şi cinstit, cu inima deschisă în faţa lui Dumnezeu, ceea ce fusese stabilit prin dovezi temeinice şi prin învăţăturile Sfintelor Scripturi.

9. În sfârşit, şeful şi îndrumătorul acestei învăţături, aşa-numitul Korakion[148], a mărturisit în aşa fel încât să fie auzit de toţi fraţii prezenţi că acum, în urma ascultării argumentelor aduse, s-a convins suficient care-i adevărul şi că de-acum înainte nu va mai ţine la acea învăţătură, nu o vor mai discuta, nu vor mai pomeni de ea şi nu o vor mai propovădui în continuare[149]. Mulţi dintre fraţi s-au bucurat de consfătuire, de condescendenţă şi de acordul dintre toţi..."[150].

XXV

Apocalipsa Sfântului Ioan

1. Iată ce spune puţin mai jos şi despre *Apocalipsa* lui Ioan: „Unii dintre cei de dinaintea noastră nu luau în seamă şi respingeau în tot chipul această carte, criticând-o capitol după capitol şi declarând că scrierea nu poate fi înţeleasă, e incoerentă, iar titlul ei e mincinos.

---

[147] <Despre măsură sau moderaţie (*epieikeia*) ca virtute creştină de seamă, vezi şi C. Spicq, „Bénignité, mansuetude, douceur, clémence", în: *Revue Biblique* (Paris), 1947, pp. 321-329. Mult mai târziu, patriarhii ecumenici îşi spuneau „moderaţia noastră" (*he metriotes hemon*) în actele oficiale bizantine din perioada Paleologilor.>

[148] Nu se cunosc amănunte despre această persoană. Poate e vorba de şeful răscoalei.

[149] Despre controversa hiliastă, vezi E. Popovici, *Istoria Bisericească Universală*, vol. I, pp. 361-362.

[150] Frază neterminată în text.

2. Ei afirmau că lucrarea n-ar proveni de la Ioan şi că nici n-ar fi în primul rând o descoperire, fiind cu totul înfăşurată în vălul des al necunoaşterii. Autorul ei n-ar putea fi un apostol, nici măcar un sfânt oarecare, ba nici măcar un umil membru al Bisericii, ci mai curând Cerint[151], urzitorul ereziei zise cerintiene şi care a vrut să dea plăsmuirii sale un nume vrednic de crezare.

3. Iată care e de fapt conţinutul acestei învăţături: Împărăţia lui Hristos va fi pământească, constând – visa el – din lucruri după care tindea Cerint însuşi, căci era îndrăgostit cu totul de trup şi orientat numai spre plăceri pământeşti, dornic numai de satisfacerea pântecelui şi a ceea ce e dedesubtul acestuia, adică de mâncări, de băuturi şi de nunţi, precum şi de ceea ce credea el că face ca aceste lucruri să fie dobândite într-un chip cât mai vrednic de stimă: de sărbători, de jertfe şi de înjunghieri de animale de jertfă.

4. Eu însă n-aş îndrăzni să resping această carte, pe care mulţi fraţi pun mare preţ, ci, socotind concepţia ei mai presus de puterea mea de înţelegere, consider că înţelesul fiecărui pasaj este într-un anumit sens ascuns şi mult mai plin de taine. Dar, dacă nu o înţeleg întru totul, bănuiesc cel puţin că în spatele cuvintelor se ascunde un înţeles mai adânc.

5. Măsurând şi judecând aceste lucruri nu după propria mea cugetare, eu dau întâietate credinţei, crezând că aceste lucruri sunt prea înalte pentru a putea fi înţelese de mine, de aceea nu resping lucrurile pe care nu le înţeleg, ci le admir cu atât mai mult cu cât nu le-am văzut".

6. După ce Dionisie examinează întreaga carte a *Apocalipsei* şi dovedeşte că e imposibil a fi înţeleasă în sensul obişnuit al cuvântului, el continuă în modul următor: „După ce a terminat, aşa zicând, întreagă prorocia, prorocul îi fericeşte pe cei care o păzesc şi desigur şi pe el însuşi, căci zice: «Fericit cel care păzeşte cuvântul prorociei acestei cărţi şi eu, Ioan, sunt cel care am văzut şi am auzit acestea»[152]. 7. Că autorul s-ar chema Ioan şi că opera aceasta ar aparţine lui Ioan, eu nu mă împotrivesc, ci chiar sunt de părere că

[151] Despre el a se vedea cele spuse mai sus, în Cartea III, XXVIII, 4-5. <Cerint ar fi fost cel dintâi care a acceptat împărăţia pământească (de o mie de ani) a lui Hristos, concepţie numită hiliasm. Tot el ar fi fost printre primii care au făcut distincţia dintre Dumnezeul creator (Demiurg) şi adevăratul Dumnezeu (*cf.* S. PAPADOPOULOS, *Patrologie*, vol. I, p. 161).>

[152] *Apocalipsa* 22, 7-8.

avem de-a face cu un om sfânt şi inspirat de Dumnezeu. În schimb, nu pot accepta cu uşurinţă faptul că el ar fi apostolul, fiul lui Zevedeu şi fratele lui Iacov, de la care provin *Evanghelia* zisă «după Ioan», precum şi *Epistola sobornicească*[153]. 8. După structura lor şi după felul exprimării, ca şi după ceea ce numim planul cărţilor, eu presupun că n-avem de-a face cu unul şi acelaşi autor. Într-adevăr, evanghelistul nu-şi pune nicăieri numele şi nu se prezintă pe sine nici în *Evanghelie* şi nici în *Epistolă*".

9. Şi apoi, ceva mai jos, continuă: „Ioan nu vorbeşte nicăieri despre sine, nici la persoana întâi şi nici la a treia". Autorul *Apocalipsei*, dimpotrivă, declară de la început: «Descoperirea lui Iisus Hristos, pe care i-a dat-o Dumnezeu - ca să arate robilor Săi cele ce trebuie să se petreacă în curând –, iar El, prin trimiterea îngerului Său, a destăinuit-o robului Său Ioan, care a mărturisit cuvântul lui Dumnezeu şi mărturia lui Iisus Hristos despre toate câte a văzut»[154].

10. El mai scrie apoi şi o *Epistolă* [în care se spune]: «Ioan, celor şapte Biserici, care sunt în Asia, har vouă şi pace»[155]. E drept că la începutul *Epistolei* sale soborniceşti Ioan nu-şi pune numele, ci spune simplu că a început cu însăşi taina revelaţiei dumnezeieşti: «Ceea ce era de la început, ce am auzit, ce am văzut cu ochii noştri...»[156]. De altfel, tocmai în legătură cu această descoperire a declarat Mântuitorul, fericindu-l pe Petru şi zicându-i: «Fericit eşti, Simone, fiul lui Iona, că nu trup şi sânge ţi-au descoperit ţie acestea, ci Tatăl Meu, Cel din ceruri»[157].

11. Dar nici în aceasta, nici în *a doua* şi *a treia Epistolă*, care sunt atribuite lui Ioan, deşi sunt scurte, Ioan nu-i indicat cu numele, ci se declară doar în formă anonimă «Presbiterul». Or autorul *Apocalipsei* nu s-a mulţumit cu faptul de a-şi da numele doar o singură dată la începutul scrierii, ci reia apoi din nou: «Eu, Ioan, fratele vostru şi împreună cu voi părtaş la suferinţa şi la împărăţia şi la răbdarea care sunt întru Iisus, fost-am în insula ce se cheamă Patmos, pentru cuvântul lui Dumnezeu şi pentru mărturia lui Iisus»[158]. Iar

---

[153] Despre epistolele 2-3 ale Sfântului Ioan se va vorbi îndată. Evident că Dionisie face distincţie între Sfântul Ioan Evanghelistul şi un alt Ioan, autorul *Apocalipsei*.

[154] *Apocalipsa* 1, 1-2.

[155] *Apocalipsa* 1, 4.

[156] *1 Ioan* 1, 1.

[157] *Matei* 16, 17.

[158] *Apocalipsa* 1, 9.

la sfârşit adaugă: «Fericit cel care păzeşte cuvântul prorociei acestei cărţi şi eu, Ioan, cel ce am auzit şi am văzut acestea»[159].

12. Că Ioan e cel care scrie aceste cuvinte, trebuie să o credem pentru că o spune, dar care anume nu e clar. Căci el nu precizează (cum o face de mai multe ori în Evanghelie) că e ucenicul pe care-l iubeşte Domnul[160] sau cel care s-a odihnit pe pieptul Lui[161], nici nu spune că este fratele lui Iacov[162] şi nici că L-a văzut şi auzit el însuşi pe Domnul[163].

13. Ar fi adăugat vreo indicaţie în legătură cu cele arătate imediat mai sus dacă ar fi voit într-adevăr să-şi dezvăluie identitatea. Dar el n-a întreprins nimic în acest sens, ci îşi zice doar «fratele vostru şi cel împreună cu voi părtaş»[164] şi «martor al lui Iisus», «fericit»[165], pentru că a văzut şi a auzit descoperirile.

14. Eu sunt de părere că au existat mai mulţi omonimi cu Ioan apostolul, care probabil, din dragostea faţă de Iisus, din admiraţia şi din dorinţa de a fi la fel de mult plăcuţi Domnului, au îndrăgit acelaşi nume, după cum şi numele lui Pavel şi pe cel al lui Petru le întâlnim adesea printre fiii primilor creştini[166].

15. Mai există şi un alt Ioan în *Faptele Apostolilor*, care mai e numit şi Marcu[167], pe care Barnaba şi Pavel l-au luat cu ei şi despre care Scriptura mai spune că îl «aveau pe Ioan ca slujitor»[168]. N-aş putea spune dacă acesta va fi fost cel care a scris *Apocalipsa*, căci nu-i scris că ar fi mers cu ei în Asia, ci, «plecând cu corabia de la Paphos, Pavel şi cei împreună cu el au venit la Perga Pamfiliei. Iar Ioan, despărţindu-se de ei, s-a întors la Ierusalim»[169].

16. De aceea eu cred că [autorul *Apocalipsei*] e altul decât cei care erau în Asia, întrucât se spune că în Efes ar fi existat două morminte şi despre fiecare se spune că ar fi fost al lui Ioan[170].

---

[159] *Apocalipsa* 22, 7-8.
[160] *Cf. Ioan* 13, 23; 19, 26.
[161] *Cf. Ioan* 13, 25; 21, 20.
[162] *Cf. Ioan* 21, 2.
[163] *Cf. 1 Ioan* 1, 1; *Ioan* 19, 35; 21, 24.
[164] *Apocalipsa* 1, 9.
[165] *Apocalipsa* 22, 7-8.
[166] Se deduce de aici că încă din vechime creştinii obişnuiau să dea pruncilor la botez nume de sfinţi. Vezi şi A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. I, pp. 436-445.
[167] *Faptele* 12, 25.
[168] *Faptele* 13, 5.
[169] *Faptele* 13, 13.
[170] A se vedea mai sus Cartea III, XXXIX, 4-6. Vezi şi FERICITUL IERONIM, *De viris illustribus*, 9.

17. Dar și după idei, după expresii și după compoziție se va presupune că-i vorba de altcineva decât cel care a scris *Evanghelia*. 18. Căci *Evanghelia* și *Epistola* sunt concordante, amândouă începând în chip asemănător. În prima se spune: «La început era Cuvântul»[171], pe când în cealaltă: «Ce era de la început»[172]. Cea dintâi zice: «Și Cuvântul S-a făcut trup și S-a sălășluit între noi și am văzut slava Lui, slavă ca a Unuia-Născut din Tatăl»[173], iar în cealaltă se spune același lucru: «Ce am auzit, ce am văzut cu ochii noștri, ce am privit și mâinile noastre au pipăit, despre Cuvântul vieții, aceea vă vestim. Și Viața s-a arătat»[174]. 19. Într-adevăr, așa începe în amândouă, ca să-i combată apoi, cum se vede mai departe, pe cei care ne dau să înțelegem că Domnul n-ar fi venit în trup[175], de aceea adaugă: «Ce am văzut și am auzit, aceea mărturisim și vă vestim și vouă Viața de veci, care era la Tatăl și s-a arătat nouă. Ce am văzut și am auzit, aceea vă vestim și vouă»[176].

20. Ioan rămâne pe aceeași linie și nu se depărtează de scopurile propuse, ci le urmărește peste tot cu aceleași idei și cu aceleași expresii, din care vom aminti pe scurt doar câteva.

21. Cel care va citi cu atenție cele două scrieri va afla în ele amintită aceeași viață și aceeași lumină care alungă întunericul[177]; sunt mereu citate adevărul, darul, bucuria, trupul și sângele Domnului, judecata și iertarea păcatelor[178], iubirea lui Dumnezeu față de noi, porunca iubirii unuia față de altul, datoria de a ține toate poruncile, biruirea duhului lumii[179], a diavolului, a lui Antihrist[180], făgăduința Duhului, a înfierii dumnezeiești[181], credința care ni se cere permanent tuturor, Tatăl și Fiul pretutindeni. Și, în general, pentru cei care analizează toate aceste caracteristici, se poate distinge cu ușurință atât în *Evanghelie*, cât și în *Epistolă* una și aceeași înfățișare.

22. Cu totul deosebită și străină de aceste scrieri se prezintă *Apocalipsa*, de vreme ce aceasta nu are nimic în comun și nici nu

[171] *Ioan* 1, 1.
[172] *1 Ioan* 1, 1.
[173] *Ioan* 1, 14.
[174] *1 Ioan* 1, 1-2.
[175] *Cf. 1 Ioan* 4, 2.
[176] *1 Ioan* 1, 2-3.
[177] *Cf. Ioan* 1, 5; 3, 19; 11, 9-10; 12, 46.
[178] *Ioan* 20, 23; *1 Ioan* 1, 9.
[179] *Ioan* 16, 8; *1 Ioan* 3, 8.
[180] *1 Ioan* 2, 18, 22; 4, 3.
[181] *Ioan* 1, 12.

se aseamănă în ceva cu ele; aproape că am putea spune că nu are în comun cu ele nici măcar o silabă.

23. De altfel, în *Epistolă* (să lăsăm la o parte *Evanghelia*) nu întâlnim nicio aluzie și nicio idee în legătură cu *Apocalipsa*, după cum nici în aceasta vreuna cu privire la *Epistolă*, în timp ce Pavel dezvăluie câte ceva în *Epistole* din descoperirile pe care le-a avut, pe care însă nu le-a așternut în scris ca atare[182].

24. Și în privința stilului putem constata deosebire între *Evanghelie* și *Epistolă*, pe de o parte, și *Apocalipsă*, pe de altă parte. 25. Căci aceste scrieri sunt redactate într-o limbă greacă impecabilă, ba chiar cu cea mai mare finețe în expresii, în argumentare și în compoziție, încât cu greu poți afla în ele vreun barbarism sau un solecism ori chiar un idiotism[183], pentru că, după cât se pare, autorul avea amândouă aceste daruri – desigur un har al lui Dumnezeu –, pe cel al cunoașterii și pe cel al exprimării[184].

26. Cât despre autorul *Apocalipsei*, eu nu pun la îndoială că el ar fi avut revelații, că ar fi primit darul cunoașterii și pe cel al prorociei[185]; totuși văd că dialectul și limba ei nu sunt curat grecești, ci se folosesc întorsături de fraze mai puțin fine, ba uneori chiar greșeli de acord și de exprimare. Pentru moment nu cred că e necesar să întocmesc lista lor, 27. dar nimeni să nu creadă că aș fi făcut o astfel de afirmație în zeflemea. Am vrut doar să scot la iveală deosebirea dintre aceste scrieri".

XXVI
Epistolele lui Dionisie

1. Afară de cele amintite, de la Dionisie ni s-au păstrat și multe alte epistole. Așa sunt cele împotriva lui Sabellius[186], pe

[182] 2 *Corinteni* 12, 1; *Galateni* 1, 12; *Efeseni* 3, 3.

[183] Barbarismul e expresia străină de limba proprie (πᾶς μὴ ῞Ελλην βάρβαρος ἐστιν). Solecismul e greșeala față de regulile sintactice ale unei limbi (de pildă, lipsa de acord etc.). Numele provine de la localitatea Solei din Cilicia, ai cărei locuitori (erau coloniști) foloseau un dialect stricat, față de greaca pură. Idiotismul e expresia ce nu poate fi tradusă în alte limbi.

[184] Aluzie la 1 *Corinteni* 12, 8.

[185] *Cf.* 1 *Corinteni* 14, 6. Vezi și Ernest Bernard ALLO, *Saint Jean, L'Apocalypse*, Gabalda, Paris, 1933, pp. CXXIX-CLIV.

[186] Despre Sabellius și erezia lui s-a vorbit mai sus, Cartea VII, VI. Orașul Bernike, corect Berenike, menționat ulterior, se afla în Cyrenaica (*cf.* A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, p. 716).

care le adresase episcopului Ammon din Bernike, apoi una către Telesphoros, alta către Euphranor şi iarăşi către Ammon şi Euporos. Despre aceeaşi problemă a mai compus încă alte patru scrieri, pe care le-a adresat omonimului său, [episcopul] Dionisie al Romei.

2. În afară de acestea, de la el ni s-a mai păstrat un foarte mare număr de epistole şi de discursuri mai extinse, redactate tot sub formă de epistole, cum sunt cele *Despre natură*, pe care le-a dedicat fiului său, Timotei[187], şi cea *Despre ispite*, pe care a adresat-o aceluiaşi Euphranor[188].

3. Pe lângă acestea, scriindu-i lui Vasilide, episcopul comunităţilor din Pentapole, Dionisie afirmă că a mai compus un *Comentariu privitor la începutul Ecclesiastului*[189]. Şi tot lui Vasilide i-ar mai fi adresat încă diferite alte epistole. Iată, dar, cât de multe opere a scris Dionisie!

Şi acum, după ce am istorisit atâtea lucruri, să aducem la cunoştinţă posterităţii şi faptele săvârşite de generaţia vremurilor noastre.

XXVII

Pavel de Samosata şi erezia urzită de el în Antiohia

1. După ce Sixtus a stat unsprezece ani în fruntea Bisericii romanilor, i-a urmat Dionisie – omonimul celui din Alexandria[190]. Cam în aceeaşi vreme în Antiohia sfârşindu-şi zilele Demetrian, i-a urmat ca episcop Pavel de Samosata[191].

2. Întrucât acesta cugeta despre Hristos lucruri josnice şi nevrednice, în orice caz potrivnice învăţăturii bisericeşti, gândind

---

[187] Despre Timotei, vezi Cartea VI, XL, 4-5. S-au descoperit mai multe opere ale lui Dionisie al Alexandriei (deşi fragmentare) în diferite recenzii: siriacă, armeană etc. A se vedea: Wolfgang A. BIENERT, *Dionysios von Alexandrien. Zur Frage des Origenismus im dritten Jahrhundert*, De Gruyter, Berlin, 1978, p. 28 şi urm. Despre controversa sabeliană, informaţii mai multe se găsesc la Sfântul Atanasie al Alexandriei şi la Sfântul Vasile cel Mare.

[188] <Menţionat mai sus.>

[189] Păstrat fragmentar (vezi Robert DEVREESSE, „Chaînes exegetiques grecques", în: *Supplement du Dictionnaire de la Bible*, vol. I, Paris, 1928, col. 1107, 1164, 1170, 1186, 1199, 1206, 1217, 1226).

[190] Sixtus a murit în 6 august 258, când a fost martirizat împreună cu patru diaconi ai săi. Eusebiu greşeşte cronologia cu aproximativ 10 ani. <Dionisie (259-267/8) a fost instalat la 22 iulie 259 (L. DUCHESNE, *Le Liber Pontificalis*, I, pp. 155-156).>

[191] Pavel de Samosata a urcat pe tronul episcopal din Antiohia în anul 260.

că El nu ar fi fost prin fire decât un om obişnuit, a fost invitat să participe la sinod şi Dionisie al Alexandriei, care însă – scuzându-se că e prea în vârstă şi cu sănătatea prea şubrezită ca să participe personal – şi-a expus prin scrisoare opinia proprie asupra problemei respective. Toţi ceilalţi păstori ai Bisericilor s-au grăbit din toate părţile să vină la Antiohia şi s-au adunat împotriva celui care voia să pustiască turma lui Hristos.

XXVIII

Despre cei mai cunoscuţi episcopi din vremea aceea

1. Dintre episcopi, cei mai vestiţi erau Firmilian din Cezareea Cappadociei, Grigorie şi fratele său, Atenodor, păstorii comunităţilor din Pont, apoi Helenos, al creştinătăţii din Tars, Nicomas, al celei din Iconium, după aceea Hymenaios, al Bisericii din Ierusalim, şi Theoteknos, al celei din Cezareea[192], vecină cu Ierusalimul, Maxim, care-i conducea şi el cu multă distincţie pe fraţii din Bostra, şi n-ar fi nicio greutate să înşirăm şi mai mulţi dintre cei care s-au întrunit la Antiohia pentru acelaşi motiv împreună cu preoţii şi diaconii, dar cei mai de seamă dintre ei erau aceştia[193].

2. Toţi aceştia s-au întrunit adeseori şi în diferite răstimpuri, în fiecare şedinţă dezbătându-se cu multă însufleţire teze şi întrebări diferite. Şi, pe când cel din Samosata şi aderenţii lui căutau să ţină încă ascunsă şi voalată rătăcirea învăţăturii, ceilalţi, dimpotrivă, îşi dădeau toată silinţa să dezvăluie şi să pună în lumină erezia ei şi hula ei împotriva lui Hristos[194].

3. În vremea aceea a murit Dionisie, în al doisprezecelea an de domnie a lui Gallienus[195], după ce a condus episcopatul Alexandriei şaptesprezece ani, după el urmând în scaun Maxim.

4. Pe de altă parte, împăratul Gallienus a condus imperiul cincisprezece ani împliniţi, după care i-a urmat ca succesor Claudius, care, după o domnie de doi ani, a lăsat conducerea lui Aurelian.

---

[192] <E vorba de Cezareea Palestinei, oraş din care era originar şi autorul nostru, Eusebiu, ca şi istoricul Procopius din veacul al VI-lea.>

[193] <Primul sinod contra lui Pavel se va întruni prin anul 264.>

[194] <În traducerea latină a întregii scrieri a lui Eusebiu, Rufin introduce aici o povestire destul de extinsă asupra Sfântului Grigorie Taumaturgul.>

[195] <Ca an al morţii lui Dionisie poate fi reţinut 264 sau 265. Asociat la domnie de către tatăl său Valerian (253-259), Gallienus (253-268) a fost asasinat la Mediolanum (Milano) în iulie sau august 268.>

XXIX

Cum a fost depus și excomunicat Pavel de Samosata

1. În acea vreme[196], s-au strâns foarte mulți episcopi la un ultim sinod unde, fiind demascat și judecat în mod clar de către toți de heterodoxie, conducătorul ereziei antiohiene[197] este excomunicat din întreaga Biserică aflată sub cer.

2. Cel care a dat pe față în modul cel mai temeinic învățătura disimulată și deci periculoasă a lui Pavel a fost Malchion[198], un om cu o cultură multilaterală, care stătuse înainte și în fruntea unei școli retorice din cadrul instituțiilor de învățământ ale grecilor din Antiohia, dar care mai fusese onorat și cu demnitatea preoțească de către comunitatea creștină de acolo, pentru excepționala curăție a credinței sale în Hristos. Acesta s-a ridicat împotriva lui într-o discuție, pe care, după cum se știe, stenografii ne-au păstrat-o, au notat-o și care s-a păstrat până astăzi. Dintre toți, el singur a fost în stare să-l demaște pe acest om, care era șarlatan și înșelător.

XXX

Epistola episcopilor împotriva lui Pavel[199]

1. Așadar, păstorii adunați în același loc[200], redactând de comun acord o epistolă adresată episcopilor Dionisie al Romei și Maxim al Alexandriei, au trimis-o apoi în toate eparhiile. În ea sunt făcute cunoscute tuturor strădaniile depuse de ei pentru demascarea heterodoxiei perverse a lui Pavel, arătându-se dovezile de respingere și întrebările care i s-au pus, istorisindu-se în același timp și întreaga

---

196 <Ultimul sinod contra lui Pavel de Samosata s-a ținut probabil în toamna anului 268 (*cf.* G. Bardy, *Paul de Samosate*, ed. a II-a, Spicilegium Sacrum Lovaniense, Louvain, 1929; Henri de Riedmatten, *Les actes du proces de Paul de Samosate, Étude sur la christologie du IIIe au IVe siecle*, Éditions St. Paul, Fribourg, 1952).>

197 Pavel de Samosata.

198 Despre Malchion, vezi G. Bardy, *Paul de Samosate*, pp. 279-281; H. de Riedmatten, *Les actes du procès...*, p. 18 și urm.; E. Millar, „Paul of Samosata, Zenobia and Aurelian", în: *Journal of Roman Studies*, 61 (1971), pp. 1-17; S. Papadopoulos, *Patrologie*, vol. I, pp. 438-441.

199 Întrucât nu figurează în tabla de materii a textului grec, acest capitol nu are titlu în textul original.

200 În Antiohia.

viață și conduită a acestui om. Ca să nu se uite aceste lucruri, ar fi bine să reproducem aici parte din textul redactat atunci[201]:

2. „Lui Dionisie, lui Maxim și tuturor celorlalți coliturghisitori cu noi de pe întreg pământul locuit, episcopi, preoți, diaconi, precum și întregii Biserici universale care se află sub cer, Helenos, Hymenaios, Teofil, Theoteknos, Maxim, Proclus, Nicomas, Elian, Pavel, Bolanos, Protogenes, Hierax, Eutihie, Teodor, Malchion, Lucius, precum și toți ceilalți care se află cu noi prin orașele și la populațiile învecinate, episcopi, preoți și diaconi și Biserici ale lui Dumnezeu, fraților preaiubiți, salutări întru Hristos!"

3. Iar ceva mai încolo se continuă așa: „Am trimis în același timp și i-am îndemnat chiar și pe episcopii care locuiesc mai departe să vină pentru a vindeca învățătura aducătoare de moarte, așa cum am făcut cu fericiții [adormiți întru Domnul] Dionisie al Alexandriei și Firmilian al Cezareei Cappadociei. Dintre aceștia, cel dintâi a adresat o scrisoare la Antiohia, dar nu i-a scris personal conducătorului Bisericii de acolo, ci scrisoarea a adresat-o direct întregii comunități, așa cum se vede din copia ei, pe care o avem la dosar[202].

4. Cât despre Firmilian, acesta a venit de două ori și a condamnat inovațiile propovăduite de acest om, așa cum știm și noi înșine, care eram de față, și precum o mai știu și mulți alții. Dar, întrucât Pavel a făgăduit să-și schimbe ideile, Firmilian l-a crezut și nădăjduia chiar că lucrurile se vor îndrepta în chip cuviincios, fără să se aducă vreo defăimare credinței. În acest mod el amâna rezolvarea problemei, fiind înșelat de Pavel, care nu numai că tăgăduia credința în Dumnezeul și Domnul său, ci și însăși credința pe care o avusese în tinerețile lui.

---

[201] Reiese de aici că înainte de redactarea acestor acte se ținuseră câteva sinoade speciale împotriva lui Pavel de Samosata. Acesta era de loc din Samosata, dar a păstorit în Antiohia, între 260-269. Între timp, după acel sinod, probabil în 267, muriseră unii dintre participanții de la acel sinod, de pildă: Firmilian (mort tocmai când mergea spre Antiohia); Grigorie Taumaturgul și fratele său, Atenodor. Cât privește Antiohia, predecesorul lui Pavel fusese Demetrian, iar succesorul lui Pavel era Domnus. Cel mai în vârstă și probabil președintele sinodului a fost Helenos din Tars. La Ierusalim era Hymenaios, Teofil în Tyr, Theoteknos în Cezareea, Maxim în Bostra și Nicomas în Iconium; despre ceilalți nu se știe unde păstoreau (*cf.* H. DE RIEDMATTEN, *Les actes du procès...*, p. 128). Bolanos, menționat mai jos, e un nume teofor sirian, întâlnit la Palmyra (*cf.* J. CANTINEAU, *Inventaire des inscriptions de Palmyre*, VIII, B, p. 87). Apare și în Africa, într-o inscripție de la El-Kantara (CIL, VIII, 2513), dar și într-o inscripție de la Volubilis (*cf.* E. FRÉZOULS, „Deux nouvelles inscriptions grecques de Volubilis", p. 368).

[202] Din păcate pierdută.

5. De aceea, Firmilian era pe punctul de a ajunge în Antiohia și, de fapt, ajunsese până în Tars, căci cunoștea din experiență răutatea tăgăduitoare de Dumnezeu a acestui om, dar între timp, tocmai într-o vreme când noi ne întrunisem deja [în sinodul] la care-l invitasem și unde-l așteptam să sosească și el, pe Firmilian l-a surprins sfârșitul vieții".

6. Iată, în continuare, cum descriu ei viața și purtarea lui Pavel: „Întrucât el s-a depărtat de la regula [credinței] și a trecut la învățături mincinoase și false, nu ni s-ar cădea să judecăm faptele unuia care s-a situat în afara [Bisericii]; 7. de pildă, că, înainte fiind sărac și lipsit, iar de la părinții lui neprimind nicio avere, nici neputând-o câștiga prin altă meserie sau profesie, acum vedem că a ajuns la o avere peste măsură de mare, dobândită prin nedreptăți și prin furt de lucruri sfinte, prin lucrurile pe care le cere și cu care îi tulbură pe frați, derutându-i pe cei nedreptățiți și făgăduindu-le ajutor dacă-l plătesc cu bani, deși în realitate el îi minte, scoțând câștiguri mari din ușurința cu care-l plătesc cei care se simt în necaz, numai ca să scape de cei care-i supără urmărindu-i, căci pentru el credința e un izvor de venit[203].

8. Nu ne legăm nici de faptul că el nutrește gânduri semețe[204], că se fudulește îmbrăcând demnități lumești, căci îi place să fie numit mai curând *ducenarius*[205] decât episcop, că pășește fălos prin piețe citind pe drum petiții și răspunzând în timpul deplasărilor sale, însoțit de gărzi de corp, din care unii îi merg înainte, iar alții îl însoțesc din urmă în mare număr, astfel încât credința devine obiect de invidie sau de ură din cauza orgoliului și a aroganței inimii sale.

9. Nu pomenim nici fantasmagoria spectacolelor pe care el le pune la cale în adunările bisericești, avid de glorie [deșartă], stimulând imaginația, impresionând sufletele oamenilor mai simpli prin

---

[203] *Cf. 1 Timotei* 6, 5.

[204] *Cf. 1 Timotei* 6, 17.

[205] Se știe că Odenatus (Odaenathus), soțul Zenoviei, adusese mari servicii Imperiului Roman, învingându-i pe perși, iar după moartea subită a lui Odenatus, Zenovia a anexat și Egiptul și parte din Asia Mică, formând un stat independent, rupt de cel de la Roma. A fost nevoie de un război lung și greu până ce viteazul împărat Aurelian a distrus regatul Palmyrei, condus de Zenovia. Deși era episcop, Pavel îndeplinea în același timp și un serviciu militar ca *ducenarius*, un fel de procurator la curtea ambițioasei regine Zenovia din Palmyra, pentru care încasa 200.000 de sesterți. <Despre „procurator" vezi și L. HOMO, *Les institutions*..., pp. 419-425. A se vedea și P. BATIFFOL, „L'incompatibilité de la στρατεία et de la cléricature", în: *Bulletin de la Sociéte des antiquaires de France*, 1911, pp. 226-232.>

astfel de procedee. Pentru el a pus să fie ridicate o tribună și un tron înalt, cu totul străin de un ucenic adevărat al lui Hristos; are un cabinet special[206] cum au și dregătorii lumești, cerând și altora să i se adreseze cu astfel de titluri, se lovește cu mâna peste coapse și bate cu piciorul pe tribună; pe cei care nu-l aplaudă și nu agită batistele cum se obișnuiește la teatre, care nu-l aclamă zgomotos și nu se ridică repede, cum fac zurbagiii care-l însoțesc – bărbați și femei care-l ascultă în chip necuviincios –, deci pe cei care-l ascultă cu respect și bună cuviință, așa cum se cade să se facă astfel de lucruri în casa lui Dumnezeu, pe aceștia îi pedepsește și îi insultă. În adunările publice, el îi insultă în cuvinte vulgare pe exegeții Cuvântului care au părăsit această viață, în timp ce despre sine vorbește în cuvinte mari, de parcă n-ar fi episcop, ci un sofist sau șarlatan.

10. Cât privește psalmii în care se vorbește despre Domnul nostru Iisus Hristos, el a încetat să-i mai folosească, pretextând că ar fi de dată prea recentă, compuși – zice el – de creatori mai noi, pe când despre el, în mijlocul bisericii, a pregătit niște femei să execute tocmai în zilele de Paști niște cântece, de care te-ai cutremura să le auzi. O atitudine similară îngăduie el și la episcopii și preoții din satele și orașele învecinate, care-l ridică în slavă în cuvântările pe care le țin poporului.

11. El nu vrea să mărturisească, așa cum mărturisim noi, că Fiul lui Dumnezeu S-a pogorât din cer (ca să anticipăm ceva din ceea ce vom scrie mai încolo și care nu va fi o simplă afirmație, ci reiese în toate privințele din multe pasaje ale documentelor pe care vi le-am trimis[207], și mai ales din pasajul în care spune că Hristos vine de jos, de pe pământ); dimpotrivă, cei care cântă psalmi în cinstea lui, lăudându-l în fața poporului, susțin că nelegiuitul lor învățător este înger coborât din cer, lucruri pe care acest fanfaron nu le oprește, ci prin prezența sa le aprobă.

12. În ceea ce le privește pe «femeile introduse pe furiș»[208], cum le numesc antiohienii pe aceste femei ale sale și ale preoților

---

[206] Σήκρητον / *secretum* era un apartament special în care se pronunțau hotărârile sau sentințele.

[207] Credem că e vorba de cópii sau stenograme după hotărârile sinoadelor anterioare, deci un fel de procese verbale.

[208] Despre *feminae subintroductae* să se vadă comentariile canoanelor de la Sinodul I Ecumenic, 5 Trulan și 18 al Sinodului VII Ecumenic, în: N. MILAȘ, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, vol. I, 2, Arad, 1931. Vezi și H. ACHELIS, *Virgines subintroductae. Ein Beitrag zum VII. Kapitel des I Korintherbriefs*, Hinrichs, Leipzig, 1902.

şi diaconilor, care trăiesc în jurul lui, el ţine ascuns acest lucru - precum şi alte păcate de neiertat, ale sale şi ale altora, deşi el e conştient de ele şi are dovada lor –, pentru ca astfel ei să-i rămână îndatoraţi şi, din frică pentru propria persoană, să nu îndrăznească să se plângă de el din pricina cuvintelor şi a faptelor lui nelegiuite (căci el chiar i-a îmbogăţit de-a dreptul, pe calea aceasta, încât e iubit şi admirat de cei care au aceleaşi dorinţe); ei bine, de ce ar trebui să scriem despre asemenea lucruri?

13. Ştim bine, iubiţilor, că episcopul şi toată preoţimea trebuie să fie pildă a tuturor faptelor bune pentru mulţime[209]; dar tot aşa de bine ştim cât de mult au păcătuit unii introducând femei sub acoperişul locuinţei lor; iar alţii sunt bănuiţi de imoralitate, căci, şi dacă s-ar putea admite că n-au făcut nimic necinstit, ei totuşi ar trebui cel puţin să se ferească să nu cadă sub bănuială din pricina unui astfel de fapt, pentru a nu scandaliza pe cineva, precum şi pentru a-i întoarce şi pe alţii de la intenţia de a-l imita.

14. Într-adevăr, cum să-l blameze sau să-l atenţioneze pe cineva să nu mai înnopteze de aici înainte cu vreo femeie în aceeaşi casă, ferindu-se astfel să nu alunece în păcat (cum este scris[210]), cel care a repudiat deja o femeie, dar are pe lângă el alte două în floarea vârstei şi plăcute la vedere, pe care le ia cu el în călătorie ori le poartă în lux şi necumpătare?

15. De fapt, în sinea lor toţi gem şi se plâng din această pricină, dar tot atât de tare se tem şi de tirania şi de puterea lui, încât nu îndrăznesc să-l acuze.

16. Cum am spus-o mai înainte[211], un astfel de om ar mai putea fi îndreptat dacă ar avea cugetare sobornicească şi dacă s-ar afla în rândurile noastre; dar unuia care-şi bate joc de taina credinţei[212] şi care se mai şi laudă cu erezia spurcată a lui Artemas[213] (de ce să nu arătăm în fond cine-i tatăl acestei erezii?), credem că nu suntem datori să-i cerem nicio socoteală pentru faptele sale".

17. După aceea, la sfârşitul epistolei, ei adaugă următoarele: „Am fost constrânşi, aşadar, după ce l-am excomunicat pe acest vrăjmaş al lui Dumnezeu, să punem în locul lui - prin grija lui

[209] *Cf. 1 Timotei* 4, 12; *2 Timotei* 2, 21; 3, 17.
[210] *Cf. Înţelepciunea lui Isus Sirah* 9, 8; 25, 23.
[211] Cartea VII, XXX, 6 şi urm.
[212] *Cf. 1 Timotei* 3, 16.
[213] Despre Artemas (sau Artemon) a se vedea şi mai sus, Cartea V, XXVIII, 1.

Dumnezeu, după cum suntem convinși pe deplin – un alt episcop în Biserica universală, pe fiul răposatului Demetrian, fost întâistătător al aceleiași comunități, cu numele Domnus, om împodobit cu toate calitățile cuvenite unui episcop, rugându-vă să-i scrieți și să primiți de la el epistole de comuniune[214]. Celălalt nu are decât să se adreseze în scris lui Artemas și ucenicii lui Artemas să-l întrețină în comuniune cu ei".

18. După ce, așadar, Pavel și-a pierdut vrednicia episcopatului prin căderea de la dreapta credință, Domnus a fost acela care a preluat, precum s-a spus, conducerea cultului Bisericii din Antiohia. 19. Dar, întrucât Pavel n-a vrut în niciun chip să iasă din casa Bisericii, împăratul Aurelian, fiind solicitat, a dat o decizie foarte favorabilă, în sensul ca aceasta să fie repartizată acelora cu care vor sta în corespondență episcopii doctrinei [creștine] din Italia și din orașul romanilor[215]. Abia în felul acesta persoana sus-menționată a fost scoasă din Biserică, în mod extrem de rușinos, de autoritatea lumească[216].

20. Aceasta era, așadar, atitudinea lui Aurelian față de noi; dar, cu trecerea timpului, părerile lui despre noi au început să se schimbe și, îndemnat de unii sfetnici, se gândea să reînceapă prigoana împotriva noastră, lucru despre care circulau zvonuri tot mai insistente.

21. Dar, pe cel aflat deja pe punctul de a decide și care aproape că semnase, ca să zic așa, edictele îndreptate împotriva noastră, dreptatea dumnezeiască l-a urmărit, numai că nu i-a legat strâns încheieturile brațelor care se apucaseră de o asemenea întreprindere, punându-i pe toți în situația de a vedea cu claritate că, atunci când vor unelti împotriva Bisericilor lui Hristos, conducătorii acestei lumi nu o vor putea face nicicând cu ușurință, dacă Judecata care

---

[214] S-a stabilit din vechime obiceiul ca la hirotonirea sau instalarea unui nou episcop acesta să anunțe prin epistole de comuniune intrarea sa în funcție, desigur, pe baza unei gramate de hirotonire din partea celor care l-au sfințit. *Cf.* Canonul 89 Cartagina, în: N. MILAȘ, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, vol. II, 1, p. 252.

[215] <Roma.>

[216] Se știe că Pavel de Samosata n-a vrut să părăsească tronul episcopal până ce autoritățile romane nu au recucerit Antiohia, prin anii 271-272, <deși Domnus fusese ales ca episcop încă din anul 268. Demersul pe lângă Aurelian n-a putut avea loc decât pe la sfârșitul anului 271 sau în anul următor, la începutul războiului contra Zenoviei, văduva lui Odenatus și regina Palmyrei, care s-a proclamat și *augusta*, adică împărăteasă. Înfrântă de Aurelian, Zenovia a fost dusă în captivitate la Roma.>

ne protejează, dumnezeiască și cerească, nu permite ca acest lucru să aibă loc în vederea educării și îndreptării noastre, în momentele în care Ea consideră că este necesar.

22. După ce, așadar, Aurelian a condus treburile publice șase ani, i-a urmat Probus, iar după ce acesta a condus împărăția tot cam același număr de ani, a urmat la tron Carus și fiii săi, Carinus și Numenianus; iar întrucât toți aceștia n-au domnit decât trei ani împliniți, conducerea imperiului ajunge în mâinile lui Diocleţian și ale asociaților lui, sub domnia cărora are loc persecuția pe care și noi am trăit-o[217] și, împreună cu ea, [încercarea de] nimicire a Bisericilor.

23. Cu câtva timp înainte, după nouă ani [de pastorație ai lui] Dionisie, episcopul Romei, Felix primește conducerea cultului creștin [de acolo][218].

XXXI

Despre rătăcirea heterodoxă a maniheilor,
care apar chiar atunci

1. În același timp se mai înarma cu pervertirea rațiunii nebunul care a dat numele său unei erezii îndrăcite și prin care însuși satana, vrăjmașul lui Dumnezeu, l-a îndemnat pe acest om să lucreze la pierzania multora. Dacă prin felul lui de viețuire, după grai și comportament el era un adevărat barbar, în schimb firea lui era cea a unui îndrăcit și turbat. Acționând conform acestor lucruri, încerca să-L întruchipeze pe Hristos, fie dându-se drept Paracletul și Însuși Duhul Sfânt în persoană, umflându-se în nebunia lui, fie alteori

---

[217] Aurelian a fost ucis în august-septembrie 275, în sudul Traciei. După el domnește șase luni Tacitus, iar după el, Florianus (88 de zile), apoi Probus (276-282), Carus cu cei doi fii: Carinus și Numerianus, ultimii tirani militari (282-283), până ce în 284 urcă Diocleţian. <După Lactantius, *De mortibus persecutorum*, VI, 1, Aurelian ar fi semnat un decret de persecuție a creștinilor, dar a murit la scurt timp, ucis la Caenophrurium, între Byzantion și Perinthos (ulterior Herakleia thracică, pe țărmul european al Mării Marmara). Fericitul Augustin, ca și Paul Orosius, plasau a noua persecuție în vremea domniei sale. Efectele acestei persecuții par a fi fost destul de restrânse (*cf.* G. Bardy, „Les martyrs bourguignons de la persécution d'Aurélien", în: *Annales de Bourgogne*, vol. VIII, 1936, pp. 321-348).>

[218] Dionisie al Romei moare în 26/27 decembrie 269. <Lui îi era adresată scrisoarea sinodului din Antiohia, la care a răspuns însă Felix, succesorul său în demnitatea scaunului roman (*cf.* A. von Harnack, *Die Chronologie*..., vol. II, p. 411).>

alegându-și – ca și Hristos – doisprezece ucenici, comunicanți ai săi și copărtași la răspândirea noii sale doctrine.

2. În fond, el a cusut laolaltă mai multe învățături mincinoase și străine de Dumnezeu, pe care le-a cules din nenumărate erezii atee de multă vreme stinse, și astfel, pornind din Persia, le-a răspândit ca pe o otravă ucigătoare până în teritoriile locuite de noi; de atunci, numele nelegiuit al ereziei maniheice s-a făcut cunoscut celor mulți peste tot până în vremurile noastre[219]. Așa s-a urzit și această așa-zisă gnoză sau doctrină a „științei mincinoase"[220], care a început atunci.

XXXII

Bărbații ecleziastici mai vestiți ai timpului nostru, precum și cei care au rămas până la lupta împotriva Bisericii

1. În vremea aceea, după o păstorire de cinci ani ca întâistătător al Bisericii romanilor, lui Felix i-a urmat în demnitate Eutychianus, care, conducând mai puțin de zece luni împlinite, a încredințat moștenirea Bisericii lui Gaius, contemporanul nostru; iar acestuia, după ce a păstorit Biserica vreme de cincisprezece ani, i-a urmat Marcellinus, care și-a aflat moartea în timpul persecuției[221].

---

[219] „Nebunia" adusă de maniheism consta îndeosebi în încercarea de falsificare a creștinismului, dar în același timp el era o primejdie și pentru ideologia păgână a noului stat, reorganizat de Dioclețian, care a dat în anul 302 un decret împotriva lui. Să nu se uite că Iranul trăia pe atunci o epocă de renaștere și de confruntare totală cu Imperiul Roman, confruntare care va dura 400 de ani. Poate că nici astăzi nu cunoaștem toate resorturile acestei mișcări, care amenința la un moment dat să provoace tulburări hotărâtoare chiar în Imperiul Roman creștinat, nu numai prin crize de conștiință ca aceea prin care a trecut ani de zile Fericitul Augustin, ci prin paulicianismul și mai apoi prin bogomilismul cu rol atât de persistent în tot decursul Evului Mediu bizantin și care a influențat și mișcarea catarilor din Apusul Europei. Istoria acestor erezii în perioada bizantină și medievală are o bogată bibliografie, asupra căreia nu stăruim aici.

[220] *1 Timotei* 6, 20. <Despre Manes și începuturile maniheismului, vezi Henri-Charles PUECH, *Le manichéisme: son fondateur, sa doctrine*, Paris, 1949 (reeditare în 1967). Pentru maniheismul medieval, vezi Steven RUNCIMAN, *Maniheul medieval*, traducere din limba engleză de Mihai-D. Grigore și Damian Alexandru Anfile, Ed. Nemira, București, 2016, cu o bibliografie finală (pp. 240-254) adusă la zi.>

[221] În realitate, păstoririle au fost: Felix (269-274), Eutychianus (275-283), Gaius (283-296), Marcellinus (296-304). *Cf.* E. CASPAR, *Geschichte des Papsttums*, vol. I, p. 95 și urm; L. DUCHESNE, *Le Liber Pontificalis*, I, pp. 73-75.

2. În aceeași vreme, după Domnus, conducerea episcopiei antiohiene a preluat-o Timeu, pe care l-a moștenit în demnitate Chiril, contemporanul nostru, în vremea căruia l-am cunoscut pe Dorotei, un bărbat foarte cult, care se învrednicise a fi preot în Antiohia. Având foarte mare râvnă spre lucrurile dumnezeiești, Dorotei s-a adâncit și în cunoașterea limbii ebraice, încât putea citi și înțelege chiar și Scripturile ebraice[222].

3. Desigur însă că el nu era străin nici de cunoașterea științelor liberale, ca și a propedeuticii grecilor. Dar în același timp el era și eunuc încă de la naștere, iar din cauza acestei uimitoare particularități, împăratul l-a luat în apropierea sa, încredințându-i controlul[223] asupra vopsitului purpurei din Tyr.

4. L-am auzit eu însumi cu câtă îndemânare explica în biserică Sfintele Scripturi. După Chiril a urmat ca episcop, peste creștinătatea din Antiohia, Tyrannos, sub care asaltul asupra Bisericilor a atins un punct culminant.

5. La rândul ei, după Socrate, comunitatea din Laodiceea a ajuns să fie condusă de Eusebiu, care își avea originea în orașul Alexandria[224]. Cauza pentru care și-a schimbat locul de rezidență a fost problema ridicată de situația lui Pavel de Samosata. Din pricina acestuia el a trecut în Siria, unde a fost împiedicat de credincioșii de acolo, foarte zeloși în cele bisericești, să se mai întoarcă acasă, pentru că el se dovedise a fi un model de cinstire a lui Dumnezeu, demn de a fi iubit de contemporani, lucru ușor de recunoscut din cuvintele lui Dionisie amintite mai înainte.

6. Anatolie, urmașul său, s-a dovedit și el un om bun, fiind, cum s-ar zice, unul bun după altul bun. Provenea și el tot din Alexandria, numărându-se în primele rânduri dintre cei mai vestiți oameni ai vremurilor actuale datorită elocinței, educației și pregătirii sale în domeniul disciplinelor filosofice ale grecilor. În chip

[222] Preoții Dorotei și Lucian sunt socotiți întemeietorii școlii catehetice din Antiohia. Filostorgius ne-a lăsat informații importante despre moartea ca martir a lui Lucian (*Istoria bisericească*, I, 13). Despre Chiril se știe că a murit ca martir în Panonia, figurând în istorisirea pătimirilor celor patru sculptori încoronați (*quattuor coronati*); vezi H. DELEHAYE, *Les passions des martyres*..., pp. 328-344; H. DELEHAYE, *Les origines du culte*..., pp. 179-180.

[223] <Grija.>

[224] *Cf.* Cartea VII, XI, 24. <Nefiind menționat anterior ca participant la sinodul contra lui Pavel de Samosata, numele acestui Eusebiu trebuie adăugat la lista aflată în subcap. XXX.>

special, el a dus la cea mai mare desăvârșire studiul aritmeticii, geometriei, astronomiei, al celorlalte științe, atât dialectice, cât și fizice, ca și al disciplinelor retorice, de aceea, după cât se spune, a fost socotit vrednic de concetățeni să refacă în Alexandria o școală aflată pe linia moștenirii lui Aristotel[225].

7. Se istorisesc despre el nenumărate alte isprăvi, survenite pe vremea asediului cartierului Bruchium din Alexandria[226], unde el a fost învrednicit de toți cu privilegiul de a face parte din consiliul orașului. Voi aminti doar un singur fapt.

8. Se spune că, lipsindu-le asediaților făina atât de mult încât foamea devenise pentru ei mai greu de suportat decât dușmanul din afară, omul de care era vorba[227] și care se afla printre ei a făcut următorul plan: întrucât unii dintre orășeni luptau de partea armatei romane și prin urmare nu erau asediați și între ei era și Eusebiu – care se afla pe atunci tot în Alexandria, înainte de plecarea lui în Siria, având o reputație deosebită și nume vestit chiar și înaintea generalului roman –, Anatolie îl înștiințează printr-un curier pe Eusebiu că asediații suferă cumplit de foame.

9. La această știre, Eusebiu a cerut de la generalul roman[228], ca o deosebită favoare, să asigure viața măcar acelora dintre „dușmanii" lui, dacă aceștia i se vor preda de bunăvoie, adoptând condiția de fugari. Primind răspuns favorabil, el i-l comunică lui Anatolie. Îndată ce primi acest mesaj, acesta[229] convocă senatul alexandrinilor și le propuse de la început să facă pace cu romanii; dar, când i-a văzut furioși din cauza aceasta, le-a zis: „Gândesc că nu

---

[225] Pe bună dreptate subliniază G. Bardy (EUSÈBE DE CÉSAREE, *Histoire ecclesiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 223, n. 8) că pentru prima oară se constată cultivarea direcției aristotelice în cugetarea teologică creștină, care mai târziu ne va duce la nume cunoscute ca Leonțiu de Bizanț, Ioan Damaschinul și alții. *Cf.* André-Jean FESTUGIÈRE, *L'idéal religieux des Grecs et l'Évangile*, Gabalda, Paris, 1932, excursus C (*Aristote dans la litterature grecque chretienne*), pp. 221-263; J. DE GHELLINCK, „Un aspect de l'opposition entre hellénisme et christianisme: l'attitude vis-à-vis de la dialectique dans les débats trinitaires", în: *Patristique et moyen âge*, vol. III, Duculot, Gembloux, 1948, pp. 225-310.

[226] Acest cartier în Alexandria era cel mai frumos, înconjurat cu zid, cuprinzând palatele Ptolemeilor, faimosul centru cultural „Muzeul", Senatul etc. În Egipt și în special în Alexandria s-au desfășurat lupte grele între aderenții împăratului Gallienus și rivalii săi (264). Supărați că au fost biruiți de armata lui Gallienus, răsculații conduși de Emilian au distrus clădirile frumoase din Bruchium.

[227] <Anatolie.>

[228] Theodot.

[229] <Anatolie.>

mă contraziceți dacă vă sfătuiesc ca aceia care sunt în plus și de niciun folos, anume femei bătrâne, copii, moșnegi, să iasă dincolo de porțile orașului și să se ducă unde vor vrea. Căci, într-adevăr, de ce am ține cu noi fără niciun folos astfel de oameni care în orice clipă ar putea muri? De ce să-i istovim prin foame pe bolnavii și așa chinuiți și slăbiți trupește, când e absolut necesar să hrănim în primul rând bărbați și oameni tineri, economisind din hrana necesară celor de care avem nevoie pentru apărarea orașului?"

10. Prin astfel de socoteli a convins [Anatolie] senatul, ridicându-se el cel dintâi și votând o hotărâre ca toți cei care nu sunt de folos armatei – bărbați ori femei – să părăsească orașul, întrucât altfel n-ar fi nicio nădejde de a mai scăpa cu zile, fiind amenințați cu moartea prin foame.

11. Întrucât toți cei adunați în senat au aprobat această propunere, s-au putut salva cei mai mulți dintre cei asediați. El a avut grijă ca oamenii Bisericii să plece cei dintâi, dar apoi și ceilalți, de toate stările și de toate vârstele, nu numai cei vizați prin decret, ci mii de alți cetățeni, unii îmbrăcați chiar în haine femeiești; toți aceștia au părăsit noaptea orașul, îndreptându-se către armata romană. Eusebiu i-a primit pe toți ca un părinte și ca un medic, dându-le toată îngrijirea necesară, întrucât starea lor se înrăutățise din pricina acestei lungi împresurări.

12. Așa au fost cei doi păstori de care s-a învrednicit Biserica din Laodiceea să-i aibă unul după altul și care, după război, prin purtarea de grijă a lui Dumnezeu, au părăsit Alexandria venind aici.

13. Scrierile redactate de Anatolie n-au fost prea numeroase; totuși, din câte au ajuns până la noi, putem deduce că el era un mare orator și un mare savant. În ele și-a fixat mai ales părerile despre Paști; de aceea se cade să redăm aici următoarele extrase din ele.

Extras din canoanele lui Anatolie privitoare la Paști

14. „Să ținem minte când avem pentru prima dată lună nouă în cea dintâi lună a primului an de la începutul ciclului [zodiacului] întreg de 19 ani, aceea e cea care la egipteni cade în 26 a lunii Phamenoth, pentru macedoneni în 22 a lunii Dystre sau, cum ar zice romanii, ziua a unsprezecea înainte de calendele lui aprilie. 15. La data de 26 Phamenoth, de care am amintit, Soarele a intrat nu numai în primul segment al zodiacului, ci a avansat deja cu patru zile. De obicei, acest segment se numește prima douăsprezecime

sau echinocțiu, care e început de lună, capătul zodiacului și punctul de plecare al planetelor, pe când segmentul anterior se numește ultima lună, ultima douăsprezecime și sfârșitul zodiacului. De aceea spunem că fac o deosebit de mare greșeală cei care pun în acest ultim segment prima lună și care spun că în a paisprezecea zi trebuie serbate Paștile[230].

16. Nu noi am făcut pentru prima oară acest calcul, ci el era cunoscut și de iudeii de altădată încă înainte de Hristos, fiind observat de ei cu cea mai mare grijă. Putem deduce acest lucru nu numai din cele spuse de Filon[231], de Iosif [Flaviu[232]], de Musaios, și nu numai de ei, ci și de alții mult mai vechi, cum sunt cei doi Agathobuli[233] supranumiți «dascălii lui Aristobul cel Mare»[234], unul din cei șaptezeci de traducători ai sfintelor și dumnezeieștilor Scripturi ale evreilor, pentru Ptolemeu Filadelful și pentru tatăl său, și care s-a dedicat traducerii și explicării Legii lui Moise[235] pentru aceiași regi.

17. În explicarea problemelor ridicate de *Cartea Ieșirii*, acești oameni spun că toți trebuie să aducă la fel jertfa Paștilor după echinocțiul de primăvară la mijlocul primei luni. Iar acest lucru se află atunci când Soarele a trecut primul segment al elipticei sau, cum s-au exprimat unii, când Soarele a trecut de primul segment al zodiacului. Dar Aristobul adaugă că pentru praznicul jertfei Paștilor ar trebui ca și Luna să treacă segmentul echinocțial, nu numai Soarele.

18. Or, întrucât avem de fapt două echinocții, unul de primăvară, altul de toamnă, iar ele stau diametral opuse unul față de celălalt, și întrucât ziua de aducere a jertfei pascale este seara zilei a

---

[230] Ciclul pascal al lui Anatolie începe din anul 276 și cuprinde 19 ani. Echinocțiul de primăvară cădea atunci la 22 martie. Paștile trebuiau să cadă la data de duminică de după 14 zile a lunii noi de după echinocțiul de primăvară și aveau ca termen ultim cea de a douăzecea zi. Vezi și Eduard SCHWARTZ, *Christliche und judische Ostertafeln*, Weidmann, Berlin, 1905, p. 15 și urm.

[231] FILON DIN ALEXANDRIA, *De septenario*, 19; *Vita Mosis*, III, 29.

[232] IOSIF FLAVIU, *Antichități iudaice*, III, X, 5.

[233] Necunoscuți, ca și Musaios.

[234] Despre Aristobul „cel Mare", vezi E. SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes...*, vol. III, pp. 512-522, iar despre ciclul său pascal: E. SCHÜRER, *Geschichte des jüdischen Volkes...*, vol. I, p. 753. Tot despre Aristobul, vezi M.-J. LAGRANGE, *Le judaïsme...*, pp. 501-503.

[235] De fapt, Aristobul a fost contemporan cu Ptolemeu VI Philometor (180-145 î.Hr.). Două fragmente din Aristobul sunt reproduse de Eusebiu de Cezareea în *Preparatio Evangelica*, VIII, 10 și XIII, 12.

paisprezecea a lunii, atunci Luna își va lua poziția ei opusă Soarelui, așa cum o putem vedea în zilele cu lună plină. Așadar, ele vor fi astfel: Soarele, în segmentul echinocțiului de primăvară, pe când Luna, în chip obligatoriu în segmentul echinocțiului de toamnă.

19. Știu că multe alte lucruri au fost spuse de ei, unele date ca probabile, altele întărite cu dovezi sigure, prin care caută să precizeze că data serbării Paștilor și a Azimelor trebuie să aibă loc neapărat după echinocțiu, dar eu mă feresc să solicit atâtea demonstrații, cerând de la oamenii pentru care s-a ridicat vălul Legii lui Moise să-L privească pentru totdeauna în față pe Hristos și cele ce-L privesc, învățăturile și pătimirile lui Hristos[236]". Iar învățăturile din *Cartea lui Enoh*[237] indică faptul că prima lună la evrei era în preajma echinocțiului.

20. Același Anatolie a mai lăsat după el zece tratate de introduceri generale la aritmetică, precum și alte mărturii privind studiile și vasta lui experiență în științele sfinte.

21. Tot el a fost cel dintâi pe care episcopul din Cezareea Palestinei, Theoteknos, prin punerea mâinilor l-a hirotonit ca episcop, rânduindu-l ca după moarte să-i fie urmaș. Și, într-adevăr, pentru un timp scurt amândoi s-au aflat în fruntea acestei Biserici[238]; în schimb, pentru că sinodul convocat împotriva lui Pavel de Samosata l-a chemat la Antiohia, el a trecut prin orașul Laodiceea, iar frații de acolo au pus mâna pe el, pentru că între timp Eusebiu adormise [în Domnul].

22. Când Anatolie a încetat din viață, în locul lui a fost așezat Ștefan ca episcop al comunității de acolo, ultimul de dinainte de persecuție. El era admirat pentru învățătura sa filosofică și în general pentru celelalte cunoștințe de cultură greacă[239], dar pentru credința dumnezeiască n-avea aceeași tărie de caracter, cum a dovedit-o desfășurarea persecuției, care l-a arătat a fi mai curând un prefăcut și un laș fără curaj decât un adevărat filosof.

---

[236] *Cf.* 2 *Corinteni* 3, 16-18.

[237] *Enoh*, LXXII, ed. F. Martin, Paris, 1906, p. 163 și urm. (*apud* EUSÈBE DE CESARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome II, ed. G. Bardy, p. 227, n. 16). <Vezi și *Cartea lui Enoh*, traducere din etiopiană, note și comentarii de R.H. Charles, cuvânt înainte de W.O.E. Oesterley, traducere din engleză și îngrijire de Al. Anghel, Ed. Herald, București, 2016, cap. LXXII, pp. 129-133.>

[238] A se vedea mai sus, în Cartea VI, XI, un caz similar la Ierusalim.

[239] Nu ni s-au păstrat date despre el. <*Cf.* S. LE NAIN DE TILLEMONT, *Mémoires pour servir...*, vol. VII, p. 270>.

23. Desigur că treburile Bisericii nu erau destinate să piară din această cauză, ci și-au revenit curând, fiind îndreptate de Însuși Dumnezeu, Mântuitorul tuturor, încă de când a fost rânduit ca episcop al creștinătății de acolo Theodot, ale cărui fapte corespund atât numelui său, cât și unui adevărat episcop[240]. El se distingea mai ales prin știința vindecării trupurilor, dar și în terapeutica sufletelor, căci nimeni altul nu-l întrecea în filantropie, în sinceritate, în milostenie, în râvna de a-i ajuta pe cei care aveau nevoie de el, iar pe deasupra se străduise foarte mult și în învățăturile dumnezeiești.

24. Așa a fost Theodot. Pe de altă parte, în Cezareea Palestinei, după ce Theoteknos s-a distins cu mare râvnă în demnitatea episcopală, i-a urmat Agapie[241]. Despre el știm că s-a ostenit foarte mult cu o purtare de grijă excepțională față de popor, îngrijindu-i pe toți, mai ales pe săraci, din dărnicia mâinilor lui.

25. În aceeași vreme l-am cunoscut pe Pamfil[242], un om de o mare elocvență, adevărat filosof în felul de a viețui și care s-a învrednicit să fie chemat la slujirea preoțească în cadrul comunității de acolo. Deloc n-ar fi ușoară misiunea de a descrie ce a însemnat de fapt acest om și de unde a venit. Fiecare aspect al vieții lui, precum școala întemeiată de el, luptele date cu ocazia diferitelor mărturisiri de credință din timpul persecuției și, în sfârșit, coroana martiriului cu care s-a încununat, le-am descris într-o carte pe care i-am dedicat-o lui însuși în chip special.

26. Între cei care au trăit aici desigur că el a fost cea mai admirabilă apariție. Tot între oamenii cu cele mai alese însușiri mai numărăm pentru vremile noastre și pe Pierius[243], unul dintre preoții din Alexandria, precum și pe Meletie[244], episcop al Bisericilor din Pont.

---

[240] Numele „Theodot” înseamnă „dăruit de Dumnezeu”. <Theodot a ajuns episcop de Laodiceea încă de la începutul veacului al IV-lea (*cf.* S. LE NAIN DE TILLEMONT, *Memoires pour servir*... vol. VI, pp. 740-741), rămânând în demnitate până după Sinodul I Ecumenic de la Niceea. Poziția sa doctrinară, destul de apropiată de a lui Eusebiu însuși, autorul *Istoriei bisericești*, explică parțial și elogiul pe care acesta i-l face aici.>

[241] Despre Agapie de Cezareea, vezi S. SALAVILLE, „Agapios”, în: *Dictionnaire d'Histoire et de Geographie Ecclésiastiques*, vol. I, col. 893.

[242] Despre Pamfil, dascălul și protectorul lui Eusebiu, s-a vorbit și mai înainte în Cartea VI, XXXII, 3, dar se va vorbi și în Cartea VIII, XIII, 6.

[243] Supranumit și „Origen cel tânăr”, Pierius a fost dascălul lui Pamfil. Din păcate, se știu puține date despre Pierius. Vezi în acest sens Lewis B. RADFORD, *Three Teachers of Alexandria; Theognostus, Pierius and Peter*, Cambridge University Press, Cambridge, 1908, pp. 44-55.

[244] Despre Meletie afirmă Filostorgius (*Istoria bisericească*, I, 8) că ar fi participat la Sinodul I Ecumenic.

27. Căci unul era foarte apreciat datorită sărăciei extreme în care a trăit şi a cunoştinţelor sale filosofice, având şi o destoinicie mai presus de fire în cercetarea şi explicarea celor dumnezeieşti, ca şi în vorbirile ţinute în faţa comunităţii adunate în Biserică. În acelaşi timp, Meletie – această „albină a Atticii"[245], cum îl numeau oamenii de bună educaţie – corespundea idealului unui bărbat cult în toate domeniile, dar este cu neputinţă să descrii mai ales puterea elocinţei lui; s-ar putea spune că aceasta era la el un fel de dar al firii. Cât despre experienţa şi ştiinţa lui, multilaterale, cine i-ar fi putut depăşi puterea?

28. Măcar una ar trebui s-o recunoşti: în toate ştiinţele logice n-a fost el oare cel mai destoinic şi cel mai capabil? L-ar fi putut egala cineva în experienţă? La aceeaşi înălţime stă şi viaţa lui bazată pe virtute. Aşa l-am cunoscut noi în răstimpul de şapte ani cât a trăit ca fugar în părţile Palestinei, pe vremea persecuţiei.

29. După episcopul Hymenaios, citat de noi puţin mai înainte[246], Zabdas a preluat episcopatul Bisericii din Ierusalim, iar după moartea acestuia, întâmplată curând după aceea, Hermon, ultimul dintre episcopii de dinainte de persecuţia din zilele noastre, a primit scaunul apostolic care se păstrează până astăzi.

30. Iar la Alexandria, lui Maxim – care, după moartea lui Dionisie, a păstorit optsprezece ani – i-a urmat Theonas. Pe vremea acestuia, devenise celebru în Alexandria – contemporan cu Pierius şi coleg de preoţie cu el – Achillas[247], căruia îi fusese încredinţată conducerea şcolii sfintei credinţe şi care a desfăşurat o activitate filosofică foarte rar întâlnită, întru nimic inferioară activităţii altora, şi care a dat dovadă de o conduită demnă de felul de viaţă evanghelic.

31. După Theonas, care a slujit cu credincioşie vreme de nouăsprezece ani, pe scaunul episcopal din Alexandria a urmat pentru doisprezece ani Petru, o excepţională podoabă a vremii sale. Vreme de trei ani el a condus Biserica şi înainte de persecuţie, iar în ceilalţi ani ai vieţii el s-a dedicat unei aspre asceze, îngrijindu-se pe faţă de folosul comun al Bisericilor. Pentru aceasta, în cel de-al nouălea

---

[245] Μέλι – „miere".

[246] Cartea VII, XXVIII, 1.

[247] Din păcate, prea puţine ştim despre el. <Vezi şi L. PETIT, „Achillas", în: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, I, col. 312-313.>

an al persecuției i s-a tăiat capul, primind astfel drept podoabă cununa de martir[248].

32. După ce am schițat în aceste cărți felul cum s-au succedat lucrurile vreme de trei sute cinci ani începând de la nașterea Mântuitorului[249] și până la distrugerea lăcașurilor de rugăciune, să cunoaștem în continuare care și cât de numeroși au fost cei care în luptele de astăzi s-au distins cu bărbăție în apărarea credinței, pentru ca și cei care vor veni după noi să-i cunoască prin scris.

---

[248] *Pătimirea Sfântului Petru* ne relatează încă în sec. al VI-lea că el a fost cel dintâi care l-a certat pe Arie și că Însuși Domnul i S-a arătat în închisoare (*cf.* H.G. BECK, *Kirche und theologische...*, p. 402). Pomenirea lui se face la 25 noiembrie. Vezi și Albert EHRHARD, *Die Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfangen bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, vol. I, J.C. Hinrichs, Leipzig, 1937, p. 486.

[249] Ultimele edicte de persecuție datează din anul 303, deci afirmația lui Eusebiu trebuie luată cu aproximație.

CARTEA A OPTA

După ce am expus în șapte cărți întregi succesiunea apostolilor, ne-am gândit că în această a opta carte e important să fie înfățișate și evenimentele contemporane, fiind un lucru foarte necesar ca ele să fie aduse la cunoștință și celor care vor veni după noi. De aceea și istorisirea noastră[1] trebuie să înceapă de aici.

I

Despre situația de dinaintea persecuției din timpul nostru

1. Ar fi un lucru care întrece puterile noastre să istorisim, după cum s-ar merita, faima și libertatea de care se bucurau, în preajma izbucnirii persecuției contemporane, propovăduirea credinței în Dumnezeu cel peste toate[2], așa cum a fost ea vestită de Hristos tuturor oamenilor, greci și barbari deopotrivă.

2. Dovezi în această privință ar putea fi manifestările favorabile ale stăpânitorilor față de ai noștri, cărora le încredințau până și posturi de conducere a provinciilor și, din pricina marii simpatii pe care o nutreau față de învățătura noastră, erau în stare să-i dezlege chiar și de apăsătoarea obligație de a aduce jertfe păgânești.

3. Ce să zicem de dregătorii aflați în palatele împărătești și chiar de principii înșiși? Aceștia dădeau libertate oamenilor de casă, femei, copii și servitori, uneori chiar și când erau ei de față, să-și mărturisească deschis, prin grai și faptă, credința lor religioasă,

---

[1] După cum s-a spus și în studiul introductiv, Eusebiu lasă impresia că, odată ajuns aici, ar fi avut de gând să se oprească cu scrierea sa, întrucât el nu mai înnoadă firul cu evenimentele următoare, începând de la condamnarea lui Pavel de Samosata, ci descrie de-acum lucruri pe care le adaugă fără legătură cu cele expuse anterior.

[2] Cum am mai spus, Eusebiu nu s-a putut elibera de concepția subordinaționistă a lui Origen atunci când vorbește despre Persoanele treimice. De aceea pentru Dumnezeu-Tatăl el folosește obișnuit expresia ὁ θεὸς τῶν ὅλων sau αὐτόθεος, ὁ ἐπὶ πάντων θεός.

îngăduindu-le să se laude și cu libertatea credinței lor, preferându-i în chip deosebit chiar înaintea asociaților lor de serviciu.

4. Așa a fost cazul cu acel Dorotei, care le-a fost cel mai devotat și mai de încredere dintre toți și din pricina aceasta a și fost cinstit ca nimeni altul printre toți slujbașii și dregătorii. Și tot așa a fost cazul și cu vestitul Gorgonios[3] și cu mulți alții, care se bucurau de aceeași onoare din pricina credinței lor în Dumnezeu.

5. Se poate vedea, așadar, cu ce primire erau cinstiți conducătorii fiecărei Biserici de către toți procuratorii și guvernatorii[4]. Pe de altă parte, cine ar putea descrie acele nenumărate întruniri și adunările foarte multe din fiecare oraș, precum și remarcabilele întâlniri din casele de rugăciuni [ale creștinilor]? Drept urmare a faptului că vechile clădiri nu-i mai puteau încăpea pe toți, în toate orașele s-au clădit biserici mari și spațioase[5].

6. Nicio ură invidioasă nu putea împiedica aceste progrese zilnice și aceste sporiri în putere și în măreție, după cum niciun duh rău nu era în măsură să arunce asupra lor o soartă nefastă ori să le pună piedici prin vicleniile oamenilor, atâta vreme cât mâna

---

[3] Dorotei și Gorgonios au fost curteni (cameriști) ai lui Diocleţian. Ambii au murit ca martiri. <Chiar dacă după domnia lui Valerian și până la Diocleţian, care era un păgân fervent, creștinii n-au mai fost persecutați, Eusebiu exagerează când vorbește aici despre simpatia împăraților față de creștinism. Intenția lui Aurelian de a relua persecuția n-a avut urmări deosebite – doar câteva cazuri izolate de martiri – din cauza morții sale. Vezi și William SESTON, *Dioclétien et la tétrarchie I. Guerres et Reformes (284-300)*, Éditions de Boccard, Paris, 1946; Maurice BESNIER, *L'empire romain de l'avènement des Sevères au concile de Nicée*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1937, p. 317 și urm.; Eugen CIZEK, *L'empereur Aurélien et son temps*, Les Belles Lettres, Paris, 1994, pp. 60, 177-178, 186-188; Alaric WATSON, *Aurelian and the Third Century*, Routledge, Taylor & Francis e-Library, Londra, 2003, pp. 183-202>.

[4] Fără îndoială că Eusebiu exagerează când afirmă despre conducători – în speță Diocleţian – că ar fi dovedit înțelegere față de creștinism ori că, tocmai în familia împăratului, Prisca, soția lui Diocleţian, și Valeria, fiica lui, ar fi fost creștine, cum zicea Lactantius (*De mortibus persecutorum*, XV, 1).

[5] Altă exagerare. Afară de biserica din Dura Europos (al cărei baptisteriu datează dinainte de anul 256), de basilica de la Emaus ori de basilica San Clemente din Roma, nu se prea cunosc biserici „mărețe" înainte de anii 300. *Cf.* Louis H. VINCENT, Félix M. ABEL, *Emmaüs, sa basilique et son histoire*, Ernest Leroux, Paris, 1932; Eduardo JUNYENT, *Il titolo di San Clemente in Roma*, Pontificio istituto di archeologia cristiana, Roma, 1932; Johann Peter KIRSCH, „Die vorkonstantinischen christlichen Kulturgebäude im Lichte der neuesten Entdeckungen im Osten", în: *Römische Quartalschrift*, XLIV, Freiburg im Breisgau, 1933, p. 15 și urm; Jean LASSUS, *Sanctuaires chrétiens de Syrie: Essai sur la genese, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien en Syrie du IIIe siècle à la conquête musulmane*, Geuthner, Paris, 1947.

dumnezeiască și cerească își acoperea și își ocrotea poporul, care de altfel se și dovedise vrednic de așa ceva.

7. Cu toate acestea, din pricina deplinei libertăți, treburile noastre s-au înrăutățit, degenerând în moliciune și în nepăsare[6]. Ajunsesem să ne invidiem unii pe alții și să ne ocărâm între noi atât de cumplit, încât puțin lipsea să nu ridicăm armele unii împotriva altora, dacă ocazia s-ar fi ivit; căpeteniile se atacau între ele cu înțepăturile de lance ale cuvintelor, supușii se răsculau unii contra altora, o nespusă fățărnicie și prefăcătorie ajunsese la cel mai înalt grad de răutate. Atunci judecata dumnezeiască, așa cum știe ea să o facă, a ridicat brațul cu grijă, într-un timp când întrunirile nu fuseseră încă interzise, desfășurându-și liniștit și cu măsură lucrarea sa de supraveghere și îndreptare. Persecuția a început mai întâi printre frații din rândurile armatei.

8. Ca și cum am fi fost niște nesimțitori, nu ne-am grăbit să ne câștigăm bunăvoința și favoarea dumnezeiască, ci – judecând ca niște necredincioși – ne închipuiam că de treburile noastre n-are Dumnezeu nicio grijă și niciun interes, de aceea îngrămădeam nelegiuire peste nelegiuire. Cei care păreau că sunt păstorii noștri disprețuiau rânduiala evlaviei și se mistuiau, se măcinau între ei, pizmuindu-se unii pe alții. Nu făceau decât să se lase pradă disputelor, amenințărilor, pizmei, urii și vrăjmășiei reciproce. Își urmăreau pătimaș pofta de putere, de parcă ar fi fost niște tirani. După cum grăia Ieremia: „Cum a acoperit cu nori Domnul întru mânia Lui pe fiica Sionului! Măreția lui Israel a aruncat-o din cer pe pământ și în ziua mâniei Sale nu Și-a adus aminte de așternutul picioarelor Lui. Din contră, a înecat Domnul toate cele frumoase ale lui Israel și a surpat toate întăriturile lui"[7].

9. Iar conform cu cele prezise în *Psalmi*: „Stricat-a legământul robului Său, batjocorit-a pe pământ sfințenia lui", prin nimicirea

[6] <G. Bardy (Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome III, livres 8-10, *Les Martyrs en Palestine*, texte grec, traduction et notes par Gustave Bardy, Les Éditions du Cerf, Paris, 1958, p. 5, n. 4), evocă în acest sens canonul 56 al Sinodului de la Elvira (≈ 300, în Spania), care prevedea ca acei creștini, care, cu acordul Bisericii, acceptaseră magistraturi civile (ca aceea de *duumvir*) sau demnități sacerdotale păgâne (ca aceea de *flamines*) să fie opriți de la frecventarea bisericilor pe durata mandatului lor.>

[7] *Plângerile lui Ieremia* 2, 1-2. De unde înainte lăuda bunăvoința împăraților, acum osândește poate exagerat decadența episcopilor. E o dovadă de retorism. Totuși au fost și între ierarhi mulți cu comportament monden, nedemn, sau chiar criminali de drept comun, cum a fost cazul unor episcopi africani implicați în schisma donatistă.

Bisericilor, „culcat-a la pământ altarul lui, ruinat-a toate întăriturile lui, umplut-a de spaimă fortărețele lui; mulțimile poporului lui au fost jefuite de toți cei care treceau pe cale, ajuns-a ocară vecinilor săi. Căci [Domnul] a înălțat dreapta vrăjmașilor lui și Și-a întors ajutorul de la sabia lui și nu l-a sprijinit în vreme de război; ba chiar a pus capăt curăției lui și tronul lui la pământ l-a culcat. Micșorat-a zilele vieții lui, revărsat-a peste el rușine"[8].

II
Despre dărâmarea Bisericilor

1. Toate acestea s-au petrecut în vremea noastră, când am văzut cu ochii noștri case de rugăciuni dărâmate din vârf până în fundații, iar sfintele și de Dumnezeu inspiratele Scripturi date focului în mijlocul piețelor, precum și pe unii păstori ai Bisericii fie ascunzându-se în chip rușinos într-un loc sau într-altul, fie arestați în mod nedemn și insultați de dușmani, într-o vreme când, potrivit cuvântului prorocesc, „revărsat-au urgisire peste căpeteniile lor și i-au rătăcit în loc neumblat și fără de cale"[9].

2. Dar nu-i sarcina noastră să descriem destinul trist care a dat peste ei în cele din urmă, căci rostul nostru nu-i acela de a face cunoscute generațiilor viitoare neînțelegerile care existau între ei înainte de persecuție și nici să istorisim nebuniile pe care le-au făcut. De aceea, m-am hotărât să nu mai relatez despre ei nimic altceva decât ceea ce ne dă să înțelegem că, pe bună dreptate, au venit acestea peste noi ca o pedeapsă de la Dumnezeu.

3. Și nu voi reînvia nici amintirea celor care au fost încercați de prigoană sau care au naufragiat cu totul când a fost vorba de mântuirea lor și s-au prăbușit în chip voit în adâncimile prăpastiei. Vom reține deci, pentru istoria generală, doar acele fapte care ne sunt de folos nouă în primul rând, apoi și celor care vor veni după noi. Și acum să purcedem a istorisi pe scurt luptele sfinte pe care le-au dat martorii Cuvântului dumnezeiesc.

4. Era anul al nouăsprezecelea de domnie a împăratului Dioclețian[10] în luna Dystros, care la romani se numește martie, în

---
[8] *Psalmul* 88, 38-44.
[9] *Psalmul* 106, 40.
[10] Deci în anul 303.

preajma praznicului Pătimirilor Mântuitorului[11], când s-au publicat pretutindeni nişte decrete împărăteşti, care porunceau ca toate bisericile să fie dărâmate din temelii, Scripturile [creştinilor] să fie aruncate în foc, iar cei care deţin o slujbă publică să fie destituiţi din ea şi cei aflaţi în servicii particulare să fie lipsiţi de libertate dacă ar rămâne devotaţi credinţei creştine[12].

5. Acesta a fost primul edict dat împotriva noastră. La scurtă vreme au mai apărut şi alte hotărâri, prin care se poruncea ca toţi întâistătătorii Bisericii de pretutindeni să fie puşi în lanţuri şi apoi siliţi în toate chipurile să jertfească [zeilor][13].

III

Felul în care s-au comportat apărătorii credinţei în timpul persecuţiei

1. Atunci foarte mulţi dintre conducătorii Bisericilor au îndurat cu mult curaj suferinţe groaznice, oferind priveliştea unor lupte cu adevărat măreţe. Dar au fost cu miile şi cei care, din pricina laşităţii, au amorţit sufleteşte încă de mai înainte şi de aceea s-au dovedit slabi chiar de la primul atac. În schimb, cei din ceata celor dintâi

---

[11] Primul edict de persecuţie a fost publicat în 24 februarie 303, dar a ajuns în Palestina abia spre sfârşitul lunii martie, în apropierea sărbătorii Paştilor, când Eusebiu a aflat de el la Cezareea. Potrivit calculelor lui Scaliger şi Petavius, în anul 303 praznicul Paştilor cădea în 18 aprilie. Din păcate nu ni s-a păstrat textul primului edict de persecuţie, dar prin datele oferite de Lactantius (*De mortibus persecutorum*, XIII, 1), precum şi de scrierea *Martirii din Palestina*, coroborate cu unele acte martirice, s-au putut reconstitui evenimentele destul de amănunţit. A se vedea şi notele din *PG* 20, 744-745, n. 96. <Pentru cronologia, conţinutul şi aplicarea celor patru decrete ale persecuţiei (februarie 303 - primăvara 304), vezi Geoffrey E.M. de Sainte Croix, „Aspects of the «Great» Persecution", în: *The Harvard Theological Review*, vol. 47 (1954), 2, pp. 75-113; Paul Keresztes, „From the Great Persecution to the Peace of Galerius", în: *Vigiliae Christianae* (Amsterdam), vol. 37, nr. 4 (dec. 1983), pp. 379-399>.

[12] Unii au tradus acest pasaj în sensul că cei care nu abjurau credinţa creştină urmau să fie reduşi la starea de sclavie. <*Cf.* Paul Allard, *La persécution de Dioclétien et le triomphe de l'Église*, vol. I, Librairie Victor Lecoffre, Paris, 1890, p. 160, reluat de M. Besnier, *L'empire romain...*, p. 126, n. 1. Împotriva acestei interpretări s-a poziţionat J. Zeiller, în: A. Fliche, V. Martin, *Histoire de l'Eglise...*, II, p. 463, n. 3. O viziune de ansamblu actualizată la Lane R. Fox, *Païens et chrétiens. La religion et la vie religieuse dans l'Empire romain de la mort de Commode au Concile de Nicée*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1997>.

[13] Nu se poate preciza exact data edictelor al doilea şi al treilea. Edictul al doilea era îndreptat mai ales împotriva conducătorilor Bisericii, iar cel de-al treilea prevedea că cei care jertfesc vor fi eliberaţi, altfel vor fi maltrataţi.

au suportat fiecare alte şi alte chinuri: unul era bătut şi biciuit fără milă, altuia i se jupuia ori i se despuia trupul în chinuri înspăimântătoare, cu căngi de fier, sub durerea cărora unii şi-au aflat sfârşitul în chip îngrozitor.

2. În acelaşi timp, alţii au dus lupta în diferite alte feluri. Astfel, unul dintre ei, după ce fusese împins cu putere şi târât până la locul jertfelor spurcate şi nelegiuite, era eliberat ca şi cum ar fi jertfit deja, deşi el nu jertfise deloc; un altul, care nici măcar nu se apropiase ori nu se atinsese de nimic necurat, era lăsat să plece, fiind nevoit să rabde în tăcere calomnia celor care declarau că el ar fi jertfit deja; altul, care fusese înhăţat pe jumătate mort, era aruncat afară ca şi cum ar fi fost deja un cadavru. 3. Altul, care zăcea pe pământ, era târât de picioare o bună bucată de drum şi numărat apoi între cei care jertfiseră. Unul ţipa şi declara cu glas tare că nu vrea să jertfească [idolilor], un altul striga că este creştin şi era mândru că poate mărturisi numele Mântuitorului, iar un altul susţinea fără încetare că el nici n-a jertfit şi nici nu va jertfi vreodată.

4. Şi totuşi, chiar şi aceia, după ce erau loviţi peste gură şi reduşi la tăcere prin bătăi repetate de către o ceată de ostaşi special rânduiţi pentru aceasta, bătuţi peste faţă şi peste obraji, erau aruncaţi afară cu putere. În chipul acesta duşmanii credinţei credeau că, după ce întrebuinţaseră toate mijloacele, şi-ar fi atins ţinta[14].

Dar nici prin astfel de metode nu s-a ajuns la vreun rezultat împotriva martirilor. Ce descriere ne-ar putea mulţumi, care să ilustreze cu precizie moartea lor?

IV

Despre martirii lui Dumnezeu care au umplut lumea cu amintirea martirajului lor

1. S-ar putea susţine că nenumăraţi au fost cei care au dovedit un curaj demn de admirat pentru credinţa în Dumnezeu cel peste toate, şi aceasta nu numai din clipa când a început persecuţia generală, ci şi cu mult mai devreme, de pe când încă domnea pacea.

---

[14] Au fost multe tulburări, aşa cum ne convinge îndeosebi criza donatismului, când conştiinţele multora nu voiau să mai aibă de-a face cu clericii care căzuseră.

2. Într-adevăr, mai înainte de a lua puterea[15] și de a se pune în mișcare ca trezit dintr-un somn greu, [Galerius] încerca [să atace] bisericile în taină și pe nesimțite, după răstimpul dintre Decius și Valerian; și n-a pornit dintr-odată războiul împotriva noastră, ci a făcut mai întâi o probă, îndreptându-se numai împotriva celor din rândurile armatei, închipuindu-și că, dacă va câștiga lupta împotriva acestora, atunci îi va fi ușor să-i readucă și pe ceilalți sub ascultarea sa; atunci s-a putut vedea că o mulțime de soldați preferau să îmbrățișeze cu cea mai mare bucurie viața civilă, pentru a nu fi nevoiți să se lepede de credința în Creatorul lumii.

3. Căci, când căpetenia armatei[16], oricare ar fi fost el, a pornit persecuția împotriva trupelor prin verificarea și epurarea lor, le-a lăsat să aleagă: fie să se supună în fața autorității și atunci își puteau păstra poziția și gradele câștigate în armată, fie, în caz că se împotriveau poruncii [de a jertfi idolilor], să le piardă. Atunci foarte mulți ostași din împărăția lui Hristos au preferat, fără ezitare și fără să mai discute, mărturisirea Lui, în schimbul măririi aparente și al bunăstării avute înainte.

4. Și atunci arareori se întâmpla ca printre creștini unul sau altul să plătească pentru împotrivirea de a-și schimba credința nu numai cu pierderea rangului militar, ci chiar cu moarte, căci cel care executa atunci ordinul împărătesc o făcea cu blândețe și nu îndrăznea

[15] Potrivit știrii lui Lactantius (*De mortibus persecutorum*, XI), Galerius a fost cel care l-a împins pe Dioclețian la persecuție, întrucât era fiul unei preotese păgâne fanatice. Altfel, deși a ezitat mulți ani, e greu de spus care au fost cauzele reale ale persecuției. E posibil ca una dintre acestea să fi fost starea de lucruri din armată. Se înmulțiseră în ultimul timp cazurile când ofițerii și soldații aruncau jos armele pe motiv că sunt creștini și nu jertfesc. De aceea, epurările din armată încep încă prin anul 295. Cazul „Legiunii tebaice" din sudul Franței e tipic. La Tebessa, un recrut cu numele Maximilian a refuzat încorporarea, fiind ucis pe loc, la 12 martie 295. La Tingi, centurionul Marcellus și-a aruncat armele, motivând că religia îi interzicea să aducă sacrificii zeilor și împăraților, fiind executat la data de 30 octombrie, în intervalul dintre 293 și 303. O soartă similară a avut și notarul Cassian, după ce protestase contra acestei sentințe. Aceste acte individuale de nesupunere nu presupun însă existența unor măsuri special îndreptate contra ostașilor creștini. Vezi și LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum*, X, 4-5. *Apud* EUSÈBE DE CESAREE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 10, n. 2 și 3.

[16] Căpetenia supremă a imperiului era Dioclețian, iar după 305, când el s-a retras, a rămas Galerius. <Termenul *stratopedarh* din textul de față s-a menținut și în istoria bizantină până în perioada Paleologilor, desemnând totdeauna un comandant militar, însă niciodată un împărat. Comandantul militar de care e vorba aici ar putea fi Veturius. Despre începuturile și circumstanțele ultimei persecuții anticreștine, vezi și Paul MONCEAUX, *La vraie légende dorée*, Payot, Paris, 1928>.

să meargă până la vărsarea sângelui decât pentru unii, temându-se, pe cât se pare, de mulțimea credincioșilor și dându-se înapoi, din frica de a nu provoca deodată un război împotriva tuturor[17].

5. Dar, când atacul deschis a început, este cu neputință să redăm în cuvinte cât de mulți și de ce trăsături alese au dat dovadă martirii lui Dumnezeu, pe care i-au putut vedea cu ochii lor locuitorii din toate orașele și satele.

V
Despre martirii din Nicomidia

Îndată ce edictul împotriva Bisericilor fusese publicat – în Nicomidia el fusese afișat într-o piață mare și foarte circulată –, a fost luat și sfâșiat în bucăți nu de către un necunoscut oarecare, ci de un bărbat dintre cei mai vestiți după rangul pe care-l avea în lumea de atunci, împins de râvna pentru Dumnezeu și de ardoarea credinței, socotind că edictul e nedrept și cu totul nelegiuit[18]. În același oraș se aflau prezenți atunci doi împărați: cel mai bătrân și cel care ocupa în conducere rangul al patrulea după el[19]. Dar acest om[20] a fost cel dintâi dintre locuitorii de acolo care s-a făcut remarcat în felul acesta; de aceea, după cum era de așteptat, pedeapsa pe care a îndurat-o pentru o îndrăzneală atât de mare a fost suportată de el până la ultima suflare, cu seninătate și cu liniște.

[17] E de subliniat faptul că în părțile dunărene persecuția împotriva militarilor creștini a fost deosebit de crâncenă. *Cf.* Jacques ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'émpire romain*, Éditions de Boccard, Paris, 1918, p. 55 și urm.

[18] Unii au spus că acest prim martir va fi fost Ioan. El a fost ars de viu. Actele martirice siriace cred că acest martir din Nicomidia de la data de 24 februarie era Evethios (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 11, n. 3). <D. Papebrochius a admis că ar fi vorba aici de Sfântul Gheorghe (Godefridus HENSCHENIUS, Daniel PAPEBROCHIUS (eds), *Acta Sanctorum. Aprilis. Tomus Tertius*, Victor Palmé, Paris-Roma, 1866, pp. 106-108)>.

[19] Dioclețian și Galerius. Se cunoaște sistemul tetrarhiei inaugurate de Dioclețian, potrivit căreia întreg Imperiul Roman avea în frunte cu titlu de „august" doi împărați: Dioclețian și Maximian Herculius, iar, la rândul lor, fiecare își alegea ca auxiliari sau coregenți câte un „cezar": Dioclețian și-l ia pe Galerius (care era și ginerele lui), iar Maximian Herculius, pe Constantius Chlorus, tatăl lui Constantin cel Mare. <O scurtă și foarte utilă expunere asupra tetrarhilor se află în studiul lui Nicolae CHIFĂR, „Premisele politico-religioase ale emiterii edictului de la Mediolanum din anul 313", în: *Cruce și misiune*, vol. I, Ed. Basilica, București, 2013, pp. 173-186>.

[20] Viitorul martir. (*n.red.*)

VI

Despre martirii de la palatul imperial

1. Dintre toți câți au putut fi preamăriți vreodată pentru curajul lor ca renumiți și admirabili, fie dintre greci, fie dintre barbari, timpul ne-a scos la iveală ca martiri dumnezeiești și minunați pe Dorotei și pe servitorii împărătești din jurul său. Aceștia, deși se bucuraseră de cea mai mare cinstire din partea stăpânilor lor, care se purtau cu ei ca și cum ar fi fost copiii lor adevărați, au ajuns să prețuiască batjocurile, chinurile și diferitele feluri de moarte pentru credință[21] – inventate anume pentru ei – drept o mai mare bogăție decât averile, faima și plăcerile lumii. Dintre ei, nu vom mai pomeni decât despre unul și, relatând sfârșitul vieții sale, vom lăsa cititorilor posibilitatea de a-și da singuri seama care a fost sfârșitul vieții celorlalți, în situația dată.

2. În orașul amintit, un om a fost adus înaintea împăraților de care am vorbit și, întrucât n-a vrut să aducă jertfe idolilor, s-a dat poruncă să fie suspendat în aer așa gol cum era și întreg corpul să-i fie biciuit și sfâșiat până ce, fiind biruit, să împlinească, chiar și fără voie, ceea ce i se ceruse.

3. Dar, întrucât, în ciuda tuturor acestor cazne, el s-a arătat neclintit, cu toate că i se vedeau oasele, au amestecat oțet cu sare și i s-a turnat pe părțile deja cangrenate ale corpului. Și, întrucât nu-i păsa nici de durerile acestea, au adus un grătar și foc, punând pe grătar bucăți din ceea ce mai rămăsese din trupul lui, așa cum ai prăji carnea pentru mâncare, dar s-au îngrijit să nu-l prăjească deodată, ca să nu moară prea repede, ci doar cu încetul, iar cei care-l țineau pe grătar n-aveau voie să-l ia de pe foc până ce martirul n-ar fi consimțit la ceea ce i se poruncise.

4. Dar și de astă dată el a rămas neclintit, dându-și astfel sufletul în toiul chinurilor, ca biruitor. Așa s-a sfârșit de o moarte mucenicească unul dintre curtenii împărătești. Numele lui era Petru și, într-adevăr, martirul merita pe deplin acest nume[22].

5. Dar, deși nici suferințele celorlalți n-au fost mai mici, totuși, ca să nu încărcăm prea tare lungimea acestei cărți, noi îi vom trece

---

[21] *Cf. Evrei* 11, 26.

[22] Πέτρος, cel cu credința tare ca piatra. Cei trei martiri Gorgonios, Dorotei și Petru erau mari demnitari la palatul imperial și aveau serviciul de *praepositi cubiculi*, adică un fel de majordomi ai palatului. În martirologiul roman, Petru e trecut la data de 12 martie.

cu vederea pe ceilalţi. Vom aminti doar că, după ce au îndurat tot felul de chinuri, Dorotei şi Gorgonios, precum şi mulţi alţii din suita împărătească, după multe şi felurite lupte, şi-au aflat moartea prin sugrumare, dobândindu-şi astfel şi ei cununa biruinţei dumnezeieşti.

6. În aceeaşi vreme i s-a tăiat capul şi lui Antim[23], întâistătătorul Bisericii din Nicomidia, pentru că a mărturisit şi el credinţa în Hristos. Pe el l-a urmat o ceată întreagă de martiri din pricina unui incendiu care tocmai în zilele acelea izbucnise nu ştiu cum în palatul împărătesc din Nicomidia şi despre care o falsă bănuială spunea că ar fi fost aprins de ai noştri[24]. Atunci, de-a valma, fără deosebire, în urma unei porunci împărăteşti, marea masă a creştinilor de acolo, cu familii cu tot, au fost unii străpunşi de sabie, alţii au fost arşi de vii. Se istoriseşte că, printr-o râvnă dumnezeiască şi de negrăit, o mare mulţime de bărbaţi şi femei s-a aruncat deodată în flăcări. Călăii ar fi prins şi ei o ceată numeroasă şi i-au ţintuit pe corăbii, de unde apoi i-au prăvălit, înecându-i în adâncurile mării.

7. După ce şi-au dat viaţa, foştii slujitori împărăteşti au fost puşi în morminte cu onorurile obişnuite. Acum, cei socotiţi drept stăpâni au dat o nouă hotărâre: să fie scoşi din morminte şi aruncaţi în mare, de frică să nu fie adoraţi şi consideraţi zei dacă ar rămâne în morminte. Cel puţin asta era credinţa lor[25]. Şi, iată, aşa s-au întâmplat lucrurile în Nicomidia la începutul persecuţiei.

8. La scurtă vreme după aceea, pe când unii din aşa-numitul ţinut al Melitenei[26], precum şi alţii din Siria încercau să pună mâna pe împărăţie[27], a ieşit o poruncă împărătească potrivit căreia conducătorii Bisericilor de pretutindeni trebuie să fie aruncaţi în închisoare şi puşi în lanţuri.

---

[23] Pomenirea se face la 3 septembrie, iar după calendarul apusean, la 17 aprilie (*cf.* H. DELEHAYE, *Les origines du culte...*, pp. 181, 341).

[24] În cuvântarea atribuită împăratului Constantin cel Mare (*Ad sanctorum coetum*, I, 25) se afirmă că incendiul s-a produs dintr-un trăsnet. Lactantius (*De mortibus persecutorum*, XIII) spune că focul a fost aprins de Galerius, care a dat apoi vina pe creştini.

[25] Aşa au procedat şi în cazul altor martiri: Sfântul Policarp (*Martiriul Sfântului Policarp*, 18), martirii din Lyon şi Vienne. Pomenirea celor 1003 mucenici din Nicomidia se face la 12 februarie. *Cf.* A. EHRHARD, *Die Überlieferung und Bestand...*, vol. I, p. 582.

[26] Melitene, citadelă armeană de pe Eufrat, foarte des ameninţată de duşmani, a fost devreme creştinată (vezi A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, pp. 585, 674).

[27] Tribunul Eugeniu a fost proclamat împărat de ostaşii din Seleucia. Când au ajuns la Antiohia, el a fost ucis (*cf.* M. BESNIER, *L'empire romain...*, p. 327, n. 271).

9. Și spectacolul celor întâmplate în aceste împrejurări întrecea tot ce se poate descrie[28]: o mulțime nenumărată de oameni era întemnițată în tot locul și pretutindeni temnițele, care altădată fuseseră destinate doar pentru închiderea ucigașilor și a profanatorilor de morminte, erau pline acum de episcopi, de preoți, de diaconi, de citeți și exorciști, încât nu mai era loc în ele pentru cei osândiți ca răufăcători.

10. Și iarăși au fost puse în circulație alte edicte, potrivit cărora cei care jertfeau idolilor puteau pleca în libertate, în timp ce pentru cei care se împotriveau se poruncea să fie supuși la tot felul de chinuri[29]. Și cine ar putea număra de astă dată mulțimea martirilor din fiecare provincie, îndeosebi din Africa, din Mauritania, din Tebaida și mai ales din Egipt, de unde mulți emigraseră prin alte orașe și provincii, distingându-se și acolo prin mărturiile lor [pentru credință]?

VII

Despre martirii egipteni din Fenicia

1. Dintre aceștia, noi îi cunoaștem desigur pe cei care s-au distins în Palestina, dar îi știm mai ales pe cei din Tyrul Feniciei[30]. Căci cine oare nu s-ar minuna când s-ar gândi la nenumăratele biciuiri și la puterea răbdării, pe care le întâlnim numai la niște adevărați atleți pentru credință? Iar, după aceste lovituri, cine n-ar admira lupta lor cu fiarele flămânde, mâncătoare de oameni, cu săriturile leoparzilor, ale diferitelor soiuri de urși, ale mistreților și taurilor împunși asupra lor cu fier și cu foc, și, mai presus de toate, răbdarea neîntrecută a acestor eroi față de fiecare dintre fiare?

2. Am fost eu însumi de față și mi-am dat seama de acest lucru relatând cum asupra martirilor se simțea puterea și lucrarea dumnezeiască a Mântuitorului nostru Iisus Hristos, pe Care ei Îl mărturiseau, întrucât nici fiarele hămesite după hrană nu îndrăzneau multă vreme să se atingă ori să se apropie de trupul acestor prieteni

[28] Acest al doilea edict de persecuție a apărut probabil în aprilie 303.

[29] Edictul al treilea a apărut, se pare, la 27 septembrie 303. În primăvara anului 304 apare cel de-al patrulea edict, semnat numai de Galerius. Despre el se vorbește în *Martirii din Palestina*, III.

[30] În timpul acestor persecuții Eusebiu se afla chiar în Tyr, deci mărturia lui este cu atât mai importantă.

ai lui Dumnezeu, ci mai curând se repezeau asupra celor care le asmuțeau și le întărâtau din afară, numai asupra sfinților luptători nu voiau să se repeadă în niciun chip, cu toate că aceștia stăteau singuri și goi în arenă și le făceau semne cu mâinile – după cum li se poruncise să procedeze –, dar fiarele n-aveau nici gând să-i atingă. De câte ori se îndreptau spre creștini, de atâtea ori se întorceau înapoi, parcă reținute de o putere dumnezeiască.

3. Iar atunci când spectacolul se prelungea, spectatorii erau cuprinși de o mare uimire, astfel încât, dacă prima fiară nu ataca, era asmuțită o a doua și o a treia împotriva unuia și aceluiași martir.

4. Era cu totul uimitoare puterea de răbdare nestrămutată a acestor sfinți, precum și tăria de nezdruncinat care-și croise sălaș în aceste trupuri tinere. Căci vedeai câte un tânăr care n-avea încă nici douăzeci de ani stând dezlegat cu mâinile în formă de cruce, trimițând cu un cuget îndrăzneț și netulburat, în cea mai deplină liniște lăuntrică, rugăciunile lui către Dumnezeu, fără să se urnească sau să se întoarcă măcar din locul în care se afla în momentul când urșii și leoparzii, suflând furie și teamă de moarte[31], aproape că atingeau trupul lor; dar nu știu cum, printr-o putere dumnezeiască și negrăită, aveau botul înțepenit și îndată se retrăgeau înapoi. Un astfel de om era acest [martir].

5. Îi puteai vedea la fel și pe ceilalți (care erau cu toții în număr de cinci[32]), cum au fost aruncați la un taur furios. Cu coarnele sale acesta îi arunca în aer pe alții dintre păgâni care se apropiau de el și, după ce-i sfâșia, îi lăsa pe jumătate morți. În schimb, când se repezea furios și amenințător spre sfinții martiri, taurul nu mai era în stare nici măcar să se apropie de ei, ci dădea doar cu picioarele și cu coarnele în toate direcțiile. Și, oricât era asmuțit prin înțepături cu fierul înroșit ca să inspire furie și amenințare, totuși era tras înapoi de dumnezeiasca Pronie, fără să le facă niciun rău martirilor, încât asupra lor a fost nevoie să fie asmuțite alte fiare.

6. În sfârșit, după aceste încercări îngrozitoare și diverse ale martirilor, fiind cu toții uciși cu sabia, în loc să fie puși în pământ și în morminte, au fost aruncați în valurile mării[33].

---

[31] *Cf. Faptele* 9, 1.

[32] În unele manuscrise lipsește această precizare de cifră, poate și datorită faptului că numărul martirilor părea prea mic.

[33] <*Cf.* H. DELEHAYE, *Les martyres d'Égypte*, p. 19. Episodul s-a aflat la baza unui motiv literar cu o frumoasă carieră în literatura creștină ulterioară, chiar până aproape de zilele

VIII

Despre martirii din Egipt

Aceasta a fost, așadar, lupta pe care, în Tyr, egiptenii au dus-o pentru apărarea credinței lor. Ar mai fi de admirat și aceia dintre ei care s-au făcut martiri în propria lor țară, unde pentru apărarea învățăturii Mântuitorului mii de bărbați, de femei și de copii[34] au suferit felurite chipuri de moarte, arătându-și astfel disprețul pentru viața trecătoare. Unii dintre ei, după ce au suportat jupuituri, torturi și nenumărate alte felurite chinuri înfiorătoare, de care să și auzi e greu, au fost aruncați în foc; alții au fost înecați în mare, pe când alții își întindeau curajos capul celor care urmau să li-l taie; unii au murit în timpul torturilor, alții au pierit de foame, alții au fost răstigniți pe cruce, în modul obișnuit răufăcătorilor, alții au pierit de alt supliciu încă și mai rău, căci erau pironiți cu capul în jos, lăsați să trăiască așa, spânzurați pe lemnele [de care fuseseră imobilizați], până ce se istoveau de foame.

IX

Despre martirii din Tebaida[35]

1. Cât despre batjocurile și chinurile pe care le-au îndurat cei din Tebaida, ele nu pot fi nici măcar descrise în cuvinte. Întreg trupul lor era sfâșiat cu ajutorul unor scoici ascuțite, în loc de cârlige, cu atâta cruzime până când omul își dădea sufletul. Femeilor li se lega strâns un picior, apoi erau înălțate și spânzurate cu capul în jos de niște mașinării, atârnând cu trupurile complet goale și fără nicio îmbrăcăminte, oferind astfel tuturor privitorilor această

noastre; *cf.* Andrei Pippidi, „La mort à Constantinople: heritage byzantin ou naissance d'une légende", în: *Études byzantines et post-byzantines*, vol. V, Ed. Academiei, București, 2006, pp. 471-496, unde moartea tragică a lui Constantin Brâncoveanu și a fiilor săi e pusă alături de relatarea morții împăratului bizantin Mauricius (582-602) de către istoricul Teofilact Simocata>.

[34] Sfântul Atanasie cel Mare relatează (*Historia arianorum ad monachos*, 64) că și populația păgână intervenea adeseori ascunzându-i și ajutorându-i cu cele necesare. Păcat că expunerea lui Eusebiu nu menționează date și nume precise de oameni.

[35] Partea sudică a Egiptului superior. <Vezi și Roger S. Bagnall (ed.), *Egypt in the Byzantine World*, 300-700 (culegere de studii), Cambridge University Press, Cambridge, 2007>.

priveliște, cea mai neomenoasă, mai crudă și mai lipsită de rușine dintre toate.

2. Alții își găseau moartea legați de copaci și de crengile lor; cu un scripete, se împreunau una de alta crengile cele mai puternice și de fiecare dintre ele se fixa câte un picior al martirilor, după care se dădea drumul crengilor să revină la poziția lor firească: în chipul acesta, intuiau bine că într-o clipă erau sfâșiate și despicate în două trupurile nenorociților pe care-i chinuiau în acest fel.

3. Iar astfel de chinuri nu durau numai câteva zile sau numai un timp oarecare, ci ele s-au prelungit ani de-a rândul[36]. Uneori puteai vedea zece, alteori douăzeci de oameni omorâți deodată, în chipul acesta, dar alteori numărul lor nu era mai mic de treizeci, iar alteori se apropia de șaizeci de inși deodată; ba au fost cazuri când au fost dați morții într-o singură zi o sută de oameni, pe lângă femei și copii, osândiți la felurite pedepse, care se succedau una după alta.

4. Am văzut eu însumi, la fața locului, o mulțime de martiri îndurând, deodată, într-o singură zi, unii tăierea capului, alții pedeapsa prin arderea pe rug, încât până și sabia cu care se ucidea se tocise în asemenea măsură, că din pricina uzurii se rupsese în bucăți, iar călăii obosiți au trebuit să fie schimbați alternativ, unul după altul.

5. Am observat atunci la cei care credeau în Unsul lui Dumnezeu o râvnă întru totul minunată, precum și o putere și un curaj într-adevăr dumnezeiești. Căci abia apuca să se pronunțe sentința împotriva celor dintâi, că din cealaltă parte se grăbeau alții spre scaunul de judecată al judecătorului, mărturisind că sunt creștini, fără să se sperie de îngrozitoarele chinuri și de orice fel de suplicii care-i așteptau, ci vorbeau cu toată îndrăzneala și curajul despre credința în Dumnezeul întregii lumi și întâmpinau cu bucurie, în râs și voie bună sentința finală de moarte, cântând până la ultima răsuflare imnuri de laudă și de mulțumire Dumnezeului a toate.

6. Și, într-adevăr, toți aceștia erau vrednici de laudă[37], dar în mod special și mai minunați erau cei care străluciseră prin avere, se născuseră dintr-un neam ales, se bucuraseră înainte de mărire

---

[36] Eusebiu pare să fi petrecut în Egipt sfârșitul celor opt ani de persecuție (*PG* 20, 762).

[37] S-ar putea face o comparație între, pe de o parte, referatele lui Dionisie al Alexandriei când vorbește despre persecuția lui Decius și, pe de altă parte, acelea ale lui Eusebiu: acesta admiră mai mult eroismul martirilor, pe când Dionisie arată și renegările unora dintre creștinii de atunci.

deosebită, de un grai frumos și de o cugetare adâncă, dar pe care le socoteau acum cu mult mai prejos decât adevărata evlavie și credință în Mântuitorul și Domnul nostru Iisus Hristos.

7. Așa era Philoromos, căruia i se încredințase o funcție înaltă în administrația împărătească din Alexandria și care, după dregătoria și rangul pe care-l avea între oamenii împărăției romane, era mereu însoțit de o gardă de corp formată din soldați, atunci când zilnic îndeplinea rolul său de judecător; tot așa și Phileas, episcopul Bisericii din Thmuis[38], vestit prin viața sa în cetate și prin multele servicii publice aduse orașului său, ca și prin cunoștințele sale de filosofie[39].

8. Cu toate că mulți dintre rudeniile și prietenii lor îi rugau - împreună cu unii dregători de rang înalt, ba chiar și judecătorul îi îndemna – să aibă grijă de ei înșiși, dar mai ales de copiii și de soțiile lor, acești oameni nici n-au vrut să audă de așa ceva, anume ca din dragostea față de lume să disprețuiască poruncile pe care Mântuitorul le-a dat în legătură cu mărturisirea ori cu lepădarea [de El][40]. Cu o cugetare curajoasă și vrednică de un filosof, mai bine zis de un suflet cucernic și iubitor de Dumnezeu, ei se împotriviră oricăror amenințări și insulte ale judecătorului, încât amândurora li s-a tăiat capul.

X

Însemnările martirului Phileas despre evenimentele din Alexandria

1. Întrucât am spus mai înainte că Phileas și-a dobândit mare faimă de pe urma bogatelor sale cunoștințe de învățătură profană, să vină el însuși ca martor, arătându-ne cine a fost el, și, totodată, să

[38] Oraș în sudul Egiptului.

[39] Pomenirea lui Philoromos și a episcopului Phileas e amintită de mai multe ori în martirologiul ieronimian. Phileas și-a scris epistola către eparhioții săi pe când se afla în Tebaida. Philoromos se pare că avea rangul cel mai mare în administrația Egiptului. A se vedea *PG* 20, 761, n. 24; Joannes Bollandus, Godefridus Henschenius (eds), *Acta Sanctorum. Februarius. Tomus Primus*, Victor Palme, Paris-Roma, 1863, p. 464 și urm.; Manlio Simonetti, *Studi agiografici*, Signorelli, Roma, 1955, pp. 110-132; H. Delehaye, *Les martyrs d'Égypte*, pp. 21-26, 123-124 și 155-170 (*apud* Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclesiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 19, n. 4).

[40] *Cf. Matei* 10, 32-33; *Luca* 9, 23-27; 17, 33.

ne informeze, mai exact decât am relata noi, despre martiriile care au avut loc atunci în Alexandria. Iată ce spune:

Extras din epistola lui Phileas către cei din Thmuis

2. „Întrucât toate aceste exemple, modele și frumoase învățături au fost așezate pentru noi în dumnezeieștile și Sfintele Scripturi[41], fericiții martiri care ne însoțesc pe noi n-au stat deloc la îndoială, ci și-au îndreptat cu deplină curăție ochii sufletului spre Dumnezeul a toate și, acceptând în cugetul lor moartea pentru credință, s-au legat cu toată tăria de chemarea lor, în care au găsit că Domnul nostru Iisus Hristos S-a întrupat pentru noi oamenii ca să nimicească toată fărădelegea și să ne asigure mijloacele pentru a intra în viața cea veșnică. Pentru că «n-a socotit o răpire a fi El întocmai cu Dumnezeu, ci S-a deșertat pe Sine, chip de rob luând, făcându-Se asemenea oamenilor și la înfățișare aflându-Se ca un om, S-a smerit pe Sine, ascultător făcându-Se până la moarte, și încă moarte pe cruce»[42].

3. De aceea se nevoiau martirii, care-L purtau [în sinea lor] pe Hristos spre darurile cele mai înalte[43] și îndurau orice oboseală și orice suferință scornită de dușmani, nu numai o singură dată, ci pentru unii chiar și de două ori. De aceea, oricât de zeloși erau paznicii în amenințările lor, fie ele în vorbe, fie în fapte, martirii nu și-au schimbat hotărârea, pentru că «iubirea desăvârșită alungă frica»[44].

4. Ce cuvânt ar fi atât de cuprinzător încât să poată descrie virtutea și bărbăția lor în fiecare supliciu? Întrucât oricare din trecători avea voie să-i maltrateze, unii îi loveau cu ciomagul, alții cu vergile, alții cu biciul, alții cu cureaua sau, în sfârșit, alții cu frânghia.

5. Iar spectacolul acestor ultragii era în continuă schimbare, având în el multă răutate. Unora li se legau amândouă mâinile la spate, apoi, stând așa țintuiți de un stâlp, li se întindea rând pe rând fiecare mădular cu anumite unelte de tortură[45]. În astfel de situații, călăii aveau ordin să lovească în orice parte a trupului, nu

[41] *Cf. Evrei* 10, 32 și urm.
[42] *Filipeni* 2, 6-8.
[43] *Cf. 1 Corinteni* 12, 31.
[44] *1 Ioan* 4, 18.
[45] Probabil că această torturare se săvârșea cu ajutorul unui *equuleus*, o unealtă de lemn de înălțimea și forma unui cal, pe care era fixat trupul martirului, spre a putea fi mai cu ușurință torturat.

numai în coaste, ca la ucigașii de rând, ci cu uneltele lor puteau lovi oriunde: în burtă, în gambă ori în obraz. Alții erau atârnați de o singură mână undeva într-un portic și lăsați să stea spânzurați în felul acesta: această suferință le întrecea în cruzime pe toate celelalte prin întinderea peste măsură a încheieturilor și a mădularelor. Alții erau legați de stâlpi, față către față, fără ca picioarele lor să atingă pământul, iar, din pricina greutății trupurilor, încheieturile erau silite să se întindă până la dezmembrare.

6. Și ei îndurau chinurile acestea nu numai atât timp cât dregătorul împărătesc îi interoga și cât timp era ocupat cu ei, ci vreme de aproape o zi întreagă; căci, atunci când [dregătorul] trecea la alți osândiți, el lăsa lângă ei pe unii dintre slujitorii săi ca să vadă dacă nu cumva vreunul, biruit de durere, dă semne să cedeze, dar și atunci ordinul era și mai nemilos: ca legăturile lanțurilor să fie și mai strânse, pentru ca, după aceea, atunci când unii dintre ei își dădeau sufletul, ei să fie coborâți de pe stâlpi și târâți la pământ.

7. Căci ei n-aveau voie să arate față de noi nici cea mai mică grijă, ci împotriva noastră trebuiau să cugete și să acționeze în așa fel ca și cum noi nici n-am mai exista. Iar aceasta era cea de-a doua suferință pe care ei o născociseră, după cea a rănilor.

8. După aceste chinuri, unii erau puși să zacă cu picioarele închise într-un [butuc de] lemn, depărtate unul de celălalt până la a patra gaură, în așa fel încât să fie siliți să stea culcați pe spate, de vreme ce era cu neputință să se mai țină pe picioare din pricina loviturilor și a rănilor recente de pe întreg corpul. Alții, aruncați pe pământ, zăceau zdrobiți cu totul de chinurile repetate ale torturilor, oferind trecătorilor o priveliște mai înfiorătoare chiar decât cea din timpul supliciului, căci purtau pe trupurile lor semnele nenumărate și variate ale torturilor suferite.

9. În această situație unii mureau încă în timp ce erau torturați, rușinându-l pe vrăjmaș prin răbdarea lor; alții erau zăvorâți în temniță pe jumătate morți, unde după câteva zile se sfârșeau istoviți de chinuri. Ceilalți însă, care-și dobândiseră vindecarea în urma îngrijirilor date, deveneau mai curajoși pe măsură ce trecea timpul și petreceau în temniță.

10. Când primeau, așadar, porunca să aleagă fie o eliberare blestemată în caz că se ating de jertfele cele nelegiuite, fie, în caz că nu vor să jertfească, să sufere pedeapsa cu moartea, martirii mergeau hotărâți și veseli la moarte, căci știau ceea ce ni se rânduise prin Sfintele

Scripturi: «Cel care jertfește la alți dumnezei, afară de Domnul, cu moarte să piară»[46] și: «Să n-ai alți dumnezei afară de Mine»[47]".

11. Acestea sunt cuvintele pe care, de acolo din închisoare, martirul cu adevărat iubitor de înțelepciune și, totodată, iubitor de Dumnezeu le adresa fraților din dioceza sa, înainte de a primi sentința finală, când se afla încă în închisoare, pentru a-i informa prin câte a trecut, dar în același timp și ca să-i îndemne să rămână tari și neclintiți în credința față de Hristos, chiar și după moartea care-l aștepta curând[48].

12. Dar de ce trebuie să menționez în detaliu și de ce să mai adaug noi lupte la cele mai noi pe care sfinții martiri le-au îndurat în toată lumea, mai ales ale celor care n-au fost tratați după legea obștească, ci ca inamici asediați în vreme de război?

XI
Despre martirii din Frigia

1. De pildă, în aceeași vreme, niște soldați au împresurat un mic orășel din Frigia, locuit numai de creștini, i-au pus foc și i-au ars pe toți locuitorii lui, împreună cu femei și cu copii, care tocmai Îl invocau pe Dumnezeul a toate. Căci întreaga populație a orășelului, în frunte cu încasatorul statului, fruntașii armatei și ceilalți magistrați, precum și sfatul orașului și poporul întreg au mărturisit că sunt creștini și că nicidecum nu se supun poruncii de a jertfi idolilor[49].

2. Un alt creștin, care obținuse o demnitate romană, se numea Adauctus[50], originar dintr-o familie distinsă din Italia; el înaintase prin toate demnitățile care se dau în jurul împăraților, parcurgând

---

[46] *Ieșirea* 22, 20.
[47] *Ieșirea* 20, 3.
[48] Martirologiul ieronimian pune pătimirea lui Phileas și a lui Philoromos la 4 februarie. Prefect al Egiptului nu mai era la acea dată Clodius Culcianus, cum se afirmă în *Martiriul* lor, ci Hierocles (*cf. PG* 20, 765, n. 33). Martirajul va fi avut loc la începutul anului 305. De la Phileas ni s-a mai păstrat o scrisoare redactată tot din temniță și adresată episcopului Meletie de Lykopolis. S-a păstrat numai traducerea latină a ei (*PG* 10, 1565 și urm.). Ca expeditori figurează pe lângă el alți trei episcopi, aflați pe atunci în temniță: Hesychios, Pachymios, Teodor. Vezi și H. DELEHAYE, *Les martyrs d'Egypte*, pp. 28-30, 167-169.
[49] Cazul e relatat și de Lactantius (*Divinae institutiones*, V, XI, 10), Socrate (*Istoria bisericească*, III, 15) și Sozomen (*Istoria bisericească*, V, 11).
[50] Pomenirea lui se face la 4 octombrie. <Se pare că, înainte de a ajunge *procurator summae rei* (ministru al tezaurului), acesta fusese ministru al poliției (*magister officiorum*)>.

cu cinste rangurile numite la ei *magistri* și *summae res*[51], din administrația casei împărătești și a finanțelor publice. Dar, mai presus de aceste ranguri, el s-a distins prin strălucite fapte de dreptate și prin mărturisirile privitoare la Hristosul lui Dumnezeu, de aceea a fost împodobit cu cununa de martir, suportând lupta pentru credință cu toată măreția dregătoriei lui.

XII

Despre foarte mulți alți bărbați și femei, luptători pentru credință

1. Dar de ce trebuie să mai pomenesc eu numele celorlalți ori să socotesc mulțimea bărbaților sau să descriu feluritele chinuri ale admirabililor noștri martiri? Odată mureau tăindu-li-se capul cu securea, cum s-a întâmplat în Arabia[52], alteori li s-au zdrobit fluierele picioarelor, cum a fost cazul cu cei din Cappadocia[53]; uneori erau legați cu capul în jos și spânzurați de picioare, în vreme ce un foc moale, înecăcios, ardea sub ei până ce mureau înăbușiți de aburii groși ai materialului lemnos aprins, așa cum s-a întâmplat în Mesopotamia[54]. Uneori li se tăiau nasul, urechile, mâinile și alte mădulare sau părți din trup, cum a fost cazul în Alexandria.

2. Și de ce trebuie să retrezesc amintirea celor din Antiohia, care au fost prăjiți pe grătar, dar nu ca să moară, ci să li se prelungească tortura? Sau de ce să mai pomenim de alții care preferau să-și vâre

---

[51] Am redat în latină termenii de *magister* ori *summae res* (*partes*), după traducerea pe care Rufin a făcut-o textului lui Eusebiu, care nu dă numele respectivului oraș din Frigia, nici nu spune că Adauctus ar fi fost cel care i-a antrenat la martiriu pe locuitorii orașului, cum a interpretat S. Le Nain de Tillemont, *Mémoires pour servir...*, vol. V, pp. 213-215. Pentru același subiect, vezi și William Mitchell Ramsay, *Cities and bishoprics of Phrygia*, Clarendon Press, Oxford, 1897, p. 508, care susține că acest oraș ar fi Eumeneia. *Cf.* și A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, pp. 739-740, 771; H. Delehaye, *Les origines du culte...*, p. 188 (*apud* Eusebe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 23, n. 1 și 2). Despre martirii originari din Eumeneia vorbește și Eusebiu în această scriere, Cartea V, XVI, 22; XVIII, 14; XXIV, 4.

[52] Nu cunoaștem martiri din Arabia. Poate în Filadelfia. *Cf.* A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, p. 701; <R. Aigrain, „Arabie", în: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, III, col. 1159-1193>.

[53] *Cf.* A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, pp. 743-747.

[54] *Cf.* A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, pp. 689-693; <P. Allard, *La persécution de Dioclétien...*, vol. I, p. 356.>

mâna dreaptă în foc decât să se atingă de jertfele cele nelegiuite[55]? Unii dintre aceștia, fugind de astfel de probe ale morții, încă înainte de a cădea în puterea și în mâinile dușmanului, se aruncau ei înșiși de pe înălțimea caselor, socotind o astfel de moarte ca un câștig față de cruzimea necredincioșilor[56].

3. Acolo, în Antiohia, trăia o persoană sfântă și de o virtute sufletească admirabilă; după trup ea era femeie, dar era respectată de toți antiohienii pentru bunăstarea și neamul ales din care se trăgea, precum și pentru reputația ei deosebită. Ea își crescuse copiii în rânduielile credinței, două fete tinere deosebit de frumoase la trup, care acum se apropiau de floarea vârstei. Mânați de invidie și de rele sentimente față de aceste făpturi, mulți au pus în lucrare toate mijloacele ca să afle unde le este ascunzătoarea. Până la urmă au aflat că trăiau între străini. Printr-o viclenie oarecare, ele au fost chemate înapoi, la Antiohia, unde s-au văzut căzute în cursa soldaților. Văzându-se pe ea și pe fiicele ei într-o astfel de situație fără ieșire, mama le-a prezentat într-o discuție toate primejdiile care le pândesc din partea oamenilor, iar dintre ele cea mai teribilă și de nesuportat era amenințarea necinstirii; de aceea se îndemna pe sine și pe fiicele ei ca nici măcar să nu audă urechile lor de așa ceva. Căci a-ți da cu voia ta sufletul în robia diavolului, zise ea, e o faptă mai rea decât toate chinurile morții și decât moartea însăși. Așadar, ea le-a dat de înțeles că nu mai există decât o singură cale de a ocoli toate aceste rele, și anume fuga la Domnul.

4. Atunci, ajungând împreună la aceeași hotărâre, ele și-au aranjat cu decență îmbrăcămintea în jurul trupului și, odată ajunse la mijlocul drumului, au cerut gardienilor să se depărteze puțin, iar în clipa următoare toate trei se aruncară în fluviul care curgea pe alături[57].

---

[55] Poate că e vorba de Sfântul Varlaam din Antiohia, care a pătimit probabil în 304 și în cinstea căruia avem panegirice de la Sfântul Ioan Gură de Aur (*cf.* A. EHRHARD, *Die Überlieferung und Bestand...*, vol. I, pp. 479, 486). Pomenirea lui se face azi la 19 noiembrie. <Vezi și H. DELEHAYE, „S. Barlaam. Martyr à Antioche", în: *Analecta Bollandiana*, XXII (1903), pp. 129-145>.

[56] Așa e cazul Sfintei Pelaghia, a cărei pomenire se face în 4 mai. Unii socotesc astfel de „pătimiri" asemănătoare sinuciderii și le condamnă (FERICITUL AUGUSTIN, *De civitate Dei*, I, XXII).

[57] Numele acestor mucenițe nu ne sunt date de Eusebiu. După Sfântul Ioan Gură de Aur, ar fi vorba de Domnina, Berenice și Prosdokia, a căror *Pătimire* s-a păstrat în martirologiul siriac la 20 aprilie, în cel ieronimian la 15 aprilie, pe când în sinaxarul nostru, la 4 octombrie. <*Cf.* S. LE NAIN DE TILLEMONT, *Mémoires pour servir...*, vol. V, pp. 402-404; H. DELEHAYE, *Les origines du culte...*, p. 230; André WILMART, „Le souvenir d'Eusèbe

5. Așa și-au luat zilele aceste femei. Dar tot în orașul Antiohia, o altă pereche de fecioare, vrednice întru totul de Dumnezeu și surori după trup, vestite prin neam, strălucite ca fel de viețuire, tinere ca vârstă, frumoase la trup, suflete respectabile, evlavioase prin conduită și admirabile prin râvna lor, încât credeai că în lumea întreagă n-ai mai putea afla astfel de femei, din porunca slujitorilor demonilor au fost aruncate în mare[58]. Iată deci lucrurile privitoare la acești martiri.

6. Alții au pătimit în Pont[59] chinuri care te îngrozesc chiar și numai când le auzi: unora li se străpungeau degetele cu trestii ascuțite, care li le vârau pe sub extremitățile unghiilor; pentru alții se topea plumb pe foc, iar când această materie era încinsă și fierbea, era turnată pe spatele lor, arzându-li-se astfel organele cele mai importante ale corpului omenesc.

7. Și, iarăși, alții îndurau fără milă, în stomac și în mădularele pe care nu se cade nici să le amintim cu numele, chinuri rușinoase și de nedescris, pe care judecători de neam ales și cu respect față de legi le născoceau cu mult zel, prezentându-și astfel cruzimea ca pe o culme a înțelepciunii; ca și cum ar fi vrut să câștige premiul pentru întrecere, așa se trudeau ei să se depășească unii pe alții, inventând feluri de torturi mereu noi.

8. Culmea nenorocirilor s-a înregistrat atunci când acești nelegiuiți, scârbiți și obosiți de excesul de rele, plictisiți de mulțimea uciderilor, sătui și dezgustați de sângele vărsat, se întorseseră spre ceea ce li se părea a fi bun și omenesc pentru toți, dând impresia că de-acum înainte nu vor mai întreprinde nimic îngrozitor împotriva noastră.

---

d'Émèse. Un discours en l'honneur des saintes d'Antioche Bernice, Prosdoce et Domnine", în: *Analecta Bollandiana*, XXXVIII (1920), pp. 241-284. Versiunea latină a acestui ultim text a fost editată de E.M. Buytaert, *Eusèbe d'Emese. Discours conservés en latin*, vol. I, Spicilegium Sacrum Lovaniense, Louvain, 1953, pp. 151-174 (*apud* Eusebe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 25, n. 6).>

[58] H. Delehaye (*Les origines du culte...*, p. 230) pune la îndoială autenticitatea acestei relatări a lui Eusebiu.

[59] Este cunoscută informația dată de panegiricul Sfântului Grigorie Teologul (*Oratio* XLIII) despre bunicii Sfântului Vasile, care au fost nevoiți să se ascundă prin păduri în timpul persecuției lui Diocletian. Și Sfântul Grigorie de Nyssa vorbește despre bunicii lor, care „au mărturisit pe Hristos în vremea prigoanelor" (*Viața Fericitei Macrina*, trad. T. Bodogae, Sibiu, 1947, p. 9, sau în trad. de Maria-Iuliana Rizeanu, în vol. Sfântul Grigorie de Nyssa, *Omilii la praznice împărătești. Viața Sfintei Macrina*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2015, p. 160). Alți creștini din Pont s-au refugiat în Armenia sau în Persia, unde au fost bine primiți.

9. Căci, spuneau ei, nu se cade să mai fie murdărite orașele cu sângele concetățenilor lor, nici să fie învinuită de cruzime puterea supremă pe care o dețin împărații, care e binevoitoare față de toți și blândă; de aceea, ar trebui să extindem peste toți binefacerile puterii împărătești, care se distinge prin filantropie, așa încât nimeni să nu mai fie pedepsit cu moartea. Începând de atunci, această pedeapsă nu a mai fost folosită împotriva noastră, mulțumită filantropiei stăpânitorilor[60].

10. În schimb s-a dat poruncă să se scoată ochii ori să se mutileze vreun picior. Căci pentru ei aceasta însemna filantropie și, totodată, cea mai blândă dintre pedepsele aplicate împotriva noastră. Începând de atunci, ca urmare a acestei filantropii a nelegiuiților lipsiți de credință, era imposibil să mai cuprinzi mulțimea nenumărată a celor cărora mai întâi li se ardea ochiul drept cu o flacără, apoi li se scotea cu sabia, și li se paraliza piciorul stâng cu fierul înroșit, după care erau osândiți să lucreze în minele de aramă ale țării, unde conta mai puțin munca ce trebuiau s-o depună, cât mai ales maltratarea și chinuirea lor acolo.

Cu neputință este și descrierea altor lupte în care au pierit alți luptători, care au răbdat poate mai mult și decât acești martiri, pentru că faptele lor curajoase întrec orice cuvânt.

11. În luptele lor, acești remarcabili martiri ai lui Hristos s-au făcut vestiți în întreaga lume locuită, uimindu-i, cum era și firesc, pe toți cei care i-au văzut, prin curajul lor, oferind în persoana lor dovezi concrete despre puterea cu adevărat dumnezeiască și nespusă a Mântuitorului nostru. Pomenirea lor chiar și numai cu numele ne-ar cere prea mult timp, dacă n-ar fi chiar cu neputință.

XIII

Conducătorii bisericești care au confirmat prin sângele lor autenticitatea credinței pe care o vesteau

1. Printre întâistătătorii Bisericii, care au ajuns martiri în orașele cele mai importante, cel dintâi pe care ar trebui să-l proclamăm ca

[60] Sub aceste expresii trebuie să înțelegem schimbarea de atitudine care prefera de acum exilul, munca forțată și mutilarea, în locul persecuției de exterminare de până atunci. Numai că această schimbare n-a venit dintr-odată. Despre deportarea în minele de plumb de la Phaenon (sudul Palestinei) se vorbește pe larg începând cu anul 307 în cartea *Martirii din Palestina*. Vezi și P. ALLARD, *La persécution de Dioclétien...*, vol. II, p. 113 și urm.

martir pe stâlpii ridicați în cinstea sfinților din Împărăția lui Hristos este Antim, episcopul cetății Nicomidia, căruia i s-a tăiat capul[61].

2. Iar după acesta, printre martirii din Antiohia și din comunitatea creștină de acolo a fost un preot neîntrecut prin toată viața lui, Lucian, care a propovăduit în Nicomidia, în prezența împăratului însuși, Împărăția cerească a lui Hristos, mai întâi printr-o apologie, iar apoi și prin scrieri[62].

3. Dintre martirii din Fenicia, cei mai vestiți ar fi de Dumnezeu preaiubiții păstori ai turmelor duhovnicești ale lui Hristos: Tyrannion, episcopul Bisericii din Tyr, Zenobius[63], preot al celei din Sidon, și Silvan, episcopul Bisericilor din jurul Emesei[64]. 4. Acesta din urmă a ajuns, împreună cu alții, să fie hrană fiarelor sălbatice chiar în Emesa și a fost primit în ceata martirilor. Ceilalți doi au adus slavă lui Dumnezeu propovăduind cuvântul Lui în cetatea Antiohiei, cu o răbdare dusă până la moarte: unul dintre ei, și anume episcopul, a fost aruncat în adâncul mării[65], pe când celălalt, Zenobius, un excelent medic, a murit curajos în urma rănilor la coaste care i-au fost făcute cu unelte de tortură.

5. Printre martirii din Palestina, lui Silvan, episcopul Bisericilor din jurul Gazei[66], i s-a tăiat capul în minele de aramă din Phaenon, împreună cu alți treizeci și nouă de martiri. Tot acolo și-au sfârșit zilele, fiind uciși prin foc, episcopii egipteni Peleu și Nil[67], alături de alții. 6. Printre ei trebuie să-l amintim și pe preotul Pamfil[68], marea faimă a comunității din Cezareea, omul cel mai admirabil dintre toți contemporanii vremii noastre, ale cărui isprăvi minunate le vom descrie la timpul potrivit.

---

[61] Despre pătimirea lui Antim de Nicomidia s-a vorbit și mai sus: Cartea VIII, VI, 6. <*Cf.* S. Le Nain de Tillemont, *Memoires pour servir...*, vol. V, pp. 24, 600; P. Allard, *La persécution de Dioclétien...*, vol. I, p. 168.>

[62] Despre Lucian († 311) se va vorbi mai pe larg în Cartea IX, VI, 3; vezi și G. Bardy, *Recherches sur saint Lucien d'Antioche et son école*, Beauchesne, Paris, 1936, pp. 133-163.

[63] Preot și medic. *Cf.* H. Delehaye, *Les origines du culte...*, pp. 196, 225, 238, 276,

[64] Despre Silvan, vezi *infra*: Cartea IX, VI, 1.

[65] E curios cum a putut scăpa Eusebiu o greșeală atât de evidentă: Antiohia nu este port la mare.

[66] Prăznuit la data de 4 mai, episcopul Silvan de Gaza pare să fi fost hirotonit de către episcopul Meletie în timpul cât a stat în exil la minele din Phaenon. *Cf.* L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Église*, vol. II, Paris, 1910, p. 44, n. 2; P. Allard, *La persécution de Dioclétien...*, vol. II, pp. 97, 140-142.

[67] *Cf.* Eusebiu de Cezareea, *Martirii din Palestina*, XIII, 3; H. Delehaye, *Les martyrs d'Égypte*, pp. 20, 80.

[68] *Cf.* Eusebiu de Cezareea, *Martirii din Palestina*, VI.

7. Dintre cei care și-au aflat moartea în chip măreț în Alexandria și în întreg Egiptul, precum și în Tebaida, cel dintâi ar fi Petru, episcopul Alexandriei însăși[69], o comoară dumnezeiască pentru învățătorii credinței în Hristos, precum și presbiterii cei împreună cu el: Faustus, Dius, Ammonius, desăvârșiți martiri ai lui Hristos, apoi Phileas, Hesychios, Pachymios și Teodor[70], episcopi ai Bisericilor egiptene, precum și nenumărați alți creștini vestiți, care sunt pomeniți în comunitățile lor, fiecare cu țara și locul de unde provin. Nu-i al nostru a pune în scris luptele celor care pe întreg pământul au luptat pentru credința în Dumnezeu și a istorisi cu de-amănuntul toate prin câte au trecut, ci ar putea fi în primul rând al celor care au văzut evenimentele cu ochii lor proprii. Cât despre cele la care am fost eu însumi martor, pe acestea le voi face cunoscute contemporanilor noștri printr-o altă scriere[71].

8. În lucrarea de față voi adăuga la cele spuse și revocarea[72] procedeelor întrebuințate împotriva noastră, precum și tot ceea ce s-a întâmplat de la începutul persecuției, lucruri care pot fi de foarte mult folos cititorilor.

9. De câtă imensă bunătate și prosperitate s-a învrednicit stăpânirea romană înainte de a fi început războiul împotriva noastră, în tot timpul cât atitudinea împăraților față de noi era prietenească și pașnică? Ce cuvinte ar ajunge pentru a putea istorisi acest lucru? În acele vremuri, când stăpânii supremi ai lumii ajungeau la zece și douăzeci de ani de domnie statornică, puteau celebra acest lucru cu serbări, cu jocuri publice, cu ospețe foarte pompoase și cu mari desfătări, în mijlocul unei păci depline și desăvârșite[73].

10. Pe când puterea lor creștea înainte fără piedici și zilnic se făceau progrese mari, dintr-odată ei au rupt pacea cu noi și ne-au declarat un război fără cruțare. Nici nu se împliniseră bine doi ani de când s-a pornit persecuția, această mare tulburare, că un eveniment cu totul nou a adus o răsturnare a tuturor lucrurilor.

---

[69] El e socotit ultimul martir, la 25 noiembrie 311.

[70] Despre ei s-a vorbit mai sus, în nota aferentă cap. X, 11.

[71] Adică *Martirii din Palestina* (*De martyribus Palaestinae*).

[72] În original: παλινωδία („retractare" sau „edict de toleranță"), termen asupra căruia se va reveni mai jos.

[73] Dioclețian a serbat *vicennalia* în Roma la 20 noiembrie 303. Maximian Herculius pe ale lui la 1 mai 305, iar Galerius și Constantius Chlorus, care primiseră titlul de „cezar", și-au serbat *decennalia* în 303.

11. Un fel de boală, care nu era deloc un semn de bun augur, a căzut asupra celui dintâi dintre cei despre care am vorbit[74], iar prin ea mintea lui a dat într-un fel de nebunie, în aşa fel încât, împreună cu cel care avea rangul al doilea, s-a retras în viaţa particulară, de cetăţean de rând. Dar acest lucru nici n-a ajuns să se pună bine în aplicare, când întreg imperiul s-a divizat în două părţi, lucru care – pe cât îşi aduc oamenii aminte – nu s-a mai întâmplat nicicând.

12. În acest răstimp[75], nu după multă vreme împăratul Constantius, care în decursul întregii vieţi a avut pentru supuşii săi cea mai mare înţelegere şi bunăvoinţă, iar faţă de învăţătura creştină simţămintele cele mai prieteneşti, l-a lăsat în locul său pe propriul său fiu, Constantin, cu titlul de împărat şi august, şi astfel şi-a încheiat viaţa după legea comună a firii. Constantius a fost cel dintâi dintre împăraţi care a fost pus de contemporani în rândul zeilor, fiind cinstit după moarte cu toate onorurile datorate unui împărat, întrucât fusese cel mai blând şi mai generos dintre împăraţi.

13. El a fost singurul dintre suveranii din vremea noastră care, în tot timpul cât a domnit, s-a folosit în chipul cel mai vrednic de puterea imperială. În plus, fiind deosebit de primitor şi de binevoitor faţă de oricine, Constantius n-a luat parte în niciun fel la războiul care s-a dat împotriva noastră, ci s-a îngrijit chiar ca creştinii aflaţi sub ascultarea lui să nu fie vătămaţi şi maltrataţi. El nici n-a distrus lăcaşurile bisericilor noastre şi nici n-a pornit împotriva noastră cu vreo inovaţie [păgubitoare], de aceea şi sfârşitul vieţii lui a decurs fericit şi de trei ori binecuvântat, căci e singurul care, la moartea lui, a lăsat imperiul în bună stare şi glorios, încredinţându-l urmaşului său care îi era fiu legitim şi care s-a distins în toate prin foarte multă înţelepciune şi evlavie[76].

---

[74] Nu se ştie de ce au abdicat la 1 mai 305 Diocleţian şi Maximian Herculius, desigur nu pentru că ar fi înnebunit cel dintâi, cum zice Eusebiu. În locul lor, noii auguşti Galerius şi Constantius Chlorus şi-au luat ca cezari: cel dintâi pe Maximin Daia, celălalt pe Severus. Galerius şi-a rezervat Illyricum şi Asia Mică, lăsându-i lui Maximin celelalte provincii orientale, pe când Constantius Chlorus şi-a păstrat Galia şi Britannia, dându-i lui Severus Italia, Spania şi Africa.

[75] Firul ideilor se întrerupe aici. El se va relua în cap. XV.

[76] Constantius Chlorus moare la Eboracum (York) în 25 iulie 306. Fiul său, Constantin, a fost proclamat de soldaţii săi ca august, dar Galerius nu i-a recunoscut lui Constantin decât titlul de cezar, desemnându-l pe Severus ca al doilea august.

14. Fiul său, Constantin, fiind îndată proclamat ca împărat absolut și august mai întâi de către taberele militare, iar cu mult înaintea acestora de către Dumnezeu Însuși, Împăratul suprem, s-a dovedit a fi un continuator zelos al evlaviei paterne față de învățătura noastră. Între timp, Licinius a fost proclamat împărat și august prin votul comun al suveranilor[77].

15. Aceste lucruri l-au supărat cumplit pe Maximin[78], care până atunci fusese învestit doar cu rangul de cezar; ca unul care era o fire cu totul tiranică, el a răpit prin abuz demnitatea și s-a făcut de la sine august. Între timp, cel despre care am arătat că a revenit la tron după ce abdicase, fiind prins că urzea planuri ucigașe împotriva lui Constantin, a murit de o moarte foarte rușinoasă. El fusese primul împărat căruia i-au fost nimicite inscripțiile onorifice, statuile și toate ofrandele ce se obișnuiește a fi decernate, din pricină că a fost un om cu totul nelegiuit și ucigaș[79].

XIV

Cum se comportau dușmanii creștinismului

1. Fiul său, Maxentius, care-și însușise în chip tiranic stăpânirea asupra Romei, s-a prefăcut la început că ar fi și el creștin, ca să placă poporului romanilor și ca să-l lingușească; de aceea, a poruncit supușilor să oprească persecuția împotriva creștinilor, arătându-se pe față evlavios, ca să pară receptiv și cu mult mai blând decât înaintașii săi.

---

[77] Ca răspuns la proclamarea lui Constantin, Maxentius, fiul lui Maximian, s-a proclamat *princeps*, iar tatăl său (care abdicase înainte) și-a reluat titlul de august. În situația aceasta, Severus, titularul pentru titlul de august peste Apus, a pornit împotriva lui Maximian și a lui Maxentius, dar a fost învins, așa că de acum titlul de august îl revendica Maxentius, mai ales că se certase cu tatăl său. Atunci intervin „cei mari", Dioclețian, Maximian și Galerius, care la Carnuntum (azi Petronell, la est de Viena), în 11 noiembrie 308, îl aleg pentru Apus ca august pe Licinius, silindu-l astfel pe Maximian să abdice pentru a doua oară. Maximin Daia (sau Daza) și Constantin rămân numai cu grad de cezari. Se restabilește astfel pentru scurt timp tetrarhia. Dintre aceștia, Galerius și Maximin au continuat persecuția creștinilor.

[78] În anul 308 Maximin s-a proclamat august, dar Galerius nu-l recunoaște nici pe el, nici pe Constantin, decât în anul 310. În haosul acesta, la un moment dat existau șase suverani cu titlul de auguști <(*cf.* Simon CORCORAN, *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government A.D. 284-324*, Oxford University Press, Oxford, 1996).>

[79] Maximian se sinucide (ori e ucis) în anul 310.

2. Cu toate acestea, el nu s-a dovedit în faptele lui așa cum se spera că va fi, căci, dedându-se la toate nelegiuirile, el nu s-a abținut de la nicio faptă murdară[80] și nerușinată, ca unul care săvârșea tot felul de desfrânări și profanări. Îi despărțea pe bărbați de soțiile lor legitime, bătându-și joc de ele în chipul cel mai rușinos, apoi le trimitea din nou la soții lor. Și în chipul acesta obișnuia să atace nu femei de jos și necunoscute, ci ofensa în chip ignobil cele mai alese familii din Senatul roman[81].

3. Toți tremurau de frică înaintea lui, popor și dregători, renumiți sau necunoscuți, cu toții ajunseseră la capătul puterilor din cauza acestei crunte tiranii și, cu toate că rămâneau liniștiți și suportau această robie amară, totuși nu se vedea nicio schimbare în cruzimea sângeroasă a tiranului. Într-adevăr, la cel mai mic pretext el îi preda pe oameni să fie masacrați de gărzile sale de corp și ucidea mulțimi nenumărate ale poporului romanilor în mijlocul orașului, nu cu lănci sau cu alte arme ale sciților sau ale barbarilor, ci cu cele ale romanilor înșiși.

4. Nici nu se poate socoti câte ucideri a făcut între senatori cu gândul de a pune mâna pe averile lor, după cum, pentru te miri ce pricini închipuite, alții și nenumărați alții își pierdeau viața.

5. Excesul de rele l-a împins pe tiran la magie. În practicile sale magice, poruncea uneori să se deschidă pântecele unor femei însărcinate, alteori cerea să se cerceteze măruntaiele pruncilor nou-născuți, iar alteori spintecа lei sau săvârșea alte astfel de nelegiuiri, ca să-i cheme pe demoni și să pună la cale războiul. Căci toată nădejdea și-o pusese în aceea că doar-doar ar găsi prin magie semne de garanție pentru biruință.

6. Nici nu se poate spune în ce fel i-a înrobit acest om pe supușii săi în timpul cât a condus atât de tiranic treburile Romei! Urmarea a fost că și hrana necesară a ajuns atât de rară și de greu de aflat, încât contemporanii noștri nu știu să fi trăit nicăieri așa lipsuri mari ca la Roma[82].

7. Tiranul Răsăritului, Maximin, a încheiat în taină prietenie cu cel de la Roma – ca și cum i-ar fi fost frate în răutate –, pe

[80] Maxentius avea purtare imorală și tiranică, probabil și din pricină că practica magia. <Opinii mai recente la Bernhard Kriegbaum, „Die Religionspolitik des Kaisers Maxentius", în *Archivum Historiae Pontificae*, 30, 1992, pp. 7-54; Ramiro Donciu, *Împăratul Maxențiu și victoria creștinismului*, Filipeștii de Târg, Ed. Antet XX Press, 2007.>

[81] *Cf.* Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, I, XXXIII.

[82] *Cf.* Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, I, XXXV-XXXVI.

care s-a străduit s-o țină ascunsă vreme foarte îndelungată[83]. Când însă fapta a fost dată mai târziu la iveală, pedeapsa cuvenită n-a întârziat.

8. E de mirare cât erau de înrudiți și de înfrățiți, dar mai degrabă Maximin obținea locul întâi la răutate și premiul victoriei la perversitate, față de tiranul Romei. Într-adevăr, cei dintâi dintre vrăjitori și magi se bucurau înaintea lui de cele mai mari onoruri, căci era din cale-afară de fricos și foarte superstițios, punând foarte mare preț pe o simplă greșeală în legătură cu idolii și cu demonii; de pildă, nu îndrăznea să miște nici vârful unui deget fără invocarea demonilor și a oracolelor.

9. Așa se explică faptul că s-a îngrijit să ne persecute cu mai multă cruzime și mai adeseori decât înaintașii săi. A poruncit să se ridice temple în fiecare oraș și să reînnoiască cu râvnă lăcașurile vechi, părăginite din pricina vremii. A așezat preoți ai idolilor în fiecare localitate și în fiecare oraș, iar în fruntea lor, ca mare preot peste fiecare eparhie, a pus pe unul dintre dregătorii care se distinseseră cel mai mult în toate serviciile avute până atunci, dându-i și o escortă de ostași și de gărzi. Tuturor acestor vrăjitori le-a dat, desigur ca unor oameni evlavioși și prieteni ai zeilor, dregătorii de conducere și foarte mari privilegii[84].

10. Pornind de la aceste fapte, el asuprea nu numai un singur oraș sau un singur ținut, ci toate provinciile de sub stăpânirea sa, fără excepție, prin încasări de aur, de argint, de bunuri nesfârșite sub formă de dări grele și de impuneri nedrepte. Despuindu-i pe bogați de averile strânse de strămoșii lor, el dăruia dintr-odată lingușitorilor din jurul său avuții întregi și grămezi de bani.

---

[83] *Cf.* LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum*, XLIII. În același timp, Constantin se aliază cu Licinius, căruia i-o dă în căsătorie pe sora lui, Constanția. <Vezi și Klaus Martin GIRARDET, „De le persecuție la recunoaștere. Roma și creștinii în perioada dioclețian-constantiniană", în: *Cruce și misiune*, vol. II, Ed. Basilica, București, 2013, pp. 97-108 (sau varianta germană originală, pp. 83-96); K.M. GIRARDET, „Die Konstantinische Wende und ihre Bedeutung fur das Reich", în Ekkehard MUHLENBERG (ed.), *Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Gesellschaft fur Theologie*, vol. 13, Gütersloh, 1998, pp. 9-122; K.M. GIRARDET, *Die Konstantinische Wende. Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantins des Grossen*, ed. a II-a revăzută, Darmstadt, 2007.>

[84] <Vezi și *infra*, Cartea IX, IV, 2. Această numire a unui mare preot în fiecare provincie, al cărui rol e similar celui al episcopilor creștini, echivalând cu o reformă a păgânismului, avea să-i servească de model lui Iulian Apostatul (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 34, n. 5).>

11. Era dedat într-un asemenea grad beției și violenței născute de ea, încât la ospețe cădea într-un fel de criză de nebunie și-și pierdea rațiunea, iar în stare de beție fiind, dădea ordine pe care a doua zi, când își revenea, le regreta. Nu lăsa pe nimeni să-l întreacă la beție și la desfrâuri, făcându-se astfel dascăl al răutăților atât pentru dregătorii din jurul lui, cât și pentru subordonați. Cât privește armata, a corupt-o foarte mult, introducând în ea tot felul de desfătări și indisciplină, iar pe guvernatori și pe generali i-a încurajat prin furturi și lăcomie să se poarte față de subordonații lor cu tiranie, ca și comandantul lor.

12. Dar de ce să mai amintesc faptele urâte și rușinoase ale acestui om și de ce să mai înșir mulțimea femeilor pe care le-a necinstit? Nu se întâmpla să treacă prin vreun oraș și să nu necinstească femei ori să nu răpească fete tinere.

13. Acțiunile lui aveau succes împotriva tuturor, cu excepția creștinilor, căci cei care se învățaseră să disprețuiască moartea nu se temeau deloc de o astfel de tiranie. Oamenii au ajuns să rabde mai ușor focul, sabia, răstignirea, aruncarea la fiare sălbatice ori în adâncurile mării, ciuntirea ori arderea mădularelor, orbirea sau scoaterea ochilor, mutilarea întregului trup, iar în afară de acestea înfometarea, munca în mine și în lanțuri, mărturisind prin toate acestea că mai bucuros rabdă de dragul credinței decât să schimbe cinstirea adusă lui Dumnezeu cu jertfirea adusă idolilor.

14. Cât despre femei, odată întărite de învățătura cuvântului dumnezeiesc, nu stăteau nici ele cu nimic în urma bărbaților, unele ducând aceleași lupte eroice ca și ei, câștigând și ele premii egale ale virtuții, iar altele, care erau luate ca să fie necinstite, și-au dat mai curând sufletul morții decât să-și dea trupul dezonoarei[85].

15. Cu toate acestea, o singură femeie dintre cele necinstite de către tiran, o creștină care avea mare trecere în Alexandria[86], a reușit

---

[85] Pasaje similare întâlnim și în EUSEBIU DE CEZAREEA, *In laudem Constantini*, VII, 7; *Viața lui Constantin*, I, XXXIII-XXXV.

[86] Rufin o numește Doroteia, <adăugând că ea s-a refugiat în mod secret, din proprie inițiativă, pentru a scăpa de violențele lui Maximin. Mai precizează că ea-și dedicase feciorie Domnului. Faptul că nu a murit în acele împrejurări face puțin probabilă identificarea ei cu Sfânta Ecaterina, propusă de Caesar BARONIUS, *Annales ecclesiastici*, ad

să înfrângă pornirea nepotolită și neînfrânată a lui Maximin printr-o tărie sufletească foarte bărbătească: ea era și foarte vestită prin bunăstare, prin naștere și prin educație, dar pe toate acestea le socotea cu mult în urma înțelepciunii; el a rugat-o cu stăruință [să-i cedeze], dar ea a spus că mai curând vrea să moară. Împăratul n-a avut curajul s-o omoare, căci patima cu care o dorea era mai tare decât mânia lui, așa încât a osândit-o la surghiun și i-a confiscat toată averea.

16. Numeroase alte femei, care n-au putut nici măcar să audă de amenințarea cu necinstirea, au suferit din partea guvernatorilor provinciilor tot felul de chinuri, de torturi, la urmă chiar și moartea. Astfel de femei sunt admirabile, dar, într-un mod mai presus de fire, cea mai de admirat a fost acea femeie din Roma, într-adevăr cea mai nobilă și mai neprihănită dintre toate cele pe care a încercat să le înfrunte Maxentius, tiranul de acolo și tovarășul de fărădelegi al lui Maximin. 17. Când ea a aflat că cei care-l serveau pe tiran cu astfel de plăceri se aflau tocmai în casă – era creștină și ea, desigur – și că soțul ei, care era prefectul romanilor, își dăduse, de frică, consimțământul să fie luată și dusă tiranului, a cerut să o lase liberă încă vreo câteva clipe până se gătește, a intrat în camera ei și, fiind singură, s-a străpuns cu sabia, murind imediat și lăsând doar cadavrul ei celor care voiau s-o conducă [tiranului]. Prin această faptă, care vorbește mai limpede decât orice grai, ea a arătat tuturor oamenilor de azi și celor care vor veni după noi că la creștini singura bogăție de neînvins și nepieritoare este virtutea[87].

18. Iată cât de puternică a fost acțiunea răutății provocate într-un timp atât de scurt de doi tirani, care aveau în mână Răsăritul și Apusul! Cine dar, cercetând cauza unor rele atât de mari, ar ezita să o arate în persecuția îndreptată împotriva noastră, mai ales atunci când această tulburare nu s-a terminat înainte ca creștinii să fi primit libertatea de a se manifesta?

---

annum 307, n. 11 (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 36, n. 7).>

87 *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viața lui Constantin*, I, XXVIII, XXXIV. Rufin îi dă numele Sofronia. <În chip surprinzător, numele ei nu apare în martirologii (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 36, n. 8).>

XV

Care era în acest timp situația celorlalți oameni

1. De-a lungul celor zece ani cât a durat persecuția[88], comploturile și războaiele civile n-au încetat deloc pentru restul oamenilor. Pe mare nu se putea călători. Dacă sosea de undeva vreo corabie, nu era posibil, pentru cei care debarcau, de oriunde ar fi venit ei, să nu fie supuși la tot felul de maltratări și torturi: având coastele străpunse cu țepușe și suportând cazne din cele mai felurite, erau anchetați dacă nu cumva soseau din regiunile inamicilor, iar în final erau supuși supliciului crucii sau al focului.

2. În afară de acestea, pretutindeni nu se lucra decât la fabricarea scuturilor, a platoșelor, a săgeților și a lăncilor, la pregătirea altor arme de război, a trierelor și a armelor pentru războaie maritime. Pretutindeni nu auzeai decât de așa ceva și nimeni nu avea alte griji decât să aștepte zilnic izbucnirea unui nou război[89]. La toate acestea se adăugau apoi foamea și ciuma. La timpul potrivit, vom istorisi cele cuvenite și despre aceste fapte[90].

XVI

Îmbunătățirea situației

1. Aceasta era situația în tot timpul cât a durat persecuția, dar cu ajutorul lui Dumnezeu ea a încetat cu totul în cel de-al zecelea an, după ce încă din al optulea an a început a se domoli[91].

---

[88] Eusebiu socotește cei 10 ani începând de la primul edict de persecuție al lui Dioclețian, 24 februarie 303, până la edictul de la Mediolanum, 313. Dar nu trebuie să uităm că încă din anul 312, când Constantin îl învinge pe Maxentius, noul biruitor îi comunică lui Maximin Daia că el a acordat libertate creștinilor, așa cum se va vedea și din prezenta scriere a lui Eusebiu, Cartea IX. În afară de aceasta, încă din 311 Galerius a dat un edict de toleranță, cum reiese tot din *Istoria bisericească* a lui Eusebiu, Cartea VIII, XVII, 1-2. Mai mult, în Apus nu i-au persecutat pe creștini nici Constantius Chlorus, nici fiul său, Constantin, ba nici chiar Maxentius. De altfel, și în restul anilor persecuția a fost adeseori întreruptă. <Vezi și Alexandru Madgearu, *Împăratul Galerius*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012.>

[89] Multele războaie și nenorociri au fost provocate tocmai de contradicțiile interioare care mocneau în imperiu (*cf.* Ferdinand Lot, *La fin du monde antique*, La Renaissance du Livre, Paris, 1927, p. 5 și urm.).

[90] *Infra*, Cartea IX, VIII.

[91] Al optulea an înseamnă anii 310-311, iar al zecelea e 312-313.

Într-adevăr, în clipa în care harul dumnezeiesc și ceresc și-a arătat supravegherea cea binevoitoare și mila sa pentru noi, atunci împărații din veacul nostru, adică tocmai aceia care mai înainte purtaseră război împotriva noastră[92], și-au schimbat părerile în mod cu totul surprinzător și și-au revocat edictele „cântând palinodia"[93], adică, prin niște edicte foarte favorabile nouă și prin decrete foarte blânde, au stins pârjolul persecuției, care se întinsese foarte mult.

2. Nu ceva omenesc a dus la această schimbare și nici – cum s-ar putea crede – mila sau filantropia împăraților. Departe de ei așa ceva! Căci zilnic, de la început și până în vremea noastră, ei nu căutau decât să scornească împotriva noastră tot mai multe și mai mari suferințe, folosind mereu noi mijloace tot mai variate, sporind chinurile noastre, o dată într-un fel, altă dată în alt fel.

3. Dar s-a arătat limpede cercetarea din partea Proniei dumnezeiești, pe de o parte reconciliindu-se cu poporul, pe de alta urmărindu-l și pe autorul relelor noastre. L-a surprins, adică, o pedeapsă rânduită de Dumnezeu, care a început în trup și până la sfârșit i-a cuprins și sufletul.

4. Într-adevăr, dintr-odată s-a format tocmai în mijlocul părților de nenumit o rană cu puroi, apoi un abces adânc sub formă de fistulă la bază, întrucât putreziciunea a ajuns să-i cuprindă în chip nevindecabil toate măruntaiele: o mulțime de viermi mișunau prin răni producând o duhoare de cadavru, căci în urma necumpătării excesive toată carnea de pe trupul lui se schimbase, încă înainte de îmbolnăvire, într-o grămadă de grăsime, care a început să putrezească și care oferea celor care se apropiau o priveliște de nesuferit și îngrozitoare[94].

5. Dintre medici, unii, fiindcă nu puteau suferi caracterul excesiv al mirosului urât, au fost junghiați, ceilalți, neputincioși să aducă vreun ajutor acestei grămezi umflate, pentru care nu mai aveau nicio nădejde de salvare, au fost dați morții fără nicio milă.

---

[92] Galerius, mai întâi, și Maximin Daia, în al doilea rând.

[93] Adică „și-au schimbat atitudinea", „au anulat ordinele anterioare", în sensul în care folosiseră cuvântul παλινωδία Clement Alexandrinul (*Protrepticus*, 7); Origen (*Contra Celsum*, VIII, 63, 3), Sfântul Atanasie cel Mare (*Historia arianorum ad monachos*, 27) și cum îl confirmă chiar istoricul Filostorgius (*Istoria bisericească*, 2, 1), cu referire directă la Eusebiu: *Retractarea lui Eusebiu*.

[94] *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viața lui Constantin*, I. LVII, 2; LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum*, XXXIII. Este vorba, evident, de Galerius.

XVII

Anularea edictelor de persecuție

1. Confruntându-se cu astfel de rele, împăratul a conștientizat crimele pe care le săvârșise împotriva adoratorilor lui Dumnezeu. De aceea, revenindu-și în sine, și-a recunoscut vina mai întâi înaintea lui Dumnezeu cel peste toate, apoi, chemându-i pe cei din jurul său, a poruncit să înceteze cât mai repede persecuția împotriva creștinilor și, pe baza unui edict și a unei ordonanțe împărătești, să urgenteze clădirea bisericilor lor, în care să se țină serviciile dumnezeiești obișnuite și să facă rugăciuni pentru casa împărătească[95].

2. De la cuvânt s-a trecut la faptă și astfel în toate orașele au fost afișate ordonanțele împărătești, care cuprindeau retractarea edictelor de persecuție contemporane în acești termeni[96]:

3. „Împăratul cezar Galerius Valerius Maximian cel nebiruit, august, pontifice suprem, învingător suprem al germanilor, al egiptenilor, al tebanilor, al sarmaților de cinci ori, al perșilor de două ori, al carpilor de șase ori[97], al armenilor, al mezilor, al adiabenilor, investit cu putere de tribun de douăzeci de ori, aclamat împărat de nouăsprezece ori, consul de opt ori, părinte al patriei, proconsul, 4. și împăratul cezar Flavius Valerius Constantinus, cel pios, fericit, nebiruit august, pontifice suprem, investit cu putere de tribun, aclamat împărat de cinci ori, consul, părinte al patriei, proconsul[98].

6. Între alte reglementări pe care le-am redactat pentru folosul și binele statului, am voit mai întâi ca totul să fie îndreptat potrivit vechilor legi și așezămintelor publice ale romanilor,

---

[95] *Cf.* Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, I, LVII.

[96] Textul original al edictului lui Galerius (afară de semnătura proprie) ni l-a păstrat Lactantius, *De mortibus persecutorum*, XXXIV. Publicarea lui s-a făcut la 30 aprilie 311. După câteva zile (în 5 mai 311) Galerius închidea ochii, de aceea edictul pare a fi fost redactat anterior, de Constantin și de Licinius, spre a pregăti restabilirea deplină a toleranței în întreg imperiul (*cf.* Pierre Batiffol, *La paix constantinienne et le catholicisme*, ed. a III-a, Librairie Victor Lecoffre, Paris, 1914, pp. 181-185). Eusebiu dă și el traducerea greacă a edictului, dar în decursul vremii el a suferit o serie de schimbări de expresii.

[97] Populație dacică între Dunăre și Carpați, mai ales la est de Carpații Orientali.

[98] Numele și titlurile lui Licinius figurează în primele ediții ale *Istoriei* lui Eusebiu, dar în cele următoare n-au mai apărut. Maximin Daia și-a dat consimțământul cu greu, cum se va vedea din Cartea X.

preocupându-ne ca și creștinii, care au părăsit alegerea[99] strămoșilor lor, să poată reveni la credința[100] cea bună.

7. Fiindcă, după o anumită socoteală, ei au fost cuprinși de o ambiție atât de încăpățânată[101], încât n-au mai urmat ceea ce fusese hotărât de cei de altădată și, în loc de ceea ce înșiși părinții lor le statorniciseră mai întâi, ei și-au făcut legile lor proprii, după cugetul lor și cum le înțelegea fiecare, așa încât țineau de-acum legile lor proprii și se strângeau laolaltă ici și colo în mulțimi diferite.

8. Dând, așadar, urmare edictului dat de noi pentru ca ei să se reîntoarcă la rânduielile stabilite de strămoși, foarte mulți au fost biruiți de amenințările primejdiei, dar foarte mulți, fiind chinuți, au fost omorâți în diferite feluri.

9. Iar întrucât i-am văzut pe cei mai mulți că au rămas în aceeași nebunie[102], ne-am dat seama că ei nu acordau adorația cuvenită nici zeilor cerești și nici Dumnezeului creștinilor. De aceea, ținând seama de filantropia noastră și de cutuma statornică potrivit căreia ne-am obișnuit să acordăm iertare tuturor oamenilor, ne-am gândit că ar trebui să extindem cât mai repede iertarea noastră chiar și în cazul de față, pentru ca iarăși să fie îngăduit să existe creștini și să-și clădească din nou casele în care își țineau adunările[103], numai să nu săvârșească nimic potrivnic ordinii publice. Printr-un rescript special îi vom încunoștința pe judecători la ce vor trebui ei să fie atenți[104].

10. În schimb, în urma iertării ce le-am acordat-o, ei vor fi datori să se roage Dumnezeului lor pentru salvarea noastră, a statului și a lor proprie, pentru ca în orice caz treburile publice să se desfășoare

---

[99] În original: αιρεσις.

[100] În original: πρόθεσις. (*n.red.*)

[101] În original: πλεονεξία.

[102] În original: ἀπόνοια. <Vezi și Mihai Ovidiu CĂȚOI, „De la sectă la religie, scurtă privire asupra relației creștinismului cu autoritățile romane până în anul 311", în: *Cruce și Misiune*, vol. I, pp. 11-37, aici pp. 31-32; Adrian MARINESCU, „Edictul de la Mediolanum. Scurtă schiță a stadiului actual al cercetărilor" în: *Cruce și misiune*, vol. I, pp. 87-150, aici p. 101, unde se fac referiri asupra acestui edict al lui Galerius din 30 aprilie 311, ca și asupra modului și perioadelor de redactare a ultimelor două cărți din *Istoria bisericească* a lui Eusebiu.>

[103] Textul original e mai sobru: ...*ut denuo sint christiani et conciliabula sua conponant* („...ca de acum înainte creștinii să poată din nou exista și forma propriile adunări"); Eusebiu face mențiune despre reconstrucția bisericilor.

[104] Nu e probabil ca această reglementare să se fi comunicat.

în bună rânduială și să poată și ei trăi fără să fie tulburați în casele lor[105]".

11. Prezentul edict a fost tradus din limba romanilor în cea grecească, așa cum am putut, și acesta era textul lui. E vremea acum să ne îndreptăm privirea asupra evenimentelor următoare.

XVIII

Adaos[106]

1. Îndată după ce a făcut o astfel de mărturisire, autorul acestui edict a fost ușurat de suferințe și nu după multă vreme a murit. Despre el se spune că a fost primul vinovat de nenorocirea persecuției și că, încă înainte de acțiunea celorlalți împărați, el i-a silit pe creștinii din rândurile armatei și mai ales pe cei din propria sa casă să părăsească credința creștină, lipsindu-i pe unii de gradele lor militare, iar pe alții tratându-i într-un mod rușinos și amenințându-i pe unii chiar cu moartea. În sfârșit, el a fost acela care i-a îndemnat la persecuție generală pe ceilalți colegi de pe tronul împărătesc. Nici sfârșitul acestor oameni nu se cade să fie trecut cu vederea.

2. Patru împărați și-au împărțit între ei puterea supremă. Cei care aveau primul rang după vechime și după onoare, înainte de a se fi scurs doi ani de persecuție, abdicară de la tron, cum am spus-o mai înainte[107], și trăiră restul vieții ca oameni simpli și particulari. Iată în ce chip și-au încheiat ei viața. 3. Cel care fusese învrednicit de primul loc, după onoare și după vârstă, a fost mistuit de o slăbiciune corporală îndelungată și foarte dureroasă[108], pe când celălalt, care a urmat după el, și-a pierdut viața sugrumându-se după cum i-ar fi profețit un demon, ca urmare a nenumăratelor crime pe care îndrăznise să le comită[109].

4. Dintre ceilalți doi, care veneau după ei, cel care deținea ultimul loc, adică tocmai acela despre care am afirmat că ar fi fost

---

[105] Așadar, acest edict de toleranță sau παλινωδία „nu era o recunoaștere pocăită a unui păcătos, cum ar fi meritat-o creștinismul" (Hans LIETZMANN, *Geschichte der Alten Kirche*, vol. 3, De Gruyter, Berlin, 1938, p. 57), ci un simplu calcul politic.

[106] Acest „adaos" figurează numai în unele manuscrise ale *Istoriei bisericești*.

[107] Diocletian și Maximian. <Despre tetrarhi și tetrarhie, vezi *supra*, notele aferente cap. XIII, 11, 14, precum și alte note anterioare ale acestei Cărți VIII.>

[108] E vorba de Diocletian. *Cf.* LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum*, XVII.

[109] E vorba de Maximian. *Cf.* LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum*, XXVIII-XXX.

inițiatorul întregii persecuții, a îndurat chinurile pe care le-am amintit. În schimb, celălalt, care era înaintea lui, minunatul și preablândul împărat Constantius, după ce și-a încheiat așa cum se cuvine unui împărat timpul de domnie, arătându-se altminteri foarte primitor și foarte binevoitor pentru toți – căci, într-adevăr, a rămas străin de războiul care s-a dus împotriva noastră, i-a ferit pe supușii care se închinau lui Dumnezeu de vătămări și de asupriri, nu a distrus biserici[110] și nu a urzit nimic rău împotriva noastră –, drept răsplată a avut parte de un sfârșit cu adevărat fericit și de trei ori binecuvântat; el a fost singurul care la moartea lui a lăsat imperiul în bună stare și glorios, încredințându-l fiului său natural, urmașul său legitim la tron, suflet cu totul înțelept și preaevlavios. 5. Acesta a și fost îndată proclamat de către ostași împărat și august și s-a arătat imitator al evlaviei paterne față de învățătura noastră[111].

Acesta a fost, așadar, sfârșitul celor patru suverani de care am vorbit mai înainte și care a venit pentru fiecare dintre ei la timp diferit[112]. 6. Dintre ei, numai unul singur, pe care adineauri l-am amintit, a stabilit, în înțelegere cu cei primiți mai apoi la conducere, mărturisirea pe care am citat-o mai înainte, comunicând-o tuturor prin textul scris pe care l-am adăugat aici.

---

[110] O exagerare a lui Eusebiu; au existat și în părțile conduse de Constantius Chlorus biserici dărâmate.

[111] A se vedea mai sus, Cartea VIII, XIII, 12-14. <Vezi și Timothy D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981; Rudolf H. STORCH, „The «Eusebian Constantine»", în: *Church History* (Chicago), 40 (1971), 2, pp. 145-155.>

[112] Dioclețian a suferit îndelung, murind abia în 316. Constantius Chlorus a murit cel dintâi (306). După el a murit Maximian (310), iar Galerius în 311.

CARTEA A NOUA

I
Despre falsa destindere

1. Conținutul retractării poruncii împărătești amintite mai sus a fost afișat pretutindeni în Asia și în provinciile învecinate. Pe vremea când lucrurile se desfășurau în acest mod, Maximin, tiranul Orientului, devenit omul cel mai nelegiuit și dușmanul cel mai înverșunat al credinței în Dumnezeul cel peste toate, nu se împăca deloc cu cele scrise în acel document[1]. De aceea, în locul edictului amintit, el a poruncit doar prin viu grai dregătorilor supuși ascultării sale să slăbească războiul împotriva noastră. Întrucât nu putea deci să se împotrivească în alt chip ordinului dat de superiorii săi, el a ținut ascuns actul respectiv și și-a dat silința ca în ținuturile sale să nu se publice acel edict, poruncind dimpotrivă, prin ordin verbal, dregătorilor săi să slăbească persecuția împotriva noastră. Iar aceștia își comunicară unul altuia în scris conținutul acestei invitări.

2. Astfel, Sabinus, care între ei era onorat cu demnitatea celor mai distinși prefecți[2], a comunicat guvernatorilor tuturor celorlalte ținuturi voința împăratului printr-o epistolă scrisă în latinește și al cărei text în traducere sună în chipul următor[3]:

3. „Divinitatea stăpânilor noștri, a preadivinilor noștri autocrați, a hotărât încă de mai demult cu cea mai strălucită și sfântă stăruință să orienteze cugetele tuturor oamenilor spre

---

[1] Maximin Daia nu a semnat edictul din 311. El urma s-o facă într-un mod deosebit de ceilalți.

[2] Sabinus pare să fi deținut demnitatea de prefect al pretoriului pe lângă Maximin.

[3] Rufin crede că prin această „dispoziție împărătească" trebuie înțeles edictul lui Galerius, ceea ce nu este adevărat. Dispoziția nu s-a păstrat în toate variantele manuscrise ale *Istoriei* lui Eusebiu, ci numai în cele numerotate de Schwartz cu siglele A, T, E și R, adică primele patru din cele zece pe care le folosește la ediția critică. Faptul că se pomenesc în ea cuvinte mai blânde („că prin niciun mijloc nu s-a reușit să fie întorși creștinii de la cultul lor") l-a indus în eroare pe Eusebiu. El nu va fi cunoscut de la început edictul lui Galerius.

drumul sfânt și drept al vieții, astfel încât chiar și cei care păreau că urmează unor obiceiuri străine de cele ale romanilor să poată acorda venerațiile cuvenite zeilor nemuritori.

4. Dar încăpățânarea și îngustimea de cuget a anumitor oameni s-a abătut atât de departe, încât n-au putut fi scoși din ideile lor nici prin renunțarea la propria lor poziție prin interpretarea corectă a poruncii date, nici prin teama de pedepsele cu care erau amenințați.

5. Întrucât totuși, în felul acesta, mulți s-au expus ei înșiși primejdiei, pe temeiul nobleței firești a pietății, divinitatea stăpânilor noștri, adică a preaputernicilor autocrați, a considerat că e străin de intenția lor proprie și preasfântă faptul de a-i arunca pe oameni pentru un astfel de motiv într-o primejdie atât de mare; de aceea au hotărât să scrie Agerimii Tale, prin intermediul Devoțiunii mele, ca, dacă vreunul dintre creștini a găsit de bine să urmeze credința propriului său popor, tu ai datoria să-l ferești de supărări și de primejdii și pe niciunul dintre ei să nu-l mai socotești pasibil de pedeapsă pentru astfel de motive. Căci de multă vreme s-a stabilit că ei nu pot fi convinși pe altă cale să se lase de părerile lor atât de încăpățânate.

6. De aceea, să scrii, Vigilența Ta, curatorilor[4], strategilor[5] și mai marilor districtului[6] din fiecare oraș să știe că, de acum înainte, nu mai au voie să pună în discuție acest edict [privitor la creștini][7]!"

7. La care, conducătorii fiecărei eparhii, crezând că hotărârea comunicată lor prin această epistolă era adevărată, au făcut publică decizia imperială prin scrisori adresate curatorilor, strategilor și dregătorilor de la țară. Și în acest sens ei nu s-au mulțumit să execute aceste porunci doar prin scrisori, ci încă mult mai bine prin fapte, și, ca să împlinească mai bine dorința împărătească, ei i-au pus în libertate pe toți cei care mai rămăseseră închiși în temniță din pricina credinței lor în Dumnezeu, după cum i-au eliberat și pe cei care fuseseră pedepsiți să muncească în mine. Aceasta pentru că se gândeau că așa-i place cu adevărat împăratului. Dar ei se înșelau.

---

[4] Curatorii orașelor erau un fel de inspectori financiari. <Proveneau din ordinul senatorial sau din cel ecvestru. *Cf.* L. HOMO, *Les institutions...*, pp. 399-400.>

[5] Magistrați superiori numiți astfel mai ales în Orient. Ei aveau grade militare.

[6] În original: πάγος, din latinescul *pagus*, având în frunte *magistri* sau *praefecti*, uneori însă *curatores*.

[7] Aluzie probabil la un edict anterior prin care se ordonase persecuția.

8. Pe când decurgeau astfel lucrurile, dintr-odată, așa cum o lumină iese mai strălucitoare pe o noapte întunecoasă[8], în fiecare oraș au putut fi văzute biserici pline, numeroase adunări cu mulțime de participanți și mai ales obișnuitele ceremonii bisericești din cadrul acestora. Nu mică era și mirarea necredincioșilor păgâni în fața acestei schimbări mari și neașteptate a lucrurilor, exclamând că mare și singur adevărat este Dumnezeul creștinilor!

9. Cât îi privește pe ai noștri, unii, care suportaseră cu credincioșie și curaj lupta persecuțiilor, își regăseau din nou îndrăzneala în fața tuturor. În schimb, cei care se îmbolnăviseră sufletește și care își pierduseră înainte tăria de cuget se grăbeau acum și ei voioși după reînsănătoșire, rugându-i pe cei care rămăseseră tari și cerând o mână de ajutor, astfel ca și lor Dumnezeu să le fie milostiv[9].

10. Apoi, și vitejii atleți ai credinței în Dumnezeu, eliberați de reaua suferință din mine, se întorceau și ei la casele lor; mândri și strălucitori, ei treceau prin toate orașele, plini de o fericire de nedescris și de o încredere greu de exprimat în cuvinte.

11. Pe marile drumuri și prin piețele publice, cete numeroase de mărturisitori își continuau drumul lăudând pe Dumnezeu în cântări și psalmi, pentru că cei care puțin mai înainte erau văzuți puși la chinuri crude și alungați din patriile lor puteau fi regăsiți acum cu fețe surâzătoare și veseli, întorcându-se la căminurile lor proprii. Așa se explică de ce chiar cei care strigau mai înainte împotriva noastră se bucurau acum și ei împreună cu noi de ceea ce s-a întâmplat, văzând această priveliște neașteptată.

II

Schimbarea care a urmat

Dar, ca unul care ura binele și uneltea împotriva oamenilor buni, tiranul acesta nu putea răbda așa ceva. În calitatea lui de

[8] *Cf. 2 Corinteni* 4, 6.

[9] Reiese de aici că au fost și între creștini destui care, dacă nu au apostaziat, totuși au fost supuși unor încercări cumplite. <Chiar și autorul acestei lucrări a fost acuzat mai târziu că ar fi cedat în timpul persecuției, sacrificând idolilor, pentru a-și salva viața (vezi Sfântul Atanasie al Alexandriei, *Apologia contra Arianos*, VIII). Acestei afirmații i se opune însă faptul că Eusebiu a fost înălțat în demnitatea de episcop la puțin timp după încetarea persecuției anticreștine (*apud* Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 46, n. 10).>

stăpân, cum am zis[10], peste ținuturile orientale, el n-a îngăduit să se aplice nici șase luni ceea ce se hotărâse[11], de aceea a complotat cât a putut ca să strice pacea. Mai întâi a încercat, sub un pretext oarecare, să ne împiedice să ne mai adunăm în cimitire. După aceea, a pus să-i fie trimisă prin oameni răi o delegație împotriva noastră: el îi ațâțase adică pe cetățenii din Antiohia să-i ceară, în chip de favor împărătesc, să nu se mai îngăduie pe viitor niciunui creștin să locuiască în acest oraș. Și a sugerat și altora să ceară acest lucru. Căpetenia uneltirii acesteia era antiohianul Theoteknos, un șarlatan crud și înclinat spre vrăjitorie, om cu totul străin de semnificația numelui său[12]. Se pare că el era conducătorul finanțelor orașului.

III

Despre idolul ridicat recent în Antiohia

Mult s-a războit cu noi acest om, care a întrebuințat cu râvnă toate mijloacele ca să-i alunge din oraș pe ai noștri, ca și cum ei ar fi niște hoți[13] nelegiuiți pe care-i vânezi în văgăuni. Prin calomnie și învinuiri, el a născocit tot felul de uneltiri împotriva noastră, făcându-se până la urmă responsabil și de moartea foarte multora. În cele din urmă, a ridicat un idol dedicat lui Zeus Philios[14], prin diferite procedee de magie și de vrăjitorie, scornind ceremonii necurate și inițieri nelegiuite, precum și un soi de purificări dezgustătoare. Ca să-i mărească faima, el lega noul idol și de persoana

---

[10] *Cf. supra*, Cartea VIII, XIV, 7; Cartea IX, I, 1.

[11] Pe bună dreptate afirmă G. Bardy (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 47, n. 2) că Maximin nu va fi așteptat până la sfârșitul anului 312 ca să trimită prin Sabinus „dispoziția" despre care am vorbit mai sus. Ci, auzind că Galerius a murit în 5 mai 311, el va fi acționat rapid ocupând provinciile Asiei și Bithyniei (care fuseseră ale lui Galerius), înțelegându-se cu Licinius ca acestuia din urmă să-i rămână ținuturile de la vest de Bosfor. În situația aceasta, Maximian a început persecuția împotriva creștinilor în jurul lunii noiembrie a anului 311.

[12] Θεότεκνος – „copilul lui Dumnezeu".

[13] <Este interesant că această noțiune, pe care am preferat-o aici și care în româna mai veche însemna „hoț", este moștenită din latinul *fur, furis*, limbă în care avea o formă foarte apropiată de cea grecească.>

[14] Este vorba probabil de o statuie asemănătoare celor dedicate lui Jupiter, patronul prieteniei, de felul celei din Daphne, cartierul cunoscut al Antiohiei, despre care ne vorbesc Iulian Apostatul și mai târziu Sfântul Ioan Gură de Aur în predica despre Sfântul Vavila. Episodul privitor la Theoteknos a fost introdus de Eusebiu mai târziu, cum reiese din faptul că în unele variante manuscrise el nu este amintit.

împăratului, prin oracolele care-l acreditau. Iar prin linguşiri care-i plăceau împăratului, el îi aţâţa pe demoni împotriva creştinilor, spunând că divinitatea însăşi ar porunci să fie alungaţi creştinii dincolo de zidurile oraşului şi de ogoarele înconjurătoare, pe motiv că ei i-ar fi vrăjmaşi.

IV

Unele plângeri adresate împotriva creştinilor

1. Lui Theoteknos, care a fost primul care să acţioneze astfel în mod deliberat, i-au urmat toţi ceilalţi dregători aflaţi în fruntea treburilor şi locuind în oraşe, câţi se găseau sub aceeaşi stăpânire [a împăratului Maximin], care s-au grăbit să emită un decret asemănător. Întrucât guvernatorii provinciilor au băgat de seamă că acest lucru era pe placul împăratului, i-au îmboldit astfel pe cei din subordinea lor să procedeze şi ei la fel[15].

2. Când tiranul a aprobat printr-un rescript decretele guvernatorilor ca fiindu-i foarte plăcute, atunci s-a aprins din nou flacăra persecuţiei împotriva noastră. În toate oraşele erau rânduiţi de către Maximin însuşi (cu gradul de preoţi ai idolilor, iar peste ei şi unii mari preoţi) cei care se distinseseră înainte ca dregători ai oraşelor şi care se remarcaseră ca iluştri în serviciile lor. Aceşti dregători dovedeau mare râvnă în împlinirea slujbelor închinate idolilor[16].

3. Ciudata superstiţie care a pus stăpânire pe împărat îi mâna, ca să o spunem pe scurt, pe toţi cei care îi erau supuşi, conducători şi subordonaţi, să facă orice împotriva noastră, numai să câştige bunăvoinţa lui. Pentru binefacerile pe care nădăjduiau că le vor primi, ei îi arătau această foarte mare favoare să ceară chiar şi moartea noastră şi să scornească împotriva noastră mereu alte şi alte răutăţi, din ce în ce mai noi.

---

[15] În 1892 a fost descoperit pe o inscripţie din Lidia (vestul Asiei Mici, în localitatea Arykanda) textul unei astfel de petiţii trimise auguştilor împăraţi Maximin şi Licinius, din partea provinciilor Lycia şi Pamfilia, în care se cerea să fie suprimat cultul odios al creştinilor, care să şi fie alungaţi din oraşe. Textul ei a fost editat de H. Gregoire în *Inscriptions chretiennes d'Asie Mineure*, E. Leroux, Paris, 1922, p. 95, fiind reprodus şi de către G. Bardy, în: EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 49, n. 1.

[16] A se vedea cele spuse mai înainte, Cartea VIII, XIV, 9.

V

Despre unele Memorii sau Acte născocite

1. Plăsmuind atunci aşa-numita scriere *Actele lui Pilat* şi ale Mântuitorului[17] nostru, pline de toată blasfemia împotriva lui Hristos, ei au expediat-o cu aprobarea suveranului în toate ţările supuse ascultării lui, iar prin anunţuri publice recomandau ca pretutindeni, atât la ţară, cât şi la oraş, ele să fie afişate spre a fi văzute de toţi, iar directorii de şcoli să aibă grijă să le pună la îndemâna copiilor ca manual de învăţătură, cerându-le să le înveţe pe de rost.

2. În timp ce poruncile au fost duse la împlinire aşa cum am văzut, altcineva, un comandant militar, căruia romanii îi spun *dux*[18], a poruncit să fie arestate în Damascul Feniciei[19] câteva femeiuşti de moravuri uşoare, luate din piaţa publică, ameninţându-le că vor fi supuse la chinuri, forţându-le să declare în scris că înainte ele fuseseră creştine şi că văzuseră la creştini fapte ruşinoase, căci ei săvârşesc fărădelegi chiar şi în biserici[20]. El le-a mai poruncit să declare tot ce voia el, spre a calomnia credinţa noastră. A transcris apoi şi în *Acte*[21] vorbele lor, comunicându-le împăratului, iar acesta a poruncit să fie publicată şi această scriere în tot locul şi în toate oraşele.

VI

Despre martirii din vremea aceea

1. Dar nu peste mult timp acest militar a devenit propriul său ucigaş, primindu-şi astfel pedeapsa pentru răutatea lui. Pe noi

[17] Eusebiu este primul, mai bine zis singurul care afirmă că statul roman a intervenit oficial să se introducă un învăţământ anticreştin, scop în care s-a prelucrat (potrivit celor spuse mai sus, Cartea I, IX, 4) pretinsul raport făcut de Irod împăratului Tiberius, despre care foarte de timpuriu au scris şi Sfântul Iustin (*Apologia întâi*, XXXV şi XLVIII), Tertulian (*Apologeticum*, XXI, 24) şi *Actele apocrife ale lui Petru şi Pavel.* Aceste *Acte ale lui Pilat* nu sunt cunoscute din altă parte.

[18] *Dux* (στρατοπεδάρχης) era căpetenia militară a unei provincii, demnitate existentă şi în Bizanţ mai târziu.

[19] Diocleţian a împărţit Fenicia în două: cea maritimă şi cea de lângă Liban, cu capitala Emesa. Damascul era centru comercial în cea de-a doua. A se vedea harta în Karl HEUSSI, Hermann MULERT, *Atlas zur Kirchengeschichte*, ed. a II-a, Mohr, Tubingen, 1919, harta I.

[20] Expresii folosite de Eusebiu pentru locaşul de cult (biserica): κυριακόν (Cartea IX, V, 2; Cartea IX, X, 10), βασίλειον, ναός, νεώς, προσευκτήριον. Uneori se transforma în biserică un vechi locaş al idolilor.

[21] Procesele verbale oficiale ale interogatoriilor.

însă din nou ne-au lovit surghiunul și grelele persecuții, precum și îngrozitoarele măsuri luate împotriva noastră de guvernatorii din toate provinciile, așa încât unii dintre cei care își câștigaseră mare faimă în propovăduirea cuvântului dumnezeiesc erau ridicați fără milă și inevitabil osândiți la moarte. Trei dintre aceștia, din orașul Emesa în Fenicia, din pricină că s-au declarat creștini, au fost dați ca hrană fiarelor sălbatice. Unul dintre ei, cu numele Silvan, era episcop foarte înaintat în vârstă, care și-a împlinit slujirea vreme de patruzeci de ani împliniți.

2. Tot în aceeași vreme și Petru conducea în chip strălucit comunitățile din Alexandria, devenind, mulțumită vieții sale virtuoase și cunoașterii adânci a Sfintelor Scripturi, o dumnezeiască podoabă a episcopilor; el a fost arestat fără niciun motiv și cu totul pe neașteptate și, dintr-odată, fără să fi fost judecat, i s-a tăiat capul, ca la un ordin dat de Maximin. Odată cu el au mai îndurat aceeași moarte și mulți alți episcopi din Egipt.

3. Tot astfel și Lucian, prezbiter al comunității din Antiohia, un bărbat excepțional în toate privințele, dar mai ales prin aspra lui viețuire în înfrânare și prin studiile sale sacre, a fost dus în orașul Nicomidia, unde se afla pe atunci împăratul și, după ce a apărat în fața magistratului învățătura pe care o mărturisea, a fost aruncat în închisoare și omorât[22].

4. Atât de multe suferințe ne-a adus într-un răstimp atât de scurt acest dușman al binelui, care a fost Maximin, încât părea că persecuția pe care el a provocat-o a fost mult mai cruntă decât cea de dinainte.

VII

Despre un edict împotriva noastră afișat pe stâlpi

1. În mijlocul orașelor, gravate pe stâlpi de aramă, cum nu se mai întâmplase până atunci, așa se afișau petițiile votate de orașe împotriva noastră, precum și rescriptele cuprinzând ordinele împărătești respective. În școli, copiii purtau zilnic în gură numele

[22] *Cf.* Cartea VIII, XIII, 2. <H. DELEHAYE, *Les origines du culte...*, pp. 182-183, 200, 203, 231 și 235; H. DELEHAYE, *Les légendes hagiographiques*, ed. a III-a, Société des Bollandistes, Bruxelles, 1927, pp. 182-186; G. BARDY, *Recherches sur saint Lucien...*, pp. 133-163 (citate în EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclesiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 52, n. 4).>

lui Iisus, al lui Pilat și așa-numitele *Acte* plăsmuite în scop de batjocură.

2. Aici consider că ar trebui să reproduc întocmai acest edict al lui Maximin, afișat pe unul dintre stâlpi, pentru ca aroganța lăudăroasă și îngâmfată a urii față de Dumnezeu pe care o arăta acest bărbat să fie adusă la lumină, precum și ura neadormită născută din răutatea lui împotriva necredincioșilor, a dreptății divine, care l-a urmărit îndeaproape. Urmărit de această ură, [împăratul] n-a întârziat să ia împotriva noastră o decizie ostilă și a formulat-o prin legi scrise.

3. *Copie a traducerii edictului lui Maximin, dat drept răspuns la petițiile îndreptate împotriva noastră, preluată de pe stâlpul*[23] *din Tyr*[24]:

„Iată că, în sfârșit, ardoarea slăbită a cugetului omenesc a prins puteri, scuturând și împrăștiind orice întunecime și negură a rătăcirii, care mai înainte țineau sub asediu simțămintele oamenilor nu atât lipsiți de pietate, cât mai ales nenorociți, învăluindu-i în întunericul funest al ignoranței; astfel ei și-au dat seama că Pronia binefăcătoare a zeilor nemuritori este cea care guvernează și stabilizează toate lucrurile.

4. E un lucru de necrezut a spune cât de îmbucurător, cât de dorit și de plăcut este pentru noi să vedem că prin aceasta ați dat cea mai mare dovadă cu privire la simțămintele voastre pline de evlavie. Se știa și până acum de toată lumea ce atenție și ce mare cinste plină de evlavie acordați voi zeilor nemuritori. Credința în ei nu se arată prin vorbe goale, lipsite de înțeles, ci printr-un șir minunat de fapte remarcabile.

5. De aceea poate fi numit orașul vostru pe bună dreptate «sediul și sălașul zeilor nemuritori», fiind evident prin dovezi numeroase faptul că el înflorește datorită petrecerii la voi a zeilor cerești[25].

---

[23] Stela.

[24] Acest document e un răspuns dat de împăratul Maximin locuitorilor orașului Tyr, care, asemenea celor din Arykanda, i-au cerut să-i îndepărteze pe creștini din orașe. Originalul actului a fost redactat latinește, iar Eusebiu l-a tradus în grecește cu unele stângăcii. Când redacta pentru prima oară cartea a IX-a a *Istoriei* sale, Eusebiu nu cunoștea acest rescript.

[25] Ἐπιδημία θεῶν („petrecerea zeilor"), într-un oraș ca Tyrul, va fi sunat destul de ambiguu în conștiința locuitorilor lui. Care zei? Cei fenicieni? Cei grecești, aduși de cuceririle

6. Și iată deci că orașul vostru, neglijându-și toate interesele particulare și disprețuind cererile anterioare privind binele lui propriu – atunci când el a înțeles din nou că aderenții acelei blestemate deșertăciuni au început din nou să înainteze, asemenea unui rug funerar nealimentat și amorțit, dar ale cărui flăcări, odată reînsuflețite, se înalță într-o vâlvătaie puternică –, s-a refugiat îndată spre pietatea noastră ca spre o metropolă a tuturor religiilor și fără nicio întârziere a cerut vindecare și ajutor.

7. E lucru evident că acest cuget salvator v-a fost inspirat de zei datorită credinței și evlaviei voastre. Căci, de bună seamă, acel preaînalt și măreț Zeus, care patronează vestitul vostru oraș[26], care-i ferește de orice rău și stricăciune mortală pe zeii voștri strămoșești, femeile, copiii, căminele și casele voastre, el a fost cel care a sădit în inimile voastre această voință salutară, v-a arătat și v-a făcut cunoscut ce lucru deosebit, strălucit și salvator este să te apropii cu respectul cuvenit de cultul și de ceremoniile sacre ale zeilor nemuritori.

8. Căci cine e atât de nebun și atât de fără de minte să nu simtă că binevoitoarei purtări de grijă a zeilor îi datorăm faptul că nici pământul nu uită să dea rod semințelor încredințate lui și nici nu înșală speranța lucrătorului de pământ printr-o așteptare zadarnică, că chipul unui război nelegiuit nu se ivește fără împotrivire pe pământ, că și atunci când temperatura văzduhului urcă peste măsură, totuși trupurile deshidratate nu se îmbolnăvesc de moarte,

lui Alexandru cel Mare, ori cei romani? Un comentator creștin crede că în acele momente hotărâtoare păgânismul va fi trebuit să cheme mai mulți zei din cer ca să mai poată adormi neîncrederea oamenilor față de credința deșartă a politeismului păgân (P. Batiffol, *La paix constantinienne*..., pp. 208-209; P. de Labriolle, *La réaction païenne*..., pp. 302-332).

[26] Începutul veacului al IV-lea adusese în conștiința mulțimilor ideea unui zeu suprem, a unui *Sol invictus* („Soare nebiruit"), căruia i s-au închinat multe inscripții și temple, cult a cărui influență s-a resimțit și la Constantin cel Mare, dar toate acestea erau în agonie acum. <Sigur că evidențierea unei zeități celeste supreme reprezintă amprenta considerabilă pe care monoteismul creștin a pus-o asupra politeismului păgân, fapt vizibil mai ales în cadrul filosofiei neoplatonice, de la Plotin din Alexandria în veacul al III-lea, până la Proclus, în secolul al V-lea. Această stare de spirit poate fi detașată și în cazul altor autori păgâni. De pildă, Ammianus Marcellinus îl cam trece cu vederea pe Zeus, preferând să vorbească de un *numen caeleste*, care poate fi și *superius, summum, sempiternum* cel mai adesea, ba chiar și *deus caelestis*, echivalent lui *Deus* sau Θεός din textele creștine (*cf.* Tudor Teoteoi, „Ammien Marcellin, précurseur de l'historiographie byzantine", în Tudor Teoteoi, *Byzantina et Daco-Romana*, Ed. Omonia, București, 2008, pp. 15-26, aici pp. 24-26)>.

că nici marea, chiar dacă e agitată de vânturi nemăsurate încât valurile se ridică amenințătoare, totuși nu-și iese din matcă, nici uraganele neașteptate nu izbucnesc provocând furtuni nimicitoare și distrugeri totale; tot așa nici pământul, doica și mama tuturor, nu se zguduie până în adâncurile lui pierzându-și temeliile într-un cutremur înspăimântător, nici munții care stau îngrămădiți pe el nu sunt înghițiți de hăurile prăpăstiilor nou apărute. Oricine știe că astfel de rele și altele poate și mai mari ne-au încercat adeseori[27].

9. Or toate acestea ni s-au întâmplat numai din pricina funestei rătăciri a deșartei nebunii a acestor oameni nelegiuiți, rătăcire care a pus stăpânire pe sufletele lor și a copleșit, ca să zicem așa, cu rușinea ei toate ținuturile lumii".

10. La acestea, după alte câteva pasaje, el adaugă:

„Să privească numai semănăturile de pe întinsele câmpii: secerișurile sunt înfloritoare, spicele se unduiesc, livezile după o ploaie binefăcătoare sunt presărate cu plante și cu flori, văzduhul e iarăși calm[28] și blând.

11. Toți să se bucure, așadar, de faptul că, datorită ceremoniilor noastre sacre, pline de evlavie, mulțumită cinstirii [aduse zeilor], forța preaputernică și foarte fermă a entităților superioare ne-a devenit favorabilă și că, prin aceasta, ei sunt cu siguranță în măsură să se bucure de cea mai senină pace! Ba chiar și cei care odată îndreptați cu totul din această oarbă rătăcire și eroare au revenit la o dreaptă și foarte frumoasă cugetare să se bucure și ei încă și mai mult, odată salvați dintr-o furtună neașteptată sau dintr-o boală grea, să guste din plin bucuria dulce de a trăi de-acum înainte fericiți!

12. Iar dacă vor persista în blestemata lor deșertăciune, să fie alungați și îndepărtați de orașul vostru și de împrejurimile lui, așa cum ne-ați cerut-o, pentru ca, drept răsplătire pentru lăudabila voastră râvnă, orașul vostru să fie ferit de orice pată și nelegiuire, astfel încât, urmând propria lui dorință și aplecarea înnăscută în el, să se dedice ceremoniilor sfinte ale zeilor nemuritori cu venerația care li se cuvine.

13. Iar ca să știți că cererea voastră în această privință ne-a devenit cu atât mai agreabilă, fără decizii ori vreo rugăminte [din partea

[27] Ideea de providență este susținută de cei mai mulți gânditori din epoca imperiului (vezi, de exemplu, Plutarh), dar și de unii de dinaintea lor (Cicero, *De natura deorum*).

[28] Text corupt, în opinia lui Eduard Schwartz, învățatul care timp de aproape trei decenii s-a ocupat de textul lucrării de față.

voastră], din voință spontană sufletul nostru foarte aplecat spre facere de bine ne determină să acordăm devoțiunii voastre orice favoare oricât de mare ați solicita de la noi, în schimbul intenției voastre pioase.

14. Fie ca și de acum înainte să lucrați tot așa și să primiți aceeași favoare, pe care o veți primi fără întârziere. Această favoare dată orașului vostru va aduce pentru toate veacurile o mărturie despre pietatea voastră față de panteonul sacru al zeilor nemuritori și va arăta fiilor și urmașilor voștri că ați primit de la bunăvoința noastră răsplăți vrednice de conduita voastră".

15. Aceste măsuri luate împotriva noastră erau afișate în fiecare provincie și prin ele îndepărtau, cel puțin din partea oamenilor, orice nădejde de mai bine pentru noi; astfel încât, potrivit cu acea zicere dumnezeiască, „să amăgească, de va fi cu putință, și pe cei aleși"[29].

16. Dar, când nădejdea celor mai mulți era aproape nimicită de frică[30] și când, în unele ținuturi, cei care aveau sarcina să afișeze edictul redactat împotriva noastră se aflau încă pe drum și nu-și duseseră la îndeplinire misiunea lor, tocmai atunci Dumnezeu, Cel care luptă pentru Biserica Sa, a strâns, ca să spunem așa, frâul mândriei acestui tiran, arătând că cerul se lupta și el împreună cu noi și pentru noi.

VIII

Despre evenimentele ulterioare: foamete, ciumă și războaie

1. În iarna aceea, pământul fusese lipsit de aversele și ploile obișnuite. Ca urmare, a izbucnit o foamete neașteptată[31], iar pe deasupra a apărut și ciuma și, odată cu ea, încă o boală, un ulcer care din cauza inflamării e și numit în chip semnificativ „antrax"[32]. Această boală se răspândea în chip insidios în tot organismul și-i punea în multe primejdii pe cei care se îmbolnăveau de ea. De

[29] *Matei* 24, 24.
[30] *Cf. Luca* 21, 26.
[31] *Cf.* Lactantius, *De mortibus persecutorum*, XXXVII.
[32] Boală infecțioasă localizată mai ales la plămâni, traiectul gastro-intestinal și țesuturile exterioare, inclusiv ochii. Numirea populară e „dalac" sau „cărbune" (ἄνθραξ).

vreme ce ataca cu precădere ochii, numeroși bărbați, femei și copii au ajuns să orbească.

2. Pe lângă aceste suferințe, tiranul ne-a mai adus și un război împotriva armenilor, bărbați care din vechime se numărau între prietenii și aliații romanilor[33]. Întrucât aceia erau de asemenea creștini, împlinindu-și cu râvnă datoriile lor de venerare a dumnezeirii, acest dușman al lui Dumnezeu a încercat să-i silească a aduce jertfe idolilor și demonilor; de aceea, din prieteni i-a transformat în dușmani și din aliați, în vrăjmași.

3. Toate acestea întâmplându-se dintr-odată, în același timp, au anihilat obrăznicia cutezanței tiranului împotriva dumnezeirii, căci [anterior] se lăuda cu insolență că din pricina râvnei lui pentru idolatrie și a războiului pe care ni-l declarase n-au fost în împărăția sa la acea vreme nici foamete, nici ciumă și nici război. Deci toate aceste nenorociri năpustindu-se împreună și în același timp, au constituit preludiul căderii sale.

4. Pe când el însuși se istovea cu oștirile sale în războiul contra armenilor, ceilalți locuitori din orașele supuse lui pătimeau cumplit de foamete și de ciumă, încât pentru o singură măsură de grâu se plăteau 2.500 de drahme[34] attice.

5. Cu miile mureau oamenii în orașe, dar și mai mare era numărul celor morți pe ogoare, încât registrele de dare[35], care dovedeau

---

[33] Armenia a fost primul stat creștinat încă înainte de anul 300. Potrivit tratatului din anul 297, Armenia își păstra autonomia administrativă (*cf. Istoria bisericească universală...*, vol. I, p. 197). <Convertirea Armeniei la creștinism, atribuită prin tradiție regelui Tiridates al III-lea (264-317) (*cf.* SOZOMEN, *Istoria bisericească*, II, VIII), s-ar fi produs pe la anul 280 (*cf.* Heinrich GELZER, „Die Anfänge der armenischen Kirche", în: *Berichte über die Verhandlungen der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-Historische Klasse*, Teubner, Leipzig, 1895; A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. II, pp. 750-754). A se vedea, de asemenea, L. DUCHESNE, *Histoire ancienne de l'Église*, vol. II, p. 32, n. 2; vol. III, pp. 528-529; L. DUCHESNE, „L'Arménie chretienne dans l'*Histoire ecclesiastique* d'Eusèbe", în: *Mélanges Nicole. Recueil de Mémoires de Philologie Classique et d'Archeologie offerts à Jules Nicole*, W. Kündig, Geneva, 1905 (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 57, n. 2).>

[34] Circa 2.500 franci francezi <- astăzi, aprox. 850 euro>.

[35] Se cunoaște duritatea cu care, pentru a se aduna cât mai multe venituri statului, s-a făcut recensământul persoanelor și bunurilor pe vremea lui Diocletian și despre care Lactantius ne dă un tablou din cele mai sumbre (*De mortibus persecutorum*, XXIII: recenzorii înregistrau ultimul petic de pământ, aracii de vie, pomii, iar între impozabili figurau și copii, bătrâni sau chiar morți!). <Acest recensământ viza o reformare a impozitului direct, în cazul marii Reforme continuate de Constantin cel Mare.>

altădată o numeroasă populaţie la ţară, erau acum aproape goale, întrucât aproape toţi muriseră cu duiumul din lipsă de hrană sau din pricina bolii molipsitoare.

6. Pentru o bucată de pâine, mulţi consimţeau să-şi vândă celor care o duceau mai bine tot ce aveau mai scump. Alţii, care-şi vânduseră avutul rând pe rând, se aflau acum în cea mai cruntă mizerie; iar alţii, care mestecau în gură mici fire de iarbă sau care consumau fără să bage de seamă şi plante periculoase, îşi măcinau sănătatea trupului şi mureau.

7. Ajunse din pricina mizeriei într-o situaţie înjositoare, femei din familii nobile de prin oraşe mergeau să cerşească prin pieţe. Numai roşeaţa din obrajii lor şi decenţa îmbrăcămintei mai trădau vechea lor stare şi educaţia liberală.

8. În acelaşi timp, secătuiţi ca nişte umbre muribunde, unii mai luptau ici-colo împotriva morţii, clătinându-se să nu cadă de pe picioare, dar adeseori cădeau întinşi în mijlocul străzilor, cerând să li se dea o bucată de pâine; neavând în ei decât ultima suflare de viaţă, ei strigau că le e foame, nemaiavând altă putere decât să dea grai acestui cuvânt plin de durere.

9. Speriaţi de mulţimea celor ajunşi să cerşească, unii dintre cei pe care îi vedeai că făcuseră parte dintre cei avuţi şi care săvârşiseră înainte multe milostenii adoptau acum o atitudine crudă şi neînduratoare, fără să se aştepte că nu peste mult timp îi va ajunge şi pe ei aceeaşi mizerie; rămase de multe zile neîngropate şi fără îmbrăcăminte în mijlocul pieţelor publice şi al străzilor mai înguste, cadavrele multora ofereau trecătorilor cea mai tristă privelişte.

10. Unii au ajuns să fie mâncaţi de câini, motiv care i-a îndemnat pe mulţi să omoare câinii, ca să nu turbeze şi să devină antropofagi[36].

11. Dar nu mai puţin ciuma devora toate familiile, mai ales pe cele pe care foamea nu le putea nimici datorită abundenţei proviziilor pe care le deţineau, astfel încât şi cei foarte bogaţi, magistraţi, guvernatori şi nenumăraţi dregători de vază, ca şi cum foametea intenţionat i-ar fi încredinţat ciumei, s-au sfârşit de o moarte violentă şi foarte rapidă. Nu auzeai decât gemete peste tot; în toate

---

[36] Descrierea acestor stări de lucruri aminteşte pe cea din Cartea a V-a a *Războiului iudaic* al lui Iosif Flaviu.

ulițele, piețele și străzile, nu puteai vedea altceva decât bocete însoțite de muzica de doliu a flautelor și a loviturilor cadențate care le acompaniau ca de obicei.

12. În felul acesta, moartea lupta deodată cu cele două arme amintite, cu ciuma și cu foametea, așa încât în scurtă vreme ea a secerat familii întregi; de aceea, într-un singur convoi puteai vedea duse deodată câte două sau trei cadavre.

13. Aceasta era răsplata pentru aroganța lui Maximin și pentru edictele îndreptate împotriva noastră în fiecare oraș. Dar tot atunci au devenit evidente pentru toți păgânii dovezile zelului creștinilor în toate privințele, ca și ale evlaviei lor.

14. Căci, într-adevăr, în împrejurări atât de nenorocite numai creștinii au fost în stare să săvârșească fapte de compasiune, de milostenie și de iubire față de om. În fiecare zi, unii alergau să îngrijească de muribunzi și de înmormântarea lor – și erau cu miile cei de care nu se îngrijea nimeni –, alții îi strângeau laolaltă pe cei lihniți de foame din tot orașul și le împărțeau pâine tuturor, fapt care era grăitor în fața tuturor oamenilor, și astfel era preamărit Dumnezeul creștinilor și se dovedea că doar ei sunt pioși și credincioși, lucru care era demonstrat în mod efectiv prin fapte[37].

15. Prin astfel de întâmplări, Dumnezeu, marele și cerescul apărător al creștinilor, după ce Și-a arătat prin cele istorisite amenințarea și mânia Sa împotriva tuturor oamenilor, ne trimitea din nou, ca răspuns față de toate excesele și suferințele pe care [păgânii] ni le-au produs, raza binevoitoare și strălucită a purtării Lui de grijă față de noi. Astfel că, în adâncul întunericului, El a făcut să se reverse într-un chip cu totul minunat lumina păcii, arătându-ne tuturor oamenilor în chip evident că Însuși Dumnezeu era de-a pururi păzitorul vieților noastre; El punea la încercare poporul, biciuindu-l și cumințindu-l prin suferințe, ca mai apoi, din nou, după ce l-a îndrumat îndeajuns, să Se manifeste milostiv și binevoitor față de toți cei care își pun nădejdea în El[38].

---

[37] Paginile acestea pot sta alături de cele ale Sfântului Ciprian din vremea ciumei din anul 252-256. A se vedea T. BODOGAE, „Prezența Bisericii în nevoile vremii", în: *Biserica și problemele vremii*, Sibiu, 1947. Vezi și A. VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. I, pp. 195-197. Un exemplu similar se găsește mai sus, Cartea VII, XXII, în cazul epidemiei de ciumă din Alexandria, anul 259.

[38] *Cf. Pildele* 3, 11-12; *Evrei* 12, 5-6.

IX

Căderea tiranilor; ultimele lor cuvinte înainte de moarte

1. În chipul acesta, Constantin, despre care am spus mai înainte[39] că a fost împărat, fiu de împărat, om evlavios, născut dintr-un tată foarte evlavios și foarte înțelept, a fost trimis de Împăratul lumii, Dumnezeul a toate și Mântuitorul, în lupta împotriva tiranilor celor nelegiuiți. După ce și-a rânduit ostașii, potrivit legilor războiului, într-o vreme când și Dumnezeu Însuși lupta alături de el în chip cu totul tainic, Maxentius căzu lângă Roma sub loviturile lui Constantin[40]. Pe de altă parte, în Răsărit, Maximin n-a mai trăit nici el multă vreme, ci a căzut și el de o moarte foarte rușinoasă[41] sub loviturile lui Licinius, care pe atunci încă nu o apucase pe drumul nebuniei lui[42].

2. Mai întâi[43], Constantin, care deținea primul loc în imperiu ca demnitate și rang, din milă față de locuitorii Romei, tiranizați [de Maxentius], și după ce L-a chemat în ajutor prin rugăciuni pe Dumnezeul cel ceresc și pe Însuși Cuvântul Său, Mântuitorul tuturor[44], Iisus Hristos Însuși, a înaintat cu întreaga sa armată să redea romanilor libertatea moștenită din străbuni.

3. Cât îl privește pe Maxentius, el și-a pus încrederea mai curând în practicile vrăjitorești decât în bunăvoința supușilor săi, neîndrăznind nici măcar să iasă în afara zidurilor orașului.

---

[39] Cartea VIII, XIII, 13-14 și XVIII (*Adaos*), 4.

[40] Despre lupta lui Constantin împotriva lui Maxentius există o bibliografie foarte bogată. *Cf. Istoria bisericească universală...*, vol. I, p. 108.

[41] În august 313.

[42] Eusebiu înțelege prin „nebunie" (μανία) persecuția contra creștinilor.

[43] Următoarele zece paragrafe ale acestui capitol (2-11) sunt reproduse aproape în întregime în Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, I, XXXVII-XL.

[44] E interesant că în *Istoria* sa Eusebiu nu menționează despre convertirea lui Constantin decât aceste puține cuvinte („a chemat în ajutor pe Dumnezeul cel ceresc..."). Amănunte despre convertirea lui Constantin ne dă numai Lactantius (*De mortibus persecutorum*, XLIV). <*Cf.* André Piganiol, *L'empereur Constantin*, Les éditions Rieder, Paris, 1932; Pio Franchi de Cavalieri, *Constantiniana*, Roma, 1953; Ernst Stein, *Histoire du Bas Empire*, vol. I, Desclée de Brouwer, Paris, 1959; Andreas Alföldi, *Costantino tra paganesimo e cristianesimo*, Laterza, Bari, 1976; A.H.M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, University of Toronto Press, Buffalo, 1978; Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982; Arnaldo Marcone, *Pagano e cristiano: vita e mito di Costantino, Storia e Società*, Bari, Laterza, 2002; Paul Veyne, *Quando l'Europa e diventata cristiana (312-394). Constantino, la conversione, l'impero*, Garzanti, Milano, 2008.>

Mulțimea nenumărată a soldaților săi greu înarmați, precum și miile de centurii[45] acopereau toate pozițiile, locurile și orașele din jurul Romei și din întreaga Italie supusă lui. Iar împăratul [Constantin] a pornit la luptă, asigurându-și alianța lui Dumnezeu. În prima, a doua și a treia ciocnire cu tiranul[46], el a câștigat victorii depline și înainta de-acum pe întreg frontul Italiei, ajungând foarte aproape de Roma.

4. Apoi, ca să nu fie silit să lupte împotriva romanilor din cauza tiranului, Dumnezeu Însuși, ca și cum l-ar fi legat cu lanțuri, l-a dus pe tiran departe de porțile orașului. Minunea întâmplată altădată împotriva nelegiuiților – pe care mulți nu vor s-o creadă, socotind c-ar fi o născocire, dar pentru credincioși ea este vrednică de crezare, fiindcă e istorisită în Cărțile sfinte – prin evidența ei se confirmă, simplu vorbind, atât pentru credincioși, cât și pentru necredincioșii care au văzut așa ceva cu ochii lor proprii.

5. Așa cum pe vremea lui Moise și a neamului evreilor – pe atunci credincios – „carele lui Faraon și oștirea lui le-a aruncat [Dumnezeu] în mare, iar căpeteniile cele mai de seamă ale lui au fost înghițite de Marea Roșie”[47], tot așa și Maxentius și soldații lui cei greu înarmați și lăncierii din jurul lui „s-au pogorât ca o piatră în adâncul mării”[48] atunci când [Maxentius], fugind de puterea lui Dumnezeu care ținea cu Constantin, voia să treacă fluviul care era în fața lui și care i-a fost spre pierzanie, deși legase țărmurile cu bărci și-și făcuse cu grijă pod[49].

6. Despre el se putea spune: „Groapă a săpat și a adâncit-o și va cădea în groapa pe care a făcut-o. Să se întoarcă nedreptatea lui pe capul lui și pe creștetul lui silnicia lui să se pogoare”[50].

---

[45] Hopliții (soldați greu înarmați), precum și rezerviștii lui Maxentius, ar fi fost după unii în număr de 150.000, după alții 100.000, după alții 90.000, pe când ai lui Constantin, 20.000. Desigur, cifrele sunt exagerate.

[46] La Torino, apoi la Brescia.

[47] *Ieșirea* 15, 4.

[48] *Ieșirea* 15, 5.

[49] Lupta s-a dat în 28 octombrie 312, la Pons Milvius (azi Ponte Molle), Via Flaminia. Maxentius construise și un pod plutitor din pontoane, dar acesta se spune că s-a rupt sub greutatea armatei și însuși Maxentius s-ar fi înecat în Tibru. <*Cf.* Joseph VOGT, „Die Bedeutung des Jahres 312 für die Religionspolitik Konstantins des Grossen”, în: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 61 (1942), pp. 171-190; Jacques MOREAU, „Sur la vision de Constantin (312)”, în: *Revue des Etudes Anciennes*, 35 (1953), pp. 307-333>.

[50] *Psalmul* 7, 15-16.

7. Căci aşa s-a rupt podul de vase întins peste fluviu, trecerea s-a prăbuşit, bărcile pline de soldaţi s-au dus într-o clipă în adânc, iar el, cel dintâi, cel mai necredincios dintre oameni, şi scutierii care-l înconjurau „afundatu-s-au ca plumbul în apă mare", după cum vestise de mult prorocia dumnezeiască[51]. Astfel, în chip potrivit – chiar dacă nu cu vorba, măcar cu fapta –, după cum făcuseră însoţitorii lui Moise, marele slujitor al lui Dumnezeu, tot aşa şi cei care au câştigat biruinţa cu ajutorul lui Dumnezeu ar putea şi ei cânta şi repeta imnul îndreptat împotriva vechiului tiran lipsit de credinţă: „Să cântăm Domnului, căci cu slavă S-a preaslăvit. Pe cal şi pe călăreţ în mare i-a aruncat. Tăria mea şi mărirea mea este Domnul, căci El m-a izbăvit"[52]. „Doamne, cine este asemenea Ţie între dumnezei? Cine este asemenea Ţie întru sfinţenie? Proslăvit întru sfinţi, minunat întru slavă, făcător de minuni"[53].

9. Acestea şi multe altele asemenea şi înrudite lor le-a cântat Constantin, prin faptele sale, lui Dumnezeu, Comandantul suprem şi Cauzatorul victoriei, atunci când a intrat în Roma cu cântări de biruinţă. Cu toţii, împreună cu copiii mici şi cu femeile, până la membrii Senatului şi funcţionarii cu titlul de *perfectissimus*[54] şi tot poporul roman l-au primit cu feţe luminoase, din inimă, ca pe un eliberator, salvator, binefăcător, cu aclamaţii şi într-o bucurie nemăsurată[55].

10. În schimb el, care avea parcă din fire evlavie înnăscută faţă de Dumnezeu, nelăsându-se deloc tulburat de strigăte şi nici îngâmfat din pricina laudelor aduse, şi-a dat seama numaidecât că ajutorul lui a venit de la Dumnezeu; de aceea a poruncit îndată să se pună în mâna statuii sale trofeul Pătimirii mântuitoare, iar meşterilor care îi ridicau statuia în cel mai circulat loc din Roma purtând în mâna dreaptă acelaşi semn mântuitor, le-a poruncit să se graveze acolo în limba latină această inscripţie, în chiar aceşti termeni:

---

[51] *Ieşirea* 15, 10.
[52] *Ieşirea* 15, 1-2.
[53] *Ieşirea* 15, 11.
[54] În textul grec: διασημότατος (cel mai distins dintre slujbaşii fiscului sau ai secretariatului); vezi şi Cartea X, VI, 1.
[55] Exprimare plină de retorism.

11. „Prin acest semn mântuitor, prin această veritabilă dovadă de curaj, am eliberat orașul vostru salvat de sub jugul tiranului și am restabilit iarăși «Senatul și Poporul Roman» în vechea lor mărire și faimă, după ce le-am eliberat"[56].

12. Iar în urma acestor evenimente, însuși Constantin, împreună cu Licinius, care până atunci nu-și întorsese încă mintea spre nebunia[57] în care va cădea mai târziu, asigurându-și favoarea lui Dumnezeu ca autor al tuturor lucrurilor bune întâmplate lor, au rânduit ambii de comun acord și într-un singur gând o lege desăvârșită și deplină în privința creștinilor[58]. Lui Maximin, care domnea încă peste popoarele din Orient, a căror prietenie o cultiva, cei doi i-au trimis o informare privind minunile săvârșite de Dumnezeu în favoarea lor, precum și biruința câștigată asupra tiranului și, desigur, însăși legea [privitoare la creștini][59].

13. Tiranul[60] s-a supărat foarte tare de cele ce a auzit, dar n-a vrut să pară că rămâne în urma altora, nici că anulează ceea ce poruncise și el de teama celor care dăduseră altfel de ordine. De aceea a trimis guvernatorilor aflați sub stăpânirea lui, ca și cum ar pleca de la el, acest prim rescript în favoarea creștinilor, în care își atribuie în chip fals fapte pe care nu le săvârșise niciodată, mințind în ceea ce-l privește.

---

[56] *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viața lui Constantin*, I, XL. Până când și-a scris această *Istorie*, Eusebiu nu pare a fi cunoscut apariția crucii pe cer. Pe de altă parte, așezarea în Forum a statuii reprezentându-l pe Constantin-Apollo (cum s-a spus) și, alături de el, crucea creștină, n-ar fi fost aprobată nici de Senatul roman. <Vezi și Christine MOHRMANN, „À propos de deux mots controversées de la latinité chrétienne. Tropaeum - Nomen", în: *Études sur le latin des chrétiens*, vol. III, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1964, pp. 331-350; Karl BAUS, „Konstantinus «Bekehrung» zum Christentum", în: Hubert VON JEDIN (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, vol. I, Herder, Freiburg im Breisgau, 1973, pp. 454-462; Raymond VAN DAM, *The Roman Revolution of Constantine*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, p. 330 și urm.>

[57] În forma aceasta, fraza a fost adăugată cu ocazia ultimei redactări. În redactarea inițială, textul cuprindea după numele lui Licinius și titlul de august.

[58] Acesta e așa-numitul „Edict de la Mediolanum", care se va fi publicat la începutul lui 313, sau poate încă în 312. Desigur că importanța lui era mai mare pentru Răsărit, căci în Apus persecuțiile nu mai erau actuale. <Textul acestui Edict e dat *infra*, Cartea X, V, 2-14.>

[59] <Maximin Daia nu cutezase să se alieze cu Maxentius, dar e exagerată afirmația că promova relații amicale cu colegii săi, căutând o ocazie de a porni contra lor (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 64,n. 21) >

[60] Maximin.

IX[a]

Copie de pe traducerea scrisorii lui Maximin: creştinii să nu mai fie persecutaţi[61]

1. „Iovius Maximin August către Sabinus[62].

Sunt convins că ştiţi, atât Fermitatea Ta, cât şi toţi oamenii, că stăpânii şi părinţii noştri Diocleţian şi Maximian, când au văzut că aproape toţi oamenii au părăsit cinstirea zeilor ca să se amestece cu poporul creştinilor, au hotărât pe bună dreptate că toţi cei care au părăsit cultul zeilor nemuritori trebuie să fie întorşi iarăşi la acest cult, prin bătaie şi pedeapsă publică.

2. Dar, atunci când îmi făceam apariţia pentru prima oară, în împrejurări favorabile, în Orient şi am înţeles că în unele locuri foarte mulţi dintre oamenii care pot să fie folositori statului au fost surghiuniţi de judecători din motivul amintit, am dat porunci fiecărui judecător ca pe viitor niciunul dintre ei să nu se mai poarte urât cu supuşii, ci să-i readucă pe oameni la cultul zeilor prin cuvinte linguşitoare şi prin îndemnuri convingătoare.

3. Astfel că, în urma ordinelor pe care le-am dat, judecătorii mi-au dat ascultare şi nu s-a mai întâmplat nimănui ca să fie exilat şi maltratat, ci, dimpotrivă, pentru că nu li s-a mai întâmplat nimic neplăcut, au fost readuşi la cinstirea zeilor[63].

4. După aceea, atunci când anul trecut soseam cu bine şi în chip fericit la Nicomidia[64] şi m-am stabilit acolo, unii cetăţeni ai acestui oraş au venit la mine cu statui ale zeilor şi mi-au cerut cu insistenţă să nu mai îngădui nicicum unui asemenea popor[65] să mai locuiască în patria[66] lor.

5. Când însă am aflat că o foarte mare parte din oamenii de această credinţă locuiau în aceste ţinuturi, le-am răspuns că petiţia lor îmi produsese o mare bucurie, dar mi-am dat seama că aşa ceva nu întruneşte părerea generală, de aceea să se hotărască fiecare

[61] Scrisoarea lui Maximin datează din 312, an care urmă intrării lui în Nicomidia.

[62] Despre el s-a vorbit mai sus, Cartea IX, I, 2.

[63] Aici se pare că face aluzie la rescriptul din Cartea IX, I, 3.

[64] După moartea lui Galerius (30 aprilie 311) primul gând al lui Maximin a fost să ocupe ţinuturile pe care le-a condus Galerius, inclusiv Nicomidia.

[65] Cel creştin.

[66] <Oraşele-stat greceşti de odinioară, precum Atena ori Sparta, au impus în mentalul colectiv ulterior noţiunea de „patrie" cu sensul de oraş natal al cuiva. Cu acelaşi sens, noţiunea s-a menţinut şi în Imperiul Bizantin.>

după propria lui alegere dacă stăruie în această superstiţie, dar să recunoască cultul zeilor[67].

6. Cu toate acestea, atât locuitorilor din Nicomidia, cât şi celor din alte oraşe, care mi-au prezentat cu multă insistenţă şi ei o cerere similară, ca adică niciun creştin să nu mai locuiască în acele oraşe, m-am văzut nevoit să le dau un răspuns prietenesc, pentru că şi împăraţii anteriori au avut aceeaşi atitudine şi pentru că zeilor înşişi, prin puterea cărora trăiesc toţi oamenii şi cu ajutorul cărora se păstrează rânduiala treburilor publice, le făcea plăcere ca eu să confirm o astfel de cerere pe care oraşele au prezentat-o în folosul cultului divinităţilor lor.

7. Aşadar, cu toate că şi mai înainte ţi s-a scris adeseori Devoţiunii Tale şi, probabil, chiar prin dispoziţii speciale ţi s-a ordonat să nu te porţi aspru cu cetăţenii care ar dori să-şi ţină astfel de obiceiuri[68], ci să-i tratezi cu îngăduinţă şi cu moderaţie, încât să nu aibă de suferit nici din partea «beneficiarilor»[69] şi nici a oricui altcuiva niciun fel de excese sau stoarceri de bani[70], am găsit deci cu cale să reamintesc Fermităţii Tale şi prin prezentele scrisori că mai degrabă prin cuvinte şi îndemnuri linguşitoare vei izbuti să-i determini pe provincialii noştri să recunoască cultul zeilor.

8. Prin urmare, dacă cineva din propria lui alegere crede că trebuie să se recunoască cultul zeilor, atunci se cade să îl aprobi. Dar, dacă unii vor să-şi urmeze propriul lor cult, lasă-i la libera lor alegere[71].

9. De aceea, Devoţiunea Ta eşti obligat să respecţi ceea ce ţi s-a ordonat, şi anume ca nimănui să nu-i fie îngăduit a-i supăra pe provincialii noştri cu diverse vexaţiuni sau cu stoarceri de bani, ci, după cum am spus-o mai înainte, se cuvine să-i rechemăm la libertatea cultului pe provincialii noştri mai degrabă prin îndemnuri şi cuvinte frumoase. De aceea, pentru ca ordinul nostru de faţă să ajungă la cunoştinţa tuturor provincialilor noştri, vei fi obligat să publici ceea ce ţi s-a poruncit printr-o ordonanţă pe care o vei afişa".

[67] Aici Maximin e de rea credinţă. În realitate, el n-a lăsat la „propria alegere", ci a făcut tot ce a putut pentru a relua persecuţia.
[68] E vorba de creştini.
[69] „Beneficiarii" erau soldaţi afectaţi serviciului de poliţie.
[70] Σεισμούς, lat. *concussiones*, scoaterea de bani prin ameninţări, stoarceri fiscale.
[71] În sfârşit, o exprimare clară, tranşantă. Eusebiu înţelege exact că Maximin acceptă cultul creştin numai silit de împrejurări.

10. Procedând Maximin astfel, nu după simțământul său, ci constrâns oarecum de necesitate, el nu lucra nici veridic și nici demn de a fi crezut de cineva, întrucât și înainte, după ce acordase o permisiune similară, s-a putut vedea că orientarea lui fusese duplicitară și înșelătoare[72].

11. De aceea, nimeni dintre ai noștri nu mai îndrăznea să mai țină vreo adunare ori să-și manifeste public credința, pentru că nici scrisoarea nu-i îngăduia așa ceva. Ea poruncea doar să nu mai fim ocărâți, în schimb nu ne dădea voie să ne ținem întrunirile, să ne clădim biserici și nici să săvârșim vreo ceremonie dintre cele obișnuite nouă.

12. Cu toate acestea, împărații apărători ai păcii și ai credinței[73] au scris lui Maximin să permită aceste lucruri, și încă au făcut-o către toți supușii, prin edicte și legi. Dar acest preanelegiuit om n-a vrut să îngăduie așa ceva în același mod, până când, silit de judecata dumnezeiască, a fost obligat să se plece, fără voia lui.

X

Biruința împăraților celor iubitori de Dumnezeu

1. Iată ce fel de cauză l-a silit [pe Maximin] să facă așa ceva. El nu era în stare să mai poarte cum s-ar fi cuvenit sarcina grea a cârmuirii, ci, neavând experiența cumpătării și a înțelepciunii care se cer unui împărat, conducea treburile fără judecată, exaltându-și sufletul în chip nemăsurat, până la înfumurarea trufiei. Chiar și față de asociații săi la tron îndrăznea să se creadă mai bun, cu o făloșenie obraznică, declarându-se primul[74] în privința onorurilor, cu toate că toți ceilalți îl întreceau în toate: prin naștere, formație, educație, ca demnitate și inteligență, dar mai ales prin cele mai bune dintre virtuți: prin înțelepciune și evlavia față de adevăratul Dumnezeu.

2. Întrucât ducea delirul până la nebunie, el a călcat învoiala pe care o încheiase cu Licinius și a pornit împotriva lui un război

[72] Adică fățarnică, de duplicitate, după cum o și afirmă autorul.

[73] În prima redactare erau menționate aici numele lui Constantin și cel al lui Licinius, dar la celelalte redactări ele au dispărut.

[74] Fiind înălțat la demnitatea de *caesar* înaintea lui Constantin și Licinius, Maximin Daia se considera îndreptățit să pretindă primul rang înaintea lor.

crunt[75]. Apoi, în scurtă vreme, răsturnă totul, tulbură fiecare oraş şi, după ce a strâns o armată de nenumărate mii de oameni, a ieşit din nou la luptă cu ostaşii rânduiţi în linie de bătaie împotriva lui Licinius. Sufletul lui era exaltat de nădejdile pe care şi le punea în demonii socotiţi de el zei şi în marele număr al soldaţilor săi îmbrăcaţi în zale[76].

3. Dar în mijlocul luptei el s-a văzut lipsit de ocrotirea dumnezeiască: pornind de la singurul şi unicul Dumnezeu al lumii, biruinţa a fost câştigată de împăratul de atunci[77].

4. Mai întâi, Maximin a pierdut legiunile de hopliţi în care-şi pusese nădejdea, după aceea l-au părăsit regimentele de gardă, lăsându-l descoperit şi trecând de partea învingătorului. Nenorocitul îşi lepădă cât mai repede însemnele imperiale, care nu i se cuveneau, apoi în chip laş, fără nobleţe şi fără bărbăţie îşi pierdu urma prin mulţime, fugi ascunzându-se un timp în câmp, apoi în nişte sate, abia scăpând astfel din mâinile duşmanilor[78]. De teama că nu va scăpa cu viaţă, el alerga încoace şi încolo, dovedind prin acest fapt că întru totul demne de crezare şi veridice sunt prorociile dumnezeieşti în care se spune: 5. „Nu se mântuieşte împăratul cu oştire multă şi uriaşul nu se va mântui cu mulţimea tăriei lui. Mincinos este calul spre scăpare şi cu mulţimea puterii lui nu te va izbăvi. Iată ochii Domnului spre cei care se tem de Dânsul, spre cei care nădăjduiesc în mila Lui, ca să izbăvească de moarte sufletele lor"[79].

6. Şi astfel, plin de ruşine, s-a întors tiranul în ţinuturile sale. Mai întâi s-a umplut de o furie proprie unui nebun împotriva numeroşilor preoţi şi proroci ai zeilor pe care-i admirase altădată şi ale căror oracole îl împinseseră să declare război, socotindu-i acum şarlatani, înşelători şi, mai presus de toate, trădători faţă de

---

[75] În primăvara anului 313 Maximin l-a atacat pe Licinius, dar la 30 aprilie acelaşi an el a fost învins în lupta de la Tzurulos (Tzirallum sau Campus Ergenus în perioada romană) în Tracia. Armata lui Maximin număra 70.000 de oameni, cea a lui Licinius, 30.000. <După LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum*, XLVI, victoria lui Licinius în acea bătălie s-ar fi datorat unei rugăciuni ce-i fusese dictată de un înger şi pe care soldaţii săi fuseseră puşi s-o înveţe înaintea luptei: *Summe Deus, te rogamus, sancte Deus, te rogamus...*, conţinutul ei fiind acceptat atât de păgâni, cât şi de creştini. Vezi şi Nicolae BĂNESCU, *Istoria Imperiului Bizantin*, vol. I (313-610), Ed. Anastasia, Bucureşti, 2000, pp. 56-57.>

[76] *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viaţa lui Constantin*, I, LVIII.

[77] În primele ediţii figura aici numele lui Licinius, care a fost apoi înlocuit cu sintagma: „împăratul de atunci".

[78] *Cf.* EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viaţa lui Constantin*, I, LVIII.

[79] *Psalmul* 32, 16-18.

mântuirea lui, fapt pentru care i-a și omorât. După aceea a adus mărire Dumnezeului creștinilor și a rânduit în favoarea libertății lor o lege completă și foarte amănunțită, iar apoi, fără să mai stea la îndoială, și-a sfârșit viața în chip jalnic[80]. Legea pe care el a promulgat-o are următorul cuprins:

Copia traducerii ordonanței date de tiranul Maximin în favoarea creștinilor, tradusă din latinește în grecește[81]

7. „Împăratul singur stăpânitor Cezar Gaius Valerius Maximin, învingător al germanilor și al sarmaților, pios, fericit, neînvins, august.

În tot chipul și neîntrerupt am vegheat eficient pentru lucrurile utile provincialilor noștri și am dorit să le oferim bunuri care să le fie cele mai potrivite, să asigure avantajul tuturor și toate câte sunt spre folosul și interesul general al lor, precum și cele care se potrivesc folosului comunității, fiind conforme cu modul de gândire al fiecăruia [dintre membrii acesteia]. Acestea sunt lucruri pe care nu există nimeni să nu le cunoască, dar credem că fiecare om care ține la fapte știe că lucrul pe care-l spunem noi este adevărat.

8. Când, așadar, acum câtva timp am luat cunoștință că, sub pretextul poruncii preadivinilor împărați Dioclețian și Maximian, părinții noștri, prin care se interziceau adunările creștinilor, s-au săvârșit multe strâmtorări și confiscări de către *officiales*[82] și prin urmare aceste bântuieli se întindeau și asupra provincialilor noștri, pentru care cu cea mai mare râvnă ne străduim să le arătăm purtarea de grijă cuvenită și ale căror bunuri personale au fost distruse, am adresat drept aceea, în anul trecut, către guvernatorii provinciilor un rescript, în care am legiferat că, dacă cineva vrea să urmeze cutare obicei sau cutare credință religioasă, să nu i se pună nicio oprelişte în a-și împlini dorința și să nu fie împiedicat, nici îndepărtat de nimeni, și că toți să aibă facilitatea de a face ce vor fără nicio teamă sau bănuială[83].

9. Dar nici aceea nu ne-a putut rămâne ascuns, că unii dintre judecători au călcat cele poruncite de noi și din pricina lor unii

[80] A luat otravă. *Cf.* LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum*, XLIX.

[81] Necunoscută lui Lactantius. Cu toate acestea, nu există argumente decisive pentru a i se contesta autenticitatea.

[82] Dregători publici, șefi de instituții.

[83] Se face aluzie la actul de la capitolul IX[a] de mai sus (Către Sabinus).

supuşi au pus la îndoială dispoziţiile noastre şi nu s-au dus decât cu multă şovăială la slujbele religioase care le erau pe plac[84].

10. Deci, pentru ca de-acum încolo să se înlăture orice bănuială şi orice îndoială care trezeşte teama, am hotărât prin lege să publicăm acest edict, pentru a fi limpede pentru toţi că e îngăduit celor care vor să îmbrăţişeze această sectă sau religie, în virtutea învoirii noastre de acum, să facă aşa cum va vrea fiecare sau cum îi place fiecăruia, să se apropie astfel de această religie pe care a ales s-o practice. Tot astfel să li se îngăduie să-şi clădească şi bisericile lor proprii[85].

11. Iar pentru ca favoarea noastră să fie şi mai mare, am considerat potrivit să legiferăm şi aceea că, dacă, dintre casele sau terenurile de care s-a aflat că aparţinuseră pe bună dreptate creştinilor, unele au căzut – în urma poruncii date de părinţii noştri – în posesia fiscului ori au fost luate de vreun oraş, indiferent dacă ele au fost vândute sau donate cuiva, poruncim ca toate să fie redate vechiului proprietar de drept, adică creştinilor, pentru ca şi în această privinţă toţi să cunoască pietatea şi purtarea noastră de grijă"[86].

12. Acestea au fost cuvintele tiranului, care au urmat la nici un an de când el afişase pe stâlpi edictele împotriva creştinilor. De către acelaşi om căruia cu puţin timp înainte îi păream nelegiuiţi, atei şi nimicitori ai oricărei vieţi, încât n-aveam voie să locuim nici în oraşe, nici în sate şi nici chiar în pustietăţi, au fost publicate acum ordonanţe şi legiuiri tocmai în favoarea creştinilor. Iar cei care puţin mai înainte erau daţi morţii sub ochii lui, fiind trecuţi prin foc şi sabie ori aruncaţi la fiare ori la păsări, care îndurau tot felul de chinuri, de pedepse şi de ucideri înjositoare, ca nelegiuiţi şi atei, aceşti oameni primesc acum de la acelaşi împărat autorizaţia de a construi biserici. Mai mult, tiranul mărturiseşte el însuşi că aceşti oameni mai au şi anumite drepturi!

---

[84] A se vedea mai sus: Cartea IX, IX[a], 11.

[85] În original: κυριακά. <Acest termen explică etimologic germanul *Kirche*, iar sub raport istoric se ştie că goţii se aflau la momentul acela la nord de Dunăre, de unde au trecut ulterior şi la sud de marele fluviu, îndreptându-se mai târziu spre Italia şi Spania>.

[86] Ca şi „Edictul de la Mediolanum", nici acest rescript nu ordonă să se restituie creştinilor şi bunurile confiscate, ci numai cele vândute sau donate. <Textul acestei ordonanţe a lui Maximin Daia (mort în august 313, după înfrângerea suferită la Campus Ergenus, în confruntarea cu Licinius), este reprodus şi în studiul lui A. MARINESCU, „Edictul de la Mediolanum", în: *Cruce şi misiune*, vol. I, pp. 135-136. Rescriptul era un fel de adaptare a „Edictului de la Mediolanum">

13. Dar, după ce a făcut o asemenea mărturisire, ca și cum ar fi primit o răsplată pentru toate acestea, suferind poate mai puțin decât s-ar fi cuvenit, tiranul moare ca lovit de un bici al lui Dumnezeu[87] în a doua confruntare a războiului.

14. Și felul morții nu i-a fost ca acela care însoțea moartea generalilor, care, luptând curajos pentru virtute și pentru cei care le sunt dragi, sfârșesc de obicei vitejește pe câmpul de luptă, ci a pătimit mai curând o pedeapsă, așa cum se cuvine unui luptător nelegiuit împotriva lui Dumnezeu. Căci, pe când trupele sale luptau încă pentru el pe câmpul de bătaie, el stătea ascuns în palat. De aceea, lovit pe neașteptate de biciul lui Dumnezeu peste întreg trupul, el s-a prăbușit căzând cu fața în jos, după dureri și suferințe îngrozitoare. A murit lihnit de foame și carnea de pe tot trupul a fost mistuită de un foc nevăzut, trimis de Dumnezeu. Dispăruse de pe el orice urmă a vechii sale înfățișări, nemairămânând din el decât oase uscate, ceva ce seamănă cu un chip de om rămas numai schelet în urma îndelungatei suferințe. Cei din jurul său nu vedeau din trupul lui altceva decât un mormânt al sufletului ascuns deja în cadavrul aflat în stare aproape de dispariție completă.

15. Fierbințeala ce venea din adâncul măduvei îl aprinsese și mai mult, ochii îi ieșiră din cap, stând parcă să cadă din orbite, așa încât puteai zice că orbise cu totul. Abia respirând și mărturisindu-și credința în Domnul, el își chema în ajutor moartea. În sfârșit, după ce a recunoscut că pe bună dreptate suferă aceste chinuri din pricina nelegiuirilor săvârșite împotriva lui Hristos, și-a dat sufletul[88].

XI
Nimicirea definitivă a dușmanilor credinței

1. Sfârșindu-se în acest chip Maximin, ultimul dintre dușmanii credinței și care s-a dovedit și cel mai rău dintre toți, prin harul

[87] Expresie similară folosită și cu ocazia morții lui Irod (Cartea I, VIII, 5). Descrierea de aici a morții lui Maximin seamănă însă destul de mult cu aceea a morții lui Galerius (vezi *supra*, Cartea VIII, XVI, 4).

[88] În Tarsul Ciliciei, în august 313. <Zosimos și *Abreviatorul* lui Aurelius Victor vorbesc de o moarte naturală, iar relatarea lui Lactantius (*De mortibus persecutorum*, XLIX) i-a făcut pe unii istorici să admită un *delirium tremens*, cu toate că același autor menționează în chip expres otrăvirea (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 72, n. 15).>

lui Dumnezeu cel Atotputernic bisericile au fost refăcute din temelii și învățătura lui Hristos a început să strălucească spre lauda Dumnezeului a toate și să se bucure de siguranță mai mare decât fusese înainte, în timp ce nelegiuirea dușmanilor credinței era acoperită de cea mai mare rușine și necinste.

2. De fapt, Maximin fusese declarat dușmanul comun al tuturor de către ceilalți cârmuitori, numele său fiind afișat în documente publice ca acela al unui tiran foarte nelegiuit, foarte blestemat și foarte urât de Dumnezeu. Din portretele care fuseseră puse în toate orașele în cinstea lui și a fiilor săi, unele au fost aruncate la pământ și călcate în picioare, iar altele au fost deteriorate, fiind mâzgălite pe față cu o culoare închisă. Tot așa s-a întâmplat și cu statuile turnate cu chipul lui: au fost aruncate jos și zdrobite, fiind, pentru cei care voiau să-l batjocorească și să-l disprețuiască, obiecte de râs și de distracție.

3. Desigur, mai apoi și celorlalți dușmani ai credinței li s-au luat toate onorurile, au fost omorâți toți partizanii lui Maximin, mai ales cei care fuseseră cinstiți de el cu demnități înalte și care, pentru a-l linguși, disprețuiseră cu trufie învățătura noastră.

4. Așa a fost cel pe care-l cinstea, îl respecta și îl socotea cel mai credincios tovarăș al său, Peucetius[89], care fusese consul în două-trei legislaturi, fiind așezat de el ministru de finanțe; la fel Culcianus[90], care urcase toate treptele celor mai înalte dregătorii ale statului și care s-a făcut vestit prin vărsarea de sânge a mii de creștini în Egipt, precum și încă mulți alții, prin care se întărise și sporise mai cu seamă tirania lui Maximin.

5. Justiția l-a chemat și pe Theoteknos[91], căci ea nicicum n-a putut uita nenorocirile aduse de el pe capul creștinilor. După ce ridicase în Antiohia idolul acela, își închipuia că de-acum va trăi liniștit, mai ales că fusese investit de Maximin cu înalta dregătorie [de guvernator].

---

[89] El pare a fi fost șeful serviciului financiar suprem <(*magister summarum rationum*), întrucât numele nu-i apare în listele consulare. Rufin îi spune Peucedius (*apud* EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 73, n. 2).>

[90] Prefect al Egiptului, între 303-305. <Numit Quintianus de către Rufin, Culcianus apare adeseori în *Pătimirile* martirilor (*cf.* H. DELEHAYE, *Les martyrs d'Egypte*, p. 27 și urm.). SFÂNTUL EPIFANIE DIN SALAMINA, *Adversus haereses*, LXVII, crede că acesta ar fi fost prefect de Thebaida în același timp în care Hierocles era prefect al Egiptului, sincronism care lui G. Bardy (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 74, n. 3) îi pare foarte puțin probabil.>

[91] Theoteknos a fost cel care l-a îndemnat pe Galerius să-i persecute pe creștini. *Cf.* mai sus Cartea IX, II-III.

6. Dar, venind Licinius în orașul Antiohia, întreprinzând o anchetă a vrăjitorilor, i-a supus la cazne pe prorocii și preoții noului idol ca să afle prin ce meșteșugiri născociseră înșelăciunile. Întrucât n-au mai putut să ascundă faptul, din pricina chinurilor la care erau supuși, ei au recunoscut că tot misterul era în fond o înșelăciune pusă la cale de viclenia lui Theoteknos. Licinius le-a dat fiecăruia pedeapsa pe care o meritau: în primul rând, l-a dat morții pe Theoteknos însuși, după aceea pe tovarășii săi de magie, după foarte grele torturi.

7. Tuturor acestora le-au fost adăugați și fiii lui Maximin, pe care el îi făcuse deja părtași la demnitatea împărătească, făcându-i și colegi cu el în inscripții și reprezentări[92]. În sfârșit, și rudele tiranului, care se îngâmfaseră înainte cu acest lucru și se încumetaseră să asuprească și ei pe oricine, au suferit și ele același fel de pedeapsă ca și cei de care am amintit, împreună cu cea mai mare dezonoare, căci se vedea că înainte ei nu primiseră educație, nu cunoscuseră și nici nu înțeleseseră îndemnul Sfintei Scripturi, care spune: 8. „Nu vă încredeți în cei puternici, în fiii oamenilor, în care nu este izbăvire. Ieși-va duhul lor și se vor întoarce în pământ. În ziua aceea vor pieri toate gândurile lor"[93].

(Slavă lui Dumnezeu pentru toate, Atotputernicului și Împăratului a toate, îndeosebi Mântuitorului și Răscumpărătorului sufletelor noastre, Iisus Hristos, prin Care ne rugăm fără încetare ca darurile păcii să fie păzite trainice și neclintite de tulburările din afară și dinăuntru.)[94]

După ce nelegiuiții au fost stârpiți, părțile imperiului care le aparțineau au fost conduse cu tărie și fără împotrivire de cei doi: Constantin și Licinius. Ei au curățit mai întâi lumea întreagă de ura față de Dumnezeu, mai apoi și-au dovedit, printre bunurile a căror administrare le fusese în chip înțelept încredințată de Dumnezeu, evlavia și recunoștința față de divinitate, prin legiuirea pe care au dat-o în folosul creștinilor[95].

---

[92] *Cf.* LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum*, L.

[93] *Psalmul* 145, 3-4.

[94] Această doxologie din paranteză e pusă la începutul Cărții a X-a în unele variante – în manuscrisele cele mai răspândite de altfel. Poate era un semn că întreaga *Istorie* se termina la finele Cărții a IX-a, astfel încât ceea ce urmează în Cartea a X-a să fie socotit ca anexă documentară. Dar se vede că mai târziu, la o a doua redactare, Eusebiu se va fi gândit să lase posterității cuvântarea ținută la consacrarea bisericii din Tyr. Numai că și de astă dată doxologia apare și la începutul Cărții a X-a, ceea ce dovedește clar remanierea scrierii sale.

[95] Adaosul ultim (după doxologie) făcea parte din prima redactare, dar la o a doua revizuire va fi fost suprimat, împreună cu pasajele laudative la adresa lui Licinius.

CARTEA A ZECEA

I

Despre pacea pe care ne-a acordat-o Dumnezeu

1. Slavă lui Dumnezeu pentru toate, Atotputernicului și Împăratului a toate, îndeosebi Mântuitorului și Răscumpărătorului sufletelor noastre, Iisus Hristos, prin Care ne rugăm fără încetare ca darurile păcii să fie păzite trainice și neclintite de tulburările din afară și dinăuntru[1].

2. Împreună cu rugăciunile făcute, iată, am adăugat la cele dinainte și cea de-a zecea carte de *Istorie bisericească*, pe care ți-o dedic tot ție, preasfântul meu Paulin[2], proclamând că tu ești, ca să spun așa, pecetea întregii lucrări.

3. Pe bună dreptate vom rândui aici, într-un „număr desăvârșit"[3], această cuvântare sărbătorească despre reînnoirea bisericilor, dând oarecum ascultare Duhului Sfânt, Care zice: „Cântați Domnului cântare nouă, că lucruri minunate a făcut Domnul. Mântuitu-l-a pe el dreapta Lui și brațul cel sfânt al Lui. Cunoscută a făcut Domnul mântuirea Sa; înaintea neamurilor a descoperit dreptatea Sa"[4].

4. Pornind de la această prorocie, să cântăm, dar, „cântare nouă" pentru vremile de acum, întrucât, după spectacolele și istorisirile îngrozitoare și întunecate de până acum, am fost socotiți

---

[1] A se vedea penultima notă din Cartea a IX-a.

[2] Nu se știe sigur între ce ani a păstorit Paulin ca episcop de Tyr. În cuvântarea de la târnosirea bisericii din Tyr, Eusebiu nu precizează nici dacă Paulin era de față, deși, cum spune Eusebiu chiar de la început, lui i-o dedică. În 331, când Eustațiu de Antiohia a fost depus din scaun, în locul lui a fost ales Paulin, care însă după șase luni moare. Se vede că Paulin este cel care l-a îndemnat pe Eusebiu să compună *Istoria* sa. Despre el, vezi G. BARDY, „Sur Paulin de Tyr", în: *Revue des Sciences Religieuses*, 2 (1922), pp. 35-45.

[3] Despre simbolismul numerelor, a se vedea indicele din ORIGEN, *Scrieri alese*, partea a II-a, în *PSB* 7, serie veche. Eusebiu vrea să sublinieze aici semnificația simbolică a numărului Cărții a X-a.

[4] *Psalmul* 97, 1-3.

vrednici să vedem acum și astfel de minuni și să prăznuim astfel de fapte mărețe, pe care mulți oameni cu adevărat drepți și martori ai lui Dumnezeu „au dorit să le vadă pe pământ și nu le-au văzut, să le audă și nu le-au auzit”[5].

5. Dar acești oameni, care ne-au luat-o înainte atât de repede, s-au făcut chiar în ceruri părtași ai unor bunuri cu mult mai înalte, fiind chiar „răpiți în cer”[6], și în Rai au pus mâna[7] pe bucuria dumnezeiască. În schimb, noi recunoaștem că aceste bunuri dumnezeiești sunt cu mult mai de preț decât vredniciile noastre. De aceea suntem cuprinși de mirare pentru marea dărnicie a Celui care ne-a oferit această mare bucurie, Îl preamărim pe bună dreptate din toată puterea sufletului nostru, mărturisind adevărul prorociilor care ziceau: „Veniți și vedeți lucrurile lui Dumnezeu, minunile pe care le-a pus Domnul pe pământ. Va pune capăt războaielor până la marginea pământului, arcul va sfărâma și va frânge arma, iar pavezele în foc le va arde”[8]. Să ne bucurăm, dar, de aceste minuni de care ne-am împărtășit, iar noi să ne urmăm mai departe cursul lucrării.

7. În chipul arătat a fost nimicit întregul neam al dușmanilor lui Dumnezeu și a dispărut dintr-odată de la fața oamenilor, în așa fel încât iarăși s-a împlinit cuvântul dumnezeiesc, care spune: „Văzut-am pe cel necredincios fălindu-se ca cedrii Libanului și am trecut și iată nu era și l-am căutat pe el și nu s-a aflat locul lui”[9]. 8. De-acum peste Bisericile lui Hristos de pe întreg pământul strălucea o zi senină și luminoasă, care nu se mai arăta umbrită de niciun nor, încât până și pe cei din afara confreriei noastre[10] nimic nu-i mai împiedica să se bucure, dacă nu în mod egal de binecuvântările dăruite nouă de Dumnezeu, măcar de emanația și împărtășirea din ele[11].

[5] *Matei* 13, 17.
[6] *Cf. 2 Corinteni* 12, 2-4.
[7] *Cf. Matei* 11, 12.
[8] *Psalmul* 45, 8-9.
[9] *Psalmul* 36, 35-36.
[10] Termenul θίασος era folosit mai ales în limbaj păgân pentru a desemna o asociație religioasă, gnostică chiar. Așa îl folosește CLEMENT ALEXANDRINUL, *Protrepticul*, 12; SFÂNTUL VASILE CEL MARE, *Omilia* 12, 2. Vezi și G.W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford University Press, Oxford, 1961, *s.v.* θίασος.
[11] Aluzie la Edictul de la Mediolanum, care a dat libertate egală tuturor, atât creștinilor, cât și iudeilor și păgânilor.

II
Reînnoirea bisericilor

1. Aşadar, toţi oamenii erau de-acum liberi de asuprirea tiranilor şi mântuiţi de relele de mai înainte, recunoscând unul într-un fel, altul în alt fel ca singur Dumnezeu adevărat pe Cel care-i apărase pe oamenii evlavioşi. Îndeosebi pentru noi, care ne pusesem nădejdi în Hristosul lui Dumnezeu, o bucurie de nespus şi o fericire dumnezeiască străluceau de-acum pentru toţi în toate edificiile care fuseseră dărâmate de fărădelegile tiranilor şi care parcă reînviau acum după o lungă şi nimicitoare pustiire. Căci am văzut cum se ridicau din nou lăcaşurile de cult până la o înălţime infinită şi primind o strălucire mult mai mare decât a celor distruse odinioară[12].

2. Dar şi împăraţii de rang mai înalt[13] întăreau, sporeau din ce în ce mai mult pentru noi, prin legiuiri repetate în favoarea creştinilor, marele dar cu care Dumnezeu ne blagoslovea. În acelaşi timp, episcopii primeau şi ei, în chip personal şi curent, diplome împărăteşti, onoruri şi donaţii băneşti. Şi n-ar fi nepotrivit ca în decursul acestei istorisiri să nu înşirăm după cuviinţă, la timpul cuvenit, ca pe un stâlp sfânt, câteva dintre textele acestor documente[14] traduse din latină în greacă, menite să se păstreze în amintirea tuturor celor care vor veni după noi.

III
Târnosiri de biserici prin toate localităţile

1. În afară de aceasta, ne-a mai fost hărăzit să vedem o privelişte plăcută şi dorită de toţi: praznice de întemeieri de biserici prin toate oraşele, precum şi târnosiri ale lăcaşurilor nou construite, adunări ale episcopilor întruniţi cu acest scop, reuniuni între credincioşi de departe şi de pretutindeni, apropieri sufleteşti de la popor la

[12] O dovadă că existau biserici mărețe și cu mult înainte de persecuția lui Diocleţian.

[13] E vorba de Constantin şi Licinius.

[14] E vorba de legiuirile prin care Bisericii i s-au acordat o serie de privilegii bine cunoscute. *Cf.* A. Piganiol (ed.), *Histoire Romaine*, IV, 2: *L'empire chretien (325-395)*, Les Presses Universitaires, Paris, 1947.

popor, unirea mădularelor trupului lui Hristos[15] într-o armonie desăvârșită a celor întruniți.

2. Potrivit unei vestiri proroceşti, care anunța viitorul în chip tainic, se uneau acum os lângă os, încheietură lângă încheietură, împlinindu-se astfel aidoma ceea ce prorocul spusese prin cuvinte învăluite[16].

3. O singură putere a Duhului dumnezeiesc trecea prin toate mădularele, un singur suflet pentru toţi, una şi aceeaşi ardoare a credinței, un singur imn de preamărire a lui Dumnezeu. Da, într-adevăr, perfecte erau slujbele săvârşite de căpetenii[le Bisericii], ca şi de preoți, rânduieli demne de Dumnezeu ale Bisericii, manifestate când prin cântări de psalmi şi prin audierea cuvintelor pe care Dumnezeu ni le-a transmis, când prin săvârșirea Liturghiilor tainice şi dumnezeieşti, care sunt toate simboluri negrăite ale Pătimirilor Mântuitorului[17].

4. Toţi la un loc, de toate vârstele, bărbaţi şi femei, cu toată forța cugetului, cu mintea şi cu inima înviorați, Îl preamăreau pe Dumnezeu[18], autorul bunătăților, prin rugăciuni şi mulțumiri şi fiecare din căpeteniile care se aflau de față rostea cuvinte de preamărire, fiecare după cât putea, în cinstea praznicului.

IV

Cuvânt de preamărire pentru fericita schimbare a lucrurilor

1. La un moment dat, un om de o vrednicie oarecare[19], având asupra lui o cuvântare întocmită de el, păşind în mijlocul mulțimii

[15] *Cf. Romani* 12, 5; *1 Corinteni* 12, 12.
[16] *Cf. Iezechiel* 37, 7.
[17] <Despre limbajul folosit de Eusebiu, referitor la misterele creştine, vezi şi Franz CUMONT, *Lux perpetua*, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1949, pp. 205-274 (*apud* EUSEBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 80, n. 3).>
[18] *Cf. Psalmul* 148, 11-13.
[19] Acest „om de o vrednicie oarecare" e Eusebiu însuşi, care a venit să participe la târnosirea bisericii din Tyr, ridicată curând după ce Licinius l-a biruit pe Maximin, deci prin 314. Târnosirea va fi avut loc prin 318, dacă ținem seama că începând din 319 Licinius porneşte persecuţia creştinilor (*cf.* A. VON HARNACK, *Die Chronologie...*, vol. II, p. 108). <În acest discurs, Eusebiu „îi uneşte pe cei doi împărați [Constantin şi Licinius] într-o laudă comună" (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 81, n. 1).>

aflate într-o biserică plină, între alții și mulți păstori, care plecau urechea în liniște și bună rânduială, adresându-se unui episcop cu totul deosebit și îndrăgit de Dumnezeu, prin grija căruia fusese clădită biserica din Tyr, cea mai frumoasă din câte erau în Fenicia, a rostit următoarele cuvinte:

Panegiric adresat lui Paulin, episcopul Tyrului, în legătură cu reconstruirea bisericilor creștine

2. „O voi, iubitorilor de Dumnezeu preoți, îmbrăcați în odăjdiile cele sfinte, împodobiți cu cununa cerească a măririi, unși cu ungerea cea dumnezeiască[20], purtând îmbrăcămintea preoțească a Duhului Sfânt, și tu, podoabă tânără a lăcașului sfânt al lui Dumnezeu, dăruit de Domnul cu o venerabilă înțelepciune, tu care te-ai distins cu fapte mărețe și cu lucrări de o virtute înnoitoare și plină de strălucire, tu căruia Dumnezeu Însuși, Cel care cuprinde lumea întreagă, ți-a dăruit acest dar ales de a ridica și a reînnoi pe pământ locașul Lui pentru Hristosul Lui, Cuvântul, Fiul cel Unul-Născut și cel întâi născut, și pentru sfânta și iubita Lui Mireasă, 3. pe tine te-am putea numi ori un Bețaleel[21], ziditor al unui nou cort dumnezeiesc, sau chiar un Solomon[22], rege al noului Ierusalim cu mult mai presus decât cel vechi, sau chiar un nou Zorobabel[23], care aduce o mărire cu mult mai mare decât cea a templului dintâi al lui Dumnezeu!

4. Dar și voi, o miei ai turmei sfinte a lui Hristos, cămin al bunelor învățături, școală a înțelepciunii, amvon al venerației dumnezeiești și loc de ascultare iubit de Dumnezeu!

5. Din citirile în Sfânta Scriptură ne-am dat seama încă de demult de minunatele semne ale lui Dumnezeu și de binefacerile minunilor săvârșite de Domnul față de oameni; de aceea se cuvenea ca, fiind astfel educați, să înălțăm imnuri și cântări de laudă lui Dumnezeu, spunând: «Dumnezeule, cu urechile noastre am auzit, părinții noștri ne-au spus nouă lucrul pe care l-ai făcut în zilele lor, în zilele cele de demult»[24].

---

[20] Aluzie la rânduielile tipiconale de târnosire a bisericii.

[21] *Cf. Ieșirea* 31, 2.

[22] *Cf. 3 Regi* 6-7.

[23] *Cf. 1 Ezdra* 6, 16-22.

[24] *Psalmul* 43, 1-2.

6. Dar azi nu cunoaştem numai din auzite şi din mulţimea cuvintelor mâna cerească şi «braţul cel înalt»[25] al Dumnezeului nostru cel atotbun şi împăratul tuturor, ci – ca să zic aşa – din fapte, prin vederea cu ochii noştri, remarcând cât de drepte şi de adevărate sunt lucrurile de altădată transmise nouă spre aducere aminte; de aceea putem cânta pentru a doua oară cântarea de biruinţă, strigând cu glas tare şi zicând: «Precum am auzit, aşa am şi văzut, în cetatea Domnului puterilor, în cetatea Dumnezeului nostru»[26].

7. Şi despre care cetate poate fi aici vorba, dacă nu despre cea de curând ridicată şi zidită de Dumnezeu? «Ea este Biserica Dumnezeului celui viu, stâlp şi temelie a adevărului»[27], despre care ne vesteşte şi un alt cuvânt al Domnului: «Lucruri slăvite s-au grăit despre tine, cetate a lui Dumnezeu»[28]. Prin ea Dumnezeul tuturor bunătăţilor ne-a strâns în acest oraş prin harul Celui Unul-Născut; drept aceea, fiecare dintre cei chemaţi să cânte şi chiar să strige: «Veselitu-m-am de cei care mi-au spus mie: 'În casa Domnului vom merge'»[29]; şi iarăşi: «Doamne, iubit-am bunăcuviinţa casei Tale şi locul de sălăşluire a slavei Tale!»[30]

8. Şi să nu rostească fiecare doar pentru sine, ci să-L cinstim şi să-L binecuvântăm toţi împreună într-un singur cuget şi cu un singur suflet zicând: «Mare este Domnul şi lăudat foarte în cetatea Dumnezeului nostru, în muntele cel sfânt al Lui»[31]. Căci El este cu adevărat mare şi «mare este casa lui Dumnezeu, înaltă şi nemăsurată»[32], «cu frumuseţea mai mult decât fiii oamenilor»[33]. Mare este Domnul, «singurul Care face minuni»[34]. Mare e Domnul, «Cel care a făcut lucruri mari şi nepătrunse, slăvite şi minunate, cărora nu este număr»[35]. Mare este Cel care «schimbă vremile şi anii, dă jos pe împăraţi şi îi pune»[36], «Cel care scoate din pulbere

---

[25] *Psalmul* 135, 12.
[26] *Psalmul* 47, 7.
[27] *1 Timotei* 3, 15.
[28] *Psalmul* 86, 2.
[29] *Psalmul* 121, 1.
[30] *Psalmul* 25, 8.
[31] *Psalmul* 47, 1.
[32] *Baruh* 3, 24-25.
[33] *Psalmul* 44, 3.
[34] *Psalmul* 71, 19.
[35] *Iov* 9, 10.
[36] *Daniel* 2, 21.

pe cel sărac și ridică din gunoi pe cel sărman»[37], «coborât-a pe cei puternici de pe scaune și a înălțat pe cei smeriți, pe cei flămânzi i-a umplut de bunătăți»[38] și «a sfărâmat brațul celor mândri»[39].

9. El n-a adeverit numai pentru credincioși amintirea vechilor istorii, ci și pentru necredincioși, El, făcătorul de minuni, săvârșitorul marilor fapte, Stăpânul a toate, Creatorul lumii întregi, Atotputernicul, Atotbunul, unicul și singurul Dumnezeu, Căruia se cuvine să-I «cântăm cântare nouă»[40], răspunzându-i cu: «Singurul care face minuni, că în veac e mila Lui, că a bătut împărați mari și a omorât împărați tari, că în veac e mila Lui. Că în smerenia noastră Și-a adus aminte de noi Domnul și ne-a izbăvit de vrăjmașii noștri!»[41]

10. Să nu încetăm, așadar, să-L preamărim pe Tatăl a toate! Dar și pe cel de-al doilea Pricinuitor al bunătăților[42] și Care ne introduce în cunoașterea lui Dumnezeu, Dascălul religiei celei adevărate, nimicitorul nelegiuiților și omorâtorul tiranilor, pe Iisus, Îndreptătorul vieții și Mântuitorul nostru, al celor cândva deznădăjduiți, al Cărui nume să-l avem mereu pe buzele noastre și pe El să-L cinstim!

11. Căci, într-adevăr, numai El, Fiul cu totul unic și atotbun al Tatălui preabun, în acord cu iubirea de oameni a Tatălui, a luat asupră-Și, de bunăvoie și cu toată ardoarea, firea noastră, a celor care eram cufundați în stricăciunea de jos. Întocmai ca cel mai bun dintre medici[43], care de dragul mântuirii bolnavilor «cercetează situații rele, se atinge de părți scârboase, căci din pricina durerilor altuia simte și el însuși dureri»[44], ne-a mântuit pe cei care nu eram

---

[37] *Psalmul* 112, 7.

[38] *Luca* 1. 52-53.

[39] *Iov* 38, 15 (după *Septuaginta*).

[40] *Psalmul* 97, 1.

[41] *Psalmul* 135, 4, 17-18, 23-24.

[42] Varianta siriacă a eliminat numeralul „al doilea", spre a disculpa pe autor de subordinaționism, <adăugând în schimb explicația că acest „Pricinuitor al bunătăților" este „Însuși Cuvântul lui Dumnezeu, Creatorul a toate" (Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 84, n. 24).>

[43] <Despre calitatea de medic atribuită lui Iisus, vezi A. von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung...*, vol. I, pp. 129-150 (*apud* Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 84, n. 25).>

[44] Hipocrate, *De naturis*, I, VI, în: Hippocrate, *Œuvres complètes*, Émile Littré (ed.), Association médicale d'Action culturelle et artistique, Paris, 1979, p. 90 (citat după Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 84).

numai bolnavi și plini de răni îngrozitoare și de abcese purulente, ci zăceam de-acum chiar printre morți, ne-a mântuit prin El Însuși din prăpastia morții, pentru că nimeni altul dintre cei care sunt în cer n-avea putere destulă ca fără nicio vătămare să ne aducă mântuirea din atâtea rele.

12. Căci numai El a atins stricăciunea grelelor noastre neputințe, singur El suportând muncile noastre, singur El luând asupră-Și durerile noastre și povara fărădelegilor noastre[45], singur El ridicându-ne pe când eram nu doar pe jumătate morți, ci aproape cu totul stricați și rău mirosind în gropi și în morminte; El ne izbăvește, atât odinioară, cât și acum, cu flacăra iubirii Sale de oameni, peste orice așteptări, și ne face părtași la belșugul de bunătăți ale Tatălui Său, El, Dătătorul de viață, Îndrumătorul spre lumină, marele nostru Doctor, Împărat și Domn, Hristosul lui Dumnezeu.

13. Dar, tocmai când întreg neamul omenesc zăcea îngropat într-o noapte întunecoasă și în beznă adâncă din pricina ispitirii nelegiuiților diavoli și a uneltirii duhurilor celor vrăjmașe, atunci S-a arătat El odată pentru totdeauna și a dezlegat multele lanțuri ale nelegiuirilor ca o ceară care se topește când se apropie de foc[46].

14. Și acum, în urma unui asemenea har și a unei asemenea binefaceri, invidia diavolului, dușman al binelui și prieten al răului, aproape că dădea pe dinafară, iar el și-a pus la bătaie împotriva noastră toate puterile sale ucigătoare: asemenea unui câine turbat care se repede cu colții chiar și asupra pietrelor aruncate împotriva lui, arătându-și astfel furia până și împotriva unor lucruri neînsuflețite prin care oamenii vor să se apere de el, așa și-a îndreptat și diavolul sălbatica lui nebunie împotriva pietrelor din lăcașurile noastre de cult și împotriva materiilor neînsuflețite din care sunt constituite casele noastre de rugăciuni, crezând că în felul acesta ne va lipsi de biserici. Apoi a emis groaznice șuierături de șarpe, uneori prin amenințările tiranilor nelegiuiți, iar alteori îngrozindu-ne cu niște decrete pline de blasfemii ale guvernatorilor necredincioși. După aceea a vomitat moartea, amăgind și infectând prin otrăvuri veninoase sufletele pe care le cucerise, aproape omorându-le prin niște jertfe mortale aduse idolilor morți. În sfârșit, în chip tainic a ațâțat împotriva noastră tot soiul de sălbăticiuni și de monștri cu chip de om.

---

[45] *Cf. Isaia* 53, 4-5.
[46] *Cf. Psalmul* 57, 8.

15. Atunci, după destule probe de tărie și de statornicie, de care au dat dovadă cei mai buni luptători ai împărăției Sale, s-a arătat dintr-odată «Îngerul marelui sfat»[47], «Voievodul oștilor Domnului»[48], stârpindu-i și nimicindu-i atât de cumplit pe potrivnici și pe vrăjmași, încât se părea că și numele lor a pierit. În schimb, pe prieteni și pe cei apropiați i-a ridicat dincolo de slavă deasupra tuturor, nu numai a oamenilor, ci chiar și asupra puterilor cerești, a soarelui, a lunii, a astrelor și întregului cer și univers[49].

16. Din acea clipă, lucru ce nu s-a mai văzut, împărații cei mai aleși dintre toți[50], dându-și seama de cinstea pe care au câștigat-o de la El, au început să-i scuipe în față pe idolii cei fără de viață și să calce în picioare obiceiurile nelegiuite ale demonilor[51], disprețuind rătăcirile vechi și obișnuite până atunci și recunoscând pe Hristos ca singur Dumnezeu și Fiu al lui Dumnezeu, Binefăcător de obște al tuturor, deci și al lor, Împărat a toate, Mântuitor, trecut și pe inscripții, înscriindu-I chiar cu litere împărătești, spre o neștearsă aducere aminte, fericitele îndreptări și biruințe asupra celor nelegiuiți, în mijlocul cetății care împărățește peste toate cetățile pământului[52]. Așadar, dintre toți cei care au existat vreodată, singur Iisus Hristos, Mântuitorul nostru, este recunoscut chiar de către cei mai puternici oameni de pe pământ nu numai ca un împărat comun născut din oameni, ci El este venerat și cinstit de ei și ca adevăratul Fiu al Dumnezeului celui peste toate și Dumnezeu El Însuși.

17. Și pe bună dreptate! Căci cine dintre regii care au domnit vreodată a ajuns la atâta desăvârșire, încât numele lui să umple urechile și gura tuturor pământenilor? Și cine a statornicit

---

[47] *Isaia* 9, 5.

[48] *Iosua Navi* 5, 14.

[49] <Cultele orientale și misterele păgâne promiteau și ele inițiaților lor „o nemurire preafericită", precum și „revelarea mijloacelor infailibile pentru salvare", ultima noțiune fiind înlocuită de *mântuire* în creștinism. Păgânismul de la sfârșitul Romei republicane începuse deja să intuiască faptul că după moarte, care însemna „părăsirea închisorii corporale", „sufletele pioase se înalță către spațiile celeste unde se mișcă astrele divine, pentru a merge să trăiască pentru totdeauna în lumina nesfârșită deasupra sferelor înstelate". În felul acesta, „spiritul religios și mistic al Orientului se impusese puțin câte puțin întregii societăți și pregătise popoarele să se reunească în sânul unei Biserici universale" (Franz CUMONT, *Religiile orientale în păgânismul roman*, trad. George Scrima, Ed. Herald, București, 2008, pp. 198-200).>

[50] Constantin și Licinius. <Autorul îi atribuie lui Constantin calitatea de august ca începând de la 25 iulie 306 (când este proclamat împărat de legiunile din Britannia).>

[51] Cum a făcut Maximin însuși.

[52] Roma. Eusebiu se referă probabil la Arcul de triumf al lui Constantin.

vreodată legi atât de bune și înțelepte și a dovedit atâta putere, încât să le facă cunoscute tuturor oamenilor de la o margine a lumii până la cealaltă?

18. Cum a schimbat obiceiurile barbare și sălbatice ale popoarelor neștiutoare prin legiuirile Sale blânde și cele mai prietenești? Cine altul, după ce veacuri întregi a fost ocărât din toate părțile, a mai dovedit o putere atât de supraomenească, încât să înflorească de la zi la zi și să rămână mereu tânăr toată viața?[53]

19. Cine a întemeiat un popor, de care nimeni să nu fi auzit vreodată, dar care să nu fie ascuns în vreun colț de lume, ci să se afle pe tot pământul de sub soare? Cine și-a mai înarmat soldații atât de mult cu armele credinței, încât în lupta împotriva dușmanului sufletele lor să se arate mai tari decât diamantul?

20. Cine dintre regi este atât de puternic, cine își comandă armata și după moarte, câștigând biruințe asupra vrăjmașului și umplând atât la greci, cât și la barbari orice loc, orice sat sau oraș cu atâtea prinoase în palatele împărătești și în lăcașurile dumnezeiești, câte podoabe preafrumoase și ofrande bogate vedem noi în acest lăcaș sfânt? Cu adevărat înălțătoare și mari, în stare de a provoca mirare și admirație sunt aceste daruri, care sunt tot atâtea mărturii ce grăiesc limpede despre puterea împărătească a Mântuitorului nostru, Care și astăzi «a zis și s-au făcut, a poruncit și s-au zidit»[54] – căci, într-adevăr, cine s-ar putea împotrivi voii Împăratului împăraților, Conducătorului conducătorilor, Cuvântului lui Dumnezeu Însuși? Or pentru aceste podoabe ar trebui întocmită o cuvântare specială dacă am vrea să le descriem și să le explicăm pe toate în amănunțime.

21. Dar, oricât de multă și de mare ar fi fost râvna celor care au clădit ori s-au străduit la această lucrare, ea scade în vrednicie înaintea Celui slăvit ca Dumnezeu, când ne gândim mai ales la templul cel viu, care sunteți voi toți, care v-ați făcut «pietre vii»[55] și bine închegate, [templu] zidit pe temelia apostolilor și a prorocilor[56], a

---

[53] Paragrafele 17-18 sunt redate parțial și în EUSEBIU DE CEZAREEA, *Panegiricul lui Constantin*, XVI-XVII.

[54] *Psalmul* 32, 9; 148, 5.

[55] *1 Petru* 2, 5.

[56] A se vedea și cele spuse despre taina Bisericii în *Păstorul lui Herma*, 13, 3; 90, 1, trad. Pr. D. Fecioru, în *PSB* 1, serie veche, pp. 237-301. <Scrierea a fost editată și la Ed. Herald, București, 2007.>

căror piatră din capul unghiului este Hristos[57], pe Care L-au nesocotit[58] nu numai ziditorii acelui locaș vechi, care nu mai există, ci și cei ai zidirii compuse din majoritatea oamenilor și care durează până astăzi, meșteri slabi ai unor lucrări slabe. Or Tatăl a pus la încercare această piatră; și atunci, ca și acum, El L-a pus să fie piatra din capul unghiului pentru această Biserică, în care toți suntem cuprinși, fiindu-ne comună.

22. Așa este deci acest templu viu al unui Dumnezeu viu, care e zidit din noi înșine: mă gândesc la lăcașul cu adevărat mare și vrednic de Dumnezeu, al cărui interior e ascuns și de nepătruns pentru cei mai mulți, sfânt, într-adevăr, și încă atotsfânt, sfânt al sfintelor. Cugetând la acest templu, cine ar îndrăzni să-i exprime întreagă taina? Cine altul s-ar putea coborî să privească la împrejmuirile lui sfinte dacă nu singurul Mare Preot al lumii, singurul Căruia Îi este îngăduit să pătrundă cu privirea în tainele oricărui suflet cugetător?

23. Poate că mai e îngăduit și altuia să ocupe acest al doilea loc [după Hristos], dar numai unuia singur luat dintre oamenii de aceeași slujire, celui care a fost pus căpetenie peste această ceată, pe care singur El, Întâiul și Marele Preot, l-a distins cu al doilea rang preoțesc în această Biserică și care, fiind păstor al cucernicei voastre turme, pe temeiul alegerii și al rânduirii, de către Tatăl a fost încredințat cu conducerea turmei voastre ca slujitor și tălmaci al voii Sale[59]. El e noul Aaron sau Melchisedec, făcut asemenea Fiului lui Dumnezeu[60], rămânând cu noi și fiind păstrat de El pentru mai multă vreme, prin rugile noastre comune ale tuturor.

24. Așadar, numai acestui singur om să îi fie îngăduit, dacă nu cu rang de Întâi și Mare Preot, atunci măcar cu un al doilea rang, să vadă și să cerceteze priveliștea lăuntrică a sufletelor voastre! Căci, după o experiență de mulți ani, el a ajuns să vă cunoască destul de bine pe fiecare dintre voi. Râvna și grija lui v-au îndemnat pe toți în bună rânduială și în doctrina evlaviei; de aceea, mai mult decât toți, el e cel care va putea fi în stare să expună în cuvântări, care-s pe potriva faptelor lui, lucrurile mărețe pe care le-a îndeplinit cu ajutorul puterii dumnezeiești.

---

[57] *Cf. Efeseni* 2, 20.

[58] *Cf. Matei* 21, 42; *Marcu* 12, 10; *Luca* 20, 17; *1 Petru* 2, 7.

[59] Eusebiu se referă aici la episcopul Paulin, a cărui vrednicie e comparată cu vrednicia cea peste fire a Marelui Păstor Hristos.

[60] *Cf. Evrei* 7, 3.

25. Întâiul și Marele nostru Arhiereu spune: «Toate câte [Fiul] Îl vede pe Tatăl că le face, acestea le face și Fiul întocmai»[61]. De aceea și El, ca și cum ar privi cu ochii curați ai minții spre primul Dascăl, tot ce vede pe Acesta făcând, aceea va împlini și el, folosind lucrările Lui ca modele arhetipale, imitând înfățișarea acelora și reproducând în imagini toată asemănarea, câtă e cu putință. Nu se lasă cu nimic în urma lui Bețaleel[62], pe care Dumnezeu l-a umplut de duhul înțelepciunii și al înțelegerii și de toată cunoașterea cea mai deplină în aptitudini și științe, atunci când l-a chemat să fie meșter la zidirea templului după simbolurile modelelor cerești.

26. Astfel, el purta în sufletul său și chipul lui Hristos în întregime, al Cuvântului, al Înțelepciunii și al Luminii. E drept că nu se poate spune în cuvinte cu ce belșug de înțelepciune, înălțare sufletească și cu ce mână darnică și adânc milosârdă, inepuizabilă în resurse, precum și cu ce râvnă deosebită v-ați luat cu toții la întrecere, cu ce mărinimie de donatori v-ați luat la întrecere cu el prin ofrandele făcute, căci nu ați vrut să-i rămâneți deloc înapoi. Se vede că acest om s-a hotărât să ridice un astfel de templu măreț Dumnezeului celui Preaînalt, care să se asemene prin fire cu cel desăvârșit, în măsura în care ceea ce-i văzut se poate asemăna cu ceea ce-i nevăzut.

Mai întâi trebuie să amintim că, prin uneltirile viclene ale unor dușmani, locul acesta – lucru de care se cuvine să vorbim înainte de orice – era acoperit de tot felul de necurății; dar el n-a cedat răutății celor care lucraseră astfel, cu toate că exista posibilitatea ca, între numeroase alte locuri mai bine situate, să se poată alege altul, prin care munca s-ar fi ușurat și greutățile ar fi fost mai puține.

27. Dar păstorul vostru s-a ridicat cel dintâi la lucru. După aceea, prin râvna lui și-a întărit întreg poporul și, adunând parcă într-o mână toate mâinile celorlalți, a strâns laolaltă o singură ceată și a pornit la această primă luptă. Se gândea că tocmai Biserica aceea, care fusese mai mult asaltată de dușmani și care a suferit și de atunci încoace mult, indurând cu noi și mai înainte de noi aceleași persecuții, asemănându-se cu o mamă care și-a pierdut copiii, trebuia să se bucure în mod deosebit de marea dărnicie a Celui Atotbun[63].

---

[61] *Ioan* 5, 19.

[62] *Ieșirea* 31, 1 și urm.; 35, 30 și urm.

[63] Paragrafele 26-27 sunt comparabile cu EUSEBIU DE CEZAREEA, *De vita Constantini*, III, 26.

28. După ce Marele Păstor a reușit să îndepărteze fiarele sălbatice, lupii și tot felul de animale crude și sfâșietoare și dinții leilor - cum zice Scriptura[64] – i-a sfărâmat, a socotit că se cuvine să-și adune din nou fiii la un loc și, purtând dreptatea ca stindard, și-a refăcut din nou stâna turmei, «ca să acopere de rușine pe vrăjmaș și pe pângăritor»[65] și să dejoace planurile nelegiuiților.

29. Și acum nu mai există vrăjmași ai lui Dumnezeu, pentru că nici n-au existat nicicând[66]. Numai pentru scurtă vreme i-au tulburat pe alții, tulburându-se în același timp și pe ei, după care au primit o pedeapsă binemeritată care i-a dus la ruină atât pe prieteni și casele lor, cât și pe ei înșiși, încât s-au putut verifica până și prin fapte vechile prorocii scrise altădată pe coloane sacre.

30. În legătură cu acestea amintim o sfântă prorocie, în care se spune: «Sabie au scos păcătoșii, întins-au arcul lor ca să doboare pe sărac și pe sărman, ca să junghie pe cei drepți la inimă. Sabia lor să intre în inima lor și arcurile lor să se frângă»[67]. Și în alt loc: «Pierit-a pomenirea lor cu răsunet, iar Domnul rămâne în veac»[68], pentru că în durerea lor «strigat-au către Domnul și nu era cel care mântuiește; și nu i-a auzit pe ei»[69]. «Aceștia s-au împiedicat și au căzut, iar noi ne-am sculat și ne-am îndreptat.»[70] Dar și sub ochii tuturor s-a confirmat adevărul următoarei prorocii: «În cetatea Ta chipul lor de nimic l-ai făcut»[71].

31. Întocmai ca și uriașii de demult, așa și aceștia au pornit luptă împotriva lui Dumnezeu, ceea ce a însemnat și o asemenea prăbușire a lor. Dimpotrivă, rezultatele răbdării plăcute lui Dumnezeu, dar părăsite și disprețuite de oameni, sunt cele pe care le vedem, așa cum ni le-a descris și Isaia în următoarele cuvinte: 32. «Veselește-te pustiu însetat, să se bucure pustiul, asemeni crinului să înflorească. Și va înflori și se va bucura pustiul. Întăriți-vă voi, mâini slabe, și prindeți puteri, genunchi slăbănogi! Ziceți celor slabi la inimă și la cuget: 'Întăriți-vă și nu vă temeți; iată

[64] *Psalmul* 57, 6. Asupra celor ce se ascund în spatele acestor imagini și simboluri, a se vedea J.M. Pfällisch, care a tradus în germană *Viața lui Constantin*, München, 1913, p. 113.
[65] *Psalmul* 8, 2.
[66] *Cf. Apocalipsa* 17, 8, 11.
[67] *Psalmul* 36, 14-15.
[68] *Psalmul* 9, 6-7.
[69] *Psalmul* 17, 45.
[70] *Psalmul* 19, 9.
[71] *Psalmul* 72, 20.

Dumnezeul nostru cu judecată răsplăteşte şi va răsplăti! El va veni şi ne va mântui'»[72]; căci se spune mai departe: «Izvoarele de apă vor curge în pustiu. Pământul cel fără de apă se va preface în bălți și ținutul cel însetat va fi izvor de apă»[73].

33. Iar aceste lucruri, care au fost prorocite odinioară prin viu grai, au fost aşternute apoi în sfintele cărți. Acum însă ele nu mai sunt numai cuvinte şi nici doar pentru auzit, ci sunt fapte care ne-au fost transmise. Biserica aceasta era pustie, un loc fără apă, era ca o văduvă fără apărare, «ca în codru cu topoarele au tăiat uşile lăcaşului Tău, cu topoare şi ciocane l-au sfărâmat. Ars-au cu foc lăcaşul cel sfânt al Tău până la pământ, spurcat-au locul numelui Tău»[74]. «Toți cei care treceau pe cale o culegeau, după ce îi dărâmaseră şi gardul. A stricat-o pe ea mistrețul din pădure şi porcul sălbatic a păscut-o pe ea.»[75] Atunci însă, prin puterea minunată a lui Hristos, când a fost voia Lui, s-a făcut «ca un crin»[76]. E drept că atunci, după cuvântul Domnului, a fost pedepsită ca de un părinte grijuliu, căci «Domnul ceartă pe cei pe care-i iubeşte şi ca un părinte pedepseşte pe feciorul său care îi este drag»[77].

34. După ce la timpul său a fost pedepsită după cuviință şi cu măsură, Biserica primeşte acum de sus porunca să se bucure din nou, căci înfloreşte «precum crinul», umplându-i pe toți de bună mireasma dumnezeirii; pentru că Scriptura spune: «Izvoare de apă vor curge în pustiu»[78], adică izvorul renaşterii dumnezeieşti pe care o dă spălarea cea mântuitoare [a botezului], aşa încât cea care înainte fusese pustie «a devenit livadă, iar izvor de apă vie s-a vărsat peste câmpia însetată»[79] şi mâinile altădată «slăbănoage» acum «s-au întărit»[80] cu adevărat. Lucrările de acum sunt dovezi puternice şi clare despre puterea mâinilor noastre. Dar şi genunchii altădată «slăbănogi» şi fără putere şi-au câştigat acum uşurința de a umbla, încât calcă acum pe drumul drept al cunoaşterii lui Dumnezeu şi se grăbesc spre stâna atotbunului Păstor.

---

[72] *Isaia* 35, 1-4.
[73] *Isaia* 35, 6-7.
[74] *Psalmul* 73, 7-8.
[75] *Psalmul* 79, 13-14. Aluzie la persecuția trecută.
[76] *Isaia* 35, 1.
[77] *Pildele* 3, 12; *Înțelepciunea lui Isus Sirah* 30, 1-2; *Evrei* 12, 6; *Apocalipsa* 3, 19.
[78] *Isaia* 35, 6.
[79] *Cf. Isaia* 35, 7.
[80] *Cf. Isaia* 35, 3.

35. Iar dacă în urma ameninţărilor tiranului sufletele unora vor fi amorţit de frică, de acum nici pe ele nu le lasă nevindecate Cuvântul cel vindecător, ci le vindecă deplin, întărindu-le şi făcându-le să se încreadă în Dumnezeu prin cuvintele: «Întăriţi-vă, inimi slabe, şi nu vă temeţi!»[81]

36. Întrucât, aşadar, noul şi minunatul nostru Zorobabel[82] a înţeles, datorită auzului fin al cugetului său, că aceea care se lăsase pustiită de dragul lui Dumnezeu trebuie să se împărtăşească acum din aceste bunuri, după robia aceea amară şi urâciunea pustiirii [de mai înainte][83], el nu a dispreţuit cadavrul fără viaţă. De aceea, înainte de toate, prin participarea voastră a tuturor, s-a împăcat cu Tatăl prin rugăciuni şi implorări; apoi, având ca împreună-luptător şi colaborator pe Cel care singur poate învia morţii, a ridicat-o pe cea care era pustiită, după ce a curăţit-o şi a vindecat-o mai înainte de toate relele. A îmbrăcat-o într-o haină care nu mai era cea veche, de altădată, ci cea despre care şi el fusese îndeajuns de instruit, prin prorocul care spunea clar: «Slava acestui templu de pe urmă va fi mai mare decât a celui dintâi»[84].

37. Pentru această biserică spaţiul împrejmuit a fost trasat mult mai larg decât cel dintâi, iar pe din afară împrejmuirea a fost fortificată cu un zid exterior[85], astfel încât întreg ansamblul părea asigurat ca o cetate.

38. În faţă, un mare antreu, orientat spre înălţime, deschis razelor soarelui dinspre răsărit[86], dădea celor care stăteau departe de împrejmuiri o vedere largă spre cele din interior, invitându-i, aşa zicând, chiar şi pe cei din afara credinţei să-şi întoarcă privirile spre

[81] *Isaia* 35, 4.
[82] Episcopul Paulin.
[83] *Cf. Daniel* 9, 27.
[84] *Agheu* 2, 9.
[85] E greu să desprinzi din stilul retoric al lui Eusebiu amănuntele arhitectonice ale bisericii. Totuşi următoarele elemente se disting: 1) împrejmuire ca de cetate (ἕρκος); 2) pridvoare sau propilee bogate, sprijinite pe stâlpi la intrare; 3) o curte având la mijloc o fântână sau baptisteriu; 4) o bazilică încăpătoare, având pronaos, naos şi altar, cu adaosurile respective pentru fiecare; 5) anexe administrative necesare. Mai mult sau mai puţin, toate bisericile ridicate în vremea lui Constantin (descrise de Eusebiu) sau cele pe care ni le descriu în secolul al IV-lea Sfântul Grigorie Teologul ori Sfântul Grigorie de Nyssa păstrează aceste elemente <(*cf.* H. Vincent, F.M. Abel, *Jerusalem nouvelle*, Librarie Lecoffre, Paris, 1914, pp. 154-186); *apud* Eusebe de Cesaree, *Histoire ecclesiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 93, n. 60.>
[86] Încă Origen spunea că trebuie să ne rugăm spre răsărit (*Despre rugăciune*, 32, în *PSB* 7, serie veche, p. 288), de unde ne-a răsărit Soarele, Hristos.

primele intrări, astfel încât oricine ar trece pe acolo să nu rămână fără uimire în suflet, mai întâi înaintea amintirii locului abandonat de altădată, iar apoi în fața minunatei realizări de acum[87]. Poate că episcopul se va fi gândit că trecătorul va rămâne oarecum impresionat de această căință dureroasă, care l-ar îndemna să intre mai departe.

39. Înăuntru, cel care intra pe poartă nu putea înainta imediat spre cele sfinte cu picioarele necurate și nespălate spre mijlocul bisericii; de aceea, pe cât a fost posibil, între templu și primele intrări el a lăsat un spațiu larg în formă de careu, împodobit de jur-împrejur de patru galerii oblice și sprijinite pe coloane ce se înalță din toate părțile, intervalele care separă aceste coloane fiind închise cu balustrade din lemn, dispuse în fileu și așezate la o înălțime convenabilă. Mijlocul acestui «antreu»[88] e deschis, neacoperit, încât se poate vedea cerul și, totodată, se pot gusta atât aerul curat, cât și razele soarelui.

40. Aici au fost așezate simbolurile curățirii sfinte: în fața bisericii, el a aranjat fântâni care îi pot spăla din belșug cu apă vie pe cei care intră în incinta templului, spre curățirea cea lăuntrică. Acest prim spațiu prin care trec cei care intră oferă tuturor atât frumusețe, cât și plăcere, iar pentru cei care au încă nevoie de primele inițieri [în tainele credinței], oferă locuința potrivită.

41. El a făcut însă mai mult decât să ofere spectacolul acestei intrări: prin intermediul porticelor interioare încă mai numeroase, [episcopul] a deschis căi de acces către interiorul templului[89]. Așezându-le în fața soarelui, el a făcut să se deschidă pe o singură parte trei uși, cea din mijloc mai largă și mai înaltă decât celelalte două. El a împodobit-o cu plăci de bronz întărite cu legături de fier, ornată cu diverse modele în relief, parcă ar fi vorba de o regină însoțită de două gărzi de corp.

42. În același chip a orânduit și porticele situate de o parte și de alta a templului, împodobindu-le cu același număr de antreuri. Pentru ca aceste vestibule să lumineze de sus cu mai multă

---

[87] Nu avem știri din ce va fi fost construită vechea biserică. Probabil ea va fi avut de suferit în timpul persecuțiilor, de aceea a fost demolată.

[88] În original: αἴθριον (*atrium*).

[89] În original: νεως. Dar Eusebiu folosește de multe ori cuvântul βασίλειον (lat. *basilica*): Cartea VIII, XVII, 1; Cartea X, IV, 42 etc., dovadă că în secolul al IV-lea noțiunea se impunea. <Alți termeni folosiți de Eusebiu pentru biserică: ναός, οἶκος (cel mai adesea urmat de βασιλειος sau ευκτήριος sau ἐκκλησίας), ἐκκλησία, βασιλική.>

putere, el a imaginat diferite deschideri spre interiorul edificiului, împodobindu-le și pe ele în chip variat, cu lucrări de sculptură în lemn. Basilica însăși a fost construită de el din materiale încă și mai bogate și mai prețioase, nefiind deloc zgârcit în mărinimia cu care a cheltuit.

43. În această privință cred că este de prisos să descriu lungimea și lărgimea clădirii, frumusețea și măreția ei strălucitoare care întrec orice cuvânt[90], înfățișarea orbitoare a lucrărilor pe care încerc să le prezint în cuvânt, înălțimea ei care atinge cerurile, cedrii pletoși ai Libanului, de care nici Scriptura n-a uitat să pomenească atunci când zice: «Sătura-se-vor copacii câmpului, cedrii Libanului, pe care i-a sădit»[91].

44. Dar de ce e nevoie să descriu acum rânduiala plină de înțelepciune și de măiestrie arhitecturală, frumusețea extremă a fiecărei părți, când mărturia vederii ne scutește de lămurirea pe care ne-o aduc urechile? După ce a isprăvit astfel biserica, el a împodobit-o în cinstea întâistătătorilor cu tronuri foarte înalte, iar în plus cu bănci așezate pentru oamenii de rând[92], într-o rânduială și ordine cuviincioase, așa cum se cade. Apoi a așezat la mijloc sfântul altar al tainelor sfinte, care, pentru a rămâne ferit de mulțime, a fost înconjurat cu grilaj de lemn[93], executat în cea mai aleasă finețe, spre a oferi privitorilor o minunată priveliște.

45. Nici pavajul nu a fost deloc neglijat: l-a împodobit în chip desăvârșit în marmură de toată frumusețea.

După aceea s-a îndreptat și spre exteriorul templului. A făcut să se înalțe cu mult meșteșug, de fiecare parte, galerii în arc și case foarte mari, unite una cu alta, sprijinindu-se pe flancurile bisericii și împreunându-se cu ea prin pasaje care dau în clădirea centrală[94].

---

[90] De reținut simbolismul tuturor acestor calificative, care nu țin atât de înălțimea fizică a clădirii, ci de semnificația ei liturgică. Între altele, „spălarea" de care se vorbește mai sus, la fântâna din fața bisericii, ne amintește de locul unde stăteau catehumenii înainte de a deveni „credincioși", înainte de a avea voie să intre în biserică.

[91] *Psalmul* 103, 18.

[92] Tronul cel mai ridicat era rezervat episcopului, celelalte, slujitorilor. Credincioșii stăteau în picioare, cum ne spun mărturiile contemporane, *Peregrinatio Etheriae*, trad. M. Branişte, în: *Mitropolia Olteniei*, 1982, p. 352.

[93] Grilaj de lemn sau metal (κάγκελλοι), în mijloc, deasupra Sfintei Mese, un baldachin (*Peregrinatio Etheriae*, p. 351). <Vezi și Ch. DELVOYE, „Cancelli", în: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, vol. 1, Stuttgart, 1966, col. 900-931.>

[94] Desigur, clădirile necesare, dispuse în jur: locuința episcopului, camere pentru slujitori, pentru oaspeți, pentru bolnavi.

Cât privește locurile necesare celor care aveau încă nevoie de curățire și spălare prin apă și prin Duh Sfânt, foarte pașnicul nostru Solomon[95], după ce a terminat construcția bisericii, le-a adăugat și pe acestea, astfel încât prorocia amintită mai sus n-a fost numai o vorbă, ci și o realitate.

46. Acum, într-adevăr, s-a adeverit spusa prorocului: «Slava acestui templu de pe urmă va fi mai mare decât a celui dintâi»[96]. Căci și trebuia, și se cuvenea să se întâmple acest lucru, după ce Păstorul și Domnul lui a suferit odată pentru totdeauna moartea pentru el și după ce prin Pătimire a schimbat în cinste și în mărire trupul pe care-l îmbrăcase din cauza murdăriilor sale, răscumpărându-l și trecându-l din stricăciune în nestricăciune; așa încât și acest locaș trebuia să se împărtășească din roadele iconomiei[97] Mântuitorului. Iar pentru că Biserica a primit de la El o făgăduință cu mult mai mare decât una pământească, ea și dorește într-adevăr să primească pentru veșnicie o glorie cu mult mai mare a nașterii din nou prin învierea într-un trup nestricăcios, împreună cu cetele îngerilor de lumină, în sălașurile lui Dumnezeu de mai presus de ceruri, în unire cu Însuși Iisus Hristos, Binefăcătorul universal și Mântuitorul.

47. Acum însă, în vremile noastre, prin harul lui Dumnezeu, Biserica altădată atât de văduvită și de părăsită o vedem înconjurată numai de flori, devenind, potrivit prorociei, într-adevăr «ca un crin»[98], căci și-a luat iarăși haina de nuntă și și-a pus pe cap și cununa distincției la care a fost chemată de Isaia să dănțuiască și să aducă slavă Împăratului nostru Dumnezeu, preamărindu-L în cuvinte de laudă ca acestea, pe care să le ascultăm: 48. «Bucura-Mă-voi întru Domnul, sălta-va de veselie sufletul Meu, că M-a îmbrăcat cu haina mântuirii, cu veșmântul veseliei M-a acoperit. Ca unui mire Mi-a pus cunună și ca pe o mireasă M-a împodobit cu podoabă. Ca pământul care răsare ierburi și ca o grădină în care sămânța încolțește, așa Domnul Dumnezeu va face să răsară dreptatea și preaslăvirea Sa înaintea tuturor neamurilor»[99].

---

[95] Joc de cuvinte, numele propriu „Solomon" înseamnă de asemenea „pace", „pașnicul".
[96] *Agheu* 2, 9.
[97] <Întâlnită adeseori la Eusebiu, cu referire la ansamblul acțiunilor legate de Întrupare și mântuire, noțiunea avea să facă o mare carieră în literatura teologică a Bizanțului>.
[98] *Isaia* 35, 1.
[99] *Isaia* 61, 10-11.

49. La care, în chip asemănător, Mirele, Cuvântul ceresc, Iisus Hristos, răspunde spunând următoarele: «Nu te înfricoşa că vei rămâne dispreţuită; nu te ruşina că vei fi ocărâtă, fiindcă vei uita de ruşinea cea lumească şi nu-ţi vei mai aduce aminte de ocara văduviei tale [...]. Nu ca o femeie părăsită şi slabă la inimă te-a chemat pe tine Domnul, nici ca pe o femeie urâtă din tinereţe. Zis-a Dumnezeul tău: 'Puţină vreme te-am părăsit şi cu milă mare te voi milui. Întru mânie puţină am întors faţa Mea de la tine şi cu milă veşnică te voi milui', zis-a Domnul, Cel care te-a izbăvit pe tine»[100].

50. «Scoală-te, scoală-te, Ierusalime, tu care ai băut din mâna Domnului paharul urgiei Lui; potirul nenorocirii şi paharul mâniei l-ai băut şi l-ai sorbit. Şi nu era cine să te mângâie din toţi fiii tăi, pe care i-ai născut, şi nu era cine să te ţină de mână [...]. Iată, am luat din mâna ta potirul nenorocirii, paharul mâniei Mele, şi nu vei mai continua încă a-l bea. Şi îl voi da pe el în mâinile celor care te-au nedreptăţit şi te-au umilit»[101].

51. «Scoală-te, scoală-te, îmbracă tăria ta, îmbracă slava ta! Scutură praful şi te scoală! Şezi, dezleagă legătura grumazului tău!»[102] «Ridică ochii tăi de jur-împrejur şi vezi că fiii tăi s-au adunat la tine; iată s-au strâns şi au venit la tine. Viu sunt Eu, zice Domnul, că te vei îmbrăca cu toţi aceştia ca şi cu o podoabă şi-i vei pune pe ei împrejurul tău, ca o mireasă podoaba. Că cele pustii ale tale şi cele risipite şi cele căzute acum vor fi prea strâmte pentru locuitorii tăi, iar toţi cei care te mâncau pe tine se vor depărta de tine. 52. Că vor zice la urechile tale fiii tăi, de care erai lipsită: 'Ţinutul este prea strâmt pentru mine, fă-mi loc să locuiesc!' Şi vei zice atunci în inima ta: 'Cine mi i-a născut pe aceştia, că eu am fost fără de fii şi văduvă, şi pe aceştia cine mi i-a hrănit? Eu rămăsesem singură, dar aceştia unde erau?'»[103]

53. Acestea le prezisese Isaia; deci cu mult înainte fuseseră rânduite pentru noi, fiind scrise în cărţile sfinte, astfel încât se cădea ca adevărul acestor prorociri să fie întărit cumva prin fapte.

54. Or, întrucât Mirele, Cuvântul Însuşi, spusese aceste cuvinte miresei Sale, Bisericii celei sfinte şi sfinţite, se cădea ca şi

[100] *Isaia* 54, 4, 6-8.
[101] *Isaia* 51, 17-18; 22-23.
[102] *Isaia* 52, 1-2.
[103] [illegible]

însoțitorul miresei – care încă este de față[104] și care prin rugăciunile voastre ale tuturor a ridicat împreună cu voi mâinile[105] – să o ridice și pe această femeie care zăcea ca un cadavru și care nu mai avea nicio nădejde din partea oamenilor și pe care el o înviase prin voința lui Dumnezeu, Împăratul lumii, și prin arătarea puterii lui Iisus Hristos, iar după ce a înviat-o să o așeze iarăși în cinstea despre care mărturisiseră oracolele sfinte.

55. Fără îndoială că aceasta e o mare minune, de care nu ne putem îndestul mira, mai ales pentru cei care judecă lucrurile numai după cât se văd ele din afară. Dar și mai de admirat decât minunile sunt temeiurile primordiale, arhetipurile și prototipurile inteligibile ale acestora, modelele dumnezeiești după care se reînnoiește zidirea cea dumnezeiască și rațională din suflete.

56. Această construcție a făcut-o Însuși Fiul lui Dumnezeu după chipul Său[106], și anume peste tot și întru totul asemenea Sieși, cu o fire incoruptibilă, netrupească, rațională, străină de orice materie pământească și dotată cu putere cugetătoare. Odată creată, ea a fost adusă de la neființă la ființă, iar pe deasupra a făcut-o, pentru Sine și pentru Tatăl, o mireasă sfântă, un templu întru totul sfânt, așa cum Însuși a spus-o limpede când a zis: «Voi locui în ei și voi umbla și voi fi Dumnezeul lor și ei vor fi poporul Meu»[107]. Atât de curat și de desăvârșit era încă de la început sufletul omenesc, încât se poate spune că purta în el chipul Cuvântului ceresc.

57. Dar, din invidia și lucrarea diavolului, care nu caută decât răul, sufletul s-a plecat din voie proprie și liberă alegere patimilor și răutății, căci, nemaiavându-L alături pe Ocrotitorul dumnezeiesc Care Se retrăsese de la el, devenise o pradă ușoară, gata de a cădea în cursă; așa că a fost biruit de cei care de multă vreme îl pizmuiseră. Răsturnat de cursele și mașinile de asediu ale dușmanilor nevăzuți și ale vrăjmașilor spirituali, el a căzut atât de cumplit, încât din virtutea lui n-a mai rămas «nici piatră pe piatră»[108], fiind prăvălit cu totul la pământ, mort de-a binelea și cu totul lipsit de cugetările firești despre Dumnezeu.

---

[104] Însoțitorul miresei este în cazul de față chiar episcopul Paulin.

[105] *Cf. Ieșirea* 9, 33.

[106] *Cf. Facerea* 1, 26.

[107] *2 Corinteni* 6, 16; *cf. Leviticul* 26, 12.

[108] *Matei* 24, 2; *Marcu* 13, 2; *Luca* 21, 6.

58. Căzut în așa măsură, cel care fusese zidit «după chipul lui Dumnezeu»[109] n-a fost «stricat și păscut de mistrețul»[110] ce iese dintr-o pădure vizibilă nouă, oamenilor, ci de un demon corupător și de niște fiare duhovnicești sălbăticite, care au aprins în el niște patimi care seamănă cu «săgețile aprinse»[111] ale propriilor lor răutăți: «Au ars cu foc templul cel sfânt al lui Dumnezeu, spurcat-au sălașul numelui Lui»[112]. Apoi l-au ascuns pe acest nenorocit sub o grămadă de pământ, încât nu i-au mai lăsat nicio nădejde de scăpare.

59. Dar Ocrotitorul său, Cuvântul, Care este lumină dumnezeiască și mântuitoare, mânat de dragostea cea iubitoare de oameni a Tatălui, l-a primit din nou, după ce acesta îndurase dreapta pedeapsă pentru păcatele sale.

60. Alegând mai întâi sufletele împăraților celor mai înalți în demnitate[113], Cuvântul a început, cu ajutorul acestor oameni, cei mai iubitori de Dumnezeu[114], să curățească întreg pământul de oameni nelegiuiți și cruzi, precum și de tiranii cei perverși și potrivnici lui Dumnezeu. După aceea i-a scos la lumină pe cei care fuseseră prietenii Săi și care își închinaseră Lui toată viața și care se ascunseseră sub ocrotirea Lui, ca și cum s-ar fi ferit de furtuna relelor. Pe aceștia i-a cinstit cum se cuvenea, cu marile daruri din partea Tatălui. Și din nou, prin intermediul acestora, ca și cu niște sape și târnăcoape, a curățit și îngrijit sufletele care cu puțin timp mai înainte fuseseră spurcate și copleșite[115] de grămezile de moloz ale legiuirilor nedrepte și lipsite de evlavie, cu ajutorul învățăturilor pătrunzătoare ale doctrinei Sale.

61. După ce a prelucrat bine și frumos întreg ogorul sufletelor voastre, făcându-l strălucitor și transparent, Domnul vi l-a pus ca îndrumător spre viitor pe conducătorul vostru de azi,

---

[109] *Facerea* 1, 26.

[110] *Psalmul* 79, 14.

[111] *Efeseni* 6, 16.

[112] *Psalmul* 73, 8.

[113] Constantin și Licinius.

[114] Epitetul θεοφιλέστατος, prin care sunt desemnați aici episcopii, va rămâne consacrat acestora mai ales spre sfârșitul Bizanțului și după aceea, chiar până astăzi.

[115] A se vedea canoanele de pocăință ale Sfântului Petru al Alexandriei, în: N. MILAȘ, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, vol. al II-lea, Arad, 1936, pp. 15-26. E vorba de căderile sau apostaziile unor creștini în vremea persecuției. <A se vedea și L.B. RADFORD, *Three teachers of Alexandria...*, pp. 59-60.>

cel atotînțelept și iubitor de Dumnezeu[116], care, fiind dăruit de Dumnezeu cu judecată și cu înțelepciune, poate cunoaște și deosebi gândurile sufletelor care i-au fost încredințate. Și, ca să zicem așa, din prima zi el n-a încetat să zidească în voi toți «fie aur strălucitor, fie argint curat și verificat, fie pietre prețioase și nestemate»[117], încât iarăși a împlinit în voi cu adevărat prorocia sfântă și tainică în care se spune: 62. «Iată zidurile tale le voi împodobi cu pietre scumpe și voi pune temelia ta pe safire. Și voi face crestele tale de rubin și porțile tale de cristal, iar împrejmuirea de pietre nestemate. Toți copiii tăi vor fi ucenici ai Domnului și se vor bucura de mare fericire. Și vei fi întemeiată pe dreptate»[118].

63. Da, într-adevăr, după dreptate a înălțat el [edificiul] și după vrednicia întregului popor a împărțit sarcinile[119]. Pe unii i-a împrejmuit doar cu zid exterior, întărindu-i parcă de un zid al credinței celei nerătăcite, ceea ce ar însemna mulțimea nenumărată a poporului neputincios de a susține o construcție mai puternică. Altora le-a încredințat intrările în casă, poruncindu-le să stea de veghe la uși și să-i îndrume [la locurile lor] pe cei care intră. Ei pot fi numiți pe bună dreptate propileele sau pridvoarele templului. Pe alții i-a sprijinit de primele patru coloane exterioare care stau împrejurul celor patru colțuri ale curții, conducându-i către primele apropieri de litera celor patru Evanghelii. Și, iarăși, alții care stau foarte aproape de fiecare colț al basilicii: ei sunt catehumenii aflați încă în stare de creștere și de progres[120], dar care nu sunt separați pentru mult timp de vederile dumnezeiești cele mai lăuntrice, de care se bucură credincioșii.

64. Dintre aceștia din urmă, el a ales sufletele pure care au fost curățate ca aurul prin baia dumnezeiască [a botezului], sprijinindu-i pe unii cu stâlpi care sunt mult mai tari decât cei din afară,

---

[116] E vorba tot de Paulin.

[117] *Cf. 1 Corinteni* 3, 12.

[118] *Isaia* 54, 11-14.

[119] În cele ce urmează, Eusebiu vrea să explice semnificația simbolică a fiecărei categorii de creștini potrivit răspunderilor și rostului pe care-l au în Biserică și după înțelesul liturgic al fiecărui amănunt din arhitectura lăcașului sfânt.

[120] Catehumenii aveau și ei diferite grade. *Cf.* E. Popovici, *Istoria Bisericească Universală*, ed. a II-a, București, 1925, pp. 428-429. <Menționăm că, pentru desemnarea progresului catehumenilor, Eusebiu utilizează cuvântul προκοπή, un termen tehnic în neo-stoicism pentru redarea progresului spiritual (vezi și Filon din Alexandria, *Legum allegoriarum libri*, III, 249, *cf.* Eusèbe de Césarée, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 101, n. 93).>

cu învățăturile mistice cele mai lăuntrice ale Scripturii, iar pe alții luminându-i prin deschizăturile care lasă să se întrevadă lumina.

65. Și a împodobit întreg templul cu o ușă de intrare foarte mare a slavei Împăratului celui mare, a singurului și unicului Dumnezeu, lângă care de ambele laturi ale stăpânirii Tatălui au fost așezați Hristos și Duhul Sfânt ca razele cele de rangul doi ale Luminii[121]. Și, în sfârșit, prin întregul edificiu, el arată din belșug și foarte variat limpezimea și strălucirea adevărului, căci pretutindeni și din toate părțile el a ales pietrele vii, tari și bine potrivite ale sufletelor. Din toate acestea casa cea împărătească, strălucită, plină de lumină, s-a împodobit atât înăuntru, cât și afară, pentru că nu numai sufletul, ci și trupul strălucește în ei prin farmecul bogat al fecioriei și al înțelepciunii.

66. Mai sunt însă în acest locaș sfânt și tronuri, precum și nenumărate bănci și scaune, care corespund la tot atâtea suflete cărora le-au fost împărțite daruri ale Duhului Sfânt, așa cum odinioară sfinților apostoli și însoțitorilor lor «li s-au arătat, împărțite, limbi ca de foc și au șezut pe fiecare dintre ei»[122].

67. Dar sub chipul Stăpânului a toate Îl vedem pe Hristos Însuși, pe când în cei care stau în jurul Lui, în al doilea rang, îi vedem pe cei care s-au împărtășit în chip corespunzător din darul puterii lui Hristos și a Duhului Sfânt. Poate că scaunele sunt unul sau altul dintre îngerii dați fiecăruia spre educare și spre ocrotire[123].

68. Cine altcineva ar putea fi venerabilul, marele și unicul altar dacă nu sufletul curat – [ca o] sfântă a sfintelor – al preotului comun al tuturor? În dreapta lui stătea Marele arhiereu al tuturor, Iisus Însuși, cel Unul-Născut al lui Dumnezeu, primind cu o față surâzătoare și cu mâinile ridicate tămâia cea cu bună mireasmă pe care I-o aduc toți oamenii credincioși, precum și darurile nesângeroase și nemateriale aduse prin mijlocirea rugăciunilor, și ducându-le Tatălui, Care este în ceruri, Dumnezeul cel peste toate, Căruia mai întâi I Se închină El Însuși și-I aduce cuvenita cinstire, iar în al doilea rând Îl roagă să ne fie pururea favorabil și binevoitor[124].

---

[121] Cele trei uși prin care se intră simbolizează Sfânta Treime.

[122] *Faptele* 2, 3.

[123] O prefigurare a ierarhiei cerești și bisericești a Sfântului Dionisie Areopagitul. Preoții sunt văzuți ca „îngeri în trup", care „răspund" pe pământ de mântuirea credincioșilor.

[124] E interesant de constatat simbolismul acestor reprezentări din biserică la Eusebiu, despre care s-a spus că era împotriva reprezentărilor iconografice ale lui Dumnezeu, cum reiese din epistola către Constanția, sora împăratului Constantin (*PG* 20, 1545-1549).

69. Acesta-i, așadar, marele templu, pe care în toată lumea locuită câtă e sub soare l-a zidit Cuvântul, marele Creator al lumii, plăsmuind pe pământ acest chip inteligibil al boltelor cerești din lumea cealaltă, pentru ca întru el să se cinstească și să I se aducă închinare de către întreaga făptură și de către ființele vii și dotate cu rațiune câte sunt pe pământ.

70. Dar, despre ținuturile de deasupra cerurilor și despre prototipurile de acolo ale lucrurilor de pe pământ, despre Ierusalimul căruia îi spunem și «Ierusalimul cel de sus» și «muntele ceresc al Sionului»[125], despre cetatea Dumnezeului celui viu, cea de deasupra lumii, în care Îl prăznuiesc pe Ziditorul lor și Stăpânul lumii întregi, prin teologhisiri negrăite și neajunse de mintea noastră, zeci de mii de cete îngerești și o Biserică a celor «întâi născuți, care sunt scriși în ceruri»[126], niciun muritor nu e în stare să cânte cum s-ar cuveni, căci «ceea ce ochiul n-a văzut și urechea n-a auzit și la inima omului nu s-a suit, pe acestea le-a gătit Dumnezeu celor care-L iubesc pe El»[127].

71. Întrucât încă de pe acum am fost făcuți vrednici să ne împărtășim din aceste bunuri, toți laolaltă, bărbați, femei și copii, mici și mari, să nu contenim a mărturisi, a lăuda și a preamări într-un duh și cu un singur suflet pe Pricinuitorul acestor mari daruri care ni s-au hărăzit, «pe Cel care curățește toate fărădelegile noastre, pe Cel care vindecă toate bolile noastre, pe Cel care izbăvește din stricăciune viața noastră, pe Cel care ne încununează cu milă și cu îndurări; pe Cel care umple de bunătăți dorirea noastră [...]. Că pe cât sunt de departe răsăriturile de apusuri, atât a depărtat de la noi fărădelegile noastre. În ce chip miluiește tatăl pe fii, așa a miluit Domnul pe cei care se tem de El»[128].

72. Păstrând deci vie atât acum, cât și în toate vremile ce vor veni, amintirea acestor bunătăți dumnezeiești, să-L avem înaintea ochilor în duh, ori de câte ori respirăm, pe Pricinuitorul și Conducătorul acestei adunări, al acestei zile vesele și strălucitoare, iubindu-L și preamărindu-L cu toată puterea sufletului! Și acum să ne ridicăm[129] și să-L rugăm cu glas tare, care vine din inimă, să

---

[125] *Cf. Apocalipsa* 14, 1; 21, 2.
[126] *Evrei* 12, 22-23.
[127] *1 Corinteni* 2, 9.
[128] *Psalmul* 102, 3-5, 12-13.
[129] Până acum, preoții au stat pe scaune.

ne ocrotească și să ne apere în staulul[130] Lui până la sfârșit și să hărăzească pace, pacea Sa cea neîncetată, neclintită și veșnică întru Hristos Iisus, Mântuitorul nostru, prin Care slavă să aducem lui Dumnezeu în veci. Amin."

V

Copie de pe legiuirile împărătești privitoare la creștini

1. Și acum să reproducem textul decretelor împărătești ale lui Constantin și Licinius[131] traduse din limba latină:

Copie de pe edictele împărătești traduse din limba latină[132]

2. „Socotind încă de mai demult că nu se cade să oprim libertatea religiei, ci că ar trebui să se îngăduie fiecăruia după cugetarea și după voința lui să hotărască liber din punct de vedere religios, de aceea am decis încă de mai înainte[133] ca și creștinilor să li se îngăduie să-și păstreze credința sectei și a religiei lor.

3. Dar, întrucât în rescript[134] părea clar că ar fi fost adăugate numeroase și variate condiții[135], potrivit cărora această permisiune era acordată și pentru creștini înșiși, poate că s-a întâmplat ca unii dintre ei să fi fost între timp respinși ori împiedicați de a practica acest cult.

4. Atunci când eu, Constantin Augustul, și eu, Licinius Augustul, ne-am întâlnit în chip fericit la Mediolanum și am căutat să împlinim tot ce interesa binele și folosul public, între alte lucruri pe care le credeam utile tuturor în multe privințe, am hotărât în primul rând[136] să asigurăm respectul și cinstea cuvenite divinității

---

[130] *Ioan* 10, 16 utilizează aici cuvântul αὐλή, pe care Eusebiu îl redă în textul său prin μάνδρα.

[131] Textele reproduse în capitolele V-VII ale acestei cărți nu figurau în prima redactare. Așa arată cele mai multe variante manuscrise ale *Istoriei*. Când se va fi hotărât, la o nouă revizuire, Eusebiu a eliminat din text numele lui Licinius. <Textul acestui edict este redat și de A. MARINESCU, „Edictul de la Mediolanum", în: *Cruce și misiune*, vol. I, pp. 102-105, iar la pp. 89-91 găsim o bibliografie utilă și actualizată a subiectului>.

[132] <Epitetul ῥωμαικός, tradus aici prin „latin", în Imperiul Bizantin de mai târziu avea să-i desemneze pe bizantini și limba greacă a acestora.>

[133] Aluzie la edictul de toleranță dat de Galerius în anul 311.

[134] Acest rescript s-a pierdut.

[135] Cuvintele acestea aparțin lui Licinius.

[136] De aici începe așa-numitul „Edict de toleranță de la Mediolanum", care în realitate [illegible] numi „de la Nicomidia", căci în februarie 313 Constantin și Licinius se aflau

înainte de toate, adică ne-am hotărât să acordăm creştinilor şi tuturor celorlalţi libera alegere la cinstirea religiei pe care ar voi-o, cu gândul ca, orice divinitate sau putere cerească ar fi aceasta, ea să ne poată fi de folos şi binevoitoare atât nouă, cât şi tuturor celor care trăiesc sub ascultarea noastră[137].

5. Drept aceea, chibzuind lucrurile foarte sănătos şi foarte drept, am hotărât că voinţa noastră este că nu trebuie să oprim pe nimeni să urmeze şi să aleagă respectarea sau ţinerea religiei creştine şi că deci fiecăruia să i se lase libertatea de a-şi da consimţământul şi de a alege acea formă de religie pe care o crede cea mai potrivită pentru el, pentru ca şi divinitatea să ne arate în toate ocaziile providenţa obişnuită şi generozitatea sa binevoitoare.

6. De aceea, se cuvenea ca noi să ne exprimăm dorinţa în acest edict ca respectivele condiţii conţinute în scrisorile noastre anterioare[138] trimise Devoţiunii Tale în legătură cu creştinii să fie complet suprimate şi înlăturate, pentru că păreau cu totul nedrepte şi străine de blândeţea noastră, şi ca de acum înainte fiecare dintre cei care au ales liber să-şi păstreze religia creştină să o păstreze fără nicio supărare.

7. Şi am hotărât să facem cunoscute Solicitudinii Tale aceste măsuri în toată întinderea lor, ca să ştii că am dat creştinilor amintiţi putere liberă şi fără piedică de a-şi practica religia lor.

8. Iar întrucât Devoţiunea Ta vede că noi le acordăm această libertate fără nicio restricţie, prin aceasta tot aşa înţelege ea că şi altora li s-a dat îngăduinţa să urmeze cum doresc religia lor proprie, lucru cerut şi de liniştea vremilor actuale, că fiecare e liber să-şi aleagă şi să practice religia care-i place. Am hotărât acest lucru pentru ca să nu lăsăm impresia că am nesocotit cultul sau religia cuiva.

---

la Mediolanum pentru a celebra cununia lui Licinius cu sora împăratului Constantin. Ei stabiliseră atunci doar în principiu ca să se restituie creştinilor toate averile confiscate, clerul să fie scutit de sarcini publice etc. În 13 iunie 313, când Licinius intra biruitor asupra lui Maximin în Nicomidia, s-a publicat prezentul edict, care diferă puţin de cel pe care-l dă Lactantius în *De mortibus persecutorum*, cap. XLVIII (vezi şi Jean-Remy PALANQUE, *De la paix constantinienne à la mort de Théodose*, volum în seria coordonată de Augustin FLICHE, Victor MARTIN, *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, tome III, Bloud et Gay, Paris, 1939, pp. 18-24).

[137] Aceleaşi condiţii restrictive din edictul lui Galerius. Paragrafele 6-8 ar fi nişte glose adăugate de Licinius.

[138] S-ar putea ca aluziile la epistolele sau dispoziţiile „anterioare" să aibă în vedere actele de duplicitate emanate de la Maximin.

9. Mai hotărâm totodată, în legătură cu creștinii, că lăcașurile în care obișnuiseră să se adune până acum și despre care stabilisem într-o epistolă anterioară trimisă Devoțiunii Tale că lor li s-a dat altă destinație, de acum înainte, dacă apar oameni care par că ar fi cumpărat aceste lăcașuri de la fiscul nostru, fie de la altcineva, să le înapoieze fără amânare și fără echivoc zișilor creștini, fără plată și fără a cere vreo compensație. Iar dacă unii au primit aceste lăcașuri în dar, să le restituie cât mai repede acelorași creștini.

10. Iar dacă unii fie au cumpărat acele lăcașuri, fie le-au primit sub formă de daruri și cer ceva în schimb de la bunăvoința noastră, aceia să se prezinte la tribunalul magistratului local, pentru ca prin mărinimia noastră să li se plătească o compensație. Prin grija ta, toate aceste bunuri vor trebui restituite neîntârziat și în întregime comunității creștinilor.

11. Și, deoarece aceiași creștini nu posedau doar lăcașuri de cult, unde aveau obiceiul să-și țină întrunirile, ci se știe că avuseseră și alte bunuri care nu aparținuseră unora dintre ei, ci comunității întregi, a creștinilor adică, vei da porunci ca, potrivit legii anunțate mai înainte, toate aceste bunuri să fie restituite absolut fără nicio împotrivire creștinilor, adică întregii lor comunități și adunări.

Dispozițiile amintite trebuie să fie clar respectate, pentru ca cei care vor restitui fără o recompensă în schimb să aibă, cum am spus, nădejdea că vor fi răscumpărați, în virtutea mărinimiei noastre.

12. În toate aceste privințe, trebuie să acorzi cea mai mare atenție față de comunitatea creștinilor, în sensul ca porunca noastră să fie dusă la îndeplinire cât mai repede, pentru ca, prin generozitatea noastră, să se aibă grijă ca liniștea comună și publică să fie în felul acesta asigurată.

13. Fie ca, după cum s-a spus și mai sus, prin această rânduială, bunăvoința dumnezeiască, pe care am simțit-o de atâtea ori, să rămână de-a pururea trainică față de noi!

14. Iar pentru ca textul prezentei legi și a bunătății noastre să poată fi adus la cunoștința tuturor, e bine ca ceea ce am scris să fie afișat prin dispoziția ta, să fie publicat pretutindeni și să ajungă la cunoștința tuturor, pentru ca legea pornită din bunătatea noastră să nu rămână ascunsă nimănui".

15. *Copie a unei alte ordonanțe împărătești prin care se ordonă să se restituie Bisericii universale*[139] *averile ei*

„Te salut, preavenerabilul nostru Anulinus[140]!

Acesta e modul nostru specific în care ne manifestăm dragostea de bine, ca acele lucruri care aparţin de drept altuia nu numai să nu fie înstrăinate[141], ci să faci ca ele să revină proprietarului, preavenerabile Anulinus!

16. Drept aceea, dorinţa noastră este ca atunci când vei primi scrisoarea aceasta, dacă vreunul dintre bunurile care au aparţinut Bisericii universale a creştinilor în vreun oraş sau în alte locuri a fost confiscat fie de cetăţeni, fie de alţii, să porunceşti să fie înapoiat fără întârziere bisericilor înseși, deoarece am hotărât ca proprietăţile pe care le posedau înainte aceste biserici să fie înapoiate celor îndreptăţiţi.

17. Întrucât Devoţiunea Ta înţelegi că porunca dată de noi este foarte clară, să te grăbeşti a restitui cât mai repede fie grădini, fie case, fie orice altceva din cele ce făcuseră parte din bunurile bisericilor amintite, ca să putem afla că ai dat cea mai deplină ascultare poruncii noastre. Rămâi sănătos, preavenerabile și preaiubite al nostru Anulinus!"

18. *Copie de pe epistola împăratului prin care poruncește să se țină la Roma un sinod episcopal pentru unirea și pacificarea Bisericilor*[142]

„Constantin Augustul, către Miltiade, episcopul Romei, şi către Marcu[143]. Întrucât am primit de la preastrălucitul proconsul

[139] <Sintagma „Biserica universală" sau „catolică" va fi des folosită și în perioada următoare, cu un destin special mult mai târziu, inclusiv în zilele noastre, ca și cea referitoare la „Biserica ortodoxă", existentă și aceasta la Eusebiu, desemnând aceeași realitate ca și cealaltă.>

[140] Proconsul în Africa. Numele lui e întâlnit și în alte împrejurări în decursul frământărilor donatiste.

[141] Pentru *captatio benevolentiae* se face aluzie la preceptul clasic al lui Ulpian: *suum cuique*.

[142] Acest act și cele următoare au fost păstrate în text original latin. Ele fac parte din dosarul schismei donatiste, care a zguduit multă vreme Biserica africană în legătură cu valabilitatea botezului săvârșit de un cleric care și-a renegat cândva credința.

[143] Miltiade a fost ales în 2 iulie 311 și a murit la 11 ianuarie 314. Marcu pare a fi viitorul episcop al Romei (din anul 336). <Miltiade obținuse de la Maxentius restituirea bunurilor

Anulinus al Africii mai multe astfel de epistole, din care reiese că Cecilian, episcopul cetăţii Cartagina, a fost învinuit în multe privinţe de unii dintre colegii săi africani[144], şi întrucât îmi provoacă multă durere ca, în provinciile pe care dumnezeiasca Pronie le-a pus în mod liber sub ascultarea Devoţiunii Mele şi în care există o mare mulţime de popor, să persiste dezbinarea pentru motive din cele mai neînsemnate, provenite din neînţelegerile şi tulburările dintre episcopi, 19. am găsit potrivit ca Cecilian însuşi, împreună cu alţi zece episcopi din rândurile acuzatorilor lui şi alţi zece din cei pe care i-ar crede a fi de folos cauzei lui, să se îmbarce spre Roma, pentru ca acolo, în prezenţa Ta, precum şi a colegilor voştri Reticius, Maternus şi Marinus[145], cărora le-am poruncit să vină în acest scop cât mai degrabă la Roma, să fie ascultat, după cum ştiţi voi că e mai conform legii demne de cea mai înaltă reverenţă.

20. De altfel, pentru ca să puteţi avea despre toate aceste lucruri cunoştinţa cea mai deplină, am adăugat la epistola mea şi copiile documentelor pe care mi le-a trimis Anulinus şi pe care le-am trimis şi colegilor voştri amintiţi. După ce le vei fi citit, Fermitatea Voastră va judeca în ce chip trebuie cercetată cauza amintită şi soluţionată în conformitate cu dreptatea. Cred că n-a scăpat atenţiei Tale nici faptul că eu nutresc un respect atât de mare legitimei Biserici universale, încât nu vreau să toleraţi nicidecum vreo schismă sau dezbinare, oriunde s-ar produce aceasta. Dumnezeirea Marelui Dumnezeu să vă ţină întru mulţi ani, Preacinstite!"

---

[144] Cecilian († 345) era căpetenia moderaţilor, iar Maiorin, al orientării rigoriste. Acesta înaintase împăratului Constantin două plângeri împotriva lui Cecilian. <În privinţa donatismului, la bibliografia dată de Bardy (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 108, n. 14), este de adăugat Klaus ROSEN, *Konstantin der Grosse, die Christen und der Donatistenstreit, 312-314. Eine Untersuchung zu Optatus von Mileve*, Appendix V und zum Verhältnis von Staat und Kirche im 4. Jahrhundert, Ferdinand Schoeningh Verlag, Paderborn, 2011; Pr. Daniel BENGA, „«Threskeia» şi «Coercitio» – Gândirea religioasă constantiniană oglindită în scrisorile imperiale privitoare la controversa donatistă", în: *Mitropolia Olteniei*, 58 (2006), 9-12, pp. 153-162.>

[145] Reticius era episcop de Autun, Maternus de Colonia, iar Marinus de Arelate (Arles de astăzi). Împreună cu episcopul Romei, ei formau aşa zicând biroul sau sinodul special de arbitraj. <Colonia din cazul de faţă este Colonia Dea Augusta, astăzi Die, în sudul Franţei. Episcopul de aici a participat şi la Sinodul I Ecumenic de la Niceea, din anul 325 (*cf.* Angelo DI BERNARDINO, „Religious Geography and Ecclesiastical Organization in the Early Fourth Century", în: *Cruce şi misiune*, vol. II, pp. 299-316, aici pp. 305-306).>

21. *Copie de pe epistola împăratului prin care insistă să se țină un al doilea sinod pentru înlăturarea oricărei dezbinări între episcopi*

„Constantin Augustul către Chrestus, episcopul siracuzanilor. Încă mai de demult[146], de când, cu răutate și cu încăpățânare, au început unii să se separe pe tema religiei celei sfinte, a cereștii puteri și a tradiției universale, pentru a pune capăt certurilor dintre ei, am decis să chem din Galia câțiva episcopi, precum și din Africa pe cei care, în fiecare din partide, se luptă unii contra altora cu multă obstinație și fără întrerupere, pentru ca printr-o examinare atentă, de față fiind și episcopul Romei, problema care părea a fi obiectul disputei să poată primi, în prezența lor, o rezolvare echitabilă, printr-o analiză completă și riguroasă a chestiunii.

22. Dar, întrucât, așa cum se întâmplă, unii au uitat până și de mântuirea lor și de cinstea datorată celor mai sfinte învățături și nici acum nu încetează a prelungi dușmăniile lor, fără a vrea să se plece în fața judecății deja încheiate[147], ei afirmă că ori au fost prea puțini episcopii care și-au exprimat atunci părerea și și-au expus convingerile, ori că, fără o prealabilă și temeinică examinare a tuturor problemelor, ei s-ar fi grăbit atunci să-și spună cuvântul într-un mod prea grăbit și forțat. Din toate acestea reiese că tocmai cei care trebuiau să dovedească reciproc o înțelegere frățească și deplină s-au dezbinat între ei în chip rușinos sau chiar nelegiuit și dau oamenilor, ale căror suflete sunt străine de religia cea preasfântă, prilej de a o batjocori. Drept aceea, a trebuit să port de grijă ca problema, care ar fi trebuit să se lămurească printr-o consimțire liberă față de hotărârea adusă, să se poată încheia măcar prin prezența unui număr mai mare [de episcopi].

23. Drept aceea, am poruncit ca la calendele lui august să se adune în cetatea Arelate un număr mai mare de episcopi[148] din

[146] Poate la începutul anului 313, când sinodul condus de Miltiade i-a dat dreptate lui Cecilian.

[147] E vorba de hotărârea comunicată la 2 octombrie 313. <Celor trei episcopi menționați li se adăugaseră cincisprezece episcopi italieni, sub conducerea lui Miltiade al Romei.>

[148] Sinodul din Arelate e convocat pe 1 august 314. <În istoria Bisericii, acesta a fost primul sinod convocat de autoritatea statului roman. A adoptat 22 de canoane, dintre care primul cu referire la data sărbătoririi Paștilor. A dat câștig de cauză lui Cecilian, în confruntarea cu donatiștii (*cf.* Viorel IONIȚĂ, „Sinodul I ecumenic. Rolul împăratului Constantin cel Mare și importanța acestui sinod pentru viața Bisericii creștine", în: *Cruce și misiune*, vol. al II-lea, pp. 333-373, aici p. 336; Klaus Martin GIRARDET, *Kaisergericht und Bischofsgericht*.

diferite localităţi şi foarte numeroşi, în care scop am găsit potrivit să-ţi scriu să ceri poşta publică[149] de la strălucitul guvernator Latronianus al Siciliei[150], după ce îţi vei fi luat încă doi delegaţi de rangul al doilea, pe care-i consideri mai potriviţi, precum şi trei servitori, care să te ajute pe drum, pentru ca la ziua indicată să poţi fi la locul respectiv.

24. În chipul acesta, prin intermediul Fermităţii Tale şi prin cel al conştiinţei unanime şi comune tuturor celorlalţi episcopi prezenţi, această ceartă, care în chip răuvoitor s-a prelungit până acum din cauza unor rivalităţi ruşinoase, odată ce se va fi ascultat tot ce e necesar de către oameni, de astă dată, independenţi unii de alţii şi care am poruncit să fie şi ei de faţă, va putea ceda locul – oricât ar fi de târziu – în faţa cuvenitei evlavii, a credinţei şi a înţelegerii frăţeşti[151]. Dumnezeu Atotputernicul să te păzească sănătos întru mulţi ani!"

VI

Copie de pe epistola împărătească prin care împăratul face Bisericii donaţii în bani

1. „Constantin Augustul, către Cecilian, episcopul Cartaginei.

Întrucât am găsit potrivit ca în toate ţinuturile din Africa, din Numidia şi din Mauritania[152] să dăruiesc ceva, pentru cheltuielile lor, unor anumiţi slujitori ai preasfintei religii universale, recunoscute prin legi, am trimis o epistolă preadistinsului[153]

Studien zu den Anfaengen des Donatistenstreites (313-315) und zum Prozess des Athanasius von Alexandrien (328-346), Rudolf Habelt Verlag GmbH, Bonn, 1975; K.M. GIRARDET, „Konstantin der Grosse und das Reichskonzil von Arles (314). Historisches Problem und methodologische Aspekte", în: *Oecumenica et Patristica. Festschrift für Wilhelm Schneemelcher zum 75. Geburtstag*, Hrsg. Von Damaskinos Papandreou, Wolfgang Bienert und Knut Schäfferdick, Metropolie der Schweiz, Chambesy-Geneva, 1989, pp. 151-174).>

[149] *Cursus publicus* <(*cf.* Denys GORCE, *Les voyages, l'hospitalite et le port des lettres dans le monde chrétien des IVe et V^e siecles*, A. Picard, Paris, 1925).>

[150] <Latronianus, *corector Siciliae*, e amintit şi în inscripţii, *PG* 20, 889; *Corpus Inscriptionum Latinarum*, X, 7284.>

[151] Împăratul era de-a dreptul tulburat din pricina animozităţilor dintre slujitorii Bisericii.

[152] Numidia şi Mauritania erau două provincii din cele şase ale diecezei Africii, cu capitala Cartagina.

[153] În textul grec citim διασημότατον, care traduce latinescul *perfectissimus*; *cf.* Cartea IX, IX, 9.

administrator financiar general Ursus din provincia Africa proconsulară, comunicându-i că îi stau la dispoziție pentru Fermitatea Ta suma de 3000 de folii[154].

2. Deci, după ce vei face ca această sumă de bani să fie primită, poruncește ca ea să fie împărțită tuturor celor arătați mai înainte, potrivit notei inventar ce ți s-a trimis prin Osius[155].

3. Dacă însă vei vedea că lipsește ceva ca să se împlinească decizia mea în această privință față de toți aceia, va trebui să te adresezi cu toată încrederea lui Heraclides, administratorul bunurilor noastre[156], cerându-i tot ceea ce vei vedea că este necesar în chip neîndoielnic. În fapt, chiar în prezența lui am poruncit ca, în caz că Fermitatea Ta îi va cere ceva bani, să aibă grijă să ți-i înmâneze fără nicio ezitare.

4. Și, deoarece am înțeles că unii oameni de o cugetare nepotrivită caută prin înșelăciune să întoarcă poporul preasfintei Biserici universale spre o doctrină falsă și greșită, să știi că am dat dispoziții verbale consulului Anulinus și vicarului prefecților Patricius, care erau de față, să se dea atenția cuvenită tuturor celorlalte probleme și îndeosebi acesteia și să nu îngăduie să fie neglijată o asemenea problemă[157].

5. De aceea, dacă vezi că anumiți oameni de acest fel mai stăruie încă în nebunia lor, recurge, fără să stai deloc la îndoială, la judecătorii amintiți și poartă chestiunea în fața lor, ca să-i poată întoarce pe acești oameni de la rătăcirea lor, după cum am poruncit prin viu grai. Dumnezeirea Marelui Dumnezeu să te ocrotească mulți ani!"

---

[154] *Follis* (foale sau sac) era o monedă divizionară de bronz sau argint, potrivit reformei făcute de Dioclețian. S-a menținut în toată perioada bizantină.

[155] Osius, episcop în Cordoba Spaniei, sfetnic apropiat al lui Constantin. A murit pe la 357 (la vârsta de circa o sută de ani).

[156] <Fiind *procurator rei privatae*, lui Heraclides îi revenea în acest caz obligația de a da din caseta personală a împăratului sumele de bani solicitate.>

[157] În calitate de locțiitor al prefecților pretoriului, ceea ce ar fi echivalent cu un șef al siguranței statului, Patricius era într-un fel organ executiv direct sub ascultarea împăratului. <Forma de plural din titulatura lui era o amintire a colegialității magistraturilor de odinioară. Ca vicar al Africii, Patricius ținea de prefectura pretoriului Italiei (*cf.* J.-R. PALANQUE, *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire*, Boccard, Paris, 1933). Autoritatea lui se întindea asupra întregii dioceze a Africii, în timp ce aceea a lui Anulinus era restrânsă doar la Africa proconsulară, în care el îl reprezenta direct pe împărat.> Și de aici se poate deduce seriozitatea tulburărilor donatiste. Se știe că mai târziu s-a uzat și de intervenții armate împotriva donatiștilor. Dar Constantin n-a vrut poate decât să-i amenințe.

VII

Copie de pe epistola imperială
prin care s-a dispus ca întâistătătorii Bisericilor
să fie scutiți de orice sarcină publică[158]

1. „Salutare, preacinstitul nostru Anulinus!

Întrucât reiese dintr-o mulțime de fapte că disprețul față de religia pe care se bazează respectul suprem față de preasfânta Putere cerească a pus în mari primejdii treburile publice, dar, câtă vreme a fost primită și menținută așa cum o cer legile, ea a adus mare progres numelui roman, iar prin lucrarea harului a adus în toate relațiile omenești o binecuvântare deosebită, de aceea am găsit cu cale, Preavrednice Anulinus, ca acei oameni care, prin sfințenia pe care trebuie s-o respecte și prin păzirea strictă a acestei legi, pun toate grijile în slujba religiei celei sfinte să primească dreapta răsplată pentru osteneala lor, Preacinstite Anulinus.

2. În acest scop, cei care în cuprinsul provinciei ce ți-a fost încredințată îndeplinesc în cadrul Bisericii universale, în fruntea căreia se află Cecilian, serviciul lor în slujba acestei sfinte religii și cărora lumea s-a obișnuit să le spună «clerici»[159], vreau ca ei să rămână scutiți odată pentru totdeauna de toate sarcinile publice, pentru ca nu cumva prin vreo rătăcire sau abatere nelegiuită să se înstrăineze serviciul datorat divinității, dimpotrivă, să nu fie deloc tulburați în ascultarea de legea lor proprie. Cu cât este o mai mare cinstire pe care o aduc ei divinității, cu atât mai mare este binele pe care-l aduc în treburile publice [ale statului]. Rămâi sănătos, Preavenerabile și Preaiubite Anulinus!"

---

[158] Răspunsul lui Anulinus datează din 15 aprilie 313. Încă din sec. I erau scutiți de sarcini publice și preoții altor culte, cum erau evreii, dar tot așa și retorii, gramaticii, filosofii, atleții, muzicanții. <Scutirea de *munera civilia* acordată clerului lui Cecilian îi excludea pe donatiști. Acordată clerului, ea a determinat un aflux spre aceste demnități eclesiastice, Constantin interzicând însă acest lucru celor bogați (*cf. Codex Theodosianus*, XVI, II, 3).>

[159] Prin hotărârea dată că numai cei din cler (în grecește κλῆρος înseamnă „moștenire", „oficiu") pot beneficia de această scutire, Constantin legifera o hotărâre pe care în 325 Sinodul I Ecumenic o statornicea prin canonul 16 (vezi N. MILAȘ, *Canoanele Bisericii* [illegible]

VIII

Licinius înclină spre rău. Căderea lui

1. Iată, dar, cât de mari au fost binefacerile la care ne-a făcut părtaşi harul dumnezeiesc şi ceresc prin arătarea în lume a Mântuitorului[160] şi cât de copleşitoare pentru toţi oamenii au fost bunurile pe care ni le-a adus pacea! De aceea la noi, [creştinii], toate se desfăşurau în festivităţi şi în adunări sărbătoreşti.

2. Dar, din pricina invidiei care urăşte binele şi a diavolului care iubeşte răul[161], vederea unui astfel de spectacol nu era de suportat. Tot aşa nici pe Licinius cele întâmplate tiranilor, despre care am pomenit mai înainte, n-au fost în stare să-l păstreze în cugetări sănătoase. Căci, cu toate că i-a mers bine în împărăţia sa şi i s-a recunoscut cel mai mare rang, al doilea după cel al marelui împărat Constantin, fiind învrednicit chiar de încuscrire şi de cea mai înaltă înrudire cu el, totuşi s-a ferit să păşească pe urmele celor buni, nevoindu-se, dimpotrivă, să-i imite în răutate şi în josnice comportamente pe tiranii cei nelegiuiţi şi preferând să urmeze planurile celor a căror cădere o văzuse chiar cu ochii lui, în loc să fi stăruit în prietenie şi dragoste faţă de suveranul care-i era superior în toate.

3. Plin de invidie faţă de binefăcătorul său, el a pornit împotriva lui un război nelegiuit şi foarte sângeros, fără a asculta de legile firii şi fără a păstra în cugetul său amintirea jurămintelor, a sângelui, a tratatelor de alianţă.

4. Într-adevăr, aşa împărat cum era, preabunul Constantin i-a dat semnul celei mai curate bunăvoinţe: nu a dispreţuit înrudirea cu el, nu s-a împotrivit strălucitei căsătorii cu sora lui proprie, ci l-a socotit demn să se împărtăşească din vrednicia aleasă a părinţilor, din sângele împărătesc pe care îl datora strămoşilor săi, i-a acordat puterea supremă ca unei rude şi ca unui coîmpărat; i-a hărăzit dreptul de a guverna şi de a conduce o parte – şi nu cea mai mică – din popoarele supuse romanilor[162].

---

[160] Chiar şi numai din felul cum începe această frază se poate constata că, faţă de documentele care au fost introduse între timp, continuarea nu era firească. De fapt, cuvintele de începere fac aluzie la predica ţinută la Tyr.

[161] De acum, paragrafele 2-6 (din acest capitol) reproduc EUSEBIU DE CEZAREEA, *De vita Constantini*, I, XLIX.

[162] Licinius o luase în căsătorie în anul 313 pe Constanţia, sora lui Constantin. Relaţiile lui cu împăratul Constantin au fost schimbătoare. Totuşi nu trebuie uitat că Licinius

5. Dar purtarea lui Licinius era tocmai contrară: zi după zi urzea comploturi împotriva superiorului său, scornind tot felul de curse, ca şi cum ar fi căutat anume să răspundă cu răutăţi binefăcătorului său. La început, încercând să-şi ascundă planurile, se prefăcea că e prietenul lui, sperând că, folosindu-se mereu de viclenie şi înşelăciune, va ajunge uşor la rezultatul dorit.

6. Or, pentru Constantin, Dumnezeu era adevăratul prieten, paznic şi ocrotitor, Care i-a adus la cunoştinţă cursele urzite în taină şi în umbră, dându-le pe faţă. Marea armă a credinţei era foarte potrivită spre a asigura ocrotirea împotriva vrăjmaşilor şi a dobândi mântuirea sufletului. Ocrotit de această armă, împăratul nostru cel atât de îndrăgit de Dumnezeu a scăpat din uneltirile acestui şiret cu nume blestemat.

7. Când a văzut că planurile lui ascunse nu şi le poate împlini după voie, întrucât Dumnezeu îi făcea cunoscut împăratului celui iubit de El orice viclenie şi orice răutate, nemaifiind în stare să se prefacă, Licinius a pornit războiul pe faţă.

8. Prin aceea însă că a pornit la luptă împotriva lui Constantin, Licinius a început totodată să lupte şi împotriva lui Dumnezeu celui peste toate, Căruia ştia că I se închină şi Constantin[163]. În acelaşi timp, pe ascuns, el a pornit război şi împotriva credincioşilor aflaţi sub ascultarea lui, cu toate că aceştia niciodată nu i-au făcut niciun rău. El făcea însă acest lucru fiind mânat de o răutate înnăscută şi lovit de o orbire cumplită.

9. Nu a pus înaintea ochilor nici amintirea celor care îi prigoniseră pe creştini înainte de el şi nici a acelora pe care el însuşi îi

---

nu-şi datorează cumnatului său ridicarea lui. Încă în anul 307 el era recunoscut cu titlu de august alături de Diocleţian, Maximin şi Galerius, într-o vreme când Constantin era numai cezar. În 314 izbucnise conflictul între ei, dar se împacă iar. Din anul 321 numele lui Licinius – ca şi al fiului său, Licinianus, de altfel – nu mai apare în listele consulare. Conflictul iremediabil izbucni în 323, când Constantin îi respinse pe goţi, trecând pe teritoriul lui Licinius. Acesta porni lupta, dar o pierdu la 3 iulie 323.

[163] E drept că în ultimii ani, începând de prin 320, Licinius a început să-i elimine din armată pe creştini, să interzică întrunirile de ambele sexe în biserici – spre paza moralităţii, chipurile –, dar mai ales a interzis întrunirile episcopilor la sinoade, ceea ce era absurd acum. Temniţele au început să geamă de creştini. Slujbele se făceau sub cerul liber. Răfuiala nu mai putea întârzia (*cf.* H. LIETZMANN, *Geschichte*..., vol. III, pp. 65-67). <În opinia lui J.-R. PALANQUE, *De la paix constantinienne*..., p. 56, Licinius n-a fost niciodată creştin, toleranţa acordată de el creştinilor, motivată politic, a fost totdeauna mult mai restrânsă, mai puţin generoasă decât aceea a lui Constantin. Faptul că Licinius a pedepsit cu moartea un mare număr de funcţionari anticreştini s-a datorat fidelităţii lor faţă de Maximin, nu păgânismului lor.>

pedepsise pentru necredința lor în Dumnezeu, ci, lipsit de orice cugetare sănătoasă, în stare de nebunie deplină, a hotărât să se războiască cu Dumnezeu Însuși, ocrotitorul lui Constantin, iar nu cu cel ocrotit[164].

10. I-a alungat mai întâi de la curtea sa pe toți creștinii[165], lipsindu-se astfel, nenorocitul, de rugăciunile adresate de ei lui Dumnezeu în favoarea lor și pe care, după învățătura tradițională a Părinților, ei trebuiau să le înalțe pentru toți oamenii[166]. După aceea a poruncit ca în fiecare oraș să fie eliminați și să se ia gradul oricărui militar care nu va accepta să aducă jertfe demonilor. Și acestea încă erau puțin lucru, dacă le-am compara cu altele mult mai grave.

11. Dar de ce să mai amintim una după alta faptele acestui om cu totul nelegiuit și vrăjmaș al lui Dumnezeu, precum și modul în care el, om cu totul fărădelege, a născocit legi nelegiuite? Căci el a mai poruncit că nimeni nu are voie să arate înțelegere omenească nenorociților din închisori, ducându-le hrană, și nici să arate milă față de cei care suferă de foame în lanțuri și că, peste tot, nimeni n-ar fi bun, iar bine cu adevărat nu ar săvârși nici chiar cei care sunt mânați de pornirea firească de a-i ajuta pe semenii lor[167]! Între legile pe care le-a adus, aceasta era într-adevăr cea mai nerușinată și mai crudă, întrucât se împotrivea oricărui simțământ firesc. Căci această lege prevedea că și cei care dovedeau milă urmau să aibă aceeași soartă ca și cei miluiți, trebuind să fie pedepsiți cu aceeași pedeapsă ca și cei condamnați din închisori.

12. Așa prevedeau poruncile date de Licinius. De ce să mai înșirăm și inovațiile lui în legătură cu cei care se căsătoresc ori noutățile legate de cei care își sfârșesc zilele, prin care el a îndrăznit să abroge vechile legi ale romanilor atât de bine și înțelept gândite și a pus în locul lor legi barbare și sălbatice, cu adevărat ilegale și potrivnice legilor adevărate? Sau nesfârșitele impozite născocite de el spre paguba popoarelor supuse lui, precum și tot felul de încasări plătite în aur și argint, noi măsurători de pământ și amenzi foarte

---

[164] Ultimele trei paragrafe (7-9) se aseamănă cu EUSEBIU DE CEZAREEA, *De vita Constantini*, I, LVI.

[165] Eusebiu reproduce aici idei prezentate anterior în Cartea VIII, 1-6 și care apar și în *De vita Constantini*, I, LIII-LIV.

[166] *Cf. 1 Timotei* 2, 1-2.

[167] <Misiunile caritative erau practicate pe scară largă de creștini, încă din primele veacuri

costisitoare scoase de la oameni care nu mai locuiau la țară, ci erau morți de multă vreme[168]?

13. Câte feluri de surghiunuri n-a plăsmuit acest dușman al oamenilor împotriva celor care nu erau vinovați cu nimic! Câte arestări de oameni nobili și de mare faimă, pe ale căror soții le silea să divorțeze de tinerii lor soți legitimi pentru a le arunca în brațele prietenilor lui destrăbălați, profanându-le astfel prin fapte din ce în ce mai rușinoase! Câte femei măritate și câte fete tinere n-a înjosit[169] acest bătrân decrepit[170], numai să-și împlinească poftele lui nesăbuite! De ce să mai lungesc înșirarea lor atunci când excesul ultimelor lui fapte dovedește că primele erau nesemnificative?

14. Ca să terminăm, tot nebunește s-a purtat și cu episcopii, căci își închipuia că în calitatea lor de slujitori ai lui Dumnezeu celui peste toate ei s-ar împotrivi faptelor lui; de aceea le-a întins curse, dar nu la lumina zilei, întrucât se temea de superiorul său[171], ci în taină și cu viclenie, nimicindu-i pe cei mai vrednici dintre ei prin cursele întinse de unii guvernatori. Până și felul morții cu care sfârșeau era nou și nemaiîntâlnit.

15. Întâmplările care au avut loc în Amasia și în alte orașe ale Pontului întrec orice măsură de cruzime[172]. Aici, unele dintre bisericile lui Dumnezeu erau și de astă dată ori dărâmate din vârf până la temelii ori încuiate ca să nu se mai adune în ele creștinii după obicei și să nu mai oficieze aici adorarea și slujbele datorate lui Dumnezeu.

16. E drept că nu-și închipuia că s-ar face rugăciuni pentru el – despre acest lucru așa-i spunea cugetul lui cel rău. În schimb, era convins că noi facem acest lucru pentru împăratul cel iubit de Dumnezeu, Căruia I-am fi cerut să-l aibă în mila Lui[173]. Și astfel, din acea clipă, el a început să-și verse mânia sa împotriva noastră.

---

[168] În avântul stilului său retoric, Eusebiu aduce și acuze exagerate, în afară de faptul că nu se exprimă clar. În fond, măsurile de impuneri fiscale exagerate pe care le-a luat Licinius nu aveau nicio legătură cu persecutarea creștinilor. Măsurile erau pentru toți.

[169] Acuze similare a adus și împotriva lui Maximin și a altora.

[170] Nu era prea bătrân. La moarte, Licinius avea 60 de ani, după Aurelius Victor.

[171] Constantin.

[172] Dintre martirii care și-au sfârșit zilele sub Licinius, îl amintim pe Vasile, episcopu[l] Amasiei din Pont, și tot în Pont cazul cel mai cunoscut a fost martirajul celor 40 de muce[ni]ci de la Sebasta. *Testamentul* lor (în R. KNOPF, G. KRÜGER, *Märtyrerakten*, pp. 116-119[)] are toate șansele de a fi autentic, calitate contestată uneori pentru *Actele* lor.

[173] Nu se știe dacă Eusebiu face aluzie la invidia care-l rodea pe Licinius ori are în veder[e] vreo uneltire a supușilor.

17. Lingușitorii aflați printre marii dregători, fiind convinși că-i fac pe plac acestui nelegiuit, i-au copleșit pe unii dintre episcopi cu pedepse care se dau de obicei numai criminalilor: cu toate că nu săvârșiseră nicio nedreptate, ei erau arestați și bătuți fără niciun motiv, ca niște ucigași. Alții au trebuit să îndure chiar moartea, și încă într-un mod neobișnuit: trupul le era ciopârțit cu sabia în mai multe bucăți, iar după această priveliște barbară și înfiorătoare era aruncat în adâncurile mării, ca să fie hrană peștilor.

18. Oamenii religioși au început din nou să fugă: câmpurile, deșertul pustiurilor, ascunzișurile munților i-au găzduit din nou pe slujitorii lui Hristos. Când nelegiuitul a văzut că-i reușesc aceste metode, și-a pus în gând să pornească o persecuție generală împotriva tuturor [creștinilor].

19. Și ar fi fost în stare să-și îndeplinească acest plan și nimic nu l-ar fi împiedicat dacă Dumnezeu, Care apără sufletele celor care I se închină, n-ar fi prevăzut ceea ce avea să se întâmple: așa cum dintr-un întuneric adânc și dintr-o noapte întunecoasă se aprinde la un moment dat pentru toți o puternică lumină, care e salvarea tuturora, așa l-a dus Dumnezeu de mână pe slujitorul Său Constantin, „cu braț înalt”[174], spre acest [deznodământ].

IX

Biruința lui Constantin și binefacerile aduse de el supușilor imperiului

1. Acestui bărbat deci i-a dăruit Dumnezeu din înălțimile cerului, ca răsplată vrednică pentru evlavia sa, trofeele biruinței împotriva celor necredincioși[175]. În privința criminalului, El l-a zvârlit cu capul plecat, împreună cu toți sfetnicii și prietenii săi, la picioarele lui Constantin.

2. Întrucât Licinius dusese până la marginile nebuniei planurile urzite împotriva lui, împăratul iubitor de Dumnezeu s-a

[174] *Psalmul* 135, 12; *cf. Ieșirea* 6, 1.

[175] Licinius a fost înfrânt în două lupte: 3 iulie 323 la Adrianopol și 18 septembrie 323 la Hrisopolis. Războiul complet s-a terminat în 324. Disperat, și-a trimis soția la fratele ei, rugându-l de iertare. Constantin l-a închis în Tesalonic, unde la începutul lui 325 a fost ucis. Mai pe larg în EUSEBIU DE CEZAREEA, [illegible]

convins că nu mai poate răbda așa ceva; de aceea și-a făcut un plan înțelept: să combine fermitatea dreptății cu iubirea de oameni, hotărându-se să sară în ajutorul celor care fuseseră chinuiți atât de cumplit de acest tiran și grăbindu-se să salveze, prin alungarea câtorva răufăcători, cea mai mare parte din neamul omenesc.

3. Până atunci se lăsase condus numai de milă și se arătase îndurător față de cel care nu merita acest simțământ. Dar această bunăvoință nu a fost de niciun folos: omul nu se lăsa de răutăți, ci cu atât mai mult îi sporea ura împotriva neamurilor supuse. Pe de altă parte, celor atât de crunt tiranizați de o fiară atât de crudă nu le mai rămăsese nicio nădejde de salvare.

4. Iată de ce acest ocrotitor al celor buni, împreunând ura împotriva răului cu iubirea față de bine, s-a evidențiat împreună cu fiul său, preaiubitorul de oameni împărat Crispus[176], întinzând tuturor celor care se vedeau ca și pierduți dreapta lui salvatoare. Apoi, având drept conducător și ajutător pe Dumnezeu Atotputernicul și pe Fiul lui Dumnezeu[177], Mântuitorul tuturor, amândoi, tatăl și fiul, după ce și-au împărțit armata împotriva dușmanilor lui Dumnezeu, i-au încercuit pe aceștia și au câștigat asupra lor o biruință ușoară, căci prin sprijinul lui Dumnezeu toată desfășurarea luptei a decurs după cum le-a fost voia.

5. Atunci, cei care mai ieri-alaltăieri „suflau amenințare și ucidere"[178], dintr-odată, mai repede decât s-ar putea spune, „n-au mai fost"[179], a pierit și amintirea lor, chipurile și statuile lor erau pe bună dreptate huiduite, iar ceea ce Licinius văzuse cu ochii săi proprii întâmplându-se cu tiranii de altă dată, a suferit și el în aceeași măsură, pentru că „nu a primit învățătură"[180] și nu s-a înțelepțit

---

[176] În versiunea siriacă, numele fiului său, Crispus († 326), a fost omis aici și în paragrafu 6 și înlocuit prin cuvintele: „Fiii săi iubiți și întru toate asemănători tatălui lor". Eusebi nu are curaj să se exprime în legătură cu o crimă atât de odioasă a protectorului său, care lăsându-se influențat de insinuările mamei lui vitrege, Fausta, a dat ordin ca Crispus s fie otrăvit. La scurt timp a fost ucisă și ea.

[177] <Sintagma παῖς θεοῦ este singulară în acest caz. Folosirea ei aici, în loc de υἱός θεο ar putea fi rezultatul unei influențe subordinaționiste (*cf.* Eusebe de Césarée, *Histoi ecclésiastique*, tome III, ed. G. Bardy, p. 119, n. 3) sau chiar a arianismului asupra l Eusebiu.>

[178] *Faptele* 9, 1.

[179] *Cf. Apocalipsa* 17, 8, 11.

[180] *Ieremia* 2, 30.

după pedepsele primite de aceia[181], ci a urmat același drum al nelegiuirii, așa încât a căzut în aceeași prăpastie ca și ei.

6. Pe când, dar, Licinius zăcea trântit la pământ, marele învingător Constantin, strălucind de atâtea virtuți, pe care i le-a dăruit credința, dimpreună cu Crispus, fiul său și împărat preaiubit de Dumnezeu, întru toate asemenea tatălui său, au luat în stăpânire și Orientul[182], care le aparținea, formând de-acum un singur imperiu al romanilor, unitar cum fusese altădată. Începând de la soare-răsare, lumea întreagă, în cele două direcții, ale nordului și ale sudului, și până la marginile dinspre vest, a fost adusă sub stăpânirea lor pașnică. Orice frică față de cei care mai înainte îi călcaseră în picioare dispăruse acum de la oameni, care trăiau zile strălucitoare și întruniri îmbucurătoare. Totul se umpluse de lumină privindu-se între ei cu fețele surâzătoare și cu ochi sclipitori, oameni care altădată plecau privirile în fața altora. În cete de dans și de cântec, prin orașe ca și prin sate, oamenii Îl cinsteau mai întâi pe Dumnezeu, Împăratul împăraților – căci așa fuseseră învățați –, iar în al doilea rând pe evlaviosul împărat, împreună cu fiii săi cei iubiți de Dumnezeu.

8. Vechile suferințe fuseseră uitate și tot așa amintirea oricărei nelegiuiri. De-acum lumea se bucura de bunurile prezente și nădăjduia după cele viitoare. Împăratul biruitor a proclamat pretutindeni ordonanțe pline de omenie și legiuiri care cuprindeau dovezi ale mărinimiei și autenticei sale evlavii.

9. Și astfel, după ce orice tiranie a fost înlăturată, prin Constantin și fiii săi s-a asigurat imperiului o singură guvernare, care i se potrivea, o singură conducere hotărâtă și necontestată. Ei stârpeau în primul rând ura față de Dumnezeu pe care o avuseseră toți ceilalți împărați și astfel, dintre toate bunurile pe care Dumnezeu li le dăruise, ei dovediră mai ales dragostea de virtute și de Dumnezeu, precum și credința și recunoștința lor față de divinitate, prin fapte săvârșite în văzul tuturor oamenilor.

---

[181] Și aici Eusebiu, sfârșindu-și lucrarea, exprimă cugetări similare celor din *De vita Constantini*, II, XIX-XX.

[182] E vorba de prefectura Orientului, cu capitala Nicomidia

BIBLIOGRAFIE

À Diognète, introduction, texte critique, traduction et commentaire par Henri-Irénée Marrou, col. *Sources chrétiennes*, 33, Paris, 1952, ed. a II-a, Paris, 1965.

Abel, Félix-Marie, „La sépulture de St. Jacques", în: *Revue Biblique*, 28, 1919.

Achelis, H., *Virgines subintroductae. Ein Beitrag zum VII. Kapitel des I Korintherbriefs*, Hinrichs, Leipzig, 1902.

Actele martirice, trad. de Pr. Prof. Ioan Rămureanu, *PSB* 11 (serie veche), Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.

Aigrain, R., „Arabie", în: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, III, col. 1159-1193.

Aland, Kurt, „Die religiose Haltung Kaiser Konstantins", în: *Studia Patristica*, I, 1957, pp. 549-600.

Aland, Kurt, „Eusebius v. Caesarea", în: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, II, 3. Auflage, hrsg. von Kurt Galling, Mohr Siebeck, Tübingen, 1958, pp. 739-740.

Alès, Adhémar d', *L'Édit de Calliste. Étude sur les origines de la pénitence chrétienne*, G. Beauchesne, Paris, 1914.

Alès, Adhémar d', *La théologie de saint Cyprien*, Beauchesne, Paris 1922.

Alès, Adhémar d', „Le mot οἰκονομία dans la langue théologique d saint Iréneé", în: *Revue des études grecques*, XXXII, 1919, pp. 1-9.

Alès, Adhémar d', „Le πρεσβύτης de saint Irénée", în: *Revue de Études Grecques*, XLII, 1929, pp. 398-410.

Alès, Adhémar d', *Novatien, Étude sur la théologie romaine au mi lieu du IIIe siècle*, Beauchesne, Paris, 1925.

Alföldi, Andreas, *Costantino tra paganesimo e cristianesim* Laterza, Bari, 1976.

Allard, Paul, *La persécution de Dioclétien et le triomphe de l'Églis* 2 vol., Librairie Victor Lecoffre, Paris, 1890.

Allo, Ernest Bernard, *Saint Jean, L'Apocalypse*, J. Gabalda, Pari 1933.

Amann, E., „Novatien", în: *Dictionnaire de Théologie Catholiq* t. XI, pp. 816-829.

ANDRIESSEN, Dom P., „L'Apologie de Quadratus conservée sous le nom d'Épître à Diognète", în: *Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale*, Louvain, 13, 1946, pp. 5-39, 125-149, 257-260 şi 14, 1947, pp. 121-156.

Apologeţi de limbă greacă, PSB 2, serie veche, trad., introd., note şi indice de Pr. Teodor Bodogae, Pr. Olimp Căciulă, Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1980.

Apologeţi de limbă latină, PSB 3, serie veche, trad. Nicolae Chiţescu, Eliodor Constantinescu, Paul Papadopol, David Popescu, introd., note şi indici Nicolae Chiţescu, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1981.

ASTERIE AL AMASIEI, *Omilii şi predici*, Bucureşti, 1946.

AUDIN, Amable, „Legende et histoire des martyrs de Lyon", în: *Bulletin de la société historique, litteraire et archeologique*, 18, 1950-1951, Lyon, 1952, pp. 1-29.

AUVRAY, Pierre, „Comment se pose le problème de l'inspiration des Septante", în: *Revue Biblique*, LIX, 1952, pp. 321-336.

BAGNALL, Roger S. (ed.), *Egypt in the Byzantine World, 300-700* (culegere de studii), Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

BALANOS, Demetrios Simou, *Patrologia*, Typois I.A. Alesropoulou & Sias, Atena, 1930.

BALANOS, D.S., „Zur Charakterbild des Kirchenhistorikers Eusebius", în: *Theologische Quartalschrift*, 116, 1935, pp. 309-322.

BARDENHEWER, Otto, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, III, 2. Auflage, Herder, Freiburg im Breisgau, 1923.

BARDY, Gustave, „Aux origines de l'école d'Alexandrie", în: *Recherches de science religieuse*, 27, 1937, pp. 65-90.

BARDY, Gustave, „Cérinthe", în: *Revue Biblique*, 30, Paris, 1921, pp. 341-374.

BARDY, Gustave, „Jean le Presbytre", în: *Supplément du Dictionnaire de la Bible*, t. IV. pp. 843-847.

BARDY, Gustave, „L'Église de Rome sous le pontificat de saint Anicet", *Recherches de science religieuse*, 17, Paris, 1927, pp. 481-511.

BARDY, Gustave, *La question des langues dans l'Église ancienne*, tome I, Beauchesne, Paris, 1948.

BARDY, Gustave, *La théologie de l'Église, de saint Irénée au concile de Nicée*, Cerf, Paris, 1947.

BARDY, Gustave, „Les martyrs bourguignons de la persécution d'Aurelien", în: *Annales de Bourgogne*, VIII, 1936, pp. 321-348.

BARDY, Gustave, „Philosophie et philosophes dans le vocabulaire chretien des premiers siècles", în: *Mélanges Viller*, Toulouse, 1949, pp. 1-12 (= *Revue d'ascétique et de mystique*, XXV, pp. 97-108).

BARDY, Gustave, *Paul de Samosate. Étude historique*, ediția a II-a, Spicilegium Sacrum Lovaniense, Louvain, 1929, p. 285.

BARDY, Gustave, *Recherches sur saint Lucien d'Antioche et son école*, Beauchesne, Paris, 1936.

BARDY, Gustave, „Saint Jérôme et l'Évangile selon les Hébreux", în: *Mélanges de Science Religieuse*, tome II, Paris, 1946, pp. 5-36.

BARDY, Gustave, „Sur l'apologiste Quadratus", în: *Mélanges Henri Grégoire*, tome I, Bruxelles, 1949, pp. 75-86.

BARDY, Gustave, „Sur Paulin de Tyr", în: *Revue des Sciences Religieuses*, 2, 1922, pp. 35-45.

BARNEA, Ion, ILIESCU, Octavian, *Constantin cel Mare*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

BARNES, Timothy D., *Constantine and Eusebius*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

BATIFFOL, Pierre, *Anciennes littératures chrétiennes et la littérature grecque*, V. Lecoffre, Paris 1897.

BATIFFOL, Pierre, *L'Église naissante et le catholicisme*, J. Gabalda, Paris, 1909.

BATIFFOL, Pierre, „L'incompabitilité de la στρατεία et de la cléricature", în: *Bulletin de la Société des antiquaires de France*, 1911, pp. 226-232.

BATIFFOL, Pierre, *La paix constantinienne et le catholicisme*, ed. a III-a, Librairie Victor Lecoffre, Paris, 1914.

BATIFFOL, Pierre, „Papa, Sedes Apostolica, Apostolatus", în: *Rivista di archeologia christiana*, II, 1925, pp. 99-216.

BAUER, W., *Rechtglaubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1934.

BAUS, Karl, „Konstantinus «Bekehrung» zum Christentum", în: Hubert VON JEDIN (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, vol. I, Herder, Freiburg im Breisgau, 1973, pp. 454-462.

BĂNESCU, Nicolae, *Istoria Imperiului Bizantin*, vol. I (313-610), Ed. Anastasia, București, 2000.

BECK, Hans-Georg, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, C.H. Beck, München, 1959.

BECKER, Carl, *Tertullians Apologeticum. Werden und Leistung*, Kösel, München, 1954.

BECKER, Carl, *Tertullian: Apologeticum*, Kösel, München, 1961.

BENGA, Pr. Daniel, „«Threskeia» și «Coercitio» – Gândirea religioasă constantiniană oglindită în scrisorile imperiale privitoare la controversa donatistă", în: *Mitropolia Olteniei*, 58 (2006), 9-12, pp. 153-162.

BENSELER, Gustav, KAEGI, Adolf, *Griechisch-Deutsches Schulwörterbuch*, ed. a XIII-lea, Leipzig-Berlin, 1911.

BENZ, Ernst, „Montans Lehre vom Parakleten", în: *Eranos Jahrbuch* 25, Zürich, 1956, pp. 293-301.

BERNARDINO, Angelo DI, „Religious Geography and Ecclesiastical Organization in the Early Fourth Century", în: *Cruce și misiune*, vol. II, Ed. Basilica, București, 2013, pp. 299-316.

BESNIER, M., *L'empire romain de l'avènement des Sevères au concile de Nicée*, Les Presses Universitaires de France, Paris, 1937.

BEYSCHLAG, Karlmann, *Simon Magus und die christliche Gnosis*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1975.

BIEDER, Werner, „Die Vorstellung von der Höllenfahrt Jesus Christi", în: *Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments*, vol. 19, Zürich, 1949.

BIENERT, Wolfgang A., *Dionysios von Alexandrien. Zur Frage des Origenismus im dritten Jahrhundert*, De Gruyter, Berlin, 1978.

BIGELMAIR, Andreas, „Eusebius v. Caesarea, allgemeine Einleitung", în: *Des Eusebius Pamphili Bischofs von Cäsarea Ausgewählte Schriften*, Band 1, Bibliothek der Kirchenvater, Kempten und München, 1913, pp. I-LXI.

BIHLMEYER, Karl, *Die Syrischen Kaiser zu Rom (211-235) und das Christentum*, Rottenburg, 1916.

BLACKMAN, Edwin Cyril, *Marcion and his Influence*, AMS Press, Londra, 1948.

BLOND, Georges, „L'Hérésie encratite vers la fin du IVe siècle", în: *Science Religieuse, Travaux et Recherches*, tome II, Paris, 1944, pp. 157-210.

BODOGAE, Teodor, „Prezența Bisericii în nevoile vremii", în: *Biserica și problemele vremii*, Sibiu, 1947.

BONSIRVEN, Joseph, *Saint Paul, Épître aux Hebreux*, J. Gabalda, Paris, 1943.

BRAATEN, Carl E., *Mother Church: Ecclesiology and Ecumenism*, Fortress Press, Minneapolis, 1998.

BRANDT, W., *Elchasai, ein Religionsstifter und sein Werk*, Leipzig, 1912.

BROWN, Peter, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, The University of Chicago Press, Chicago, 1981 (și în traducere românească de Doina Lică, Ed. Amarcord, Timișoara, 1995).

BRUDERS, Heinrich, „La part de la chronique juive dans les erreurs de l'histoire universelle", în: *Nouvelle Revue Théologique*, 1934, pp. 928-951.

BRUNEL, C., „Versions espagnole, provençale et française de la lettre du Christ tombée du ciel", în: *Analecta Bollandiana*, LXVIII (1950), pp. 383-396.

BUYTAERT, E.M., *Eusèbe d'Émèse. Discours conservés en latin*, vol. I, Spicilegium Sacrum Lovaniense, Louvain, 1953.

CABROL, F., „Huile", în: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. VI/2, col. 2790-2791.

CADIOU, R., *La jeunesse d'Origène*, Beauchesne, Paris,

CALLEWAERT, L., „Le Rescrit d'Adrien à Minucius Fundanus", în: *Revue d'Histoire et de Littérature religieuse*, VIII, 1903, pp. 152-189.

CAMPENHAUSEN, Hans VON, *Griechische Kirchenväter*, 5. Auflage, Kohlhammer, Stuttgart, 1977 (sau trad. românească: CAMPENHAUSEN, Hans VON, *Părinții greci ai Bisericii*, Ed. Humanitas, București, 2005).

CANTINEAU, J., *Inventaire des inscriptions de Palmyre*, III C, 23, VIII B, 87 și IX, 26, Imprimerie Catholique, Beyrouth, 1930.

CAPELLE, Bernard, „Le cas du pape Zéphyrin", în: *Revue Bénédictine*, tome XXXVIII, 1926, pp. 329-330.

CAPELLE, Bernard, „Le Rescrit d'Hadrien et saint Justin", în: *Revue Bénédictine*, tome XXXIX, 1927, pp. 365-368.

Cartea lui Enoh, traducere din etiopiană, note și comentarii de R.H. Charles, cuvânt înainte de W.O.E. Oesterley, traducere din engleză și îngrijire de Al. Anghel, Ed. Herald, București, 2016.

CASPAR, Eric, *Die älteste Bischofsliste*, Königsberg, 1926.

CASPAR, Eric, *Geschichte des Papsttums*, vol. I, Mohr, Tübingen, 1930.

CASTER, Marcel, *Études sur Alexandre ou le faux prophète de Lucien*, Les Belles Lettres, Paris, 1938.

CĂȚOI, Mihai Ovidiu, „De la sectă la religie, scurtă privire asupra relației creștinismului cu autoritățile romane până în anul 311", în: *Cruce și Misiune*, vol. I, Ed. Basilica, București, 2013, pp. 11-37.

CAVALLERA, Ferdinand, *Saint Jérôme*, t. I/2, Louvain - Paris, 1922.

CAVALIERI, Pio FRANCHI DE, *Constantiniana*, Roma, 1953.

CHAGNY, A., *Les martyrs de Lyon de 177, étude historique*, Lyon, 1936.

CHAINE, J., *Les Épîtres Catholiques*, J. Gabalda, Paris, 1939.

CHAPOT, Victor, *La province romaine proconsulaire d'Asie, depuis ses origines jusqu'à la fin du Haut-Empire*, Bouillon, Paris, 1904.

CHEVALIER, Ulysse, *Répertoire des sources historiques du Moyen Age*, I, Paris, 1905, coll. 1414-1417.

CHIFĂR, Nicolae, „Premisele politico-religioase ale emiterii edictului de la Mediolanum din anul 313" în: *Cruce și misiune*, vol. I, pp. 173-186

CIZEK, Eugen, *L'empereur Aurélien et son temps*, Les Belles Lettres Paris, 1994.

CLEMENT ALEXANDRINUL, *Scrieri*, partea I, *PSB* 4, serie veche, trad. introd., note și indici de Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Bibli și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.

CLEMENT ALEXANDRINUL, *Scrieri*, partea a II-a, *Stromatele*, PSB serie veche, trad., cuvânt înainte, note și indici de Pr. Dumitru Fecioru Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Român București, 1982.

CLÉMENT D'ALEXANDRIE, *Extraits de Théodote*, texte grec, introduction, traduction et notes de François Sagnard (*Sources Chrétiennes*, 23 Les Éditions du Cerf, Paris, 1948.

COMAN, Ioan G., *Patrologie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1956.

CONYBEARE, Frederick C., *Philo about the vita contemplativa*, Clarendon Press, Oxford, 1895.

COPPENS, Joseph, *L'Imposition des mains et les rites connexes dans le Nouveau Testament et dans l'Eglise ancienne*, J. Gabalda, Paris, 1945.

CORCORAN, Simon, *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government A.D. 284-324*, Oxford University Press, Oxford, 1996.

COURCELLE, Pierre, *Les lettres grecques en Occident, de Macrobe a Cassiodore*, E. de Boccard, Paris, 1943.

CROUZEL, Henri, *Origen: personajul – exegetul – omul duhovnicesc – teologul*, trad. Cristian Pop, Ed. Deisis, Sibiu, 2014.

CUMONT, Franz, *Lux perpetua*, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1949.

CUMONT, Franz, *Religiile orientale în păgânismul roman*, trad. a ediției a IV^a^, Parid, 1929, de George Scrima, Ed. Herald, București, 2008.

DAM, Raymond VAN, *The Roman Revolution of Constantine*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

DANIÉLOU, Jean, *Bible et liturgie*, Cerf, Paris, 1951.

DANIÉLOU, Jean, *Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée*, I (*Théologie du judéo-christianisme*), Desclée et Cie, Paris, 1958.

DANIÉLOU, Jean, *Origène*, La Table Ronde, Paris, 1949.

DELAHAYE, Karl, *Ecclesia Mater chez les peres des trois premiers siècles*, Éditions du Cerf, Paris, 1964.

DELEHAYE, Hippolyte, *Les légendes hagiographiques*, ed. a III-a, Société des Bollandistes, Brussels, 1927.

DELEHAYE, Hippolyte, *Les martyrs d'Égypte*, Bureaux de la Societé des Bollandistes, Bruxelles, 1923.

DELEHAYE, Hippolyte, *Les origines du culte des martyrs*, Bureaux de la Société des Bollandistes, Bruxelles, 1912.

DELEHAYE, Hippolyte, *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, Bureaux de la Société des Bollandistes, Bruxelles, 1921.

DELEHAYE, Hippolyte, „S. Barlaam. Martyr à Antioche", în: *Analecta Bollandiana*, XXII, 1903, pp. 129-145.

DELEHAYE, Hippolyte, *Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquité*, Bureaux de la Société des Bollandistes, Bruxelles, 1927.

DELVOYE, Ch., „Cancelli", în: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, vol. 1. Stuttgart, 1966, col. 900-931.

DEVAMBEZ, Pierre, *Enciclopedia civilizației grecești*, Ed. Meridiane, București, 1970.

DEVREESSE, Robert, „Chaînes exégétiques grecques", în: *Supplément du Dictionnaire de la Bible*, vol. I, Paris, 1928.

DEVREESSE, Robert, *Le Patriarcat l'Antioche*, Paris, 1945.

Dicționar enciclopedic de personaje biblice, redactat de Martin Bocian, în colaborare cu Ursula Braut și Iris Lenz, traducere în limba română de Gabriela Danțiș și Herta Spuhn, Ed. Enciclopedică, București, 1996.

DIDIER, J.C., „D'une interprétation récente de l'expression: lier-délier", în: *Mélanges de Science religieuse*, IX, 1952, pp. 55-62.

DÖLGER, F., „Zur Bedeutung von «philosophos» und «philosophia» in der byzantinischer Zeit", în: *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953, pp. 197-208.

DONCIU, Ramiro, *Împăratul Maxențiu și victoria creștinismului*, Ed. Antet XX Press, Filipeștii de Târg, 2007.

DRESSAIRE, Léopold, *Jérusalem à travers les siècles*, Bonne Presse, Paris, 1931.

DUCHESNE, Louis, *Autonomies ecclésiastiques: Églises séparées*, Paris, 1905.

DUCHESNE, Louis, *Fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule*, tome I, Thorin, Paris, 1894.

DUCHESNE, Louis, *Histoire ancienne de l'Église*, vol. I-III, Paris, 1906-1910.

DUCHESNE, Louis, „L'Arménie chrétienne dans l'*Histoire ecclesiastique* d'Eusebe", în: *Mélanges Nicole. Recueil de Memoires de Philologie Classique et d'Archeologie offerts à Jules Nicole*, W. Kündig, Geneva, 1905.

DUCHESNE, Louis, *Le Liber Pontificalis*, I, Ernest Thorin, Paris, 1886.

DUCHESNE, Louis, *Origines du culte chrétien*, ed. a II-a, Thorin, Paris, 1898.

DUFOURCQ, Albert, *Études sur les Gesta Martyrum romains*, I, A. Fontemoing, Paris, 1900.

DUPONT, Jacques, „«Filius meus es tu». L'interprétation du Ps. II, 7, dans le Nouveau Testament", în: *Recherches de Science Religieuse*, XXXV, 1948, pp. 522-543.

DUVAL, Rubens, *Histoire politique et littéraire d'Édesse*, Imprimerie Nationale, Paris, 1892.

EDSMAN, Carl-Martin, *Le baptême du feu*, Leipszig-Upsala, 1940.

EHRHARD, Albert, *Die Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche: von den Anfängen bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, vol. I, J.C. Hinrichs, Leipzig, 1937.

Evanghelii apocrife, traducere, studiu introductiv, note și prezentări de Cristian Bădiliță, Ed. Humanitas, București, 1996.

EYNDE, Daniel VAN DEN, „L'inscription sepulcrale de Novatien", în: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 38 (1937), pp. 792-794.

EYNDE, Daniel VAN DEN, *Les normes de l'enseignement chrétien dans la littérature patristique des trois premiers siècles*, J. Duculot, Paris, 1933.

FAYE, Eugène DE, *Gnostiqes et gnosticisme*, ed. a II-a, P. Geuthner, Paris, 1925.

FAYE, Eugène DE, *Origène. Sa vie, son oeuvre, sa doctrine*, I-III, Leroux, Paris, 1923-1928.

FELTOE, Charles Lett, *The Letters and other Remains of Dionysius of Alexandria*, Cambridge, 1904.

FESTUGIÈRE, André-Jean, *L'idéal religieux des Grecs et l'Evangile*, Gabalda, Paris, 1932.

FESTUGIÈRE, André-Jean, *La Révélation d'Hermès Trismégiste*, II, *Le dieu cosmique*, J. Gabalda, Paris, 1949.

FESTUGIÈRE, André-Jean, *La sainteté*, ed. a II-a, Paris, 1949.

FLAVIUS JOSEPHUS, *Antichități iudaice*, traducere, note și indice de nume de Ion Acsan, vol. I-II, Ed. Hasefer, București, 1999-2001.

FLAVIUS JOSEPHUS, *Istoria războiului iudeilor împotria romanilor*, traducere de Gheneli Wolf și Ion Acsan, Ed. Hasefer, București, 1997.

FLICHE, Augustin, MARTIN, Victor, *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, vol. I-III, Bloud et Gay, Paris, 1935, 1939.

FOX, Lane R., *Païens et chrétiens. La religion et la vie religieuse dans l'Empire romain de la mort de Commode au Concile de Nicée*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1997.

FRANZEN, August, BÄUMER, Remigius, *Istoria papilor. Misiunea lui Petru și realizarea ei istorică în Biserică*, traducere de Pr. Romulus Pop, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice, București, 1996.

FRASSINETTI, Paulus, *Apologeticum*, Paravia, Torino, 1965.

FRÉZOULS, Edmond, „Deux nouvelles inscriptions grecques à Volubilis", în: *Revue des Études Grecques*, 65 (1952) p. 368 și urm.

FUNK, Franz Xaver, *Patres Apostolici*, t. I, Libraria Henrici Laupp, Tubingen, 1901.

GAGÉ, M.J., „Les jeux séculaires de 204 et la dynastie des Sévères", în: *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, t. LI, 1934.

GALTIER, Paul, *Aux origines du sacrement de pénitence*, Université Grégorienne, Rome, 1951.

GASS, Wilhelm, „Das patristische Wort οἰκονομία", în: *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*, XVII, 1874, pp. 465-504.

GELZER, Heinrich, „Die Anfänge der armenischen Kirche", în: *Berichte über die Verhandlungen der Königlichen Săchsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-Historische Klasse*, Teubner, Leipzig, 1895.

GELZER, Heinrich, *Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie*, I (*Die Chronographie des Julius Africanus*) și II (*Die Nachfolger des Julius Africanus*), Teubner, Leipzig, [illegible]

GHELLINCK, Joseph DE, „Iuventus, gravitas, senectus", în: *Studia Mediaevalia in honorem admodum Reverendi Patris Raymundi Josephi Martin*, Tempel, Bruges, 1948, pp. 39-59.

GHELLINCK, Joseph DE, *Patristique et Moyen Âge*, ed. a II-a, t. I, Bruxelles et Paris, 1949 (ed. I, Louvain, 1947).

GHELLINCK, Joseph DE, „Un aspect de l'opposition entre hellénisme et christianisme: l'attitude vis-à-vis de la dialectique dans les débats trinitaires", în: *Patristique et Moyen Âge*, vol. III, Duculot, Gembloux, 1948, pp. 225-310.

GHEORGHIU, V., *Tradiția despre apostolul și presbiterul Ioan la Eusebiu de Cezareea*, Cernăuți, 1926.

GIET, Stanislas, „La guerre des Juifs de Flavius Josèphe et quelques énigmes de l'Apocalypse", în: *Revue des Sciences Religieuses*, XXVI, 1952, pp. 1-29.

GIRARDET, Klaus Martin, „De le persecuție la recunoaștere. Roma și creștinii în perioada diocleţian-constantiniană", în: *Cruce și misiune*, vol. II, pp. 97-108.

GIRARDET, Klaus Martin, *Die Konstantinische Wende. Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantins des Grossen*, ed. a II-a revăzută, Darmstadt, 2007.

GIRARDET, Klaus Martin, „Die Konstantinische Wende und ihre Bedeutung für das Reich", în: Ekkehard MÜHLENBERG (ed.), *Die Konstantinische Wende*, în coll. *Veröffentlichungen der Wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie*, vol. 13, Gütersloh, 1998, pp. 9-122.

GIRARDET, Klaus Martin, *Kaisergericht und Bischofsgericht. Studien zu den Anfaengen des Donatistenstreites (313-315) und zum Prozess des Athanasius von Alexandrien (328-346)*, Rudolf Habelt Verlag GmbH, Bonn, 1975.

GIRARDET, Klaus Martin, „Konstantin der Grosse und das Reichskonzil von Arles (314). Historisches Problem und methodologische Aspekte", în: *Oecumenica et Patristica. Festschrift für Wilhelm Schneemelcher zum 75. Geburtstag*, Hrsg. Von Damaskinos Papandreou Wolfgang Bienert und Knut Schäfferdick, Metropolie der Schweiz Chambésy-Geneva, 1989.

GORCE, Denys, *Les voyages, l'hospitalité et le port des lettres dans le monde chrétien des IVe et Ve siècles*, A. Picard, Paris, 1925.

GRECU, Vasile, *Cărți de pictură bisericească bizantină*, Tiparul Glasu Bucovinei, Cernăuți, 1936.

GRÉGOIRE, H., *Inscriptions chrétiennes d'Asie Mineure*, E. Leroux, Paris, 1922.

GRÉGOIRE, H., ORGELS, P., „La véritable date du martyre de sain Polycarpe (23 février 177) et le *Corpus Polycarpianum*", în: *Analect Bollandiana*, LXIX, 1951, pp. 1-38.

GRIFFE, Élie, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, tome I, Éditions Picard, Paris-Toulouse, 1947.

GRILLMEIER, Alois, „Der Gottessohn im Totenreich", în: *Zeitschrift für katholische Theologie*, Vol. 71, No. 1, 1949, pp. 1-53 și 184-203.

GRUMEL, V., *Traite d'Études Byzantines*, tome I: *La Chronologie*, Presses Universitaires de France, Paris, 1958.

GRY, Léon, *Le Millénarisme dans ses origines et son développement*, Alphonse Picard et Fils, Paris, 1904.

GRY, Léon, „Le Papias des belles promesses messianique", în: *Vivre et penser, Recherches d'exégèse et d'histoire*, 3e série, Paris, 1945, pp. 112-124.

GUEY, Julien, „La date de la pluie miraculeuse (172 après J.-C.) et la colonne aurélienne", în: *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 1948, pp. 105-127, și 1949, pp. 93-118.

HAMMAN, Adalbert, *La philosophie passe au Christ*, Grasset, Paris, 1958.

HARNACK, Adolf VON, *Das Edikt des Antoninus Pius*, Leipzig, 1895.

HARNACK, Adolf VON, *Der kirchengeschichtliche Ertrag der exegetischen Arbeiten des Origenes*, Hinrichs, Leipzig, 1919.

HARNACK, Adolf VON, *Die Chronologie der altchristlichen Literatur 2. Von Irenaeus bis Eusebius*, 3. Auflage, J. C. Hinrichs, Leipzig, 1904.

HARNACK, Adolf VON, *Geschichte der altchristlichen Literatur. Die Ueberlieferung*, Leipzig, 1894.

HARNACK, Adolf VON, *Marcion, das Evangelium vom fremden Gott*, ed. a II-a, Leipzig, 1924.

HARRIS, J. Rendel, „The Quest for Quadratus", în: *Bulletin of John Ryland Library*, 8, 1924, pp. 384-397.

HARRISON, Percy Neale, *Polycarp's two Epistles to the Philippians*, The University Press, Cambridge, 1936.

HENRY, P., „Kénose", în: *Supplément du Dictionnaire de la Bible*, tome V, Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1957, col. 36-37.

HERMAS, *Le Pasteur*, coll. *Sources Chrétiennes*, 53 bis, introduction, texte critique, traduction et notes par Robert Joly, Éditions du Cerf, Paris, 1968.

HEUSSI, Karl, MULERT, Hermann, *Atlas zur Kirchengeschichte*, ed. a II-a, Mohr, Tübingen, 1919.

HILGENFELD, Adolf, *Die Ketzergeschichte des Urchristentums, urkundlich dargestellt*, Fues's Verlag, Leipzig, 1884.

HOLSTEIN, Henri, „Les formules du symbole dans l'oeuvre de saint Irenée", în: *Recherches de Science Religieuse*, XXXIV, 1947, pp. 454-461.

HOMO, Léon, *Le Haut-Empire*, Les Presses Universitaires de France,

HOMO, Léon, *Les institutions politiques romaines. De la cité à l'Etat*, La Renaissance du livre, Paris, 1927.

IOAN GURĂ DE AUR, SFÂNTUL, *Predici la sărbători împărătești și cuvântări de laudă la sfinți*, ediția a II-a, *PSB* 14, serie nouă, traducere de Pr. Prof. Dumitru Fecioru, Ed. Basilica, București, 2015.

IONIȚĂ, Viorel, „Sinodul I ecumenic. Rolul împăratului Constantin cel Mare și importanța acestui sinod pentru viața Bisericii creștine", în: *Cruce și misiune*, vol. al II-lea, pp. 333-373.

IRINEU DE LYON, SFÂNTUL, *Împotriva ereziilor. Combatere și răsturnare a gnozei cu nume mincinos*, Cartea I, traducere din limbile greacă veche și latină, introducere și note de Petru Molodeț, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2016.

SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Împotriva ereziilor. Combatere și răsturnare a gnozei cu nume mincinos*, Cartea a II-a, traducere din limbile greacă veche și latină, introducere și note de Petru Molodeț, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2017.

JEDIN, Hubert VON, (ed.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, vol. I, Herder, Freiburg im Breisgau, 1973.

JOLLYON, E., *La fuite de la persécution pendant les trois premiers siècles du christianisme*, Lyon-Paris, 1905.

JOLY, Robert, *Christianisme et philosophie. Études sur Justin et les apologistes grecs du IIe siècle*, Éditions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 1973.

JONES, A.H.M., *Constantine and the Conversion of Europe*, University of Toronto Press, Buffalo, 1978.

JOUGUET, P., „L'Égypte ptolémaïque", în: *Histoire de la nation égyptienne*, publicată sub conducerea lui G. Hanotaux, vol. III, Plon, Paris, 1935.

JUNYENT, Eduardo, *Il titolo di San Clemente in Roma*, Pontificio istituto di archeologia cristiana, Roma, 1932.

KATTENBUSCH, Ferdinand, „Die Entstehung einer christlichen Theologie. Zur Geschichte der Ausdrucke θεολογία, θεολογεῖν, θεολόγος", în: *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, XI, 1900, pp. 161-205.

KERESZTES, Paul, From the Great Persecution to the Peace of Galerius", în: *Vigiliae Christianae* (Amsterdam), vol. 37, nr. 4 (dec. 1983), pp. 379-399.

KIRSCH, Johann Peter, „Die vorkonstantinischen christlichen Kulturgebäude im Lichte der neuesten Entdeckungen im Osten", în *Römische Quartalschrift*, XLIV, Freiburg im Breisgau, 1933.

KOETTING, Bernhard, *Peregrinatio religiosa. Wahlfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche*, Regensberg, Münster, 1950.

KRAFT, Heinrich, „Die altchristliche Prophetie und die Entstehung des Montanismus", în: *Theologische Zeitschrift*, 11, Basel, 1955, pp. 249-271.

KRIEGBAUM, Bernhard, „Die Religionspolitik des Kaisers Maxentius", în: *Archivum Historiae Pontificae*, 30, 1992, pp. 7-54.

LA PIANA, George, „The Roman Church at the End of the Second Century", în: *Harvard Theological Studies*, vol. 18, nr. 3, 1925, pp. 201-277.

LABERTHONNIÈRE, Lucien, „Le témoignage des martyrs", în: *Annales de philosophie chrétienne*, tome CLIII, 1906-1907, pp. 60-90.

LABOURT, Jérôme, *Le christianisme dans l'Empire perse, sous la dynastie sassanide*, Librairie Victor Lecoffre, Paris, 1904.

LABRIOLLE, Pierre DE, *La crise montaniste*, Éditeur Ernest Leroux, Paris, 1913.

LABRIOLLE, Pierre DE, *Les sources de l'histoire du montanisme*, Ernest Leroux, Fribourg, Paris, 1913.

LABRIOLLE, Pierre DE, „Martyrs et confesseurs", în: *Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétiennes*, tome I, 1911, pp. 50-54.

LABRIOLLE, Pierre DE, „Une esquisse de l'histoire du mot Papa", în: *Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétiennes*, I, 1911, pp. 215-220.

LAGRANGE, Marie-Joseph, *Histoire ancienne du canon du Nouveau Testament*, J. Gabalda, Paris, 1933.

LAGRANGE, Marie-Joseph, „L'Évangile selon les Hébreux", în: *Revue Biblique*, XXXI, 1922.

LAGRANGE, Marie-Joseph, *L'Évangile selon saint Luc*, Gabalda, Paris, 1921.

LAGRANGE, Marie-Joseph, *L'Évangile selon saint Marc*, Ediţia a IV-a, Gabalda, Paris, 1929.

LAGRANGE, Marie-Joseph, *Le Judaïsme avant Jésus-Christ*, J. Gabalda et fils, Paris, 1931.

LAMBRECHTS, Pierre, *La composition du Sénat romain, de Septime-Sévère à Dioclétien*, Paris, 1937.

LAQUEUR, Richard, *Eusebius als Historiker seiner Zeit*, De Gruyter, Berlin und Leipzig, 1929.

LASSUS, Jean, *Sanctuaires chrétiens de Syrie: Essai sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien en Syrie du IIIe siècle à la conquête musulmane*, Geuthner, Paris, 1947.

LEBRETON, Jules, *Histoire du dogme de la Trinité, des origines au Concile de Nicée*, tome II, G. Beauchesne, Paris, 1928.

LECLERCQ, Henri, „Accusations contre les chrétiens", în: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, I, col. 274-275.

LECLERCQ, Henri, „Castration", în: *Dictionnaire d'archéologie chréti-*

LECLERCQ, Henri, „Historiens du christianisme", în: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, VI, coll. 1550-1556.

LECLERCQ, Henri, „Lyon", în: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, X, 1, col. 43-72.

LECLERCQ, Henri, „Pèlerinages", în: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. XIV, col. 40-176.

LOT, Ferdinand, *La fin du monde antique*, La Renaissance du Livre, Paris, 1927.

LUBAC, Henri DE, *Histoire et esprit. L'Intelligence de l'Ecriture d'après Origène*, Éditions Montaigne, Paris, 1950.

LUBAC, Henri DE, *The Motherhood of the Church*, Ignatius Press, San Francisco, 1982.

LUCIUS, Ernst, *Die Anfänge des Heiligenkultes in der christlichen Kirche*, Tübingen, 1904.

LUMPE, Adolf, „Zum Hegesippe-Problem", în: *Byzantinische Forschungen*, 3, Amsterdam, 1968, pp. 165-167.

LUNGULESCU, I.N., *Şcoala alexandrină în lumina operelor lui Panten, Clement şi Origen*, R. Vâlcea, 1930.

MADGEARU, Alexandru, *Împăratul Galerius*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgovişte, 2012.

MANSEL, Henry L., *Ereziile gnostice din primele două veacuri*, traducere din limba engleză de Laurian Kertesz, Ed. Herald, Bucureşti, 2008.

MARCONE, Arnaldo, *Pagano e cristiano: vita e mito di Costantino, Storia e Società*, Bari, Laterza, 2002.

MARINESCU, Adrian, „Edictul de la Mediolanum. Scurtă schiţă a stadiului actual al cercetărilor", în: *Cruce şi Misiune*, vol. I, pp. 87-150.

MARROU, Henri-Irénée, *Biserica în Antichitatea târzie*, Ed. Universitas, Bucureşti, 1999.

MARROU, Henri-Irénée, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Éditions du Seuil, Paris, 1948.

MARROU, Henri-Irénée, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, E. de Boccard, Paris, 1938; traducerea românească: H.-I. MARROU, *Sfântul Augustin şi sfârşitul culturii antice*, Bucureşti, Ed. Humanitas, 1997 (traducere după ed. franceză, E. de Boccard, Paris, 1983).

MARTIN, Ch., „Le *Testimonium Flavianum*. Vers une solution définitive", în: *Revue belge de philologie et d'histoire*, XX, 1941, pp. 409-465.

MASSAUX, Édouard, *Influence de l'Évangile de saint Matthieu sur la littérature chrétienne avant saint Irénée*, Gembloux: J. Duculot Louvain, 1950.

MILAŞ, Nicodim, *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, vol. I-II, Arad 1931-1936.

MILLAR, E., „Paul of Samosata, Zenobia and Aurelian", în: *Journal of Roman Studies*, 61 (1971), pp. 1-17.

MOHRMANN, Christine, „À propos de deux mots controversées de la latinité chretienne. Tropaeum – Nomen", în: *Études sur le latin des chrétiens*, vol. III, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1964, pp. 331-350.

MOISESCU, Iustin, *Ierarhia bisericească în epoca apostolică*, Editura Centrului Metropolitan al Olteniei, Craiova, 1955.

MOMMSEN, Theodor, *Das Weltreich der Cäsaren*, Phaidon, Wien-Leipzig, 1933.

MONCEAUX, Paul, „L'apostolat de Pierre à Rome", în: *Revue d'histoire et de litterature religieuse*, I, 1910, pp. 216-240.

MONCEAUX, Paul, *La vraie legende dorée*, Payot, Paris, 1928.

MONDESERT, Claude, *Clement d'Alexandrie. Introduction à l'étude de sa pensée religieuse à partir de l'Écriture*, Aubier, Paris, 1944.

MONTAUZAN, Germain DE, „Le confluent du Rhône et de la Saône à l'époque romaine", în: *Revue des Études Anciennes*, XXVI, 1924, pp. 205-242.

MOREAU, Jacques, „Sur la vision de Constantin (312)", în: *Revue des Études Anciennes*, 35 (1953), pp. 307-333.

MUNCK, J., *Untersuchungen über Klemens von Alexandrien*, Stuttgart, 1933.

NAUTIN, Pierre, *Origène. Sa vie et son oeuvre*, Beauchesne, Paris, 1977.

NIRSCHL, Joseph, *Lehrburch der Patrologie und Patristik*, II, Mainz, 1883.

Nova Patrum Bibliotheca, t. IV, Typis Sacri Consilii, Roma, 1847.

ORIGEN, *Scrieri alese*, partea I, *Din lucrările exegetice la Vechiul Testament*, PSB 6, serie veche, trad. Pr. Teodor Bodogae, Nicolae Neaga, Zorica Laţcu, studiu introductiv şi note Pr. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1981.

ORIGEN, *Scrieri alese*, partea a II-a, *Exegeze la Noul Testament, Despre rugăciune, Filocalia, PSB* 7, serie veche, trad. Pr. Teodor Bodogae, Nicolae Neaga, Zorica Laţcu, studiu introductiv şi note Pr. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1982.

ORIGEN, *Scrieri alese*, partea a III-a, *Despre principii, Convorbiri cu Heraclide, Exortaţie la martiriu*, PSB 8, serie veche, studii introductive, trad. şi note de Pr. Teodor Bodogae, Pr. Constantin Galeriu, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1982.

ORIGEN, *Scrieri alese*, partea a IV-a, *Contra lui Celsus, PSB* 9,

colaboratori: N. Chircă, T. Lațcu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1984.

PALANQUE, Jean-Rémy, *De la paix constantinienne à la mort de Théodose*, volum în seria coordonată de Augustin FLICHE, Victor MARTIN, *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, tome III, Bloud et Gay, Paris, 1939.

PALANQUE, Jean-Rémy, *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire*, Boccard, Paris, 1933.

PAPADOPOULOS, Stylianos, *Patrologie*, vol. I, Ed. Bizantină, București, 2006.

PETIT, L., „Achillas", în: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, I, col. 312-313.

PIGANIOL, A., *L'empereur Constantin*, Les éditions Rieder, Paris, 1932.

PIPPIDI, Andrei, „La mort à Constantinople: héritage byzantin ou naissance d'une légende", în: *Etudes byzantines et post-byzantines*, vol. V, Ed. Academiei, București, 2006, pp. 471-496.

PLINIUS CEL TÂNĂR, *Opere complete*, traducere, note și prefață de Liana Manolache, Ed. Univers, București, 1977.

PLUMPE, Joseph C., *Mater Ecclesia. An Enquiry into the Concept of the Church as Mother in early Christianity*, Catholic University of America Press, Washington, 1943.

POPOVICI, Euseviu, *Istoria Bisericească Universală*, vol. I, Editura tipografiei cărților bisericești din București, București, 1925.

PRAT, Ferdinand, *Jésus-Christ, sa vie, sa doctrine, son oeuvre*, tome I, Beauchesne et fils, Paris, 1933.

PREUSCHEN, Erwin, „Die Stenographie im Leben des Origenes" în: *Arhiv für Stenographie*, 1905, pp. 6-14 și 49-55.

PUECH, Aimé, *Histoire de la litterature grecque chrétienne jusqu'à la fin du IV*[e] *siecle*, I-III, Les Belles Lettres, Paris, 1928-1930.

PUECH, Aime, *Les Apologistes grecs du II*[e] *siècle de notre ère* Hachette, Paris, 1912.

PUECH, Henri-Charles, *Le manicheisme: son fondateur, sa doctrine* Paris, 1949.

QUASTEN, J., *Initiation aux Pères de l'Église*, III, Les Éditions d Cerf, Paris, 1963.

QUENTIN, Henri, „La liste des martyrs de Lyon de l'an 177", în *Analecta Bollandiana*, XXXIX, 1921, pp. 113-138.

QUENTIN, Henri, *Les martyrologes historiques du Moyen Ag* Gabalda, Paris, 1908.

QUILLIET, H., „Descente de Jésus aux enfers", în: *Dictionnaire* *Théologie Catholique*, IV, 1924, p. 565 și urm.

QUISPEL, Giles, „L'homme gnostique. La doctrine de Basilides", în: *Eranos Jahrbuch*, 16, 1948, pp. 89-139.

RADFORD, Lewis B., *Three Teachers of Alexandria; Theognostus, Pierius and Peter*, Cambridge University Press, Cambridge, 1908.

RAMSAY, William Mitchell, *Cities and bishoprics of Phrygia*, Clarendon Press, Oxford, 1897.

RAUSCHEN, Gerhard, ALTANER, Berthold, *Patrologie*, Herder, Freiburg, 1931.

RĂMUREANU, Pr. Ioan, ŞESAN, Pr. Milan, BODOGAE, Pr. Teodor, *Istoria bisericească universală*, vol. I, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1987.

REICHARDT, Walther, *Die Briefe des Sextus Julius Africanus an Aristides und Origenes*, Hinrichs, Leipzig, 1909.

REICKE, Bo Ivar, *The disobedient Spirit and christian Baptism*, AMS Press, Copenhaga, 1946.

RENOIR, E., „Christ (Lettre du)", în: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. III, pp. 1534-1546.

RESCH, Alfred, *Agrapha. Fragmente extracanonice ale Scripturii*, traducere şi introducere de Mihnea Moroianu, Ed. Polirom, Iaşi, 2014 (vezi şi RESCH, Alfred, *Agrapha, ausserkanonische Schriftfragmente*, ed. a II-a, J.C. Hinrichs, Leipzig, 1906).

RICCIOTTI, G., *Histoire d'Israël*, vol. II, Éditions Auguste Picard, Paris, 1939.

RICHARD, Louis, „L'Évangile de l'Enfance et le Décret impérial du recensement", în: *Memorial J. Chaîne*, Lyon, 1950, pp. 297-308.

RICHARD, M., „Comput et chronographie chez saint Hippolyte", în: *Mélanges de Science Religieuse*, 7 (1950), pp. 237-268, şi 8 (1951), pp. 19-50.

RICHARD, M., „Encore les problèmes d'Hippolyte", în: *Mélanges de Science Religieuse*, 10 (1953), pp. 13-52 şi pp. 145-180.

RIEDMATTEN, Henri DE, *Les actes du procès de Paul de Samosate, Étude sur la christologie du IIIe au IVe siècle*, Éditions St. Paul, Fribourg, 1952.

ROSEN, Klaus, *Konstantin der Grosse, die Christen und der Donatistenstreit, 312-314. Eine Untersuchung zu Optatus von Mileve*, Appendix V und zum Verhältnis von Staat und Kirche im 4. Jahrhundert, Ferdinand Schoeningh Verlag, Paderborn, 2011.

RUNCIMAN, Steven, *Maniheul medieval*, traducere din limba engleză de Mihai-D. Grigore şi Damian Alexandru Anfile, Ed. Nemira, Bucureşti, 2016.

RUWET, Jean, „Clément d'Alexandrie, Canon des Écritures et Apocryphes", în: *Biblica*, 29 (1948), pp. 77-99 şi 240-268.

SAGNARD, François, *La gnose valentinienne et le témoignage*

SAINTE CROIX, Geoffrey E.M. DE, „Aspects of the «Great» Persecution", în: *The Harvard Theological Review*, vol. 47 (1954), 2, pp. 75-113.

SAINTYVES, P., *Les reliques et les images legendaires*, Paris, 1912.

SALLES-DABADIE, J.M.A., *Recherches sur Simon le Mage*, I: *L'Apophasis Megale*, Gabalda, Paris, 1969.

SCHÉRER, Jean, *Entretien d'Origène avec Heraclide et les évêques ses collègues sur le Père, le Fils et l'Ame*, Institut français d'Archéologie orientale, Cairo, 1949.

SCHMID, Joseph, *Die Osterfestfrage auf dem ersten allgemeinen Conzil von Nicäa*, Mayer, Viena, 1905.

SCHMIDT, Carl, TILL, Walter, *Die beiden Bücher des Jesu* (col. *Griechische christliche Schriftsteller*), ed. a II-a, Berlin, 1954.

SCHMIDT, Carl, *Plotins Stellung zum Gnosticismus und kirchlichen Christentum*, Hinrichs, Leipzig, 1900.

SCHOEPS, Hans Joachim, *Aus frühchristlicher Zeit. Religionsgeschichtliche Untersuchungen*, Mohr, Tübingen, 1950.

SCHOEPS, Hans Joachim, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*, Mohr, Tübingen, 1949.

SCHUERER, Emil, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Iesu Christi*, ed. a III-a, Leipzig, 1909.

SCHWARTZ, Eduard, *Christliche und jüdische Ostertafeln*, Weidmann, Berlin, 1905.

SCHWARTZ, Eduard, *Griechische Geschichtsschreiber*, Koehler & Amelang, Leipzig, 1957.

Scrierile Părinților apostolici, *PSB* 1 (serie veche), trad., note și indici de Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.

SEIPEL, Ignaz, *Die wirtschaftliche Lehre der Kirchenväter*, Mayer & Company, Viena, 1907.

SESTON, William, *Dioclétien et la tétrarchie I. Guerres et Reformes (284-300)*, E. de Boccard, Paris, 1946.

SIMON, Marcel, *Recherches d'histoire judéo-chrétienne*, Publications de l'École pratique des Hautes Études, Sorbonne, Sixième Section, Sciences économiques et sociales. Études juives, VI, Paris, 1962.

SIMON, Marcel, *Verus Israel. Étude sur les relations entre chrétiens et juifs dans l'empire romain, 135-425*, E. de Boccard, Paris, 1948 (ed. a II-a 1964).

SIMONETTI, Manlio, *Studi agiografici*, Signorelli, Roma, 1955.

SPICQ, Ceslas, „Bénignité, mansuétude, douceur, clémence", în *Revue Biblique* (Paris), 1947, pp. 321-329.

SPICQ, Ceslas, *L'epître aux Hebreux*, I, Gabalda, Paris, 1952.

SPICQ, Ceslas, *Saint Paul: les Epîtres Pastorales*, Gabalda, Paris, 194[illegible]

STÄHLIN, Otto, *Clemens Alexandrinus*, vol. I-III (col. *Griechische christliche Schriftsteller*), Leipzig, 1905-1909-1936.

STĂNESCU, Gheorghe G., *Eusebiu al Cesareei*, Tipografia Eparhiei Române, Cluj, 1940.

STEIN, Arthur, *Die Praefekten von Aegypten*, Francke, Berna, 1950.

STEIN, Ernst, *Histoire du Bas Empire*, vol. I, Desclée de Brouwer, Paris, 1959.

STORCH, Rudolf H., „The «Eusebian Constantine»", în: *Church History* (Chicago), 40 (1971), 2, pp. 145-155.

STREMPEL, Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978.

STUEBE, Rudolf, *Der Himmelsbrief*, Tübingen, 1918.

SWETE, Henry Barclay, *An introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge University Press, Cambridge, 1900.

TELFER, William, „The date of the Martyrdom of Polycarp" în: *Journal of Theological Studies*, Volume III, Issue 1, Oxford, 1952, pp. 79-83.

TEOTEOI, Tudor, „Ammien Marcellin, précurseur de l'historiographie byzantine", în: *Byzantina et Daco-Romana*, Ed. Omonia, București, 2008, pp. 15-26.

THOMAS, Joseph, *Le mouvement baptiste en Palestine et Syrie*, Gembloux, 1935.

TILLEMONT, Sébastien LE NAIN DE, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, vol. V, Paris, 1698.

TIXERONT, Joseph, *Les origines de l'Église d'Édesse et la légende d'Abgar*, Maisonneuve, Paris, 1888.

TURNER, C.H., „Χειροτονία, Χειροθεσία, ἐπίθεσις χειρῶν", în: *Journal of Theological Studies*, XXIV, 1922-1923, pp. 496-534.

VAGANAY, Léon, *L'Évangile de Pierre*, Gabalda, Paris, 1930.

VEYNE, Paul, *Quando l'Europa è diventata cristiana (312-394). Constantino, la conversione, l'impero*, Garzanti, Milano, 2008.

VIEILLEFOND, Jean-René, *Jules Africain, Fragments des Cestes, provenant de la collection des tacticiens grecs, édités avec une introduction et des notes critiques*, Les Belles Lettres, Paris, 1932.

VILLER, M., „Le martyre et l'ascèse", în: *Revue d'Ascétique et de Mystique*, VI, 1925, pp. 105-142.

VINCENT, Louis Hugues, „Le culte d'Hélène à Samarie", în: *Revue Biblique*, XLV, Paris, 1936, pp. 221-232.

VINCENT, Louis Hugues, ABEL, Félix-Marie, *Emmaüs, sa basilique et son histoire*, Ernest Leroux, Paris, 1932.

VINCENT, Louis Hugues, ABEL, Félix-Marie, *Jérusalem*, tome II,

VINCENT, Louis Hugues, ABEL, Félix-Marie, *Jerusalem nouvelle*, Librarie Lecoffre, Paris, 1914.

VOGT, Joseph, „Die Bedeutung des Jahres 312 für die Religionspolitik Konstantins des Grossen", în: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 61 (1942), pp. 171-190.

VONAUX, Leon, *Les Actes de Pierre*, Letouzey et Ane, Paris, 1922.

VORAGINE, Jacques DE, *Legenda Aurea. Vieţile Apostolilor*, traducere din franceză de Gabriel Avram, Ed. Herald, Bucureşti, 2016.

VÖLKER, Walther, *Der wahre Gnostiker, nach Clemens Alexandrinus*, Akademie-Verlag: Berlin, Hinrichs Verlag: Leipzig, 1952.

WALLACE-HADRILL, David S., *Eusebius of Caesarea*, Mowbray, London, 1960.

WATSON, Alaric, *Aurelian and the Third Century*, Routledge, Taylor & Francis e-Library, Londra, 2003.

WEINEL, Heinrich, *Die Wirkungen des Geistes und der Geister im nachapostolischen Zeitalter bis auf Irenäus*, Druck von H. Laupp jr., Freiburg, 1899.

WENDEL, C., „Bibliothek", în: *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. II, 1952, pp. 247-248.

WESSELY, Charles, *Les plus anciens monuments du christianisme écrits sur papyrus*, în coll. *Patrologia Orientalis*, t. IV/2, pp. 112-124 şi t. XVIII/3, pp. 354-379.

WILMART, André, „Le souvenir d'Eusèbe d'Émèse. Un discours en l'honneur des saintes d'Antioche Bernice, Prosdoce et Domnine", în: *Analecta Bollandiana*, XXXVIII (1920), pp. 241-284.

WINDEN, J.C.M. VAN, *An Early Christian Philosopher. Justin Martyr's Dialogue with Trypho, Chapters one to nine*, Introduction, Text and Commentary, Brill, Leiden, 1971.

WUILLEUMIER, Pierre, „L'administration de la Lyonnaise sous le Haut-Empire", în: *Annales de l'Université de Lyon*, 3e série, fasc. 16, Les Belles Lettres, Paris, 1948.

WURM, Alois, „Cerinth – ein Gnostiker oder Judaist?", în: *Theologische Quartalschrift*, 86, Stuttgart, 1904, pp. 20-38.

ZAHN, Theodor, „Eusebius von Cäsarea ein geborener Sklave", în: *Neue Kirchliche Zeitschrift*, 1918.

ZEILLER, Jacques, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, E. de Boccard, Paris, 1918.

INDICE SCRIPTURISTIC

Iosua Navi

Judecătorii

Rut

1 Regi

3 Regi

1 Paralipomena

1 Ezdra

Iov

Psalmii

Faptele Apostolilor

Romani

1 Corinteni

2 Corinteni

Galateni

Efeseni

Filipeni

Coloseni

1 Tesaloniceni

2 Tesaloniceni

1 Timotei

2 Timotei

Tit

Filimon

Evrei

1 Petru

2 Petru

1 Ioan

Apocalipsa

INDICE ONOMASTIC ŞI TOPONIMIC

D

E

F

I

J

K

L

M

N

Q

CUPRINS

ISTORIA BISERICEASCĂ

CUPRINS

ISTORIA BISERICEASCĂ